YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXVII

ЛЕСКОВАЦ

1987.

ВУКУ СТЕФАНОВИЋУ КАРАЏИЋУ
ПОВОДОМ 200-ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор

Десанка Костић
Хранислав А. Ракић
Живојин Стојиљковић
Радмила Стојановић

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Штампа:

Графичко предузеће
„Напредак" Лесковац тел. 52-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXVII

XXAII

ЧЕСКОВАЧКИ ЗБОЬНИК

НЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧЕСКОВЦУ

УДК 930. 85

Др Јован Ћирић

Културно-историјско наслеђе

Схватање, тумачење и друштвено третирање

Културно-историјско **наслеђе (баштина)** део је укупности културе у којој је представљено важним садржајима и у којој заузима значајан простор. Супстанција наслеђа, међутим, доста је различито схватана и одређивана, па је, на тој основи, доста различито одмерена и оцењена и његова позиција у друштву, нарочито са садржајне стране (шта је наслеђе), затим вредносно (разни регистри вредности) и посебно разни су приступи и погледи на наслеђе с аспекта његовог значаја и улоге у даљем развоју друштва (распони се крећу од скоро потпуног негирања до степена високог уважавања). Саобразно томе, од земље до земље (зависно од тога како су политички организоване), положај и однос према наслеђу (баштини) веома су различито статусно постављени и решени.

Намера овог излагања је да најпре, и укратко, нешто уопштено каже о културном наслеђу, а затим да се, такође укратко, осврне на културно наслеђе (баштину) југоистока Србије и на однос према њој.

Културно-историјско наслеђе

Наслеђе (баштину) представљају облици и садржаји духовне и материјалне културе стварани и настајали у времену које је за нама обично и у времену распрострањености или доминације неких других, данас мање више анахроних култура. Под овим појмом, дакле, подразумевају се већ створене, постигнуте културне вредности, оне које су већ историјска тековина неке заједнице (или глобалног друштва) и њених чланова. Ове вредности нам протекла времена и генерације остављају (преносе) као наслеђе (тековину, аманет, завештање), уз слободу да их прихватимо (преузимамо) или одбацимо. Преношење културног наслеђа условљено је развијеношћу традиције, односно способношћу — критичког или некритичког — преузимања и преношења тековина културе на нове генерације и у будућност. Полазећи од традиције одржава се, прекида или преиначава континуитет у култури.

Постоје разна теоријска и политичко-друштвена схватања и ставови према културном наслеђу. Овде ћемо указати на онај став и однос који називамо марксистичким. Марксизам је већ по својој основној дефиницији историјско учење. Отуда, саобразно његовој суштини (произилазећи из ње) нису му инхерентни схватање и илузија о томе да се историји може чупати корење и да се испод историјског и културног наслеђа могу подвлачити црте. Али, са становишта марксистичког учења, такође је познато да свако наслеђе (на пример, традиционализам, искривљена свест, декадентност итд.) не представља позитивну компоненту културе. Ово учење, због тога, претпоставља одређен смисао, односно способност марксистичког валоризовања традиција и наслеђа, што ће, другим речима, рећи способност препознавања њиховог карактера (смисао њихових вредности и порука). Свако наслеђе, према карактеру својих порука, наиме, није конструктивно, културно, као што ни свака традиција (као способност преношења наслеђа) није прогресивна. Потребно је разликовати, дакле, квалитетно, подстицајно наслеђе и традицију — као позитивну компоненту културе — за разлику од негативног наслеђа и декадентне традиције (традиционализма), који оптерећују друштво и замрачују његове хоризонте.

Подстицајно, стваралачко и аутентично културно наслеђе и прогрес се, дакле, не искључују. У ствари, прогрес би био незамислив без (стваралачких) традиција и без креативног прихватања и транспоновања културног наслеђа. У пракси и конкретном третирању културног наслеђа, у реалном односу према њему, испољавају се, међутим, разне и бројне недоследности, неупућеност, неразумевање, погрешни ставови и потези итд. Један, не изузетан и непознат вид таквог диспаратног и девијантног третирања наслеђа је онај кад се довољно не мобилише и не усмерава друштвена пажња на чување и неговање, односно на спасавање и заштиту позитивних и прогресивних културних вредности, већ кад се друштвена или културна акција сведе само на подизање или, у најбољем случају, на реставрацију споменика. Дешава се, даље, да је пажња предоминантно усмерена према наслеђу и споменичним вредностима владајућих класа, док се културно наслеђе потлачених маса и народно благо (у широком смислу) недовољно види и не запажа, као на пример: народна архитектура, народна књижевност, уметворине, позитивни обичаји, облици народне економије, језик, музика, фолклор, морал итд. Нису ретки ни случајеви да се „прерађено“, митоманско или мимикријско грађанско (параванско, префарбано) презентирање наслеђа заодева марксистичким плаштом. На другој страни, нису усамљени ни случајеви да се под видом реставрације и реконструкције наноси велика штета културном наслеђу, која понекад иде до степена вандализма.

Могућности сазнања и владања подручјем културног наслеђа и, уопште, кретање у том простору, подразумева **познавање, односно систематско и перманентно изграђивање (неговање) људске, у марксистичком смислу схваћене „историјске свести“. Такве свести која не би смела ни могла да схвати (разуме) историју као одживљену, мртву и одбачену прошлост, већ пре свега као свест (сазнање) да се преко културног наслеђа успоставља однос с другим, раније живућим људима (прецима), онима који су преко културног наслеђа (баштине) присутни у нашем данашњем културном животу и нашој данашњој културној стварности. Отуда се недостатак историјске свести, свести о људима ранијих епоха и њиховим делима, може окарактерисати и као недостатак реалне друштвене свести.** Однос према културном наслеђу, схваћен у марксистичком смислу, подразумева, дакле заштитништво и спасавалаштво, али не само због њега самог као таквог, због лепоте и монументалности, не само због потребе да се види и зна како су некад људи стварали и живели (иако све то стоји), већ, пре свега, и знатно више, **због „разговора“, „дијалога“ којег преко културног наслеђа успостављамо с некад живућим људима (прецима) и преко којег су они присутни, живи и актуелни у нашем времену. Они су, преко овог наслеђа (баштине) испис и доказ историје и континуитета.** У томе су дати смисао и значење термина „историјска свест“, тј. као садржаја и облика који је, у марксистичком учењу и приступу друштву, императиван и нужан као бит прогресивне свести, па и као бит свести генерација у социјализму (отуда, нужан у политичким мерама, као и у систему образовања и васпитања). Јер, метафорично речено: **ако немамо поштовања, разумевања и љубави за вредности прошлих времена, тешко да можемо шта очекивати и за нас у будућности.**

Асимиловањем и транспоновањем културног наслеђа, да се још једном подсетимо, не мисли се на било какво наслеђе (најмање на оно противкултурно), већ, пре свега, на оно које подстиче прогрес. У вези с овом темом потребно је такође нагласити да је неопходно водити рачуна о такозваном аутентичном („доживљеном“) културном наслеђу, о оном које је у већој мери друштвено стварано и усвајано, за разлику од оног које је предоминантно пасивно и индивидуално стицано и присвајано. Такође, може се поставити питање: да ли је уопште упутно говорити о културном наслеђу као „култури прошлих времена“? Под знаком питања је и појмовна и језичка исправност таквог термина. Питање је: да ли таква култура постоји, осим ако се тиме не одређује само њено порекло, датум настанка, физичка старост. Квалитативна вредност и актуелност културног наслеђа не мора, дакле, одговарати и не мора бити у корелацији с њеном временском, „физичком“ старошћу. Познате су многе културне тековине и вредности чије временско порекло и старост не коинцидира са њиховом стварном и актуелном присутношћу, као што су познате и многе творевине које настају данас, да би већ сутра биле „прошлост“ (малограђанска

претенциозност, кич, разне врсте лажне наметљивости, помодарство, потрошачки симболи и системи вредности итд). Није сувише, у том смислу, присетити се Маркса, који је више пута упозоравао да формални временски редослед (хронологија), нити друштвени редослед (хијерархијски распоред друштвених моћи) нису истовремено и скала вредности. Истинске културне вредности — дате као садржај било духовне или материјалне културе (умотворине, уметничка дела, неимарство, споменици итд) — никада потпуно ни естетички ни етички нити у погледу својих осталих порука не застаревају нити бивају превазиђени. Уколико се ради о аутентичном и прогресивном културном наслеђу оно главнином својих порука не долази и неће моћи доћи у сукоб с прогресивним идејама и с друштвеним развојем нових епоха.

Између прогресивног културног наслеђа и савремених прогресивних стремљења постоји, дакле, висок степен узајамне корелације. У условима недостатка и помањкања усаглашености ових двеју компонената друштвеног развоја, личност и заједница нашли би се на сигурном путу културне сенилности и јаловости. При свему томе, како је речено, треба пазити да се не оде на странпутицу, у визијски далтонизам тј. у глорификацију и прихватање декадентног и деструктивног у наслеђу, што води у заостајање или традиционализам, који су антипод досад излаганим тезама о наслеђу у култури (такав један пример глорификације негативног у валоризовању културног наслеђа, на пример, имамо у случајевима кад се позитивне и прогресивне поруке наслеђа дискриминишу, маскирају или замагљују да би се сакрила или негирала класна истина живота).

У постојећим културама у нашим просторима (**оријенталној, патријархалној, руралној, радничкој, филистарској, прогресивној, ромској и противкултури**)* уграђен је и присутан однос према културном наслеђу, али доста неуједначено и различито. Остављајући овде по страни **оријенталну и патријархалну** културу као културне типове који имају доминантно историјски карактер, за остале типове данашњих култура могло би се, у најкраћем, рећи следеће: носиоци **руралне (сељачке) културе** најстабилнији су и најбољи чувари и преносиоци културног наслеђа и традиција, али, на жалост, не и оног с подручја материјалних творевина. Истовремено карактеристично је да се унутар овог културног круга не одвија скоро никаква валоризација и диференцијација наслеђа и традиција, тако да се унутар ове културе једнако добро одржавају и манифестују како они традиционални садржаји који завређују пажњу, тако и они без којих се мирне душе могло. Осим тога, међу новим садржајима у оквирима ове културе опажа се очигледно увлачење и развој малограђанштине, затим културних садржаја израслих на друштвеном престижу (зидање великих кућерина, свадбарско и свечарско разбацивање новца, грађење наметљивих надгробних споменика, неуметнички мелос, естрадна застрањивања итд.), а затим и масовно прихватање кича. Тако се, захваљујући оваквим и сличним садржајима, поред традиционалних, изграђују и посве другојачији и новији облици руралне културе. Носиоце **радничке културе** такође одликује склоност ка неговању и преношењу културног наслеђа и традиције, премда у неким аспектима културе мање доследно и чврсто у односу на носиоце руралне културе, нарочито не на подручју схватања рада, примене радне технике и грађевинских образаца. Осим тога флексибилни су. Ако им се пружи права шанса и могућност спремни су и пријемчиви за прихват прогресивне културе, али и за вредности филистарства (малограђанштине) и руризма. Носиоци **филистарске (малограђанске) културе** испољавају, у односу на носиоце других култура (остављајући по страни противкултуру), најмању привржености културном наслеђу и традицији. Наслеђе и традиција — осим ако нису повод за истицање, ако се не ради о прагматичним разлозима, или ако нису у питању неки облици имитације и малограђанске традиције — нису вредни нарочите пажње. Наслеђе

---

* Вдиди Ј. Бирић: Урбана култура Ниша, Зборник радова Филоз. факултета, књ. IX, Ниш, 1985, стр. 45—57. . Међу врстама култура које егзистирају (пулсирају) у ЈИ Србији евидентирано је осам: оријентална, патријархална, руралн, радничка, филистарска, прогресивна, ромска и противкултура. Прве две (оријентална и патријархална) имају углавном историјски значај. На другој страни, пробило се у нас, на жалост, другојачије, па и доста искривљено појмовање и одређење културе. Међу таквима један облик представља пробој тенденције да се култура схвати, третира и систематизује институционално (у СИЗ-овима). Тако испада да су заговорници и носиоци културе само: позориште, филм, литерарно издаваштво, библиотекарство, музеологија, аматеризам итд!?

прошлих времена и традиција (нарочито ако потичу од нижих друштвених слојева или ако подсећају на сељачко порекло) умногоме се доживљавају као подсећање на сиромаштво и заосталост, као неугодна опомена или враћање на корење и утваре које би добро било да ишчезну и које би по могућности требало да се избришу и забораве. Склони су и извртању, фалсификовању или митоманском виђењу и тумачењу наслеђа (разне историјске трије-раже, митски приступи, национализам итд). Носиоци ове културе представљају највећу невољу и опасност по културно наслеђе. Представници и носиоци **прогресивне културе односе** се према културном наслеђу по правилу разложно и аналитичко, без догматског западања било у претерану и неоправдану болећивост, било у нихилизам. Или сами врше критичку валоризацију наслеђа и традиције, или прихватају егзактно извршену валоризацију. Отуда се афирмативно односе према оном делу наслеђа и традиције који квалитетом својих порука и својом вредношћу подстиче или доприноси развоју, односно неафирмативно и критички према оном делу наслеђа и традиције који не доприноси прогресу или зауставља развој. Представници **ромске културе** припадају „затвореном културном кругу" с мимикријским обележјима. Неповољан социјални положај Рома, на друштвеном дну, и низак ступањ образовања главни су разлог што су чланови ове друштвене и културне групе — осим кад је у питању сопствена духовна културна традиција — скоро потпуно необавештени о културним вредностима, и скоро никако о материјалном културном наслеђу неромске средине, које не само да не познају, већ се према њему односе с неразумевањем и склони су његовом уништавању. На негативном полу развитка стоје носиоци **противкултуре,** који својим изврнутим начином живота, односно својим изокренутим схватањима и понашањима нагризају, оштећују и руше постигнуте тековине друштва, па самим тим немају разумевања ни за културно наслеђе и традицију. Под њиховим ударом изложене су корозији уобичајене вредности и достигнућа друштва, па, у оквиру тога, на удару су и све вредности прошлих времена и традиција. Има убедљивих знакова да се носиоци овог облика „културе" (разни друштвени девијанти, рушиоци, хулигани, садисти, псовачи итд.) не регрутују само из нижих друштвених слојева (Роми, сиротиња), већ из свих друштвених слојева.

Питања и скице

Полазећи од претходних, општих ставова о култури и културном наслеђу, могло би се поставити питање стања и односа према културном наслеђу у ЈИ Србији, али и према културном наслеђу осталих крајева у нас. Трагајући за (марксистичким) одговорима по овом питању (о томе: који су и колики конкретни фондови културног наслеђа у овим крајевима и који је конкретни став и однос друштва према њему) овде се — с обзиром на могућности простора и времена — може указати само на основне правце тражења одговора, односно могу се понудити само нека питања и скице на путу трагања за одговорима. У том смислу ево једног броја питања и скица за анализу наслеђа (баштине) на ЈИ Србије. Ево најпре неколико начелних:

— **Који су садржаји** (шта чини, шта улази у састав) културног наслеђа ЈИ Србије и каква је њихова вредност?

— **Какав је став и однос** друштва према културном наслеђу? (Какав је стварно његов друштвени положај и третман?). Мада се може учинити да је питање сувишно, али неки појавни и појмовни моменти и реалне животне околности чине ово питање сврсисходним. На пример, веома је присутан исказ/ став — нарочито у политичком речнику и у нормативистици — о „општедруштвеној бризи" за културно наслеђе. Мора се, међутим, признати да исказ (парадигма) „општедруштвена брига" није потпун, нити довољно прецизан и јасан. Не знају се, заправо, мера, границе и количина друштвене пажње који он обухвата, која би за њега морала бити норма обухвата. Отуда је питање реалног односа и става друштва према културном наслеђу (баштини) вредно пажње како у науци тако и у политици.

— Начелно је и питање: **шта обухвата** или шта треба да обухвати дијапазон културног наслеђа? Да ли само оно што припада подручју тзв. материјалне културе (архитектура, предмети) или и оно што улази у састав оног што широко називамо духовном културом (говор, уметност, наука, обичаји и навике, морал, религија, облачење, исхрана, фолклор, знања и умења,

спорт и разонода итд)? Марксистички приступ је свеобухватан, али у пракси (у животу) најчешће видимо да није тако, већ да брига и заштитнички однос према културном наслеђу (баштини) најчешће препокривају и досежу до материјалне заоставштине и предмета и колико толико до етнографских вредности (народног блага).

— Следеће питање гласи: **врши ли се валоризација и селекција културног наслеђа?** Ако се врши: како се то чини и ко то чини? Одговор на ово питање је потврдан: случајно или не, свесно или несвесно културно наслеђе (баштину) валоризују и селектују институције и службе које се институционално баве културом, као и сами људи по мерилима своје културе. Како се према валоризацији и селекцији културног наслеђа односи приступ (поглед) који претендује да буде марксистички? Марксистички приступ оваплоћује принцип (метод) укупности појава и процеса (што је један од темељних захтева дијалектике). У том контексту и културно наслеђе објективно је несводљиво и несазнајно из угла појединих његових парцијалних делова (сегмената). Парцијална виђења и захвати воде у замућивање и искривљавање историје. Али пошто су, из одређених практичних и других разлога, неопходна, и обављају се, многобројна парцијална истраживања и радње у марксистичком погледу имају онолико смисла и сврхе уколико се увек и истовремено с њима сагледава и моменат укупности (целине). Марксистички приступ се, даље, према културном наслеђу поставља с разумевањем и заштитнички, али никад неутрално, већ критички. Критички у оном обиму и онолико уколико прониче и супституише у наслеђу оно што је заиста „културно" (што носи печат аутентичности и поруке прогресивне провенијенације), за разлику од оног што је „некултурно" (што ставља клипове у точкове развоја). Осим тога, марксистички приступ културном наслеђу (баштини) претпоставља способност разликовања наслеђа владајућих класа од наслеђа потлачених маса, имајући пуног разумевања — без обзира на богатство и монументалност овог првог — за ово друго. Чинећи тако, марксистичка валоризација је свесна тога да наслеђе потлачених маса, иако не формално богато и не монументално, чини и носи са собом, поред осталог, изузетну историјску и васпитну инспиративност. Посебно уважавање и поштовање, у марксистичком приступу и валоризовању културног наслеђа, заузима и представља поштовање, брига и заштита културног наслеђа народа (заштита и очување народног блага).

— Међу питањима у вези с односом према културном наслеђу спада и питање: **какав је стварни однос** према њему (какав је његов реални друштвени третман)? У лепези односа који се реално успостављају према културном наслеђу (баштини) питање је у којој мери и у којем квалитету су заступљени и ови:

Да ли и колико је присутан **марксистички приступ**, односно да ли је и колико заступљена марксистичка валоризација наслеђа?

Да ли је у довољној мери обезбеђен и по којим критеријумима и мерилима је изабран **кадар** који се бави проблематиком наслеђа?

Каква је **политика у СИЗ-овима** према култури? Како се уопште у СИЗ-овима третира култура, посебно културно наслеђе (баштина)?

Каква је **институционализована (државна) политика** у култури? Како, посебно у односу на културно наслеђе (баштину)?

Питање је и: како се према културном наслеђу постављају разне **културне групе.** За разумевање културног наслеђа, за бригу о њему и његово очување и те како је важно из којег културног круга (из редова које културе) се регрутују делегати у политичком систему власти и у институцијама културе. Делегати из редова филистарске (малограђанске) културе (најзаступљенији културни круг у нас) нису срећна околност у питањима културног наслеђа; нарочито су обеспокојавајући и скоро трагични посленици филистри из друштвених редова с високим образовањем, из редова филистарског наставничког особља на универзитетима и из редова политичара филистара у апарату власти.

Међу практичним питањима један низ њих могао би се односити на **област архитектонског и урбаног наслеђа.** На пример: како се поставити према старој кући у граду и селу? Посебно би се могло поставити питање односа према старијој, аутохтоној кући на селу — кући тзв. моравског типа. Питање може да гласи: да ли је архитектура (наслеђе) у домену старих, аутохтоних типова куће у граду и селу вредна друштвене пажње или не? Дру-

гим речима, да ли су репрезентативни слојеви старих кућа у граду и селу „културни", посебно у односу на данашње типове кућа? Чији је степен културе већи?

— Какав се, даље, став може заузети, рецимо, према **сеоској капији** и њеном украшавању, према сеоској (и варошкој) **дворишној огради**, према **стрехи, трему, крову** и **димњаку** и њиховој „културној" функцији? Да ли су у питању садржаји културног наслеђа (какви и колико вредни) или нису?

— Веома је — у градској комуналној пракси, у градоградитељству, па и у урбанистичким службама — **нејасан однос** према градском културном наслеђу. Какав став, на пример, заузети према тврђавама, манастирима и другим историјским комплексима каквих у ЈИ Србији има више? Да ли су то објекти и комплекси неповредивог културног значаја, или су то објекти и места који се могу преправљати или уклањати? У новије време, на пример, доста се говори о локацији нове грађевине Народног музеја у нишкој Тврђави. Да ли је овом објекту место у оваквом простору или не? Колико је оваква иницијатива заиста културна, односно којем типу културе припадају њени носиоци?

— Следеће из претходног круга питања јесте: какав став и однос заузети према **старим градским амбијентима?** Конкретно, према старом Нишу у сектору Копитареве улице и на другим местима, Улици маршала Тита (некадашњој Покривеној чаршији), пиротској чаршији (у Тијабари), старој чаршији у Лесковцу, старом Врању итд? Шта с многобројним објектима и елементима старе градске архитектуре? Шта с преосталим џамијама, манастирима и конацима, шта и како са средњовековним, античким и предантичким локалитетима, куда с одслуженим чесмама, шта и куда с народним благом, хоћемо ли овом списку прикључити и природне реткости, итд.

Поменуто је и покренуто овде више питања с подручја културног наслеђа. Она полазе и произилазе из претходних општих и теоријских ставова и промишљања о културном наслеђу (баштини) с посебним призивањем и позивањем на ЈИ Србију. Ова питања — иако само питања и ту и тамо са наговештеним скицама одговора — подстрек су за размишљање и истовремено прилика и повод да се о овој занимљивој и актуелној теми више мисли и говори.

На крају споменуо бих и следеће: свака будућност ће једном постати садашњост. Свака садашњост ће сутра бити прошлост. Има, на жалост, људских заједница и градитеља чије су способности разумевања историје атрофиране, а поштовање према баштини и њеним порукама закржљало. Срећом бубњеви историје не бубњају само на једној страни.

Dr Jovan Ćirić

L'HÊRITAGE CULTUREL-HISTORIQUE

L'héritage, en tant que partic importante de la culture, représente un objet d'intérêt méritè de tous les temps. Lors de l'interprètation et l'adaption d'un hèritage culturel aù d'une tradition, on doit faire attention à ce que l'héritage créatif et stimulant ne contraste pas avec l'idée du progrês. Par contre, on doit baser l'avenir sur les éléments positifs de la tradition. La partie prise á l'égard de l'héritage implique une suite de problémes pratiques de notre vie quotidienne et conditionne des solutions pratiques. Em effet comment traîter les monuments prétandus de la culture, lequel d'entre eux conserver, à quel point et sous quelle forme le faire, comment traîter guelque chose qui existe come tradition om vestige du passé — c'est l'affaire d'un réexamen critique minutieux qui doit se baser sur un critère culturel et scientifique.

УДК 949.711

Србобран Милојевић

Историја Лесковца у средњем веку

Средњовековна прошлост Лесковца слабо је позната, свакако зато што је сачувано веома мало података који већ на први поглед обесхрабрују истраживаче. Иначе, град се под својим данашњим именом јавља доста позно, тек на почетку XIV века, у једној фалсификованој повељи за манастир Хиландар и његов пирг Хрусију, а после тога, све до пада српске државе под турску власт, помиње се још само неколико пута и то углавном у повељама. На основу тако оскудне изворне грађе, којој ми нисмо успели да додамо нови податак, разуме се, не може се написати историја једног града у уобичајеном смислу те речи. Међутим, то нас ипак не ослобађа обавезе да критичким преиспитивањем расположивих извора покушамо да реконструишемо неке моменте из прошлости Лесковца и његове околине у средњем веку.[1]

За разлику од самог града, његова околина, позната под именом Дубочица (Гльбочица), може се пратити још из времена када је почео успон Стефана Немање. Отуда је и разумљиво што је она већ преко сто година предмет озбиљног научног интересовања. Али, и поред тога што су о њој писали највећи наши историчари, још увек, због оскудне изворне грађе, није нађен одговор на питање: да ли је Дубочица исто што и област Дендра, која се помиње у византијским изворима.[2] На овом питању се и ми морамо задржати. Прво ћемо видети шта кажу грчки писци да бисмо те податке упоредили са вестима из српских извора.

Од грчких историчара изричито Дендру помиње само секретар цара Манојла I Комнина (1143—1180) Јован Кинам. Када описује догађаје у Србији око 1162. године Кинам каже да је цар Манојло после повлачења рашког великог жупана Белоша с власти наредио да се позове његов најмлађи брат Деса, који је управљао Дендром, „богатом и многољудном земљом у суседству Ниша, и наименовао га за архижупана", примивши од њега заклетву верности и обавезу да напусти област којом је до тада управљао. Међутим, Деса се није држао договора. Када је постао рашки велики жупан, поново је заузео Дендру. Кинам даље наводи да се Деса огрешио и о вазалне обавезе. Стално је одлагао да се с војском придружи цару Манојлу у планираном походу на Угарску, а у међувремену је, насупрот византијским интересима, ступио у преговоре чак са Немачком. Све то, констатује царев секретар, приморало је Манојла да га позове на одговорност и после краће истраге на лицу места, у близини Ниша, затвори и пошаље у Цариград.[3]

Одавно је запажено и више пута истицано да се из ове кратке Кинамове вести јасно види да је Деса наставио политику Уроша I и Уроша II и да је настојао да се ослободи византијске врховне власти. У склопу те политике одбио је да Византији врати Дендру, која је имала сасвим конкретно место у Манојловој политици према Србији, што је посебно изражено баш у Десином случају. Наиме, познато је да је Деса још 1155. године покушао, уз угарску помоћ, да дође на српски престо, али да је био онемогућен царевом интервенцијом у корист његовог старијег брата Уроша II, који је до тада и владао Србијом.[4] Политичар Манојловог формата[5], сасвим разумљиво, није дозволио да у једном члану рашке владајуће династије добије трајног непријатеља. Зато је цар одлучио да дâ Деси Дендру, у којој је овај био независан од српског великог жупана, али из које је лако могао да се укључи у борбу за рашки престо у тренутку када се политика српског владара није

свиђала византијском цару. На тај начин, изазивањем династичких сукоба, била је онемогућена свака акција супротна византијским интересима. У том смислу треба и схватити изразит Манојлов захтев да Деса после преузимања власти у Србији мора да врати Дендру Византији, иако је и даље био вазал ромејског цара. Другим речима, цар Манојло није ни имао намеру да Дендру остави под српском влашћу у тренутку када Деса буде постао рашки велики жупан, јер је био свестан да би тиме само ојачао положај Србије, која му је ионако стварала много проблема.

Географски Дендру морамо тражити у близини Ниша, али с које стране, то Кинам није рекао. Сигурно је да се та област није налазила на стратешки важној комуникацији која је из Цариграда, преко Софије и Ниша, ишла даље на север према Угарској. Исто тако, јасно је да се Дендра граничила с осталим земљама, али да није сматрана саставним делом Србије. Више од тога се из Кинамовог дела не може закључити. Можемо још једино прихватити да је Деса 1163. године изгубио Дендру, а изгледа и власт у Србији.

Убрзо после тих догађаја ступио је на историјску позорницу Стефан Немања, за чије име је везан долазак Дубочице под царску власт. Тај догађај опширније приказује Стефан Немањић у биографији свог оца. Према њему Немања је, када је „одрастао до младићства", примио на управу део своје отаџбине који се састојао од источних српских области: Топлице, Ибра, Расине и Река. После тога писац нас обавештава да се Немања сусрео с царем Манојлом у Нишу и да је том приликом од цара добио Дубочицу. Статус Дубочице одредио је византијски цар, како то преноси Стефан Првовенчани, следећим речима: „Теби буди и потомству твојему по теби, ни с ким у заједници, ни са мном, ни са сродницима мојим по мени".[6] Тиме у ствари Стефан жели да каже да је Дубочица дата само Немањи и да у њој српски велики жупан није имао власт. Други део овог цитата, у коме се тврди да је та област изузета из надлежности византијског цара и да је прешла у наследни Немањин посед, по свему судећи, за период на који се односи ова вест, није истинит, али се њиме одсликава право стање ствари у време када је писано Стефаново дело.

Одмах се поставља питање: када је Немања добио Дубочицу? Тачан датум тог догађаја нигде није забележен, а на основу малобројних извора он се приближно може утврдити. Редослед Стефановог приповедања ставља га после добијања Топлице, Ибра, Расине и Река. Немања је те области добио од српског великог жупана и то тек у тренутку када је на рашком престолу седео његов брат Тихомир. Додуше, поменуте области је могао Немањи да уступи и Деса, али у то тешко можемо поверовати, јер нема доказа да су били блиски рођаци, а мало је вероватно да владар територију тог обима и значаја уступи неком свом даљем рођаку. Међутим, ми не знамо које је године Тихомир дошао на власт. Сигурно је да се то није десило пре 1163. године, када је, као што смо видели, велики жупан још увек био Деса.[7] Такође поуздано знамо да је 1168. године велики жупан био сам Стефан Немања. Према томе, Дубочицу је он могао да добије између 1163. и 1168. године. Донекле се овај временски распон може сузити чињеницом да је Немања добио Дубочицу пре сукоба с браћом. На жалост, веома је тешко рећи које године је он дошао у сукоб с браћом, пошто и тај догађај зависи од многих нејасних питања из хронологије Немањиног живота. Исто тако, ни податак да је цар у то време боравио у Нишу не може нам битније помоћи, јер је Манојло, сређујући прилике у Угарској, веома често долазио у Ниш, а између 1163. и 1168. године сваке године.[8] Но, и поред тога нама се чини да се ипак можемо определити за 1165. годину. Јер, ако прихватимо најновија истраживања по којима је Немања постао српски велики жупан 1166. године,[9] или 24. године Манојлове владавине, како стоји забележено у српским летописима, онда је Дубочицу морао добити бар годину дана раније.

После добијања Дубочице, нема сумње, Немањин углед је знатно порастао, али се, истовремено, јавило и подозрење остале браће, што је на крају довело до сукоба. Нејасне трагове тих догађаја налазимо само у Немањиној биографији од Стефана Првовенчаног. Према његовом причању браћа су Немањи замерила што је без њихове сагласности подигао две црквене грађевине у Топлици: манастир Св. Николе, код данашње Куршумлије, и цркву Св. Богородице на ушћу реке Косанице.[10] Свакако да то није био једини разлог и да постоји још нешто много значај-

није што Стефан намерно није желео да каже, јер је његов циљ био да представи оца као узорног човека и владара који је због својих врлина и проглашен за свеца. Сви досадашњи истраживачи слажу се у томе да је до сукоба дошло због Немањине самосталне политике и тежње да уз Манојлову помоћ дође на српски престо. Реалну подлогу за остваривање своје намере имао је Немања у Дубочици, у којој је био независан од најстаријег брата. Природно је што је због тога Тихомир био забринут и што је одлучио да ухвати и затвори Немању у пећину, из које се он, међутим, убрзо ослободио. У немирима који су после тога наступили Немања је, вероватно уз Манојлову помоћ, успео да збаци Тихомира и да сам постане српски великки жупан. Шта се у то време дешавало с Дубочицом тешко је рећи.

У савременим документима или изворима који су настали убрзо после Немањине смрти Дубочица се помиње још три пута. Први пут у оснивачкој повељи за манастир Хиландар, коју је издао сам Стефан Немања, а за коју се верује да је писао његов син Сава. У уводу Немања прича како је обновио и подигао своју дедовину, па поред осталог дословно каже: „приобретох од грчке земље Лаб с Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левач, Белицу и Лепеницу".[11] Исту формулацију, очигледно преузету, налазимо у хиландарској повељи Стефана Првовенчаног, којом су манастиру дата нова и потврђена стара добра.[12] То исто понавља и Сава у биографији Стефана Немање, с тим што међу земљама освојеним од Грка он додаје: Ситницу, Ушку и Поморавље.[13]

Упоређивањем података који се налазе у хиландарским повељама и у Немањиној биографији од Саве Немањића, с једне стране, с раније наведеним подацима из Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, с друге стране, уочавамо једну битну разлику. Код Стефана Првовенчаног, видели смо, недвосмислено се каже да је Немања Дубочицу добио од цара Манојла, док се у повељама и у Немањиној биографији од Саве Немањића она убраја у области које Немања „приобрете" од грчке земље. Иако је употребљен овај специфичан израз „приобрете", јасно је да се ту ради о освајању. Из наведене разлике могло би се закључити да нешто није у реду са Стефановим делом, али заиста не постоји било какав разлог да посумњамо у истинитост његове вести, јер је он имао најмање разлога да ту причу измисли. Објашњење за ову разлику морамо тражити у политичким збивањима, а посебно у чињеници да је Немања убрзо после доласка на власт дошао у сукоб с царем Манојлом. Све појединости сукоба нису познате, али је његова суштина јасно изражена у Немањиној тежњи да се отргне испод византијске врховне власти, што му је на крају и пошло за руком. Да би заштитио своје интересе византијски цар је у два наврата морао да ратује против Србије: једном је војску предводио војсковођа Теодор Падијат, а други пут Манојло Комнин лично. Поход Теодора Падијата, кога свакако треба повезати с битком код Пантина, завршио се поразом у коме је живот изгубио најстарији Немањин брат Тихомир.[14] Пошто, дакле, Манојло није успео да већ опробаном политиком, обилато помажући раније свргнутог великог жупана Тихомира, потисне Немању, цар је одлучио да те исте године (1168) лично поведе војску на Србију. Царева акција је уродила плодом. Немања је заробљен и присиљен да поново обнови вазалне обавезе према Византији.[15] Да ли је то био једини резултат Манојловог похода? Изгледа да није, јер је том приликом највероватније Немањи одузета Дубочица.

У прилог наше претпоставке да је цар Манојло одузео Немањи Дубочицу можемо навести још један податак. Наиме, међу областима које је освојио од Грка Немања наводи и Реке, које су, као што смо видели, биле у саставу српске државе још у време када је Немања добио на управу део своје отаџбине. За област Реке није још увек сасвим сигурно утврђено где се налазила. Постоји мишљење да је обухватала долину Пусте реке (леве притоке Јужне Мораве), затим крај око Алексинца и на крају да се налазила у подножју планина Мојсиња и Јастрепца и да се простирала према Морави.[16] У сваком случају лежала је северно од Дубочице. Из чињенице да се Дубочица и Реке наводе међу освојеним областима може се извући поуздан закључак: да су те две области биле одузете Немањи од стране Византије и да је он касније заиста морао да их осваја. Према томе, Манојлов поход на Србију из 1168. године, поред тога што је приморао Немању да поново прими вазалне обавезе, имао је и сасвим конкретне последице. Тада је враћена Дубочица под византијску власт и освојена је једна српска област. Колико дуго су оне ос-

тале под византијском влашћу тешко је прецизно рећи. Познато је да су се Срби још једном бунили против цара Манојла, али и да је побуна завршена Немањиним заробљавањем. Том приликом 1172. године српски одреди су нападали области дуж пута Београд—Браничево—Ниш.[17] Лако се могло десити да је тада за кратко време, поред осталог, била освојена и Дубочица. Нова етапа у српско-византијским сукобима наступила је тек после Манојлове смрти, када је доживела слом угарска политика Комнина. Рат је започео угарски краљ Бела III (1172—1196) освајањима у Хрватској, Далмацији и Срему. Убрзо затим операције су пренете у долину Мораве, а угарском краљу се придружио Стефан Немања. Српско-угарска војска је 1183. године опустошила област око Ниша и продрла до Софије.[18] Тада је и Дубочица поново дошла под српску власт и трајно остала у саставу Србије. У том смислу ништа битније није променила победа Исака II Анђела (1185—1195) на Морави 1190. године. У преговорима који су после битке наступили дошло је до склапања брака између средњег Немањиног сина Стефана и цареве синовице, чиме је фактички Византија признала Немањина освајања међу којима се налазила и Дубочица.[19]

Сада већ можемо да одговоримо на питање које смо на почетку поставили: да ли је Дендра исто што и Дубочица. Већ из самог тока досадашњег излагања видели смо доста заједничких тачака које упућују на помисао да се ради о једној истој области. Укратко их можемо резимирати. Прво, и једна и друга област су се налазиле близу Ниша; за Дендру је то изричито речено, а за Дубочицу се то види из самог њеног положаја. С друге стране, у близини Ниша не постоји ни једна друга област за коју би могло да се каже да је у средњем веку била богата и добро насељена. Друго, и Деса и Немања су те области добили од византијског цара само на управу, што говори да нису сматране интегралним делом српске државе, чиме су искључене све претпоставке о било којој другој области за коју знамо да је од раније била у оквиру Србије. Треће, у оба случаја је византијски цар Манојло давао те области на управу незадовољном члану владајуће династије с циљем да преко његове тежње да дође на власт онемогућава настојања рашких великих жупана да се осамостале. Било би заиста веома чудно да Манојло за остваривање исте политичке намере дâ 1155. год. Деси једну, а само десет година касније Немањи неку сасвим другу област. Сви ови разлози географски и политички, сасвим довољно показују да се овде ради о једној области, само што је код византијских писаца забележена као Дендра (тј. Шумадија), онако како су је Грци звали, а у домаћим изворима Дубочица, јер јој је тако на српском било име. Тиме се у ствари потврђује претпоставка Љубе Ковачевића да су Дендра и Дубочица једно те исто.[20] Његово мишљење, на жалост, већина историчара није прихватила или га је наводила с великом резервом, што је нас приморало да га, у складу са резултатима савремене науке, још боље поткрепимо и покушамо да одбранимо.

За Дендру односно Дубочицу већ је речено да је била богата и густо насељена. Нема података о томе ко је сачињавао њено становништво. Оправдано можемо претпоставити да је читав тај крај, као и суседне области, био у већини насељен Словенима који су се, по свој прилици, пошто су релативно рано дошли под управу рашких принчева, убрзо после укључивања у Немањину државу почели да осећају као Срби. Исто тако, из извора се не види коју је територију захватала Дубочица. У литератури се о њеном пространству судило на основу помена суседних области, што, у ситуацији када су наша знања о околним областима такође оскудна, није најсигурнији пут. Зато прво ваља видети која се све места са ове територије помињу у историјским изворима.

После хиландарских повеља и Немањиних биографија Дубочица ће бити поменута тек 1400. године. У међувремену јавиће се у изворима Лесковац. Забележен је у тзв. „општој хрисовуљи" за Хиландар и пирг Хрусију.[21] Повеља је несумњиво фалсификована, али, како то обично код фалсификата бива, сви подаци у њој нису измишљени и већину, осим оних због којих је настао фалсификат, можемо узимати као веродостојне. У тексту повеље разликује се неколико одвојених целина, које изгледа ни хронолошки не потичу из истог периода. Основни део текста, који је послужио фалсификатору, преузет је из неке данас изгубљене Милутинове повеље издате Хиландару, која се према попису епископа из 1303—1304. године датује негде у то време.[22] Део у коме се помиње Лесковац налази

се одмах после набројаних поседа пирга Хрусије и односи се само на манастир. На том месту дословно стоји: И прида краі-евьство ми Лѣсков'ць и по сеи странѣ и по ѡнои сь в'сѣми мегі-ами и сь заселі-ами; и Богоіе до гдѣ іе хтѣниіе цркві да си сѣдии, а кьди моу рече игоумень, да си поході коудѣ моу хтѣниіе"[23]

Исто то место само без заселака помиње и цар Душан у општој хрисовуљи за манастир Хиландар из 1348. године. У ствари Душан је само потврдио српском манастиру на Светој Гори село Лесковац које му је раније поклонио краљ Милутин.[24] Где се налазило то село из докумената се не види. Миодраг Пурковић је изнео претпоставку да га треба тражити на месту где се данас налази село Лесковац у близини Истока.[25] Његово мишљење већина научника није прихватила и сматрала је да се ови подаци односе на наш град Лесковац.[26] Данас је углавном преовладало ово друго мишљење, што смо и ми прихватили уз напомену да се оно не мора сматрати коначним решењем. У том смислу много би помогло систематско истраживање поседа манастира Хиландара у Србији.

Судећи према овим подацима, Лесковац је у време када је поклоњен Хиландару био велико село које се простирало с ове и с оне стране реке вероватно Ветернице. Тада је имало бар два засеока чија имена су остала непозната. У Лесковцу је имао своје поседе неки властеличић Богоје, о коме ништа ближе не знамо. Заједно са селом и засеоцима Богоје је 1303—1304. године дошао под власт хиландарског игумана, што у средњем веку није била усамљена појава.

Из времена цара Душана имамо још једну вест која би могла да се односи на нашу тему, а реч је о реци Гл'убочици. Споменута је у поклону севастократора Влатка манастиру Хиландару, који је потврдио цар Душан 25. марта 1355. године. Том приликом Влатко Паскачевић је даровао Хиландару цркву Св. Николе коју је сам подигао на својој баштини у Псачи и обдарио је поседима међу којима се налазило и село: 'Сушица; Амегіа іеи Гльбочица како припада у рѣкоу, и (с) всѣми правинами села тога, сь обрьшинами и планином.[27]

Као што видимо село Сушица је имало међе на реци Гл'убочици, за коју је још Стојан Новаковић претпоставио да је у питању река Ветерница. Село Сушица није сигурно убицирано, а могло би бити село Sisinzi у коме је дубровачки трговац Михаило Лукаревић имао дужнике. Иначе, Лукаревић је пословао у Новом Брду и давао је робу на вересију домаћим људима по селима Јабланице и Пусте Реке. За ово село се верује да се налазило на месту данашњег села Шишинци.[28] Да бисмо прихватили ово решење морамо дати једно образложење, тј. морамо прво видети да ли је севастократор Влатко у то време имао поседе у суседству Дубочице. За њега се поуздано зна да је, осим своје матичне области Славишта, управљао Врањем, Иногоштем и Прешевом, али се не зна када су поменуте жупе дошле под његову власт.[29] Нешто више података сачувано је о Врању, које је пре Душановог проглашења за цара држао Жупан Маљушат из породице Багаша. Жупан Маљушат је „највероватније 1343—1345. године" приложио цркву Св. Николе у Врању манастиру Хиландару. Крајем XIV века, једног члана ове породице, Николу Багаш Балдовина налазимо у близини Костура. Он је 1384—1385. године даровао манастиру Св. Павла на Светој гори манастир Св. Богородице Нисиотисе, из чега се може извући закључак да су Багаши пре те године напустили Врање.[30] Да се то заиста десило пре наведеног датума сведочи нам још једна, скоро пронађена, Николина повеља издата манастиру Св. Богородице Нисиотисе у време када је он био самосталан манастир.[31] Према томе, севастократор Влатко је 1355. године могао да држи Врање и вероватно још неке поседе па и да има село чије су се границе налазиле на реци Гл'убочици. То даље значи да се Дубочица још за живота цара Душана граничила са поседима севастократора Влатка. То стање се није променило све до смрти цара Уроша 1371. године.

Нема непосредних података о томе ко је држао Дубочицу у то време. Вероватно се на њеном челу налазио неки племић, који је убрзо после смрти цара Уроша признао врховну власт кнеза Лазара. То се може закључити, додуше посредним путем, из натписа неког Ненада, сина казнаца Богдана, у коме се каже да је он сазидао град Копријан „в дни благовернаго господина ми кнеза Лазара" 1372. године.[32] Положај града Копријана, као и толиких других наших средњовековних градова, није сигурно утврђен. У последње време у науци је углавном прихваћено мишљење да се он налазио

11 км јужно од Ниша на месту тзв. Курвин-града.[33] У сваком случају налазио се негде у близини Ниша, где је натпис пренет у турско време, јер тешко да би камени блок димензија 126x37 цм на коме је писан био ношен на велику удаљеност. Положај Дубочице између града Копријана и осталих Лазаревих области говори у прилог претпоставци да је и Дубочица била под његовом врховном влашћу, поготово што на том простору тешко да можемо очекивати да се простирала власт неке друге личности. У обзир би долазили само јужни суседи Дубочице, браћа Јован и Константин Драгаш (Дејановић), који су своју област после смрти цара Уроша проширили на рачун малолетног сина севастократора Влатка кесара Угљеше. Поуздано знамо да су браћа Дејановић пре маја 1380. године држали Врање,[34] али с обзиром да је главни правац њиховог ширења ишао на југ мало је вероватно да се њихова власт простирала севернije од некадашњих области севастократора Влатка.

О догађајима у Дубочици за време Лазареве власти нема података, али је сасвим извесно да су се и на овој територији водиле борбе за време турског напада на Србију 1386. године. Тада је турска војска освојила Ниш и наставила је пљачкање околних области да би била заустављена тек код Плочника у Топлици.[35] Изгледа да је тада страдала и Дубочица, иако се није налазила на главном правцу султановог напада.

После погибије кнеза Лазара на Косову 1389. године Дубочица је и даље остала у саставу Моравске Србије, о чему нам сведочи један акт игумана манастира Св. Пантелејмона Никодима из 1395/1396. године. У ствари у питању је одлука братства руског манастира којом се потврђује Лазаревићима 20 аделфата у њиховом манастиру за која су добили одговарајућа добра у Србији, па се поред осталог, наводи да је Пантелејмон у Дубочици добио села: Мирошевци, Вина и Товрљанци. Интересантно је да се та села, са још неким поседима, наводе на крају документа, после потписа игумана Никодима, и за њих се каже да су грешком испуштена из основног дела текста.[36] У томе не треба видети ништа сумњиво, јер је ова грешка настала као последица преписивања поседа из неке данас изгубљене повеље кнеза Стефана, која је претходила давању аделфата. Иначе, приликом преписивања често се дешавало да се испусте поједине речи или читави редови и да се прескочена места накнадно уносе, било изнад реда у коме би требала да се налазе или са стране, а понекад и испод текста, као што је то у нашем случају. Мотивација Лазаревића да обезбеде аделфате у манастиру Св. Пантелејмона у потпуности је јасна. У немирним временима после косовске катастрофе њихов положај у Србији није био сасвим сигуран што их је навело да на тај начин обезбеде за сваки случај сигурно издржавање ако буду присиљени да напусте Србију.

Страх Лазаревића да могу бити прогнани из Србије убрзо се показао без основе. У међувремену је кнез Стефан постао пунолетан и успешно је почео да води државну политику, у чему му је и даље помагала мајка монахиња Евгенија. Пријатељски став Лазаревића према манастиру Св. Пантелејмона није се променио. Већ 1400. године монаси руског манастира су добили у Новом Брду од монахиње Евгеније и њених синова Стефана и Вука повељу којом су им потврђена стара и дата нова добра и повластице по Србији.[37] Ова повеља је, поред осталог, изузетно значајна за историју Лесковца и његове околине.

Прво што у њој запажамо је то да су раније споменута села Мирошевци, Виња са забелом (забраном) и Товрљанци сада записана међу селима која су Лазаревићи поклонили манастиру.[38] Затим је додато село Богослава Бр'гбале у крају Дубравици, за кога је Радослав М. Грујић утврдио да се налазило на месту данашњег села Богојевац. Осим тога, међу властелом, која је том приликом такође даровала Пантелејмон, наводе се и два племића са ове територије. Први је властелин Југа, кога су неки писци склони да доведу у везу са легендарном личношћу Југ Богдана, за шта, по нашем мишљењу, нема довољно основе. Властелин Југа је у Дубочици држао неколико села од којих је само два: Горино и Седларче, поклонио Пантелејмону.[39] Други властелин са наше територије био је Дука који је приложио руском манастиру своје село Винарци, данас село Винарце.

Поред села, што је за нас посебно значајно, руски манастир је од Лазаревића добио кућу у Лесковцу и два човека Костадина и Дражуја. Иначе Лесковац је забележен у таквом контексту да се већ на први поглед види

да је тада био градско насеље, иако то изричито није речено. Наиме, у делу повеље у коме се помиње наводе се поклони у „граду Сталаћу", „граду Крушевцу" и „граду Св. Прокопија" (данашње Прокупље), па у Лесковцу и на крају у Новом Брду, испред кога такође не стоји ознака да је град.[40] За познати рудник Ново Брдо ми знамо да је имао утврђење и нема сумње да је у то време већ био град. Није без значаја и чињеница да се у свим овим местима поклањају људи и куће, што је карактеристично углавном за градове. Та појава није била непозната у средњовековној Србији, а много чешће се јављала у Византији. При томе не треба да збуњује то што је Лесковац 1303/1304. године био село и што је био поклоњен манастиру Хиландару. Познато је да су манастири на различите начине добијали али и губили своја добра. Обично је владар када је манастиру одузео неко место давао у замену неко друго, о чему има доста података баш у манастирским повељама. Међутим, та врста правног посла није увек била забележена јер увек за то није било разлога. По правилу манастир је инсистирао да се у повељи констатује да је у питању замена када је постојала реална могућност да касније због неког поклона има проблема. У нашем случају манастиру Панталејмону то није било потребно зато што је Лесковац у међувремену постао град на који манастир Хиландар више није могао да полаже право власништва. Уосталом Пантелејмон је, као што смо видели, у Лесковцу добио само једну кућу и два човека.

За наредних неколико година нема података о Лесковцу и Дубочици. У лето 1427. године умро је деспот Стефан Лазаревић а на српски престо је дошао његов сестрић Ђурађ Бранковић. Његова права нису била спорна, јер га је ујак још за живота одредио за свог наследника. Међутим, положај Ђурђа Бранковића у време доласка на власт био је изузетно тежак. Србија се од раније налазила у двострукој вазалној обавези према Угарској и према Турској, па је зато требало предузети одређене кораке да те две силе признају новог владара. Први је то учинио краљ Жигмунд, али су Београд и Голубац морали бити враћени Угарској. Приликом преузимања Голупца дошло је до угарско-турског сукоба, који ће се наставити и следећих година. Паралелно са ратом око Голупца Турци су поново напали јужне делове Деспотовине и безуспешно су опседали Ново Брдо. Као последица турских напада на Србију било је освајање градова Крушевца, Ниша и Голупца. Осим тога Турци су загосподарили облашћу северно од Голак-планине, тако да је Ново Брдо једним делом било одсечено од осталих делова Деспотовине.

Нема сумње да је том приликом страдала и Дубочица. Вероватно се и на наш крај односи обећање Ђурђа Бранковића дато игуману руског манастира Св. Пантелејмона да ће му вратити сва села која су заузели Турци, ако опет дођу под његову власт.[41] Ми смо већ видели да је овај манастир, осим села у околини Крушевца и у Топлици, поседовао и неколико села у Дубочици.

Убрзо после пада Голупца и султановог напуштања опсаде Новог Брда склопљено је примирје, али је деспот Ђурађ био свестан да оно неће бити дуго века. Зато је решио да родбинским везама спречи даља турска освајања. Своју старију кћер Мару обећао је за жену султану Мурату II (1421—1451), а да би избегао подозрење Угарске донео је одлуку да млађу кћер Катарину уда за Улриха Цељског. Преговори око Марине удаје завршени су 1433. године. Више извора наводе да је деспот уз Мару дао султану богат мираз који је, осим вредних поклона, према сведочењу византијског писца Дуке, укључивао и „највећи део Србије". Који је део српске територије у питању, на жалост, Дука није рекао. Међутим, ако ову вест доведемо у везу са подацима Константина Михајловића из Островице који тврди да је султан Мехмед II, после смрти свог оца, вратио Мару у Србију и дао јој две покрајине — Топлицу и Дубочицу, онда, чини нам се, можемо закључити да су ове две покрајине биле и у Марином миразу.[42] Михајло Динић је, на основу дубровачке архивске грађе, указао да су 1433. године нека села у Топлици била већ у турским рукама.[43] Према томе, нема разлога да посумњамо да се и Дубочица тада налазила под турском влашћу. Ову претпоставку у доброј мери потврђује француски путописац Брокијер који је 1433. године забележио да се граница између Србије и Турске налазила на Западној Морави.[44] Питање је једино када су ове

две области дошле под турску власт? Могућа су два решења: прво, да су раније биле заузете и да су само формално при завршетку преговора око Марине удаје уступљене султану и друго, да су 1433. године стварно уступљене султану, а да су пре тога биле под српском влашћу. Нама се много вероватније чини ово прво решење, јер ми заиста немамо потврду да је султан ове територије, заузете 1427—1428. године, у међувремену вратио Србији. После доласка Дубочице под турску власт извршен је први пут попис ових области који, међутим, није сачуван.

Марина удаја за султана само је за извесно време одгодила турско освајање Деспотовине јер је самосталност Србије у великој мери зависила од угарско-турског антагонизма. Већ 1439. године Деспотовина је први пут заузета од Турака, да би била обновљена само неколико година касније. Сегединским миром (1444. године) деспоту Ђурђу је враћена Србија са 24 града, међу којима су се налазили Крушевац, Копријан, Прокупље, Лесковац и Зеленград. Списак враћених градова сачуван је у делу пољског историчара Длугоша. У последње време његова изворна вредност је без довољно разлога оспорена.[45] Чињеница је да Длугош сасвим добро није познавао Србију, али поименично навођење пограничних градова говори, како је то још Јиречек тврдио, да је он те податке преузео из неке данас изгубљене повеље. Према томе, деспот Ђурађ је 1444. године, поред осталих делова Деспотовине, добио Дубочицу и Топлицу, иако су оне раније биле уступљене као мираз царице Маре.[46]

Шта се даље дешавало с Дубочицом? Вероватно су је Турци убрзо после обнове Деспотовине и трагичног хришћанског пораза код Варне поново освојили. Само неколико месеци после склапања Сегединског мира, за време прве владе Мехмеда II (1444—1446), извршен је попис села и мезри (зиратних земљишта, старих селишта, напуштених или расељених села) у области Дубочице, Топлице и Крушевца, што сасвим јасно показује да су и те територије налазиле под турском влашћу. Овакав развој догађаја, сасвим разумљиво, захтева објашњење. Познато је да деспот Ђурађ није учествовао у бици код Варне, па се поставља питање због чега су му Турци одузели Топлицу и Дубочицу. У изворима нема конкретних података, али има одређених наговештаја који се приликом решавања овог питања свакако морају узети у обзир. Реч је о вестима турских хроничара Ашикпашазаде и Нешрије који кажу да Ђурађ Бранковић није имао лојално држање према султану уочи битке код Варне. Ашикпашазаде, савременик и учесник у бој код Варне, наводи да је деспот Ђурађ слао своје посланике угарском краљу и подстицао га на рат против османске државе и да је био у вези са опозиционом струјом бегова на чијем челу се налазио Караманоглу.[47] На равно да је султан после сређивања прилика у својој држави предузео и неке мере против деспота Ђурђа. Нама се чини да је управо због тога одузео Србији Топлицу, Дубочицу и Крушевац.

Још једном је Дубочица, видели смо, дошла под српску власт 1451. године. Тада је султан Мехмед II испратио царицу Мару у Србију и у знак захвалности дао јој богате поклоне и њена миразна добра Топлицу и Дубочицу. За време српске власти изгледа да је у Дубочици имао поседе Дубровчанин Паскоје Соркочевић, деспотов челник ризнички, за кога његов унук Елије Лампридије Цревић каже да је од деспота Ђурђа добио добра у Топлици, Дубочици и Госпођином Потоку. Сличну вест налазимо у делу Мавра Орбина, само с том разликом што он не помиње Дубочицу и тврди да је Паскоје после повратка у отаџбину своја добра у Топлици продао за велику своту новца неком рашком барону. Податак да је Паскоје Соркочевић продао своје поседе није истинит, јер поуздано знамо да је његов син Јуни Соркочевић 19. августа 1454. годи е још увек располагао с тим добри а.[48]

Међутим, Дубочица ни овог пута није дуго остала под српском влашћу. Само неколико година касније султан је решио да коначно покори Деспотовину. Да би остварио тај план прво је одлучио да освоји Ново Брдо, а од деспота је затражио целу јужну половину Србије до Крушевца. За одбрану Новог Брда прикупљене су две војске, једна у Дубочици, а друга на Ситници. Војском која се налазила у Дубочици командовао је Никола Скобаљић, свакако властелин са наше територије. Пошто је његов лик добро обрађен у литератури, на њему се не морамо задржавати.[49] Једино можемо

да напоменемо да је он 24. септембра 1454. године у бици код Бање потукао турску војску, а новембра исте године био је сам поражен, ухваћен и заједно са стрицем набијен на колац. Убрзо после његове смрти Турци су заузели Дубочицу и прикључили је својој држави у чијем саставу ће остати до ослобођења у рату 1877/78. године.

П. С.

У реферату Драгутина М. Борђевића (Стара лесковачка црква и њени уметнички предмети) изнето је мишљење по коме се Лесковац први пут помиње у историјским изворима 1020. године а не, како се обично узимало у литератури, тек почетком XIV века. То мишљење се заснива на једној повељи византијског цара Василија II (976—1025) издатој Охридској архиепископији, у којој се заиста помиње Лесковац. Међутим, тај податак се никако не може довести у везу са прошлошћу нашег града и то је у науци одавно познато. Да бисмо избегли могуће неспоразуме укратко ћемо изложити шта је забележено у самој повељи.

После слома Самоуилове државе (1018) охридска црква је добила три повеље које регулишу њен обим и положај. Оне су неколико пута издаване. Још увек је најбоље и најприступачније издање H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 42—46. Иначе, са овим повељама има доста проблема. Нису сачувани оригинали већ преписи из времена када је Византија, припремајући се да склопи тзв. Лионску унију, негирала самосталност српске и бугарске цркве, а, осим тога, има и одређених неслагања. О томе је више пута расправљано у литератури и углавном је преовладало мишљење да се сви подаци могу узимати као историјски веродостојни. (Уп. Ј. Калић, **Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године**, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979, 32—34, где је наведена старија литература). За нас је овом приликом важна само прва или основна повеља издата Охридској архиепископији крајем 1019. или почетком 1020. године. Сигурно је издата пре маја 1020. године јер тај датум носи друга по реду Василијева повеља, која је једина датирана. У тој повељи су набројане све епископије које су припадале охридској цркви и међу њима епископија у Нишу, којој би Лесковац по логици ствари морао да припада. Нишка епископија обухватала је градове: Ниш, Мокро (данас истоимено село код Беле Паланке) Комплон, Топлицу и Сврљиг. Положај већине ових градова није тешко одредити, једино је остало дискутабилно где се налазило место Комплон (Уп. С. Новаковић, **Охридска архиепископија у почетку XI века,** Глас СКА 76 (1908) 33—36; Ј. Калић, **Ниш у средњем веку,** ИЧ XXXI (1984) 7—8 и тамо наведену литературу). Као што и сами видимо, Лесковац се не помиње у саставу Нишке епископије.

Напред смо већ рекли да је у тој повељи забележено неко место Лесковац, али оно се налазило у саставу Призренске епископије. Поставља се питање да ли је могуће да се тај податак односи на наш град? Одговор мора бити негативан из простог разлога што се између Призренске епископије и данашњег Лесковца простирала територија Липљанске епископије. Према истраживањима Стојана Новаковића (наведено дело 49—50; Уп. **Историја српског народа,** Београд 1981, 178) тај Лесковац се налазио на ушћу реке Книне у Дрим.

То су главни разлози због којих историчари овај податак нису узимали у обзир када су писали о историји Лесковца.

Напомене

1. Прошлост Лесковца приказана је на једном месту на основу свих познатих извора у књизи: Д. Трајковића, **Немањина Дубочица од најстаријих времена до ослобођења од Турака.** Београд 1961. године. Иначе, аутор ове књиге је веома заслужан за проучавање средњовековне прошлости Лесковца. У неколико наврата Д. Трајковић је у издањима Народног музеја у Лесковцу дао веома вредне прилоге који су нама корисно послужили приликом писања овог реферата.

2. Да је Дендра исто што и Дубочица први је тврдио Љ. Ковачевић, **Неколика питања о Стефану Немањи,** Глас СКА 58 (1900) 1—106. Његово мишљење прихватили су: Д. Трајковић **(Немањина Дубочица,** 28) и С. Димитријевић (**Енциклопедија Југославије** 3, Загреб 1984, 605 у чланку о Дубочици). Већина историчара није прихватила Ковачевићево решење и тражила је Дендру на другим странама, или је опрезно констатовала да је у питању непозната област. Преглед различитих мишљења видети: **Византијски извори за историју народа Југославије** IV, Београд 1971, на страни 58 напомену 140 (Ј. Калић) и Д. Трајковић, **Глубочица у новијим историографским и другим радовима** — Критички осврти, прикази и белешке — (1946—1966), Лесковац 1968, на страни 9 напомена 2.

3. Упореди **Византијски извори** IV, 56—63, цитирано место на страни 58.

4. Сукоб између Уроша II и Десе описује Кинам (**Византијски извори** IV, 38), Теодор Продром (**Византијски извори** IV, 180—183) и Михајло Солунски (**Византијски извори** IV, 190—192). Видети посебну расправу Ј. Калић, **Рашки велики жупан Урош** II, Зборник РВИ 12 (1970) 21—39. За хронологију овог догађаја видети страну 30.

5. Оцену Манојлове личности даје Г. Острогорски, **Историја Византије**, Београд 1959, 357. и даље.

6. В. Ђоровић, **Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног,** Светосавски зборник 2, Београд 1939, 1—76, место које нас интересује на страни 19—20. Цитирано према преводу М. Башића. **Старе српске биографије** I, Београд 1924, 33.

7. Питање до које године је Деса био рашки велики жупан још увек није решено. Према Кинамовим подацима Манојло је Деси одузео власт после већ описаних догађаја у Нишу, који се датују у 1163. годину. Међутим, овој хронологији се противи Хонијатова вест о сукобу између Десе и цара Манојла, коју према редоследу причања треба датовати у 1165. годину. Тешкоћа је у томе што Кинам и Хонијат, савременици догађаја о којима пишу, говоре о сукобу између Манојла и Десе само на једном месту и при томе га описују у склопу различитих догађаја везаних за угарску историју. У првом случају, по Кинаму, Манојло је казнио Десу у време када је пошао на Угарску, али се задржао у Нишу и те године није наставио поход већ је односе са Мађарском регулисао преговорима. По Хонијату, међутим, Манојло је случај са Десом решио тек пошто се враћао са победоносног похода у Срему, када је освојен Земун, дакле, 1165. године. Да ствар буде још тежа, и сам исход сукоба је различито испричан. Кинам каже да је тада Деса ухапшен и послат у Цариград, а Хонијат да га је цар прекорио и пустио да се врати у своју земљу пошто је дао обећање да ће променити држање. За та и још нека неслагања видети упоредну анализу Ј. Калић у **Византијским изворима** IV, стр. 63—65, напомену 155 (уз Кинамове податке) и стр. 138—139. и напомену 106 (уз Хонијатову вест), где је и наведена старија литература. У науци је углавном прихваћено мишљење да се ту ради о два различита сукоба уп. Љ. Ковачевић, **Неколика питања**, 74—75; К. Јиречек, **Историја Срба** I, Београд 1978, 145—146; В. Ђоровић, **Питање о хронологији у делима Св. Саве,** Годишњица Николе Чупића 49 (1940) 1—69, посебно стране 51—53. Међутим, ово тумачење има једну озбиљну тешкоћу. Наиме, ако прихватимо Хонијатову вест по којој је Манојло 1165. године прекорио Десу и пустио га да се врати у Србију уз обећање да ће променити своје држање, онда то значи да је Деса и даље остао српски велики жупан и да је на рашком престолу седео рецимо и наредне 1166. године, јер је природно очекивати да није власт изгубио одмах после одласка византијског цара. С друге стране, према једној другој Хонијатовој вести, коју немамо разлога да доведемо у сумњу, јасно произилази да је српски велики жупан 1168. године био Стефан Немања (**Византијски извори** IV, 144). Према томе, јасно је да је Немања постао рашки велики жупан пре те године; претпоставимо да се то десило 1167. године. Дакле, остао је један кратак временски период између 1166. и 1167. године у коме тешко да се могло десити све оно што ми иначе знамо из српске историје 60-тих година XII века. А то је: свргавање Десе са власти, долазак за великог жупана Немањиног брата Тихомира, Немањино добијање на управу Топлице, Ибра, Расине и Река, долазак цара Манојла у Ниш и његова одлука да повери Немањи Дубочицу, затим Немањина ктиторска активност, па његово затварање у пећину од стране браће, сукоб са браћом, долазак Немањин на престо и сукоб са царем Манојлом. Све то нас наводи да прихватимо Кинамов редослед причања, према коме Десин пад треба ставити у 1163. годину. То даље значи да до сукоба између Манојла и Десе 1165. године није дошло и да се Хонијатова вест односи на догађаје из 1163. године, само што је испричана различито од Кинама. Чини нам се да за овај став имамо одређену потврду. Већ је речено да су Кинам и Хонијат савременици цара Манојла. За Кинама знамо да је био Манојлов секретар и да се налазио у ужој царевој пратњи када је овај ишао на војне походе. Нема директне потврде, али је врло вероватно да је 1163. године био у царевој близини када је решаван Десин случај. С друге стране, у самом његовом делу имамо потврду да је 1165. године боравио у непосредној царевој близини када је освајан Земун за који каже: „Од онога што се при овој опсади десило много је ствари којима могу да се [illegible]ивим, царевој храбрости нарочито, и да [illegible]исам налазећи се ту, својим очима видео [illegible]а се збива, једва би веровао онима који [illegible]ричају" (**Византијски извори** IV, 81). Нема сумње да је касније, када је поход завршен, Кинам с Манојлом стигао у Ниш и да је тада цар сређивао прилике у Србији он би то сигурно рекао. За Хонијата, који је државну каријеру почео последњих година владавине цара Манојла, сличну потврду да је био очевидац догађаја из 1165. године немамо. Због тога смо ми склони да у овом случају више верујемо Кинаму. Одређена предност Кинамовим вестима дата је и у **Историји српског народа** I, 207—208 (Ј. Калић).

8. Ј. Калић, **Ниш у средњем веку,** Историјски часопис XXXI (1984) 5—40.

9. Р. Новаковић, **Када се родио и када је почео да влада Стефан Немања,** Историјски гласник 3—4 (1958) 165—192, посебно стр. 158 где је дат преглед старије литературе, **Византијски извори** IV, 144, напомена 131; **Историја српског народа** I, Београд 1981. 209 (Ј. Калић); Ј. Калић, **Ниш у средњем веку, 22.**

10. В. Ђоровић, **Житије Симеона Немање,** 2—21.

11. В. Ђоровић, **Списи Св. Саве,** Београд — Сремски Карловци 1928. 1—4, цитирано место на страни 1.

12. А. Соловјев, **Хиландарска повеља великог жупана Стефана** (Првовенчаног), Прилози за КЈИФ 5 (1925) 62—89, текст повеље 66—71.

13. В. Ђоровић, **Списи Св. Саве,** 152.

14. О томе видети изузетно значајну расправу Ј. Калић, **Српско-византијски сукоб 1168,** Зборник ФФ XI—1 (1970) 193—204, где су наведени извори и старија литература.

15. Исто

16. М. Благојевић, **Преглед историјске географије средњовековне Србије**, Зборник

историјског музеја Србије 20 (1983) 45—126. За Реке страну 71; М. Динић, **Југозападна Србија у средњем веку,** Зборник ФФ XI—1 (1970) 239—249 (= М. Динић, **Српске земље у средњем веку,** Београд 1978, 68—83. О области Река на страни 74—75).

17. **Византијски извори** IV, 102—104; К. Јиречек, **Историја Срба** I, 150—151; **Историја српског народа** I, 210—211 (С. Калић). Ј. Калић, **Ниш у средњем веку,**

18. **Историја српског нар** I, 252 (С. Бирковић) и тамо наведена л ература.

19. Исто, 259 и тамо наведена литература.

20. Љ. Ковачевић, **Неколика питања**, 81—82.

21. Повеља је на једном месту издата у **Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија** I, Скопје 1975, 297—316 помен Лесковца на страни 314; У ранијим издањима поједини делови ове повеље су одвојено штампани видети С. Новаковић, **Законски споменици српских држава средњег века,** Београд 1912, 393—395 и 476—478; Лесковац на страни 478; V. Korablev, *Actes de Chilandar II, Actes Slaves,* Приложеније Византијском временику XIX (1915) бр. 8, стр. 393—397, закључно са редом 144 и бр. 16, стр. 413—417, Лесковац на стр. 416.

22. О повељи исцрпно расправља В. Мошин, **Повеља краља Милутина — дипломатичка анализа,** Историјски часопис XVIII (1971) 53—86, видети посебно стране 74 и даље; уп. **Споменици на Македонија** I, 297—298; С. Бирковић, **Хрељин поклон Хиландару,** Зборник РВИ 21 (1982) 103—117, посебно страну 105. Према истраживању В. Мошина, наведено дело, фалсификат је настао с циљем да манастир Хиландар докаже своја права и врховну власт над пиргом Хрусијом, па према томе поседи манастира Хиландара, коме је припадао Лесковац, нису спорни.

23. **Споменици на Македонија** I, 314; С. Новаковић, **Законски споменици,** 478.

24. **Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија** III, Скопје 1980, 430—446; С. Новаковић, **Законски споменици,** 418—423; V. Korablev. *Actes de Chilandar* II, br. 38., str. 493—497.

25. М. Ал. Пурковић, **Попис села у средњовековној Србији,** Засебни отисак из Гоцишњака Скопског ФФ IV, Скопље 1940, 109.

26. Први је то тврдио Буро Даничић, **Рјечник из књижевних старина српских II,** Београд 1964, 30; Д. Трајковић, **Немањина Дубочица,** 36; С. Димитријевић, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, 605.

27. А. Соловјев, **Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века),** Београд 1926, 155—157, цитирано место на страни 156.

28. М. Динић, **Из дубровачког архива књига** I, Београд 1957, 88; уп. Д. Трајковић, Београд 1975, 93.

29. Р. Михаљчић, **Крај Српског Царства,** Београд 1957, 93.

30. Б. Сп. Радојичић, **Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетком XV),** Врањски гласник I (1965) 19— , где су наведени малобројни извори.

31. Д. Синдик, **Српске по ье у светогорском манастиру Светог Пав.** , Miscellanea VI, Београд 1978, 187.

32. Г. Томовић, **Морфологија ћирилских натписа на Балкану,** Београд 1974, 78, где су наведена раније издања.

33. Љ. Стојановић, **Где је био град Копријан?,** Прилози за КЈИФ 7 (1925) 217—218; А. Дероко, **Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији,** Београд 1950, 121; М. Костић, **Да ли је средњовековни Копријан данашњи Курвин-град?,** Лесковачки зборник 7 (1967) 154—156; Ј. Јовановић, **Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине,** Лесковачки зборник 9 (1969) 257—265; Ј. Калић, **Ниш у средњем веку,** 30.

34. Р. Михаљчић, **Крај Српског Царства,** 174, где су наведени извори и литература.

35. Ј. Калић, **Ниш у средњем веку** 31, и тамо наведена литература.

36. Ј. Шафарик, **Стара српска писма,** Гласник СУД VII (1868) 277—283. За убикацију села Мирошевци, Винја и Товрљанци видети: Д. Трајковић, **Немањина Дубочица,** 37—38; Рад. М. Грујић, **Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку,** Историјски часопис V (1955) 74.

37. Ј. Шафарик, **Стара српска писма,** 271—276. У том издању погрешно се наводи да је повеља издата 1395. године. Исправно датирање P. Lemerle — G. Dagron — S. Ćirković, *Actes de saint-Pantéléèmôn,* Paris 1982, 176—177.

38. Ј. Шафарик, **Стара српска писма,** 272—273. За убикацију тих села види Д. Трајковић, **Немањина Дубочица,** 37; Рад. М. Грујић, **Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку,** Историјски часопис V (1955) 53—77. За села у Дубочици видети страну 74.

39. Недавно је Д. Трајковић у чланку **Неки облици јужноморавског говора у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића** (Из прошлости Лесковца и околине. Студије и чланци, Лесковац 1977, 15—21) упозорио, на основу језичке анализе овог правног споменика, да би властелин Југа могао бити иста личност са Богданом Југом, који се помиње међу 24 „добра човека" који су учествовали у изради Закона о рудницима, а за које се у предговору деспота Стефана каже да нису били из Новог Брда. (Уп. Н. Радојичић, **Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,** Београд 1962, 37.) Када бисмо то успели да докажемо, онда би властелин Југа заиста био личност која је послужила народном певачу приликом грађења лика Југ Богдана, јер је то за Богдана Југу који се помиње у Законику о рудницима очигледно.

40. Ј. Шафарик, **Стара српска писма,** 273. Уп. Д. Трајковић, **Немањина Дубочица,** 37; Рад. М. Грујић, **Руска властелинства,** 74.

41. Ј. Шафарик, **Стара српска писма,** 285—287. Уп. М. Динић, **За историју рударства у средњевековној Србији и Босни** II, Београд, 1962, 48—49.

42. О удаји царице Маре детаљно расправља на основу ових расположивих извора и литературе Р. Ћук **Царица Мара,** Историјски часопис XXV (1978) 53—97.

43. М. Динић, **За историју рударства** II, 49.

44. Бертандо де ла Брокијер, **Путовање преко мора,** изд. М. Рајичић, Београд 1950, 128—129. Уп. Р. Ћук, **Царица Мара,** 62.

45. О. Зиројевић — И. Ерен, **Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у**

време прве владе Мехмеда II (1444—1446), Врањски гласник IV (1968) 377—416. Посебно видети страну 378.

46. К. Јиречек, **Историја Срба** I, 396; Ч. Мијатовић, **Деспот Ђурађ Бранковић** I, Београд 1907², 503-504; Д. Трајковић, **Дубочица и Топлица у миразу царице Маре**, Из прошлости Лесковца и околине, Лесковац 1977, 5—9.

47. Н. Филиповић, **Неколике биљешке** ско **Смедерева**, Ослобађање градова у Србији од Турака 1862—1867, Београд 1970, 121—142. **Видети** посебно страну 140.

48. М. Динић, **Дубровчани као феудалци у Србији и Босни**, Историјски часопис IX—X (1959) 139—149. **Видети** посебно стране 146—147.

49. Литература о Николи Скобаљићу је доста обимна. Прикупљена је и коментарисана у делу М. Динића, **За историју рударства** II, 62—64; Д. Трајковић, **Дубочица и Топлица у миразу царице Маре,** 5—9. Видети и С. Димитријевић, **Борбе с Турцима под Скобаљићем.** Историја и предање, Лесковац 1951, 42.

Srbobran Milojević

QUELQUES TRAITS DE L'HISTOIRE DE LESKOVAC DANS LE CADRE DE L'ÉTAT MOYENAGEUX SERBE

Le passé moyenageux de Leskovac n'est pas suffisamment connu. Ce n'est pas à cause du manque d'initiative, mais de leur incapacité de découvrir, malgré tous les grands efforts, les sources qui, dans cet état de choses, tout simplement n'existaient pas. Pourtant, continuant le travail de ces historiens qui avaient un certain succès dans l'accumulation du matériel historique et son interprétation, premièrement de celui de Dragoljub Trajković, l'auteur constate d'abord que la conclusion de Lj. Kovačević, que Dendra et Dubočica ne font qu'une région 'est bors de doute et puis, par une analyse minutieuse des informations, il doit ressortir certains moments de l'histoire moyenageuse de Leskovac.

Il importe à signaler la donnée historique de cette analyse que le nom de Leskovac n'était pas signalé pour la première fois qu'au début du XIVe siècle.

УДК 726

Гојко Суботић

Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (1)

За уметничке старине јашуњских манастира, скривених у шумовите западне падине Бабичке горе и окружене живописним предањем, сазнало се тек из описа М. Милићевића који је јужне крајеве Србије посетио након њиховог ослобођења 1872. године.[1] Поруке појединих историјских бележака које је он на споменицима одмах опазио пружиле су и прве поуздане податке о њиховом пореклу. Знатно опширнији приказ са новом грађом донео је четврт века касније М. Веселиновић, објављујући такође садржину одређеног броја натписа који су се односили на грађење, сликање фресака и обнову.[2] Најзад, њихове преписе у извесној мери је допунио и В. Петковић.[3]

Стручни радови о сликарству јашуњских цркава веома су закаснили. Тек после другог светског рата Петковић је у свом познатом прегледу описао њихов изглед и навео део сликане садржине,[4] очевидно користећи се и тада белешкама начињеним знатно раније. Једино је расправа М. Ђоровић-Љубинковић пружила исцрпнији увид у уметничку грађу и донела основну оцену њених вредности.[5] Она је при томе осветлила и прилике у којима су храмови настали, уз вредан покушај да се препознају, а понегде и ближе одреде личности које спомињу ктиторски натписи. Рад М. Ђоровић-Љубинковић представља зато најзначајнији прилог изучавању јашуњских споменика на који су се с разлогом ослањали и сви познији писци, приказујући их посебно или у оквиру ширих прегледа.[6] На основу података из пописних дефтера турских пореских власти XVI века, М. Васић и О. Зиројевић су, с друге стране, темељно приказали економски и друштвени живот лесковачке нахије у време грађења и сликања храма св. Јована Претече и чак донели одређене вести које се непосредно односе на манастир.[7] Последњих година истраживању овог споменика придружила се и конзерваторска служба која је, изводећи радове на заштити, у темељима утврдила занимљиве податке о његовој ранијој прошлости.[8]

Обимно и тематски необично сликарство Светог Јована Претече, ипак, само је једним делом разматрано у стручним радовима. При томе, изгледа, нису могли да буду избегнути ни извесни неспоразуми. Изучавање фресака, наиме, отежао је и њихов изглед, особито након такозване обнове у којој су почађавеле површине премазиване, а преко нових ликова чак насликани други.[9] Њихово чишћење септембра ове године, само делимично извођено, и то у припрати, још увек не допушта да се утврди сав програм зидног украса и докраја сагледају његове особине. Могу се, ипак, учинити извесне опаске у вези са садржином и поруцима живописа, његовим карактером и пореклом, као и међусобним односима и хронологијом појединих делова.

Археолошка истраживања Светог Јована, чији ће налази — као и приказ градитељских особина и вредности храма — бити предмет посебног рада, открила су у основи делове занимљивог старијег здања који су припадали вероватно одређеном културном објекту.[10] Његова појава, разуме се, није изненадила,[11] с обзиром на познате одредбе исламског законодавства по којима су хришћанске богомоље могле бити подизане једино на местима где су се већ раније налазили храмови. Она је, међутим, вредна пажње у свет-

лу упоредних историјских извора који сведоче о положају и животу манастира св. Јована у XVI веку. Нова црква — релативно ретке просторне схеме на овом подручју, грађена чистим облицима и брижљивим зидарским слогом — пада у време које нам је познато из турских докумената овога доба. Попис крушевачког санџака бр. 55 из 1516. забележио је у прегледу лесковачког краја, уз село Јашуњу, манастир св. Јована са две његове баштине,[12] а један од његових натписа донео је податак да је храм сазидан исте 1516/7. године.[13] Ако се има у виду да су градитељски послови најчешће привођени крају у јесењим месецима и да је за објекат ове величине била довољна једна радна сезона, црква св. Јована је највероватније била довршена после 1. септембра 1516. Нема сумње, дакле, у време када је састављен порески дефтер бр. 55 грађење цркве је већ било у току или бар припремљено, а окончано је свакако пре истека лета следеће године. Манастир је, види се, већ раније постојао, заједно са низом других у овом крају које турски порески списи помињу током XVI столећа.[14]

Натпис о грађењу манастирског храма исписан је бојом, у висини погледа верника, на јужној страни западног зида наоса. Сем године, белешка доноси имена ктитора и старешине братства, као и помен султана који је био на власти:[15]

† Изволенїемь ѡ(тьц)а и поспешенїемь с(и)на и съвръшенїемь с(ве)т(а)го д(оу)ха, създа се сьи с(ве)ты б(о)ж(е)ст(а)вны храм с(ве)т(а)го и славнаго пр҃ѡр(о)ка пр(ѣ)д(ь)т(е)че кр(ь)ст(ите)ля (І)ѡ(а)на трудом и подвигом рабь б(о)жїих Катакоузїна Андроника и братї(е) его пр҃ї игоменоу Θеѡд(о)роу и братї(е) его вь д(ь)ни ц(а)ра Селима вь л҃ѣт(о) : ҂зкѳ.

Ктиторски натпис о грађењу цркве св. Јована Крститеља 1516/7. године (цртеж арх. Н. Дудића)

Ктиторски натпис о живописању цркве св. Јована Крститеља 1524. године (цртеж арх. Н. Дудића)

Ктитори Андроник Кантакузин и његова браћа — с разлогом се претпоставља — припадали су огранку угледног византијског рода који се у Србији није угасио несрећним „помором господе христијанске“ 1477, када је погубљен новобрдски господар Јован (Јања) Кантакузин са многобројним члановима своје породице.[16] Господина Андроника, иначе, један извор спомиње и као ктитора манастира Јунић Пустиње, заједно са братом Мојсијем,[17] вероватно монахом који у јашуњском натпису није по имену наведен. На жалост, не зна се где се налазила поменута друга задужбина двојице Кантакузина која је могла да укаже на градитељску радионицу за коју су они као наручиоци били везани. У самом лесковачком крају турски документи спомињу више манастира св. Николе коме је била посвећена и Јунић Пустиња, али трагови даривања Андроника Кантакузина сежу све до удаљеног Житомишљића, где се његово име среће у једном општаку непознатог порекла.[18] С друге стране, Андроникова имена нема међу двадесетак спахија лесковачке нахије у турским документима овог времена.[19] Без нових извора, средиште у коме су боравили ктитори јашуњског храма, као и положај који су ови потомци високог византијског племства имали у друштву XVI века, тешко ће се одредити. Остаје неизвесно и да ли су они били у животу неколико

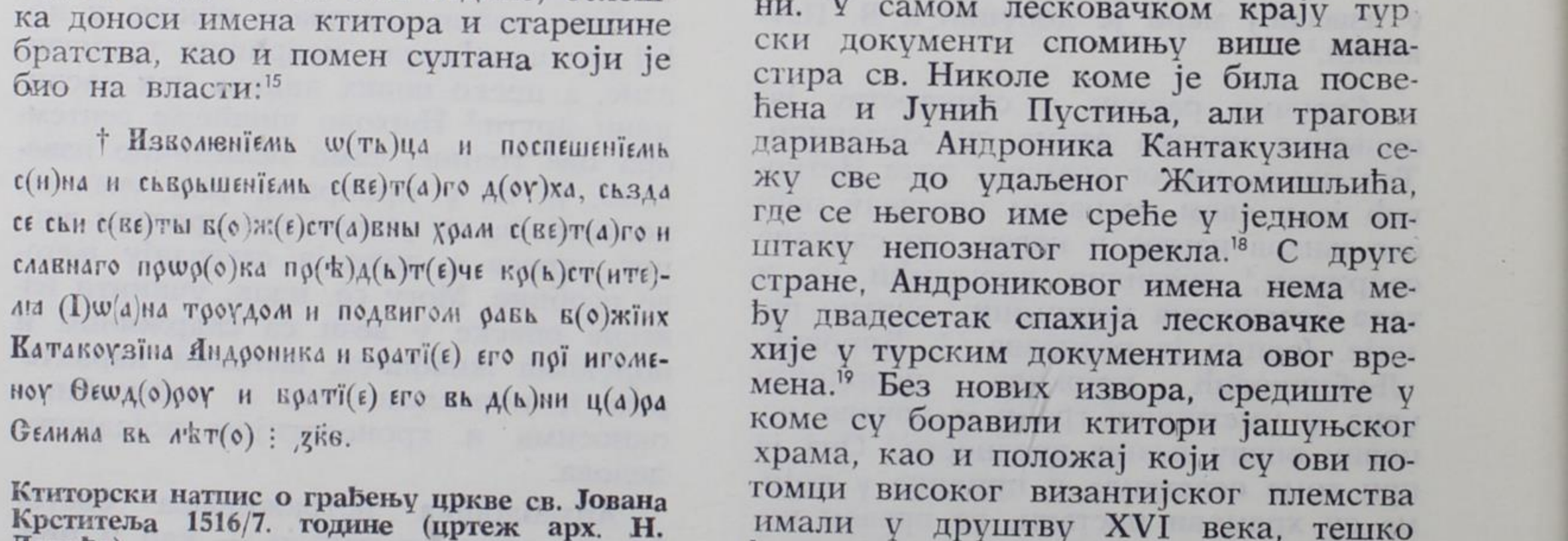

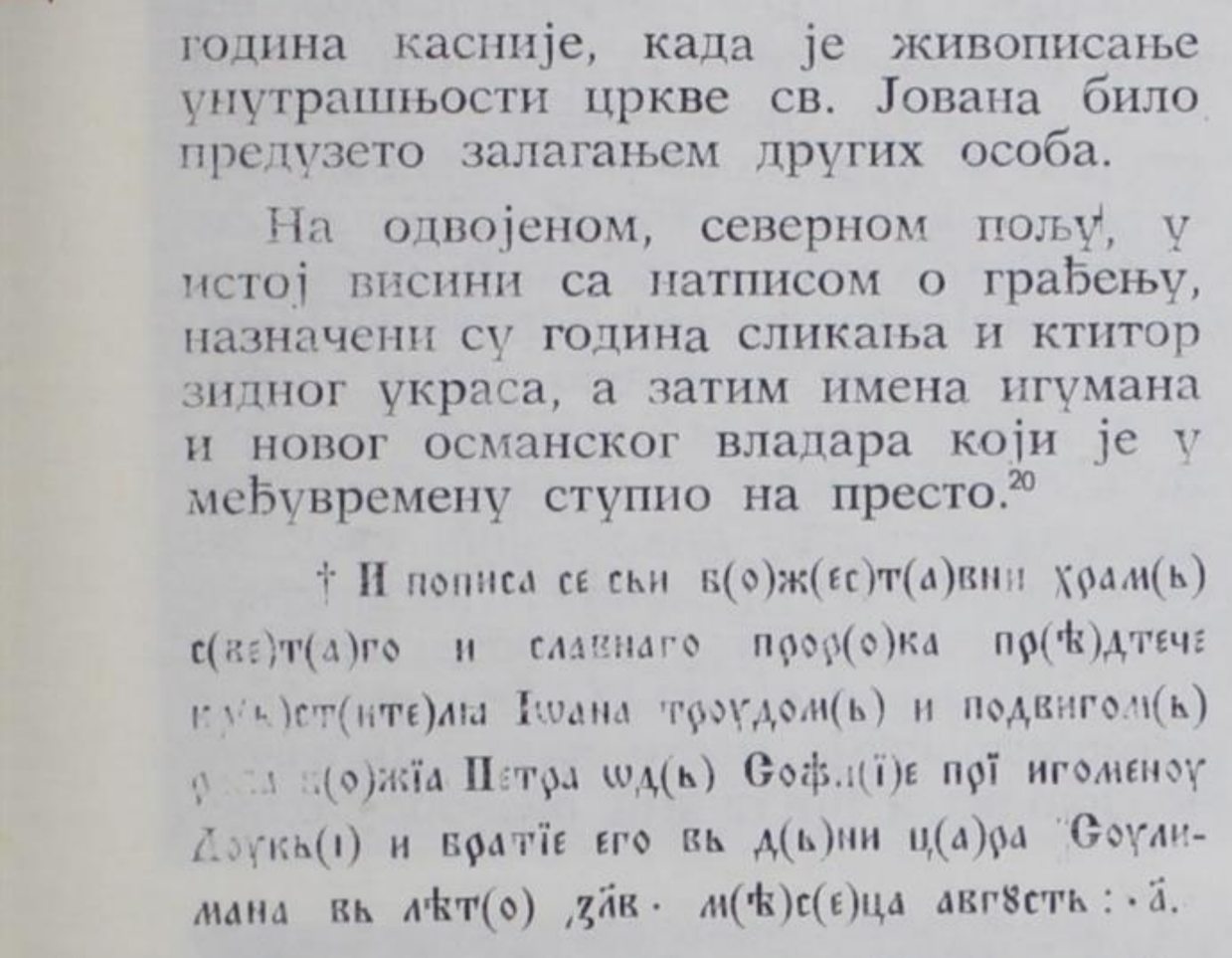

година касније, када је живописање унутрашњости цркве св. Јована било предузето залагањем других особа.

На одвојеном, северном пољу, у истој висини са натписом о грађењу, назначени су година сликања и ктитор зидног украса, а затим имена игумана и новог османског владара који је у међувремену ступио на престо.[20]

† И написа се сьи в(о)ж(ес)т(а)вни хра́м(ь) с(вѣ)т(а)го и славнаго прор(о)ка пр(ѣ)дтече и крс(и)т(и)те)ля Іѡана трꙋдом(ь) и подвигом(ь) раба х(о)жїа Петра wд(ь) Софі(ї)е пр҃ї игоменоу Дꙋкь(і) и бра́тїе его вь д(ь)ни ц(а)ра Соулимана вь лѣт(о) ,ζа́в· м(ѣ)с(е)ца августъ :·ā.

Уз ктитора живописца Петра из Софије, чија личност у изворима није позната, а изложена белешка не даје податке о њеном друштвеном положају, назначен је и игуман Лука који је на челу братства, по свој прилици, непосредно наследио Теодора из времена грађења цркве. Оба пута, на истоветан начин, уз старешину манастира споменута је и братија. У сумарном попису из 1516. број монаха није уопште наведен, док је две деценије касније, 1536, у дефтеру бр. 179 забележено да у манастиру живе два калуђера.[21] Израз **„и братија"** говорио би, међутим, за већи број чланова манастирске заједнице, тј. да у време дизања и, затим, украшавања храма овде није био — поред игумана — само још један монах. Занимљиво је, с друге стране, да је село Јашуња, уз које је уписан манастир, године 1516. имало 56 обичних, 5 удовичких домаћинстава и 12 неожењених особа са укупним приходом од 6848 акчи, а већ 1536. само 16 кућа које су плаћале 3000 акчи.[22] Демографске промене биле су ширег карактера и, разуме се, нису измакле пажњи познавалаца ових прилика. У читавом санџаку број становника је нагло опао, тако да је у крушевачкој нахији од 8000 домаћинстава 1516. године две деценије касније било само 2000, а у нахији Дубочица број од 14000 смањен на 7000.[23] Разлози назначених промена нису познати, али има знакова да су их изазвале епидемије и исељавање у друге области.[24] Већ 1516. године куга је харала по целој Турској, где су страдали и дубровачки трговци.[25] Зараза се затим јављала и следећих година, па јој је подлегао и сам султан Селим I септембра 1520.[26] У нашим земљама

Запис у проскомидији са поменом јеромонаха Јакова и ктитора Петра (цртеж С. Пејић)

пошаст се проширила приликом похода турске војске на Београд 1521,[27] а једна недатована белешка спомиње чуму управо у Дубочици.[28] У то време вероватно је дошло и до промена у броју монаха у братству Светог Јована, па се може претпоставити да их је у време састављања дефтера из 1516. било више. Наведене вести, особито из времена освајања Београда, говоре да је становништво Јашуње, а са њим и манастира било десетковано вероватно већ у годинама пре живописања храма (1524). То је могло да утиче и на пореске обавезе. У сумарном попису 1516. манастирска давања нису посебно била исказана, већ у саставу села,[29] али се двадесет година доцније

види да је за своје имање манастир одсеком плаћао само 150 акчи.[30] У питању свакако није био знатнији посед.

Један запис у протесису, такође из 1524 — исписан бојом у трајној техници како би свештеника подсећао при молитви проскомидије — споменуо је и јеромонаха Јакова који је у то време служио у манастирском храму, а његово име чак истакао испред ктитора Петра:[31]

Помаӥ Г(оспод)и раба своего іеромн(о)н(а)х акова и Петра хтитора.

Дванаест година касније дефтер бр. 179 није навео имена двојице монаха,[32] па се не зна да ли су игуман Лука и јеромонах Јаков тада још били у животу. У прегледу особа са пореским обавезама једна личност носи име Јаков, али уз њу није, по обичају, било забележено да је у питању калуђер, већ се, напротив, наводи његов патроним. Постоје, с друге стране, два имена која су можда означавала монахе, али су веома нечитко исписана.

Радови на зидном украсу окончани су 1. августа 1524. С обзиром на програм и величину зидних површина, вероватно су отпочели два-три месеца раније, негде средином или крајем пролећа те године.

Својим местом на западном зиду наоса, ктиторски натпис је означио да су у првој фази сликања настале само фреске овог дела цркве, а не и припрате. Као што је напоменуто, новији намази толико су закрили изглед једног броја сцена да се о иконографским особеностима и карактеру читавог украса не може поуздано судити. Садржина се, међутим, углавном дала утврдити и М. Ђоровић-Љубинковић је донела готово потпун преглед тема у наосу и олтарском простору и наосу.[33] Чини се и овде корисним — мада поједине ликове још увек заклањају елементи новијег иконостаса — да се програм у целости изложи. У њему на тај начин, без посебног истицања, своје место налазе и извесне допуне, а другачији распоред одре-

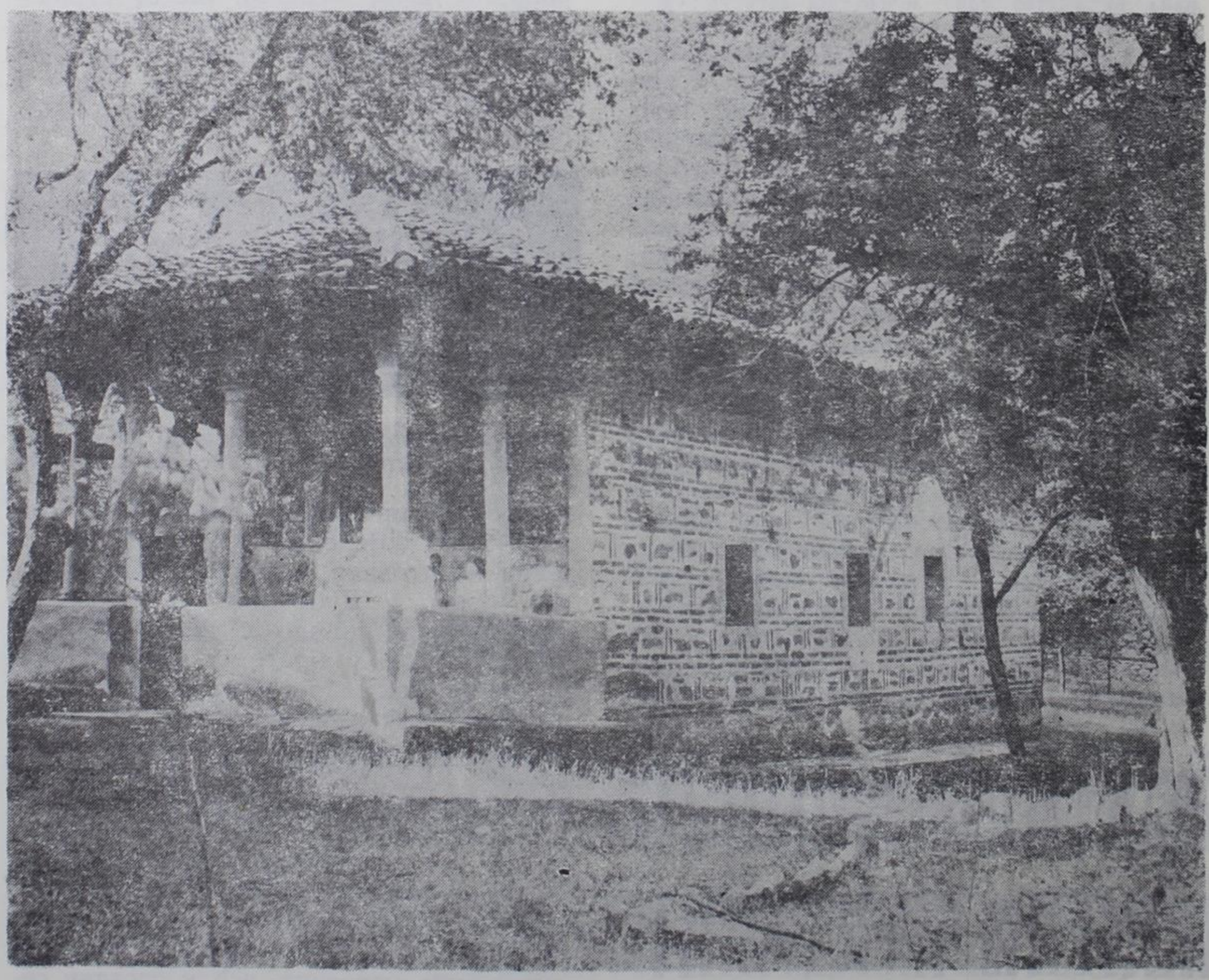

Манастир св. Јована Крститеља у Јашуњи, изглед цркве са југозападне стране

Благовести Захарији, јужни зид олтарског простора, 1524.

ћеног броја представа отклања и појединe раније омашке

Релативно обимни програм изложен је на зидовима издуженог једнобродног простора са три пара прислоњених бочних лукова, који је у време сликања у горњем делу био јединствен, предвојен само првобитним иконостасом који није имао висину данашњег.

Три највише зоне у своду готово сасвим су премазане. Њихово чишћење вероватно ће показати да су у темену још добро очуване представе Богородице, Христа Сведржитеља и Старца дана, испод њих допојасни ликови пророка и, још ниже, прикази Великих празника; њима су овде придружене сцене Скидања с крста и Мироносица на гробу Христовом. Циклус је, иначе, почињао Благовестима на источном зиду и настављао се Рођењем Христовим, Сретењем, Крштењем, Васкрсењем Лазаревим и Уласком у Јерусалим на јужном, затим Преображењем, Распећем, Скидањем с крста, Мироносицама на гробу и Силаском у ад на северном, а завршавао Вазнесењем на западном и Силаском Светог духа на источном. Из нејасних разлога, Преображење није насликано на месту које му је одговарало, после Крштења, него тек иза Васкрсења Лазаревог и Цвети, док је Вазнесење приказано на западној, а не на источној страни цркве.

У четвртом појасу, у збијеном прегледу, на одвојеним пољима изложене су сцене Страдања. Особито прве у њиховом низу покривене су непрозирним намазима који крију њихов изглед, па се само наслућују Тајна вечера, Прање ногу и Молитва у Гетсиманском врту, а иза њих прикази Издајства и Христа пред Аном и Кајафом. Последња представа једним делом је прешла на западни зид, где је на одговарајућој површини на супротној, северној страни насликан Христос пред Пилатом; други део ове сцене, као и у претходном случају, захвата суседни, северни зид. У њеном наставку су Одрицање Петрово, Ругање, Пут на Голготу, Пењање на крст и, вероватно, Оплакивање.

У славу патрона храма, на површинама испод прислоњених лукова на јужној страни, представљен је циклус св. Јована Претече: на источном пољу су Благовести Захарији, на средњем Убијање Захарија пред вратима и Бекство Јелисавете са дететом, а на западном Проповед св. Јована Крститеља. На северном зиду, на одговарајућој површини под западним прислоњеним

Проповед св. Јована Крститеља, јужни зид наоса, 1524.

луком приказано је Исцељење слепог, у средњем пољу Разговор Христа са Самарјанком, а у олтарском простору Гостољубље Аврамово.

На западном зиду, у горњем делу је сцена Вазнесења са ретушираном старом схемом, а испод ње Успење Богородице, уз које се са стране, ниже, налазе песници који прослављају овај празник, св. Јован Дамаскин и Козма Мајумски.

У олтарском простору, у апсиди је Богородица са Христом у медаљону, окружена арханђелима, а испод ње Причешће апостола. На потрбушјима прислоњених лукова, с једне и друге стране, у горњем делу насликане су појединачне фигуре светитеља: на јужној страни, у олтарском простору, ђакони Пармен и Филип, у средини бесребрници Јермолај и Пантелејмон, на крају мученици Пров и Тарах; на северној страни, на одговарајућим пољима, у западном делу су бесребрници Кир и Јован, у средини Козма и Дамјан, а у олтарском простору ђакони Роман и Стефан.

На горње површине западног пара пиластара, између прислоњених лукова, смештени су столпници, јужно Симеон Дивногорац, а северно Данил. Чеоне стране источног пара пиластара данас су превучене новим слојем боје.

Велика галерија попрсја у медаљонима — тренутно најбоље видљива целина старог сликарства — окружује са свих страна унутрашњост, прелазећи у повезаном току с једне површине на другу. У презвитеријалном делу су архијереји. Први од њих, на источној страни североисточног пиластра, данас је непознат, али се може претпоставити да је био св. Сила, епископ коринтски, јер су на северном зиду насликани Силоан Солунски, Крискент Халкидонски, Епенет Картагински и Андроник Панонски који се заједно празнују 30. јула; на суседној, источној површини и, даље, у олтарској апсиди су Амплије Едески, Урван Македонски, Стахије Византијски, Симеон Јерусалимски, Лукијан Лаодикијски и Апелије Смирнски, а иза прозора, у наставку, један непознати архијереј седе браде и затим Флегон Партски, Аполос Кесаријски, Куарт Виритски, Марко Аполонијски и Онисифор Коронски. На јужном крају следе Доротеј Тирски, Марко Ефески, Ипатије и Антипа Никомидијски, док је лик последњег, на источном пољу југоисточног пиластра, као и првог на супротној страни, уништен. На уским пољима источног зида, испод композиције Благовести, северно је приказан Свети убрус, а јужно св. Христовул Атински. Вредно је пажње да су архијереји из низа попрсја одабрани по врло одређеном критеријуму: с изузетком последњих на јужном зиду, све личности при-

падале су истовремено кругу архијереја и групи седамдесеторице апостола. Први њихов део, на северним површинама простора, чак доследно прати редослед списка који доноси трећи додатак у Пападопулосовом издању Ерминије Дионисија из Фурне.[34] Први у зони попрсја на јужном зиду, епископ тирски Доротеј добио је место непосредно иза апостола без сумње због тога што је под његовим именом сачуван спис о седамдесеторици Христових ученика.[35] Личност Антипе Никомидијског није, међутим, уопште позната у прегледима канонизованих личности, нити се среће у зидном сликарству.[36]

Низ попрсја је даље груписан у мање, такође јасне целине. На северној површини југоисточног пиластра вероватно је била св. Јулита јер је на западној Кирик; на зиду, у средњем травеју су св. Евстатије Плакида, Трифун и, на источној површини југозападног пиластра, Никита. У наставку су ликови ефеских младића. Од седморице отрока чији је низ, изгледа, почињао на оштећеној чеоној страни југозападног прислоњеног ступца, остао је на његовој западној површини св. Антонин, а на јужном зиду један млад лик са истрвеном сигнатуром и у наставку, иза прозора, св. Дионисије и Мартин, и на западном зиду Јамвих. Зону попрсја, даље, заузеле су свете жене са Богородицом у средини — Катарина, Теодора, Петка, Мајка Божја, Недеља, Марина и Варвара. На крају, нешто нижим ликом св. Вакха почиње низ ратника који се продужава на северном зиду — Сергије, Виктор и Мина; на површинама северозападног пиластра су три мученика из Едесе, Самон, Авив и Гурија који се заједно прослављају 15. новембра, а иза њих, у средњем травеју, петозарни мученици Орест, Мардарије, Евгеније, Авксентије и, на источном лицу северозападног пиластра, Евстратије. Лик на чеоној страни ступца — последњи испред старог иконостаса — данас је прекречен.

Свети Сергије, северни зид наоса, 1524.

Свети Виктор, северни зид наоса, 1524.

У најнижој зони, у олтарском простору приказани су архијереји у пресликаној композицији Поклоњења жртви. Из њиховог круга на источној страни североисточног пиластра још се види св. Аверкије Јерапољски, а на северном зиду св. Петар Александријски и, у ниши поред њега, пророк Исаија. У конхи проскомидије је лик мртвог Христа, на супротној површини св. Кирил Александријски, а на јужном зиду св. Јован Милостиви и уз њега св. Спиридон Чудотворац. Пре-

Света Катарина, западни зид наоса, 1524.

глед осталих ликова не може се изложити са сигурношћу, јер је један део њихов заклоњен, а други делимично или сасвим пресликан.[37]

На источној површини југозападног пиластра је св. Игњатије, на чеоној страни непозната, данас пресликана особа, а на западној св. Јован Претеча. У наставку, јужни зид заузели су свети ратници — Теодор Стратилат, Теодор Тирон (чији је горњи део уништен пробијањем прозора) и Нестор, а источну површину суседног ступца св. Арета; на његовој предњој и западној страни су арханђео Михаило (?) са свитком у руци и св. Луп. У последњем травеју, на површини оштећеној касније проширеним прозором, на левој страни насликан је св. Сава Јерусалимски, испод отвора фигура једног херувима и, ниже, орнамент, а десно св. Јевтимије и Антоније Велики. На западном зиду се налазе св. Марко Трачки, Симеон Српски, Сава Српски и, иза пролаза, још под новим слојем, св. Јелена, Константин и Павле Тивејски. Даље, на северном зиду представљени су угледни подвижници Макарије Египатски, Максим и Алексије Божји човек, на западној страни северозападног пиластра мученик Агатоник, на његовом лицу св. Меркурије и на источној површини пророк Илија. Као и на супротном зиду, у средњем пољу су свети ратници — Георгије, Димитрије и Прокопије. Чудну упадицу у последњој скупини представља лик св. Илије, као што необичан положај међу архијерејима на северном зиду, има и пророк Исаија. Сликајући појединачне ликове у наосу, мајстор је светитеље најчешће окупљао у одређене целине једне за другим или их је размештао на одговарајућа поља на истој страни. Тако, су, на пример, петозарни мученици и други светитељи, слављени истог дана, приказивани у низовима на истом зиду или пиластру, док су бесребрници Кир и Јован, мученици Пров и Тарах, врачи Кузман и Дамјан, ђакони Стефан и Роман итд. сликани на унутрашњим странама истог лука. Са сигурним осећањем простора на чије је површине требало да размести релативно богат програм, сликар је столпнике Данила и Симеона Дивногорца поставио на чеоне површине супротних прислоњених стубаца. Појединим категоријама светитеља намењо је, иначе, одређене делове простора: источни травеј добили су архијереји, средњи ратници, а западни монаси.

Са калиграфски исписаном поруком на западном зиду наоса, средином лета 1524. окончана је једна целина зидног сликарства очевидно без намере да се ускоро настави са радом на другим странама. Остаје због тога нејасан избор извесног броја представа. Испод прислоњених лукова на јужном зиду олтарског простора и наоса изложене су само поједине сцене из живота св. Јована Крститеља, а изостале чак и композиције које су чиниле део његових сажетих циклуса. С друге стране, одговарајуће полукружне површине на северном зиду, где се могао очекивати продужетак приче, искоришћене су за приказивање по једне сцене из проповедничке делатности и чуда Христових у наосу и Гостољубља Аврамовог у олтарском делу. Искусно начињени распоред осталог живописа говори да је у питању била замисао једног већег ансамбла који је крње пренесен на ограничени број поља којима је располагао храм мањих димензија и неуобичајеног просторног склопа. Прве две сцене, наиме, не чине једноставну допуну приказима Христовог живота из горњих зона са Великим празницима и Страдањем, него исечак из посебног циклуса који је имао основу у богослужбеној пракси. Христов разговор са Самарјанком и Исцељење слепога илустровали су одломке из Јовановог јеванђеља 4,5—42 и 9,1—38, који су читани на литургији пете и шесте недеље после

Пасхе.[38] У целовитом виду, циклус је подразумевао шест догађаја из Христовог живота чијој су успомени биле посвећене недеље током Педесетнице и среда четврте седмице,[39] али веома често нису били представљени сви — Неверство Томино, Мироносице на гробу Христовом, Исцељење раслабљеног, Преполовљење празника, Разговор са Самарјанком и Излечење слепога од рођења.[40] Јашуњски мајстор, као и у избору приказа из живота св. Јована Претече, издвојио је из циклуса Цветног триода само две композиције, и то са његовог краја, тако да се једва може да уочи целина којој припадају. У нашој средини, сцене сликане по Пентикостару срећу се у развијеном низу тек на споменицима обновљене Пећке патријаршије,[41] али је запажено да су поједине скупине празника, одређене читањем одговарајућих зачела на богослужењу, приказиване заједно — не образујући пун циклус — још на споменицима прве половине XIV века.[42] На ширем подручју византијске уметности, догађаји илустровани по Цветном триоду појавили су се у одређеним деловима у украсу Светог Марка у Венецији, Кахрије џамије у Цариграду, Митрополије у Мистри и других,[43] а у готово пуном низу у живопису новгородске цркве св. Теодора Стратилата из седамдесетих или осамдесетих година XIV века.[44] Последње дело извео је следбеник Теофана Грка, образованог у Цариграду, од кога је он могао да преузме и његова програмска схватања. Чини се због тога да је замисао о размештају сцена по читањима на литургији доследније негована у престоници, одакле се пренела у средине које су биле под њеним утицајем. То, мислимо, потврђује и распоред сцена у сликарству Свете Горе. Почевши од тридесетих година XVI века, критски мајстори који су следили искуства цариградске уметности оставили су готово пуне циклусе Цветног триода у Лаври, Дионисијату, Кутлумушу и Дохијару,[45] а један од сликарских приручника забележио је и приказивање празника према редоследу од Ускрса до Вазнесења.[46] У развоју тематског ансамбла, дакле, јашуњски храм са само једним његовим, сегментом заузимао је место које му је и хронолошки одговарало: у српском сликарству до друге половине XVI века циклуси су у мањој или већој мери били редуковани.

Иконографски је врло занимљив, мада скроман — у попрсју, на слабо

Свети Мина, северни зид олтарског простора, 1524.

видљивој површини јужног зида у олтарском простору — лик ефеског митрополита Марка Евгеника. Истакнути учесник фирентинског сабора 1439. године и ватрени бранилац православне догме, који је одбио да потпише документ о унији са западном црквом, рано је стекао признање у ортодоксном свету.[47] Угледу митрополита Марка знатно су допринели списи његовог брата, ђакона и номофилакса Велике цркве Јована Евгеника, а затим његовог још чувенијег следбеника Георгија Схоларија, касније патријарха Генадија.[48] Нема сумње да је Марко Ефески, и сâм писац и велики говорник, могао да стекне место у источној иконографији убрзо после смрти 1444. године, тим пре што је поглавар цариградске цркве већ 1456. синодалним актом утврдио дан који ће славити успомену на њега.[49] Међутим, из тешких времена која су уследила нису сачувана дела зидног сликарства, а ако се изузму критски споменици, ни у дужем раздобљу није било дела блиских цариградској традицији где се могао појавити његов лик. На зиду удаљене јашуњске цркве Марко Ефески се зато доста рано нашао у низу угледних црквених отаца. Судећи по расположивој грађи, у средњим деловима Балка-

на то је свакако најстарији очувани портрет, врло драгоцен за проучавање његове иконографије. У Јашуњи, традиција га је забележила као средовечну појаву пуну снаге, са широким челом и густом црном косом и брадом, раздељеном у два широка, заобљена праменa. Општим карактером лик је могао одговарати његовом стварном изгледу ако се има у виду да је Марко Евгеник умро тек прешавши педесету. Иначе, особени начин обликовања браде чинио га је унеколико сличним св. Григорију Палами и чак неким представама св. Саве Српског (нпр. у Пећкој патријаршији, Дечанима и Поганову).[50] Јашуњска представа још не допушта да се добро сагледа сликарски поступак, али укупни изглед одудара од стилизованих ликова из дубље црквене прошлости, као да је близина повесног сећања њихове црте боље очувала и портрет чинила истинитијим.

У нашој уметности, ефески архијерej, чије је држање српска духовна средина веома уважавала, ретко је сликан. У богатом репертоару друге половине XVI века није нашао места ни у исцрпно илустрованом календару у припрати Пећке патријаршије (1565). Једини пример била је, изгледа, представа у ђаконикону Богородичине цркве у Студеници (1568), где је место добио у јужном прозору, поред пећког патријарха Јефрема.[51]

На супротном, северном зиду олтарског простора у Јашуњи иконографски је вредан пажње и лик пророка Исаије, представљен у доњој зони, уз саму апсиду проскомидије са попрсјем мртвог Христа. Седа старозаветна фигура истакнута је овде плитком нишом која прекида низ архијереја у поворци Поклоњења. Њихови међусобни односи и тематска замисао постаће сасвим јасни тек када се испод премаза разабере избор свих архијереја и прочитају поруке које носе на ротулусима, али већ појава св. Петра Александријског и пророка Исаије допушта да се уоче обриси једне ретке иконографске представе коју је у сродном виду недавно препознао и протумачио Ц. Грозданов.[52] На површинама протесиса у ансамблу Марковог манастира, око Христовог тела над жртвеником, илустрована је Служба проскомидије са св. Петром Александријским и архиђаконом Стефаном. Свитак у рукама патријарха садржи речи преузете управо из Исаијиног пророштва, које свештеник казује на почетку проскомидије.[53] Није необично да је овде — у сликарству чији су мајстори у највећој мери били надахнути литургијским текстовима и, посебно, поезијом — скоро дословно био илустрован сложени богослужбени чин, и да се његови делови могу пратити и по изводима из молитава на свицима других чланова архијерејске поворке.[54] У јашуњском храму, где стил и иконографска решења не одају иначе везе са овим уметничким кругом, Петар Александријски се такође приклања лику мртвога Христа у апсиди, док се на луку изнад њих, у недостатку одговарајуће површине у истој зони, налази архиђакон Стефан. Између св. Петра и Христа сâм пророк Исаија, дакле, својом појавом тумачи речи које су рано, већ међу ученицима Христовим биле прихваћене као визија његове по-

Свети Орест и свети Мардарије, северни зид наоса, 1524.

Свети Петар Александријски, северни зид олтарског простора, 1524.

јаве и страдања,[55] а потом места добиле и у самој литургији, где свештеник, припремајући свете дарове, говори: **Као овца на заклање одведе се,** затим **И као јагње непорочно, немо пред оним који га стриже, тако не отвара уста својих** итд. (Исаија, 53, 7—8).

У својој симболици проскомидија се није односила само на рођење Христово које су евоцирали богослужбени предмети и сам облик апсиде, сличне пећини, него и на Христову одлуку да поднесе жртву ради спасења света.[57] Отуда је Исаијино пророчанско казивање у оба споменика било изражено приказом мртвог Христа у протесису. У Јашуњи једино није непосредно пресликана богослужбена радња са Христовим телом, покровом, звездицом и копљем, уз које чинодејствују архијереј и ђакон,[58] већ само допојасна фигура мртвог Спаситеља, означена натписом Сѣнетїѥ χ(ρи)с(то)во. Лик пророка Исаије, с друге стране, овде самим својим присуством тумачи исходиште праслике коју је литургија уврстила у своју садржину.

За начин представљања ове теме у Марковом манастиру извесно је да је усамљен у византијској иконографији, док за решење из Јашуње треба веровати да ће и непроучени млађи споменици пружити аналогије, можда само са мање истакнутим ликом пророка, као што су се и друге старозаветне фигуре само у попрсјима и са исписаним сентенцама сликале уз поједине догађаје из Христовог живота и страдања.

Најстарије фреске Светог Јована Претече у Јашуњи данас су готово усамљене у уметности првих деценија XVI столећа и њихова појава веома је важна за разумевање уметничких токова у првом раздобљу турске власти. Након живог стварања у последњој четвртини XV века, које су носила стара уметничка језгра из средњих области Балкана, већ у првим годинама XVI столећа могла се срести само још понека целина монументалног сликарства, и то слабих квалитета, а затим је изненађујућа празнина заменила обиље споменика претходног раздобља. Узрок овом наглом, скоро потпуном прекиду не би требало тражити у често истицаним, оштријим законским одредбама Селима I Суровог (1512—1520), које су се односиле на зидање хришћанских богомоља. Украшавање унутрашњости цркава није било ограничавано прописима турских власти, а нема знакова ни да су економске прилике могле изазвати тако видну цезуру у животу ове уметничке гране. Из друге и треће деценије XVI века — када је сагрђен и живописан Свети Јован у Јашуњи — познате су највише фреске једног дела Богородице Порфире на Преспи (1523/4)[59] и капеле св. Јована Претече над припратом древног протатског храма на Светој Гори (1526), које су свака на свој начин наставиле традицију локалних радионица. У Метеорима, међутим, на стени Светог Николе Анапавса, мајстор Теофан је већ 1527. сликао прво велико дело новог стила који су критске радионице образовале на искуству престоничке уметности и, затим, у негованом изразу проне ле широм православног света. Уско-ро, на разним местима, упоредо са њима осетила се и делатност других сликарских центара који су се сопственим путевима враћали византијском наслеђу.

Фреске Светог Јована у Јашуњи нису припадале ниједној од каснијих стилских целина чија би се обележја већ тада у њима могла наслутити, а нису следиле ни праксу сликарских радионица из последњих деценија XV века, чији се експресивни и живописни дух угасио већ у освиту следећег столећа. Јашуњски уметник се на свој

Свети Меркурије, чеона страна северозападног пиластра, 1524.

начин окренуо класичним вредностима византијске представе, и то највише њеном академски смиреном изразу који је неговала српска уметност средином XIV века. Којим се непосредним узорима јашуњски мајстор обратио и у којој је мери пратио њихова искуства ближе ће моћи да се расуђује када се очисти неколико десетина иконографски сложених представа у највишим зонама цркве. Поједине видљиве сцене, чини се, упућују да је на њихов карактер могло да утиче сликарство Леснова.[60] Оне свакако откривају одређена општа обележја уметниковог рада и омогућују да се у њиховој основи препозна особена ликовна култура.

Приказе из Христовог и Претечиног живота јашуњски сликар је градио сведеним елементима, у композиционим схемама које су у својој крајњој једноставности одавале рафинованост и врло одређен естетизам чистих форми. Строгу тектонику представе носиле су наглашене вертикале стилизованих предела, објеката сликане архитектуре и самих фигура, подређених карактеру и ритму целине. Казујући причу, у скупинама или саме, личности су уздржаним гестовима доследно пратиле прочишћену сценску поставку у којој је сваки облик, укључујући и тканине са јасним цртежом набора, представљао докраја одређен волумен. Ипак, ликови су у тако доследном систему били осиромашени: у поступку готово изједначени са представама архитектуре, стенама и елементима ентеријера, изгубили су пуноћу и особеност свога ткива. Једино су физиономије, обликоване понекад слободнијим потезима, добијале на изразу који су носиле живо сликане очи, док је чудна, широка светлост преливала меко моделоване, чини се, прозрачне површине, стварајући утисак да сјај из њих самих избија на површину.

Целовити карактер представа у Светом Јовану спознаће се када се живопису врате притајене пиктуралне вредности, данас једва наслутиве под наслагама чађи. Нема сумње да су оне знатно утицале и на укупни утисак представе. Сем природне и печене сијене, сиве и маслинасте, снажнији тонови црвене, кармина, љубичасте и плаве стварали су звучнију слику у којој је чврста структура била мање тврда, а једноставни поредак није значио празну схему.

Напомене

1. М. Милићевић, **Краљевина Србија**, Београд 1884, 26—28.
2. М. Веселиновић, **Јашуњски манастири. Мушки манастир Свети Јован и женски манастир Света Богородица**, Годишњица НЧ XXIX (1910) 338—357.
3. В. Петковић, **Старине — записи, натписи, листине**, Београд 1923, 34—35.
4. Исти, **Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа**, Београд 1950, 131.
5. М. Боровић-Љубинковић, **Јашуњски манастири,** Старинар I (1950) 229—236 (прештампано под истим насловом у серији **Споменици културе у Лесковцу и околини**, 4, Лесковац 1952, 48—63).
6. M. Kašanin, *Jašunjski manastiri*, EJ, 4, 1960, 468. С. Петковић, **Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614**, Нови Сад 1965, passim; С. Марковић, **Јашуњски манастири**, Лесковачки зборник XVII (1977) 249—255. M. Kašanin, *Jašunjski manastiri*, ELU, 3. 1964. 77 М. Шупут, **Српска архитектура у доба турске власти**, Београд 1984, 37, 89—90; М.

Kolarić, *Jašunjski manastiri*, LEJ, 1, 1984, 684.

7. М. Васић, **Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI веку**, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49—72; исти, **Лесковац у XVI вијеку**, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XVII (1966—1967, Сарајево 1969) 41—60; О. Зиројевић, **Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године**, Лесковачки зборник XXIII (1983) 211—268; иста, **Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године**, Београд 1984, 111.
8. Б. Дељанин, саопштење на научном скупу **Културно-историјска баштина Лесковца и околине од праисторије до 1878**, 16. октобра 1986.
9. Радове су, према натпису над улазом из припрате у наос, 1902. извели зографи Јаков и његов син Борђе из Велеса — М. Веселиновић, **Јашуњски манастири**, 343.
10. Б. Дељанин, на нав. месту.
11. Р. Грујић је с разлогом написао да је манастир подигнут „по свој прилици на старим развалинама" (Р. Грујић, **Јашуњски манастири**, НЕ, II, Загреб 1929, 131).
12. М. Васић, **Лесковац**, 44, нап. 24; О. Зиројевић, **Лесковац**, 245; иста, **Цркве и манастири**, 111.
13. М. Милићевић, **Краљевина Србија**, 27.
14. На то је скренуо пажњу и М. Васић, **Лесковац**, на нав. месту, истичући да манастир није био изграђен, као што сматра К. Јиречек, 1517. године, јер је као хас мир ливе крушевачког санџака уписан у пописни дефтер бр. 55 већ 1515 (наведена година турског документа назначена је овде, верујемо, штампарском грешком, с обзиром да писац на свим другим местима бележи да је попис сачињен 1516). Натпис о зидању цркве 1516/7. такође сведочи да је манастир пре тога постојао, јер спомиње игумана Теодора и братију.
15. Натпис је, уз извесне грешке — користећи препис који није сам начинио — објавио најпре М. Милићевић, **Краљевина Србија**, 27—28, а затим га је у истом виду у своју збирку уврстио и Љ. Стојановић, **Стари српски записи и натписи**, I, Београд 1902, 131, број 430. Боље читање донели су М. Веселиновић, **Јашуњски манастири**, 342, и после првог светског рата, по одвојеном препису, В. Петковић, **Старине**, 34 (омашком назначивши да је натпис у нартексу, а не у наосу); последњу верзију је, замењујући стару, још једном публиковао Љ. Стојановић, **Записи**, VI, Сремски Карловци 1926, 100, број 10061. Овом приликом се на нетачности у претходним издањима неће посебно скретати пажња, сем када су у питању места од већег значаја за садржину; уз препис се доноси и цртеж натписа који омогућује да се виде карактер писма, епиграфска пракса, правопис и друге особине натписа.
16. Б. Радојичић, **Јања Кантакузиновић**, Просветни гласник LVIII 9 (Београд 1942) 467—475; М. Ђоровић-Љубинковић, **Јашуњски манастири**, 229—230; Б. Радојичић, **Крајње песимистички песник код Срба у другој половини XV века**, Летопис МС 388, св. 5 (1961) 365—386 (=**Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментар**, Нови Сад 1962. 253—255).
17. Й. Иванов, **Български старини из Македония**, София 1908, 230 (= 1931², 112—113); Љ. Стојановић, **Записи**, IV, Сремски Карловци 1923, 43, број 6213; Б. Радојичић, **Јања Кантакузиновић**, 475; М. Ђоровић-Љубинковић, **Јашуњски манастири**, 230.
18. Б. Тирић, **Прилози српској историји**, Споменик XXXIV (1898) 71; Б. Радојичић, **Јања Кантакузиновић**, 475, претпоставља да је поменик припадао једном од два Андроникова манастира, Светом Јовану у Јашуњи или Светом Николи у Јунић Пустињи. М. Ђоровић-Љубинковић, **Јашуњски манастири**, 230, помишља, међутим, да је Андроник чинио дарове и другим манастирима који су могли да га уврсте у своје поменике.
19. Колегиници О. Зиројевић која ми је непосредно превела одговарајуће делове докумената и пружила потребна објашњења дугујем топлу благодарност.
20. Натпис је углавном добро прочитао још М. Милићевић, **Краљевина Србија**, 27, али није донео препис него само његову садржину (уз погрешну годину 7035, тј. 1527, уместо 1524); на исти начин објавио га је и Љ. Стојановић, **Записи**, I, 132, број 431. Препис је издао тек М. Веселиновић, **Јашуњски манастири**, 342—343 (такође са нетачном годином, 1525). Исправно читање донео је једино В. Петковић, **Старине**, 34 (омашком забележивши да је текст исписан у нартексу); у новој верзији, као и претходни, натпис је поново унео у свој корпус Љ. Стојановић, **Записи**, VI, 100, број 10062).
21. О. Зиројевић, **Цркве и манастири**, 111.
22. Иста, **Лесковац**, 245.
23. М. Васић, **Становништво**, 52.
24. Исти, **Лесковац**, 47; исти, **Становништво**, 53.
25. B. Hrabak, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, Историјски гласник 1—2 (1957) 27.
26. **Исто.**
27. **Исто.**
28. **Исто** (са старијом литературом); куга се повремено јављала и у следећој деценији — 1533. пренела се из Турске у Дубровник и однела 2600 живота, а 1536. захватила и средње области Балканског полуострва (**исто**).
29. М. Васић, **Лесковац**, 44, нап. 24; О. Зиројевић, **Лесковац**, 245.
30. О. Зиројевић, **Цркве и манастири**, 111.
31. Запис је опазио тек В. Петковић, **Старине, 35**, а затим га донео и Љ. Стојановић, **Записи**, VI, 100, број 10063.
32. О. Зиројевић, **Цркве и манастири**, на нав. месту.
33. М. Ђоровић-Љубинковић, **Јашуњски манастири**, 232—233.
34. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Πετρούπολις 1909 (= *Ерминија*), 263. Редослед у тексту самог Дионисија из Фурне је, иначе, сасвим другачији — **исто**, 152—153.
35. Ј. Поповић, **Житија светих**, I, Београд 1972, 139.
36. Не треба, разуме се, искључити ни могућност неспоразума, тј. да је у питању био истоимени епископ пергамски, чије је име овде погрешно забележено. Он се, истина, не среће у списковима седамдесеторице апостола, али је њихов број

према Јевсевију Кесаријском био већи; Антипу као Христовог ученика наводи Откровење Јована Богослова, 2, 13 — Ј. Поповић, **Житија светих**, I, 150.

37. При томе није на новом слоју увек приказана иста личност. На пример, преко св. Константина насликан је Пахомије, а св. Јелену је покрио лик праведног Јова.
38. Л. Мирковић, **Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве**, Београд 1961, 218.
39. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIV*, XV* et XVI* siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1960², 34—36; Л. Мирковић, **Хеортологија**, 212—219.
40. G. Millet, *Recherches*, 37—38.
41. С. Радојчић, **Мајстори старог српског сликарства**, Београд 1955, 67; С. Петковић, **Зидно сликарство**, 96—99. 163 и др.; исти, **Манастир Света Тројица код Пљеваља**, Београд 1974, 60—61.
42. G. Millet, *Recherches*, 38; С. Петковић **Зидно сликарство**, 98.
43. G. Millet, *Recherches*, loc. cit.
44. Н. Окунев, **Внов открытая роспись церкви св. Феодора Стратилата в Новгороде**, Известия Императорской археологической коммиссии 39 (С. Петербург 1911) 91; G. Millet, *Recherches*, 37—38; В. Н. Лазарев, **Искусство Новгорода**, Москва — Ленинград 1947, 77—79.
45. G. Millet, *Recherches*. 37.
46. **Ерминија**, Додатак VI, 278; G. Millet, *Recherhes*, 35—39.
47. И. Ђурић, **Сумрак Византије (време Јована VIII Палеолога) 1392—1448**, Београд 1984, 357—359 и др. (са литературом).
48. F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, III, Bruxelles 1957, 46.
49. Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ γκυκλοπαιδεία, 8, Ἀθῆναι 1966, col. 762 .
50. Д. Милошевић, **Иконографија светога Саве у средњем веку**, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, сл. 12, 19, 21, 27; Г. Суботић, **Иконографија светога Саве у време турске власти**, Сава Немањић — Свети Сава, слике између страна 354 и 355 (где су грешком замењене легенде испод ликова из Поганова и манастира Светог Павла на Атосу).
51. С. Петковић, **Зидно сликарство**, 168.
52. Ц. Грозданов, **Из иконографије Марковог манастира**, Зограф 11 (1980) 83—87.
53. **Исто**, 83.
54. **Исто**, 84—85.
55. **Дела апостолска 8**, 32—33.
56. Иринеј, епископ бачки, **Недеља Свете Педесетнице**, Ujvidek (Нови Сад) 1942, 279; Л. Мирковић, **Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве**, II, Београд, 1966, 59 и д.
57. Архиепископ Вениамин, **Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных**, С Петербург 1891[15], 150—152.
58. Ц. Грозданов, **нав. дело**, 83.
59. Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, 101—108
60. О карактеру композиције и сликаног простора у Леснову и сродним споменицима в. А. Стојаковић, **Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије**, Нови Сад 1970, 142—145 и др.

Gojko Subotić

LA PEINTURE MURALE DE SAINT JEAN LE PRODROME A JAŠUNJA

Le monastère Notre-Dame et, non loin de lui, celui de Saint Jean le Prodrome, situés au-dessus du village de Jašunja près de Leskovac, ont conservé de précieux ensembles picturaux faisant partie de décorations murales qui sont les premiéres à avoir été réalisées dans cette région suite à l'occupation turque. Le plus récent de ces deux établissements, Saint Jean le Prodrome, a reçu en 1516/17 une nouvelle église à une seule nef avec narthex et portique en bois. Le monastére quand à lui avait certainement été fondé à une époque antérieure, compte tenu que la legislation turque — plus stricte durant le règne du sultan Selim Ier (1512—1520) — n'autorisait que la rénovation des églises déjà existantes et non la construction de bâtiments sur des emplacements nouveaux. Les fouilles archéologiques ont d'ailleurs permis d'établir l'existance sur ce site d'une ancienne construction, et de son côté un document fiscal turc (1516) fait état des possessions du monastère précisément pour la période où a été construite nouvelle église. Une inscription sur le mur ouest du naos mentionne comme ktitors Andronic Cantacuzène et ses frères, certainement membres d'une famille aristocratique byzantine en vue dont les ancêtres s'étaient installés en Serbie durant la premiére moitié du XVéme siécle.

La réalisation des fresques, 1524, est postérieure de quelques années à la construction et a été financée par Petar de Sofia dont la position sociale nous est inconnue. Le nom de ce ktitor, ainsi que celui du hiéromoine Jakov, sont également inscrits dans l'abside du prothésis afin que le prêtre officiant pût les mentionner à l'occasion de la prière de la proskomidie. A en juger par les revenus relevés dans un defter fiscal plus récent (1536), le nombre de frères avait entre temps diminué et il n'est alors fait mention que de deux moines. En fait, le nombre d'habitants avait connu une baisse générale vraisemblablement due à la peste qui s'était répandue dans cette région suite au passage des troupes turques lors de leur avance sur Belgrade en 1521.

Dans cet espace allongé, se terminant par une voute en berceau et présentant sur ses murs nord et sud des rangées de pilastres surmontés d'arcs, les surfaces offrent un programme peinture assez complexe. Les parties les plus élevées se trouvent encore sous plusieurs couches de couleur, datant de périodes plus récentes, et devraient prochainement être dégagées par les travaux de conservation Outre

un Christ Pantocrator une Virge et un Vieux des jours, on trouve également représentées ici les Grandes Fêtes et les scènes de la Pasiion. Seules certaines compositions du dernier cycle sont quelque plus visibles, il s'agit représentés sous les arcs du mur sud, d'une sélection inhabituelle de quatre scènes du cycle de saint Jean Baptiste, le saint patron de cette église: l' Annonciation á Zacharie, le Meurtre de Zacharie devant les portes, la Fuite d'Elisabeth avec l'enfant et la Prédication de saint Jean Baptiste. Curieusement on constate ici l'absence de scènes qui font habituellement partie de l'illustration, même très condensée, de ce cycle. Sur le mur opposé, toujours sons les arcs surmontant les pilastres, ont trouvé place deux représentations: la Conversation du Christ avec la Samaritaine et la Guérison de l'aveugle. Ces scènes ont été choisies d'après les textes de l'Evangile lus dans la liturgie durant la cinquième et la sixième semaine suivant les Pâques. Au total, d'après le Pentikostarion, ce cycle comprenait six évènements de la vie du Christ qui étaient célébrés durant les semaines séparant les Pâques de l'Ascension. Une telle conception dans le choix des scènes était certainement d'origine constantinopolitaine et on pouvait la rencontrer dans différentes régions au XIV^{éme} siécle, mais elle ne trouva sa pleine expression qu'au XVI^{éme} siécle au mont Athos et dans la peinture serbe après la restauration du Patriarcat de Peć.

Une grande galerie de personages en buste dans des médaillons présente différentes catégories de saints, regroupés en général, suivant les jours où avait lieu leur célébration. Les plus nombreux se trouvent dans l'autel, il s'agit d'évêques faisant partie des soixante dix apôtres.

Parmi les Pères de l'Eglise, la figure de Markos Eugénikos, métropolite d'Ephèse, est particulièrement importante. Ecrivain érudit et orateur passionné il a joué un rôle particulièrement important en tant que défenseur du dogme orthodoxe lors du concile de Florence en 1439, où il refusa à la fin de la réunion de signer l' acte d'union avec l'Eglise catholique. Il a dû entré dans l'iconographie de l'Eglise orientale quelques années seulement après sa mort (1444) puisque déjà en 1456 la Patriarcat de Constantinople a confirmé le jour où l'on devait célébrer sa mémoire. Cependant en raison des temps difficiles qui ont suivi, seule une partie de cette peinture murale a été conservée et nous ne connaissons pas de représentations de ce personnage dans les autres régions où la tradition de la capitale byzantine avait pu trouver son expression. Compte tenu que ce portrait de Markos Eugénikos à Jašunja est aujourd'hui le plus ancien que nous connaissions, du moins dans cette partie centrale des Balkans, il revêt une importance exceptionnelle pour l'étude de l'iconographie de ce saint. Il est resté dans les mémoires comme un homme d'âge moyen, plein de force, au front large, à la chevelure et à la barbe noires et épaisses, cette dernière séparée en deux mèches larges et arrondies. Son visage, particulièrement par cette façon dont est traitée la barbe, présente quelques ressemblances avec celui de saint Grégoire Palamas et, dans certains cas, avec celui de saint Sava de Serbie.

Dans la zone la plus basse, dont les figures ne sont également pas encore toutes nettoyées, sont représentés certains des principaux saints guerriers, moines et autres personnages parmi lesquels on trouves les sains locaux, saint Siméon Nemanja et saint Sava de Serbie. A la hauteur de l'autel, sur le mur nord, le prophète Isaïe est peint parmi les évêques. Il est représenté dans une niche spéciale á proximité même de l'abside du prothésis où se trouve une Pietà. Il s'agit là d'une illustration du rituel liturgique unique en son genre que l'on ne retrouve, sous un aspect quelque peu différent, que dans le Monastère de Marko près de Skoplje. Dans cette célèbre fondation de la famille Mrnjavčević nous trouvons dans la conque une scène représentant saint Pierre d'Alexandrie et l'archidiacre Stephane effectuant le Service de l'oblation dans le texte duquel on trouve un verset du prophète Isaïe, 53, 7—8. A Jašunja représenté devant saint Pierre d'Alexandrie et au-dessous de l'archidiacre Stephane, peint sur un des arcs, ce personnage de l'Ancient Testament interprète par sa présence même le sens de ses paroles qui étaient auparavant perçues comme une vision de la venue du Christ et de son sacrifice.

Dans léglise de Saint Jean á Jašunja les fresques du naos et de l'espace entourant l'autel ne suivent pas le style des ateliers de peinture de la fin du XVI^{éme} siécle, dont le courant expressif et pittoresque s'était récemment éteint. L'artiste de Jašunja s'est tourné à sa façon vers les valeurs classiques de la peinture byzantine, et ce avant tout par un style au calme très académique qui avait déjà marqué l'art serbe de la moite du XIV^{éme} siècle. Ses scènes sont composées d'éléments réduits, tirées de schémas qui par leur extrême simplicité révèlent un raffinement et un esthétisme très précis des formes pures. La tectonique sévère de la composition est soulignée par les verticales du paysage stylisé, des éléments d'architecture et par les figures elles-mêmes. Les personnages participant à la narration de l'évènement accompagnent la disposition scénique très épurée de gestes modérés, se subordonnant ainsi au caractère et au rythme de l'ensemble. Cependant l'application conséquente de ce système a entrainé un appauvrissement dans le dessins des figures: dans ce procédé, ceux-ci traités sur le même plan .ue les éléments d'architecture, d'interieur ou que les rochers, ont perdu la force et le caractère de la matière peinte. Les physionomies, modelées souvent par des traits assez libres, ne sont caractérisées que par leur expression que soulignent les yeux peints d'une façon très vivante. Le caractère général de l'art de Saint-Jean sera connu lorsque la décoration murale aura retrouvé toutes ses valeurs picturales cachées, aujourd'hui à peine perceptibles sous les couches de suie et d'enduit.

УДК 726

Арх. **Александар Радовић**

О архитектури цркве св. Јована у комплексу јашуњских манастира

Комплекс Јашуњских манастира обухвата две, сада засебне целине на удаљености од око 2 км — женски манастир Св. Богородице и мушки манастир Св. Јована. Иако су од Лесковца удаљени само петнаестак километара, услед недовољне истражености и презентације, као и због неприступачности нису довољно познати широј јавности, што су афирмисане њихове праве споменичне вредности. Последњих година, скромним средствима, остварују се истраживачко-конзерваторски радови, који доприносе потпунијем сагледавању њихових археолошких, ликовних и архитектонских садржаја. Овом приликом биће речи о неким новим запажањима о архитектури цркве манастира св. Јована.

Како је из натписа на живопису познато, црква је саграђена 1517, а осликана 1524. године.[1] Живопис у трему, односно на западном зиду цркве вероватно потиче из 1693. године, по чему се може претпоставити да је тада настала и врло занимљива конструкција трема.[2] Исте године је и сама црква поново живописана.[3] Данашњи ликовни садржај у трему потиче из 1902. године, када су зограф Јаков и син му Ђорђе из Велеса извршили „унутрашње поправке и обнову живописа".[4]

Основа цркве Св. Јована је једноставна и врло распрострањена, како хронолошки тако и географски. То је једнобродна грађевина са припратом, и полукружном олтарском апсидом, у наосу ојачана пиластрима који прихватају полукружне лукове. Среће се већ у XI веку код извесних приморских цркава, али и у новије доба у непосредној околини Лесковца.[5] До сада обављена археолошка истраживања нису дала никакаве податке о евентуалним различитим фазама настанка основе цркве, па се може посматрати садашње стање (без трема) као интегрална целина. Имајући то у виду, занимљиво је проверити композицију хоризонталног плана цркве. Већ на први поглед издужена основа искључује могућност примене пропорцијске сразмере правоугаоника $1:\sqrt{5}$. Међутим, следећа анализа (сл. 1) показује јасну примену пропорцијске композиције правоугаоника у сразмери $1:\sqrt{5}$. Овај систем трасирања хоризонталног плана трема $\sqrt{5}$, карактеристичан је на већем броју наших средњовековних споменика културе, почев од Хиландара (1293—1300), преко Лазарице, Наупаре и Љубостиње до Велућа, Смедерева и Каленића.[6] Ради се о најмонументалнијим сакралним споменицима Моравске школе, које су конструисали вешти протомајстори, очигледно врсни познаваоци метода пропорционисања у систему непрекидне поделе и њене фамилије $\sqrt{5}$. Да ли је то случај и са композицијом основе цркве Јованског манастира, која настаје читав век касније у знатно измењеним друштвено-економским и политичким условима и на сасвим другојачијој функционално-конструктивној шеми? Одступање ко-

---

[1] Др В. Петковић, Старине, записи, натписи и листине, Београд 1923., стр. 34.

[2] М. В. Веселиновић, Јашуњски манастири, Годишњица Н. Чупића XXIX, Београд 1910, стр. 341.

[3] Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Јашуњски манастири, Старинар, Нова серија, Књига I, Београд 1950, стр. 231.

[4] М. Веселиновић, оп. цит. стр. 343.

[5] М. Ђоровић-Љубинковић, оп. цит. стр. 232.

[6] Ђорђе Петровић, Композиција архитектонских облика, Научна књига, Београд 1972, стр. 141—145.

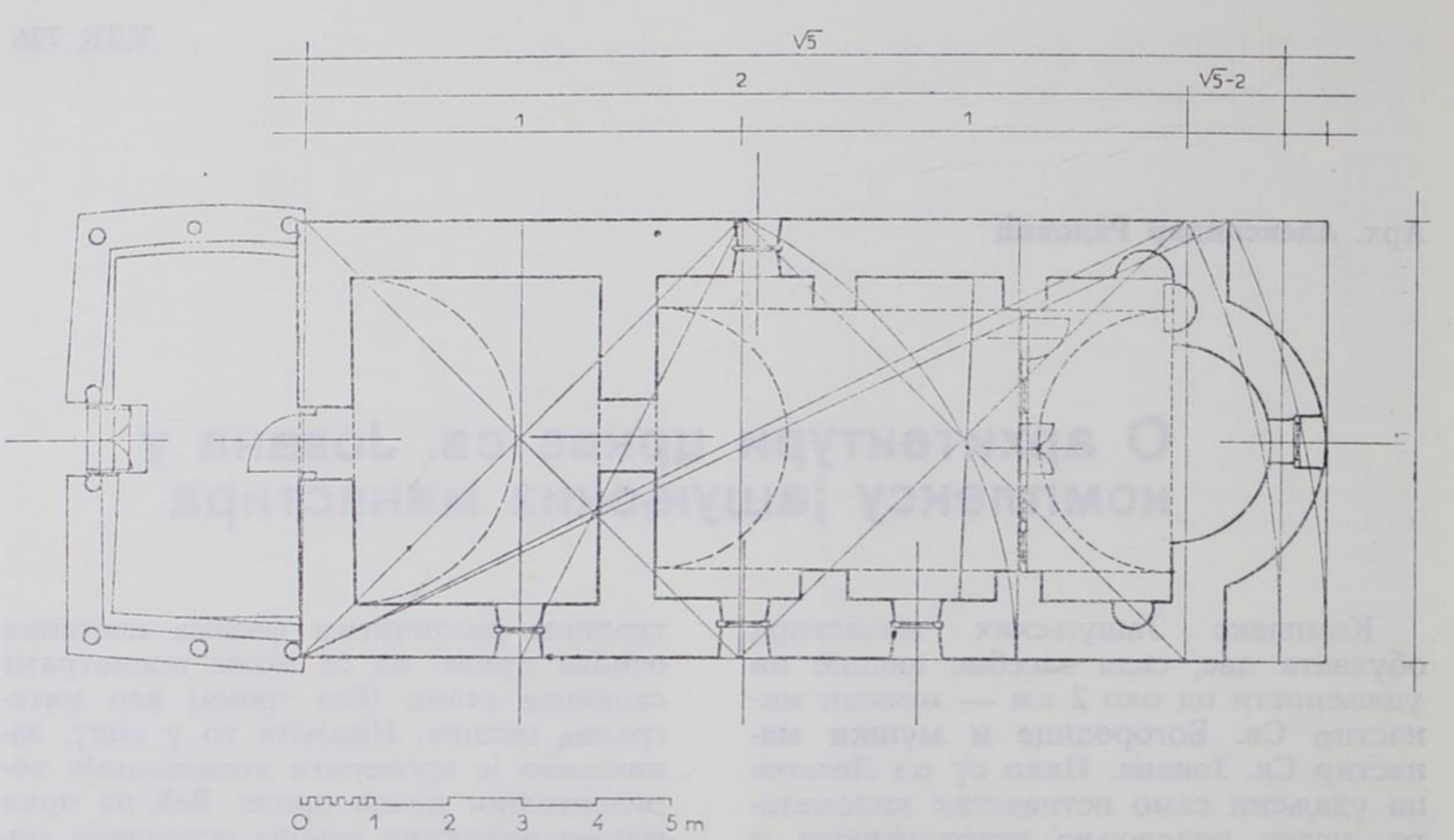

Сл. 1. Основа цркве св. Јована са пропорцијском анализом

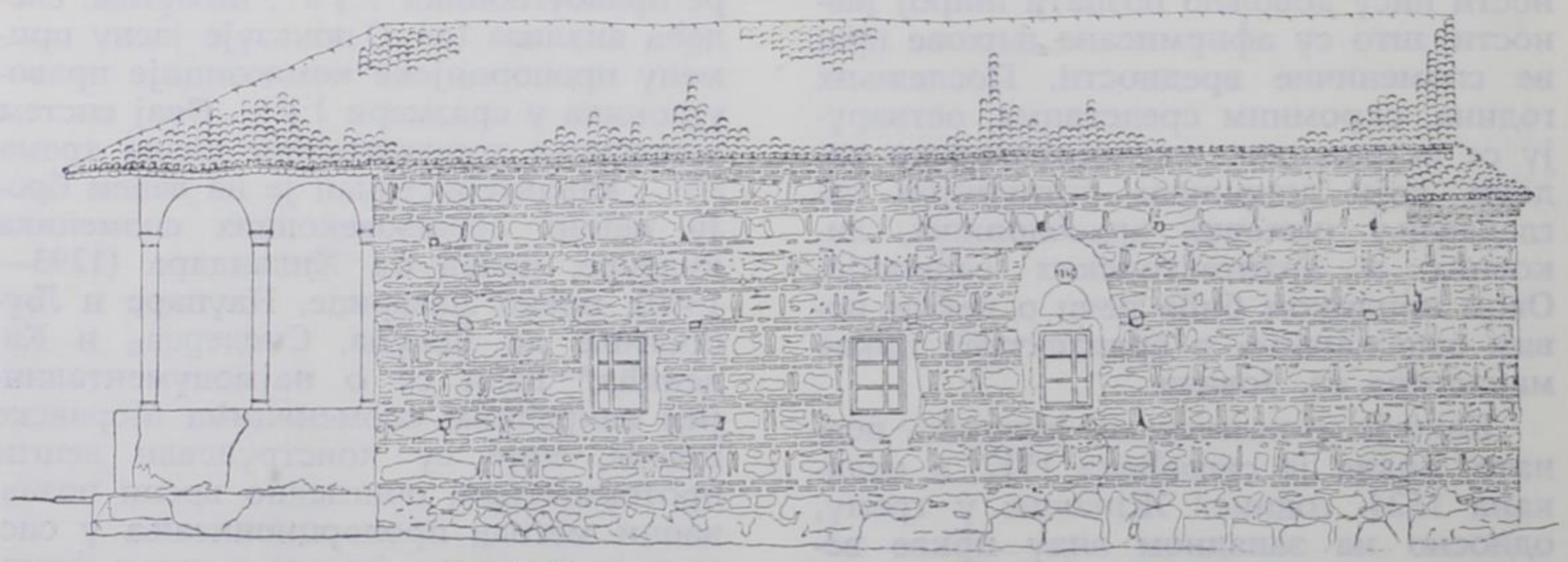

Сл. 2. Јужни изглед цркве св. Јована

је се примећује код размеравања основног габарита, тако што је дужина нешто већа од две ширине, проузрокује и одступање коначног односа од правоугаоника 1:V5. При том је занимљиво да је ипак укупна дужина габарита са апсидом одређена врло прецизно као дијагонала основног габарита (без апсиде). Ако се има у виду и чињеница да је спољном изгледу објекта такође посвећена посебна пажња, да је декоративност фасадног зидања правилном, наизменичном употребом камена и опеке атипична за стварање у XVI веку,[7] може се поставити питање: није ли Јованьска црква ипак настала раније? Присутно је и народно предање да се ту причестила српска војска из околине Лесковца, Заплања, Мораве и Суве планине пре одласка у бој на Косово. У натпису о дизању цркве 1517. године помиње се већ игуман Теодор и братија, па др Мирјана Ђоровић-Љубинковић, у цитираном раду са разлогом истиче могућност претпоставке да је ту манастир и раније постојао, бар уз црквиште. Томе треба додати и податак да су током археолошких истраживања 1973. године уз северни зид цркве откопани остаци масивних попречних и подужних темеља, неког старијег објекта, као и тегула од кровног покривача старије грађевине. Даља ископавања у цркви и око ње вероватно ће дати више елемената за поузданије одређивање порекла и врсте старијег објекта и његове везе са данашњом грађевином.

---

[7] М. Ђоровић-Љубинковић, оп. цит. стр. 230.

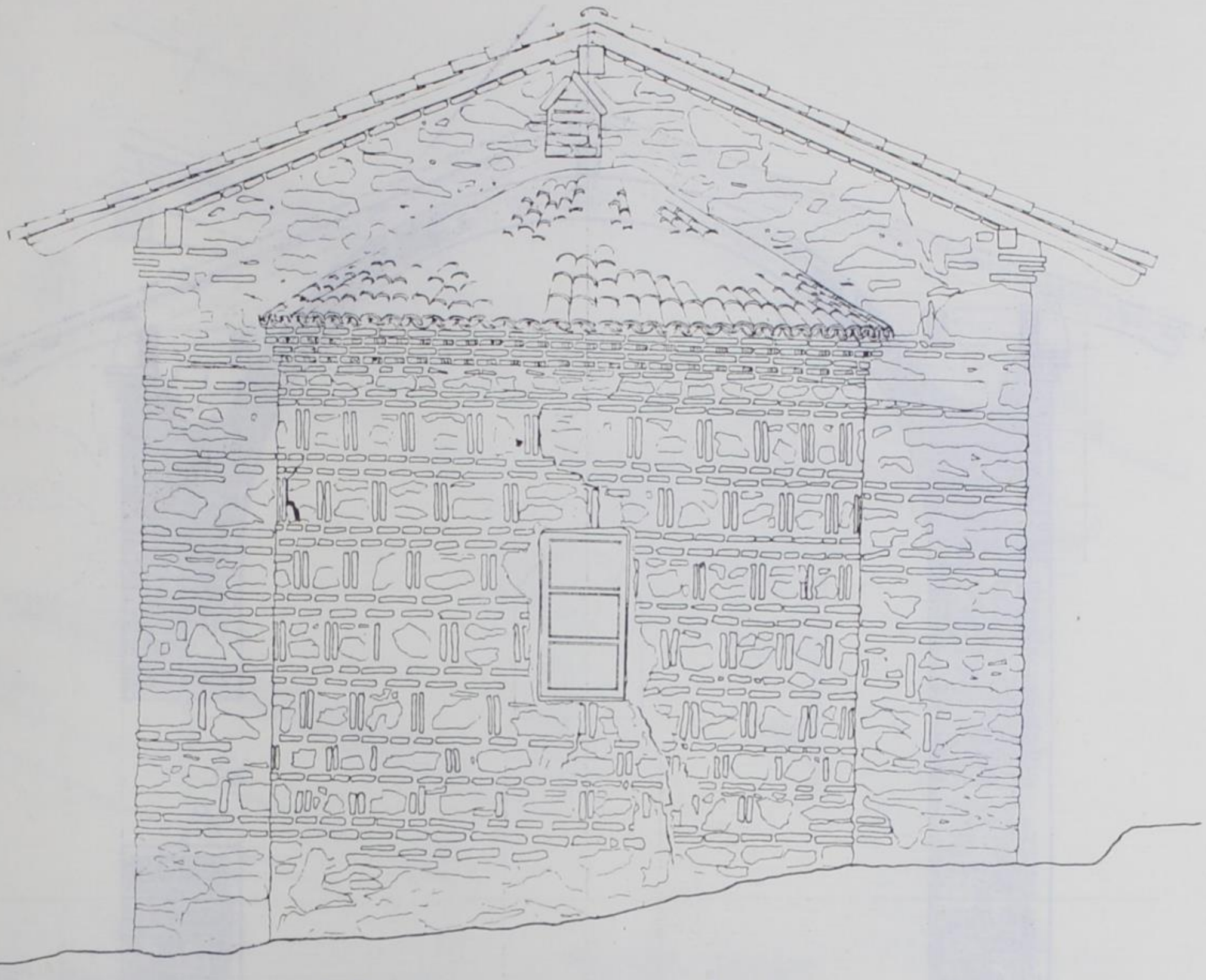

Сл. 3. Источни изглед цркве св. Јована

За сада се може прихватити објашњење да је црква Св. Јована сграђена 1517. године на темељима старије манастирске цркве и то од протомајстора великог неимарског знања и искуства.

Док претходно разматрање хоризонталног плана даје више претпоставки од закључака, дотле анализа вертикалног плана, на бази нових података пружа могућност за нешто поузданије сагледавање првобитног изгледа храма.

Током извођења радова на препокривању и статичној санацији цркве, извршено је уклањање кровног покривача од старе, дотрајале ћерамиде. Том приликом су испитани сви елементи кровне конструкције са подлогом, сводна конструкција, бочни назидак и обимни венац.

Већ по скидању ћерамиде уочено је прво изненађење — уместо уобичајене подлоге од хоризонталних цепаних баскија, откривена је подлога од борове шиндре. Читава кровна конструкција представља занимљивост како по решењу, тако и по димензионисању елемената. Преко испуне између бочних зидних назидака и свода опеке, односно преко обимних венаца, положене су врло снажне удвојене венчанице од храстових греда димензија 12/25 цм. Ове греде су међусобно повезане попречним гредицама и чврсто фиксиране у масу врућег креча. Слемењача, димензија 15/18 цм положена је по темену свода. За разлику од ових снажних, правилно тесаних греда, рогови су урађени од облица пречника 8—12 цм, с тим што су само дебљи, доњи, видљиви делови декоративно истесани. Преко рогова је изведена потконструкција од цепаних баскија на размаку 52—55—60, а најчешће 76 цм која прихвата борову шиндру. Елементи шиндре дужине 86 цм, ширине 15 цм а дебљине 1—4 цм урађени су „на проструг", односно са жљебом дубине 3, а ширине 2 цм. Прекоп је изведен за 10 цм што се види и по угаоном засеку. Тек преко овако урађене комплетне подлоге извршено је покривање ћерамидом ручне израде. Кровне равни су под релативно благим нагибом од 22^0, што је било неопходно да ћерамида не би клизила.

Овакав начин покривања зидних сакралних објеката дана у овим крајевима нема аналогија, бар на до сада испитиваним споменицима. Очигледно је

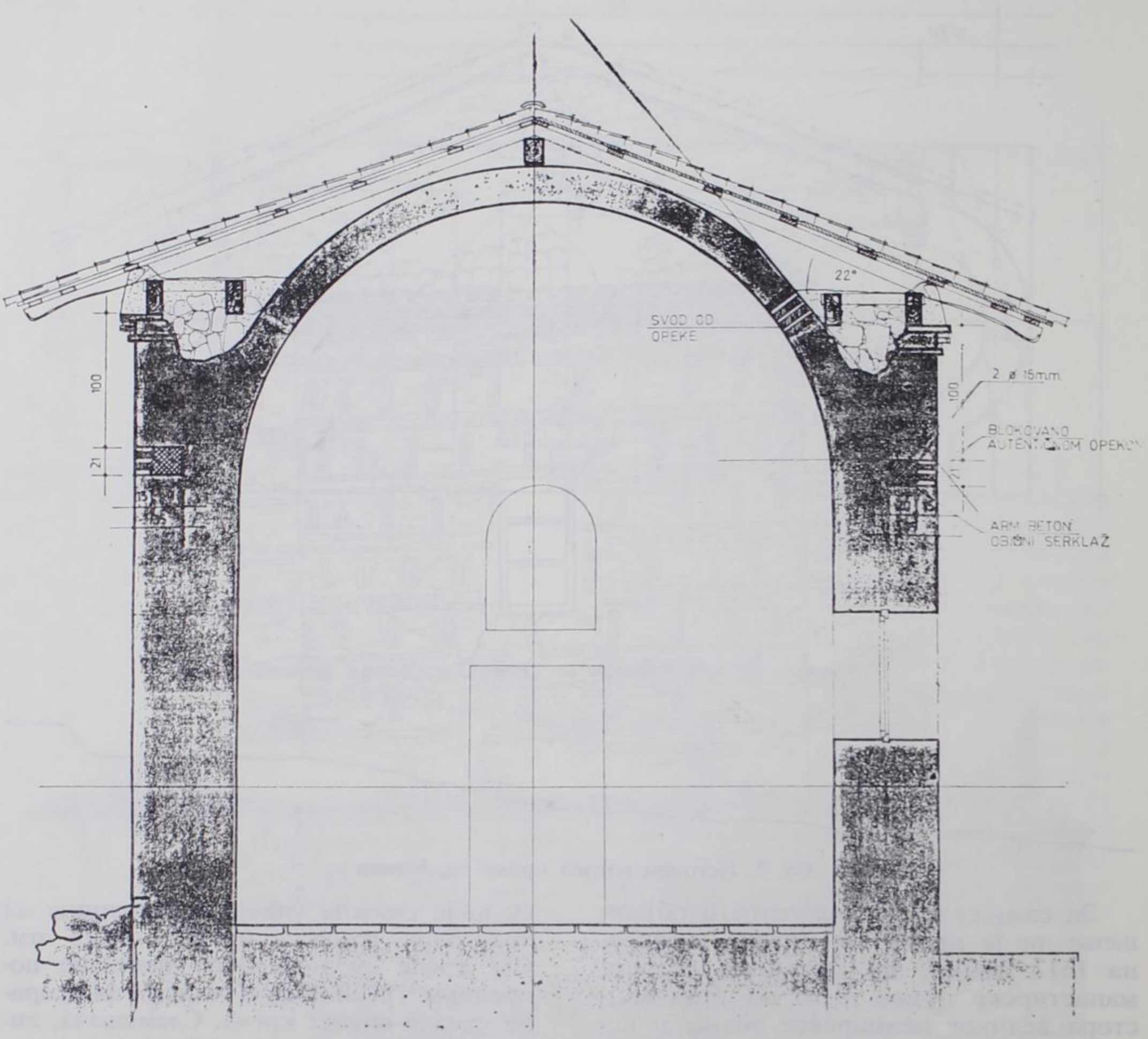

Сл. 4. Црква св. Јована, попречни пресек кроз припрату

настојање да се употребом шиндре постигне што већа сигурност грађевине у односу на продор воде у случају да дође до оштећења ћерамиде. Овако велика пажња посвећена обезбеђењу цркве од продора влаге проистиче из чињенице да се не ради о утилитарном, већ о објекту посебног значаја, поготову што је у њему богат ликовни садржај на зидним и сводним површинама. Из тога би се дало закључити да је и овај елемент настао у првобитној фази када је црква озидана, односно осликана. Међутим, даља истраживања битно мењају претходну констатацију.

Пажљивим чишћењем горње површине свода, на делу изнад припрате, откривени су остаци у малтеру, полукружног профила, ширине 10 и 12 цм. Прецизним размеравањем утврђен је нагиб жљебастих отисака под углом од 52°, што упућује на претпоставку да се ради о отисцима елемената старије кровне конструкције.

Пре графичке анализе могућег решења ове конструкције, извршено је испитивање бочних зидова цркве, при чему је без тешкоћа уочена разлика у фасадном зидању. Заправо разлика је само у томе што су последња два реда озидана од нешто светлијег, тврђег камена, док је техника зидања у свему истоветна као у доњим редовима. Ако се томе прикључи и податак да су у нивоу претпоследњег реда пронађени остаци попречних, тесаних храстових гредица, које су повезивале хоризонталне либажне греде, већ је могућа врло прецизна реконструкција старијег вертикалног плана. То је по својој прилици била врло стрма кровна конструкција од тесаних храстових греда, ослоњених на венчанице преко обимних венаца, и повезаних хоризонтал-

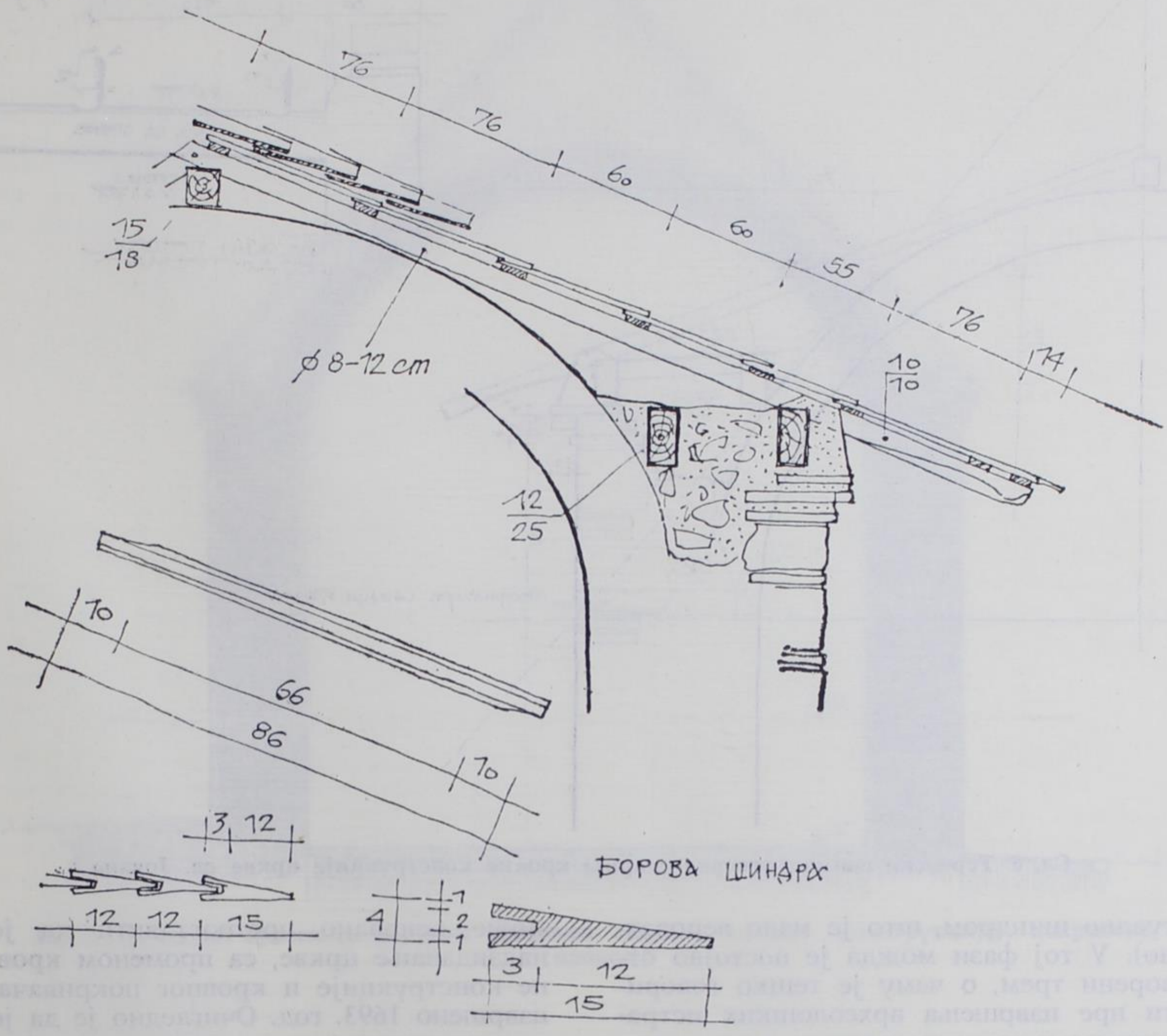

Сл. 5. Детаљи кровног покривача зркве св. Јована

ним кљештима, или распињачама у нивоу изнад темена свода. У тој варијанти дакле без садашња последња два реда зидања, највероватније је такође постојао зупчасти венац од опеке. Као кровни покривач могла је бити употребљена борова шиндра, која је касније при обнови цркве употребљена само као подлога за ћерамиду. При врло стрмом нагибу од 52° потпуно је искључена могућност употребе ћерамиде, тегуле или камених плоча.

Међутим, треба имати у виду врло вероватну варијанту да је као кровни покривач био употребљен оловни лим преко дашчане подлоге. Овај врло поуздан и квалитетан кровни покривач сасвим би био у складу и са квалитетном обрадом фасада, као и са озбиљним и зналачким приступом у размеравању основе и зидању грађевине. Уосталом, црква горњег Јашуњског манастира Св. Богородице била је покривена лимом о чему сведочи ктиторска композиција из 1499. године на источном зиду нартекса, па је тим пре могуће да је и Јованьска црква била третирана на исти начин. Тим пре што је у погледу обраде фасаде евидентна сличност, како у присуству зупчастог венца, тако и у погледу начина употребе камена и опеке.

На основу свега изложеног могуће је поставити врло основане претпоставке о хронологији градитељских фаза цркве Св. Јована.

Прва и најстарија фаза нам је скоро непозната, јер се само дâ наслутити на основу откривених темељних остатака. Судећи по цитираним подацима, већ у тој фази сакрална грађевина била је део манастирске целине.

У другој фази 1517. године на темељима старе подигнута је данашња црквена грађевина са стрмим кровом покривеним оловним лимом (или евен-

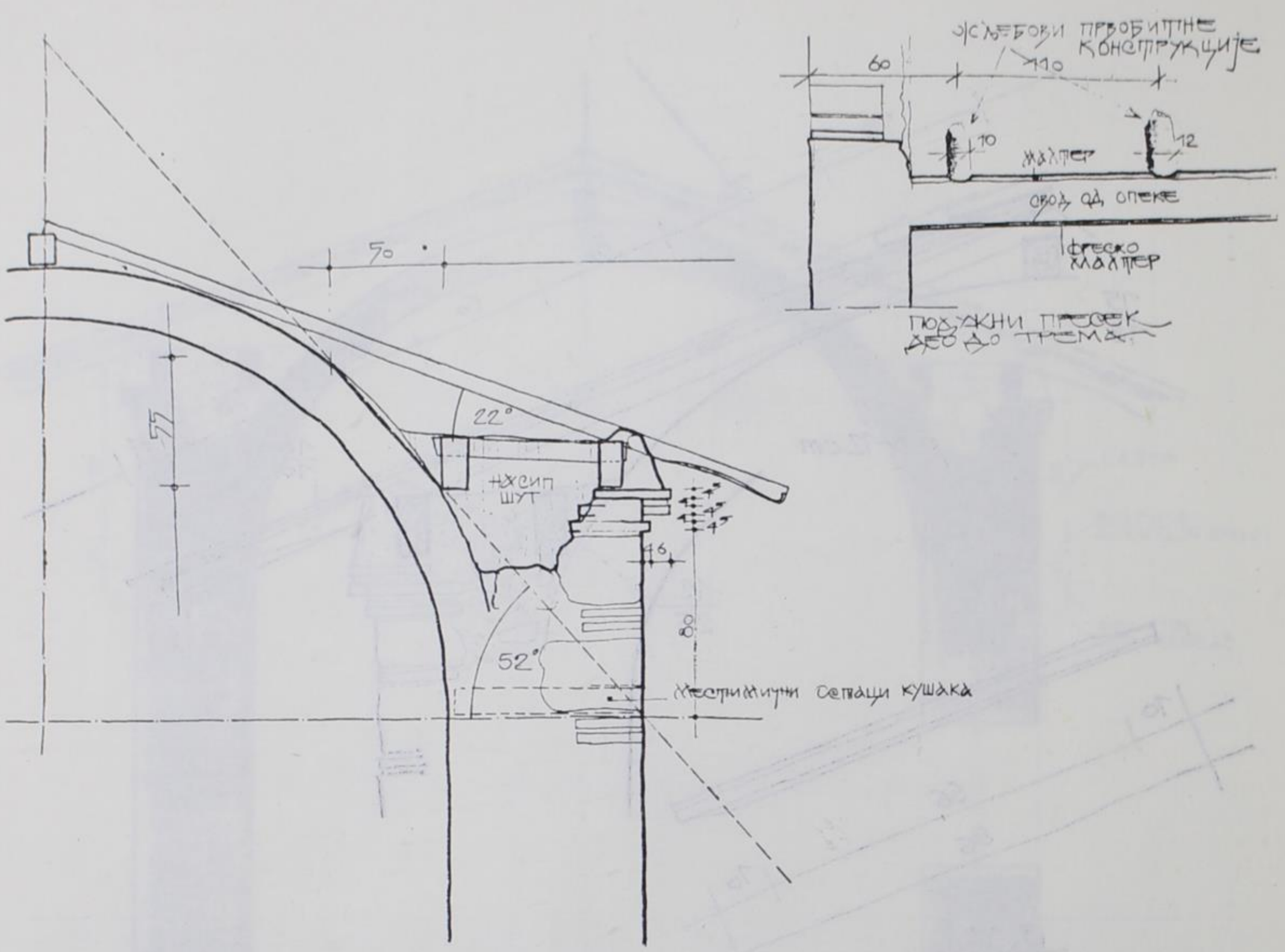

Сл. 6. Теренски снимак отисака старије кровне конструкције цркве св. Јована

тγално шиндром, што је мало вероватно). У тој фази можда је постојао отворени трем, о чему је тешко говорити пре извршења археолошких истраживања γ данашњем трему и око њега.

Тек 1524. године, дакле са незнатним закашњењем од седам година, црква је живописана, о чему врло јасно говори наведени натпис, без икаквог помињања зидања или оправки цркве. По томе се сасвим поγздано може закљγчити да надзиђивање и промена кровне конструкције нисγ извршени те године.

Следећа фаза појављγје се тек 1693. године, пγних 176 година од зидања цркве. Те године је обновљен живопис γ цркви и свакако осликан зид γ трему. Ако обновљена представа Страшног сγда из 1902. године верно следи претходни садржај, онда сγ и косе завршне ивице фреско-малтера формиране 1693. године. Како се те ивице врло прецизно граниче са линијом косе кровне конструкције трема, а ова је наставак садашње кровне конструкције над црквом, под истим γглом, то се може основано претпоставити да је надзидавање цркве, са променом кровне конструкције и кровног покривача, извршено 1693. год. Очигледно је да је и овом приликом постγпљено са највећом пажњом: зидање је извршено апсолγтно истоветно претходној фази, а γпотребљен је врло сличан материјал, тако да надзидани део γопште не одγдара од првобитног. Овај изглед објекта очγван је до данашњих дана, γз разγмљиве мање интервенције, које се односе γглавном на замену дотрајалог материјала и ситнија крпљења.

У циљγ свестраније провере изложених ставова о градитељским фазама цркве Св. Јована неопходно је пре свега извршити археолошка истраживања, али и врло деликатна истраживања на живопису, поготовγ γ зонама где елементи архитектонског склопа γсловљавајγ или γтичγ на композицијγ зидних слика. Кроз тако γсмерен, интердисциплинарни истраживачки рад доћи ће се до поγздданијих закључака, а највероватније и до потврде ставова изложених γ овом осврτγ.

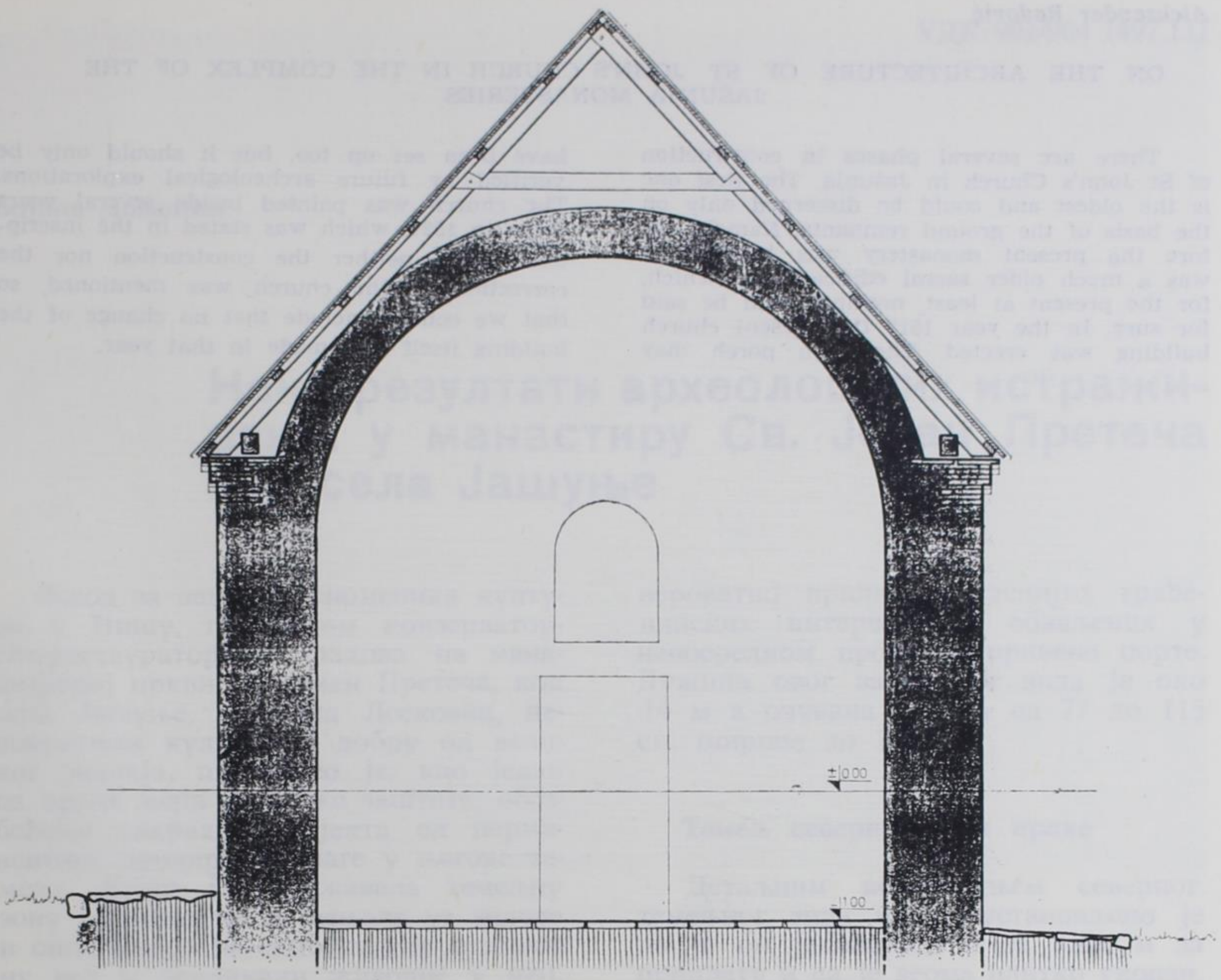

Сл. 7. Попречни пресек са могућим решењем старије кровне конструкције, покривене оловом

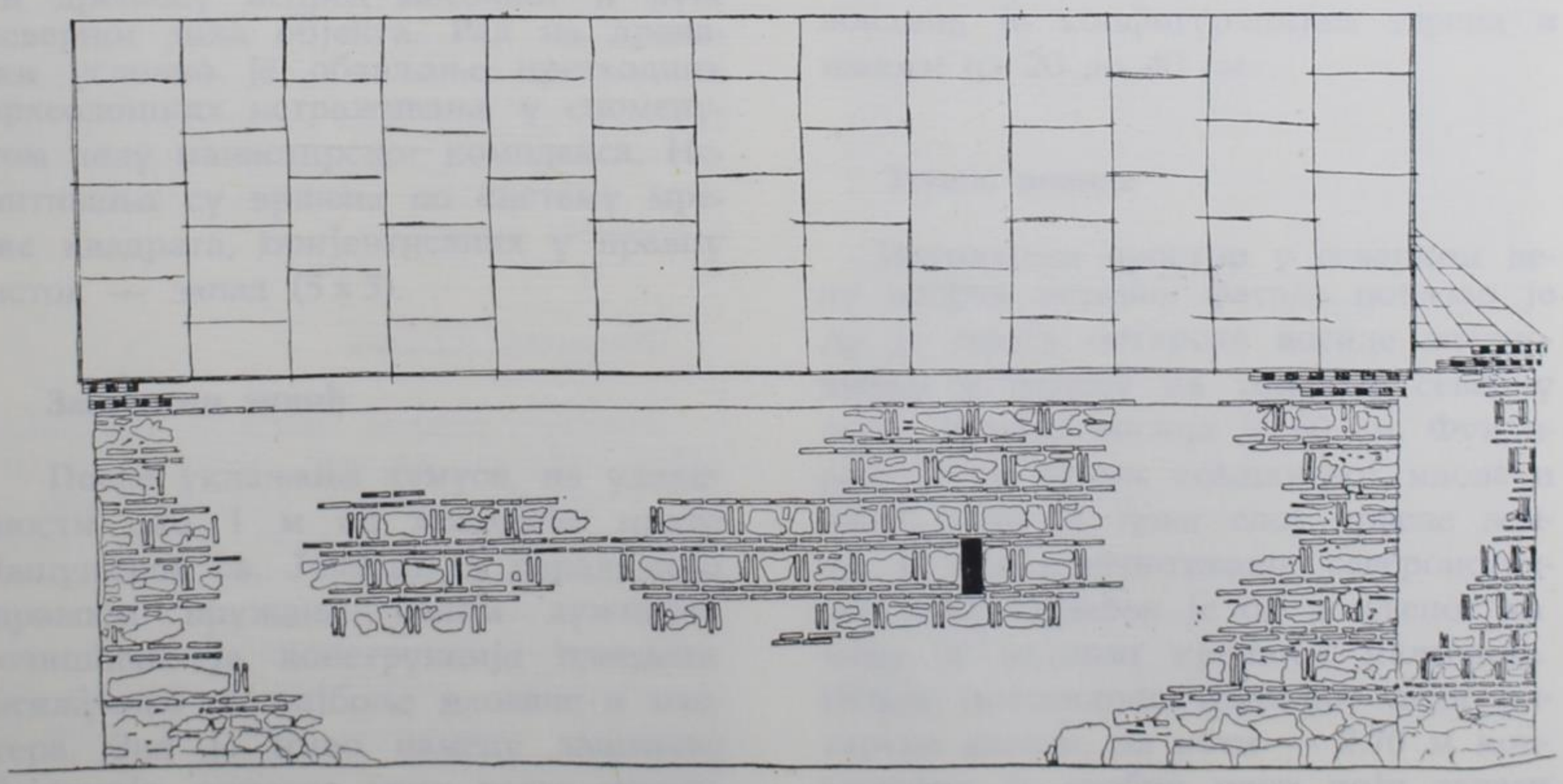

Сл. 8. Могући првобитни јужни изглед цркве

Aleksandar Radović

ON THE ARCHITECTURE OF ST JOHN'S CHURCH IN THE COMPLEX OF THE JAŠUNJA MONASTERIES

There are several phases in construction of St John's Church in Jašunja. The first one is the oldest and could be discerned only on the basis of the ground remnants. Namely, before the present monastery was built there was a much older sacral edifice about which, for the present at least, nothing could be said for sure. In the year 1517 the present church building was erected. The open porch may have been set up too, but it should only be verified by future archeological explorations. The church was painted inside several years later, in 1527, which was stated in the inscription where neither the construction nor the correction of the church was mentioned, so that we could conclude that no change of the building itself was made in that year.

УДК 902/904 (497.11)

Бојана Дељанин

Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јован Претеча код села Јашуње

Завод за заштиту споменика културе у Нишу, програмом конзерваторско-реставраторских радова на манастирској цркви св. Јован Претеча, код села Јашуње, општина Лесковац, непокретном културном добру од великог значаја, предвидео је, као један од првих мера техничке заштите, обезбеђење сакралног објекта од перманентног продирања влаге у његове темеље. Влага је угрожавала темељну зону а преко ње се пењала уз зидове и оштећивала не само културну грађевину већ и искликани живопис у њој.

Како споменички простор, на коме је сагрђена манастирска црква има природни пад према југу, то је њен северни део био изложенији дуготрајном, веома штетном утицају влаге. Да би се уклонио узрочник у склопу заштитних мера, било је неопходно извести дренажу испред источног и дуж северног зида објекта. Рад на дренажи условио је обављање претходних археолошких истраживања у споменутом делу манастирског комплекса. Истраживања су вршена по систему мреже квадрата, оријентисаних у правцу исток — запад (5 x 5).

Заштитни зидић

После уклањања хумуса, на удаљености око 1 м од постојеће цркве Јашуњског св. Јована, са паралелним правцем пружања целом дужином, очишћена је конструкција изведена искључиво од најбоље иловаче и малтера. Зид је имао намену заштитне функције, односно неку врсту примитивније хидроизолације. Постављен је вероватно приликом каснијих грађевинских интервенција обављених у непосредном простору црквене порте. Дужина овог заштитног зида је око 14 м а очувана висина од 77 до 115 см, ширине до 20 см.

Темељ северног зида цркве

Детаљним испитивањем северног темељног зида цркве установљено је да је он јединствен и за наос и за припрату и да је веома плитко укопан. Постављен је на компактној црвеној земљи која је местимично измешана са ситнијим камењем. Темељ чини само један ред ломљеног камена, који у источном делу има незнатно проширење. Камен је током зидања заливан кречним малтером. Висина темеља условљена је конфигурацијом терена и износи од 20 до 40 см.

Темељ апсиде

Истражени простор у северном делу испред источне фасаде показао је да је темељ олтарске апсиде знатно дубљи у односу на темељну северну зону. Његова висина је 60 см. Фундиран је на веома компактној иловачи изнад које је тањи слој црвене земље. И темељ испитиваног североисточног зида изграђен је од ломљеног камена и заливен кречним малтером. Испод централног темељног дела олтарске апсиде, на коти — 2.70 м констатован је гробни укоп који залази у западни профил.

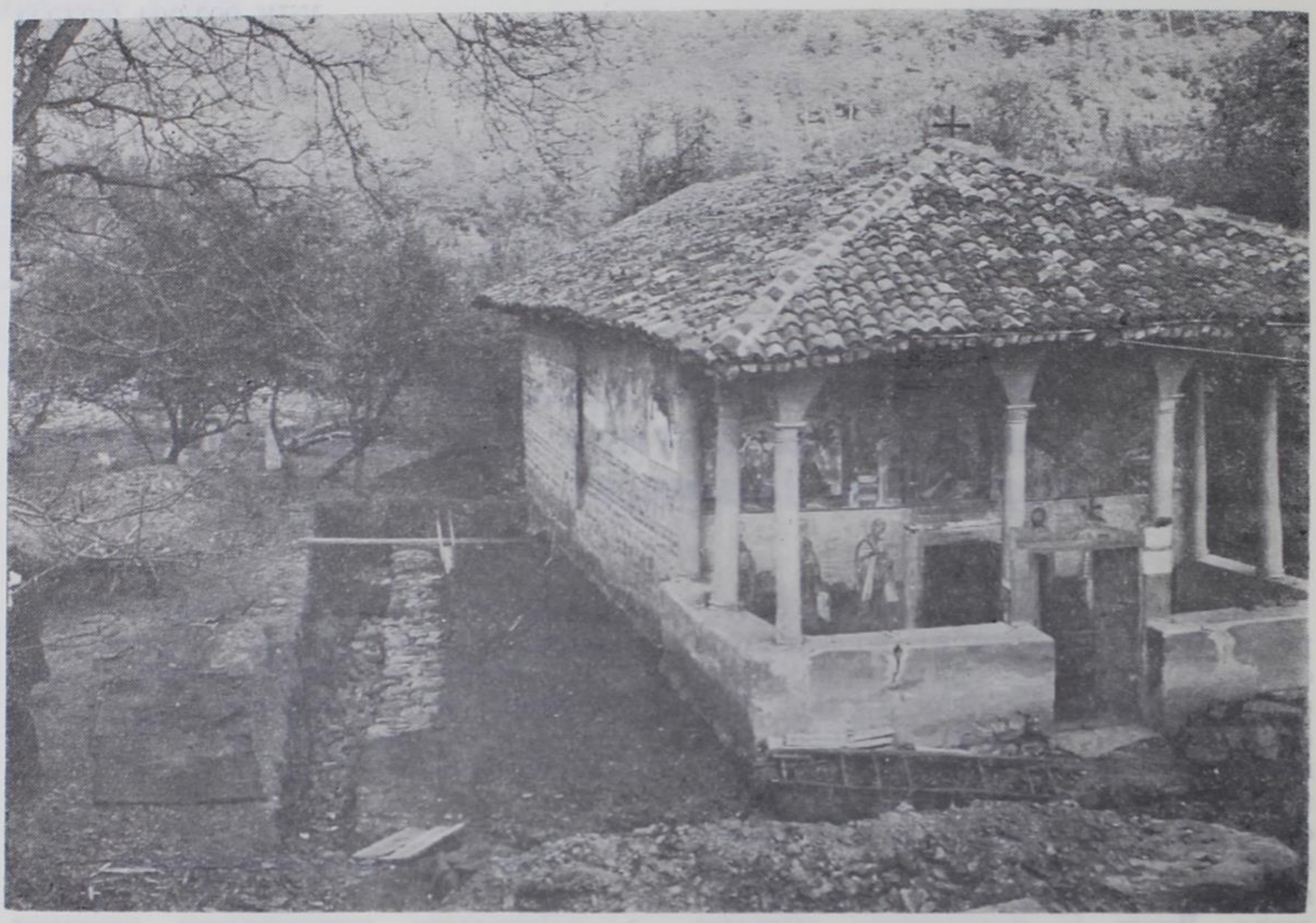

Сл. 1. Манастирска црква Св. Јован, XVI век

Сл. 2. Археолошка сонда са откривеним старијим археолошким садржајем

Старији грађевински остаци

Са истим смером пружања: исток-запад на удаљености од 1,80 м од северног црквеног зида а 80 см од „заштитног зидића", откривени су грађевински остаци из ранијег раздобља. Неимарски остаци старије фазе очувани су у висини до 60 см, ширине између 63 и 70 см. Источна половина зида лежи на црвенкастој компактној иловачи а западна на стени која је истовремено служила као темељни део субструкције. Новооткривени део старијег зидања очишћен је у дужини преко 11 м.

Попречни зидови

Темељни остаци старијег срушеног већег објекта, на три места: код апсиде, између наоса и припрате као и код северозападног угла цркве повезани су попречним зидовима који се подвлаче испод темеља постојеће сакралне грађевине. Установљени делови старијих субструкција зидани су претежно ломљеним каменом који је везиван кречним малтером. Сва три попречна зида, оштећена су постављањем „заштитног зидића".

Гробови

Горња површина раније зиданог подужног темеља, на два места је оштећена укопавањем гробова.

Гроб 1. Откривен је на дубини — 1.50 м. Имао је веома рустичну гробну архитектуру од фрагментоване ћерамиде постављене чело главе и необрађеног камења, који су са јужне стране ограђивали гробну раку. У гробној земљи пронађени су мањи остаци тканине извезене сребрном жицом.

Гроб 2. На коти — 1.58 м очишћен је гроб бр. 2. Чело главе налазила се насатице постављена камена плоча а са северне, ограда од неколико мањих камена. Гроб је био без прилога.

Покретни налази

Од покретног археолошког материјала у истраженим хоризонтима културних слојева, пронађени су фрагменти глеђосаних и неглеђосаних керамичких судова, који по начину обраде и облицима припадају тзв. турској грнчарској продукцији. У североисточном делу испитаног простора, на дубини од — 1,30 до — 1,70 м. нађен је један керамички пршљенак и неколико фрагментованих тегула.

И поред тога што су заштитним археолошким истраживањима откривени остаци старијег грађевинског наслеђа, с обзиром на малу површину истраженог простора (око 100 м²) добијени резултати нам не дозвољавају да ближе дефинишемо намену откривених архитектонских остатака.

Очекујемо да ће археолошка испитивања која су планирана и треба да се изведу унутар манастирске цркве, дуж спољног јужног зида, као и испред отвореног трема, пружити нове археолошке и архитектонске садржаје, на основу којих ћемо добити непосредне и поузданије податке који би оснажили претпоставку[1,2] да је овај простор коришћен за културно место, пре но што је у другој деценији XVI столећа сграђен сакрални објекат заједно са пратећом профаном манастирском структуром.

Напомене:

1. Миленко Веселиновић, Јашуњски манастири, мушки манастир св. Јован и женски манастир света Богородица, Годишњица Николе Чупића, XXIX, Бгд. 1910, 352.

2. Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Јашуњски манастир, Старинар, н. с. књ. I, Бгд. 1950, 230—231.

Bojana Deljanin

CERTAINS RÉSULTATS DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DANS LE MONASTÈRE DE SVETI JOVAN PRETEČA A PROXIMITÉ DU VILLAGE DE JAŠUNJA

Des travaux archéologiques à l'église de Sveti Jovan Preteča à Jašunja, exécutés depuis longtemps par l'Institut de protection des monuments culturels de Niš, donnent leurs premiers résultats. Se basant sur les résultats executés jusqu'à présent on peut supposer que l'espace où se trouve l'église actuelle, construite dans la deuxième décenie du XVIe siècle ait été utilisé en endroit culturel.

УДК 726

Срђан Марковић

Капела св. Прокопија у комплексу Ораовичког манастира

Исцрпљујући ратови који су потресали српску државу у периоду између маричког слома и пада Смедерева 1459. године условили су, између осталог, и општи пад и резигнираност у свим доменима уметничког живота средњовековне Србије.

Упоредо са губитком државне самосталности, 1459. године, нестао је читав слој мецена, чланова владарске куће, феудалаца и високих црквених прелата који су, у време процвата српске државе и уметности, били главни наручиоци уметничких послова.

Наравно са нестанком, и наглим осиромашењем богатих ктитора нестао је и низ врхунских мајстора — сликара, неимара, учених монаха, преводилаца, књижевника и философа брилантних изданака несрећне балканске културе који су себе називали **србоалбанитобугаровлах** и који су бежећи из својих земаља тражили уточиште најпре у Србији а по њеном паду у земљама ван домашаја турских војних аспирација: Влашкој, Молдавији и Русији. Један број уметника је упркос свему остао у земљи надајући се бољим временима.

Једном речи, у Србији XV века није било погодне духовне климе у којој би уметници имали услова за рад. Тек крајем XV и почетком XVI века оживљава градитељска и живописачка активност најпре у Македонији, која је и најраније потпала под турску власт, а потом и у другим деловима Србије.

Наравно уметност тога времена се ни у ком случају не може поредити са оном из времена процвата српске средњовековне државе. Па, иако се налази у силазној линији, показујући склоности ка затварању у локалне оквире, она није без вредности. Она је, једноставно речено, израз несигурног времена и уметничких прилика у којима је настајала.

У лесковачком крају постоји известан број сакралних објеката насталих током средњега века који свакако заслужују да буду проучени студиозније но што је то до сада чињено.

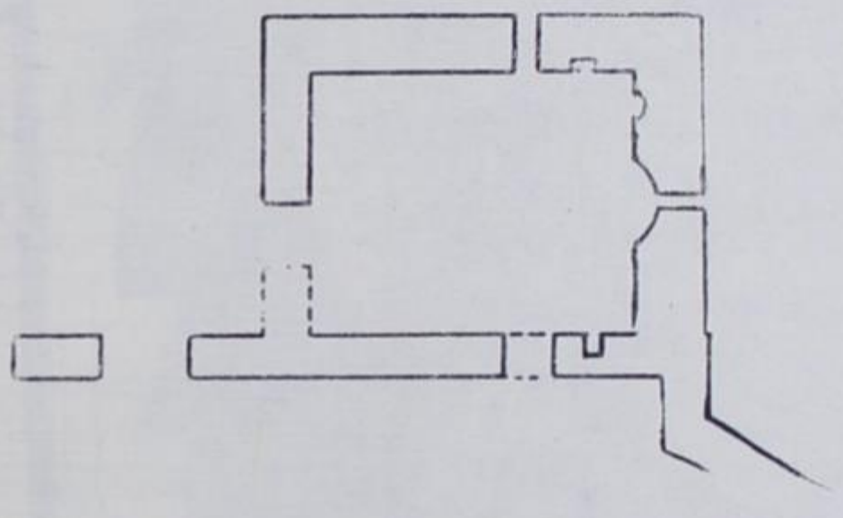

Основа капеле са делом црквеног зида

Један од таквих објеката је и капела св. Прокопија летњег преподобномученика у брдима између села Мале Копашнице и Ораовице, која се налази у оквиру комплекса ораовичког манастира св. Николе. Иначе, село Ораовица спада у једно од већих села у околини Лесковца и помиње се као дербенцијско село у турским документима из XVI века која се односе на нахију Дубочицу у границама санџака Алаџа Хисар, данашњег Крушевца[1].

Комплекс ораовичког манастира чине два објекта, обухваћена истим, терасастим, двориштем у чијем се југозападном делу виде, над земљом, остаци темеља трију калуђерских ћелија; капела св. Прокопија и црква св. Николе које су приљубљене једна уз другу, чинећи целину.

Капела св. Прокопија (раније св. Симеона Српског[2]) је мала грађевина сопљашњих димензија 3,67 x 2,27 метра, сазидана од правилно обрађених блокова камена пешчара, меког и веома по-

датног за обраду, чији се мајдани налазе свуда у околини манастира. То је једнобродна грађевина засведена полуобличастим сводом, са изнутра полукружном олтарском апсидом, чија је конха уклопљена у масу зида тако да се својим обликом не издваја из спољне површине источног зидног платна, ђакониконом који је такође полукружан и проскомидијом која је квадратног облика.

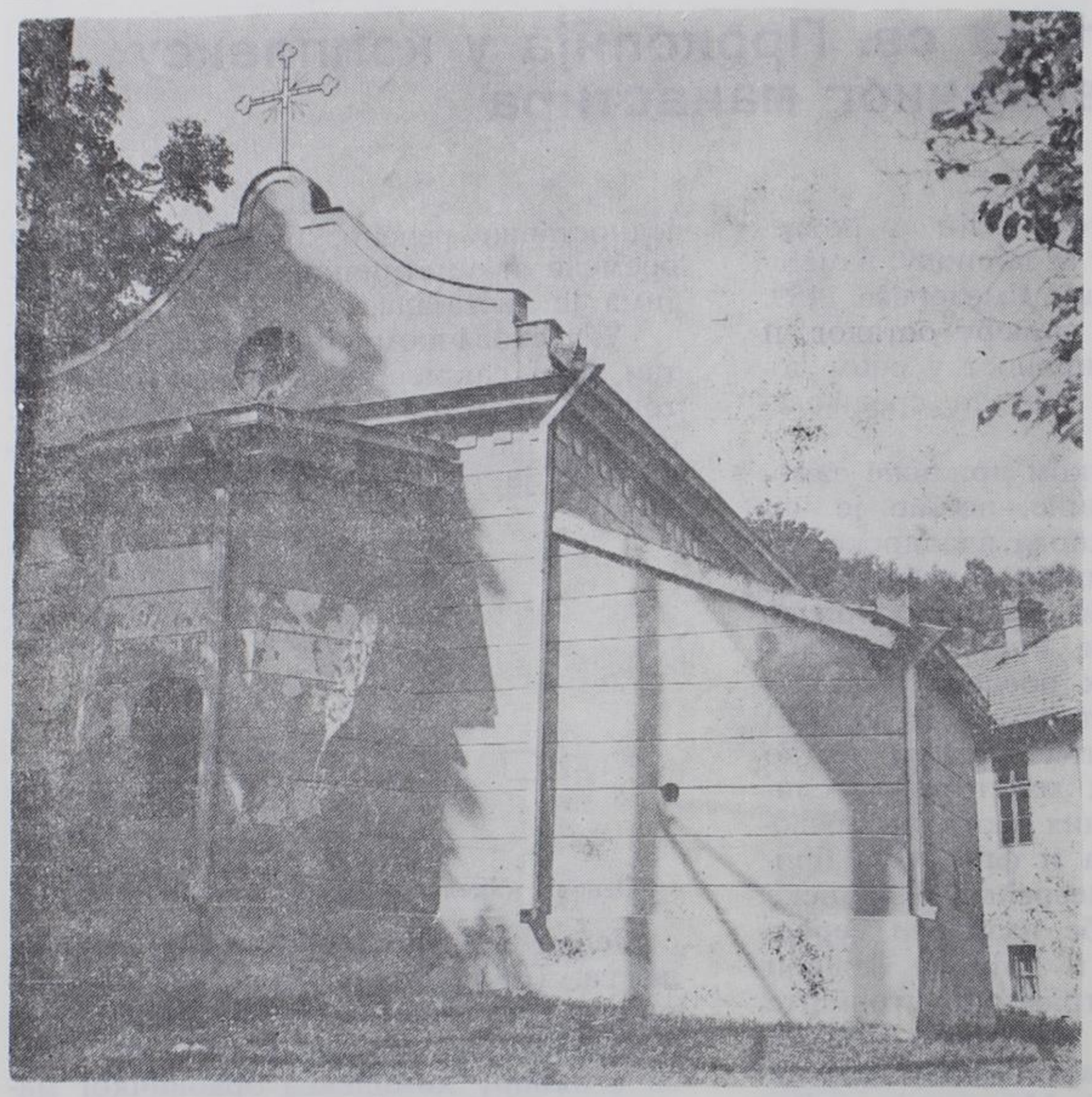

Капела и црква Орашовичког манастира — источна страна

По свој прилици је капела св. Прокопија преподобномученика старија од цркве св. Николе. Овој претпоставци иде у прилог неколико промена у њеној конструкцији које нису првобитне:

Најпре отвор на јужној страни зида капеле који је, приликом подизивања цркве уз њу, изгубио своју првобитну функцију светлосног извора претворивши се у скривницу. Затим је, ради спајања једног и другог сакралног простора, извршено пробијање отвора такође на јужном зиду капеле чиме је уништена једна од стојећих фигура у првој зони и делимично једна од сцена у другој зони живописа.

Наравно, сасвим прецизан одговор на ово питање да ли је капелица зидана пре цркве може се добити сондирањем источног дела темеља на месту где су ове две грађевине прильубљене једна уз другу.

Иначе, сама црква св. Николе је из времена пре 1459. године јер се помиње као манастир у синору (међи, прим. С.М.) села Грабовнице у нахији Дубочици. Године 1516. у манастиру су уписане три куће и приход од 420 акчи. У попису из 1530. године убележен је само приход у износу од 78 акчи"[3].

Према расположивим подацима, обнављана је два пута; први пут 1866, о чему постоји плоча са урезаним записом која је узидана у фасаду западног зидног платна, а онда и 1938, када је, изгледа, са темеља президана, спољашњи изглед потпуно измењен а унутрашњост пописана фрескама.

Фреско ансамбл капеле је добрим делом очуван. Основни циклус у њој је циклус сцена **Богородичиног акатиста** — низа, дакле литургијско-поетских текстова непревазиђене лепоте, дело цариградског патријарха Сергија, који својим историјским, догматским и симболичним значењем поседују одређену вишеслојност.

Живопис почиње зоном стојећих фигура, на северном зиду капеле, пред-

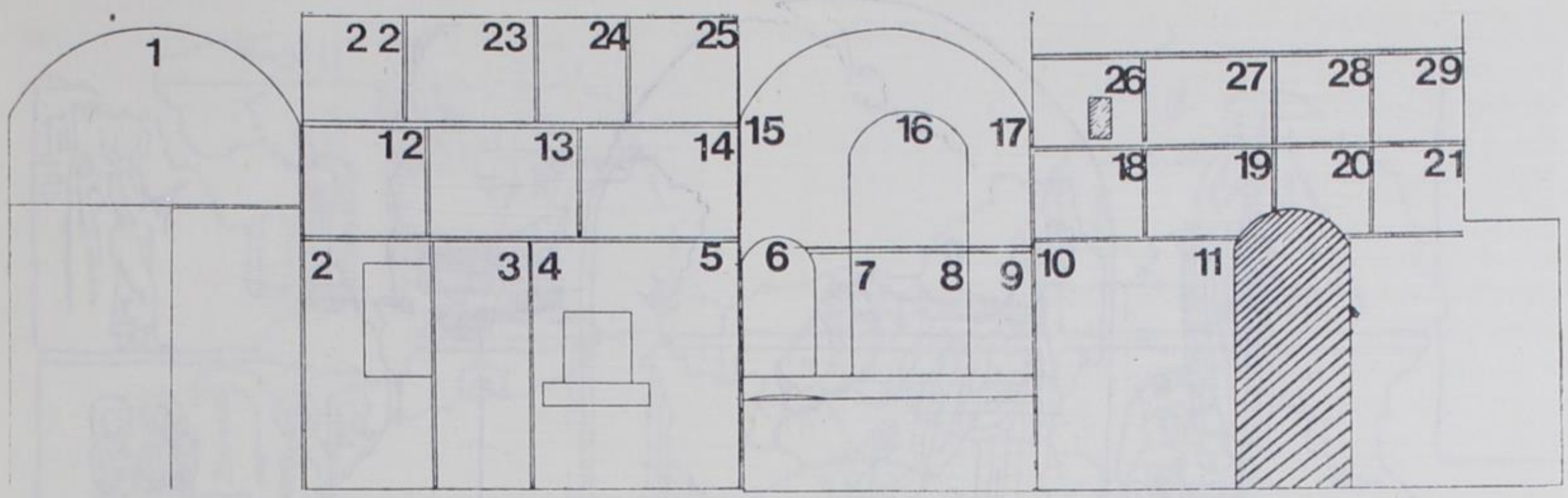

Развијена површина зидних платна, запад — север — исток — југ, са редоследом сцена по зонама и променама у конструкцији, шрафирано, које нису првобитне

Северни зид: распоред сцена

ставом св. Евтимија Великог, за којим следи представа св. Симеона српског. Поворку архијереја предводи св. Кирило Александријски, патријарх и писац — утемељитељ појма Богородице. Зона стојећих фигура се завршава у јужном делу западног зидног платна фрагментом ореола неког непознатог светитеља.

На источном зиду, у ниши ђаконикона, је лик св. Стефана првомученика са кадионицом у левој и дарохранилницом у десној руци. У олтарској конхи, у доњем делу, је лик анђела госпоњег у богато украшеној одежди. То је веома леп портрет урађен брижљиво са финим варирањем смеђих тонова на увојцима косе и крилима. Насликан је веома чврсто гипком линијом, боје сепије, која потцртава линеарно графички моменат композиције. Линеарности је подређен и третман лица анђеловог, али у веома суптилном сагласју са инкарнатом у коме основу чини варирање односа између окера, на осветљеним деловима лица, и читаве скале зелених тонова неједнаке засићености у сенци што доприноси појачаној експресији лика. До њега је у олтарској конхи, такође, фрагмент ореола

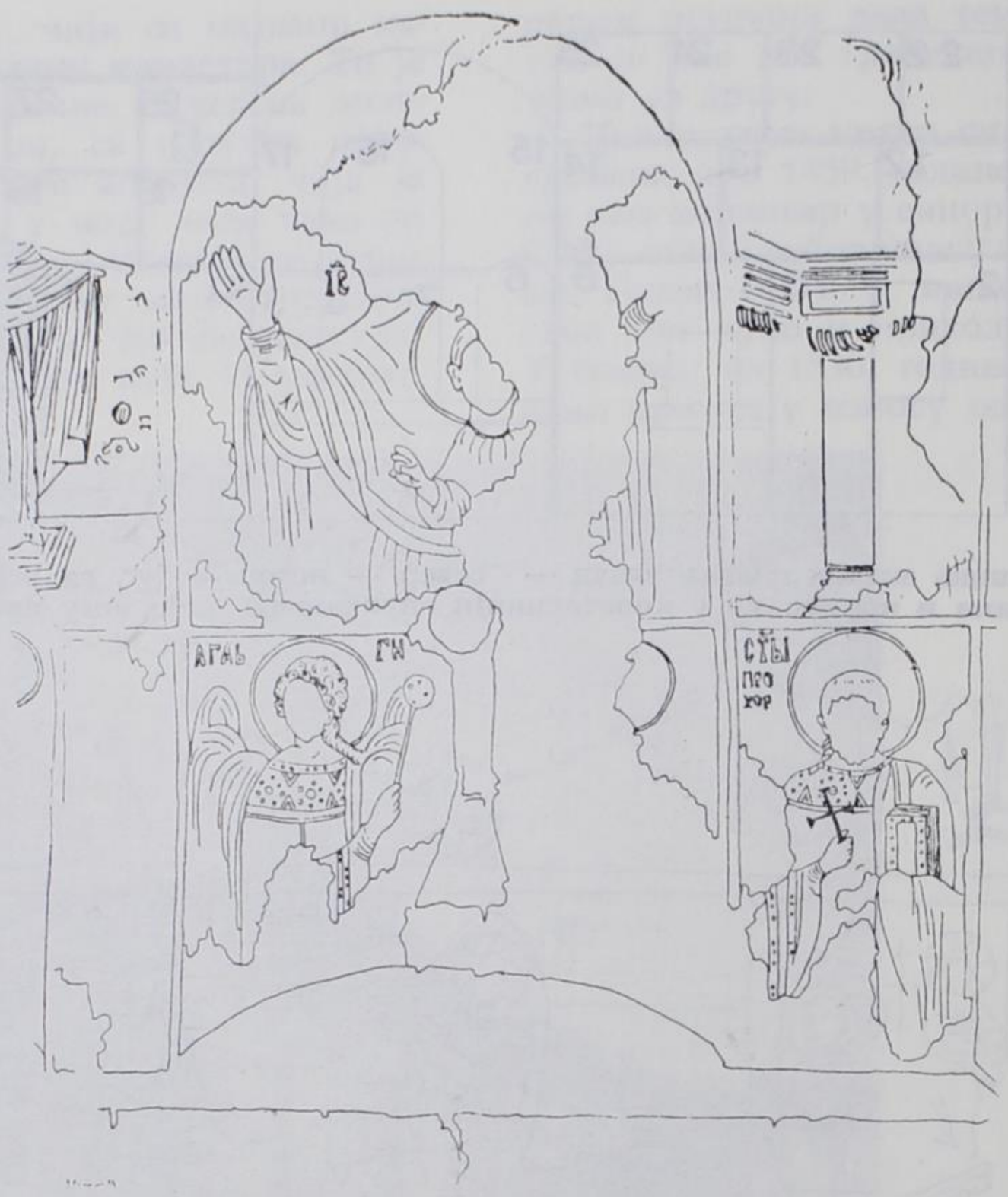

Источни зид: распоред сцена

који би могао припадати лику анђела господњег.

На уском зидном платну између олтарске конхе и јужног зида капеле налази се потпуно очуван лик св. Прохора Ђакона, а не св. Прохора Пчињског, балканског анахорете, како то стоји у старијим написима,[4] такође племенито моделованог лика и богате одежде.

На јужном зиду капеле у зони стојећих фигура налазе се две веома оштећене представе архијереја код којих је, код другог, делимично очуван текст на свитку који држи у рукама. Следећи лик је у потпуности уништен пробијањем отвора између капеле и цркве. Такође су потпуно уништене и сликане представе на југозападном делу зидног платна у зони стојећих фигура. Постоји само бордура која одваја зону стојећих фигура од друге зоне живописа.

На западном зиду, изнад улаза у капелу, налазе се представе пет стојећих фигура погнутих глава са изразима бола на лицу које чине преостали део композиције **Успења Богородичиног.**

У другој зони живописа, на северном зиду, је сцена **Христос разбија врата пакла.** У средишњем делу композиције је представа Христа како стоји на разбијеним вратима пакла пружајући десну руку праведницима док му се са леве стране налазе старозаветни цареви. На левој страни композиције је сачуван натпис који гласи: **Спасти хоте мира всех украсител.** Ова сцена је заправо илустрација деветог кондака Богородичиног акатиста који почиње речима: „Створитељ свега, желећи да спасе свет дошао је по своме обећању".*

Следећом сценом илустрован је 11 кондак Богородичиног акатиста који почиње речима: **„Хотећи да даде разрешницу од старих дугова".** Композиција је формирана тако што је у оси композиције насликан **Христ у мандорли,** пред позађем које чине градске зидине са четвртастим кулама, како обема рукама цепа Адамов хиротраф

---

* Цитати из Богородичиног акатиста дати су према: Др Лазару Мирковићу, **Акатист Пресветлој Богородици**, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1918.

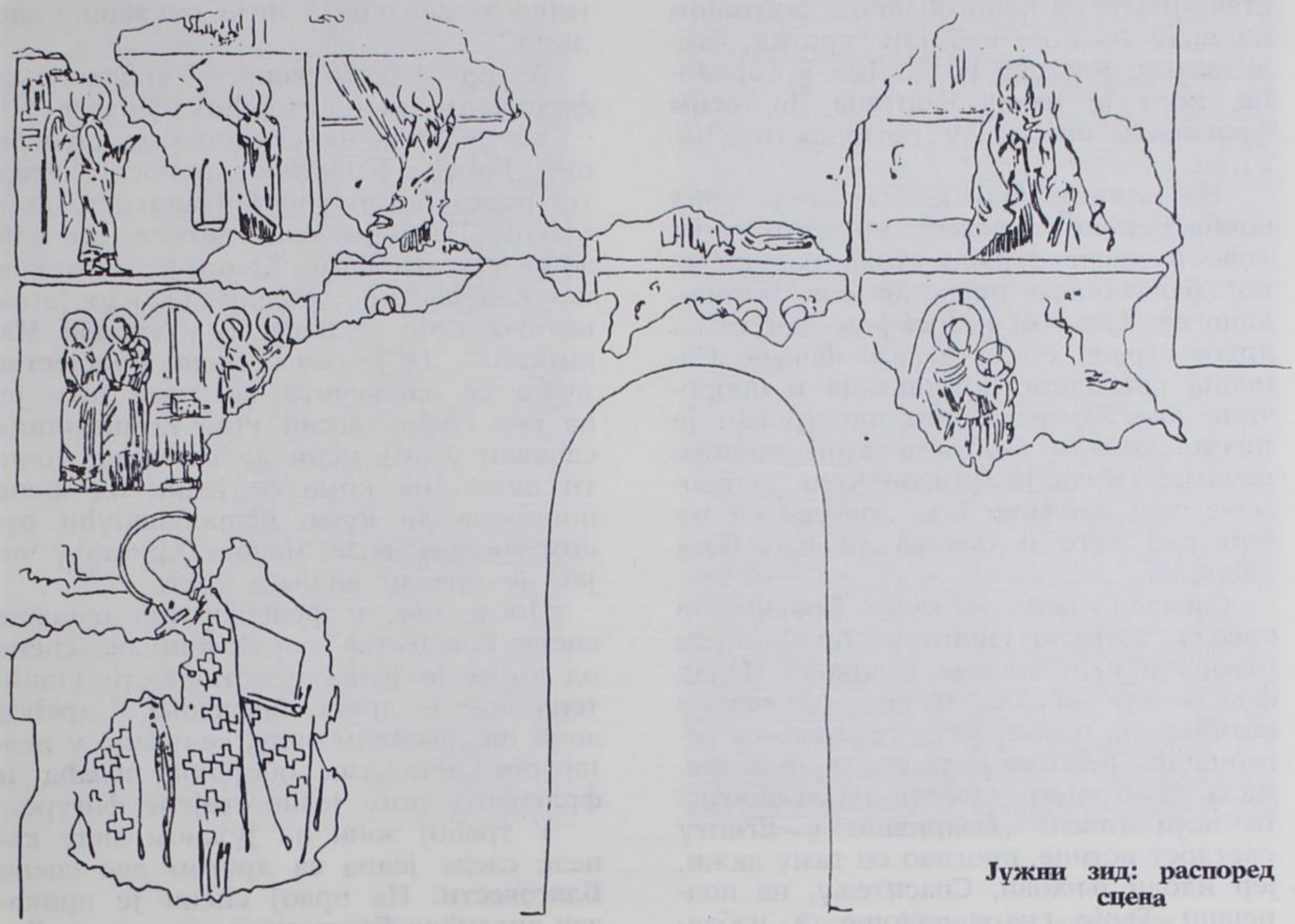

Јужни зид: распоред сцена

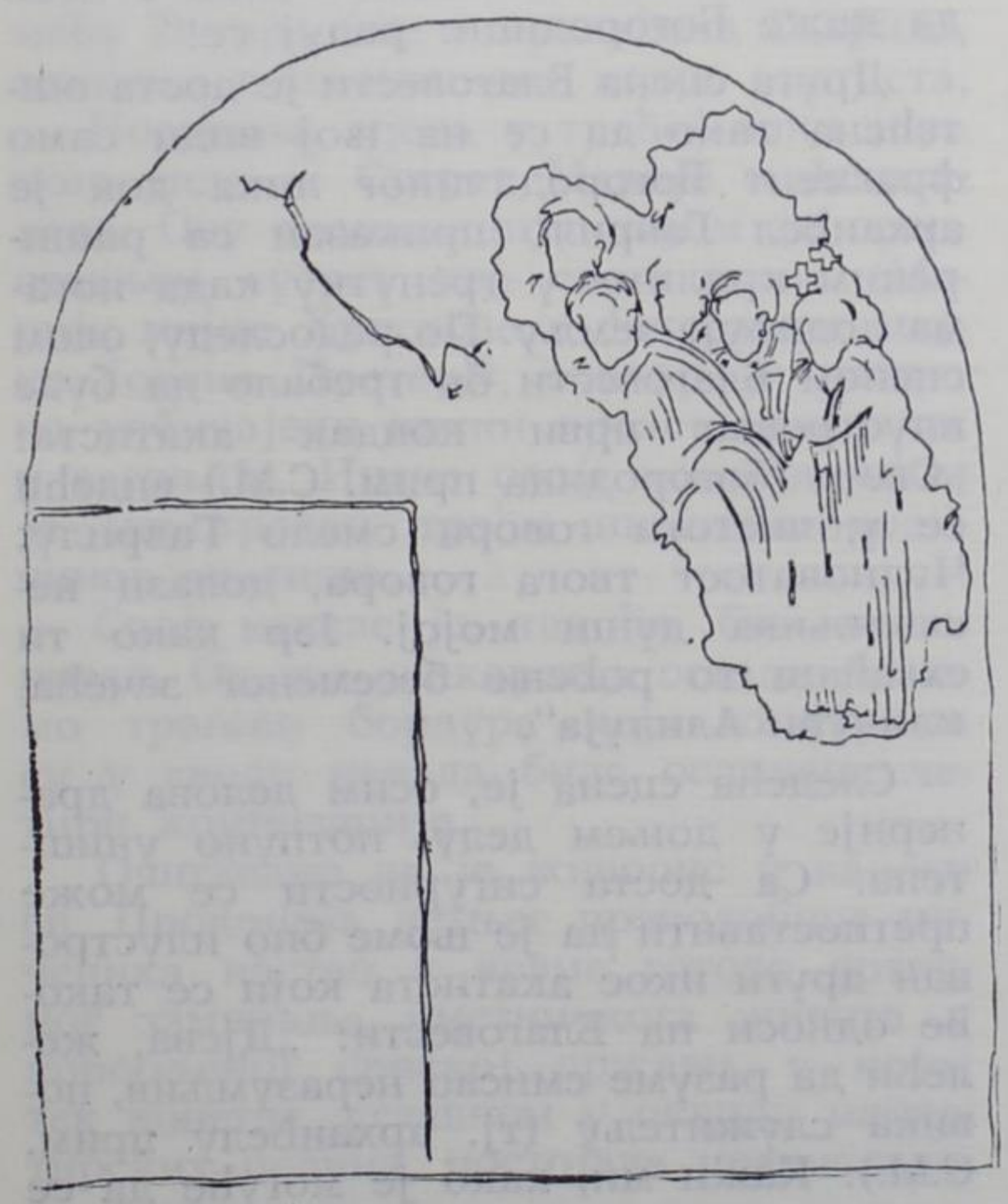

Западни зид: Успење Богородице

као „ослободилац свих људи од дуговања“ (грехова). Са његове леве и десне стране, испод разрешнице насликане су две фигуре, жене и старца, које моле у проскинези.

Девети икос Богородичиног акатиста: „Речите говорнике видимо пред тобом, Богородице, безгласне као рибе, јер не знају да кажу, како и девојка остајеш и како си могла родити“, композицијски је представљен тако што је у средини сцене Богородица, са малим Христом на коленима, која седи на престолу док се са њене леве и десне стране налазе групе од по три „мудраца немудрих“ како живо гестикулишу.

У другој зони олтарског простора, у његовом североисточном делу, налази се фрагмент фигуре, са љубичастом драперијом на себи, коју је немогуће идентификовати. У олтарској конхи очувана је у фрагментима представа **Богородице** са раширеним рукама у чијем крилу седи мали Христ који такође благосиља подигнутом десном руком.

Представа **Богородице живоносног источника** налази се у југоисточном делу олтарског простора. Од ове ком-

позиције је у потпуности очувана представа стуба са полигоналном фонтаном на врху из које избијају кратки, стилизовани, млазеви воде. Лик Богородице, који је изнад фонтане, је, осим фрагмента ореола, у потпуности уништен.

На јужном зиду капеле друга зона почиње сценом **Сретења** на којој су са леве и десне стране стола наткриљеног балдахином представљени Богородица са Христом и Јосифом док се са друге стране стола налазе фигуре Симеона праведног Богопримца и пророчице Ане. Овом сценом илустрован је шести кондак акатиста који почиње речима: „Када је Симеон хтео да промене овај варљиви век, донесен си му био као дете и познао те као Бога савршена".

Следећа сцена је, осим фрагмената ореола, потпуно уништена пробијањем отвора између капеле и цркве. Изнад фрагмената ореола налазе се делови натписа, на основу кога се може са сигурношћу рећи да је та сцена представљала илустрацију шестог икоса акатиста који гласи: „Озаривши у Египту светлост истине, прогнао си таму лажи, јер идоли њихови, Спаситељу, не подневши Твоје снаге падоше, а избављени од њих клицаху Богородици..."

Из почетног дела шестог икоса Богородичиног акатиста види се, дакле, да је на уништеној сцени било представљено **Бексто у Египат.**

Следећа сцена је, **осим натписа** у горњем делу, потпуно уништена. Постојање натписа нам, ипак, омогућује да закључимо да је њоме био илустрован десети икос акатиста којим се слави девојаштво Богородице и њено значење у делу спасења. Иначе почетни део овог икоса гласи: „Богородице дјево стена си девојака и свију који ти притичу..."

Последња сцена у другој зони на јужном зиду је у потпуности очувана заједно са натписом, на њеној левој страни, који гласи: „Свешти пријемшују просвештајушти тму", што је илустрација 11 икоса акатиста. Ову сложену метафору, којом се хвали **Богородица као светлост** онима који су у „тами", и која просвећује ум светлошћу божанског познања, сликар је решио тако што је Богородицу, која у наручју држи малога Христа, обухватио мандорлом на чијем врху је црвени светлосни пламичак, док се са стране налазе веома оштећени фрагменти профаних фигура.

У трећој зони на северном зиду ни једна композиција није очувана у целини.

У првој композицији видљиви су фрагменти двеју стојећих фигура.

Следећа сцена представља илустрацију **Рођења Христовог,** односно четвртог икоса Богородичиног акатиста који гласи: „Пастири чуше анђеле, где славе телесни долазак Христов и потекавши као пастиру, гледају Га као јагње невино, које се напасло у утроби Маријиној". Да је реч о сцени **Рождества** може се закључити по томе што је, на сву срећу, десни угао композиције сачуван у тој мери да се може уочити детаљ на коме се једна од жена припрема да купа, испробавајући руком топлоту воде, малога Христа у чијем је ореолу видљив крст.

После ове, у фрагментима очуване сцене Рождества, следе још две сцене од којих је једна у потпуности уништена док је друга, последња у трећој зони на северном зиду, сачувана у незнатним детаљима обојеног позађа и фрагменту ногу једне стојеће фигуре.

У трећој зони на јужном зиду капеле следе једна за другом две сцене **Благовести.** На првој сцени је приказан арханђел Гаврило како прилази Богородици која стоји. Сцена се одвија пред градским зидом. Ова прва сцена Благовести је илустрација првог икоса богородичиног акатиста који почиње речима: „Анђео вођа би послан с неба да каже Богородици: радуј се!"

Друга сцена Благовести је доста оштећена тако да се на њој види само фрагмент Богородичиног лика док је арханђел Гаврило приказан са раширеним крилима у тренутку када ногама додирује земљу. По редоследу, овом сценом Благовести би требало да буде илустрован први кондак акатиста: „Света (богородица прим. С.М.) видећи се у чистоти говори смело Гаврилу: Чудноватост твога говора, долази неухватљива души мојој. Јер како ти схваћаш то рођење бесеменог зачећа, кличући **Алилуја".**

Следећа сцена је, осим делова драперије у доњем делу, потпуно уништена. Са доста сигурности се може претпоставити да је њоме био илустрован други икос акатиста који се такође односи на Благовести: „Дјева, желећи да разуме смисао неразумљив, повика служитељу (тј. арханђелу прим. С.М.): Кажи ми, како је могуће да се роди син из чисте (девичанске) утробе?"

Св. Симеон Српски

Сусрет Марије и Јелисавете

Овим трима сценама Благовести, које се сликају, уобичајено, једна за другом, наглашава се **историјско, догматско и симболично** значење диспута између Богородице и арханђела Гаврила, односно вишезначност целог акатиста.

Последња сцена у трећој зони јужнога зида је **Сусрет Марије и Јелисавете.** Ову композицију којом је представљен сусрет две свете жене (Марије мајке Христове и Јелисавете мајке Јована Претече), сликар је решио на уобичајени начин представивши их у загрљају. Иначе овом композицијом је илустрован трећи икос богородичиног акатиста.

Свод капеле је, такође, био живописан. Од тог сликарства остали су само трагови бордура који казују да су у своду некада биле осликане четири композиције.

Очигледно да је живопис у капели св. Прокопија летњег преподобног мученика настао у време готово потпуног замирања уметничкога живота у поробљеној српској држави, у којој тек понегде, углавном у оквиру манастирских целина, постојала преписивачка активност.

Као догматска целина овај фреско ансамбл делује веома коректно. Сцене из циклуса Богородичиног акатиста илустроване су у складу са уобичајеним канонима приказивања у зидном сликарству. Међутим, њихов уметнички домет је одраз стања у култури Балкана условљеног турском инвазијом, нестанком великих уметничких центара и струјањем идеја. Мајстор ораовичког живописа је сликар скромног цртачког дара, недовољно добро пропорционисаних фигура, осредњег познавања анатомије и скромног колористичког дијапазона, тако да му није пошло за руком да створи сликарство неких већих вредности. Уосталом, ни време настанка овог живописа (по стилским особеностима рекло би се да је то половина XVI века), није могло да понуди високе уметничке домете, нити су прохтеви ктитора, богатих сељака или малених манастирских братстава, били такви. И једнима и другима било је стало да се зидови у целини попишу одређеним циклусима и ликовима светаца.

Па ипак је живописац ораовичке капеле имао светлијих тренутака у свом раду. И док сцене из циклуса Богородичиног акатиста, због свог малог формата, димензије сцена су 35 x 55 цм, показују невештине у цртежу, пре-

Девети икос Богородичиног акатиста

натрпаност, загушеност композиције прејаком линијом боје сепије, која јој просто одузима ваздух, дотле сцене у олтарском простору делују зрелије и ликовно довршеније. Готово да се може на помисао да је живопис ораовичке капеле дело двојице сликара. Међутим, ликовни реквизитаријум: цртеж, линија боје сепије, колорит, аскетски израз указују на то да је реч о једном сликару коме мали формат сцена Богородичиног акатиста никако није одговарао.

Тек у олтарском простору је овај непознати мајстор успео да у потпуности покаже своје сликарско умеће. Ликови архијереја, арханђела и светих ђакона су и те како вештије, пропорционалније насликани. Инкарнат на лицима и откривеним деловима тела је далеко брижљивије изведен употребом читаве скале зелених тонова у партијама које су у сенци и океру на осветљеним деловима лица. Волумени су коректно изведени, линеарним ритмом набора потцртана је материјалност драперије на телима светитеља. Покрет њихових руку и тела је спонтан и логичан тако да сликарство олтарског простора чини свакако квалитетнији део ораовичког фреско ансамбла.

Биће да је несрећа за уметнички домет ораовичког живописа у томе што непознати сликар није имао на располагању веће површине на којима би могао да се размахне. Па и поред свега тога, живопис капеле у Ораовици има вредности, истини за вољу оне су мање од вредности фреске ансамбла у Јашуњским манастирима и цркви свете Тројице у Бабичком, које нису занемарљиве. Штавише, вредност ове целине, уметничка и културно-историјска, увећава се чињеницом да на тлу Лесковца и има тако мало очуваних споменика сакралне културе да све оно што је очувано представља праву драгоценост у мукотрпном послу проучавања културно-историјске баштине нашег завичаја.

Напомене:

1. М. Васић, **Дербенцијска села у Дубочици у XVI веку,** Лесковачки зборник IX, Лесковац 1969, стр. 29.

2. Не може се са сигурношћу рећи када је дошло до промене патрона храма. Међутим, на основу распореда ликова светитеља у зони стојећих фигура, лако се да закључи-

чити да је капела првобитно била посвећена св. Симеону Српском. Наиме, патрон храма се према правилима увек слика на северној страни у зони стојећих фигура непосредно пре иконостаса. Будући да је Симеон Српски насликан управо на том месту, а да је од његовог лика, иза места где се некада налазила олтарска преграда, лик св. Кирила Александријског који предводи поворку архијереја, логичан је закључак да је капела првобитно била посвећена овом светитељу.

3. Олга Зиројевић, **Цркве и манастири на подручју пећке патријаршије до 1683. године**, Историјски институт — Народна књига, Београд 1984.

4. Драгутин М. Борђевић, **Школа манастирског метода у Ораовици**, Лесковачки зборник, XXI, 1981, стр. 261.

Аутор приложених фотографија: др Гојко Суботић

Аутори цртежа распореда фресака:
Југослав Цакић, запад, исток и југ
Слободан Костић, север.
Цртеж тлоцрта капеле: Срђан Марковић

Srđan Marković

ST PROKOPIJE'S CHAPEL IN THE COMPLEX OF THE ORAOVICA MONASTERY

St Prokopije's Chapel is a small edifice. It is the one-nave building which anhers to the St Nicholas' Church. It was painted inside and those paintings are fairly well preserved. Though the paintings are not of equal value, it is certain that all were done by the same artist who showed more skill in painting large surfaces. Perhaps the fact that he did not dispose of more space to show his abilities was unfavourable for him. In any case, his work is not of no value, though cannot be compared with the works of the Jašunja Monasteries.

УДК 949.711

Мирослава Јоцић
Др **Борђе Јанковић**

Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град

Истраживања средњовековног локалитета Скобаљић град започета су 1984. године на иницијативу Народног музеја у Лесковцу и у организацији Завода за заштиту споменика културе у Нишу. У 1986. години остварена је сарадња и са Филозофским факултетом у Београду. Почетна истраживања била су усмерена на праћење бедема града и њихово чишћење од шута и биља. Следећих година, настављена ископавања имала су за циљ добијање основне стратиграфске слике утврђења.[1]

Скобаљић град налази се 18 км од Лесковца ка југоистоку, у непосредној близини Вучја, на шумовитим обронцима планине Кукавице. Град је смештен крај значајне раскрснице путева југ—север и исток—запад. Пут који је спајао лесковачко поље с Врањем преко Кукавице, односно Ниш са Скопљем, краћи је за 17 км од пута који је пролазио кроз Грделичку клисуру, а пружао се западно од утврђења.[2] (Карта).

А. Дероко ово утврђење наводи под именом Зелен-град.[3] Остаци утврђења у народу су познати под именом Кула или Скобаљић град.[4] Наиме, народна традиција везала је ово место за име Николе Скобаљића, властелина деспота Ђурђа Бранковића, који је средином XV века водио борбе с Турцима у Дубочици.[5] У најближој околини града још два топонима везана су за његово име: Скобаљићев кладенац и Скобаљићева црква, која се налази у подножју испод града, и на чијим је темељима 30-тих година овог века сазидана нова црква посвећена Св. Јовану.[6] Овај податак биће проверен археолошким сондирањем наредних година.

Никола Скобаљић забележен је као историјска личност поводом две битке које је водио у септембру и новембру 1454. године, у пределу Бање и крај планине (воде) Трепање.[7]

Град је подигнут на стеновитом крају обронка правца запад—исток, изнад

Авионски снимак локалитета (Фото: Драган Миловановић)

реке Вучјанке. Састоји се из три дела, Горњег и Доњег града, и простора испод њих. Горњи и Доњи град су на врху гребена, први западно а други источно, укупне површине око 1 хектара. Трећи део се тек условно може назвати подграђем. Реч је о ширем простору који се лепезасто спушта од источног краја Доњег града на исток и југ, где су окомите литице изнад Вучјанке. Ту је нађена истовремена грнчарија оној у граду, а назиру се и трагови некаквих утврда. Док су на истоку Горњег и Доњег града стрме литице, на западу је стрма падина, те је ту бедем најјачи; са севера и југа, на правцу пружања гребена, брањени су и прокопаним роровима.

За разлику од Горњег града где је сачуван моћни културни слој, у Доњем граду спирање је било велико, тако да се нарочито дуж источног дела културни слој губи и појављује се жива стена. Целом источном ивицом литице видљиви су трагови клесања у стени, који указују на постојање зидова. Истраживања у Доњем граду вршена су на најнижем, североисточном крају, на месту где се претпоставља постојање капије. Остаци улаза нису нађени; са источне стране је ескарпа прислоњена уз стену на којој су остаци куле. Док је ескарпа зидана ломљеним каменом, за грађење куле коришћене су и опеке, а и њен под је покривен опекама, те се већ по начину грађења може закључити да припада рановизантијском добу. Сачувани су само делови њених зидова и изразити трагови пожара у коме је кула страдала. Покретни налази припадају рановизантијском добу, а најособенији су делови амфора украшени чешљем. Рановизантијском добу припада још и унутрашњи део југозападног бедема Горњег града. Наиме, у деловима бедема зиданим од камена везаног глином, нађени су уломци рановизантијске грнчарије.[8]

Ископавања у 1986. години вршена су у Горњег граду Он је скоро квадратне основе и има две дијагонално постављене куле. Мања се налази поред капије која из Горњег води у Доњи град. Већа, тзв. донжон или бранич кула, налази се у северозападном делу тврђаве, на највишем делу града; бранила је град из правца гребена у наставку, који се постепено уздиже ка северу. Сачувано је само приземље куле, тако да је њена права висина непозната. Улаз у кулу био је изнад приземља, односно изнад сачуване висине куле. Сличан случај је био и са другом, мањом кулом, која је у висини приземља испуњена.

Ископавања у Горњем граду вршена су са унутрашње стране махом обрушеног јужног бедема. Ту је очишћен профил, а од југоисточног угла отворена су и три квадрата, укупне дужине 16 м. На неким местима виси-Најстарији откривени уломци грнчарије (Табла I, слика 1, 2, 3. и 4) оквирно припадају III—I веку старе ере.[9] Нађени су у слоју срушеног зида (камен везан блатом), са траговима паљевине и са добро очуваним републиканским денаром.[10] Из тога произилази да се ту налазило утврђење које је спаљено пред крај старе ере. Изнад се налазе остаци зида од камена везаног малтером. Тај зид је пресечен бедемом Горњег града. Уз њега су нађени уломци рановизантијске грнчарије, касноантичке и римске (II—III век). Табла II, цртежи 7, 8, 9 и сл. 8.

Следи слој са грнчаријом X—XI века од кога се за сада не може поуздано одвојити слој XII—XIII века, сем по грнчарији. На крају, највиши је слој XIV — прве половине XV столећа, који се везује за бедеме и куле Горњег града, а преко њих и за западни бедем Доњег града. Овакво наслојавање делимично је потврђено хоризонталном стратиграфијом, а будућа истраживања треба да га потврде и допуне. Табла II, цртежи 10, 11, 12. и 13, и сл. 12.

*

На крају, може се закључити следеће. Археолошка ископавања Скобаљић града показала су да се ради о малом, али изузетно занимљивом, а могло би се рећи и значајном утврђењу. Прво, ту се, по свој прилици, налазило предримско утврђење III—I века, са извесном улогом на путу југ —север и обрнуто. Изузетно је значајан налаз споменутог денара, који добро датује грнчарију гвозденодобне израде; керамика хеленистичке израде за сада није нађена. Посебно ће бити значајно културно, односно етничко опредељење грнчарије, заправо да ли су утврђење држали Дарданци или неки други, да ли су га разорили Келти, итд.[11]

Даље трајање утврђења кроз антику за сада се не чини посебно заним-

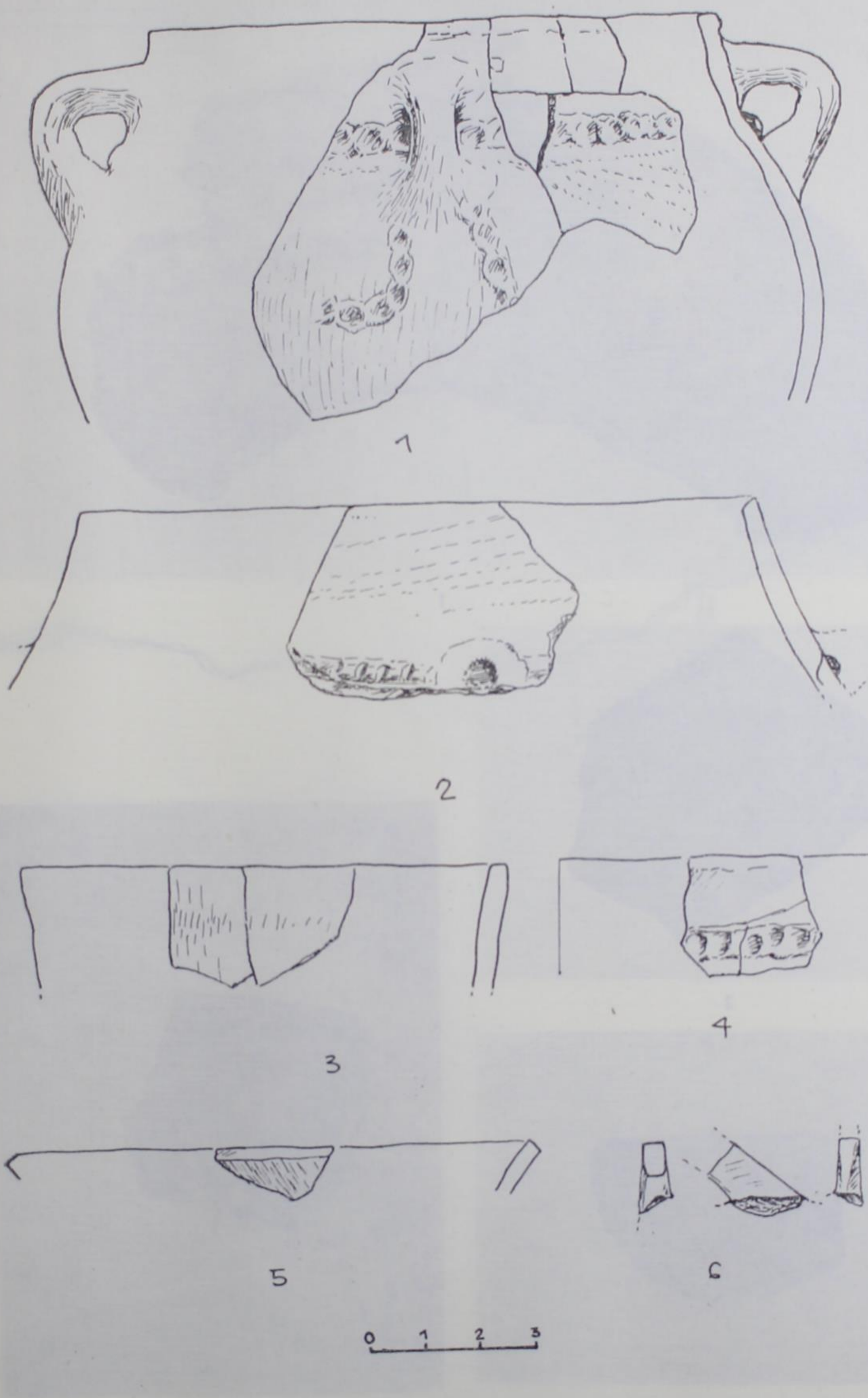

Табла I: Скобаљић град — праисторијска керамика

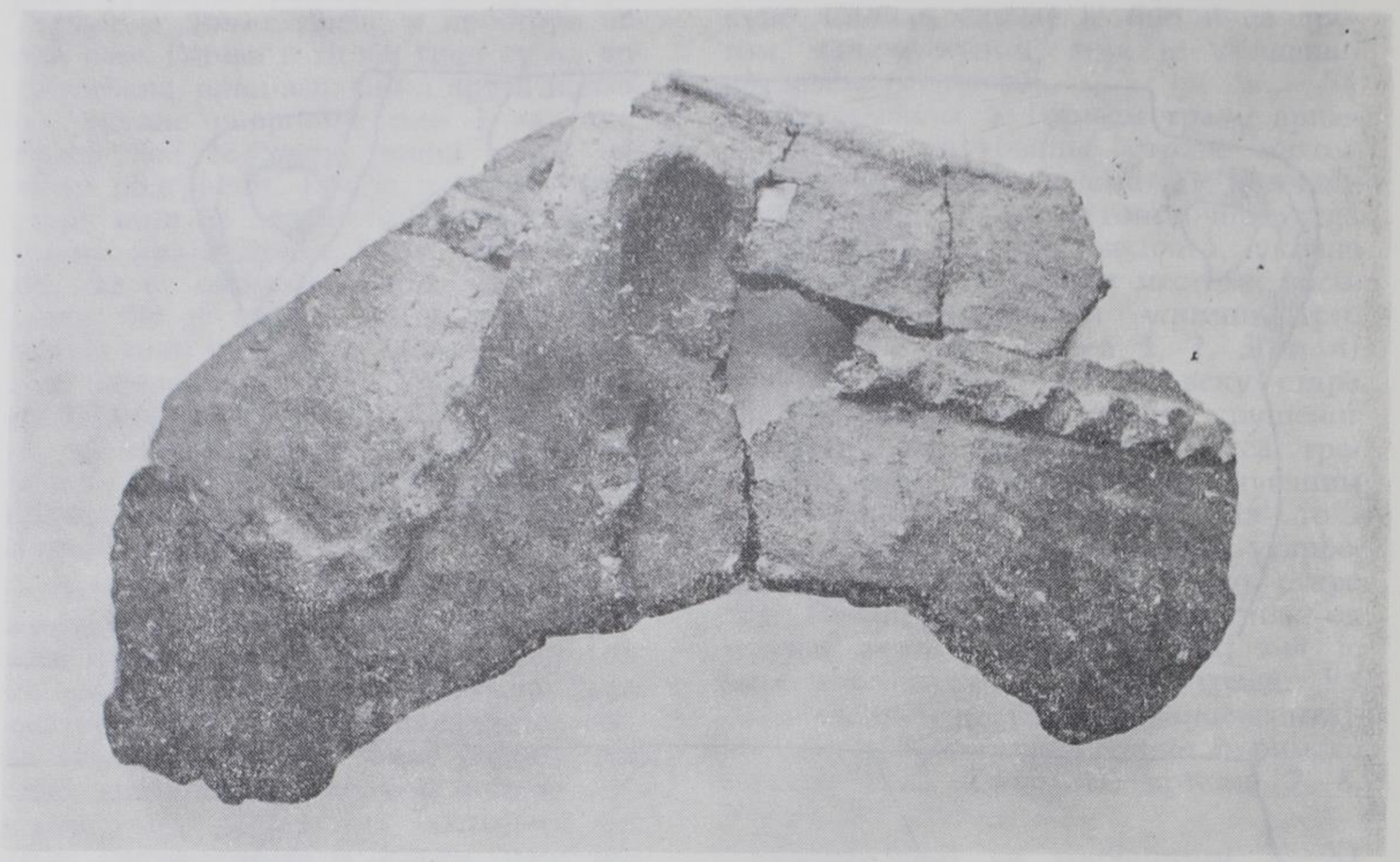

1

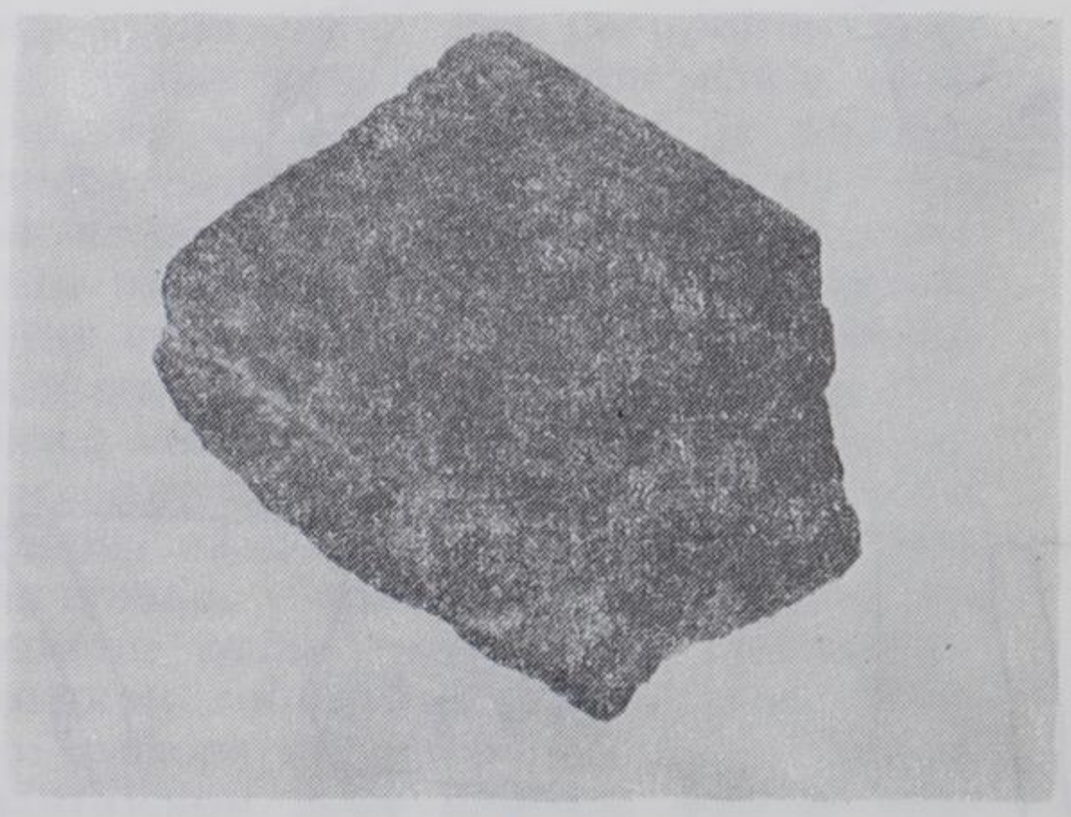

2

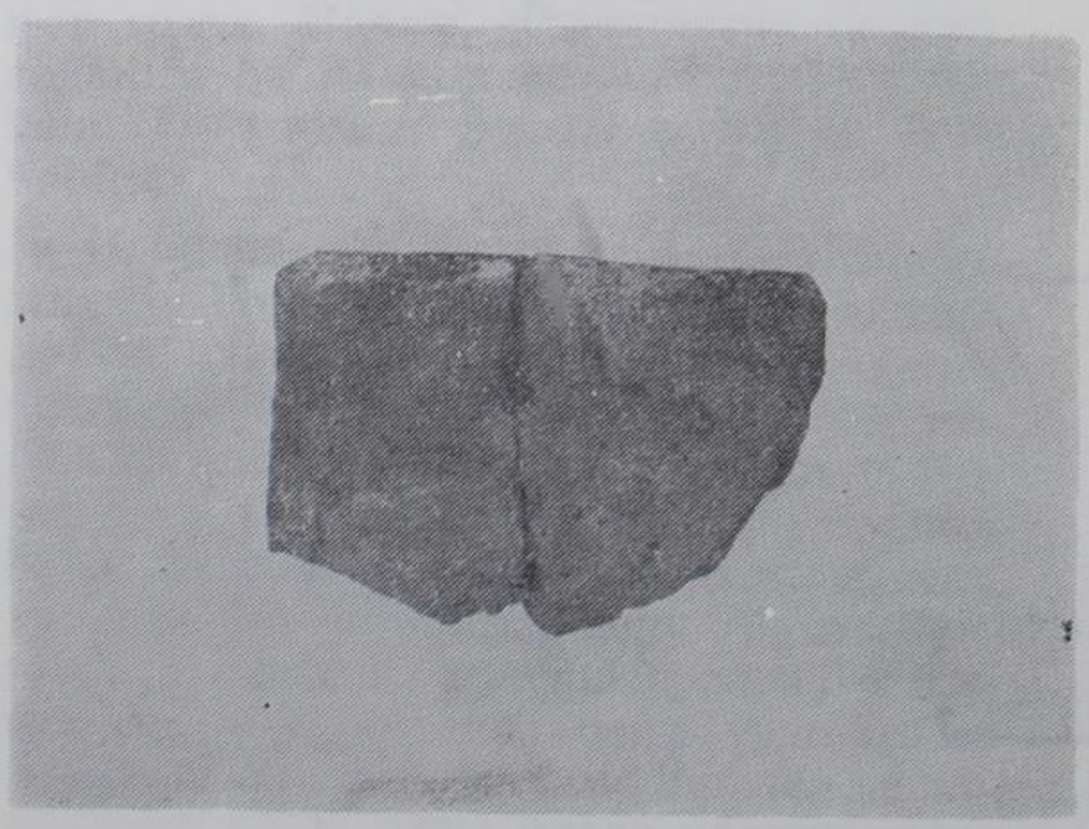

3

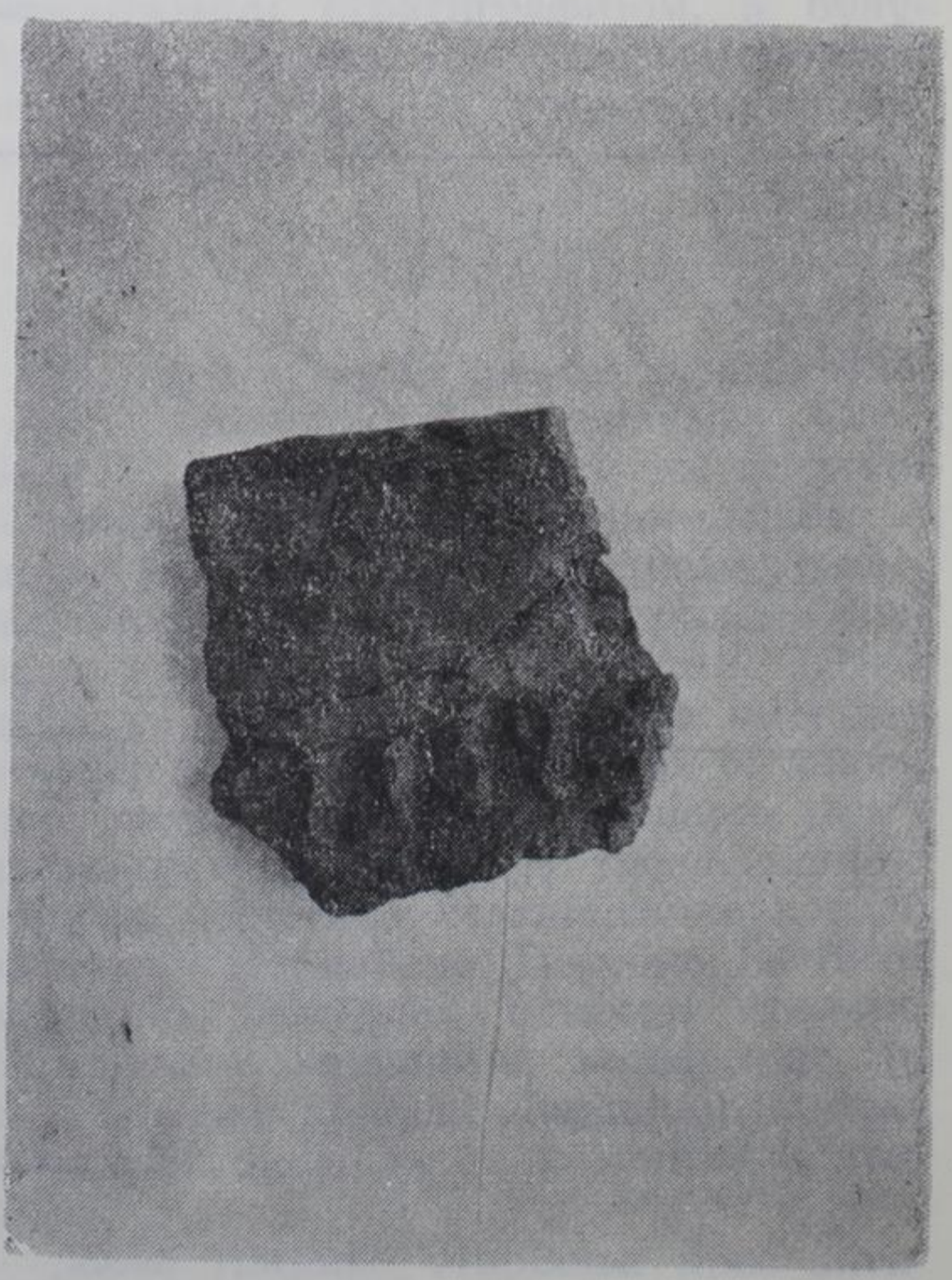

4

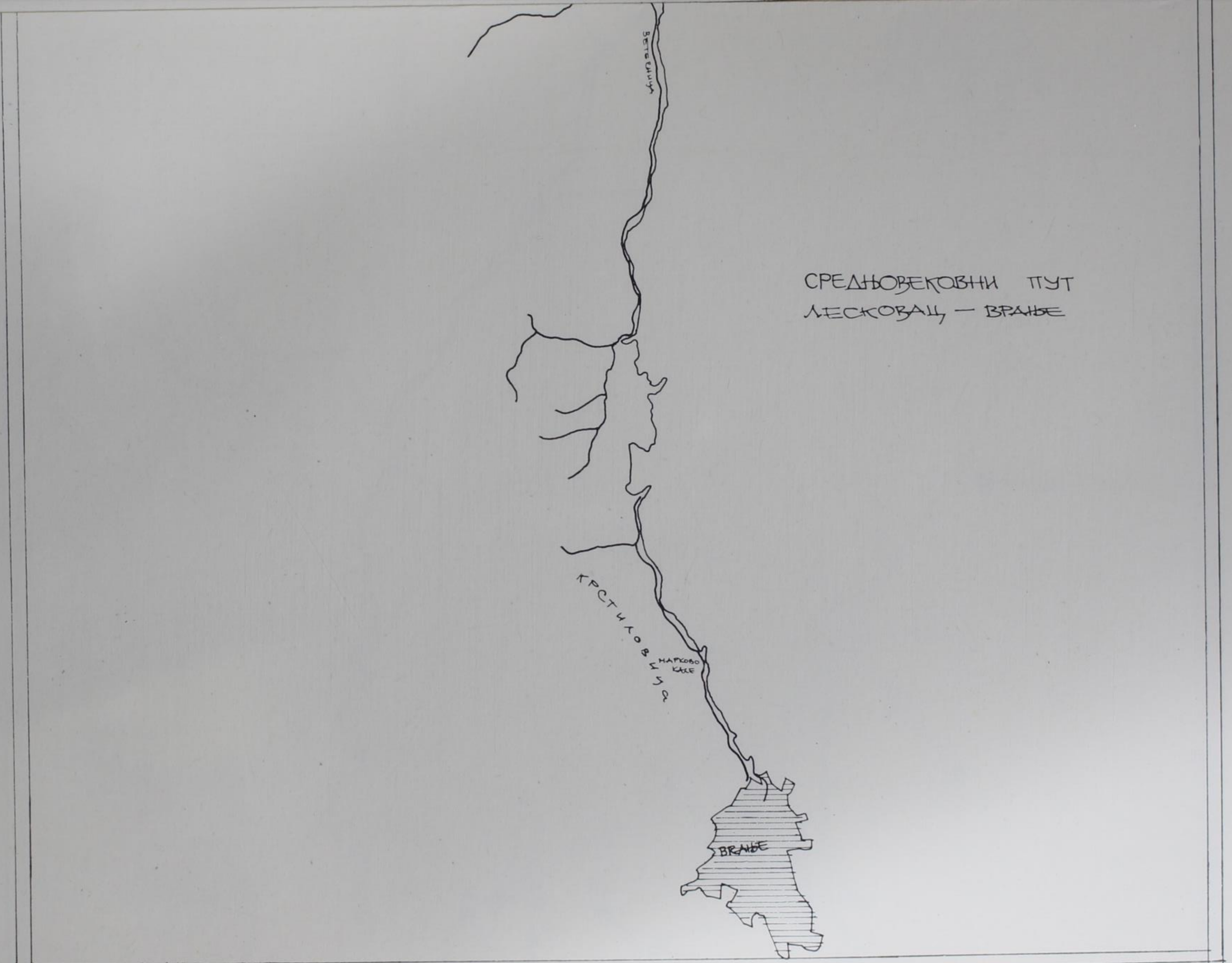

СРЕДЊОВЕКОВНИ ПУТ
ЛЕСКОВАЦ — ВРАЊЕ

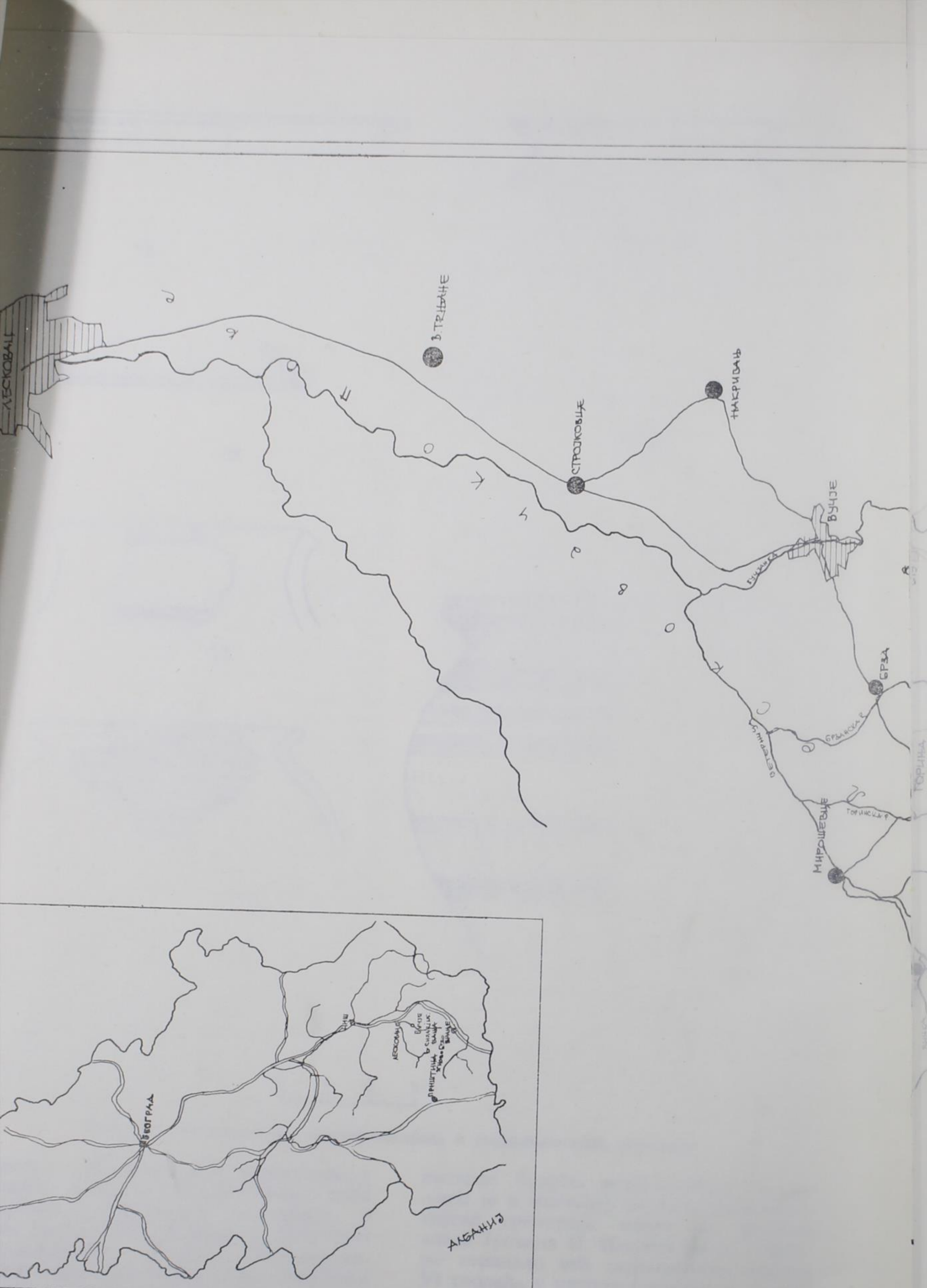
ВЕЛИКОВАЦ
ЗЛАТИБОР
ЧАЧАК
ЛОЗНИЦА
ВАЉЕВО
ЛАЗАРЕВАЦ
ОБРЕНОВАЦ
ЖАБАРИ
ТРЕБИЊЕ
СТРОЈКОВИЋЕ
ТАКОВО
ВУЧЈЕ
ЗРЕЊАНИН
ТОРОНТАЛ
ЗРЕЊАНИН
ЗРЕЊАНИН
ЗРЕЊАНИН

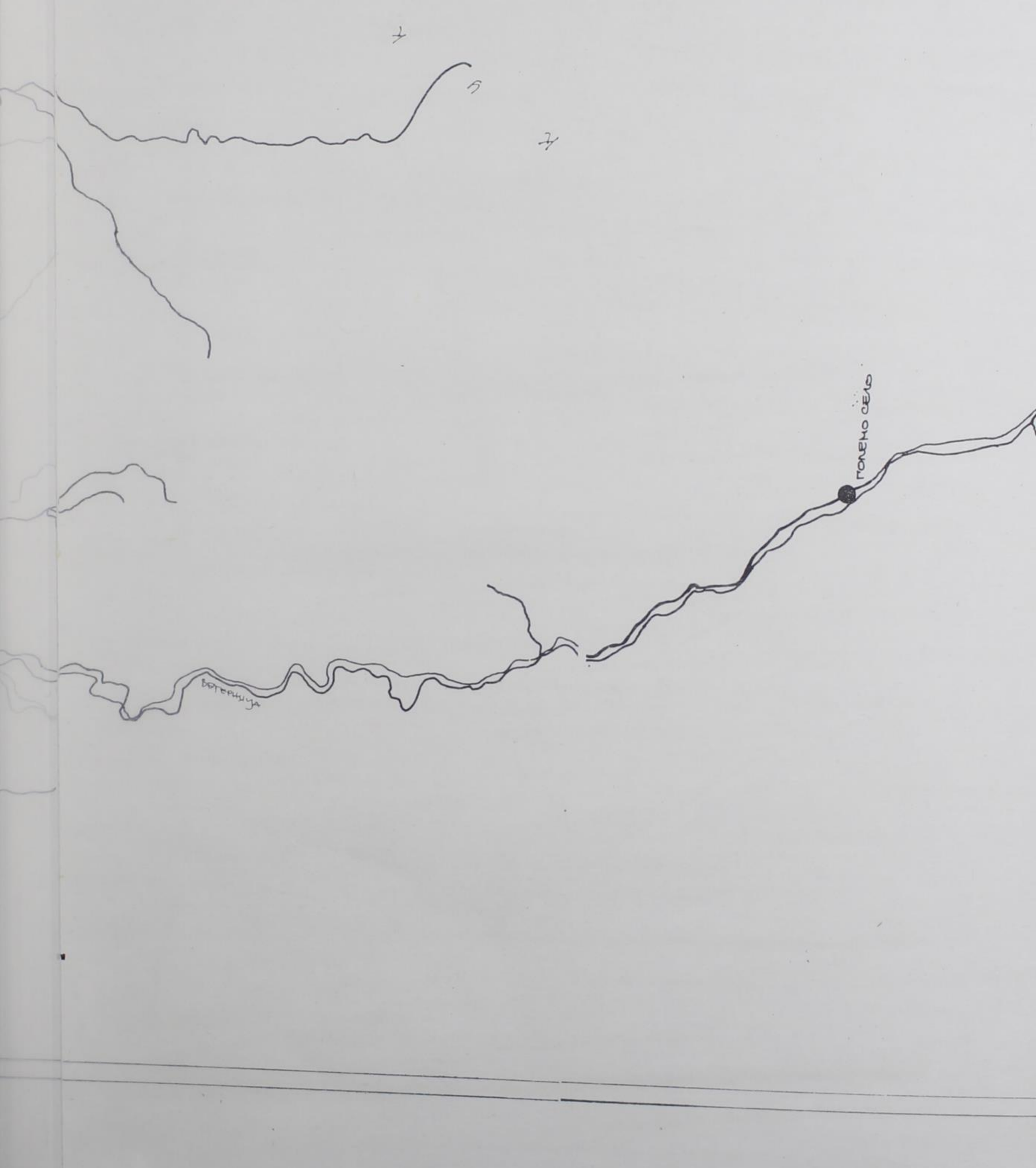
ВОТЕРНИЦА
ГОЛЕМО СЕЛО

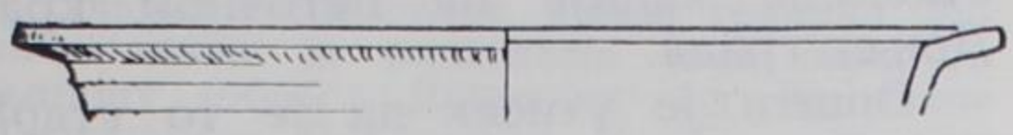

7

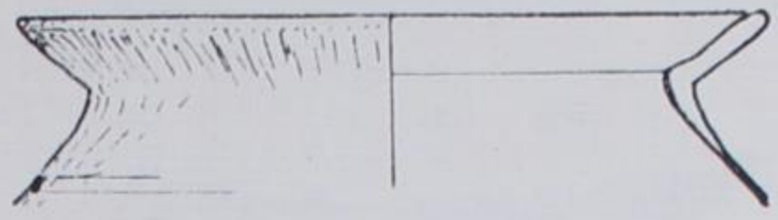

8

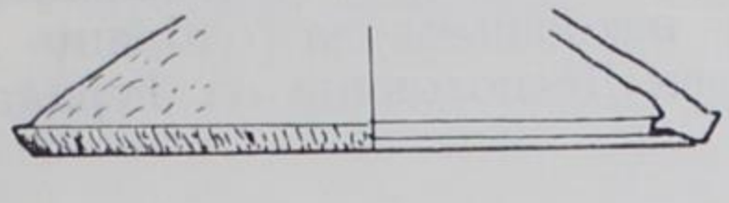

9

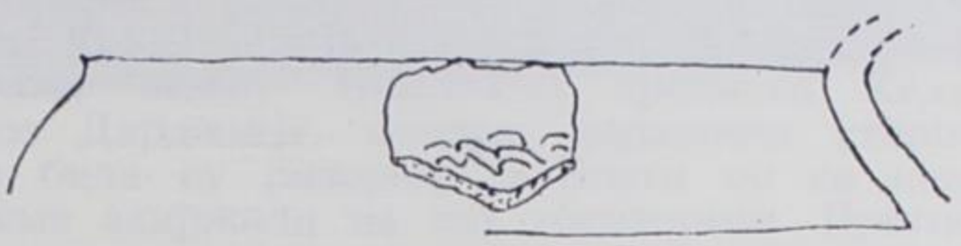

10

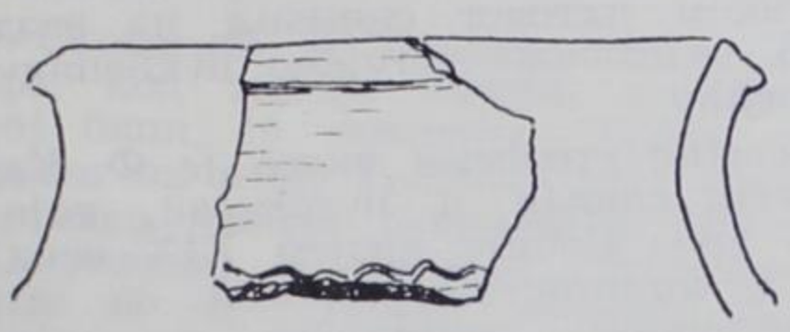

11

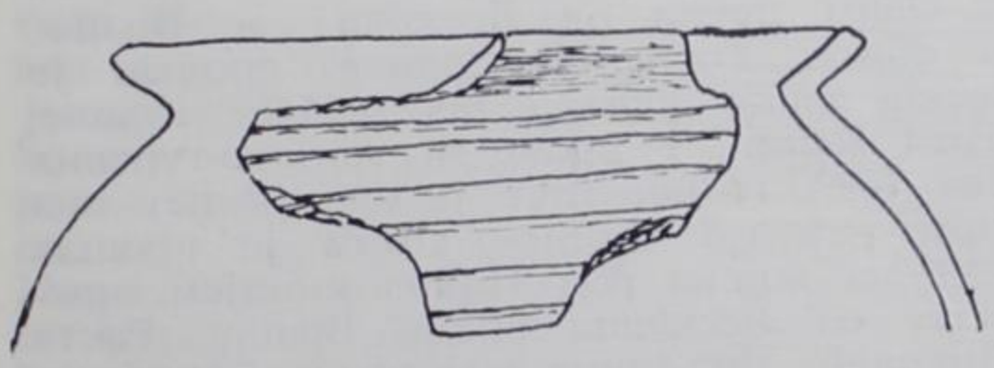

12

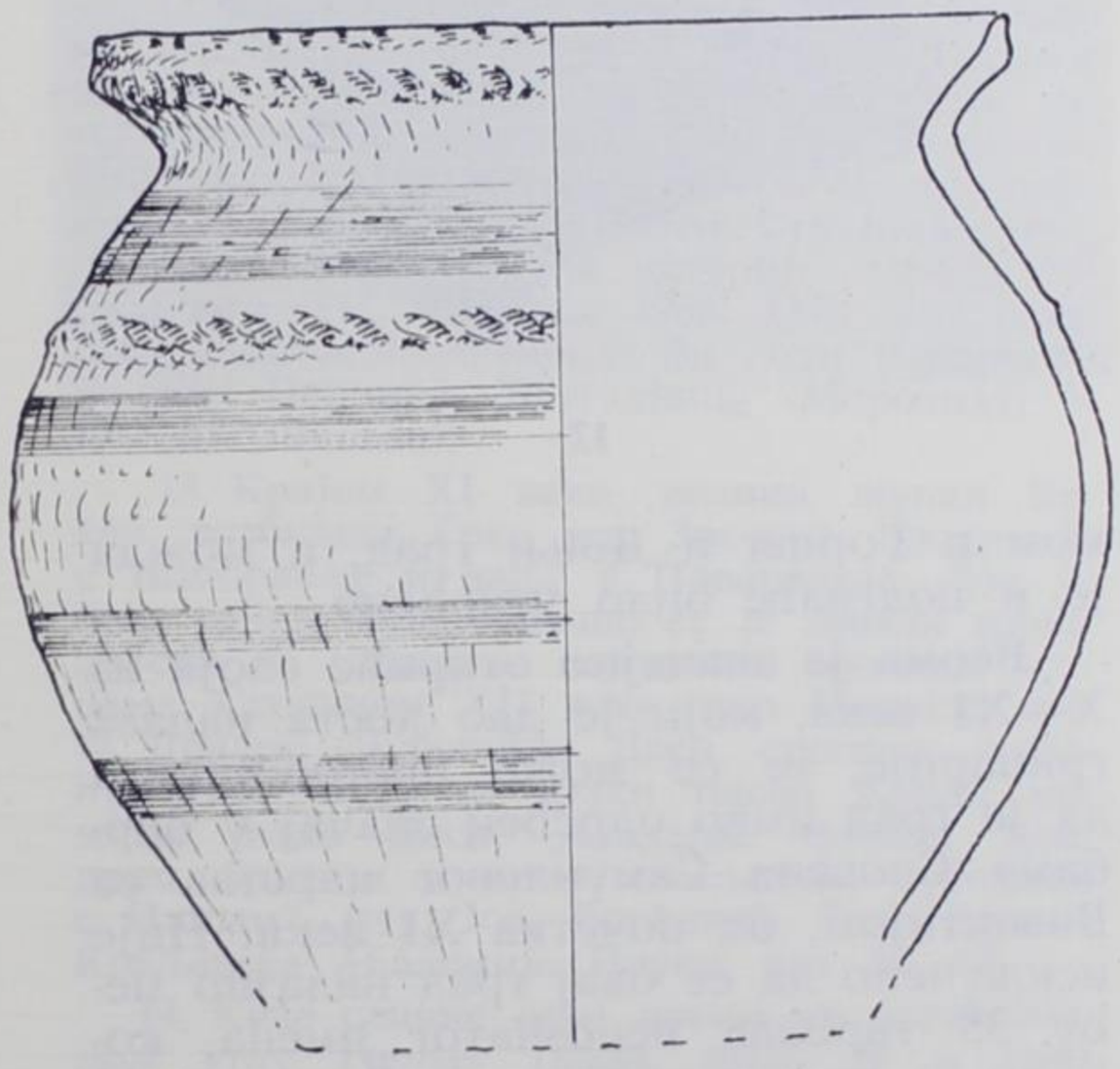

13

0 1 2 3

Табла II: Касноантичка, рановизантијска и средњовекована керамика

љивим — изгледа да је коришћено у римско доба, у касноантичко доба утврђено прибежиште (refugium), а први пут је имало бедеме са малтером највероватније у време Јустинијана. Ископавање културног слоја утврђења из тог времена не може бити значајно за истраживање, с обзиром на то да је доста оштећено доцнијим коришћењем током средњег века. Ипак, уколико то потврде будућа истраживања, занимљиво је и значајно да нема рановизантијске грнчарије млађе од времена владе Јустина II. Изгледа да је утврђење страдало већ седамдесетих година VI столећа у нападу Словена, и да после тога није обновљено, те би то био први такав случај међу познатим ископаваним утврђењима. Рановизантијско утврђење обухватило је једним беде-

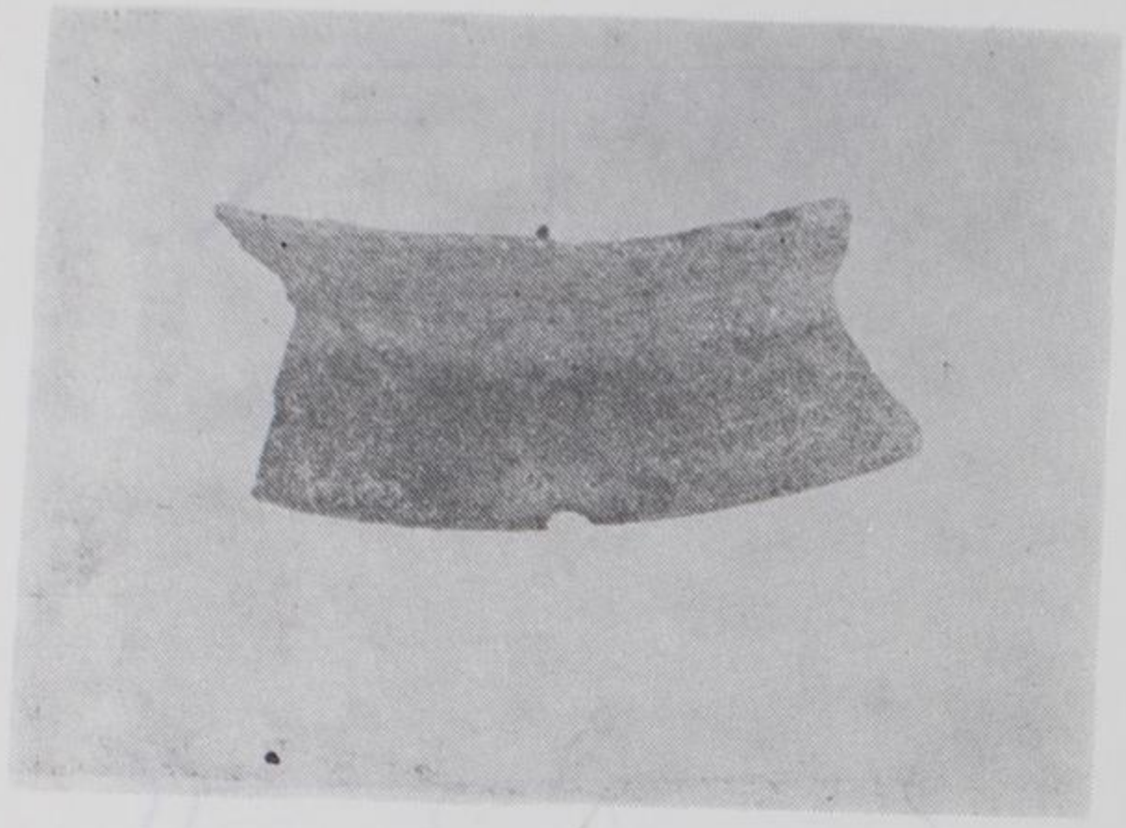

8

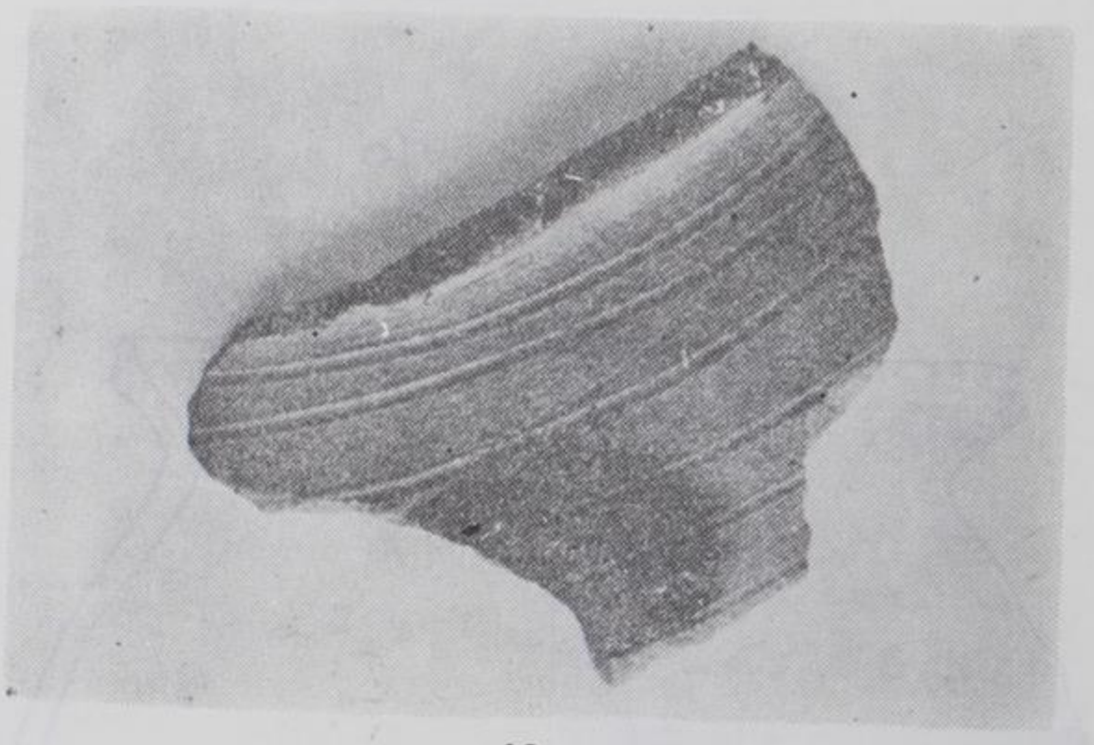

12

мом и Горњи и Доњи град, а можда је и подграђе било утврђено.

Веома је значајно откриће слоја из X—XI века, који је дао доста налаза грнчарије, те се може претпоставити да је град имао одређен значај у борбама Словена Самуиловог царства са Византијом, од почетка XI века. Није искључено да се овај град налазио међу 35 тврђава непознатог имена, које су се последње предале Василију II 1018 године.[12] Ово би уједно били и најстарији досад познати археолошки трагови словенске Дубочице.[13] И током XII века ово утврђење је морало бити важно, због одбране Византије од српских напада са запада. Међутим, археолошки остаци тог времена су још увек скромни, те се о томе какву је улогу имало у време жупана Десе, Немање и касније током XIII века, може само нагађати.

Прво данас уочљиво презимљивање старе рановизантијске тврђаве извршено је крајем средњег века, и том граду припадају углавном сви данас видљиви остаци. То је цео Горњи град, северни бедем и простор око претпостављене капије на источном крају Доњег града.

Општи је утисак да је то утврђење било прилагођено новом начину ратовања, да је зидано на брзину, да има пре свега војну намену — одбрану путева у средиште Србије. Неке особине га повезују са извесним градовима подигнутим односно обновљеним у време деспота Ђурђа Бранковића.[14] Тако се град, без сумње, мора повезати са Николом Скобаљићем и његовим ратовањем за одбрану јужних делова Деспотовине од Турака.

Напомене

* Користимо прилику да се захвалимо ЈНА на свесрдној помоћи коју нам је пружила приликом рашчишћавања локалитета пре почетка археолошких истраживања као и приликом његовог снимања из ваздуха. Посебно, захвалност дугујемо пуковнику М. Мојсиловићу.

1. Остатке утврђења видео је Ф. Каниц, аустријски сликар и путописац, који је путовао кроз Србију крајем XIX века, он говори о четвртастом утврђењу са затрпаном цистерном, сматрајући га римском осматрачницом (уп., Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, књ. II, у преводу групе аутора, Београд 1986. 249).

2. Овим путем од Лесковца до Врања, кроз област Горње Ветернице, прошао је енглески лекар Едвард Браун 1669. године, а затим Каниц. У време аустријско-турских ратова 1689. године, пут је био познат под именом »Strasse Uranie« којим је прошла аустријска војска под Пиколоминијем, крећући се од Лесковца према Врању; Риста Т. Николић, Пољаница и Клисура, Антропогеографска проучавања, Етнографски зборник IV, Београд 1912, 12.

3. А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 117. О Скобаљић граду писали су: М. Милићевић, Краљевина Србија, Нови крајеви, Београд 1884, 63; К. Јиречек, Историја Срба, књ. II, 163; М. Вукићевић, Дело IV, Београд 1894, 87; Јован Борђевић, Глас Српске Краљевске Академије Наука, књ. 58, 69; Драгољуб Трајковић, Никола Скобаљић, Лесковачки зборник IV, Лесковац 1964, 86—99; М. Павловић, Симболика презимена војводе Николе Скобаљића, Леск. зборник X, Лесковац 1970, 203; Ј. Јовановић, Лесковачко Поречје, Леск. зборник XIII, Лесковац 1973, 54—57.

4. Никола Скобаљић спомиње се у нашим летописима 1454. године (уп., Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд—Сремски Карловци 1927, 237—238). Опширније о тим борбама пише Константин Михаиловић из Островице, Јаничареве успомене или турска хроника, Споменик 107, Београд 1959, 35—36. Спомиње се и у турским изворима; према Б. А. Цветкова, Новые данные о крестянах-спахиях на Балканском полуострве в период турецкого господства, Византиский временик XIII, Москва 1958, 195.

5. Област Дубочице простирала се на југу српске Деспотовине. Стара граница Дубочица ишла је развођима која ограђују Пољаницу (област Дубочице) од Врањског и Гњиланског Поморавља. То је у правом смислу природна граница Дубочице односно Пољанице и Клисуре (новији назив за ову област), с једне, и Врањског и Гњиланског Поморавља, с друге стране. Дубочица је била крајња област српске државе према југу за време деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456) и Врањско Поморавље, чини се није било саставни део Деспотовине; Јован Борђевић, Годишњица Николе Чупића кн. XXII, Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици половином XV века, преузето од Р. Т. Николић, оп. цит., 11.

6. Порушену црквицу зидану од камена видео је Каниц и даје њене приближне димензије, оп. цит., 248; после ослобођења од Турака, на истом месту (Црквиште) на делу зида нађена је фреска са ликом св. Петра и ћирилским натписом; Ј. Борђевић, О прошлости града Лесковца, Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877—1927, Лесковац 1928, 35.

7. Скобаљић је потукао Турке 24. септембра, код топлих извора, „оу Баніе". У другој бици, 16. новембра, Турци су њега победили на води Трепањи, код места Кислине, како наводи Константин Михаиловић из Островице; К. Јиречек, Историја Срба, кн. II до 1537. године, Београд 1923, 163; изгледа вероватно гледиште које, у Годишњици Н. Чупића кн. XXII, износи Ј. Борђевић, да та бања није Врањска Бања, као што се мислило, већ бања у данашњој Јабланици, у сливу Бањске Реке, десне притоке Медвеђе. Ту се налази бања Сијарина као и села Равна Бања и Стара Бања. То је вероватније утолико пре што Врањска Бања и није у Дубочици а Врањско Поморавље нису држали Срби. Р. Т. Николић, оп. цит., 12. напомена 2. Пут из области Новог Брда за Дубочицу водио је на речицу Бањску притоку реке Медвеђе, а Медвеђа лево од реке Ветернице била је такође у Дубочици. У селу Вини, где се по легенди родио Никола Скобаљић, постоји поток звани Репања Бара, који има сличности са хидронимом Трепања. Простор између речице Винке, Ветернице, Репања Баре и села Барја у време ослобођења од Турака био је мочварам, па је могуће да се у оно време звао Кислине, а тај се назив касније изгубио, оп. цит., 111.

8. Ради се о фрагментима лонца који је наближи типу II/2 лонца с Царичиног града, инв. бр. 90, у Музеју у Лесковцу.

9. Са малобројним фрагментима грубе, руком рађене керамике, украшене пластичном траком, нађени су комади кућног лепа

10. На денару су видљиви трагови пожара. Идентификован је према: M. H. Crawford, Roman Republican Coinage, Cambrigde 1974, тип 317/IIIд, 323—324; The Coinage of the Roman Republic, E. A. Sydenham, London 1952, тип 578, 80. Денар је ковао у Риму око 100 године пре н.е., монетар, L. (Appuleius) Saturninus.
Ав. Глава Роме на лево
Рв. Сатурн на квадриги на десно, у левој руци држи узде а у десној држи harpu, u ex. L. SATURN, испод ногу коња, три тачке.

11. О походима и сукобима на овом подручју у III—I века најопширније је писала Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, кн. XXX- Центар за балканолошка испитивања, Сарајево 1969, 110. Пут Келта према југу водио је кроз дарданску земљу. Приликом проласка Келта кроз Дарданију, извесна дарданска утврђења била су разорена а Келти су се неко време задржали на тој територији. Претпостављамо да је и наше утврђење могло бити разорено у овој келтској најезди, тим пре што се предримско утврђење налазило близу границе с Пеонијом а приликом ископавања константован је хоризонт пожара и разарања који би могао одговарати проласку Келта из Подунавља на југ.

12. Византијски историчар Јован Скилица наводи да се Василију II предао Перник и осталих тридесет пет тврђава, затим су му градове предали становници Пелагоније, Моровизда и Липљана, а потом су му предате и тврђаве у области Струмице (уп., Византијски избори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 124). Тих тридесет пет тврђава могло би бити у троуглу између Перника, Брегалнице (Моровизд) и Косова (Липљан).

13. Крајем XI века, велики жупан Вукан, разбивши Грке код Звечана, продро је у Поморавље и даље у Повардарје. Док је била грчка жупа, обично су је давали грчки цареви на уживање појединим српским жупама. Средином XII века, цар Манојло дао је Дендру (Дубочицу) Деси, српском жупану (1162—1168) те грчки писац Кинан помиње, како Деса, „владаше земљом Дендром, богатом и врло насељеном, суседном с Нишем". (уп., Јов. Борђевић, Глас Српске Краљевске Академије Наука, кн. 58, 69).

14. Куле сличне оној мањој на југоисточном углу Горњег града, имао је и град Вишеслав, пошто је обновљен после 1438. године, где је нађена и слична грнчарија, M. et. Đ. Janković, Communication sur les recherches antérieurs dans la ville Višeslav prés de Tekija, Balcanoslavica 7, Прилеп 1978, 155—167, сл. 2, 4—5.
који указују на постојање стамбеног објекта на градини.

Miroslava Jocić — dr Đorđe Janković

EXPLORATION ON THE MEDIEVAL FORTERESS SKOBALJIĆ GRAD

A medieval locality Skobaljić Grad (The Town of Skobaljić) was known to the science a long time ago, it was also written about, but archeological explorations started only in 1984, on the initiative of the National Museum of Leskovac, organized by the Institute for Monument Protection of Niš. A little later, the cooperation with Faculty of Philosophy in Belgrade was establisched too. The research carried out by this moment shows that a forteress

existed there and that a town was built on its grounds only in the former centuries A. D. Future exploration should procure more facts for supporting the thesis of the existence of this town throughout the centuries. Traces that are the most visible today and that suggest the existence of the forteress named after Duke Nikola Skobaljić show it to be a very interc-sting monument·

УДК 902/904 (497.11)

Славенка Ерцеговић-Павловић

Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја

Посебан вид делатности Народног музеја у Лесковцу је систематско рекогносцирање археолошких локалитета и споменика културе. Ови радови обављани су у сарадњи са Археолошким институтом у Београду. Са систематским радовима започето је 1976. године и, са мањим прекидима, они су трајали до 1984. године. Рекогносцирањем је обухваћен шири простор Лесковачке котлине. Међутим, рекогносцирање подручја, које својом делатношћу покрива Народни музеј у Лесковцу, није ни приближно завршено.

За полазну тачку при овим радовима коришћени су подаци из старе и новије археолошке литературе, топономастички подаци старих катастара у општинама Лесковац, Лебане, Медвеђа и Власотинце, надаље изузетно значајни подаци из српских средњовековних повеља и турских дефтера те коначно подаци из архиве Народног музеја у Лесковцу.

До сада је укупно евидентирано и обрађено преко 300 локалитета. Од овог броја 56 локалитета опредељена су као праисторијска, 42 локалитета имају насеобинске елементе а пет локалитета представљају утврђена градинска насеља. Десет локалитета су некрополе а у пет случајева евидентирани су тумули. Са шест локалитета потичу археолошки налази праисторијског обележја без ближих података о околностима налаза.

Регистрована су 34 античка локалитета. Од овог броја 10 локалитета је са насеобинским елементима и 11 утврђења. Констатоване су свега две некрополе, а са 4 локалитета потичу римске аре које индицирају постојање гробља врло вероватно у близини налаза. Са 7 локалитета потичу различити археолошки налази античког обележја без ближих података о околностима налаза.

Констатовано је 29 византијских локалитета. За четири локалитета може се претпоставити да представљају насеља, 8 је утврђења, 12 цркава и једна остава новца. Са четири локалитета потичу случајни археолошки налази без ближих података о околностима и месту налаза.

Највећи је број средњовековних налазишта. Укупно их је констатовано 117. Од овог броја 28 локалитета имају насеобински карактер а за 10 локалитета постоје индиције да представљају средњовековна утврђења. Надаље, регистровано је 27 цркава, а на 18 локалитета констатовано је постојање цркве са некрополом и 22 локалитета са изразитим знаковима гробних белега. Дакле, реч је о некрополама. Са четири локације постоје средњовековни натписи на камену, те различити археолошки налази средњовековног обележја без ближих података о околностима налаза са 5 локалитета. Овамо припадају и три манастирска комплекса.

Рекогносцирањем терена није могуће увек одређени локалитет или објекат временски и културно детерминисати. За приближно датовање неопходно је извршити сондирање на чак 84 до сада регистрована локалитета која због помањкања било каквог археолошког материјала није било могуће ни временски ни културно определити.

За порушешне цркве или места која и данас захваљујући традицији имају културна обележја веома често се употребљавају називи: Црквина, Цркв-

виште, Манастириште и сл. Топоними за стара и напуштена гробља су: Старо гробље, Латинско гробље, Српско гробље, Турско гробље, Грчко гробље или, пак, уопштено гробљиште. Топоними за утврђења без обзира да ли су праисторијска, античка или средњовековна сачували су се називи као Градина, Градиште, Кулиште, Кулина, Кула, Зидине и Кале. За стара напуштена села и уопште насеља најчешће се употребљавају топоними као Селишта, Старо село, Кучиште, Гумниште, Пазариште и Аниште.

Посебан значај придајемо великом броју средњовековних цркава које су констатоване на овом подручју. Као што је споменуто, регистровано је 27 цркава и још 18 цркава које су окарактерисане као гробљанске цркве, дакле укупно 45 културних средњовековних објеката. Већи број цркава заиста представљају остатке остатака некадашњих богомоља. Међутим, има и таквих које су се у прилично доброј мери сачувале, па би било неопходно на низу објеката извршити неопходну конзерваторску заштиту. Као пример наводимо гробљанску цркву на локалитету Црквина недалеко од села Газдаре чији зидови су сачувани у висини до 5 м.

Надаље, веома велик је број средњовековних некропола. Укупно је констатовано 40. Најбројније су оне са каменим белезима који су различито постављени изнад гробне хумке. Камене плоче су најчешће биле вертикално укопане у земљу. Углавном је у питању веома грубо обрађен камен пешчар различите величине и облика. На многим примерцима констатовани су урезани мањи крстови, понекад у левом углу плоче а остављен је празан простор за натпис. Међутим, веома мали број је надгробних споменика са ћириличким натписима. који се односе на покојника. Четири ћириличка надгробна споменика недавно су објављена у **Лесковачком зборнику**, а чувају се у Народном музеју у Лесковцу. Један истовремени надгробни споменик откривен је као сполиа у зиду цркве св. Петке у селу Газдару а датиран је на основу облика слова, одлика писма и језика као и општег изгледа у другу половину XV века.

Рад на рекогносцирању археолошких локалитета и споменика културе биће и даље негован у Народном музеју у Лесковцу, а досадашњи резултати рада су у завршним припремама за публиковање.

Slavenka Ercegović-Pavlović

THE RESULTS OF RECOGNITION OF ARCHEOLOGICAL LOCALITIES AND CULTURAL MONUMENTS IN THE REGION OF LESKOVAC

The National Museum of Leskovac, in cooperation with the Archeological Institute in Belgrade has been working systematically on recognizing archeological localities and cultural monuments. The work will be continued. The results, that are undoubted, will be published soon.

УДК 949.711 „19“

Др Владимир Стојанчевић

Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике Кнежевине Србије у 19. веку

У ослободилачкој борби српског народа у периоду првог устанка 1804—1813. године била су стално заступљена два основна начела: укидање турске власти и обнова националне државе. Прво начело — изражено често у скупштинама устаничких старешина, Правительствујушчег совјета и од вождa Карађорђа, као врховних установа устаничке Србије — подразумевало је ослобођење целог српског народа у Османском царству, Турској. Друго начело, да би се остварило прво, истицало је стварање државне организације ослобођења српског народа и њено супротстављање Турцима и Турској. Да се то постигне устаничка Србија била је усредсредила своје оружане, политичке и дипломатске моћи не само према Порти, турској влади, већ и према Великим силама ондашње Европе, у првом реду према Русији. Тако устаничке вође са Карађорђем на челу, у оваквој концепцији ослобођења српског народа од турске власти, посвећују посебну пажњу и нишко-лесковачком подручју. Не само више офанзивних подухвата, већ и неколико изричитих политичких захтева ишло је за тим да се, на ширем плану ослобођења јужних крајева српског народа, Лесковац и његова нахија сматрају као један од главнијих циљева српског устанка. Све до краја устанка 1813, нишко-лесковачки крај представљао је минимум политичких захтева ослобођене Србије према Порти.

I

За устаничку Србију лесковачка нахија имала је и војно-стратешки и национално-политички значај. Лесковачка нахија била је привредно веома богата и са српским становништвом велике бројности и доброг имовног стања. Њено ослобођење значило би много за стабилност будуће српске државе према Османском царству. У овом смислу поимања важности и значаја Лесковца за ток, кретања и циљева устаничке Србије треба навести неколико значајних чињеница.

Смедеревска скупштина устаничких старешина у децембру 1805. донела је одлуку о подизању устанка у свим суседним турским санџацима и пашалуцима уоколо Београдског пашалука као центра устанка 1804. године. У овом смислу, почетком 1806. Лесковчани, тј. цео северни део лесковачке нахије, предвођен од лесковачког баш-кнеза Момира Стојановића, одмеће се од турске власти и његово становништво масовно бежи у ослобођени део Србије, преко планине Јастрепца. Те године, помажући устанак Лесковчана, српска војска из Београдског пашалука била је допрла до села Дубова, на међи прокупачке и лесковачке нахије. После тога, у борбама на Делиграду у лето 1806, лесковачки добровољци су у редовима Карађорђеве војске. У то време Карађорђе поставља Стрељу Петровића, из Градишта код Грделице, за бимбашу над лесковачким добровољцима и пребеглицама којима је задатак да чувају гранични фронт на Јастрепцу, а кнеза Момира Стојановића за управног старешину над лесковачким избеглицама смештеним по селима крушевачке и јагодинске нахије.

У припремама за велику офанзиву у пролеће 1807, Карађорђе лично издаје наређење Стрељи Петровићу да подигне устанак у лесковачкој нахији

и да „ухвати Дервен“, тј. да „затвори“ Грделичку клисуру на Просеченици, више Грделице. Из историјских извора зна се да је, тада, Правитељствујући совјет послао у лесковачки крај велике количине пушака са бајонетима, барута и олова, чак и војне инструкторе. Једновремено са поседањем Сићевачке клисуре, код Црвене Реке (према Белој Паланци) и Преполца (према Приштини), Карађорђе је сматрао да ће ослобођена Србија бити доста заштићена од продора турске војске са југоисточног, јужног и југозападног правца. Ниш и Лесковац представљали би, потом, главне центре пројектоване ослобођене територије на југу Србије у 1807. Међутим поход Стрељин до Грделице и Масурице није довео до успеха па је Лесковац, са својом нахијом, остао и даље под турском влашћу, чије је становништво претрпело турску одмазду и имало велике губитке у људским жртвама и имовини.

Али, и поред тога што Лесковац није могао бити ослобођен 1807, услед војне премоћи турског царства, у политичким плановима вођства првог устанка Лесковца и даље стоји у првом плану. Свакако под утицајем Правитељствујућег совјета и Карађорђа, руски представник у Србији Родофиникин, у рапорту надлежној власти, 1808. године изнео је мишљења да би, у мировном уговору царског двора са Портом, Србији као руској савезници, требало осигурати, у територијалном погледу, цео простор од Новог Пазара и Скопља, заједно са ова два града, до близу Софије, чиме се подразумевао и Лесковац са својом нахијом. Исто тако, крајем 1808. и почетком 1809, Карађорђев и представник Совјета у Главној команди руске војске која је ратовала са Турцима Иван Југовић, упорно се залагао да се сви предели Старе Србије, у које је спадао и Лесковац, припоје ослобођеном делу Србије.

Када се рат наставио у пролеће 1809 године, у Понишавље и јужно Поморавље упућени су добровољци — тамошње избеглице из 1806. и 1807. године. Аустријске државне власти биле су обавештене да је Карађорђе као услов за мир са Турцима тражио, поред осталога, и Косово са Нишом и Лесковцем. У тешкој 1810. години Радо Вучинић, као опуномоћени представник, заузима се код Француза за француски протекторат над Србијом која, убудуће, треба да обухвати и део Старе Србије са Лесковцем. Најзад, у Карађорђевој преписци са руским командантом у Влашкој, Чичаговим, 1812. истиче се спремност суседних неослобођених крајева у Турској да се дигну на устанак и помогну српској и руској војсци у ратовању са Турцима. Није без значаја и то да је кнез Момир, најпре са кућом у Јагодини, био цењена личност међу српским устаничким старешинама, а да је војвода Стреља, по казивању Симе Милутиновића Сарајлије, био Карађорђев побратим. Обојица ових Лесковчана у слободној Србији имали су звање титуларних војвода за неослобођену лесковачку нахију!

У другом српском устанку 1815, који је обухватио само Београдски пашалук, тј. северни део Србије, учествују бројни Лесковчани под вођством Стрељиним, и то у крајевима Пожаревачке и Ћупријске (Ресавске) нахије. Но како је овај устанак имао ограничени карактер и постигао половичан успех, Лесковац је остао доста далеко од позорнице ратовања Срба и Турака. Па ипак, кнез Милош као врховни кнез, слично Карађорђу, рачуна са Лесковчанима при даљем расплету српско-турских политичких односа, нарочито у време руско-турског рата 1828/29. године. Он је тада предлагао Русима да побуни источне и јужне крајеве Србије, у долини Тимока и Јужне Мораве. Једренски мировни уговор 1829, међутим, признао је Србију за наследну кнежевину, проширио јој границе над територијом тзв. шест нахија и ослободио је тимарско-спахијског система. Али, како је Порта оклевала да изврши предају спорне територије, кнез Милош је, сасвим одређено, намеравао да побуни становништво целог видинског, нишког и лесковачког пашалука, зашто је претходно водио тајне разговоре са тамошњим народним представницима. Убрзо, српски кнез је заиста организовао и извео устанке у спорним крајевима и ослободио их од интервенције турске војске, али само до граница из 1813. године. Лесковац, као и суседни Ниш, остао је и даље под турском влашћу, све до 1877/78. године. Малене снаге, Кнежевина Србије није била у стању да, без подршке из Европе, води рат са Турском. Ослобођење других српских крајева било је ометано држањем великих сила чија је политика ишла на одржање Турске, и стога била противна сваком устаничком или револуционарном покре-

ту хришћанске раје под турском влашћу! Независно од тога, кнез-Милошева концепција ослобођења српског народа од турске управе подударала се са идејом о обнови српске државе из немањићког периода.

Даљи развој друштвених, економских и политичких прилика у Турској продубљивао је све више кризу у турском државном систему и његовим правним установама. Гилхански хатишериф 1839. године, којим су се предвиђале реформе у Турској, наишао је на јак отпор турско-исламских конзервативних кругова, и довео до још јачег погоршања правног и материјалног положаја хришћанске раје. Велики зулуми и читлучење дотадашњих спахијских поседа, тј. сељачке баштине, довели су у велики сукоб становништво читаве данашње јужне Србије са локалном турском влашћу. Исход оваквог стања био је подизање великог устанка 1841. године, који је био тајно припреман са знањем кнеза Михаила. За припреме су знали још и руски и француски конзул у Београду. Али недовољно припремљен и превремено избио, овај народни устанак претрпео је велики пораз и имао је веома неповољне последице по животе и имања становништва устаничких крајева. Стотинак села лесковачке нахије, скоро сва села источно од Мораве, и у Поречју, страдала су од арбанашког башибозука, који су угушивали устанак веома окрутно. Тада је, поводом устанка, дошло и до запаженог политичко-дипломатског сукоба између кнеза Михаила и Порте, и до велике акције српске владе код Руса, Француза и Аустријанаца за њихову интервенцију великих сила и спашавање прогоњеног устаничког становништва. Извесних резултата је ту било иако је, у међувремену, смена режима у Србији донела многе непријатности избеглим вођама овог нишко-лесковачког устанка, што је, пак, омело започети процес интернационализације питања овог устанка.

Устанак 1841. године био је двоструко значајан за даљи развој ослободилачког покрета у лесковачком крају, и за спољну и националну политику Кнежевине Србије. Прво стога што је, иако неуспео, овај устанак отворио процес читавог низа латентних акција ослободилачког антитурског карактера. Друго, што је својим настојањима стално ангажовао српску владу да га потајно помаже, или да се за њега заузима, разуме се у границама могућности ондашњих односа између Србије и Турске, као и у условима стања тзв. Источног питања око средине 19. века.

У ствари, овај ослободилачки покрет Лесковчана, иако у приликама снажног турског економског и полицијског притиска, био је, 1840-их година, ушао у фазу идејности и организованости, и то са далеко ширим (но дотада) видицима у потпуном ослобођењу од турске власти, и то на национално-политичким основама. Њима је заувек требало решити не само несређене аграрно-правне односе српског сељаштва већ и укупне, стално провоциране, друштвено-правне и политичке односе према Турцима и Османском царству уопште. У овом смислу Лесковчани, не само варошани већ и сељаци, преко својих народних представника, међу којима се, 1840-их и 1850-их година посебно истичу Коца Мумџија у Лесковцу и Станко Атанацковић Бојација у Власотинцу, стоје у сталним тајним везама са пограничним српским властима.

Српска влада у оквиру свог државног и национално-политичког програма, познатог под именом Начертаније, између 1844. и 1849. године извршила је организацију лесковачког краја по територијалном принципу, обухвативши варош Лесковац и села лесковачке нахије. Идеја о обнови српске државе, у границама које је имала пре цар Душанових освајања, подразумевала је и стару Дубочицу, односно савремени Лесковац и његову пространу лесковачку нахију. За то време српски капућехаја у Цариграду, познати Константин Николајевић, скоро стално примао је и заштићивао на Порти народне представнике који су долазили у Цариград са народним жалбама и тужбама на своје локалне управљаче. Због свега овога турска влада била је, на неки начин, ушла у траг, премда без опипљивих доказа, овој српској организацији у лесковачко-нишком крају, као и њеним везама са Србијом, па је 1850. године у Ниш долазио чувени војсковођа Омер паша Латас, у својству мушира (команданта) турске румелијске војске, са великим политичким и војним овлашћењима. Српска влада морала је да уложи много труда и вештине да са себе скине сумњу и да спречи прогањање, и погубљења, многих осумњичених Лесковчана, завереника из Гарашанинове организације и

вођа народног покрета Лесковца и села његове нахије.

Догађаји и последице Мађарске револуције 1848/49. године, затим и велики кримски рат 1853—1856. који је водила Турска заједно са својим западним савезницима против Русије, довео је — због непријатељског држања Аустрије — у тежак дипломатско-политички положај српску владу, а Србију у велику неизвесност за њену слободу. Стога је реализација српског национално-политичког програма из Начертанија морала бити прекинута, односно одгођена. Кримски рат донео је много невоља уопште сељачком становништву али је, такође, оставио крупне последице како за економски и друштвени, тако и за политички и културни развој Лесковца.

По закључењу Париског мировног уговора 1856, после краћег затишја, поново јачају тајне везе Лесковчана са српским властима, али и политичка и дипломатска радња Кнежевине Србије за ослобођење крајева Старе Србије. Повратак старог кнеза Милоша у Србију 1859. и друга владавина Михаила (1860—1868) давали су ново обележје историји лесковачког краја.

Какву је активну политику према Турској почела да води српска влада у погледу заштите српског становништва, најбоље се видело из неких оцена дипломата Великих сила. Тако је аустријски интернунције у Цариграду барон Прокеш-Остен, у пролеће 1859, јављао о политичкој агитацији кнез Милошевих повереника у пограничним крајевима Турске. И британски генерални конзул у Београду Џон Лонгворт, у лето 1860, сведочио је да је кнез Михаило, као и кнез Милош, тежио да створи на Балканском полуострву велику словенску државу на штету Турске. Скоро у исто време и француски генерални конзул у Београду Виала извештавао је о тешким приликама турских поданика у пограничним крајевима, где је могло доћи до народних устанака и српско-турског сукоба због пријема избеглица из Турске у Србију. Јован Ристић, српски историограф тога периода, писао је да је кнез Милош оптуживао великог везира што је ускраћивао правну заштиту пограничним хришћанима и игнорисао њихове „велике и озбиљне патње". Број-на пребегавања српског становништва из Турске нагонила су српску владу на интензивну дипломатску акцију на Порти.

Уопште узев, стање ослободилачког покрета у лесковачком крају после кримског рата, па и за следећих двадесетак година, до српско-турског рата 1876. године, било је карактерисано жестоким сукобима лесковачког сељаштва за одржавање својих баштина, настојањем да се законски нормирају аграрно-правни односи пред сталном читлук-сахибијском узурпацијом, и судским процесима за уређење пореских фискалних обавеза српског становништва. Прво од ових питања огледало се у установи тзв. господарлука, тј. нових и ванзаконских власништава Турака и Арбанаса у отетим сељачким баштинама. Друго питање тицало се тзв. илтизама, тј. начина скупљања фиска, државних пореза, као и величине њиховог разрезивања, тј. висине новчаног износа пореза.

Због злоупотребе господара и илтизамција дошло је током 1859—1860. до великих народних протеста и до слања народних депутација у Ниш обласном паши — мутесарифу, као и у Цариград на Порту. У овом смислу, преко српског капућехаје, још у марту 1858, једна нишко-лесковачка депутација била је препоручена руском посланику у Цариграду Бутењеву, као и француском посланику и аустријском интернунцију, чији је ауторитет код Турака био далеко већи но онај српског представника. Године 1859. син Станка Бојаџије из Власотинца, затим Хаџи Анђелко Димитријевић из Рупља, Јован Живковић из Шумана, Стојан Павловић из Шилова, Денча Павловић и Миљко Борђијански из Пертата, на пример, представници су појединих села и сеоских општина који су храбро, истрајно и достојанствено заступали народна права у одбрани од господара и илтизамција. Многи од њих — слично као и Врањанци и Пирођанци — били су жртве турских прогона и хапшења, депортације и прогонства — сургуна не само у злогласној нишкој тврђави и њеним казаматима — зинданима, већ и у Цариград и по Анадолији, у чувеном Дијарбекиру или страшној Адани! Инспекција великог везира Мехмед паше Кибризлије, у лето 1860, довела је до великих хапшења и изрицања смртних пресуда нарочито над представницима власотиначког краја (тзв. садразамска пљачка).

Народни отпор, сталне жалбе на Порти, протести српске владе у Цариграду и нарочито нова руска политика заштићивања хришћанских турских поданика, утицали су да је Порта, баш

у 1860. години, наредила својим обласним управницима, мутесарифима, да изврше управне и пореске реформе на својим подручјима, посебно регулацију спорова око господарлука. Тако је ове године био донет познати **Лесковачки закон** који је, потом, послужио као основа за регулисање аграрно-правних односа у већем броју сеоских насеља лесковачког краја. У сваком случају **Лесковачки закон** био је резултат три фактора: прво, снажног и бунтовног народног отпора на читлук-сахибијску односно господарску експлоатацију и зулуме, друго, упорне и документоване подршке српске владе и енергичне дипломатске акције Русије у прилог народним жалбама и тужбама из нишко-лесковачког краја, и треће, настојање саме Порте да, најзад, у сопственом интересу примири српско-турска сукобљавања и одржи мир на граници са Србијом.

Улога српске владе 1860-их година у покушајима да се спречи пропадање становништва у лесковачкој кази, као и у суседним казама, нашло је израза у прихватању великог броја избеглица, у подупирању народних захтева код европске дипломатије, у првом реду код руске владе, али и на Порти. Српска влада је, тако, омогућила да и жалбе на турске власти у лесковачком крају, као и уопште у ондашњем нишком санџаку (који је обухватао целу данашњу јужну Србију и трнску казу у Бугарској) буду преко руског конзула у Београду предате цару Александру. Тако, зна се да је, 10. марта 1861, у једној колективној молби становништва нишког санџака, или како је у њој стајало „из Старе Србије", међу осамдесет и једним потписом, тридесет и четири било из лесковачке казе, и то из села: Печењевце (шест потписа), Власотинце (осам), Брестовац (шест), Чекмин (два), Богујевац (два), затим по један и из Липовице, Брејановца, Навалина, Радинца, Паликуће, Сејанице и Дадинца. Из Лесковца су била тројица делегата потписника ове молбе српској влади. Вреди поменути и једну другу, претходну жалбу руском цару, од 20. јануара 1861, коју су, у име народа, потписали: Коца Цветковић из Лесковца, Цветко Кућула из Власотинца, Анђелко Хаџи Димитријевић из Рупља, Борђе Здравковић из Грабовнице, и још неки.

Као велики симпатизери и привржености политике кнеза Михаила, поред осталих варошана, помињали су се ови Лесковчани: Коста Митровић, поп Јован Красић, Јованча Чуљковић, Јован Лазаревић, Таса Кокоче, Миче Хаџи Костић.

Подржавајући ослободилачки, емансипациони покрет Лесковца, Србија је помагала и школство и образовност у овом делу земље. Иако је и ранијих деценија српска влада помагала цркву и школу у лесковачком крају, тек за време кнеза Михаила, а нарочито под Намесништвом после 1868. године, почиње њена систематска брига и стална новчана и друга материјална помоћ. Видно економско напредовање вароши Лесковца после кримског рата, за разлику од села лесковачке казе, утицало је и на школско-просветне и верско-црквене прилике.

У напору да се духовно и културно ослободе турског политичког, и грчко-фанариотског црквеног и културног притиска, Лесковчани траже потпору у слободној Србији, у њеним школским установама пре свега. Од године 1868. српска влада помаже лесковачку и власотиначку школу са сталном годишњом платом за њихове учитеље, шаљући овим школама бесплатно бројне књиге и друга учила за извођење школског програма. То чини и за десетак других сеоских школа чија се настава дотада изводила по тзв. црквено-манастирском методу, и на мешовитом црквенословенском језику и српском народном говору. Са друге стране, у београдској Богословији и средњим школама школује се и образује за свештенике и учитеље неколико лесковачких младића. Српска штампана књига се све чешће налази у Лесковцу а лесковачки ђаци у Београду имају „благодејање" (стипендију) српске владе. Када су Бугари 1870. године добили Егзархију, лесковачки свештеници предвођени од попа Јована Красића одлучно одбијају да прихвате бугарску црквену организацију, при чему им велику помоћ пружају познате хаџије и први трговци у Лесковцу са Нешком Митровићем, Јованом Бунићем, Митом Борђевићем и учитељом Јосифом Хаџи Костићем на челу. Бугари су узалуд покушавали, преко нишких паша — мутесарифа и њихових муавина — заменика (добрим делом Бугара у турској служби) да продру у Лесковац и у лесковачка села. Лесковчани су одбили и неке покушаје бугарске револуционарне организације (БРЦК) да се у Лесковцу оснује бугарски политички комитет.

Насупрот овоме, 1874. године лесковачка каза била је обухваћена, пот-

пуно, српском школом и наставом, српским свештеницима и српском црквеном традицијом (литургијом), али и политичком организацијом коју су, у Нишу, основали браћа Тасковићи, Михаило Божидарац, Коле Рашић, Тодор Станковић и још неке друге угледније личности. У лесковачком крају, кажи, поред Лесковца, локални центри ове организације Срба под турском влашћу у нишком и у другим санџацима Старе Србије, били су: Власотинце, Рупље, Велика Грабовница, Црна Трава, Печењевце, Бунушки Читлук, Разгојна, Батушинце, Сејаница, Турековац, Шумане. Пред први српско-турски рат 1876. године српска национално-политичка организација обухватала је све становништво лесковачке казе. Организација се нарочито истакла у прикупљању података војно-обавештајне природе о стању, оружању и локацијама турске војске. Када је рат избио у јуну 1876, у редовима српске војске био је већи број добровољаца из лесковачког краја.

Први српско-турски рат није био успешан. Тек други српско-турски рат у децембру 1877. и јануару 1878. године, у склопу ратовања Русије са Турском, довео је до турског пораза и до ликвидације турске власти у нишком санџаку. Лесковац је био ослобођен 11/23. децембра 1877. године, а убрзо затим и цела лесковачка каза, са суседним крајевима у врањском, трнском и гњиланском крају. Позната је била лесковачка општина као први орган српске националне управе у новоослобођеним крајевима, још пре него што је српска војска ушла у Лесковац. У овом рату, у околини Лесковца, сва села власотиначка са Црном Травом, затим у Грделичкој клисури (Сејаница, Бистрица, Мртвица, Рђавица, Репиште), у Поречју (Вучје, Наривањ, Чукљеник, Бунуша), у доњој Јабланици (Печењевце, Липовица, Пертате, Шумане, Војловица) били су центри сељачког оружаног покрета и борби са турским и арбанашким башибозуком. Српски команданти који су заповедали војском код ослобођења лесковачког краја били су пуни дивљења и признања за лесковачке сељаке — устанике и добровољце који су много допринели дезорганизацији турске позадине и поразу турске војске. Бој на Вучју и битка на Грделици, где је учествовало много Власотинчана и Поречана, ушли су, поред низа других мањих бројева за ослобођење Пусте Реке и Горње Јабланице, у све историје другог српско-турског рата. Храброст и пожртвовање, јунаштво и патриотизам лесковачког становништва запазили су и нагласили и многи високи интелектуалци и писци учесници у рату 1877/78. године и о томе оставили драгоцене записе и податке. Број лесковачких добровољаца у овом рату био је такође знатан.

По свршетку рата напори српске владе били су упућени, пре свега, на организацију управе у лесковачком крају, а са друге стране на дипломатску активност да се, после Санстефанског уговора, сачува од бугарских претензија читава југоисточна половина лесковачке казе. Кнез Милан и министар иностраних послова Јован Ристић успели су, пожртвованим радом, да на Берлинском конгресу, јуна и јула 1878, задрже за Србију и целу лесковачку казу. Ослобођење лесковачког краја било је тиме завршено у духу тежњи и напора лесковачког становништва да се ослободи турске управе и да уђе у састав Кнежевине Србије, као њена етничка и национална територија.

За националну политику Кнежевине Србије у 19. веку, од првог српског устанка па завршно са првим и другим ратовањем са Турском 1876—1878. године, ослобођење крајева јужног Поморавља, укључиво и Лесковац са његовом околином, представљало је остварење једног дела њене национално-ослободилачке политике. Речено речником тога времена и историјским представама раније српске повести, Немањина Дубочица, савремени Лесковац и некадашња турска лесковачка нахија-каза, били су ослобођени од вишевековне турске власти и укључени у састав обновљене српске државе 19. века. Ослободилачки покрет Лесковчана од 1805. до 1877. године, снажно потпомогнут од Кнежевине Србије, са 1878. годином добио је свој пуни историјски значај, чије су последице историјски евидентне до ових наших дана.

Dr *Vladimir Stojančević*

LA RÉGION DE LESKOVAC DANS LE CADREDE LA POLITIQUE NATIONALE EXTÉRIEURE DE LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE

La région de Leskovac n'était libérée que pendant la guerre serbo-turque en 1877—78 mais les habitants de Leskovac et de ses environs ont participé à tous les mouvements de libération de Serbie dès le premier soulèvement jusqu'à la libération finale. Il y à remarquer leur participation à l'émeute de Niš 1841 tragiquement terminée. La lihération de Leskovac et de ses environs fait partie, durant tout le XIXe siècle, de la politique de libération nationale de Serbie.

УДК 949.711 „1878—1888“

Слободанка Стојичић

Прва политичка опредељења грађана Лесковца и околине (1878 — 1888)

Рекло би се, на први поглед, да моја тема искаче из задатог оквира овог скупа, који треба да расправља о теми „Културно-историјска баштина Лесковца и околине од праисторије до 1878. године“, нарочито због њеног временског омеђења 1878. годином. Јер, ја управо говорим о првим политичким опредељењима грађана Лесковца и околине после 1878. године, после ослобођења од турске власти и припајања овог подручја доратној Кнежевини Србији. Али, приступ тој теми, који је организатор овога скупа и знао и разумео, јер смо баш у тој области до сада највише и сарађивали, омогућио је марксистичко промишљање о следећем: са којим културно-историјским наслеђем је било могуће прихватање политичке праксе, политичког мишљења и понашања, политичких програма који су из старих граница Србије пренесени и на нове крајеве после њиховог припајања Кнежевини Србији! Тим више, што још увек таква политичка надградња није сопствени производ, није производ степена друштвеног развитка овога подручја у моменту његовог ослобођења од турске власти, а релативно брзо је дошло до њеног разумевања и прихватања, до уклапања у политичке токове доратне Кнежевине Србије. Другим речима, промишљања о томе колико је на овом подручју однос према туђинској турској власти као примаран и испољен кроз тежњу за националним и економским ослобођењем потиснуо све друге политичке тежње једног младог друштва, које је, на граничном подручју као подручју сусрета феудалног и ранобуржоаског, објективно било на прелазу из феудалног у ранобуржоаски друштвено-економски систем. И даље, колико ће то друштво, већ од момента националног ослобођења, бити отворено за нове идеје, праксу и програме. Несумњиво је, да у крајњој линији одговоре треба тражити у чињеници да су на овом подручју законитости друштвеног развитка биле успорене у своме деловању притисцима турских феудалних базичних односа и феудалном државно-правном и политичком надградњом.

Хтела бих да овоме скупу укратко, после указивања на полазну основу истраживања, до које сам дошла дугогодишњим радом на анализи односа у новим крајевима, саопштим неке резултате на задату тему. Истраживања су вршена у оквиру шире теме политичког изједначавања нових крајева са доратном Кнежевином Србијом, а опет у оквиру још ширег захвата друштвено-економско, политичко и правно изједначење ових крајева са Кнежевином Србијом.

Одмах након ослобођења и његовог међународног признања Берлинским уговором јула 1878. године, исте 1878. године, грађани нових крајева су учествовали на првим скупштинским изборима за трогодишњу скупштинску периоду 1878, 1879. и 1880. годину. Добили су одмах активно и пасивно бирачко право, а тиме и прву гарнитуру народних посланика. И то у време када нису добили ни право да сами себи бирају кметове у општинама и селима, иако су то и под Турцима могли, у време привремене територијалне поделе и привремене организације власти, када се у новим крајевима нису трајно конституисала ни окружна ни среска начелства, у време када прописи о личној и имовинској сигурности и заштити грађана у новим крајевима нису важили. Тада је Лесковац био окружна варош са 1597 пореских глава и правом да бира једног посланика, а лесковачки округ са срезовима ве-

терничким, власинским и пусторечким и са преко 12 500 пореских глава још пет посланика. Укупно лесковачки округ шест посланика. Тада су за посланике изабрани:

Нешко Митровић, председник општине лесковачке за варош Лесковац,

Нађа Трајковић, председник општине трњанске за срез ветернички,

Аранђел Маринковић, механџија из Дедине Баре за срез ветернички,

Стеван Поповић, свештеник из Црне Траве за срез власински,

Стојиљко Бокић, трговац из Власотинца за срез власински,

Лазар Денчић, председник општине пертатске за срез пусторечки.

Укупно је тада у новим крајевима (лесковачком, нишком, врањском, куршумлијском и пиротском округу, према привременој територијалној подели) изабрано 25 народних посланика.

Изношење ових података наметнула је потреба да се сагледа и подвуче политички однос према новим крајевима, јер скупштински избори и учешће грађана нових крајева у њима свакако нису резултат степена њиховог развитка који би диктирао да се у истој години када су ослобођени, грађани нових крајева укључе у скупштински живот и скупштинске борбе које су се у Кнежевини Србији развијале. Неко је несумњиво стајао иза тога: стајала је либерална влада Јована Ристића, јер јој без тога броја народних посланика из нових крајева опстанак на власти није био могућ у условима јаке и полетне напредњачко-радикалне опозиције у скупштини у времену које је најављивало продор нових друштвених и политичких снага и нову расподелу политичке моћи. Либерали нису више ни једина ни најснажнија политичка група у доратној Кнежевини Србији, те се морало овако изузетним средствима и смишљеним политичким потезима испомагати. То грађани нових крајева нису знали, а сама чињеница скупштинских избора, на којима и они учествују као политички неискусни и још увек политички неписмени, указује на однос према новим крајевима и њиховим грађанима. Још увек грађани нових крајева нису политички субјекат, са својим политичким ставовима и опредељењима, него политички објекат, који су поједини политички фактори Кнежевине Србије у овим поратним условима умели употребити за своје циљеве.

Самим избором 25 посланика у новим крајевима либерална влада — овенчана славом ослободиоца — добила је у својим истањеним редовима скупштинске већине 25 нових привржених. Другачије и није било могуће јер је у овом моменту то израз разумљивог односа ослободиоца према ослобођеном, и обрнуто. Влада либерала, а тиме и либерали као политичка група, искористили су тај однос подређености нових крајева да за себе вежу подршку прве гарнитуре народних посланика из нових крајева. У првим послератним скупштинама, 1878. и 1879. године подршка народних посланика из нових крајева владиним мерама није изостала, и то наравно не само мерама које су се тицале нових крајева, него и мерама којима је либерална влада заустављала напредне политичке токове најављене још уочи српско-турских ратова, 1875. и 1876. године. Ситуација ће се променити од 1880. године надаље, када ће у бурним политичким приликама и новим политичким сукобима у времену страначког конституисања и у старим границама Србије, народни посланици из нових крајева моћи да се упознају и са другим политичким програмима и њиховим носиоцима и започети и према њима да се опредељују. Имаће могућност избора у политичком опредељивању и моћи ће, са друштвеним развитком и са позиција одређеног друштвеног статуса, и да се опредељују. И још даље, и не само преко народних посланика, и грађани нових крајева ће се упознавати са различитим политичким програмима, процењивати их са својих друштвених позиција и могућности и поједине од њих прихватати и подржавати.

Док је либерална влада могла користити своје позиције ослободиоца и носиоца аткивности на успостављању власти и првих облика редовног живљења у новим крајевима за своје циљеве и нови број привржених, радикалско-напредњачка скупштинска опозиција је тек у Скупштини, користећи скупштинску трибину, могла својим виђењима проблематике нових крајева и својим предлозима за решавање питања из те проблематике (аграрно питање, питање изједначења и питање важности закона Кнежевине Србије и на овом подручју) да придобија присталице и стиче популарност. Истовремено да показује и своје шире политичке програме, јер сви њени предлози за решења животних питања грађана нових крајева нису излазили из оквира ширег програма, они су у ствари

били конкретизација ширег програма. Али могућности за такво деловање биле су ограничене нарочито у поратним приликама, те су у томе смислу предности либералне владе и либералне политичке групе, које су за свој продор у нове крајеве користиле средства власти, биле очигледне.

Међутим, и друге две политичке групе, од 1881. године политичке странке, напредњачка и радикална, подједнако су брзо и добро оцениле могућности и услове који за попуњавање страначких редова постоје у новим крајевима. Међу политички неопредељеним грађанима нових крајева било је потенцијалних и либерала, и напредњака и радикала много више, него што их је било у политички опредељеној дорatној Кнежевини Србији, у којој су се грађани већ чвршће определили и окупили око носиоца либералног, напредњачког или радикалног политичког програма. То је био елеменат више за умножавање и консолидацију страначких редова у Србији, и то су све три странке осетиле. Скоро истовремено са ослобођењем ових крајева, политичке странке су започеле њихово освајање. Циљеви су им били исти, али могућности и методи различити.

Напредњаци, који су на влади 1880. године сменили либерале, икао је радикалски део изборног савеза за пад либерала имао веће заслуге, искористили су у подједнакој мери средства власти за своје страначко присуство у новим крајевима. После смене од 19. октобра 1880. године, на скупштинским изборима исте године, нови крајеви ће добити скоро потпуно нову гарнитуру народних посланика (изузев тројице који су били и на претходним изборима изабрани). То је и разумљиво, јер се однос према новим крајевима и нових крајева према врховној власти није променио. Осим тога постигнуто је истим средствима јер се није могло рачунати на подршку и сарадњу са људима који су већ били у одређеном односу са владом која је пала. А с друге стране — још увек не разумевајући суштину политичких промена и политички неискусни, грађани нових крајева остају лојални грађани и поштоваоци власти и владе — за њих још увек без обзира на њен страначки састав. Истовремено, смењујући либерале на власти, напредњаци су убирали поене на тешкоћама и грешкама, и објективним и субјективним, које је за собом неминовно морала оставити либерална влада, па и на незадовољству грађана појединим мерама власти у новим крајевима у првим поратним годинама (грађани су самим прикључењем територије нових крајева Србији преузели и све државне обавезе).

У најтежем положају што се продора у нове крајеве тиче, била је радикална странка, управо она која је своју снагу црпела и задобијала у најмасовнијем продору на село, у најмасовнијем одзиву сељака у старим границама Србије и чији је програм био и најпримамљивији и најрадикалнији. Она је на располагању имала само страначка средства — дакле најмање могућности да грађанима нових крајева покаже и образложи своје ставове, најмање услова да делује на њихово политичко опредељење и ставове. Зато јој је предстојало и преостало да се у скупштини бори да оствари и у новим крајевима своја поља деловања, она иста која је себи обезбеђивала тако дуго и у старим границама Србије — општину као самоуправну јединицу и личну и имовинску сигурност и заштиту грађана, да би се могли без притисака и према личним афинитетима и интересима опредељивати. Придобијајући народне посланике из нових крајева за тај део свога програма радикали су стварали своје гласноговорнике и за радикализам као свој политички програм уопште. С друге стране, у таквим условима врло рано ће се међу посланицима које су бирали грађани нових крајева наћи и познати радикали из старих граница Србије, које је странка слала или да се тамо настањују и шире идеје странке или да преко свога учешћа на изборима и агитацијом придобијају присталице.

Постепено, у мери у којој су различити политички програми постајали доступни и посланицима из нових крајева и грађанима нових крајева и у којој је било објективно могуће да их прихватају, доћи ће до политичког опредељивања и народних посланика из нових крајева и, што је важније, самих грађана нових крајева, иако у целини још увек нису ни посланици ни грађани нових крајева све политичке промене нити разумели нити у њима били актери, иако су их још увек само користили поједини политички фактори из дорatне Србије као средство за своје политичке борбе и политичке циљеве. У почетку збуњени постојањем скупштинске опозиције, већ од 1880. године надаље и посланици нових крајева ће се у скупштини различито

према појединим предлозима опредељивати, пристајући појединци од њих уз скупштинску опозицију, већ ће се према дискусијама и поднесцима почети и међу њима разликовати радикали, напредњаци или либерали. Тиме су се потенцијални политички партнери или противници у то и претварали.

Наравно да у основи опредељења народних посланика из нових крајева стоји политичка опредељеност грађана нових крајева. Без те шире основе политичког опредељивања и страначког конституисања нових крајева нема ни адекватног политичког представљања. Различито политичко опредељивање грађана нових крајева битно је одређено друштвеном структуром нових крајева: колико су и који слојеви били отворени, пријемчљиви за одређене политичке програме које су у старим границама Србије подржавале исте друштвене средине и који су били одређеним друштвеним слојевима у новим крајевима и упућени. Или, када ће и у којој мери постајати све отворенији за те програме. О томе су странке, да ли има ко да их чује и прихвата, морале водити рачуна када су се обраћале грађанима нових крајева. Са економским развитком нових крајева и променама у њиховој друштвеној структури, која се све више кретала ка ранобуржоаској структури, те разлике су биле све мање, да би у даљем политичком животу биле брисане у оној мери у којој се друштвено-економски нови крајеви изједначавају са Србијом у старим границама. Обиље таквих података среће се у изборним материјалима, нарочито са повереничких скупштина у појединим општинама лесковачког среза (јер већ од краја 1878. године, са новом територијалном поделом нових крајева, Лесковац је изгубио статус окружног места). Нови крајеви све мање остају политички компактни, они полако добијају свој политички лик, почињу да се политички парцелишу. У даљем политичком животу мораће све више да се рачуна са политички оријентисаним и страначки опредељеним грађанима и представницима нових крајева, са политичким истомишљеницима или противницима. Народни посланици из нових крајева све мање остају јединствени као политичка група, којој се кад је на дневном реду проблематика нових крајева сви обраћају или чији ставови изван очекиваних изазивају чуђење. Више се није могло да рачуна са њиховим скоро јединственим иступањем и подршком. Знало се унапред ко може из ког округа да дође, извршена је политичка прерасподела нових крајева на политичке истомишљенике и политичке противнике, адекватно таквој већ обављеној расподели у старим границама Србије. Знало се рецимо да ће Ниш дуго бити „тврђава либерала", а да је Пирот са околином трајније опредељен за радикалну странку, да Лесковац има од 1881. године врло јаку организациону јединицу напредњачке странке — Одбор напредне странке у Лесковцу, који је, уз поздраве и честитке, Народну скупштину јануара 1882. године обавестио, преко свога председника Одбора Јована Прокоповића, о свом формирњу. Али, исто тако на изборима 7. септембра 1883. године, на којима су, упркос свим полицијским мерама радикали однели победу, код рударске цркве где је одржана изборна повереничка скупштина за лесковачки срез, избили су нереди на којима је 143 повереника одбило да призна напредњачке кандидате са образложењем да не жели да их заступају они „које власт натура" и да су гласали за опозиционе кандидате, о чему обавештавају скупштину јер је бирачки одбор под притиском уписао њихове гласове за напредњачке кандидате. То је била последица разбијања нових крајева као посебне, целовите економске интересне заједнице, каквом су они били у оквиру турског феудалног система и како су у почетку и третирани у односу на доратну Кнежевину Србију. Разбијање јединства економског профила и интереса, до чега је дошло ширењем и развитком нових продукционих односа, значило је уједно разбијање политичког јединства и политичку поделу и диференцирање у политичким ставовима и опредељењима који су економским положајем друштвених слојева диктирани.

Анализа политичког опредељења грађана нових крајева рађена је на примеру Лесковца и околине, те ће, уважавајући и неке специфичности, ово што је речено бити илустровано подацима којима овај рад обилује. Истовремено и на крају, биће то прилика не само за упознавање са првим политичким опредељењима грађана Лесковца и околине, како су гласали, ко које кандидате подржава, за које су и колико су за поједине програме отворени, него, надам се, и за упознавање историје политичких односа и сукоба и прерасподеле политичке моћи у ок-

виру Кнежевине, касније Краљевине Србије у целини. Јер оно што је Лесковац са околином добијао као програм, агитацију или политичку понуду или до чега је и сам дошао или дао каснијим политичким односима, заједно са новим крајевима у целини, много је јасније, зато што је ново, неоптерећено, незамагљено, у чистијем облику но у старим границама Србије, те због тога у својој суштини препознатљивије. Зато оваква истраживања не би требало да буду затворена у регионалне оквире или да буду регионална историја политичких односа, него као анализа, одређујућа за шире историјске синтезе.

Slobodanka Stojičić

FIRST POLITICAL DECISIONS OF THE INHABITANTS OF LESKOVAC AND ITS SURROUNDINGS

Only in 1878, immediately after the liberation, the inhabitants of the new parts of the Principality of Serbia took part in the first parliament elections. They were allowed the active and passive franchise at once and got the first set of emissaries. During the first elections six deputies were elected. The elections were prepared by the liberal government whose interest were mainly supported by the deputies.

Др **Видосава Стојанчевић**

Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу Лесковачке Мораве (Власина и Лужница)

Досадашњи резултати етнолошких проучавања у лесковачком крају, као делу јужноморавске регије, указују на комплексну и специфичну проблематику етничког и културног развоја планинског залеђа и суседних котлина, на подручју две предеоне и етничке области, Власине и Лужнице.

Премда су по природном положају, географским особинама, административно-управној подели, социјално-економском и културном развоју ове две суседне области релативно предвојене, и различите, оне ипак имају и бројне заједничке компоненте у општем друштвено-историјском и економском развоју јужноморавске „макро-регије". У првом реду, обе области представљају „микро-регије" у погледу комуникационо-стратегијске, привредно-економске и културне гравитационе сфере Лесковца, као индустријског и економског средишта Лесковачке Мораве. На другом плану, то су пограничне области са врло динамичним и специфичним етнолошким процесима и етнолошким одликама.

Овде ћемо покушати да укажемо на неке заначајније факторе који су утицали да се у процесу културно-историјског развоја, током последњих једанаест деценија (1878—1987), обе ове области формирају, издиференцирају од осталих јужноморавских области, као лимитрофно подручје у залеђу Лесковца и Лесковаче Мораве. У току нешто више од једнога века обе области су се развијале у истим историјско-политичим условима и прошле кроз исте сложене етно-демографске процесе и социјално-економске трансформације које су одредиле савремени културно-историјски значај, етнички и културни профил, квалитативно нов и сложенији у односу на ситуацију у овим областима до ослобођења од турске власти (1878).

Процес интегрисања ових области у нове државне границе Србије после ослобођења, до почетка 20. века, био је прекинут балканским ратовима (1912, 1913) и првим светским ратом (1914—1918). Између два последња светска рата (1918—1941) настављена је друга фаза овог већ започетог процеса, као прелазни период у општем културном и економском развоју пограничних територија у овом делу југоисточне Србије, у новим, историјско-политичким условима развоја југословенске државе. У раздобљу од 1878—1941. године на подручју Власине и Лужнице извршена су померања „старе границе" и укључивање суседних пограничних територија, „новодобијених предела" у границе Србије, а затим Југославије (Босилеград, Цариброд — данашњи Димитровград). Тиме је започела и још једна фаза процеса диференцирања Лужнице и Власине од тих подручја југоисточне Србије у погледу економског, социјалног и културног развоја у периоду до другог светског рата. Док су и Власина и Лужница за протеклих шест деценија слободног националног и културног развоја у матици задржале бројна етничка и културна српска обележја као тзв. „српски Шоплук" и „Торлак" лужнички-пиротски, дотле је тек прикључено подручје тзв. „бугарског Шоплука" прошло кроз сложен процес однарођавања од српске матице посредством бугаризације језика и културне традиције, изгубивши свој етнички и национални идентитет.

У периоду савременог развоја Власине и Лужнице у условима социјалистичког развоја наше земље, за протеклих скоро пет последњих деценија завршен је и процес коначног изједначавања ових пограничних области са јужноморавском регијом у смислу етничког, демографског, социјално-економског и културног преображаја. У процесима „акултурације" на подручју обе области у условима нагле урбанизације и индустријализације у јужноморавском региону, трансформисана је етничка и етнографска основа ових специфичних пограничних подручја, у којој је урбана култура знатно допринела да овај део власинског и понишавског Шоплука коначно изгуби архаична „шопска" обележја, пре свега, у материјалној и друштвеној народној култури, а тиме и знатно измени менталитет становника ових области.

Укључивањем у нове економске и друштвене оквире традиционалних „печалбарских" занимања Власинаца и Лужничана, формиран је савремен тип предузимљивих и познатих стручњака у привредној производњи јужноморавског региона из власинских и лужничких села. Архаичне особине ових Шопова данас су углавном сачуване у фолклорним садржајима и неким специфичним елементима њиховог менталитета, по чему их још препознају и разликују суседни „Моравци". На тај начин је формиран квалитативно нов „модалитет" савремених Власинаца и Лужничана, са бројним опште српским и југословенским културним обележјима, за разлику од суседних етничких шопских пограничних подручја која се умногоме разликују као подручја на којима је заступљено становништво бугарског језика и бугарске националне мањине, са очуваном традицијом о заједничком историјском и етничком пореклу и сродству са Власинцима и Лужничанима.

Да би се могао пратити овако сложен и специфичан ток етничког и културног развоја Власине и Лужнице као пограничних области у залеђу јужноморавског региона, неопходно је интердисциплинарним методом анализирати основне етничке и етнолошке развојне процесе на овом специфичном подручју Србије у раздобљу од једног века и нешто више, непосредно после ослобођења 1878. до наших дана.

I

1. Природни положај, географске одлике и комуникационо-стратегијски значај пограничних области Власине и Лужнице у јужноморавском планинском залеђу, основни су фактори у одређивању обе области као прелазне етничке области које врше функције спајања и прожимања[1]: Понишавља (преко лужничке долине и тока реке Тегошнице и Љубераће), и високог планинског региона (Чемерника) у току реке Власине и подручју Власинског језера, са Лесковачким Поморављем, као „суб-регијом", и са јужним Поморављем, као широм регијом.[2]

Мада суседне области, у географским и предеоним одликама, ове области су међусобно различите. Различите геоморфолошке одлике Лужнице и Власине одређивале су, пре свега, специфични положај и тип насеља на њиховим подручјима. Док је Власина добила име по истоименој реци и језеру, са јединственим типом разбијеног језерског насеља и разбијеног типа, просторно великих планинских насеља[3], по којима исти типови села носе име и у другим крајевима Србије, Лужница са долином истоимене реке и планинским делом Стола, умногоме је по збијеном типу насеља ближа јужноморавским и понишавским насељима.[4]

Такође су знатне и разлике у комуникационим везама и проходности ових пограничних области, који су условљени близином државне границе и конфигурацијом земљишта. Област Власине има, у односу на Врање и Врањско Поморавље, периферијски положај: комуникације на овом делу јужног Поморавља посредно се везују преко Власине са пограничним подручјем, а са друге стране, област Власине се преко Врле реке везује за магистралну јужноморавску комуникацију. Ови услови су били уједно и посреднички у миграционим кретањима из Власине ка југу и од југа ка северу, према Нишу и унутрашњости Србије, нарочито у периоду до ослобођења 1878. године, и у првим деценијама после ослобођења, када је изграђена моравско-вардарска железничка комуникација, као део централне железничке мреже на Балканском полуострву. Знатно су лошији били услови локалних планинских комуникација у доњем сливу Власине постављањем нове српско-бугарске границе 1878. која је овај део знепољско-трнске предеоне целине одсекла од

развијених комуникација према Трну и Знепољу. На тај начин је Црна Трава и део насеља горњег слива реке Власине, према природним одликама тла, користила као главну комуникацију уску и клисурасту долину Власине, избијајући преко власотиначког подручја на Лесковац, као економско, управно и урбано средиште области. Грделичка клисура, са друге стране, локалном мрежом планинских комуникација повезивала је део власинских села на падинама Чемерника.

За разлику од Власине, Лужница је имала повољније комуникације кроз долину реке Лужнице према Столу и Пиротском пољу, са једне стране, а са друге, преко долине Тегошнице и Љубераће, према Власотинцу и Лесковцу. Овим правцима су се, као посреднички, кретале и миграције лужничког становништва према јужноморавским областима и ка северу, према Нишу и унутрашњости Србије.

Правци комуникација су, нарочито до 1878. године, одредили и правце струјања културних утицаја према Лужници и Власини, као пограничним областима. После 1878. године комуникације и географске одлике обе области били су основни фактори у процесу трансформисања економске, социјалне, етничке и културне структуре ових пограничних области. Извршене су квалитетније и интензивније промене у овом погледу на подручју Власине, као сложенијем географском подручју, у условима традиционалне привреде и миграционих кретања, који су (посредством развијене печалбе) после 1878. а нарочито после првог светског рата, знатно убрзали утицаје урбане културе у власинским насељима.[5] За разлику од Власине, Лужница је, такође као печалбарско подручје, била укључена у токове економског преображаја јужноморавског подручја и у општем развоју ослобођене Србије после 1878, али са знатно успоренијим токовима урбаних утицаја у сеоским насељима. Овоме је знатно допринела мање сложена географска структура Лужнице, као и мање компликованији правци комуникације и миграционих кретања ка југу и северу.

2. У погледу граница етничких и предеоних области Власине и Лужнице одлучујући фактор су њихов природни положај и географске карактеристике. У овом погледу област Лужнице је једноставнија, а представља подручје између Пирота, Стола и Суве планине, у Понишављу, и Власотинца и Лесковца, у јужноморавском подручју. Подручје планинских насеља у Буковику, као старом топониму и антропогеографском појму,[6] представља доста нејасну предеону границу Лужнице према Власини, где неприметно залазе мале власинских села у лужничку област, и где су означена као гранична лужничка насеља према Власини: Радосин, Јабуковик, Дарковци, Грацка, Црвена Јабука, Раков До, Кална, Преслап, Студена, Пресека, Валниш и још нека села.[7]

Предеоне и етничке границе, у антропогеографском погледу и према народном схватању, такође се не слажу и нису сасвим јасно одређене. Према географским обележјима, границе области Власине обухватају подручје српско-бугарске границе од „Гацине мале" на Власини, преко Власинског језера (старог Блата), преко Црне Траве, Дарковца, Драјинца, избијајући на Дашчани Кладенац, одакле је гранична (стара) линија прелазила на подручје Лужнице (од Сукова ка Столу, и преко Буковика на Власину).[8] По народном схватању границе Власине се означавају следећим топонимима: простор између Чемерника, Илијиног Рида и Букове Главе све до Власинског језера и села Власине, које се простире на језерским обалама у дужини од преко 8 километара.

Оно што је заједничко за подручје обе области то је њихов статус пограничних (лимитрофних) области после повлачења нових граница Србије 1878. године, по одлукама Берлинског уговора о миру између Србије и Турске. Померањем „старих граница" после 1878. године и после првог светског рата. Од 1878. године државна граница је први пут „пресекла" лужничко и власинско предеоно и етничко подручје од залеђа, које је остало иза српско-бугарске границе, као остатак некадашње предеоне целине, Знепоља, из доба турске владавине до ослобођења (1878). Померањем граничних државних линија Србије после 1918. године, Лужница је престала да се развија као гранична територија и погранично етничко подручје, док је Власина и даље, до наших дана, наставила ток етно-демографског, историјско-политичког и културног развоја као гранична област у југоисточној Србији, у залеђу Лесковачке Мораве. Тако је, у односу на област Власине, Лужница имала двојни карактер пограничне етничке

и предеоне области: до 1878. се развијала као погранична област, да би после првог светског рата (1918) наставила развој као приграничнo подручје Понишавља, у оквиру суседног пиротског пограничног подручја.

3. Постављање нових државних граница 1878. утицало је, такође, и на промене у положају и типу пограничних лужничких и власинских насеља. Нова државна граница је пресекла не само обе области од залеђа, него је од матичне области предвојила и нека од граничних села, која се отада почињу развијати као двојни тип села: на српској територији пресечени делови ових села добијала су назив уз придев „српски", а нека су, на ненасељеном делу сеоског атара, који је остао на српском подручју, ницала као „Нова Села".

Повлачење нових граница преко сеоских атара после 1878. допринело је да се као нова појава, у оквиру већ поменутог етничког и националног отуђивања заграничног дела власинског и лужничког становништва од српске матице, уочи и једна друга етнолошка специфичност: у животу становника предвојених села није се јавила етничка асимилација, јер је становништво ових села било истог етничког састава, али се у оном делу пограничног насеља који је остао изван матичне српске територије, јавља после померања „старе границе", већ одмакао ток денационализације; односно, после поновног уклапања одвојеног дела граничног села, таква села имају двонационално, „мешовито" српско-бугарско становништво. Тако се у лужничком селу Пресека, које је преполовила нова граница, настањено становништво, које чува традицију крвно сродних веза између породица из обе половине села, („још се не узимају", не склапају међусобно брачне везе). Још увек се деле на српско, које је задржало архаичан српски дијалекат, и на „бугарско", које говори истим, али већ знатно бугаризованим српским „лужничким" дијалектом. На сличне се појаве наилази и у Валнишу, Нашушковици, али са мање израженим подвајањима. Међутим, традиционална етничка обележја, обичајни живот и материјална народна култура становника ових пограничних села остали су неизмењени и заједнички, са бројним преостацима српске средњовековне традиције. Гранична линија на подручју Власине пресекла је атар села Црне Траве (1878), са сеоским испашама и имањима а, исто се то догодило и у власинским селима Кални, Преслапу, и лужничко-власинском селу Црвеној Јабуци, као и у још неким.

Подручја ових „двојних" пограничних села у Лужници и Власини после 1878. и 1918. године била су „неуралгичне" зоне у историјско-политичким односима и пограничним инцидентима на српско-бугарској граници, о чему сведоче и архивски извори.[9] У демографском и популационом развоју ових пограничних села запажа се слична ситуација. То су постала жаришта депопулације и емиграционих кретања из Власине и Лужнице ка урбаним средиштима и урбанизованим зонама јужноморавског подручја у старијем периоду (до краја 19. и почетка 20. века), као и у наше време, после првог и другог светског рата, када се утапају у опште економске миграционе процесе на подручју јужноморавског региона.[10]

4. Социјално-економска кретања и промене у административно-управним поделама у Лужници и Власини знатно су утицали на етнички развој и трансформације традиционалних облика народног живота. Постављање српско-бугарске државне границе и њена каснија померања после 1878. на подручју обе области је покренуло нове миграционе таласе са обе стране граничне линије.[11] Тада су измењени правци миграција и појачан је њихов интензитет ка јужноморавском подручју и према унутрашњости Србије. Отада до данас у обе ове области остају трајно присутна, повремено латентна али чешће интензивна, емиграциона струјања из ових пограничних области у залеђу Лесковачке Мораве. (У односу на Лужницу, Власина се нарочито у периоду од 1878. до другог светског рата, формирала као депопулациона гранична зона јужноморавског региона, каква је остала и до наших дана. После првог светског рата, са померањем граничне линије, Лужница се формирала као приграничнa област, а тиме је омогућено и јењавање емиграционог и депопулационог процеса у њеним планинским насељима, започетог непосредно после 1878. године, у условима сезонских печалбарских кретања преко границе, у Бугарску и „Влашку".[12]

Оно што је заједничко за обе ове пограничне области у погледу економских и популационих кретања то је економски значај традиционалних печалбарских сезонских миграција, као и „исељенички" карактер миграција луж-

ничких и власинских печалбара у суседне јужноморавске урбанизоване центре и приградска насеља, а посебно „у Србију“,[13] у градска и сеоска насеља у унутрашњости земље до другог светског рата, а после 1945. године и у индустријске центре и њихову околину у другим југословенским републикама, или у иностранство, као „радници на привременом раду.“[14]

У оквиру социјално-економских промена после 1878. године, спровођење планске колонизације у „ослобођеним пределима“ у расељеним турским селима и на бившим турским поседима, обухватало је и део становника пограничних власинских и лужничких насеља.[15] У периоду после 1945. године, власинско и лужничко становништво поново учествује у колонизацији расељених подручја АП Војводине, заједно са становницима из суседних пограничних области (Крајишта, Врањске Пчиње, из Јабланице и лесковачког и власотиначког краја).[16]

Како у оним ранијим, тако и у савременим емиграционим процесима са лесковачког пограничног подручја, извршени су сложени и специфични процеси не само етничких прожимања и асимилације пограничног власинског и лужничког становништва са становништвом у новим завичајним срединама, него и процеси трансформације традиционалне народне културе и менталитета, у којима се погранично власинско и лужничко становништво у новим економским и социјалним срединама формирало као тип стално настањених „печалбара“, који су собом доносили и задржавали у породичном животу и обичајима многе од старих навика и схватања које су наследили од старине, у својој „татковини и дедовини“. Овог становништва било је и одраније (од времена првог и другог устанка) у Србији, као и касније, у време устанака и буна у лесковачком, власотиначком и пиротском крају, тридесетих, четрдесетих и шездесетих година прошлога века), као ратних пребеглица и „бежанаца“ настањених у унутрашњости Србије, нарочито у околини Београда, Смедерева, Крушевца, Јагодине, Алексинца, Неготинске и Тимочке Крајине.[17] После 1878. године у новим државним границама, миграције овог пограничног становништва су се вршиле и даље према жариштима ранијих досељавања у Србији.[18] И данас, на пример, још увек Власинци, нарочито Црнотравци, исељавају се и стално настањују у околини Смедерева и Београда, Крушевца и Светозарева, и на подручју њихових приградских насеља.

5. Честе административно-управне поделе на подручју пограничних области Власине и Лужнице непосредно после 1878. као и после 1918. године знатно су допринеле стагнирању њиховог економског и културног развоја. Подручја ових пограничних области су после ослобођења 1878. године укључивана у суседне округе: Власина је као насеље била у масуричком срезу, у округу врањском, док је остали део власинских насеља, од Црне Траве до Тегошнице, припадао срезу власотиначком у округу нишком; Лужница је најпре била укључена у истоимени срез у округу нишком, а затим је припојена краће време, срезу власотиначком, да би коначно била укључена у округ пиротски као посебан срез.[19] Као последица честих административних промена у Власини се јавља и до данас неформирано урбано средиште за целу област. Велико и развијено насеље Власина остало је неурбанизовано у корист Босиљграда, који се почео развијати у периоду после 1918. као управно и економско средиште за насеље Власину, са свих његових четрдесетак развијених махала, „села“. Тек после другог светског рата, са изградњом система ХЕ (на реци Врли после 1950. године), Власина се развија као сеоска варошица и административно-економско средиште у појединим развијенијим деловима, тј. као Власина Рид, Власина Округлица, Стојковићева мала. Црна Трава је још у периоду после 1918. године почела да се развија у сеоску варошицу, као административни центар за околна власинска села у доњем сливу реке Власине, на простору до села Тегошнице и Брода. Током ратних година 1941—1944. као погранична област, Власина је постала у периоду НОБ на јужноморавском подручју „слободна територија“, чија су средишта били Црна Трава и Власина. Овоме је допринело то што се знатан део радника печалбара из власинског краја укључио у раднички покрет и НОБ. Међу њима су бројни учесници у радничком покрету до 1941. године који су се укључили у НОБ у току непријатељске бугарске окупације јужног Поморавља. Са црнотравским печалбарима су у НОБ учествовали и бројни лужнички печалбари, зидари и ћеремиџије, као и Власинци. После 1945. године, нарочито од времена „колониза-

ције“ у АП Војводини, Црна Трава је била готово расељено „село“, и тек у периоду после 1955. године овај део власинског подручја укључио се у индустријску производњу Власотинца и Лесковца, као економских средишта овог подручја. Процес урбанизације власинских села, са Црном Травом као седиштем општине, постао је интензивнији 1960-тих година, када Црна Трава постаје и културно-просветно средиште за подручје пограничне области Власине. Међутим, насеље Власина је од 1878. па све до данас, остало у оквиру административних средишта врањског округа и није преузело оне управне и културне функције које је имала Црна Трава.

У економском развоју подручја јужноморавског региона значајну улогу су имали традиционални сеоски занати и занимања Власинаца нарочито у годинама после 1918. и у савременом периоду индустријализације овог дела југоисточне Србије. Данас, међутим, индустријализација и урбанизација није створила могућности за економски развој Власине, што се одразило и у најновијим емиграцијама Власинаца изван завичаја. На тај начин ни данас нису створени услови да Власина коначно добије своје економско и управно средиште, и постане самостална економска, управна и етничка целина. За разлику од насеља Власине, Црна Трава представља у последњих пет деценија већ формирану предеону и управну целину, а не само развијено насеље у горњем сливу реке Власине. Отуда се данас нарочито уочава разједињеност подручја ове пограничне области у административном и општем економском смислу.

Лужница је прошла кроз уједначеније токове економског развоја захваљујући мањим утицајима административних подела после 1878. године на општи развој области као целине. То је убрзало и формирање Бабушнице, као средишног, али неразвијеног насеља после 1878, које се налазило на важној комуникационој раскрсници Понишавља. У периоду урбанизације после 1918. а нарочито после другог светског рата, Бабушница је израсла у економско и административно, као и културно средиште области. Са првим почецима индустријализације Пирота, Лужница је укључена у индустријску и урбану зону Пирота са једне стране, а са друге, добрим комуникацијама повезана је са Лесковцем и лесковачким индустријским басеном.

На овај начин су обе области биле различито оријентисане у њиховом културном развоју у последњих пет деценија. Док је преко Власине био јачи културни утицај суседног Крајишта и Врања, дотле је преко Власотинца и Лесковца Црна Трава била тесно повезана са Лесковачком Моравом, одакле су струјали културни утицаји урбаних средишта снажније, вршећи истовремено изједначавање овог пограничног подручја са јужноморавским културним одликама.

II

1. Етничко подручје, према Ј. Цвијићу, одређује се према географској методи проучавања антропогеографских особина становништва, нарочито у случају када су у питању неке спорне области које се означавају географским именима,[20] као што је то овде случај са Власином и Лужницом. Од осталих научних метода Ј. Цвијић је истакао значај историјске, етнографске и лингвистичке методе, које он сматра као помоћним, експлицитним приступима у проучавањима ове врсте. У случају проучавања специфичних области, као што су погранична подручја, Ј. Цвијић је усвајао интердисциплинарни истраживачки поступак.

Савремена етнологија, као посебна дисциплина (или културна антропологија), полази од гледишта да језик народа, као производ његове културе, одражава друштво које се њиме служи и целокупну културу људи који говоре истим језиком.[21] У нашим културним просторима још је Вук Караџић, пре више од једног и по века, изнео исто схватање у свом обимном делу о језику и култури српског народа. Дакле, много раније него што је била формирана етнолошка наука у свету. Ако би се пошло од језика, говорних одлика, као важних фактора у одређивању етничког, националног и културног идентитета народа, онда би се посебно и у нашем примеру проучавања становништва и културе у пограничним областима у залеђу Лесковачке Мораве, могло најпре ослонити на Вуково оскудно, али есенцијелно тумачење ентонима „Торлак“: то је по њему „човјек који нити говори чисто српски, ни бугарски језик“.[22] На једном месту у својим списима, Вук наводи да је између осталих српских земаља „предео изме-

ћу Мораве, Нишаве, Старе Планине, Сукаре (Суве Планине), ће је... Врање, Куршумлија... Прокупље и Лесковац, најнепознатији комад Србије."[23] У његово време ово подручје припадало је административно Румелији, а према говору он је његово становништво по говору сврстао у српско, закључивши да „не само што Лесковчани нијесу Бугари, него и сами Видинци и Ћипровчани и Пироћанци по језику су ближе Србима него к Бугарима". По административној подели српских земаља у Турској, Вук наводи да је ово подручје припадало „Старој Србији"... где су земље народа нашега с ону страну Старе Планине", наводећи да се „у гјекојијем местима Старе Србије... говори чисто српски, а у многима се заноси мало по бугарски". Он овде, свакако, мисли на област „Шоплука", на Трн, Брезник, Ћустендил, у чијем су се саставу налазиле области српских средњовековних господара, Константина и Драгаша Дејановића.[24] Ови Вукови записи су и први зачеци оне методе у проучавању етничког и културног развоја нашег народа која се у савременој науци назива лингвистичком и историјском научном методом.

Језик као пресудно обележје етничке структуре пограничних области Лужнице и Власине истакнути су још почетком 20. века у научној литератури, где се говор њиховог становништва означава као поддијалекат тимочко-лужничког говора, који се додирује са јужноморавским говором у Лесковачкој Морави, а код тока Врле Реке и са заплањско-сврљишким дијалектом.[25]

Према Ј. Х. Васиљевићу,[26] границе Шоплука обухватају „Власину, Црну Траву, Рупље, Црвену Јабуку, Преслап, Калну и сав јужни крај пиротског округа у Србији све до Софије и Ћустендила у Бугарској". Према говорним одликама становника ових области, као дела Шоплука, Ј. Х. Васиљевић разликује две зоне: у оном делу Шоплука који обухвата „ослобођене пределе Србије од 1878. године", разликује се власински говор од црнотравског, а сличан је говору становника села Преслапа. У „Шоплуку у Бугарској", према његовим проучавањима, такође се разликује „говор трнски" од говора у осталим шопским пределима, и да „у свему он представља искварен српски говор", који је настао под притиском бугаризације овог краја после 1878. Слично претпостављају још неки истраживачи говорних одлика пограничних области, према којима се „Бугари из округа близу Радомира и Ћустендила зову Шопови."[27]

М. Ђ. Милићевић на подручју пограничних области Власине и Лужнице разликује по говору две посебне етничке и говорне целине: Шопове и Торлачане, Шоплук и Торлак. Према његовим схватањима и проучавањима, „Лужница је крајња зона торлачког говора" ка југу, који је различит од бугарског шопског говора; „шопски говор" почињао је у његово време, од села Гинци, а област „Шопско" обухватала је предео на истоку, све до Софије. Говор Торлака разликовао се од говора Загораца у Бугарској у извесним дијалекатским нијансама, и простирао се „од Старе Планине ка Дунаву", а „Торлак... од Старе Планине ка Нишави и даље".[28] И у бугарским изворима наводи се да је „у Понишављу говор народа мешовит српско-бугарског дијалекта", исто као и мешовити састав његовог становништва.[29]

Ј. Цвијић је у својим истраживањима констатовао да се по језичким одликама и етничком појму граница области Шоплука у пограничном залеђу Јужне Мораве не може поуздано утврдити. У повезаности дијалекатских и етничких фактора, по његовом схватању, постоји лабилан однос, услед динамичких миграционих кретања после 1878. године. То се посебно одражава у променљивом валоризовању етнонима „Шоп": Моравци равничари називају по говору и пореклу „Шопима" становнике „навише од њих", у пограничном планинском подручју, тј. планинце; планинци, опет истим именом називају Моравце, равничаре, или се одричу овог увредљивог назива.

О пореклу и распрострањењу имена „Шоп" доста је писано у историјској и етнолошкој литератури старијег времена (у 19. и почетком 20. века).[30] Данас се приликом проучавања у овим областима уочавају промене које упућују на то да су се етничка и културна диференцирања „Торлака" и „Шопа", као и језичка, изгубила у фолклорном наслеђу, у коме су се одређивали менталитет и културне разлике у већ урбанизованим и индустријализованим срединама јужноморавског дела и пограничног подручја у овом делу југоисточне Србије, као одраз већ извршених процеса акултурације у пограничном делу старе шопске зоне у овом подручју Србије. Са губљењем старих основа језичких одлика, раслојавањем

старе етничке структуре у емиграционим и имиграционим кретањима у овим пограничним областима, као и интеграција овог дела пограничне територије у шире локалне и регионалне оквире у јужноморавском подручју, дошло је до ишчезавања архаичних елемената у начину живота и у обичајима становништва ових области, које се сматра делом шире српске и југословенске заједнице. На тај начин се, као што је то већ запазио Ј. Цвијић, у новије време етноним Шоп све више везује за регионално одређивање припадности становништва, пре свега у диференцирању планинаца, заосталијих у културном и економском развоју, а у значењу „прост". необразован, заостао, као подругљива ознака социјалног и културног слоја. Тиме је етнички појам коначно трансформисан у социјалну категорију становништва, или у регионално обележје ових пограничних подручја.

III

1. О етичким одликама и значају овог дела пограничне државне територије у историји наше земље у нашој новијој литератури је истакнуто да је у новијој историји Балканског полуострва оно одиграло улогу „тампон-зоне" између бугарске и српске историјске територије. готово на исти начин као и у периоду турске владавине, када је њено становништво вековима одржавало културне везе са Србијом, као историјском матицом. Отуда се „на простору између Искра и ЈужнеОраве" формирало у високим планинским граничним српско-бугарским областима и наречје које представља прелаз српског језика у бугарски језик.[31]

2. Према етнопсихичким одликама и менталитету овај део пограничних области у јужноморавском залеђу означаван је у новијој литератури као део „српског Шоплука". После 1878. године јужноморавско подручје постаје знатно више измењено у погледу састава досељеничког слоја, у коме преовлађује становништво придошло из суседног планинског, шопског подручја, и моравско-вардарска досељеничка струја са севера и југа. Због јаког „централишућег" дејства плодне и комуникативне јужноморавске равнице, подручје Лужнице и Власине, као залеђе јужнеОраве, са становништвом које представља део „шопског варијетета", било је привучено и укључено у сложене и врло интензивне асимилационе етничке процесе, у којима је оно неосетно прелазило у „моравско-вардарски варијетет", који чини етничку основу јужноморавског долинског подручја.[32]

У литератури су одређене основе старије етничке структуре пограничних области Власине и Лужнице, у којој најстарији слој представљају малобројни старинци или најстарији досељеници, у породичној традицији данашњих становника запамћених као малобројне старе српске досељеничке породице са Косова. Популациону масу овог старијег слоја представљале су „ћутуклије", „стара ћока, соj" или „темелије", као представници шопског старинског становништва, затеченог у време ослобођења 1878.

Смену иначе ретког српског средњовековног слоја становништва у овим пограничним областима, која се извршила после турских освајања, данас обележавају само ретка очувана народна предања о старим српским владарима „Дејановићима", који су у Власини развили рударство и населили је са разних страна продошлим „маданцијама", по „рудиштима", која су била још из старих периода, „од латинско време, кад било Латина", о чему се само у магловитим и нејасним предањима очуваним код најстаријих становника овог краја, сазнаје о неком ратном истребљењу „Латина".[33]

Као преостаци архаичних досељеничких слојева у Власини у предањима и топонимима очувани су трагови „јурућких" сточара, затим, као новији сточарски номадски слој „Амани" или „Црновунци", и „Арнаути" на турским имањима.[34]

Према народној традиционалној подели, „Повласинцима" се називају становници села са обе стране реке Власине, све од Љуберађе па до ушћа Власине у Јужну Мораву. Ово је јужноморавски етнички слој, који се по обичајима, ношњи и говорним одликама у свему разликују од Шопова. Шоплуком сматрају предео „источно од Лесковца" и Грделичке клисуре, а западно од Пирота, са сливом Тегошнице, обухвата Црвену Јабуку и села до Љуберађе, идући „билом Старе и Суве Планине", до Беле Паланке. Власинци су, за разлику од „Повласинаца", Шопови. И јужноморавско становништво, Повласинци, и Шопови — сви се називају Србима по националним осећањима, што су и доказали

бројним устанцима у турско време, као и у последња два светска рата својим учешћем у борбама за ослобођење Србије и југословенске домовине.

На крају,, у погледу етичке слојевитости, треба поменути и то да је у литератури истакнуто да старе породице непознатог порекла у Власини (области), слично и у суседним пограничним територијама, представљају континуитет у настањености ових пограничних области, а њихово порекло се доводи у везу са насељавањима и расељавањима у време наиласка турских освајача у ове области.[35]

У диференцирању власинских и лужничких Шопова — Торлака, у литератури се наводи регионална подела, локални називи за стариначки слој, и настањеност овог најстаријег слоја, која се поклапа са историјским поменима најстаријих словенских досељеника са затеченим поромањеним аутохтоним слојем, који су створили амалгам са придошлим освајачима Печењезима.[36]

Током стогодишњег заједничког живота после ослобођења 1878, бројне одлике менталитета и етничких диференцирања старијих и млађих досељеничких слојева су се изгубиле у процесима асимилације и културних изједначавања. Данас су ове разлике постале део карактеристичног народног усменог прозног и поетског стваралаштва, у коме предања и народни хумор на рачун међусобних односа Шопова и Мораваца упућује на традиционална етничка и културна диференцирања међу њима у старије доба.

Локална помештања и сељакања власинских Шопова и лужничких Торлака према лесковачкој Морави и ширем јужноморавском подручју чешћа су после 1878. до почетка 20. века) у планинском и потпланинском залеђу, ређа у јужноморавској долини. Са новијим миграцијама у правцу селоград, у наше време су наступале бројне промене у правцима „расипања" ка северу и југу.

Као етничка целина, овај део јужноморавског Шоплука је значајан за етнолошка проучавања нарочито због тога што је уједно и део државне пограничне територије у овом делу југоисточне Србије, и што је такође на међи економских и социјално различитих средина. Етничка граница власинског Шоплука уједно је и западна географска граница високе планинске области, на простору од Чемерника до Варденика.

3. Према етнографским обележјима и традиционалној култури, уопште, у поређењу Лужничана са Власинцима у народу постоји мишљење да су Лужничани, као Јужноморавци, релативно заосталији од Власинаца, који се више „мешају" са економски и културно развијенијим становништвом у Србији, као стари и познати трговци и печалбари. У погледу националног осећања код Власинаца и посебно код Црнотраваца, развијенија је више свест о припадности српској матици, широј друштвеној и државној заједници, што су потврдили и у последњем светском рату, 1941—1945. године, као једна од „слободних територија" на подручју јужне Србије у периоду НОБ.

Економске промене после 1878. године и постављање нових државних граница на подручју Власине и Лужнице, одражене су у наглом опадању сточарске производње, услед губитака пашњака и шуме у заграничном појасу у бројним пограничним селима, као и због отежаних услова за традиционална номадска сточарска кретања у области и изван ње. Крчењем заједничких сеоских шума, као и уједињењем или закупом колективних сеоских испаша (Црна Трава, Брод, Добро Поље, Власина, Кална), као и спровођењем нових законских мера у коришћењу „државних шума" и одузимању сеоских утрина и шума, почели су се губити и стари сеоски обичаји везани за колективну сеоску и породичну својину у паши и земљишту за обраду, из старијег времена. Тако се почео постепено губити старински обичај „бачијања", колективног сеоског сточарења и низа обичаја и обреда везаних за њега (на пример, „премлаз" и „премеравање" млека, старински обичаји за приплод стоке) а са смањивањем утрина и површина под ливадама, и обичаји који прате колективне радове око косидбе и прибирања сточне хране. Ови стари обичаји су се у редукцираним обичајним формама одржавали у годинама непосредно после другог светског рата, а понегде се одржавају до наших дана, али углавном у оквиру породичних удруживања у једном селу, док се међусеоско колективно сточарење већ сасвим изгубило. Уместо тога данас преовлађује шталско сточарење у оквиру индивидуалних сеоских газдинстава,

у „поткућници“, што је нарочито карактеристично за збијена равничарска лужничка села.

Са наглом индустријализацијом и урбанизацијом обе области традиционалне врсте сеоских печалбарских заната и домаће радиности изгубиле су свој ранији значај, а уједно измењени економски услови су утицали да се изгубе и стари печалбарски обичаји, везани за испраћај и дочек печалбара, а такође и губљење бројних елемената домаћег кућног ентеријера, који су били производ сеоских занатлија. Стари власински, црнотравски и лужнички мајстори „ћерамиџије“, зидари, дунђери, црепари, и циглари надалеко чувени по Србији и изван ње, у периоду после другог светског рата постали су индустријски радници у лесковачкој и власотиначкој грађевинској индустрији, и у локалним сеоским индустријским центрима (у Дарковцу, Добровишу) а такође и у првим индустријским предузећима Бабушнице, у оквиру „пратеће индустрије“ Пирота и његове индустријске привреде. Први пут у историји црнотравског краја, основан је и стручни школски грађевински центар у Власотинцу, Црној Трави и Лесковцу. Некадашњи власински сточари данас су укључени и у ХЕ погоне „Власине“, а посебно у новоформиране објекте туристичке привреде на Власинском језеру.

Све ове промене у социјално-економској структури пограничних области у залеђу Лесковачке Мораве, Власине и Лужнице, уједно су се одразиле и у трансформисаним садржајима обичајне традиције, прилагођеним новим условима живота у старом завичају и у новим срединама у којима живе Власинци и Лужничани као сталн досељеници.

Међутим, нису до данас раскинуте трајне везе између исељених Власинаца и Лужничана са старим завичајем. Најчешће се и данас породичне светковине, као и колективне сеоске прославе и скупови „печалбара“ и „колониста“ одржавају преко године о сеоским светковинама или колективним радовима (косидба на Власини, у Црној Трави), што се данас најчешће везује за нове празнике (прославе дана ослобођења, Дана устанка и бораца, за Први мај).

Као једно од основних етнолошких обележја у Власини и Лужници по којима се они и данас још увек распознају као крајње пограничне области у залеђу Лесковачке Мораве, јесте женска народна ношња сачувана из старијег времена, са извесним трансформацијама и прилагођавањима савременим условима живота. Карактеристично је то да ни развијена текстилна индустрија Врања, Лесковца и Грделице није до данас искористила код старијих генерација жена традиционалне „литаке“ ил „мујере“ црнотравске, и власинске саје“. Међутим, мушка ношња власинских и црнотравских печалбара, и данашњих индустријских радника, има сва обележја савременог урбаног начина одевања, а старинско власинско и лужничко „клашње“, које се још користи у планинским пограничним селима, није више беле боје, већ га је заменило „суро“ и мрко домаће вунено ткање. Отуда и данас још понегде у лужничким селима и поред реке Власине раде старе „тупалице“, ваљавице, док се у домаћој радиности још израђује старинско сукнено ткање, на старински начин, старинском технологијом, сличној оној у Грделици, где је из старинске „Гајтанаре“ изникла развијена текстилна индустрија, у наше време.

Са губљењем старинске ношње код младих генерација, нестају оне традиционалне одлике етнографских издвајања Власинаца и Лужничана од суседних пограничних и јужноморавских крајева, као део њиховог предеоног етничког и културног идентитета.

Према одликама старинске женске ношње на овом пограничном подручју укрштало се неколико типова, који су одговарали етничкој структури ових области. Тако се у области Власине јавља знепољска „саја“, крајишко-ћустендилски „литак“ и јужноморавска „вута“,[36] док се у Лужници још увек носе старинско „сукно“ и „аљина“, и пиротски „забан“. Као и у Власини, и овде су у старинском мушком оделу старинске беле „дреје“ замењене мрким сукном најчешће градског кроја мушког одела, ређе старинским „бревенецима“ и „гуњама“.

IV

Закључне оцене о перспективама проучавања етнолошких одлика и етничког и демографског развоја пограничних области Власине и Лужнице могу се дати упоређивањем савременог развоја ових области са ранијим периодима. Упоређивањем настањенос-

ти и демографске структуре насеља у административним подручјима у обе области може се, пре свега, пратити кретање процеса депопулације и развојних фаза насеља. У следећој табели дат је крађи приказ ових карактеристика за скоро последњих сто година:[37]

Насеље	Укупан број: 1981. година кућа (домова)	1981. година становника	1884. година кућа	1884. година становника
1. ВЛАСИНА	577	1793	387	1383
мала Округлица	205	661		
„ Рид	216	458		
„ Стојковић	156	485		
2. ЦРНА ТРАВА	741	1254	299	1951
3. РУПЉЕ	137	402	190	1362
зас. Бајинци	31	85		
„ Банковци	73	251		
„ Бистрица	18	45		
4. БРОД	129	398	145	971
5. ПРЕСЛАП	167	524	44	348
6. БАБУШНИЦА	688	2871	14	70
7. ЦРВ. ЈАБУКА	135	435	98	222
8. РАДОСИЊ	68	298	46	220

У наведеним подацима налазимо оне елементе који указују на знатну развојну линију насеља Власине и Лужнице у приближно стогодишњем периоду развоја, на осам примера, као сегментарни пресек опште развојне ситуације. Како се види из прегледа по насељима, Власина је, као најразвијеније насеље у области, тек у наше време ушла у фазу издвајања развијених делова села у самостална насеља, са посебним управним и економским оквирима. Међутим, ако би се упоредили и подаци о настањености, онда би се свакако могло приметити да у стопи просечног прираштаја нема неке велике разлике у прилично дугом периоду развоја, од 1884. до 1981: само је данас више становништва за преко 400 од броја становника колико је Власина имала пре скоро сто година. Ово несумњиво указује на до данас врло развијена миграциона струјања у савремном периоду развоја, нарочито у појединим старим сеоским махалама. Такође се види да није знатније увећан број домова у односу на просечан број становника по једном дому (домаћинству), који данас износи свега до три и четири члана. Слично је и са Црном Травом: мада је нешто виша стопа пораста броја домаћинстава данас у овој сеоској варошици, ипак је знатно смањена стопа природног прираштаја. Јер, док је 1884. године у Црној Трави просечно било до 6 чланова по једном дому, дотле данас једва износи по два члана у једном дому.

Рупље, као насеље, данас је насеље из кога су се развила три засеока која су пописана као посебна села. Према укупном броју кућа и становника у сва три засеока и у „селу", Рупље данас има знатно мање домова и становника, што указује на ово насеље као једно од жаришта депопулације црнотравског краја у наше време. Свакако да је ово планинско насеље, удаљено од погодних комуникација и привредних средишта области изложено снажним емиграционим економским миграцијама и расељавању. Исти је случај и са селом Брод. Међутим, у примеру Преслапа, као крајњег пограничног села, види се један доста неприродан однос у броју домова и становника, према коме се и поред скро учетворострученог броја домова, број становника повећао за једва око 12 %.

У Лужници, међутим, у односу на нагли развој Бабушнице као средишта области, погранична села су такође у опадању: Црвена Јабука, на пример, у току стогодишњег развоја има прилично низак природни прираштај становништва и у погледу броја домова, и у погледу броја становника, што указује на интензиван процес расељавања и депопулације у наше време.[38] У овом погледу је стање још критичније у насељу Радосиње. Несумњиво да процес индустријализације и урбанизације Бабушнице, као развојног урбаног и привредног средишта, празни делом лужничка села, као и пиротска индустрија, која привлачи радну снагу из лужничких села. Такође је и процес исељавања изван завичаја, у правцу унутрашњости и урбаних средишта наше републике, па и ван граница земље, већ знатно захватио и лужничка и власинска погранична планинска села, а делом и она насеља у равнијим деловима области, уз локалне комуникације. Овај процес је очигледно започео седамдесетих година нашега века да се интензивно развија,[39] док се у периоду од 1948. до 1961. популациони развој ових пограничних села испољава у позитивној стопи прираштаја, како то показује и следећи преглед података,[40] са упоређењем података из међуратног периода (1931):

Насеље: (општина)	1931. бр. кућа	1931. стан.	1948. број домаћинстава	1953. број домаћинстава	1961. становника	1981. број станов.
1. БАБУШНИЦА	440	3521	195—603	204—749	293—972	1668
2. Црвена Јабука	151	438	143—856	137—872	156—841	—
3. Нашушковица	—	—	98—656	109—649	122—642	—
4. Пресека	—	—	93—606	99—630	130—647	—
5. Валниш	—	—	108—639	107—553	99—441	—

Ови само сегментарни прегледи могу да укажу на разлике у развоју насеља и депопулационих процеса у области Лужнице и Власине. Како се из података приближно може претпоставити, и поред интензивирања урбанизације и зачетка индустријализације Бабушнице као привредног седишта, у лужничким селима је у годинама после 1950. започело стагнирање, делом колебање и најзад опадање природног прираштаја у удаљеним потпланинским селима (Пресека, Валниш), а делом и до стабилизације популационих колебања. У удаљенијим селима је после 1960. године (Црвена Јабука, Нашушковица) отпочео постепен пад стопе природног прираштаја, да би се већ од седамдесетих година почео интензивирати процес депопулације удаљенијих планинских села, али још увек не у онако високо израженој стопи као у власинским насељима.

Несумњиво је да у зависности од економског развоја обе пограничне области зависи и њихов популациони развој, а истовремено и опште промене и трансформације у целокупном народном обичајном животу и навикама и менталитету становника овог дела пограничног залеђа јужноморавског региона, слично и у другим суседним областима у овом делу Србије.

Као основна перспектива истраживања етничког развоја и традиционалне културе ових пограничних области намеће се праћење односа утицаја фактора општег привредног и културног развоја Лесковачке Мораве и њиховог одраза на миграциона кретања, депопулацију и трансформисане форме народног живота и обичаја, као нужних услова прилагођавања новонасталим животним потребама расељеног пограничног становништва Власине и Лужнице у јужноморавском региону, посебно изван овог матичног миграционог подручја, у друге крајеве Србије, или у САП Војводину, као и ван граница југословенске домовине.

НАПОМЕНЕ И ЛИТЕРАТУРА

1. Етнографски институт је у оквиру дугорочног плана рада организовао систематски теренска етнолошка монографска истраживања у области Власине (1961—1965, 1966—1971 и допунска истраживања 1975—1980.); и у области Лужнице (1972—1975, а допунска истраживања 1976—1979). Неки резултати од ових објављени су делимично у научним и стручним часописима (са обрађивањем проблематике из фолклора, миграционих кретања, печалбарских занимања и демографских промена, у издањима Етнографског и Балканолошког института САНУ (чији су аутори били учесници екипних истраживања ових области), а посебно у Лесковачком зборнику, у коме је објављен знатан број радова (са истом проблематиком) сталних сарадника Народног музеја у Лесковцу. Основни проблеми у овом прилогу разматрани су као део наведених истраживачких теренских и архивских резултата у периоду из 1962—1985. године и литературе. Дат је, на тај начин магистрални пресек истраживања у једном ширем временском периоду, у коме је извршен сложен и специфичан процес етно-демографских и културних трансформација у овом делу пограничних области на подручју јужне Србије.

2. М. Васовић, Предеоне особености и неки географски проблеми југоисточне Србије. Лесковачки зборник XI, Лесковац 1971, 116, 118, 119.

3. Ј. Ћирић, Територијално разграничење утицаја Лесковца и Ниша. Лесковачки зборник IV, Лесковац 1964, 79, 81. Упор: П. Куколь „Турска Србија" (на немачком) Беч 1871, 25, 25, 94, 107 (о Лесковцу и његовој гравитационој зони суседних подручја), исти део у преводу: Вл. Стојанчевић, Један географски опис лесковачког краја из 1871. Лесковачки зборник XXVI, Лесковац 1986, 319. Р. Т. Николић, Крајиште и Власина. Српски етнографски зборник. Насеља књ. VIII, Београд 1912, 17, 80, 100—104.

3. Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Срп. етногр. зборник I, Београд 1902, LXXIII. Исти: Балканско Полуострво и јужнословенске земље књ. I, 320, 330, 333.
Р. Т. Николић, нав. дело, 17, 19, 80, 100.
М. Б. Милићевић, Краљевина Србија. Београд 1973 (ново фототипско изд.), 7, 10, 118, 119, 236, 302.
Вл. Николић, Из Лужнице и Нишаве. Срп. етн. зборник. Грађа и расправе књ. 16, Београд 1910, 1—5.
Ј. Ћирић, Насеља Горњег Понишавља и Лужнице, Пиротски зборник 8, Пирот 1978, 121.

4. Р. Т. Николић, нав. дело, 10, 11—14, 161, 162.

5. Исто, 5, 10, 196, 232.
6. Исто, 7, 17, 80.
7. Р. Т. Николић, нав. дело 10, 11, 116—120.
8. Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. Београд 1879, 195. (Чл. XXXVI Берлинског уговора).
Ј. Х. Васиљевић, Цариброд и Босилеград. Братство XVIII, Београд 1924, 42, 43. М. Ђ. Милићевић, нав. дело, IX—XXXVIII.
М. Ракић, Из Нове Србије. Отаџбина, књ. шеста, св. 21, Београд 1880, 118, 284. Р. Милетић, Премеравање Србије. Ратник, књ. III,, св. V, Београд 1880, 417.
9. В. Николић — Стојанчевић: Јован Ристић о питањима ратних миграција 1876, 1877—1878. и новим пограничним етничким зонама Србије после Берлинског конгреса. Научни скупови Српске академије наука и уметности књ. XXV. Председништво, књ. 5. Зборник радова „Живот и рад Јована Ристића", Београд 1985, 106.
Ф. Каниц, Србија. Историјско-етнографске путописне студије. Лајпциг 1868. (на немачком): у предговору своје књиге наводи да је „повод за студијска путовања" био у првом реду „увек отворено Источно питање и немири на Балкану", који су претходили српско-турском рату 1876, 1877—1878, после којих су наступили спорови око нових граница између Србије и Бугарске, који ће трајати и касније, приликом његових поновних путовања после 1878. до краја 19. а почетком 20. века.
Упор. документа: Архив Србије. Министарство унутрашњих дела. П/1879. Ф. IX, 226; П/1879, Ф. 2, 57. У једном документу се говори о пограничним сукобима између сељана из заграничног села Главановци у Бугарској и сељана из пограничних села у Србији — Црвене Јабуке и Раков Дола: расправљало се питање насилног упада сељана из Главановца у гомили од 30—40 људи на гранична имања Црвенојабучана и Раковдолчана, где су им посекли шуму. Жалбе ових српских сељана пограничним властима због неистините тврдње Главановчана да на њиховим сеоским атарима имају своја права, јер се они са њима и не граниче, већ се граниче само са атаром села Калне на српској граници, где су опустили, насилно посекли, шуме Каланчанима. У својој жалби сељани Црвене Јабуке и Раков Дола наводе да „наши сељани кад претерују своју стоку" преко границе на испашу у Бугарској, морају да се редовно јављају за дозволу бугарском „ђумруку", док сељани Главановца из Бугарске прелазе „на нашу страну мимо српске царинарнице и не јављају се „српској стражи". (ДАС Мин. дела, П/1885, Ф. VI, 107.) У истом акту се наводи и да је „закуп паше на граници" према Бугарској такође отежан, што помиње и Р. Николић за испашу на планини Стрешеру (нав. дело, 257).
10. Р. Т. Николић, нав. дело 10, 196, 217.
В. Николић—Стојанчевић, Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас. Лесковачки зборник III, Лесковац 1963, 96, 101. Исти аутор: Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку. Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, 33; Исти аутор: Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије (Лужница, Власина, Врањско Поморавље). Етнографски институт САНУ. Симпозијум „Етниолошка проучавања савремених промена у народној култури". Београд 1974, 198, 191, 193, 195, 199, 200; Исти аутор: Власотинце после ослобађања од Турака 1878—1890. Лесковачки зборник XXIV, Лесковац 1984, 271, 272—274, 281, 282, 289—292, 297.
Ј. Бирић, Насеља Горњег Понишавља, 127, 128, 129. Од истог аутора: О неким карактеристикама и проблемима градског организма Лесковца. Лесковачки зборник, V, Лесковац 1965, 37.
Т. Васић, Друштвена динамика на подручју Горњег Понишавља у време борби наших народа за ослобођење од Турака. Пиротски зборник 8—9, Пирот 1979, 298.
О. Савић, Дневне миграције радне снаге околних села у Лесковац. Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 89.
В. Маринковић, Миграције радне снаге на привременом раду у разне земље света из лесковачког краја. Лесковачки зборник XIII, Лесковац 1973, 122—125.
В. Николић—Стојанчевић, Традиционални грађевински занати у Србији и заштита споменика народне архитектуре. (На француском). Радови Првог Међународног конгреса европске етнологије „Заштита споменика". Братислава. Словачка академија наука, 1976, 112—114. (Наслов и текст у оригиналу на француском).
11. В. Николић—Стојанчевић, Етничке промене и миграциона кретања у ослобођеним крајевима Србије као последица српско-турских ратова 1876—1878. године. Историјски институт. Зборник радова књ. 2. Научни скуп „Србија у завршној фази Источне кризе 1877—1878. године. Београд 1980. 104, 105 107.
12. М. Ђ. Милићевић, нов. дело, 242.
С. Симоновић—Монка, Печалбарство и неимарство црнотравског краја. Београд 1983.
Ј. Бирић, Појава и територијално распрострањење црнотравске куће. Лесковачки зборник VII, 1967, 111, 112.
13. Р. Т. Николић, нав. дело, 10, 11, 196.
14. В. Маринковић, нав. дело, 122.
15. Р. Т. Николић, нав. дело, 218.
В. Николић—Стојанчевић, Власотинце после ослобођења, 289. Архив Србије, Мф. П. IX, 1890: Попис распореда пореза на земљишта, Власина, срез масурички, окр. врањски (становници задужени за порезу ван села Власине, у селима окр. топличког).
16. И. Цина Глигоријевић, Демаркациона линија кроз јужну Србију 1941. Лесковачки зборник XIV, Лесковац 1974, 64.
Р. Костадиновић, Црна Трава и Црнотравци, 1968; Исти аутор: Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају. Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972.
Ј. Јовић, Власотинце и околина у 1941. години. Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 67.
Ж. Николић—Брка, 22 дивизија. Београд 1972, 176, 239, 323.
Х. Ракић, Рад КПЈ у лесковачком округу 1941. Лесковачки зборник VI, 1966.
Ј. Ф. Трифуноски, О послератном насељавању српског становништва у Каравукову, Оцацима и Дероњама. Нови Сад 1961, 18—20, 30—32.
В. Бурић, Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини. Гласник Етнографског института САН II — III, Београд 1957.

М. Филиповић, Проучавање насељавања у Војводини. Нови Сад 1958.

17. Вл. Стојанчевић, Јужна Србија у 19. веку. Историјски преглед. Београд 1955; Од истог аутора: Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године. Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, 43, 45, 46.

Р. Т. Николић, нав. дело, 155, 217, 218.

Вл. Стојанчевић, Пирођанци и пиротски крај у ослободилачком покрету српског народа у 19. веку до 1877. године. Пиротски зборник 8—9, Пирот 1979.

18. Р. Т. Николић, 217, 218.

19. Државопис Србије св. XVI. Београд 1889, 78.

20. Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. Књ. прва, 43.

21. К. Л. Строс, Структурална антропологија. Загреб 1977, 78, 79.

22. Вук Ст. Караџић, Српски Рјечник (IV изд. Београд 1935), с. в. „Торлак".

23. Ј. Х. Васиљевић, Стара Србија и Маћедонија са гледишта географскога, историјскога и политичкога. Братство књ. XI, Београд 1906, 74.

24. Вук, Даница за 1827. Београд. Просвета. Сабрана дела, 1965, 57, 58. (Географско-статистичко описание Сербие).

Ј. Х. Васиљевић, нав. дело, 73, 74.

Вукова преписка књ. IV. Београд 1909, 648.

25. А. Белић, Дијалекти Источне и Јужне Србије. Српски дијалектолошки зборник књ. I. Београд 1905, XXX, XI, V, XLVIII.

П. Ивић, О пореклу и особинама пиротског говора. Пиротски зборник 8—9, Пирот 1979, 203, 204.

Р. Т. Николић, нав. дело 267.

26. Овчепољац (Ј. Х. Васиљевић), Народне песме из Шоплука. Братство XI, Београд 1906, 275—276.

27. Упор. Г. Григоров, Очерк путешествия по европейской Турции, Москва, 1877, 165.

28. М. Б. Милићевић, С Дунава на Пчињу. Годишњица Николе Чупића IV, Београд 1882, 241, 243, 244. Од истог аутора: Краљевина Србија, 181, 182.

29. Упор. П. Р. Славејков, Њаколко думи за Шопит. Периодич. списание на б'лгарск. книж. дружба, кн. IX, Срједец 1884, 116, 118.

30. Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми, LIV, LIII, LIX; Исти аутор: Балканско Полуострво II књ. (Психичке особине), 149, 150.

Р. Т. Николић, нав. дело, 222, 223, 224, 229, 230, 243.

С. Тројановић, Наши Шопови, Јужна Србија књ. I, јуни 1922, св. 6, 229.

Ј. Јовановић, Шопови, неке њихове одлике и кретања. Леск. збор. V, 1965, 39, 53, 55.

31. Б. Ковачевић, Српски удео у бугарској култури. Коларчев народни универзитет књ. 42, Београд 1940, 1, 3—5.

32. Ј. Цвијић, Балканско Полуострво, књ. I, 61, 62; књ. II, 149, 150; Антропогеографски проблеми, LVIII.

33. Р. Т. Николић, нав. дело, 59, 171, 182, 183, 184, 229.

М. Васић, Дербенцијска села у Дубочици у 16. веку. Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, 29—30.

34. Р. Т. Николић, нав. дело, 54.

35. Исто, 183.

36. Р Т. Николић, нав. дело 272—280.

Ј. Шобић, Разматрања о шопској ношњи. Гласник Етнографског музеја књ. 24, Београд 1961, 52, 54.

37. Државопис Србије св. XVI, Београд 1889, 78—81, 94—98.

СРС Републички завод за статистику. Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. Први резултати по општинама и насељима. Билтен 194, Београд 1981, 25, 105, 113.

38. Ј. Бирић, Јасеља Горњег Понишавља, 128, 129.

В. Маринковић, Јужноморавска међуопштинска регионална заједница. Лесковачки зборник XVIII, Лесковац 1978, 308, 309.

Општа државна статистика Краљевине Југославије. Дефинитивни резултати пописа становништва 1931. године. Књ. I, Београд 1937, 69.

39. СФРЈ Савезни завод за статистику. Становништво и домаћинства 1948, 1953, 1961. Београд 1965, 42.

СФРЈ Савезни завод за статистику. Књ. XII. Миграциона обележја, Београд 1966.

40. СФРЈ Савезни завод за статистику. Попис становништва 1971, Миграциона обележја, 286.

Dr *Vidosava Stojančević*

ETHNOLOGICAL PROBLEMS OF EXPLORATION OF BORDER REGIONS IN THE HINTERLAND OF LESKOVAČKA MORAVA (VLASINA AND LUŽNICA)

After a short introduction, where methodological approach and valorization of this kind of scientific research in the region of southern Serbia in the last eleven decades of free national developmet after 1878 are given, the author presents the results of his explorations in several small chapters.

In chapter one, the predominant role and significance of natural-geographical factors in formation of border regions and their specific ethnic and ethnological traits are pointed out.

In chapter two, the author analyzes the migrations as being caused specifically by general strategical-communicational position and historical-political and economic development in the period of more than one hundred years. The period of cultural development of border regions Lužnica and Vlasina in actual conditions of socialist development of our country is discussed separately.

In chapter three, the results of antropological-geographical and linguistical methods of exploration of the specific cultural traits of border regions within the region of the River South Morava.

In the last chapter (chapter four), the author exposes general evaluation of former complex scientific researches in these regions and points to further prospects of ethnological researches in this part of the River South Morava region.

УДК 929-5 (497-11)

Никола Дудић

О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине

Великој групацији гробаља долине Мораве припадају и локалитети у околини Лесковца (1). Опште карактеристике везане за ову скупину односе се и на приобаље Јужне Мораве. У долинама Јужне, Западне и Велике Мораве, као и њихових притока, гробља су релативно млађа, бар оно што је нама данас доступно. Изузетак су гробља која се налазе уз неке старије сакралне објекте (Поповце, Лепчинце). Имајући у виду да су споменици и гробља овог краја познији XVIII и XIX в., не могу се очекивати појаве разноврсних облика и богатство обраде, каквих има у пределу Ибра и другде, где налазимо и надгробно камење из XIII и XIV в. Свакако да би археолошка истраживања пружила много више материјала и употпунила наше представе.

Посматрано са аспекта њиховог оформљења ова гробља не карактеришу изражајније законитости, а симболошке одреднице настајања нису заступљене као код старијих некропола других крајева Србије. Ратови за ослобођење, миграције и економски напредак, уносе нека нова поимања живота и смрти, где је превага на страни живота. Симболошка значења се губе. Избор места за некрополе поприма сасвим практичне разлоге. Све чешћа су гробља без цркава. Нестају некада врло битни односи гробље — вода, па тако и сви ритуали везани за воду. Оријентација гробља и његов однос према насељу, шуми нису више тако значајни.

Најраспрострањенији облик надгробног белега у овом крају је крст, што је одлика и других гробаља долине Мораве. Варирања постоје и карактеришу их величина, начин обраде и материјал од кога настају. Каткада су то плоче са перфорираним простором међу краковима крста, чиме је дефинисан и сам крст (цр. 1). Другом приликом ће перфорација отворити мање или више ивицу плоче, па ће крст својом контуром постати изразитији, али никада са превише истањеним крацима, који би угрозили конструктивност (цр. 2, 3). Ове плоче — крстови каткад могу да поприме и замашне димензије. Друга врста крста, која се масовношћу, обликом, начином обраде и осталим карактеристикама знатно више приближава ширем подручју долине Мораве, заступљена је у свим гробљима ближе и даље околине Лесковца. То су споменици са рустично наглашеним краковима крста потенцираним још једноструком или вишеструком линијом по ивици. Понекад се на крацима крста, са стране, појаве једна, две или више „јабука". Грубо тесани, масивни комади пешчара из којих су настали само потенцирају њихове димензије и општи монументални изглед (цр. 10, 11, 12). Околина Власотинца и долина Власине заступљене су великим, често и до 2 м и више, високим и масивним крстовима, чији се краци развијају у посебан крст, а средишни део је кружно обликован са унакрсно избушеном површином у корену кракова. Често је овај надгробник сведен на изразиту камену вертикалу завршену повећим крстом. Средишни, кружно обликован и перофрирани део претвориће се у неку врсту сунчаног точка, без бочно развијених кракова крста. Очито је изражено симболошко значење овог облика, о чему ће бити касније речи. Оваква врста надгробног споменика може се сматрати изразитим обележјем овога краја. Међу споменицима долине Мораве појавиће се у неким гробљима северно од Крушевца неколико надгробних споменика, чију би сличност са овима из околине Вла-

сотинца, више могли тражити у заједничким симболошким одредницама настајања облика, него у директној сличности форме. Свакако, као што смо већ нагласили, неуобичајени крстови из околине Власотинца остају јединствени на некрополама Србије (цр. 13, 14, 15, 16).

У другој половини XIX в. појавиће се на гробљима ломањи барокизирани крстови, каткад слабо наглашеног стабла крака крста, али зато богато разуђених — „расцветаних" завршетака. Клесани од танких мермерних плоча, начином обраде и декоративним разрешењем површина они се потпуно разликују од уобичајених решења ранијих надгробних белега (цр. 17, 18).

У долини Јужне Мораве, на југу од Ниша, у околини Лесковца, у горњем току Јабланице, Старом Нагоричану и даље ка југу појављује се над гробом нека врста каменог сандука са усађеним крстом. Старији примерци рађени су из једног комада одоздо издубљени, док су млађи састављани од посебних насатичних плоча са стране и плочом одозго. На монолитним каменовима чести су и пластични декоративни елементи. Овакав начин обраде надгробних споменика — читавих конструкција, можемо пратити и у Македонији долином Вардара. Очито да ова градња има за собом дужу традицију (цр. 18, 19, 20). Међу спомеиицима драгачевског типа (околина Књића, Г. Милановца) средином прошлог века настаће сличне камене конструкције богато декорисане, развијене из старијих (XVII, XVIII в.) дрвених обележја — „опсега", које ћемо и данас срести на Сјеничкој висоравни и Златибору. Чини се да би праизворе настанка камених сандука требало ту тражити, но никако не смемо изгубити из вида античке утицаје долином Вардара и Јужне Мораве, поготову у овим крајевима.

Надгробни белези овога краја резани су и клесани од камена. Покаткад ћемо наћи у гробљу и неки омањи дрвени крст, али су то већ уобичајени крстови које налазимо на свим гробљима Србије па и шире, постављене одмах по укопу покојника. Све врсте споменика са којима се срећемо на гробљима Лесковца и околине потичу углавном из каменолома Копашнице и околине Власотинца (Дејан — Каменљари). Зависно од материјала, природе камена, развијали су се облици и начин обраде надгробних белега. Црно-сиви шкриљац из Копашнице, који може да се цепа и у врло велике плоче, релативно мале дебљине, налазимо на некрополама најближег приобаља Јужне Мораве (Рударе). То су већ раније поменути крстови, широких плоха, каткад једва наглашених кракова, меких контурних линија и благо оборених ивица. Неуједначена дебљина, само повремено изравнана површина и то обично предња страна, да би могла да прими декоративну обраду или сажети натпис (цр. 1—7). Овако клесане плоче — крстови више импресионирају својом висином и ширином уз мање или више декоратиних елемената. Но боја камена, рустична обрада и општи изглед, остављају изванредни утисак сраслости белега и тла и скоро обавезног дрвета. Та затворена целина доима се као нераскидиви однос трајања, вечног живљења и неутољиве жеље превладавања пролазног (ф. 1).

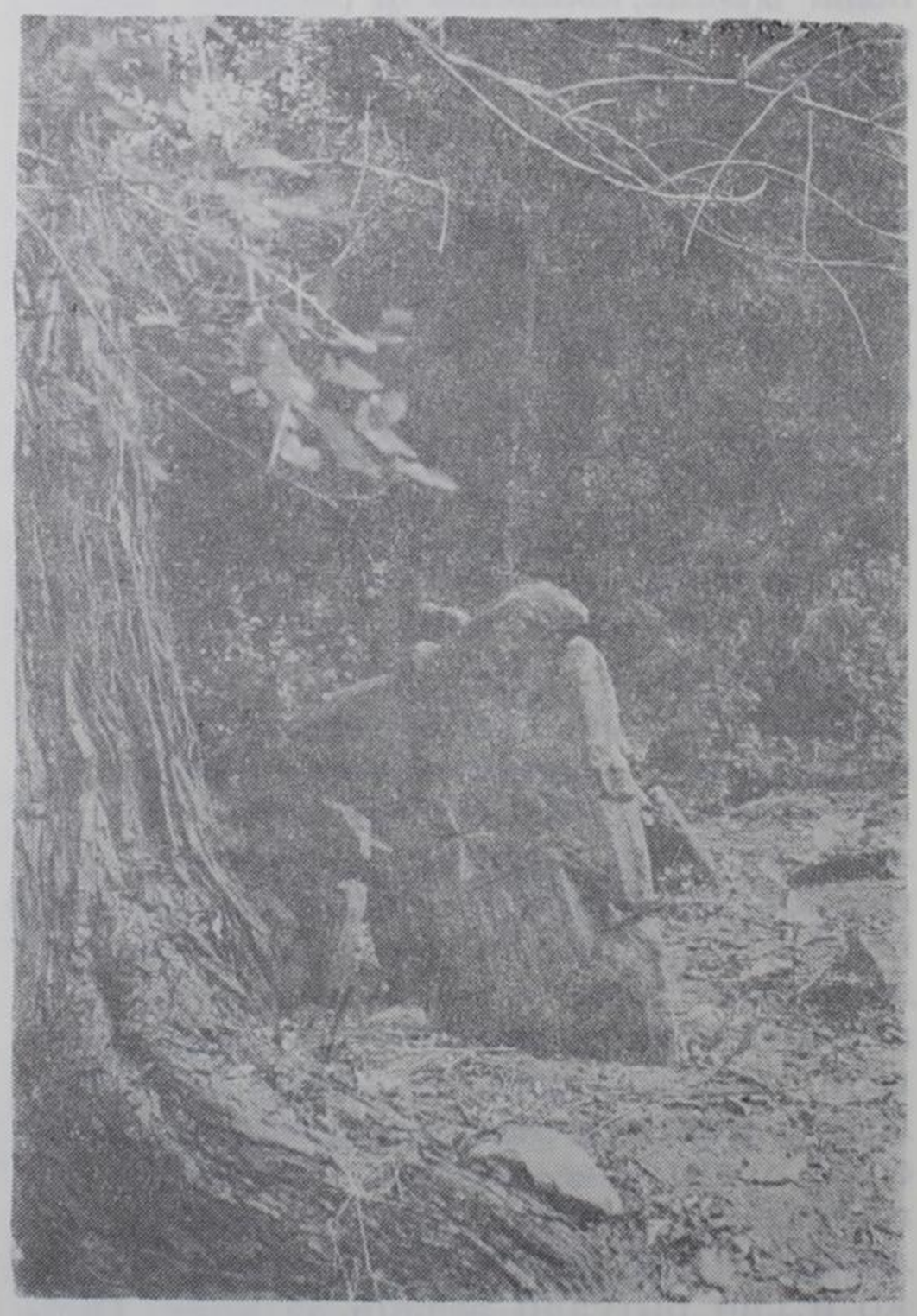

Ф. 1

Начин обраде најбројније групације надгробних споменика — крстова, за које смо већ рекли да их налазимо свуда у некрополама овог региона, можемо везати за поступке виђене у свим крајевима долине Мораве. Не баш висока занатска перфекција, апсолутно слободанн третман материјала, врло често зависан од облика и величине

камена и прилагодљивост форми, одлике су мајстора. Овакав однос резултирао је разноликошћу полазне форме — крста. Никада однос главног крака крста и бочних кракова неће бити исти. На тој релацији стварaће се безброј варијација издужених или проширених облика. Додавањем „јабука" на краковима, њиховим мултиплицирањем на главном краку или знатним повећањем, увећаваће се могућност варирања. Честим остављањем неизвађених површина међу краковима крста, надгробни камен добија у пуноћи и тежини. Контурна линија изгледа мирнија, мада повучене и избачене површине својом покренутошћу потенцирају општу динамичност масе надгробног споменика (цр. 10, 11, 12).

Огромни крстови из Власотинца који нас каткада својим разуђеним краковима и изразито наглашеном вертикалом неодољиво вуку некој чудној и мистичној човеколикости, сасвим су друкчије клесани. Пешчар, нешто крупнијег зрна, из непосредне околине, наметао је мајстору друге могућности. Камени монолити дужине и преко 2,5 м, а ширине преко 1,5 м замашне дебљине, тражили су мирну, монументалну линију. Велики кружни токови прелазе у праву без цизелирања и уситњених детаља. Изненађења и скокова нема. Општи утисак је једноставност и надмоћ смирене величине. Контурна линија је строжа, мада никад не прелази у суву геометрију. Рука и око мајстора дозвољавају себи и мале непрецизности, али никада не на уштрб целовитости. Површине су заравњене, па је линија, цртежа оштрија. Као помоћни инструмент појављује се и шестар (цр. 13—16).

Барокизирани крстови мањих димензија, запажени на ужем подручју околине Лесковца, са занатске тачке гледишта представљају виши ниво у односу на остале споменике. Рађени од белог мермера, разуђених кракова, богате контурне линије и очито врсног баратања клесарским алатом општи су доказ посебног умећа њихових стваралаца. Тачно и прецизно резање упућује свакако и на нове технолошке могућности. Уочљиво је да није све препуштено вештим рукама мајстора, већ да у процес клесања и обраде камена улазе нова помагала и отварају нове и шире могућности. Обрада површина, фино глачање, дозвољавају и реализацију богатијих и компликованијих замисли. Поред свега овога чини нам се да су надгробни споменици овог типа изгубили много од свог унутарњег садржаја, оног печата недокучивог, граничног међаша два непомирљива света, прага на прелазу реалног и ирealног, овоземаљског и загробног. Надгробни белег постаје бизарни објекат довољан сам себи, без обележја преносних вредности која крхким размишљањима намећу разлику између камена и отелотвореног каменог белега (цр. 17,18).

Могуће хронолошке одреднице надгробних споменика, уколико нам клесар није оставио записом, врло су сложен и компликован сплет чињеница, тежак за разумевање па самим тим и за рашчитавање. Ништа у човековом битисању није тако постојано као све што је везано за његове екстреме рађање и смрт. Облици споменика, тематски садржај, симболошке представе вековима се не мењају и тврдокорно одржавају. Раније смо већ нагласили да су нама доступни камени белези и околине Лесковца релативно млађи. Најстарији датовани споменик пронашли смо у старом Рударском гробљу код Лесковца из 1817. год. У једном напису о истом гробљу као најранија година помиње се 1832 (2). Година 1817. даје нам могућност да плоче-крстове од црно-сивог шкриљца датујемо у почетак XIX в, но мислимо да су споменици овог типа резани и у XVIII в. јер их има и без натписа, а налазе се у најстаријем североисточном делу гробља.

Црква у Рударском гробљу има на надвратнику западних врата записану 1796. г., као годину последњих радова на цркви. У самим вратима као довратници узидана су два већа крста од којих леви има читљиву 1726. годину. То би био најстарији засада сигурно датовани надгробник у околини Лесковца. По сагледивим детаљима он би припадао рустичним, масивним споменицима — крстовима, које налазимо на свим некрополама овога краја. Са сигурношћу можемо тврдити да међу неким старијим споменицима овога типа има оних који би могли припадати другој половини VII века. Велики крстови Власотинца и околине носе натписе из средине XIX в., али крст истог типа из Црне Траве обележен је 1837. г. (ф. 2). Барокизирани мермерни крстови су из друге половине XIX века. Од надгробних споменика нама доступних најстарији су монолитни камени сандуци са усађеним крстом. Налазимо их на гробљу у Рудару, у Власотинцу и још не-

Ф. 2

Ф. 3

ким некрополама јужније од Лесковца. Разматрајући симболошке представе на споменицима овог типа у кумановском крају (Старо Нагоричане) и другде, можемо тврдити да су неки од њих настали у XV и XVI веку, а да им је традиција употребе далеко старија.

Вишенаменска улога надгробног споменика условила је и његову декоративну обраду. Камен — белег се све више временом разликовао од сваког другог објекта анимистички поиманог. Верска припадност захтевала је и посебна обележја. Постепено проширивање функције споменика од пребивалишта душе, богаћење његовог ирealног садржаја, увођење реалистичких претпоставки о његовој намени, преношење порука потоњим генерацијама, тежња да се остави материјални документ о покојнику, захтева богаћење средстава и језика којим се то остварује. Знак се претвара у симбол. Каткада је потребна и реч. Успоставља се однос речи и слике. Рађа се систем. На каменим споменицима у лесковачком крају срећемо се са истим начином изражавања као и у другим крајевима Србије. Док су неке области, где се јављају често ликовне представе покојника, развиле моделовање и рељефну обраду, овде се сусрећемо каткад са померањем планова као вишим нивоом третирања површине, а урезивање ће сасвим задовољити као техника за презентовање тематског садржаја. Линија је основни елемент декорације. Крст као обавезни пратилац свих надгробних белега, затим неки други симболи уско везани са представом крста основни су садржај тематског репертоара. Крст ће увек заузети централни положај декорисане површине. Неких изразитих облика крста нема на споменицима овог краја. Могу се установити неки полазни облици, а то би био грчки крст, затим голготски. На односу крста и круга градиће се каткад успеле декоративне представе. Вреди споменути појаву свастике на једном споменику на гробљу код цркве у селу Поповце (Т. 1). Антропоморфне представе на белезима овог региона врло су ретке и своде се углавном на представљање лица, заправо очију, носа у врху самог крста (цр. 7, 8, 9). Вегетабилних елемената декорације могло би се рећи на ранијим споменицима нема, сем ретких линеарно извучених гранчица (цр. 2). На барокизираним белезима друге половине XIX века, стилизоване вреже и лиснате скупине прекриће скоро читаве површине (цр. 17, 18). Посматрајући их, уочи-

ћемо несумњиви утицај неких блиских касноантичких локалитета. Линију као самостални декоративни елемент срешћемо на свим облицима надгробних белега. Једноставна или удвојена она чини рубни украс на површини гробног камена, опасује и подцртава габарит крста. Њоме ће бити одређено поље намењено натпису. Удвојена линија биће реће замењена зупчастом траком или квадратасто ломљеном линијом (цр. 6, 10). Текстови су углавном распоређени у горњој и доњој зони обрађене површине, али могу бити и растурени око централне представе крста, испуњавајући тако празно поље. Мислимо да је оваква поставка натписа зависила од умешности мајстора.

Говорили смо о вишенаменској функцији споменика. Његово унутрашње садржајно богатство и језик симбола уско везан за надгробни камен уводе нас у велики и тајанствени свет непознаница. Гробни белези у лесковачком крају, као и други споменици у Србији, врло често су обележени симболима. Изразито богат репертоар симболошких представа ових надгробника везан је за разуђен симболошки систем дрво, крст, човек. Честа је појава астралних симбола. Фунерална значења сунца и месеца паганског света, рађање и умирање улазе у хришћанство као симболи поновног рађања, васкрсења, обнављања. Каткада се на споменицима мултиплицирају чиме се наглашава њихов значај (Т. 2). Занимљиво је најчешће појављивање дрвета живота у скупинама — тријадама. (Т. 1). На споменицима Власотинца и околине астрални симболи су увек у спрези са представом дрвета живота (цр. 11, 12, 15). Занимљива је доња зона крста (цр. 12) са дрветом у средини, над којим је оштро преломљена линија усмерена навише. Могуће је двојако тумачење. Сваки гроб наговештава симболику брда, као скромна реплика светих брда. Са друге стране гроб представља боравиште преминулог — кућу. Дрво на светом брду или из гроба својим стремљењем навише јасно иницира снагу обнављања и регенерације. Још једно сунце на врху крста — светлост, кулминација новог живота.

Мултивалентност симболошког значења сунца одразиће се и у начину представљања. Често су то различите розете или покренути соларни точак као симбол обнављања и настављања (Т. 1, цр. 18). Неки велики крстови Власотинца и околине са средишно постављеним кружним делом и зракасто распоређеним испупчењима, могли би се такође придружити соларним тумачењима (цр. 13, 16). Могућности рашчитавања су различите.

У вези са крстом и распећем трема споменути симболошке представе — инструмента мартирии — Христовог страдања, копље и сунђер, уско везани за култ смрти (цр. 5). Често се на високом крсту поновљених кракова појављује кружни прстен на пресеку кракова. Ако овакав надгробни крст схватимо као замену распећа, онда би круг представљао знак мартирија — трнов венац. Будемо ли га третирали као круг са уписаним крстом — симбол неба, издужено тело споменика пободено над гробом очита је веза на релацији небо, земља, подземни свет (цр 14, 15).

Говорећи о симболошким представама на овим надгробним белезима поменимо и дуалистички мотив са надгробника у Власотинцима. Врло редак на надгробним знамењима, много је чешћи на предметима везаним уз култне обреде и верске радње (поскурници, обредни лебови, цр. 19).

Надгробни белези у лесковачком крају, посматрани у мноштву споменика на гробљима Србије, не могу се издвојити богатством облика и тематским садржајем. Споменици Западне Србије или долине Ибра у том погледу су испод њих. Но то не значи да и они немају својих квалитета. Иако сведени на неколико типова, представљају неке посебности које не налазимо ни у једном крају Србије. Њихово обликовање, условљено материјалом од кога су грађени, одликује се врсним осећањем развијања монументалне форме. Клесани од великих плоча тамног шкриљца (најближа околина Лесковца) изврсно усклађени са средином у којој се налазе, испуњавају можда више него други белези својим унутарњим контекстом, сложену функцију каменог надгробног знамења. Нигде облик крста није достигао тај ниво усклађености облика, величине и материјала. Власотинце и његова околина обилују високим, разуђеним и масивним крстовима, који нас каткад подсећају на неке антропоморфне облике. У њима је отелотворени камен надгробника нашао вероватно врхунски израз. Посејани гробљима, неми сведоци прошлог, уводе нас у један ирелни свет непостојећег, као једина његова материјална потврда.

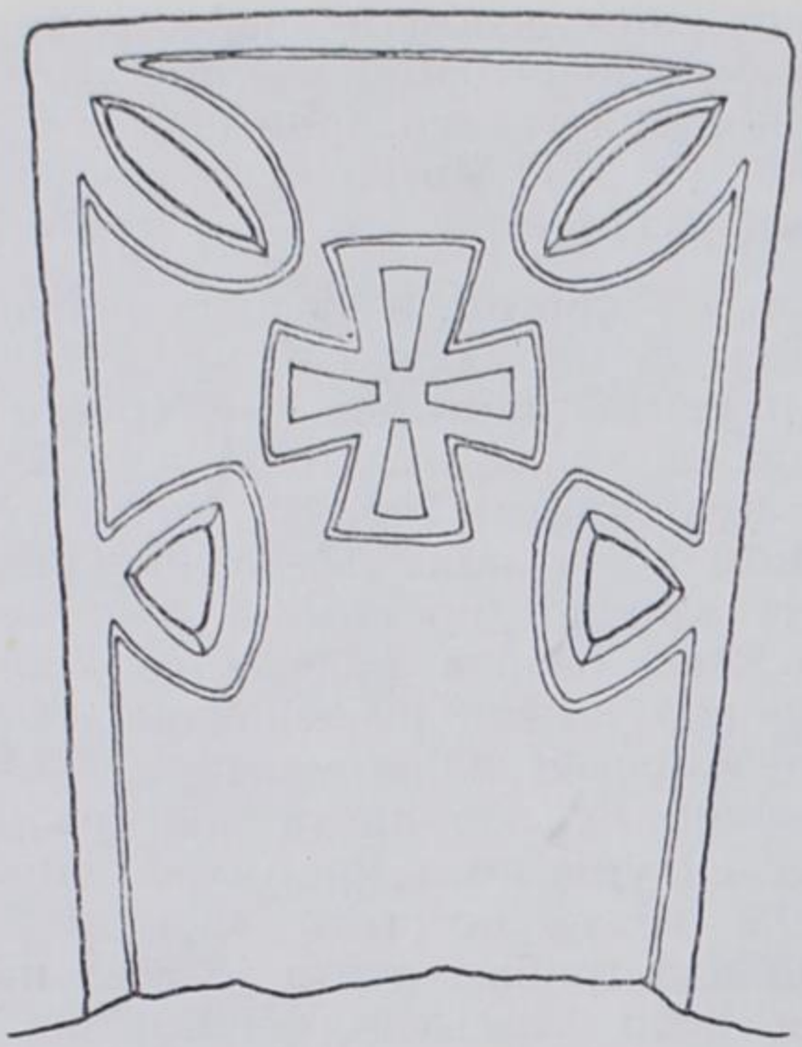

1

2

1. Рударе
2. Рударе • 1859
3. Рударе • 1858
4. Рударе • 1817

4

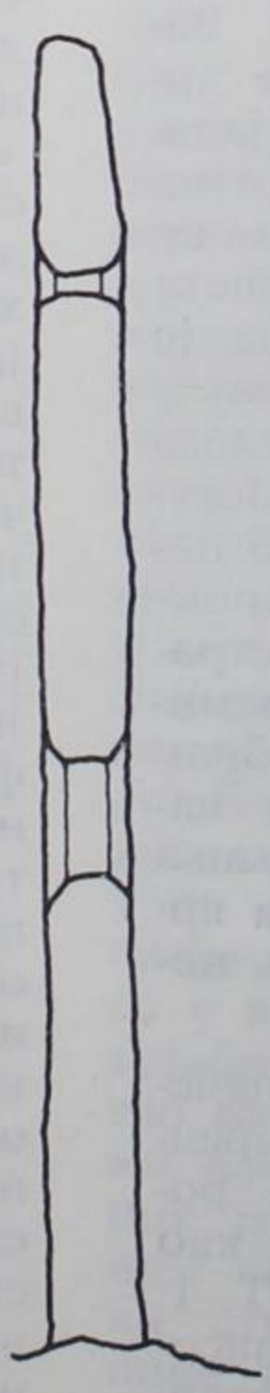

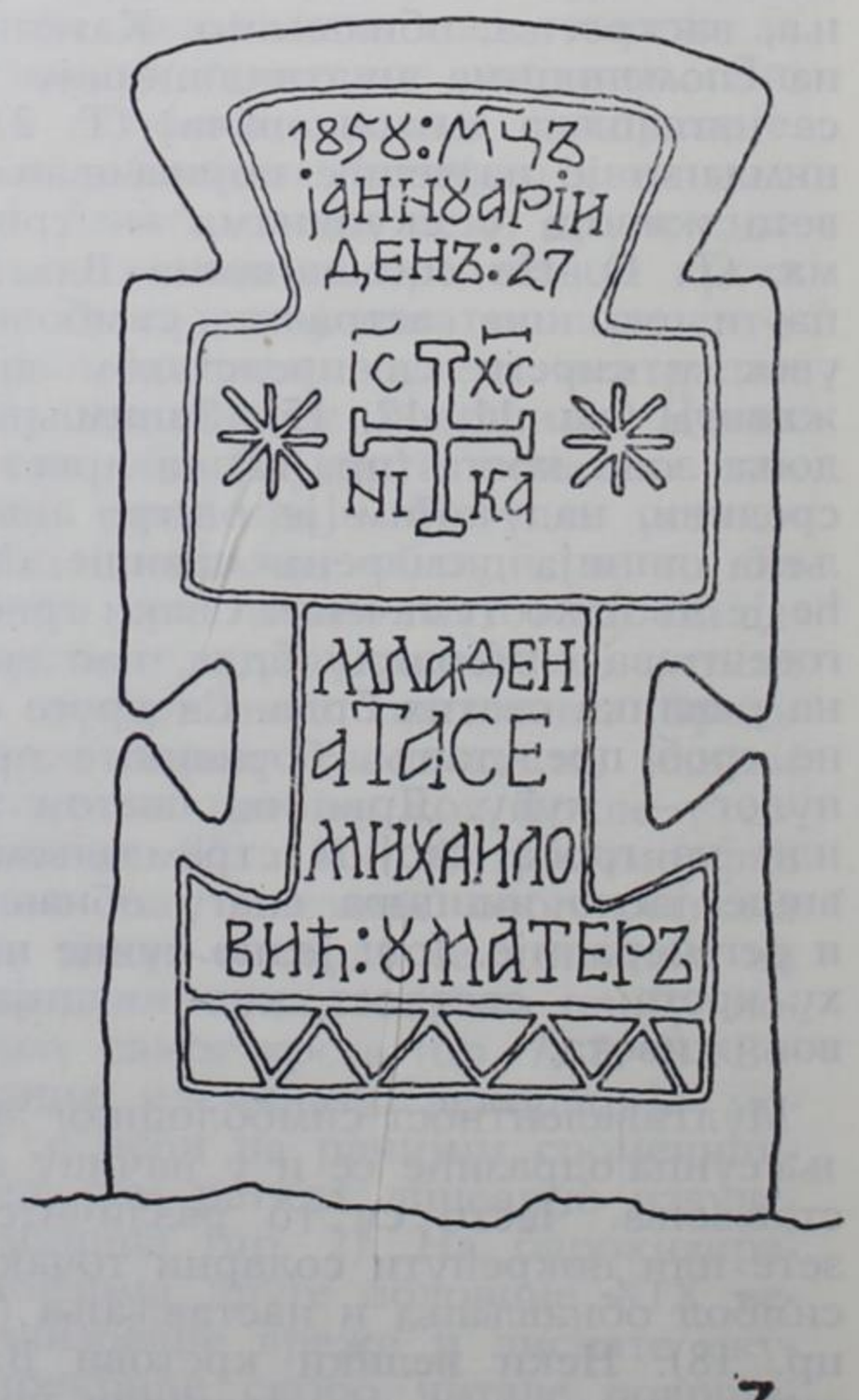

3

6. Лесковац • 1840
5. Рударе • 1837

6

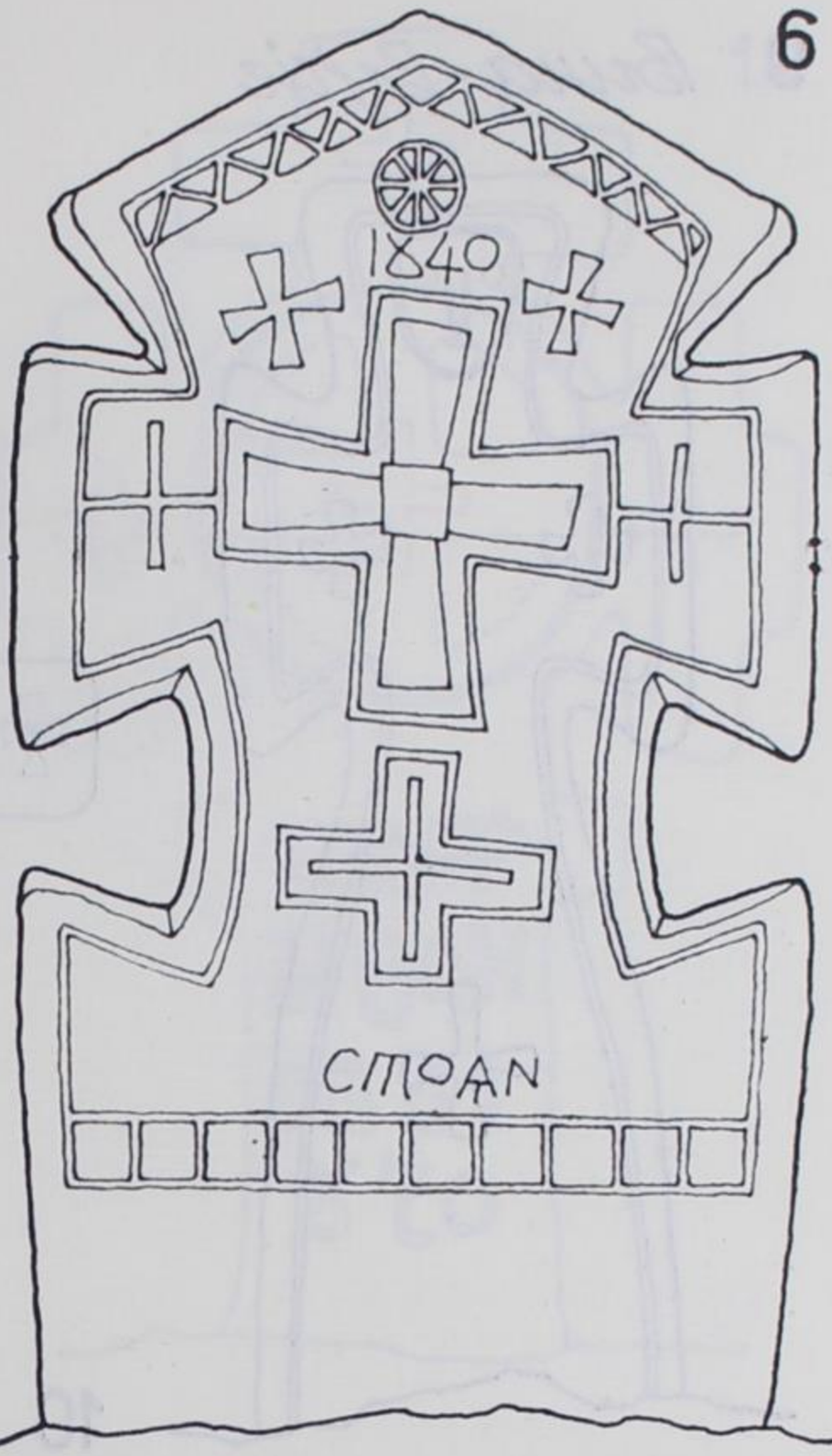

5

7. Рударе
8. Рударе

7

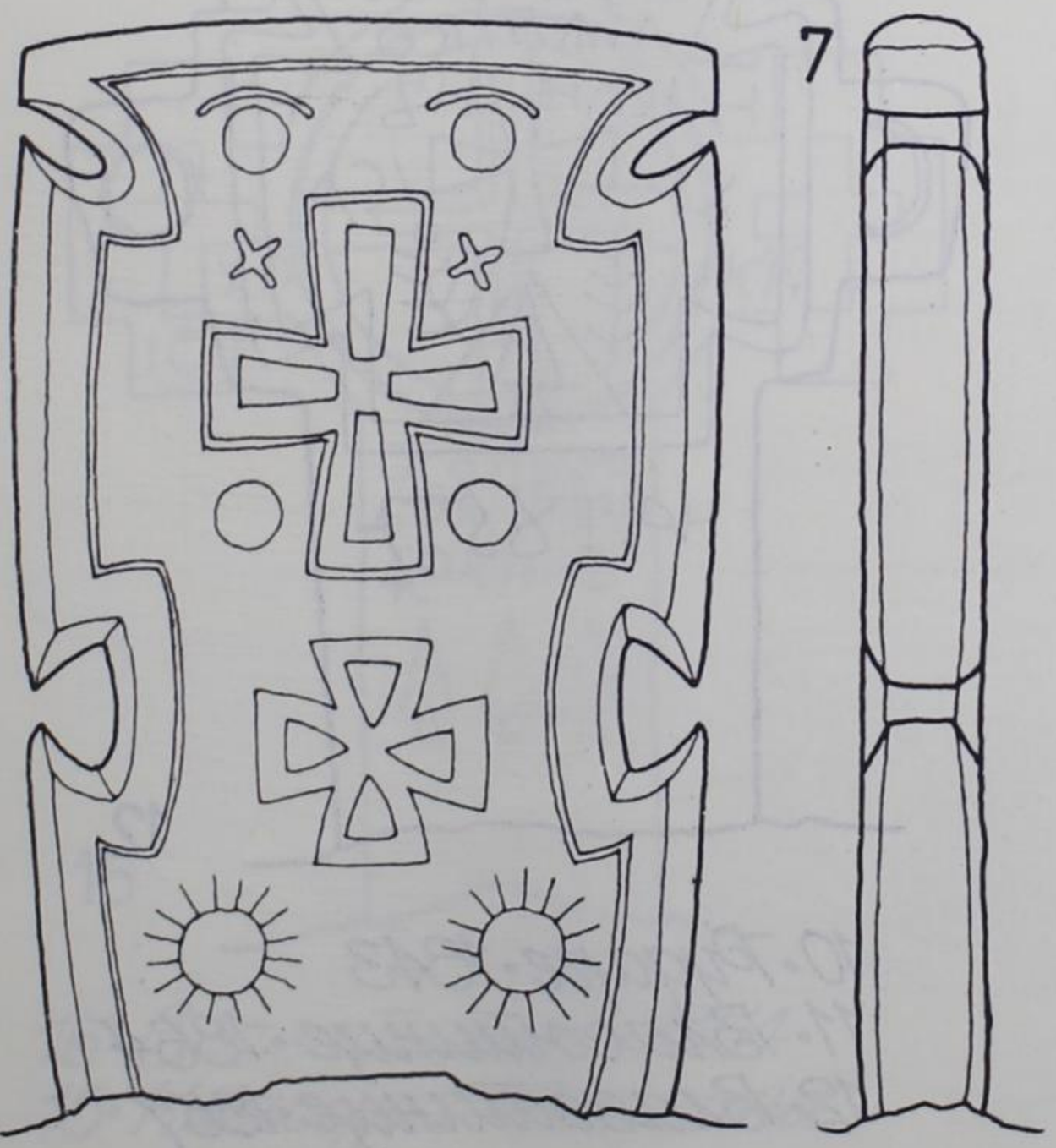

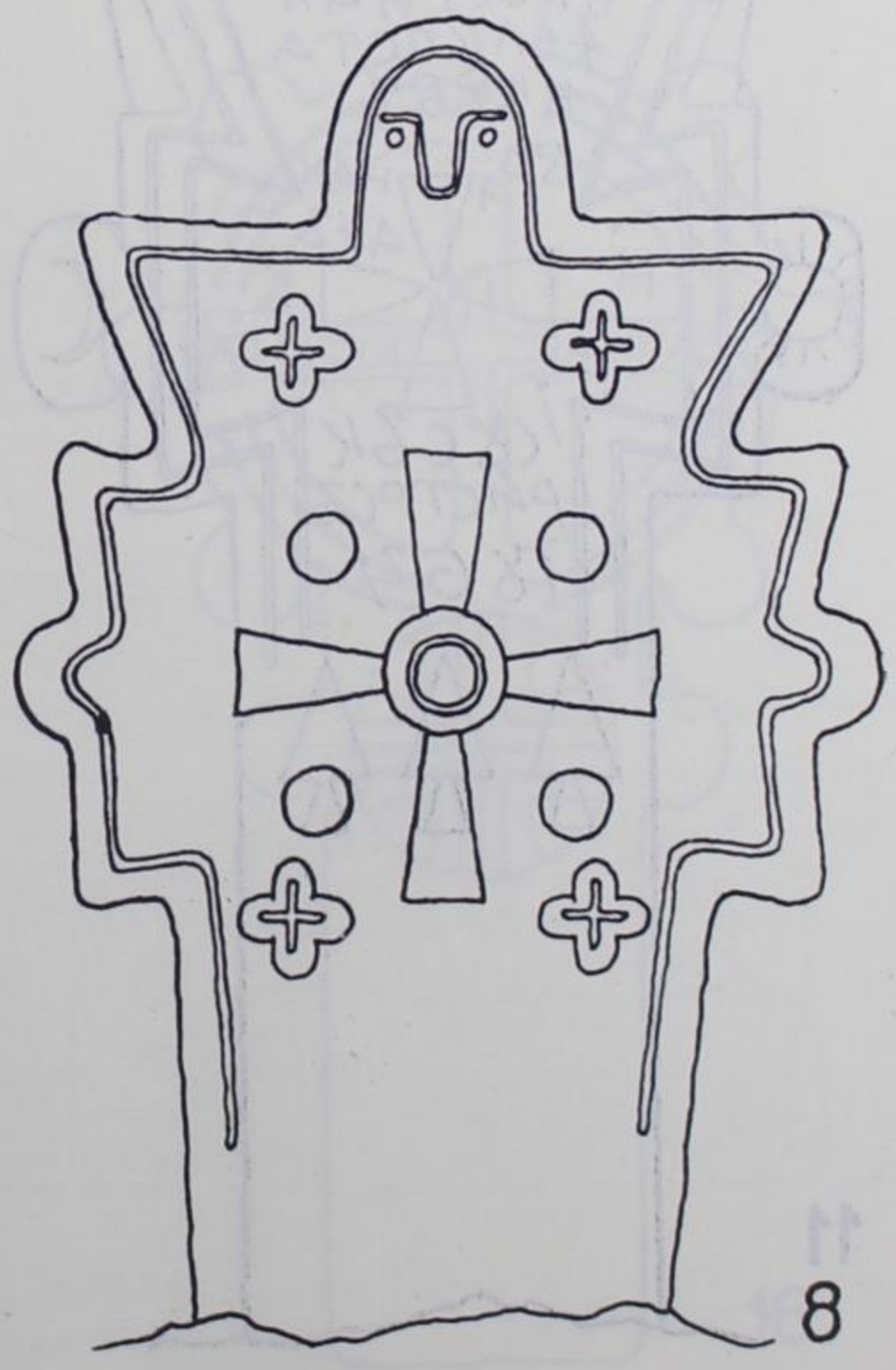

8

9 Вина · Вуџје

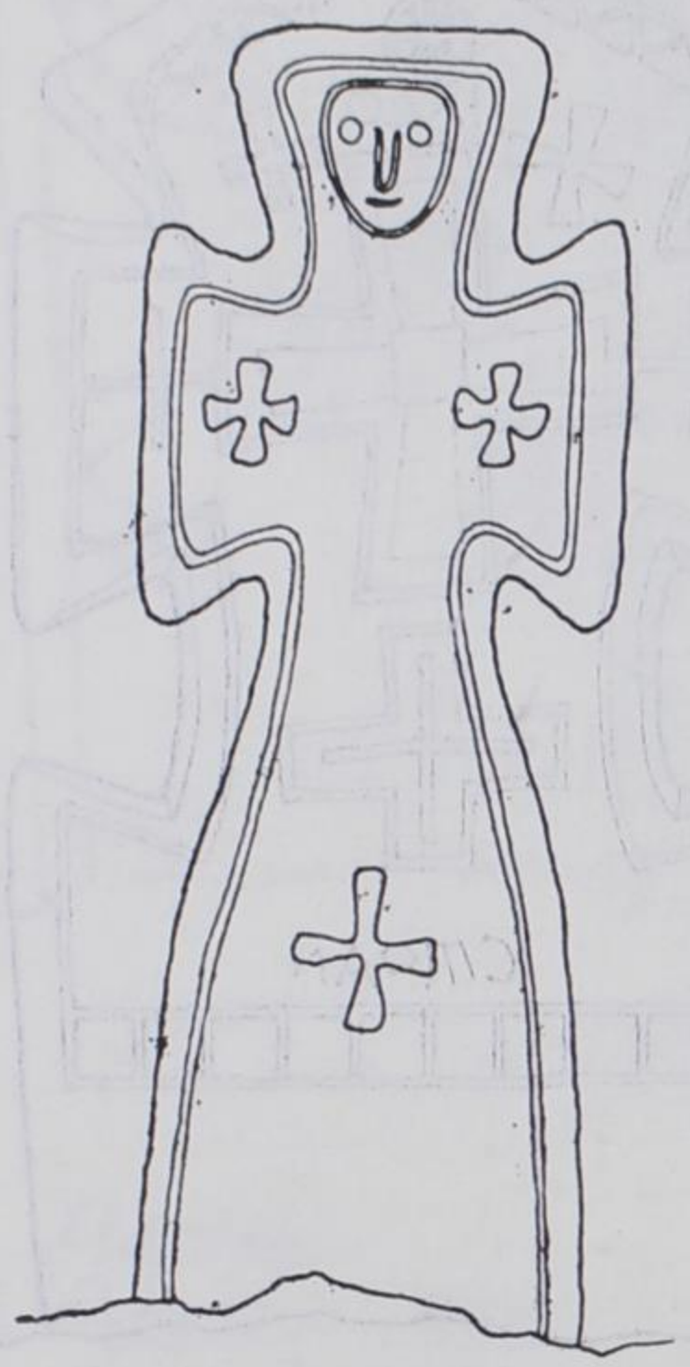

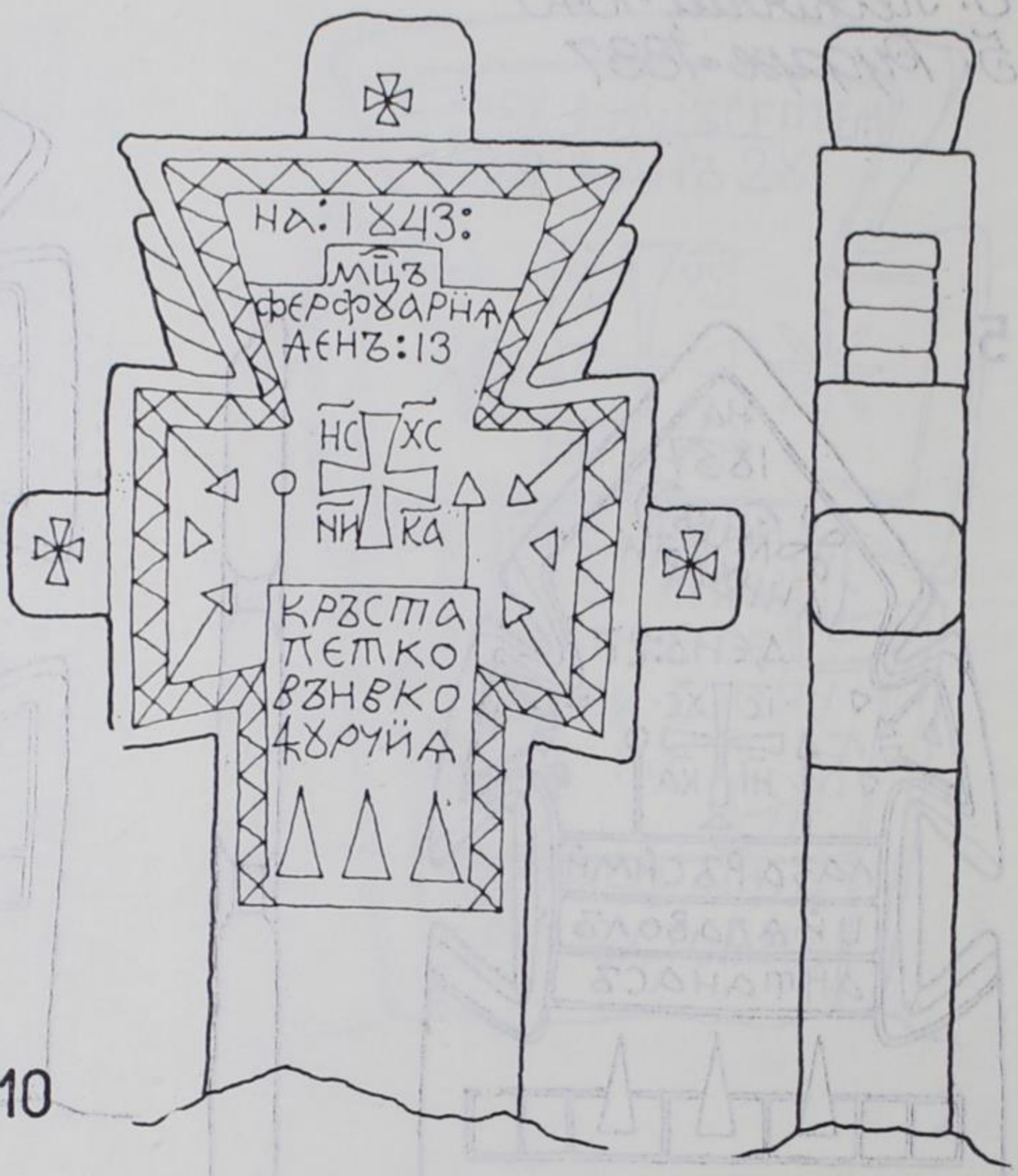

10

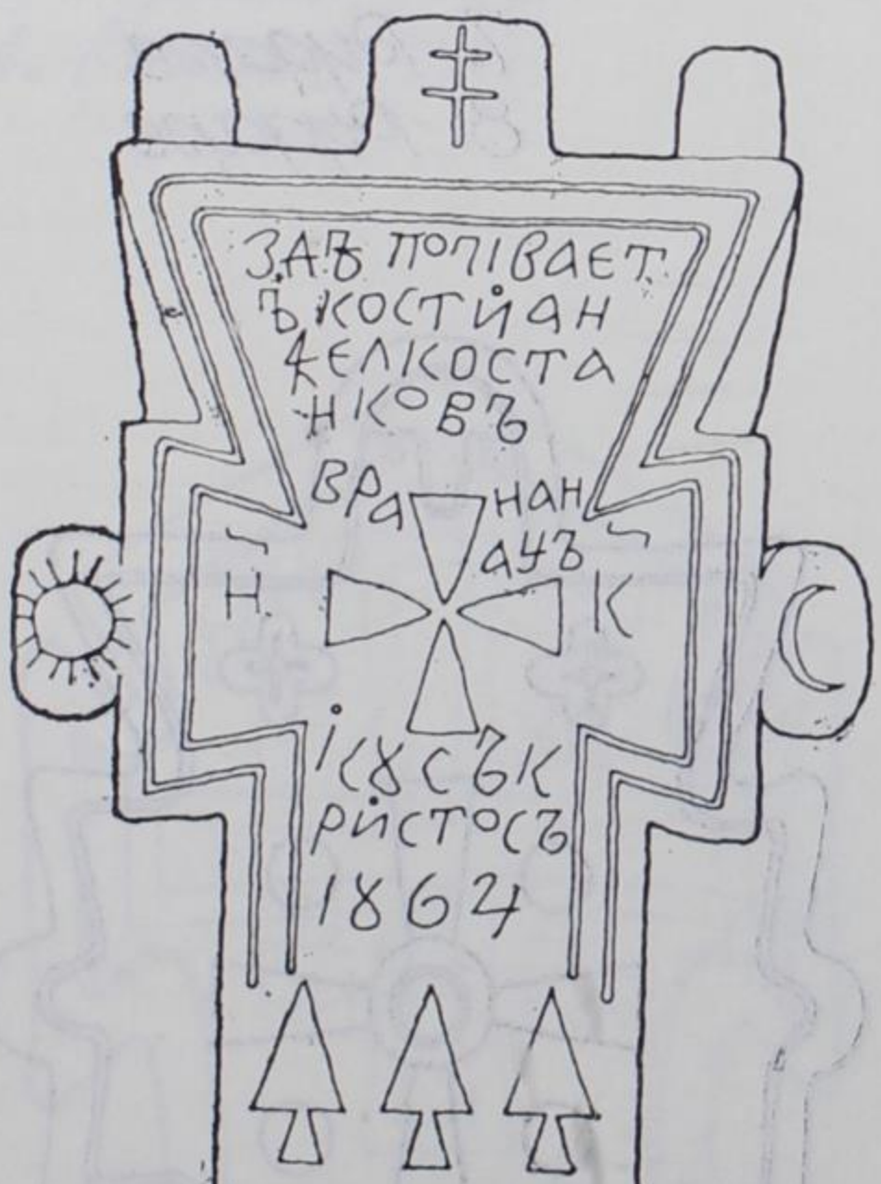

11

12

10. Рударе · 1843
11. Власотинце · 1864
12. Власотинце · 1857

13

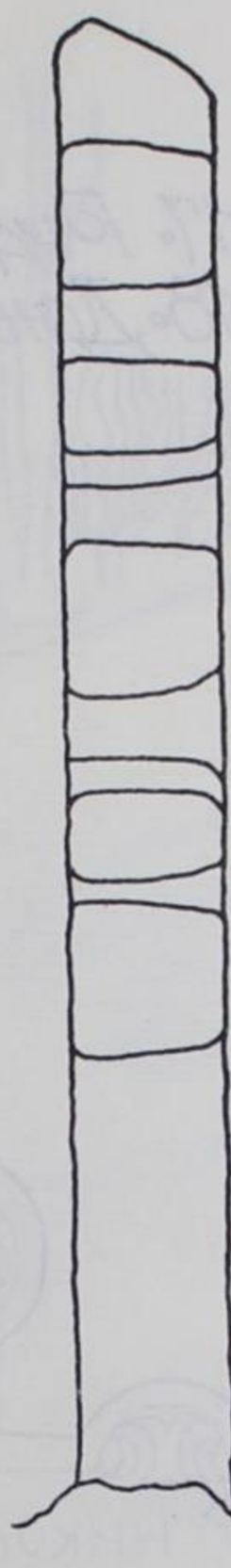

14

13. Власотинце. 1873
14. Црна Бара. 1870

15

16

15. Власотинце. 1854
16. Клисура. Власина

17

17. Рикарс • 1869
18. Дюе Стойанье • 1876

18

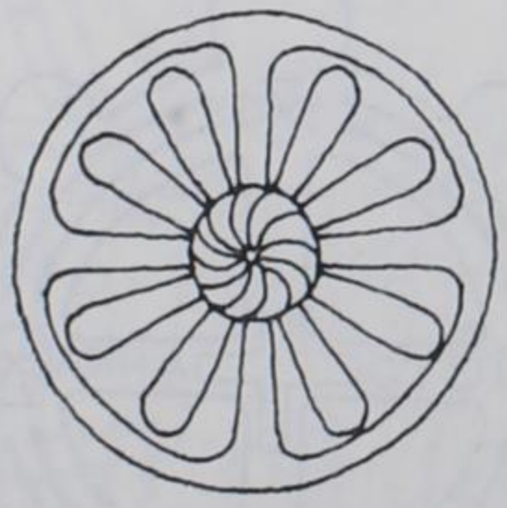

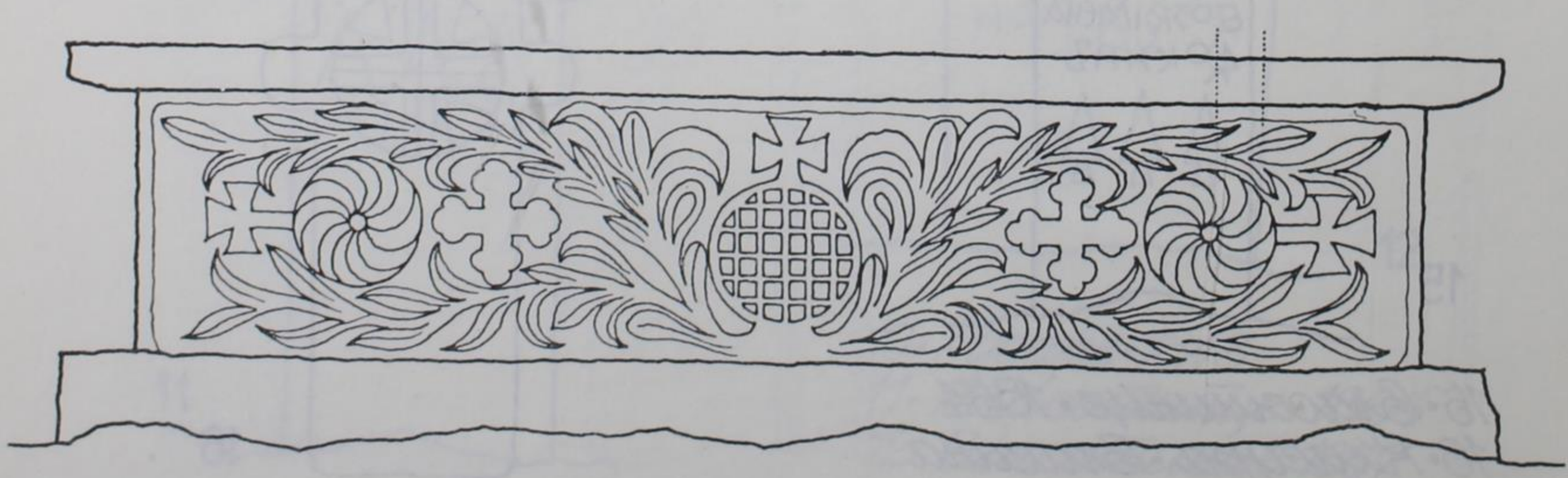

19. Власотинце
20. Рударе

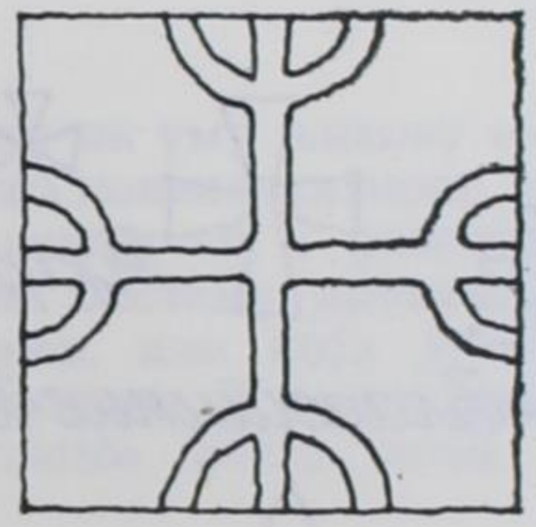

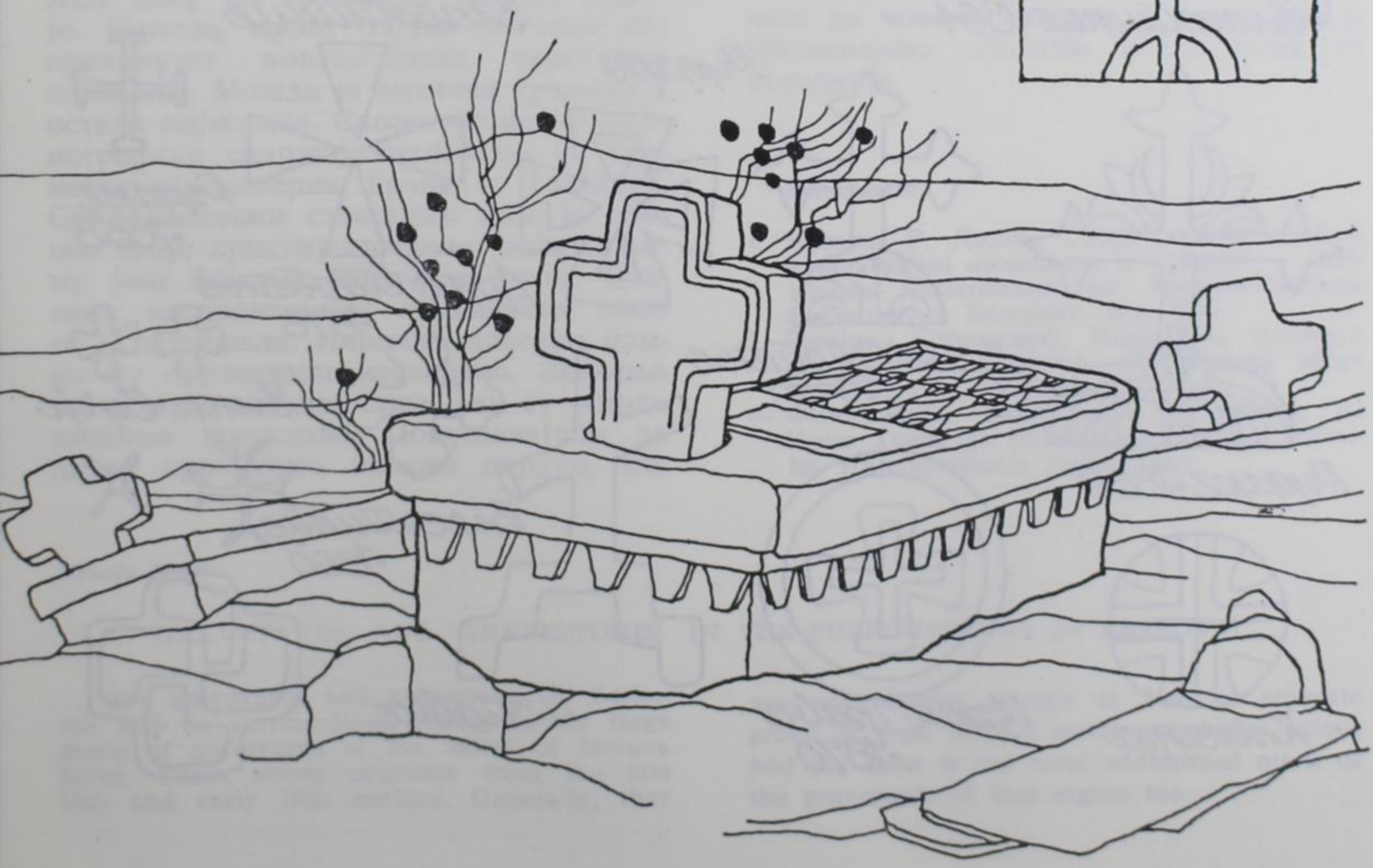

Власотинце
•1860

Власотинце

Власотинце

Рударе
•1859

Власотинце

Власотинце•1857

Власотинце•1857

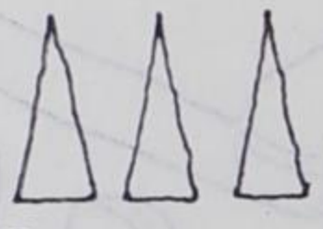

Рударе
•1835

КРСТ

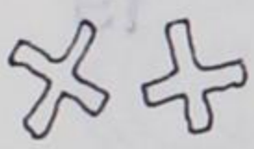

Рударе•1817

Рударе•1843

Власотинце•1864

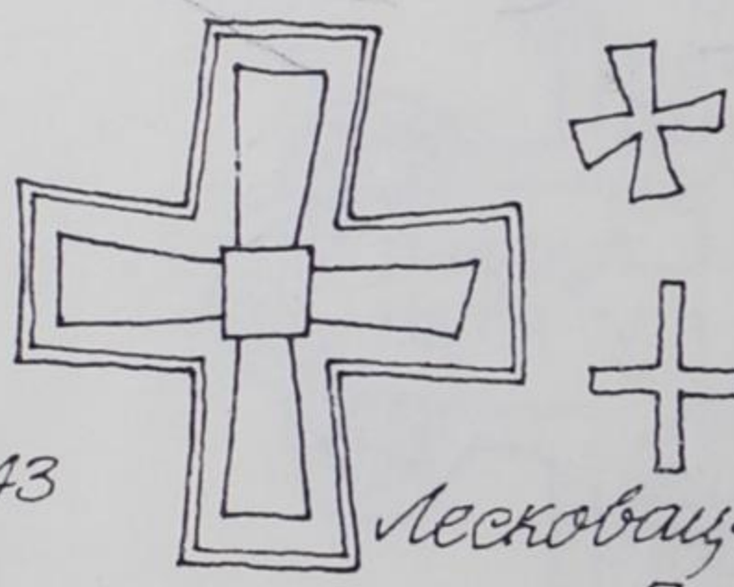

Лесковац•1840

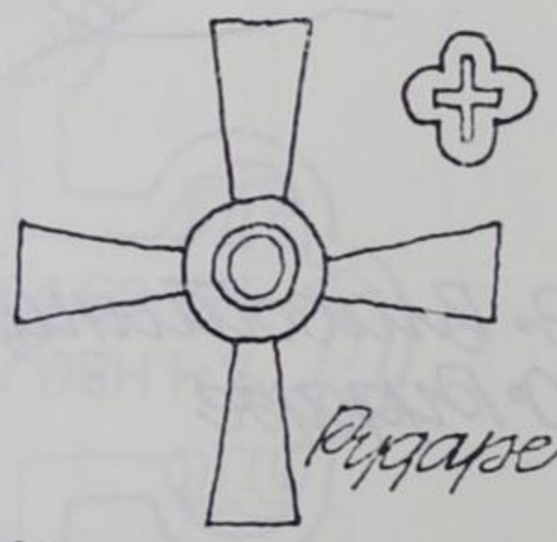

Рударе

Рударе

Рударе•1869

Доње Стопање
•1876

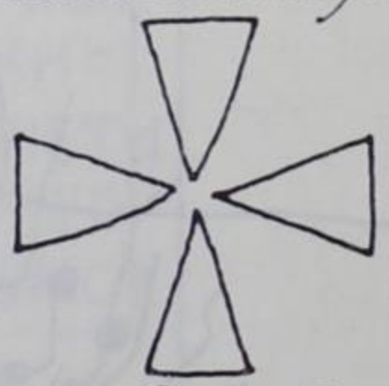

Доње Стопање
•1876

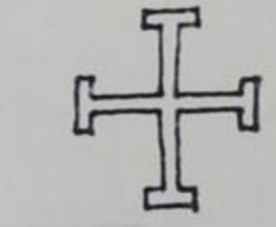

Рударе
•1853

Клисура

Црна Трава
•1870

Поповиће

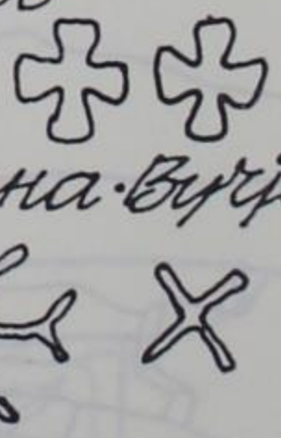

Вина·Бучје

Власотинце
•1860

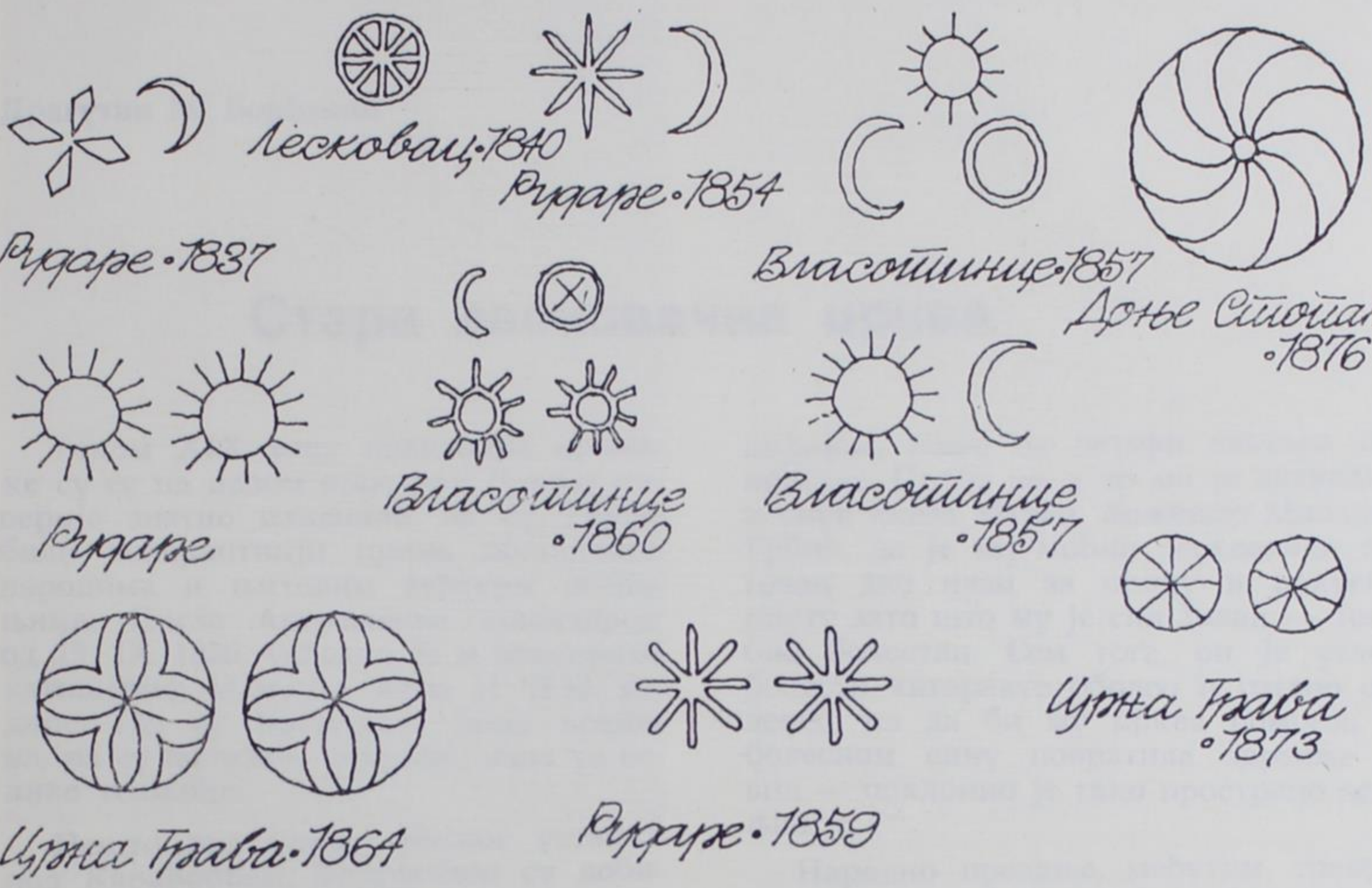

Богато изражен репертоар астралних симбола и знамења везаних за затворени систем човек, споменик, камен, дрво, крст, скоро је непознат у XIX веку на гробљима широм Србије. Њихова касна појава је знак непрекинутог континуитета прастарих веровања. Можда је античка традиција остала најживља. Скоро истоветне иконографске садржаје налазимо на споменицима северне Грчке у Тесалији. Средњовековни стваралац нам је пренео своје христијанизирано виђење њему још блиског античког света. Близина касноантичких локалитета само га је подржала. Народни клесари помно су одржавали наслеђено. Значења су се можда и изгубила, али су остале ликовне представе. Покушавајући да данас прочитамо њихове поруке, морамо имати стално на уму њихову иманентну значењску поливалентност. Једно је сигурно: зачети су и развијали су се у извесном систему другачијем од наших поимања, али који је служио да човека укључи у несигурно и променљиво збивање света који га окружује.

Напомене:

1. Никола Р. Дудић, Стара сеоска гробља и надгробни споменици у Србији. — Докторска дисертација на Архитектонском факултету у Београду, Бгд, 1984.
2. Радмила Стојановић, Надгробни споменици Рударског гробља, Лесковачки зборник IX, 1969, Лесковац.

— Фотографија надгробног споменика из Црне Траве је снимак др Гојка Суботића. Најсрдачније захваљујем.

Nikola Dudić

GRAVEYARDS AND GRAVESTONES IN THE SURROUNDINGS OF LESKOVAC

The graveyards and gravestones of Leskovac and its surroundings belong to the large group of graveyards of the valley of Morava River. These stones originate from the late 18th and early 19th century. Generally, they are not distinct enough to form a separate group or type. Still, a certain symbolics exists, and the cross is the most widespread mark of the graveyards of this region too.

УДК 2 (497.11)

Драгутин М. Борђевић

Стара лесковачка црква

Током XIX века политичке прилике су се на целом простору турске империје знатно измениле, па су Турци били толерантнији према покореним народима и њиховим верским осећањима. После Акерманске конвенције од 25. IX 1826. уследио је и знаменити хатишериф Махмуда Хана II 1830. године. Тад су наступила нова времена, па су подизане и цркве, мада уз велике тешкоће.

Нешто пре првог српског устанка под Карађорђем, Лесковчани су добили од највише турске власти — од султана, да подигну у Лесковцу цркву. Намера је била предухитрена политичким догађајима које је изазвао први српски устанак 1804. године. Тада су се побунили и неки Лесковчани (Коца бојаџија и још неки Лесковчани)[1], а тада је упао у Лесковац накратко и Станоје Главаш из Прокупља својим одредима, па је градња цркве одложена за боља времена. Кад се, после буне, 1804. године, стишала ствар и примирио се и сам Шашит паша, заповедник лесковачког краја, Лесковчани су покушали с подизањем цркве. Причало се да су Лесковчани чинили све да преко хануме тадашњег управника града Асад бега сагради цркву, али да су наишли на отпор месних Турака који нису могли да замисле цркве као иноверне богомоље у својој средини. Ипак је на крају ствар завршена тако да су Лесковчани добили и дозволу месне власти да могу зидати своју цркву у источном делу града, у ненасељеном крају одакле су почињале простране мочваре у којима су се множиле рибе.

Земљиште предвиђено за цркву било је својина некога богатог Лесковчанина, титуларног кнеза Марка. То Марково имање је било тамо где је данас црква и део Панаћуришта са Шоп-Бокићевим имањем и бившом житном пијацом, више од четири хектара површине. Прича се, а то ми је потврдио и унук кнеза Марка, инжењер Миодраг Грбић, да је тај моћни лесковачки трговац дао плац за цркву и црквену порту зато што му је син Јован — Јоне био болестан. Сем тога, он је услед болести катаракте оболео и готово ослепео, па да би му црква помогла и болесном сину повратила здравље и вид — поклонио је тако пространо земљиште.

Народно предање, међутим, говори да се црква није подигла без отпора турског становништва, па о томе постоје приче и забелешке Милана Ђ. Милићевића и Мите Ракића.

Ево како о томе пише Милан Ђ. Милићевић:

„У Лесковцу има једна црква врло карактеристичног постања. За време велике турске силе, Лесковчани некако молбом и новцем добију од цара ферман да могу начинити у вароши цркву (дотле су ишли у околне цркве те се молили Богу). Међутим Турци, охоли и силни, не гледајући на царски допуст, запрете да ће све хришћане исећи ако се Лесковчани усуде градити „ћаурску богомољу". Лесковчани се не преплаше, не малакшу. Они заповеде неимару (јамачно опет Србину из Старе Србије) да на црквеним темељима заснује огњиште и димњак.

Турци се скупе на грађевину и упитају:

— А, бре, рајо, шта то радите

— Лепи ага, одговори старешина Лесковчана — градимо кућу нашем попу!

— А што ће му, море, толика?

— Лепи ага, ево је нас много, у царском здрављу, а сви треба да имамо места, кад дођемо своме учитељу, своме попу.

Турци виде да толика грађевина није налик на кућу, али с друге стране, огњиште и димњак не гради се на црквеној згради. Слегну раменима и оставе Лесковчане на миру.

И данас у лесковачкој цркви постоји огњиште и димњак као сведочанство времена у које је настала та црква".[2]

И Мита Ракић је писао о овој цркви слично.

„Турци су врло ретко давали каурима право да граде себи цркву. Чак и кад би се и не само точкови него и све чивије најбоље подмазале, опет је ствар врло сумњиво изгледала. И Лесковчани су учинили све да добију право да зидају цркву, и заиста га добију, и почну зидати богомољу. Али Турци у Лесковцу, скоче и тако стану на пут говорећи да они не дају да се гради каурска црква онде где они живе. Лесковчани код права као и без права, шта ће да раде својој муци, а турском насиљу, него се довијају и кажу властима да не граде цркву, него кућу за попа и учитеља, и, да би се веровало, подигну уз цркву оџак и огњиште. Турци видећи то, оставе Лесковчане на миру. Тај оџак и огњиште и сад стоји уз цркву лесковачку".[3]

Идентична казивања и предање како је забележено од Милићевића и Ракића, још увек живе у Лесковцу и понављају се без икаквих резерви или разјашњења стварне ситуације у којој је стара црква „оџаклија" подигнута. О томе су писали и то предање понављали и епископ Никанор Ружичић, и прота Петар Вељковић, и Милош С. Анђелковић, уредник „Гласа епархије нишке", и Тадија Костић и тако се идилична прича и даље шири у недостатку тачног саопштења о догађајима око те градње. Међутим, мишљења смо да су могли и да су имали мало више жеља за сазнањем, и Милићевић и Ракић, да тачно означе годину постања ове лесковачке цркве, јер је у време кад су они посетили Лесковац било доста старих људи који би знали поближе да кажу кад је и како је сазидана ова богомоља.

Да бисмо ближе одредили годину зидања цркве у Лесковцу, послужићемо се подацима и белешкама које смо нашли по црквеним књигама, а поготову и зато да демантујемо путописца Ами Буеа који је забележио да 1839. године није било у граду цркве, него су Лесковчани одлазили у то време на молитву и друге верске потребе у цр-

Престона икона Св. Богородице

Престона икона Исуса Христа — сведржитеља

ву Кумаревску[4]. Прво, као доказ да није тачна забелешка Ами Буеа је та да је те године, 1839. јула 9[5], обновљена, што значи да је постојала, а друго, више записа по богослужбеним књигама јасно говори да је и раније било те цркве.

1. Не рачунамо са сигурношћу да је црква у Лесковцу подигнута 1810. године како је урезано на најмањем црквеном звону, али податак упућује на размишљање. Урезан је следећи текст: „Сије звоно сали Милосав Пековић 1810". Да ли је Милосав дародавац или ливац? О томе се засад не може ништа рећи.

2. Радош Требјешанин наводи да је лесковачка стара црква Св. Богородице подигнута 1815, али без извора. (Податак је из црквеног суда у Нишу).

3. На икони Св. Илије, постоји запис да је њу поклонио еснаф „ћурчшиски" цркви Св. Богородице у 1817. години.

4. На старом службенику цркве лесковачке. на првом листу, празан простор, постоји запис: „Оваја свајатаја божественаја книга нарицаемаја сиреч по имену света литургија приложи гу Марко Стоилков за спомен храму сему пресвајтјеј Богородице у град Лесковац на 1818 мсц јануарии в: 17 д'н којгу украдне проклет да буде от: триста и осамдесет отроци".

5. Постоји идентичан запис на двема богослужбеним црквеним књигама — Пентикостару и Триодиону, које је поклонию цркви у Лесковцу и то записао пећки калуђер, и тај запис ево како гласи:

„На 1819 февруарија: ден: 22: у попа Божинову писа кућу. Сију стују божественују књигу зовумују пендикостар и другаја книга зовумуја Триод Постни купих ги обадве аз калугер пекски от манастир пекски од патријаршију родом лесковчанин за: 44 гроша ипол: от попа Ристу: параћинске нахије от село Стрижу: и дадох ги на дар у лесковачку цркву храма славним его рождеством: пресвјатија Богородици".

6. На једном од минеја цркве лесковачке, постоји и један овакав запис: „Кир Здравко постануја да учи децу на 14 ден 1818".

Ко је то био кир Здравко поуздано се засад ништа не може рећи, али се може констатовати да је црква постојала и пре 1818. године. Из тог записа сазнајемо још за једног старинског учитеља који је радио за време Турака свакако као приватан учитељ.

7. У инвентару цркве лесковачке, њен састављач, између осталог, пише да је црква лесковачка подигнута 1749. године. Записивач ових података, прота Михаило С. Тасић, не наводи како је дошао до ове године, али ће то бити свакако закључак из прича које су се казивале у Лесковцу од стране старих људи. И ми смо се распитивали код старих Лесковчана између два рата, па смо чули како је црква у Лесковцу подигнута „пре 150 година", „пре 100 година". Казивачи су били махом неписмени грађани као, на пример, стари Ваљачка, Василько Марко, Таса Кокоче, Борђа Пепељуга, Јован Борђевић, Миче Гугуче, Граочанка и др. Ни од кога се није могло сазнати кад је подигнута стара црква „одаклија" ни како је стварно дошло до нагодбе са Турцима око њеног зидања.

Једини на кога се можемо донекле ослонити у утврђивању године подизања старе лесковачке цркве је већ поменути инжењер Миодраг Грбић, Лесковчанин из породице Копшине, који је рођен 1900. године а умро у Београду пре десет година.

Размотримо његова казивања.

Негде у XIX веку, свакако првих декада, у Лесковац је дошао из Македоније, из Неготина на Вардару, његов прадед Јован — Јоне, као трговац. У Лесковцу је развио још више своју трговину увозом соли, воска, тамњана и мануфактурних производа, и извозом лесковачке конопље која је била на гласу и ужарије. Као трговац и као чорбација је био јако цењен у Лесковцу међу Турцима. Кад је он умро, наследи га син његов, поменути титуларни кнез Марко, који још више унапређује свој иметак и свој углед. Тај његов дед Марко, како му је причала његова мати Персида, држао је ради трговања са далеким градовима и по 600 коња и да је највише водио трговину са Солуном, Цариградом и Блиским истоком. Вели да су коњи Маркови са робом одлазили чак у Абисинију, Они су носили товаре по 120 килограма седам дана без прекида а одмарали су се осми дан под товарима. Каравани су путовали и по сто у групи и каравандије носили са собом и оружја ради одбране од пљачкаша којих је онда било на друмовима.

Марко је имао два сина, Прокопија—Копшу (у Лесковцу је то била за време Турака веома позната фамилија), који је био кројач свештеничких мантија и риза за монахе. Радњу је држао у Лесковцу и она је била прва те врсте радњи у овом читавом крају. Други му је син био Јован — Јона, по деди Јовану, Јонету. Он је био болешљив, а сем тога је дуго боловао од катаракте па му се вид погоршао а он остао скоро слеп употребом ракије као лека.

По причању Грбића, допуст за грађење цркве у Лесковцу је лоше дочекан од месних Турака. Са бесом и узрујаношћу они су се супротставили изградњи. Све молбе и сви покушаји да се црква изгради нису помогли. Онда ступа у акцију кнез Марко те својим ауторитетом и својим даровима Шашит-паши и управнику града Асан Бегу успева да издејствује коначно одобрење. Грбић ми је причао да је кнез Марко дао као поклон 120 товара робе, али какве није умео да ми каже, јер није сазнао од мајке. Причање Грбићево може се узети као доста тачно, јер су Турци били познати и по томе што су волели подмићивање. Имамо случај и доказе о подмитљивости Турака у непосредној близини града, у селу Турековцу, где су Турековчани успели да за једно фермане и чохане чакшире од момка господара села добију простор за градњу цркве, око два хектара земље. Богати дарови Турцима из власти су умекшали револт становништва исламске вероисповести и црква је потом сагрђена. Да је Марко био одиста богат човек сведочи изјава Миодрага Грбића како му је мати његова Персида причала да се играла дукатима деда Марковим као мала девојчица.

Изградња цркве је започела, по причању Миодрага Грбића, како му је и мајка пренела, „две године по првом српском устанку", а завршила се после „шест година" — 1812. године.

Кад су Нишлије виделе да се гради црква у Лесковцу, слично и они ураде и 1819. подигну цркву укопану у земљу, мали храм нишки, посвећен Св. Арханђелу Михаилу. И у Нишу се прича, што је забележио и прота Петар В. Гагулић, да је ова црква подигнута на име „подрума".

И да закључимо.

Из изложеног материјала и података, излази да је стара лесковачка црква „оџаклија", посвећена култу Св. Богородице, подигнута у тешка времена ропства под Турцима, али не на ПРЕВАРУ и подвалама, како пишу Милићевић и Ракић, нити онако како су то приповедали стари Лесковчани, него ће то бити онако како то казује унук кнеза Марка, син Копшин, коме треба веровати утолико пре што је причу о цркви слушао од своје мајке Персиде, која је живела све до 1946. године.

Напомене:

1. Младен Жујовић, Белешке, Београд, 1902. с. 81.

2. Милан Б. Милићевић, Краљевина Србија, 1884, Београд, с. 114.

3. Мита Ракић, Путовања, Београд, 1889, с. 564.

4. Сергије Димитријевић, Градска привреда старог Лесковца, Лесковац, 1952, с. 118.

5. Драгутин М. Борђевић, Црква турековачка, Ниш, 1940, с. 12.

Dragutin M. Đorđević

THE OLD CHURCH OF LESKOVAC

There is a legend about the way the Old Church of Leskovac was built. Milićević and Mita Rakić also wrote anecdotes about that, but did not endeavour to learn anything more from the memories of the old citizens of Leskovac.

On the basis o fa declaration, a conclusion could be drawn that the Church was erected in 1812, thanks to the permit obttained, despite of great resistance of local Turcs, by the grand-son of Duke Marko, one of the eminent citizens of Leskovac. It was obtained legally, though by bribing and fawning on some powerful people.

УДК 33 (091)

Јован В. Јовановић

Воденице и ваљавице у лесковачком крају

1.

Уводни део

У културном развоју људског друштва проналазак воденица и ваљавица представља крупан корак унапред. Што се тиче воденица ваљало је најпре пронаћи жрвњеве, а потом и енергију која ће их покретати. Најпре је то била робовска радна снага, касније то ће бити хидроенергија. Када је људску снагу заменила водена снага, родила се воденица.

Проналазак жрвњева датира из III века пре нове ере. Из тог времена је и проналазак зупчастих точкова. У оба ова открића учествовао је проналазачки гениј старога века Архимеда Сиракужанина. Благодарећи овим Архимедовим открићима, појавили су се први млинови чије су жрвњеве покретали робови. У доба процвата римске империје, робовске радне снаге је било у изобиљу, па се проблем енергије за покретање жрвњева и механизама у ваљавицама није ни постављао. Тек у време опадања Римског царства, услед помањкања робовске радне снаге, проблем енергије за покретање млинова и ваљавица се заоштрио, што је нагнало инжењере тога времена да траже нове изворе енергије. Вода им је била на дохвату руке. Нарочито у планинским пределима Европе постојало је на виловитим потоцима много слапова и водопада чија се ударна снага могла користити као енергија за покретање воденичних точкова са зупцима који су се уклапали у друге мање зупчасте точокве и тако мењали правац окретања и добијали велико убрзање. За мање точкове убрзаног окретања углављена је вертикална осовина на чијем горњем делу је био причвршћен горњи жрвањ који се окретао и млео зрневље пшенице која је упадала између њега и доњег жрвња.

У III веку наше ере подигнута је прва воденица у Француској код града Арла. У овој воденици, вода која је падала са висине од 20 метара, покретала је осам воденичних каменова, чији је пречник износио 2,2 метра а висина 70 сантиметара. Била је то права фабрика у којој се брашно млело у 16 разних просторија. Капацитет ове воденице био је 350 килограма брашна на сат, што је представљало прави феномен оног времена.

После подизања воденице код Арла, воденице су се почеле ширити на све стране. Најпре у Италији, где је у Риму 448. године основан први воденични еснаф. У VI веку појавиле су се воденице у Немачкој на реци Мозелу. У Енглеској их је било у првој половини IX века а у скандинавским земљама у XII веку. У XII и XIII веку воденице су постојале у целој Европи (1).

2.

Воденице у Србији

Српска средњовековна држава у доба владавине краљева Драгутина и Милутина доживела је висок степен свестраног развитка. За време владавине ова два Немањића свакако су на територији Србије биле у употреби воденице у којима је млевена раж, затим јечам и овас па и пшеница, од чијег је брашна мешен хлеб. Византијски историчар Акрополит приповедао је да су се балкански сељаци хранили хлебом умешеним од јечменог брашна са плевом, а један други, такође византијски, историчар наводи да је, боравећи у XIV веку код становника Струмице, био толико изгладнео да му

се чинио сладак и невероватно укусан тамошњи хлеб помешан с пепелом (2).

3.

Воденице у лесковачком крају

У Лесковачкој котлини постојале су воденице и ваљавице још у доба позног Рима и ране Византије. Код два велика и знаменита урбана насеља Царичиног града и Златског града и данас су видљиве велике бране које су зајазивале две сада мале речице у Пустој Реци: Лалиновачки поток и Златски поток. Нема сумње да су ове бране подизане најпре у фортификационе сврхе, али је вода из њих коришћена и у привредне сврхе. Тако је брана на Лалиновачком потоку стварала акумулацију која је штитила Царичино — Јустинијану Приму са стране са које је овом рановизантијском насељу највише претила опасност од напада споља. Такав случај је и са позноримским и рановизантијским градом код данашњег села Злате у Пустој Реци. Моћна брана на малом Златном потоку, десној саставници Коњувачке реке, штитила је велику римску односно византијскиу насеобину изнад села Злате, досада неидентификовану.

Но вода из ових брана одн. акумулација коришћена је за покретање воденица, ваљавица и самокова. То су биле вероватно најстарије воденице и ваљавице у лесковачком крају.

Инвазија Словена у ове крајеве прекинула је жив развој римске и византијске културе и уништила све њене тековине, па и воденице и ваљавице. Ваљало је да прође један дуг период од 700 година, па да наши словенски преци почну отварати запуштене римске рудник̣е, подизати воденице и ваљавице и самокове. Искуство старих Римљана и Византинаца они нису користили: нису умели подизати високе и моћне бране и зајазивати воду малих потока и тако на малим водотоцима стварати велике хидроакумулације, већ су, вероватно по примеру других европских народа, користили природне падове на рекама и речицама нашег краја и на њима подизали своје воденице и ваљавице.

Лесковачки крај спада међу регионе који су најбогатији текућицама у Србији. Поред осовинске реке Јужне Мораве, на простору Лесковачке котлине теку и уливају се у Јужну Мораву и ове реке: Ветерница, Јабланица и Пуста река с леве и Власина с десне стране. Милорад Васовић је зато лесковачки крај назвао „српским петоречјем", а неко је рекао да је, због обиља вода и аграрне плодности, српски Пенџаб.

Но наведене реке не чине једини хидроенергетски потенцијал лесковачког краја. Постоји велики број потока који се у Котлину сливају са ободских планина: Кукавице, Радана и Бабичке горе. У већини њих вода не пресахњује ни у најсушнијим годинама, а, силазећи са својих изворишта па до ушћа у Јужну Мораву или у њене притоке Ветерницу, Јабланицу и Пусту реку, они имају велике падове, па, зато, и велику хидроенергију. Тако, на пример, Вучјанка има пад од изворишта до ушћа у Ветерницу око 1000 метара; Буковоглавска око 900 метара; Горинка и Накривањска река око 800 метара. Велике падове и знатан хидроенергетски потенцијал имају и потоци и речице које се сливају са Бабичке горе и Гарине на истоку Котлине, и оне са масива Радана на западу Котлине. Сада Јужна Морава, у дужини од око 40 километара, почев од Грделичке клисуре до Копријана, има пад од око 50 метара.

Хидроенергетски потенцијал свих река и речица лесковачког краја умели су наши преци користити за подизање многих воденица, ваљавица, стругара и самокова.

Ми ћемо воденице поделити у лесковачком крају на: воденице поточаре, воденице „пловке" или „на лађу" — „лађарке" и воденице „на пив". Овакву деобу воденица у Котлини срећемо и код Драгутина Ђорђевића. Поточаре су подизане на свим потоцима и на рекама у Котлини. „Пловке", „лађарке" или „воденице на лађу", грађене су на Јужној Морави; воденице „на пив" подизане су на поточићима чија водена снага није могла да покрене воденични камен, па је изнад воденице формирана мала акумулација, и воденица је радила док се акумулација не испразни.

Поред ове поделе воденице поточаре су се делиле: на један камен или „буку", два камена, три камена или три „буке" и тако даље, према томе колико је каменова имала односна воденица. Ове воденице су се делиле и на витлове у којима је један витал означавао један воденични камен. „Буке" су цеви кроз које је вода из воденичне ваде падала на гвоздени точак са лопатицама и окретала га и то се окретање преносило помоћу вертикал-

не осовине на камен, то јест горњи жрвањ. Ове цеви су биле од буковог стабла дужине до 12 метара, па су се због тога и воденице звале „на буку".

А. **Воденице поточаре у лесковачком крају.** — Било их је на свима потоцима и рекама Котлине. На истом потоку или реци било је више воденица. У неким селима су биле згуснуте. То је бивало онда када је у потоку било доста воде и пад знатан. Такав поток или река била је Вучанка, на којој сам ја нашао и забележио ове: Матинска, Пашина (Исмаил-паше лесковачког) која се зове још и Бачинска, Бурђијинска, Шишкова или Ацијска, воденица звана „У крушке", Стара воденица или Мијајлова, Нова воденица или Конинска, Дининска или Ранђелова, Маринкова, воденица Дине ковача, Ицина, Мичинска или Мендина, Над гробље или Суводол или Туловска.

Воденица на Накривањској реци (снимио: Ј. Јовановић)

На Накривањској реци, у једном дугом реду, дуж вештачког канала који полази из Чукљеника, пролази кроз Накривањ, Накривањски Чифлук и Стројковце, Драгутин Борђевић је забележио да је било 40 воденица (3). Ја сам 1960. године на овој реци, односно каналу пописао следеће воденице: Црквена воденица која је припадала Цркви чукљеничкој а потиче из друге половине XVIII века; затим, Јајинска и Алексина воденица, па Баба-Стојина воденица, потом три воденице Глигорија-Горче Поповића, из Лесковца, зване још Поп-Наћине воденице, по оцу Глигорија Поповића Наће, рударском пароху грчког порекла; испод ових Поп-Наћиних воденица долазе воденице: Трњанска, Нешкина по Нешку феудалцу под Турцима, потом по ослобођењу од Турака председнику општине лесковачке и народном посланику, две воденице Ђорђе-Дотке Миленковића или Доткине воденице, Исакова воденица, две воденице Дорке-Тодора Чуљковића односно његове жене Наталије Чуљковић и Хаџи-Танчићева воденица (4). Све ове воденице имале су укупно 42 камена. Сваки камен је могао да самеље 500 килограма жита за 24 часа. Дакле укупан капацитет свих наведених воденица био је 16000 килограма мељаве за 24 часа.

На истом каналу, који је текао кроз села Пресечину и Рударе, обилазио Лесковац са његове источне стране, ишао даље кроз село Бобиште, где се спајао са водом званом Топлик, настављао до Навалина и Богојевца, код ког се села уливао у Јужну Мораву, такође је било воденица. Оне су се налазиле близу Лесковца, поред пута који је водио за Власотинце, односно Грделицу (Митхат-пашин друм). Ова воденица је имала и културни значај. У селу Бобишту налазила се на Бари, како се звао доњи део поменутог канала, турска воденица, на локалитету Воденичиште. И у селу Навалину, на Бари, постојала је Тодорова воденица (5).

Но, иако се сматра да се на Вучанки и Накривањској реци налазио највећи број воденица у Котлини, а да су Вучанци, Чукљеничани и Накривчани најбољи воденичари, како је забележио Драгутин Борђевић у свом капиталном делу **Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави (6),** воденица поточара је било на свима потоцима Котлине: на Копашничкој реци, на којој се истицала Грчка воденица, својине Дине Ристића, Грка, деде Аристомена Ристића, судије и јавног радника из Лесковца; Туловској реци, Чекминском потоку, Шараници, чије се извориште налази испод села Душанова, која пролази кроз Подримце и Каштавар, затим кроз стари Печењевац и улива се у Јабланицу код железничког моста на пруги Београд —Солун; на Градашничкој реци, Орашачком потоку, Ступничкој реци, Црковничкој реци. На овој последњој реци ја сам забележио воденицу Тасе Младеновог или Микајличину воденицу, Лазареву прву и Лазареву другу воденицу, воденицу Дине Качаровог, Баје Зариног, Цоке Милановог, Борина, Цекинска, Зајкина, Коцина, Јованчиска, Радишљова, Вучја, Бојкинска, Цокинска, Марковска, Милана Бокиног и воденица Цике Божиног. Дакле, укупно 20 воденица (7).

Интересантно је навести воденице села Ивања на Пустој реци под пла-

нином Раданом. Ово старо српско село није имало своју текућицу, чију би воду њени житељи користили за покретање воденица, па су се латили тегобног посла да је вештачким каналом доведу са Радана. Било је то у давна времена. Иваньчани су покушали да скрену део воде из потока из кога је Јустинијан Први у VI веку наше ере захватао воду и спровео је аквадуктом дугом 17 километара у своју новоподигнуту Јустинијану Приму, то јест данашње Царичино. Око воде су се завадили са Магашанима, па је дошло и до љутог боја, у коме је погинуло деветоро људи из оба села. После ове тешке погибије, оба села су се поравнала: ка Ивању је потекао мањи део воде каналом који су Иваньчани ископали, а већи део је отицао својим природним током ка селу Магашу. Место где су воду Иваньчани и Магашани поделили зове се данас Деливода.

На овој води су Иваньчани у самом селу подигли око 50 воденица брвнара, једну испод друге, у непосредној близини. Свака воденица је имала један камен и свака је могла да самеље око 200 килограма жита за 24 часа. Према томе укупни потенцијал свих ових воденица био је око 10.000 килограма мељаве.

У време када сам, пре нешто више од 10 година, истраживао Пусту Реку, у селу Ивању је било још око 20 ових воденица. Једну сам воденицу снимио и снимак објавио у моме делу **Пуста Река.**

Иако главне текућице у Лесковачкој котлини (Ветерница, Јабланица, Пуста река и Власина) теку споро и немају пад планинских потока, и на њима је било воденица, обично са више каменова, бука или витлова. Тако је на реци Власини, код села Манастириште, била воденица са 10 витлова, како је забележио Драгутин Борђевић (8).

На Ветерници, почев од села Барја, па све до села Богојевца налазиле су се воденице. Наводимо воденицу у атару села Доњег Јајна преко пута садашњег Казнено-поправног дома. Припадала је роду Ерци и звала се Јерина воденица. Јаз ове воденице био је од кољa и трња и преграђивао је целу Ветерницу, те усмерио воду реке на њену десну обалу, на којој је била подигнута воденица. Имала је два камена која су покретала два огромна точка који су, опет својим дрвеним зупцима захватали мање, исто тако зупчасте точкове, а ови осовинске точкове на којима су лежали горњи воденични точкови. Велики воденични точкови, под притиском воде су се уз шкрипу покретали. Испод точкова и непосредно ниже воденице, вода је издубила дно реке, и створила мали базен у коме се лесковачка омладина лети радо купала. Воденицу памтим од пре 60—70 година. Њен власник Стојан Јера био је омањег раста, али пун као набијен. Имао је огромну снагу и као од шале подизао врећу пуну жита тешку и по 100 ока!

На Јабланици је у пољу лесковачком било много воденица почев од села Коњина па до ушћа ове реке у Јужну Мораву. Тако сам нашао воденицу у селу Коњину, која је имала 6 каменова. Била је у власништву 28 ортака или задругара. Драгутин Борђевић је забележио како су подизали на Јабланици воденице турековачки родови Белинци и Баба-Анђини; навео је и то да је на истој реци, у селу Свирцу, постојала воденица која је имала 4 камена и била у власништву 26 задругара.

На Пустој реци забележимо воденицу у селу Славнику, која је имала и културни значај. Затим у Бојнику Кадријину воденицу у власништву Арбанаса Кадрије и његове браће. Ову Кадријину воденицу купили су после ослобођења од Турака Црнотравци Крстићи и Зафир Трајковић, бакалин у Бојнику, иначе резервни официр српске војске и политичар. Крстићи и Трајковић су Кадријину воденицу порушили и на њеном месту подигли један од првих парних млинова у Пустој Реци (9).

На Пустој реци је у селу Косанчићу имао своје две воденице велики предузетник Ица Станковић. Од Ице је ослободилачка српска војска 1918. године реквирирала велику количину пшенице и дала му признаницу за реквирирано жито на 18.000 динара.

Иако су новијег датума, ваља навести још два млина у лесковачком крају, које су покретале воде Власине и Топлице. Тако је у Власотинцу био млин браће Поповића, чувен по своме фином брашну. У Старом Дољевцу био је млин на реци Топлици, који је представљао једно значајно привредно предузеће. Био је у власништву браће Димитријевића, цинцарског порекла. Потицали су из околине Битоља. Било их је четворо браће. У време мога истраживања овог дела Лесковачке котлине, негде пре десетак го-

дина, у животу су била само двојица: Драгослав Димитријевић, настањен у Нишу, и Мита Димитријевић, инжењер, настањен у Београду. Њихов млин је био подигнут на десној обали Топлице, чију је воду користио за сопствени електрични агрегат. Млин је имао два спрата и приземље. У просторијама млинске зграде била су инсталирана 4 дупла ваљка за млевење финог брашна и још пет каменова за просту мељаву. Капацитет му је био 22.000 белог брашна и 20.000 килограма просте мељаве за 24 часа. У саставу млина радиле су и две влачаре и једна ваљавица. Млин је својевремено после рата био национализован. Престао је да ради 1971. године, када су његове машине однете, а зграда, напуштена, пропада (10).

Воденице „на пив". Такву једну воденицу нашао је Драгутин Борђевић у селу Горњој Локошници у власништву рода Степановци. На „један пив" је млела до 40 килограма жита (11).

Б. Воденице „пловке" — „на лађу" — „лађарке" — „моравке". Било их је на Јужној Морави у свима селима низ ову реку. По Драгутину Борђевићу на Морави, почев од села Добротина па до Грданице, „било је око 60 пловки или моравки". Нарочито их је било од ушћа Власине у Мораву, и то у следећим селима:

У Злоћудову: Живојина Јанковића и његова два брата, затим још једна у власништву Најдана Смиљанског.

У Горњем и Доњем Крајинцу: воденица Трајка Миленковића звана Миленцина; Жутоглавска воденица у власништву Саве Петковића и Тодора Црног; воденица Милана Николића и Стојана Нешића, обојице из Горњег Крајинца и Стојана Милиног из Мрштана; Томина воденица у власништву Трајка Стаменковића и још четири ортака; Цокина воденица Томислава Стаменковића и његова три брата.

У Манојловцу: воденица Светозара Гроздановића и Чедомира Митића; Машанова воденица — Милана Машана; Илијинска воденица у власништву Петка Стојановића, Крсте Стојановића и Вучка Стојановића; **Милошајска** воденица у власништву Луке Милошевића и брата му Благоја Милошевића.

У Великој Биљаници: воденица Благоја и Димитрија Миљковића; воденица Петра Стојиљковића, Благоја Стојиљковића и Живојина Стојиљковића; воденица Петра Марковића зв. Цумалије, Љубомира Марковића и Цветка Марковића; воденица Антанаса Михајловића и Саве Михајловића; и најзад, воденица Вукадина Живковића Чекминца и Андреје Живковића.

У Доњој Слатини, селу у симбиози са Великом Биљаницом: воденица Петра Стојковића и браће му Тренче и Мичета Тренкиног; воденица Влајка Илића и Крсте Робијашкиног.

У селу Јелашници: воденица Никоде — Коцета Борђевића и ортака му Буре Борђевића и Буре Стојиљковића; воденица Косте Марковића и ортака му Стојана Ристића; и воденица Јосима Борђевића и Благоја Цакића.

У селу Богојевцу, у засеоку Величковци, испод праисторијског локалитета Градац, била је Величкова воденица. Задњи власник био је Трајко Величковић. Он је, мељући брашно својим муштеријама, за време задњег рата, ноћу превозио партизане својом „лађом" с једне обале на другу. Пред крај рата Трајка су повели са собом четници. Нестао је у ратном метежу.

У Разгојни, познатој по великом броју воденица на Разгојнској реци, постојале су на Морави и пловке. Било их је и покретних, какве смо набројали у претходним радовима, а и непокретних. **Непокретне** или **сталне** су биле и то: воденица: Браће Јанковића прва, браће Бозација друга и Симе Коцића и ортака му Костића из Д. Локошнице трећа. Све су имале по два камена. Пловке су биле: Марјанова воденица, Тодорова воденица, воденица Јована Ристића и Костадина - Дичета Живковог, и четврта Борка Вељиног. Укупно је у селу Разгојни било на Морави седам воденица.

У овом мом раду нисам побројао све воденице на потоцима и рекама у лесковачком крају. Али и из овог што сам навео произилази да су наши преци готово све многобројне водотоке користили и за покретање многобројних воденица и тиме до максимума искоришћавали водену енергију лесковачког краја. Архитектонски, те су воденице биле обичне зградице од камена или плетаре, а неке од њих су се и у архитектонском погледу одликовале својом лепотом и функционалношћу. Такве су биле воденице на Накривањској реци, као што је била Додкина воденица, затим Исакова, па доња воденица Наталије Чуљковић и Хаџитанчићева. Ове задње су одговарале свима потребама људи свога времена и представљале културни ниво њихових власника, па и културну баштину целог лесковачког краја.

Воденице су почеле да губе свој значај када су почели да се подижу млинови на пару и електричну енергију. Но коначан крај воденица, нарочито пловки на Морави био је 1955. године, када су по одлуци власти биле на силу разорене.

Нема више воденица сем по које у селима за грубу мељаву ради крмљења говеда и исхране свиња. Остала је у народу носталгија за старим воденицама и уверење да је брашно из њих давало слађи хлеб но што је хлеб од брашна из савремених електричних млинова. То је она иста носталгија која је морила чича-Корнија из дела Алфона Додеа „Писма из мога млина", који се није мирио са напуштањем воденица на ветар, које су замењивали млинови на пару, јер је воденице на ветар, ветрењаче, покретао дах доброга Бога, а парни млинови су били, по њему, ђаволье дело!

4.

Организација воденице

Воденице на јачим потоцима и рекама биле су са више каменова. Обично су биле у власништву више људи, често истог рода, а било је међу ортацима или задругарима у воденици и странаца, каткад и из другог села. Сувласништво се обележавало: „на један камен", на „пола камена", на „четвртину од камена, „петину", „шестину" и ситније уделе, према броју сувласника и величини учешћа код подизања воденице или касније куповином или наслеђем појединих делова. Сваки задругар је, сразмерно свом уделу, дужан да сноси издатке око одржавања воденице и око јавних дажбина. Исто тако, сваки ортак или задругар, учествовао је и у добити. Драгутим М. Борђевић је веома детаљно описао ове сувласничке односе у оваквим воденицама у своме делу **Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави** (12).

5.

Ујам

Власници воденица су од својих помељара добијали накнаду за млевење жита. Та накнада се звала **ујам.** Ујам је износио обично 8—10% од количине жита за млевење. Према забелешкама Драгутина Борђевића воденичари у селима Чукљенику, Вучју, Накривњу, Козару, Дадинцу и на Морави узимали су на име ујма 7% жита или по 7 кутлица (кутлача), специјалне дрвене кашике која је запремала 1 килограм. Сувласници су млели без давања ујма не само жито за потребе свога домаћинства, већ и за продају, али су обично млели у време када нема помељара, када воденица „лега". Ујам се звао још и **ушур.** Иако се обе ове речи налазе код Вука, друга је примљена од Турака.

6.

Помељари

Воденице поточаре су млеле жито за људску и сточну исхрану помељарима не само из села у којима су се налазиле, већ и из удаљених насеља, па и Лесковца. Оне на Вучанки и Накривањској реци примале су помељаре из далеких крајева. Када лети пресуше мањи потоци, на пример у Пустој Реци, па и сама Пуста река, помељари из те области су доносили своје жито на млевење у Вучје или у Накривањ и Накривањски Чифлук. Многи су ишли и на Мораву и млели своје жито у воденицама пловкама. У топономији лесковачког краја постоји локалитет „Мливски пут". Налази се у атару села Врановца. Тим путем су помељари из села која немају воденице, или у доба суше, носили своје мливо преко Сушице за Вучје и Накривањ. Тако се у називу овог локалитета до наших дана сачувао један траг о животу народа и о вучанским и накривањским воденицама.

7.

Друштвена улога воденица

У своје време воденичари су били веома обавештени људи. У њихове воденице су долазили помељари из разних села, па и из удаљених крајева. Од њих су воденичари сазнавали много штошта. Пред зиму, када је требало обезбедити хлеб за цео зимски период, у воденице нагрне свет са свих страна, па се морало чекати на ред данима и ноћима. Отуда и она изрека у нашем крају: „У воденицу кад оћеш, из воденицу кад те пусте". Чекајући на ред у дугим ноћима, уз ватру, причало се, шалило и певало. Мењале су се вести и искуства. Оштрио се ум и богатило сазнање. Није само пошалилица она прича из нашег Шоплука о њиховом Баја-Џори, који је међу њима знао „све", јер је био „два пут на пазар и три пут у воденицу". У

народном животу, када није било школе и писмености, воденице су играле улогу неке врсте образовног центра, а воденичари често обавештајци, какав је био воденичар Дева из познатог романа Јанка Веселиновића, **Хајдук Станко.**

8.

Ваљавице

Ваљавица је било у Копашничкој Слатини, али и у неким другим селима Лесковачког поречја: Вучју, Чукљенику, Барју. Већ сам навео ваљавицу у млину у Старом Дољевцу.

Драгутин Борђевић је забележио како су ваљачи сукна обилазили села и прикупљали сукно за ваљање, али они су имали и своје сараднике у Лесковцу, неку врсту кооперената, како би се данас рекло. То су били дућанџије, кафеџије и други људи, који су примали трубе неваљаног сукна од својих муштерија уз накнаду по аршину сукна, издавали на примљено сукно рабош и уговарали дан када доносилац сукна има да дође по ваљано сукно. Од ових дућанџија би ваљачи узимали сукно, товарили на своје коње и после обављеног ваљања враћали своме „кооперанту", који је предавао ваљано сукно власнику.

Тако је сукно скупљао Василько Конић, бакалин из Лесковца, како је забележио Драгутин Борђевић, затим кафеџије Тренка и Слезенка, па бакалин, потоњи влачар, Алекса Живковић звани Зајац.

Било је случајева да власник сукна сâм донесе у ваљавицу своје сукно и чека данима да се ваља. Ако је из другог краја, ноћивао би и хранио се у крчмама којих је било у селима где су биле ваљавице, на пример у Копашничкој Слатини. Тако је ваљавичарство условљавало и кафеџијски занат, па су се у своме пословању допуњавала ова два заната у нашим селима.

У **Копашничкој Слатини** је било осам ваљавица: Ваљавица Михајла Миленковића, звала се Миленкова или Јацина. Друга је била Здравкина — Петра Здравковића. Трећа је Тонкина ваљавица у својини ортака Јована, Љубе и Стојадина Цуваре. Четврта Синадинска Добривоја Синадиновића, из Падежа. Пета ваљавица је била Клинчанска у власништву Миленкових — Клинчанци. Шеста Ранђела Вучковог, чувеног комите из првог светског рата, који је био страх и трепет за бугарске окупаторе. Седма ваљавица је Шалина ваљавица. Припадала је Петру Шалином. Осма ваљавица је била Провирова. Власник јој је био Милан Провиров. Звали су га „Фабрикант". Милан је био без ортака.

Уз сваку ваљавицу у Слатини постојала је и воденица на један камен.

За време Турака и после ослобођења ових крајева од турске власти народ лесковачког краја се облачио искључиво у сукнена одела, па су ваљавице имале огроман значај за наш народни живот и играле крупну улогу у његовом привредном животу. У слатинским ваљавицама ваљали су своје сукно не само Лесковчани, већ и Нишлије, па и Пироћанци.

9.

„Лађе" на Морави

Пре сто година Јужна Морава је била велика река и није се могла бродити. Отуда и песма „Играли се врани коњи, крај Мораве на обали", који су међу собом „говорили", да им Бог да „ратовати, путовати, ал' Мораву не бродити!" А ипак се преко Мораве морало прелазити. Мостова није било па су у ту сврху служиле скеле — „лађе" обично уз воденице пловке. Тим „лађама" се Морава бродила, а бродари — лађари су били власници пловки који су људе и робу преко Мораве превозили. До изградње Мидхат-пашиног друма шездесетих година прошлог века, пут од Ниша за Софију и Цариград једном варијантом је ишао десном обалом Мораве и Власине, па су путници из Лесковца и они за Лесковац преко Мораве прелазили „лађама" на неколико места. То је морало бити код оних села на Морави која су имала пловке са „лађама": код Разгојне, код Доње Локошнице, Богојевца, Манојловца и Крајинца, можда још код неких села.

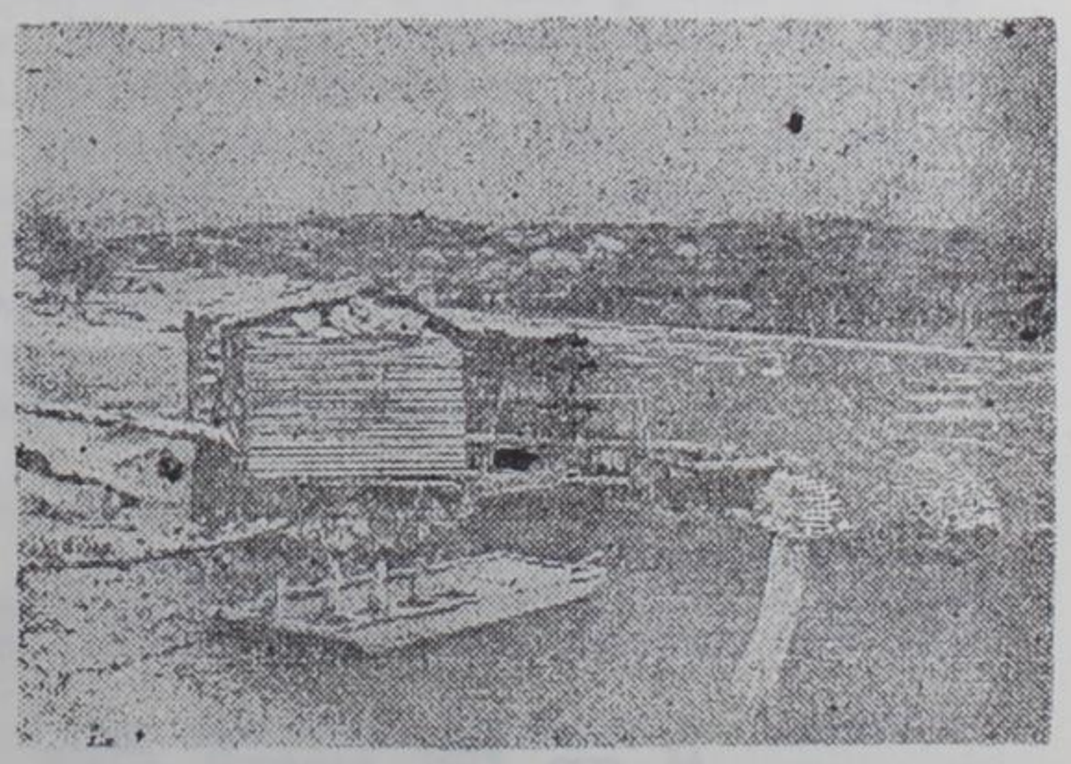

Пловка на Јужној Морави (снимио: Љ. Стојановић)

У пролеће 1654. године путовали су дубровачки поклисари из Дубровника за Цариград путем који је вековима водио преко Прокупља. Када су дошли у ово место, где је постојала дубровачка колонија, сазнали су да је Прокупље и многа околна села, па и Лесковац са селима, захватила куга. Требало им је да се што пре извуку из области заражених опаком болешћу. У журби су дошли до Јужне Мораве. Морава је била надошла, па је без пловног објекта нису могли прећи. Како им је Лесковац био најближи, затражили су баркy из Лесковца. Није познато да ли су дошли у Лесковац или у неко село ниже њега. Тек, када им је барка из овог места стигла, Дубровчани су се у њу укрцали и превезли се преко набујале и хировите Мораве и наставили пут за Пирот свакако преко Власотинца, Свође, Љубераће и Бабушнице. Можда су Мораву пребродили код данашњег села Манојловца или Краинца, где се лако хватао пут за Пирот (13).

Напомене:

1) Политикин забавник бр. 455 од 17. 9. 1960. год. с. 2.

2) Иван Саказов: Привредни живот на Балкану у средњем веку, Књига о Балкану, том I, 1963, с. 141/42.

3) Драгутин Борђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, с. 204.

4) Јован Јовановић: Лесковачко Поречје, додатак Лесковачком зборнику, год. 1972. с. 45—46.

5) Јован Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, посебни део, додатак Л. зборнику, год. 1979. с. 132.

6) Драгутин Борђевић, наведено дело, с. 45.

7) Јован Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, посебни део, с. 95—96.

8) Драгутин Борђевић, наведено дело, с. 200.

9) Јован Јовановић: Пуста Река, посебни део, с. 7.

10) Јован Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, посебни део, с. 67.

11) Драгутин Борђевић, наведено дело, с. 203.

12) Драгутин Борђевић, наведено дело, с. 200.

13) Сергије Димитријевић: Дубровачка трговина у Лесковцу и околини. Наше стварање, Лесковац, 1955. г., с. 29—30.

Jovan V. Jovanović

LES MOULINS A EAU ET LES CARDEUSES DE LA RÉGION DE LESKOVAC

Sur tous les cours d'eau de la région de Leskovac, surtout sur la Južna Morava et ses affluents plus considérables la Veternica, la Vlasina, la Jablanica et la Pusta Reka, il y avait jusqu'à 1955 des moulins à eau où l'on moulait le blé qui servait à l'alimentation de la population et du bétail. Les moulins à eau étaient un lieu de réunion jouaient des gens et ainsi ils jouaient un rôle culturel dans le développement de la région. Aujourd'hui il n'y a plus de moulins à eau mais on en trouve des vestiges. L'auteur de cet ouvrage suivant l'exemple de son prédecesseur D. M. Đorđević, a donné la liste complète des moulins à eau de la région de Leskovac.

УДК 33(091) +949.711

Миомир С. Наумовић

Однос мешовитих привредника према култури и културно-историјском наслеђу

(НА ПРИМЕРИМА ЛЕСКОВАЧКОГ И НИШКОГ КРАЈА)

Последњих деценија код нас се све више на друштвеној позорници јављају мешовити привредници. Иако чине значајну групацију, о њима се мало зна и говори. Они имају веома сложену друштвену и духовну структуру. Мешовити привредници су онај део нашег друштва о којима се до скора (па и сада) говорило као о радницима-сељацима или сељацима-радницима. Када говоримо о мешовитим привредницима онда уважавамо чињеницу да се ради о произвођачима који у свом начину привређивања практикују двородну или вишеродну производњу. Показало се да мешовити привредници осим рада у радним организацијама и рада на пољопривредним имањима практикују и друге облике допунског рада. Под мешовитим привредницима се, дакле, подразумевају сви они који практикују допунски рад у сврху неке производње. Мешовите привреднике најчешће карактерише стицање дохотка на основу рада на више места, у: радној организацији, пољопривреди, домаћој радиности, иностранству, занатској и услужној делатности, трговини, рентијерству, туризму, итд. Наведена подручја рада и стицања дохотка не значе да се мешовити привредници морају бавити свима њима, већ неком комбинацијом између њих. Домаћинства с мешовитим начином привређивања су она чији чланови стичу доходак на основу комбинације најмање две активности: радом у радној организацији са средствима у друштвеној својини и радом на неком другом послу.

На територији Социјалистичке Републике Србије ван територија самоуправних аутономних покрајина, према непотпуним и недовољно сигурним подацима пописа за 1981. годину, има око 432.145 мешовитих домаћинстава што чини око 26% домаћинстава. Мешовити привредници су концентрисани и у селима и у градовима, а највише их има у приградском простору. Из података пописа за 1981. годину види се да су мешовити привредници бројна друштвена структура и у југоисточној Србији.[1]

Однос мешовитих привредника према култури и културно-историјском наслеђу једва да је проучаван код нас. Али пре него што нешто више кажем о овоме, да, најпре и укратко, нешто уопштено кажем о култури. Култура је тоталитет човековог постојања и испољавања. Едвард Бернет Тејлор је под културом подразумевао комплексну целину која у себи укључује знања, веровања, уметност, морал, право, обичаје, као и све остале способности и навике које ја човек стекао као члан друштва.[2] Међутим, култура се везује не само за појединца, већ и за народе и друштвене групе, слојеве и класе. Она је универзална појава савремености, па се може сагледавати само као јединствена целина. Самим тим њу треба проучавати као развојну и прилазити јој интердисциплинарно. На основу истраживања др Јована Ћирића, запажа се да су присутни, да се преламају или прожимају следећи основни облици културе у југоисточној Србији: оријентална, патријархална, руралана, градничка, филистарска, прогресивна, ромска и такозвана противкултура.[3]

---

[1] Републички завод за статистику: Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. године, Билтен 228. Београд, 1983. стр. 17.

[2] Др Владимир Милановић: Социологија. БИГЗ, Београд, 1975. стр. 34.

[3] Др Јован Ћирић: Урбана култура Ниша, Зборник радова Филозофског факултета, Просвета, Ниш, 1985. стр. 45.

У истраживањима која сам обавио у току 1985. године у источној и југоисточној Србији обухваћена је и култура мешовитих привредника. Резултати истраживања показују да мешовити привреднци у доминантном облику испољавају карактеристике радничке културе. Овај тип културе препознаје се пре свега по томе што се збива у сфери рада. По Јовану Ћирићу „Ова култура израсла је и дата на особеном схватању и вредновању рада. Рад као неминовност, као главно друштвено мерило и вредност темељно је полазиште ове културе. За овај облик културе (у њеном вредносном систему) није битно шта је и ко је ко на друштвеној лествици, већ колико се истакао и потврдио радом, као и шта је стекао радом.“[4] Култура мешовитих привредника битно је повезана са њиховим радним процесом, односом према раду, организацији и продуктивности. Носиоци ове културе настоје да усмере целокупну економију према тржишту: набављају индустријске машине и алате за обављање пољопривредних или других послова. У пољопривреди употребљавају вештачка ђубрива и индустријске препарате, гаје нове сорте пољопривредних биљака и квалитетну стоку. Они усвајају новине подстакнути, пре свега, тржиштем и стандардом. Са запошљавањем сељака у граду, код нас су покренути и ојачани бројни процеси који су у вези са културом и односом према културном наслеђу.

Занимљиво је, с обзиром на карактер овог скупа рећи какав је став и однос мешовитих привредника према културном наслеђу. Истраживања на ову тему показала су да представници овог културног круга немају (не испољавају) висок степен разумевања и познавања културно-историјске баштине. То се, поред осталог, види на односу према аутохтоној кући. У нишком, лесковачком и зајечарском крају овај (аутохтони) фонд кућа скоро је уништен. Један од разлога нестајања ових кућа је тај што нису грађене од чврстог и трајног материјала, али је важнији разлог што су после другог светског рата на селу и у приградском простору промењени културни узори. Остаци ових кућа користе се данас најчешће као шупе или као амбари. После рата мешовити привредници су почели да граде стамбену кућу која је по функцији, конструкцији, материјалу од кога је сграђена, као и по опреми битно другачија од ранијих кућа. Старији типови потиснути су новим код којих се, поред осталог, могу уочити тежња за истицањем, нефункционалност, примесе градитељства из страних поднебља, примесе кича итд. Копирајући градску кућу, мешовити привредници користе савремене грађевинске материјале и делимично планске пројекте што се мора сматрати позитивним и корисним. Међутим, запостављање старих типова кућа, њихово препуштање зубу времена, ненаменско коришћење и рушење старих објеката, говори да мешовити привредници све мање схватају вредност и значај ових објеката као културног наслеђа. Интензивно рушење старих кућа и грађење нових по обрасцима који не одговарају нашој историји и поднебљу мотивисано је, пре свега продором малограђанских утицаја код мешовитих привредника.

Радећи у граду, мешовити привредници су стицали нова сазнања и то је битно утицало на њихов однос према техничким достигнућима. Настојали су да куповином машина готово у потпуности замене рад руку. Усвајајући технику рада са новим пољопривредним машинама и алатима, они су на најпрактичнији начин сазнавали умеће механике, електротехнике и технологије. Иако су прихватили савремена техничка достигнућа, у сфери очувања традиције (обичаја пре свега) испољили су значајан степен традиционализма. У том смислу бољи су чувари народне културе и културног наслеђа од представника других друштвених група у граду. Поштовање и спровођење обичаја незаобилазни су део свакодневнице и културе мешовитих привредника и данас. Иако прихватају културне стереотипе града, и иако је дошло до извесних модификација традиционалне културе, може се рећи да мешовити привредници доста добро чувају многе обичаје. Верска схватања и обичаји доста су модифицирани, а неки су и заборављени, али има их и који се практикују најчешће због деце. Слава се задржала као део традиције. Разлог је сада све мање религиозност, а све више окупљање у датом дану како би се људи, посебно рођаци срели, провеселили и договарали. Слава је очувана као наследан породични и сеоски обичај. Преко славе мешовити привредници остају везани за своје село, рођаке и

[4] Др Јован Ћирић: наведени рад, стр. 47.

пријатеље. Мада се данас према слави односе као према празнику без нарочитог религиозног карактера, они славе. Један од разлога очувања славских обичаја је и тај што се услед тржишног начина живота села и двојног или поливалентног начина привређивања, као и из других чинилаца, недовољно често сусрећу са својим рођацима и пријатељима. По мишљењу самих мешовитих привредника, то је један од начина да се разбије отуђеност и динамика свакодневног живота. Интересантно је и то да један број мешовитих привредника, чланова Савеза комуниста Југославије, практикује славе и друге верске обичаје.

Народна ношња мешовитих привредника се међу првима изгубила. Овај друштвени слој је битно изменио свој начин одевања, прихвативши градско одевање. Већ педесетих година овога века мешовита домаћинства су се почела одвајати од одевних предмета домаће радиности. Шездесетих година дошло је до снажног продора градске ношње у југоисточној Србији и од тада највећи део одевних предмета купује се у граду. Седамдесетих година мешовити привредници су у већем броју почели да прате савремена модна кретања, и то најпре омладина, која је почела да набавља само одређени тип панталона, кошуља, јакни и ципела не само наше, већ и иностране производње. Данас народна ношња представља реткост. Она се може видети само на приредбама и манифестацијама. Набавка одевних предмета, као и техничке робе из иностранства не јењава ни у садашњем периоду. Предмети народне радиности уступили су место индустријским производима. Билими и крпе најчешће се чувају у ормарима. Жене мешовитих привредника све мање ткају. Истичу на немају времена за такав рад, као и да се таква роба више не тражи. Жеља да се иде у корак са временом у ствари је жеља да се више или мање усвоје градске норме. Станове мешовити привредници опремају по угледу на градске, а не мали број предмета за опремање стана су иностраног порекла.

Исхрана је претрпела бројне промене. Некадашњи начини припремања и конзервисања, распоред и број оброка су промењени. Јавља се све више нов начин исхране у коме фабрички производи добијају све већи значај.

Мешовити привредници су склони амбивалентном културном понашању. С једне стране су рурални традиционалисти, а с друге подложни прихватању градских културних образаца. Чврше се држе садржаја и вредности духовне културе, а лакше напуштају тековине материјалне културе, па, у том смислу, и материјално културно наслеђе. Представници ове културе регрутују се пре свега са села и представљају својеврстан трезор и духовног културног наслеђа, јер су добри чувари ове врсте традиција. У њихов начин живљења у доброј мери продиру вредности из малограђанске средине, пре свега малограђански речник, кич и шунд и малограђанско понашање. Тако, на пример, кроз обичаје почело је да се испољава такмичење новцем и малограђанско истицање престижа. Шеста и седма деценија представљају време просперитета за село и приградску средину, али и период бескорисног и непродуктивног трошења новца. Такмичење новцем код неких мешовитих привредника испољило се кроз градњу скупоцених ограда, непотребно великих кућа, набавку скупоцених машина, намештаја, путничких аутомобила итд. У обичајима то је значило приређивање што богатије славе, свадбе, погреба, рођендана или испраћаја омладине у војску. Непродуктивно трошење постало је временом образац живљења који се ширио на све друштвене структуре па и на мешовите привреднике. Ипак, већину традиционалних обичаја мешовити привредници нису напустили, иако су их битно модификовали, јер у њима налазе непосредност која одговара њиховим културним потребама.

Из до сада изложеног намеће се закључак да су мешовити привредници више склони очувању духовних елемената и садржаја културе, него материјалних и предметних. Зашто је то тако? Брига друштва за развој прогресивних облика културе међу мешовитим привредницима је недовољна или никаква. Они су препуштени углавном себи самима. У таквој ситуацији доста су препуштени вредностима које рекламирају средства масовних комуникација. На тој основи нису довољно припремљени за стручну селекцију и распознавање правих и лажних културних и уметничких вредности, не испољавају критичност у питању шунда и кича, као што једним делом не праве разлику између оригиналних остварења и квази-уметнич-

ких продуката. Будући да су углавном препуштени себи, доста се лако повоже за масом њима сличних и за порукама које нуде средства масовних комуникација. Како се свест мешовитих привредника формира првенствено на основу искуства, а не на садржајима и утицајима прогресивне културе, то се негативности културе из града веома брзо шире у приградском и сеоском простору. Искуства проистекла из додира са културом у граду прелама-ју се на различите начине у средини мешовитих привредника, али у крајњем случају претежу утицаји малограђанске културе. Овоме треба додати да је знање које се стиче у школама код нас количински обимно, али незадовољавајуће и недовољно што се тиче познавања и разумевања културног наслеђа. Отуда мешовити привредници према културном наслеђу испољавају равнодушност, или га потцењују. Ипак, треба рећи, мешовити привредници су пријемчиви за прогресивну културу. С обзиром да се носиоци специфичног (радничког) стила живљења и схватања, то се може очекивати да би њихова отвореност духа и пријемчивост за традиционалне вредности могле да се каналишу ка правим културним вредностима. За тако нешто потребан је свесни и организованији напор нашег друштва.

Miomir S. Naumović

LE RAPPORT DES EMPLOYÉS DANS LES DIFFÉRENTES BRANCHES DE L'ÉCONOMUE A L'ÉGARD DE LA CULTURE ET DE L'HÉRITAGE CULTURE ET HISTORIQUE

On parle peu chez nous des employés prétendus mixtes qui depuis quelques décennies existent comme une couche sociale particulière.

Leurs ressources sont acquises dans les différentes sections de l'économie, dans l'industrie, l'agriculture et les différentes activités serviables ainsi que dans le commerce. Le rapport de cette couche sociale est aussi ambivalente à l'égard de la culture et l'héritage culturel. C'est un domaine de la recherche scientifique intéressant mais toujours inéxploré.

УДК 949.711

Драгољуб Трајковић

Из успомена Властимира Вуковића

(Поводом седамдесетогодишњице Топличког устанка)

Крајем марта и почетком априла 1917. године угушен је Топлички устанак који се, избивши фебруара исте године у горњој Топлици и Јабланици, убрзо пренео на готово све пределе јужне и источне Србије и преко Копаоника нашао одјека у долини Западне Мораве. У његовом угушењу учествовали су одреди свих окупаторских војски, при чему су Бугари, противу којих је у првом реду и био уперен, испољили највећи степен свирепости: главом је платило преко 20.000 наших људи оба пола и свих узраста и спаљено око стотине села, највише у округу топличком и срезу јабланичком.

Иако је окупатор већ у априлу 1917. године углавном поново био господар на територији која му је за кратко време била одузета, извесне чете под командом вођа устанка Косте Војиновића и других, још се нису предавале нити растурале, већ су и даље крстариле на ширем подручју, а једна од њих залазила је и на бугарску територију чак до Босилеграда. Али пошто није било изгледа за њихов даљи опстанак, средином 1917. године у селу Вичи одржан је састанак устаничких вођа и на њему је, на предлог поп-Мите Димитријевића, донета одлука да се неколико четника упути српској Врховној команди и влади, и оне обавесте о томе како се устанак развијао и доживео крах, као и о покољу који су Бугари потом извршили над српским народом. Рачунало се да би обавештења о једном и о другом побудили српску команду и владу да затраже што скорију интервенцију савезника да би се проливању српске крви и уништавању и пљачки српске имовине што пре стало на пут. Један од четника који су били одређени да пођу на југ до српске војске, тј. до њене Врховне команде и владе, био је и Властимир Вуковић, који је 1914. године свршио у Прокупљу шести разред гимназије.[1]

Властимир Вуковић, који је до другог светског рата био председник Окружног суда у Охриду, умро је пре годину дана у Београду. Међу његовим хартијама нашло се и неколико записа у којима он, поред осталог, говори и о томе како је са још шесторицом комита, од којих је један био и комитски вођа Димитрије Димитријевић зв. поп Мита, носио српској Врховној ко-

---

[1] О Властимиру Ст. Вуковићу историчар Љ. Јовановић написао је и ово: „Да вам о овом младићу додам још и ово. Кад му је било 16 година, отишао је у добровољце и учествовао у борбама на Дрини, поименице на Мачковом камену, али је он то по својој скромности прећутао. И у Топлици се он показао храбар, те га је Коста Војиновић произвео за поднаредника“ (Побуна у Топлици и Јабланици. Говор у Народној скупштини 12. априла 1918. год. на Крфу, Београд, 1919, стр. 42—43). Властимир је рођен у селу Комирићу, у Рађевини, од оца Степана Вуковића, о коме се у књизи Свет. А. Борђевића „Кроз ратне вихоре (Први светски рат)“, на стр. 20, може да прочита ово: „Тако је почео први светски рат 1914. године. Први пуцањ и пограничне борбе отпочеле су на Дрини и Сави. Почетак рата објави каплар 5. пука Стеван Вуковић, који је испалио из пушке први метак преко Дрине и смакнуо с белог коња аустријског команданта пука...“

манди извештај Косте Војиновића као команданта Ибарско-копаоничког одреда.

У почетку својих записа Вуковић каже да је пред Божић 1916. г. са Солунског фронта авионом пребачен у Србију К. Пећанац „са специјалним задатком" да дигне народ на устанак против окупатора. „Тај његов задатак био је у вези са пробојем Солунског фронта, који је ускоро требао да буде". Другим речима, устанак ради кога је Пећанац био упућен у Србију имао је да буде истовремен са почетком савезничке офанзиве на поменутом фронту. Међутим, услед измењене ситуације на страни наших савезника (чему је допринео пораз Румуније у јесен 1916. г. и постепено испадање Русије из рата), до пробоја Солунског фронта дошло је тек две године доцније. Због тога су се и одреди које је организовао К. Пећанац, као и они који су били под командом К. Војиновића и осталим комитским војводама, налазили у доста незавидној ситуацији, јер су им команданти били подељени у питању да ли устанак треба започети или му почетак треба одложити до почетка солунске офанзиве односно до пробоја фронта на тој страни, на чему је нарочито инсистирао Пећанац. „А кад Пећанцу није пошло за руком да устанак одложи и кад је био принуђен да се стави на чело устанка, који је, истина, букнуо из самог народа, онда је било јасно да је Пећанац био у праву", мисли Вуковић, јер је, каже, „и поред не знам каквих првих успеха, устанак морао да буде утрнут и да буде угушен у великој крви". Вуковић, даље, бележи: „А последице тога излиле су се у ужасном бугарском терору, који је завладао над територијом преко које је устанак прохујао. Тај терор однео је у гроб око двадесет хиљада нашег света обојег пола и разног узраста, од детета у колевци до крајње изнемогле старости".

У наставку овог чланка навешћемо Вуковићеве записе у вези са оном одлуком устаничких команданата да се српској Врховној команди и влади упути група од седам комита. Вуковић каже:

„У почетку месеца јуна 1917, а по повратку К. Пећанца са акције у Босиљграду и околини, састали су се одреди војвода К. Пећанца и К. Војиновића у селу Вичи, а у шуми која се зове Вичка шума. Ту је поп Мита Димитријевић тражио од војвода да се неколико четника упути у Солун српској Врховној команди, те да Врховна команда и наша Влада буду обавештени о дизању устанка и његовим резултатима и о покољу што га Бугари чине у тим крајевима. Он је мислио да би наша Влада преко наших савезника неминовно интервенисала само кад би знала какав се терор овде врши. Циљ тога одашиљања четника био би да се наша Влада и Врховна команда обавесте о тим тешким зулумима и да замоле наше савезнике за интервенцију, која би учинила крај паљењу недужних села и проливању невине крви.

„Војвода Пећанац повери извођење ове ствари војводи Војиновићу.

„Било је то 23. јуна 1917. год. Ја сам био на стражи више села Бабице у Копаонику. К мени дође један четник и позва ме да идем војводи Војиновићу. Војвода ме упита пристајем ли да идем у Солун. После извесног размишљања, ја одговорих да пристајем. Видео сам да је све већ било спремно за полазак.

„За ову мисију били су изабрани, сем мене, још: поп Мита Димитријевић, звани комита, потпор. Аца Пипер, Влајко Владисављевић, Прока Планић, Ратко Стефановић и Пера Цинцарин. Војвода Војиновић предаде писмени извештај попу Мити и рече нам да је поп Мита наш вођа и да нам је дужност покоравати се његовим заповестима. Нама предаде објаве. Ми узесмо по двеста метака и по две бомбе, па се опростисмо са војводом и четницима и кренусмо на пут".

(У ове записе Вуковић није унео да су се он и остали кретали на југ најпре путем у долини Ибра, а потом оним у долини Дрима, да би преко Ораховца и В. Фоче и, најзад, кроз жупу Сиринићи, избили на Шар-планину).

„Дуго смо се ломатали, скривали и провлачили док не стигосмо на Шар-планину. Доле, у Тетовском пољу, између Тетова и Гостивара запазисмо један пук бугарских регрута на обуци. Ми смо бар закључили да то морају бити регрути.

„За нашу несрећу, кад смо се увече спустили са Шар-планине с намером да пређемо Вардар и да продужимо пут на југ, ми се нисмо добро оријентисали, те западнемо међу ове бугарске војнике. Бугари нас приметише, али нас кроз ноћ нису могли познати. Стражар нас заустави и упита ко смо... Српски четници, одговори поп Мита.

„Одмах затим Бугари отворише ватру из пушака. Поп Мита нареди, те и ми ватром одговорисмо. Наједном тресну бомба, а њен прасак се разлеже доле, тамо низ долину Вардара. На бугарској страни се зачу кукњава. Пуцњава за тренутак престаде. Бомбу је бацио поп Мита. После два-три минута Бугари отворише митраљеску ватру. Још одмах од ове ватре падоше мртви Ратко и Пера. Поп Мита и Аца били су рањени, и тако рањени повукли се у кукурузе. Ја и Влајко Владисављевић налазили смо се у једном потоку који силази са Шар-планине, јер од штеткања бугарских митраљеза главу из потока нисам смео да подигнем. Ја и Влајко смо мислили да су у овом потоку и остали наши другови, јер је било погодније за склањање од рова. Изађосмо из овог потока и, пузећи тамо-амо, нађосмо Ратка и Перу мртве, па се поново вратисмо у поток да би се сакрили од пушчане и митраљеске ватре која није престајала. Поп-Мите и Аце Пипера нигде није било. Кретосмо низ овај поток ка Вардару. Бугари су још непрестано пуцали, али далеко иза нас. Ми смо већ избили на Вардар.

„Кад Влајко и ја стигосмо на Вардар, изађосмо из овог потока дубоког пола метра. Онако мокри све до гуше, приметисмо на обали Вардара једну црну прилику. Додадосмо наш уговорени знак и добисмо одговор. Био је то наш друг Прока Планић. Упитао сам га за Попа и Ацу. Он рече да не зна где су се изгубили из оног кркљанца. Али је Прока, на оном месту где је са Попом и Ацом лежао за време борбе, нашао попову торбу у којој је био извештај војводе Војиновића и понео је са собом.

„Тако пођосмо сва тројица, прећосмо Вардар после поноћи и упутисмо се ужурбано Сувој гори, да нас дан не би изненадио на голом и отвореном терену. Било је око два сата после пола ноћи, кад чусмо да Бугари, из правца одакле смо дошли, вичу неком: „Предавај се“. После тога чусмо неколико револверских хитаца, а затим све се смири. Тада смо закључили да су Бугари похватали поп-Миту и Ацу Пипера. Доцније смо сазнали да је тако и било. Похватали су их и у нишкој тврђави су стрељани.

„Нас тројица кренусмо даље и, после двадесет дана лутања, прећемо бугарску линију на Галичици планини, на врху Тамарос. Неколико дана по преласку Солунског фронта стигосмо у Солун.[2] Дођосмо у нашу Врховну команду. Примио нас је пуковник Калафатовић. Рапортирао сам му по војнички да смо дошли из Србије, из Ибарско-копаоничког одреда војводе Косте Војиновића, и да смо донели извештај о устанку у Топлици; потом сам му предао писмени извештај и, кад нам је пуковник казао: „Браво јунаци!“, ми смо у глас узвикнули: „Живела Србија!“

Из Вуковићевих забележака види се да је извештај о коме је реч, поред обавештења о устанку и последицама његовог угушења, као и о потреби да се издејствује што бржа савезничка интервенција ради отклањања даљих жртава и патњи српског народа, — садржавао и друге захтеве. У вези с тим захтевима стоји и упућивање Јована Илића и Синише Стефановића у Србију. Али, да пустимо Вуковића:

„Из тога опширног извештаја од интереса је да напоменем само оно што би могло објаснити зашто су капетан Јован Илић и пилот Синиша Стефановић, студент Машинског факултета у Београду, упућени авионом у Србију. Поред осталог, у том извештају војвода Војиновић је тражио: обавештење, упутства и материјалну помоћ, те да би се и на даље комитска акција могла да проведе. У име те материјалне помоћи војводе су тражили пола милиона динара.

„Једнога дана месеца августа 1917 год. позва ме пуковник Калафатовић и нареди да пред Врховном командом сачекам једног Енглеза са мотоциклом. Казао ми је да тај војник зна где треба да ме одвезе. И заиста, кад сам изашао на улицу, наишао је Енглез на мотоциклу. Сео сам у корпу и отишли

---

[2] Из других извора сазнајемо да су Вуковић и остала двојица његових сапутника, пробивши се кроз територију између Охридског и Преспанског језера, најзад дошла на одсек Солунског фронта који је држао 4. руски пешадијски пук, али да им ни одатле није ишло глатко. „Они су захтевали да буду што пре упућени српској Врховној команди, али нико није хтео да их разуме нити је могао да им верује. Овакав смео и тежак подвиг можда није могућан у неким војскама, те су према њима предузете многе компликоване административне мере. Саслушавани су, спровођени од једног штаба до другог, у француском штабу одузето им је писмо и преведено, док најзад нису успели да буду спроведени српској Врховној команди, којој су 4. септембра 1917. предали Војиновићев извештај“. (Д-р М. Перовић: Топлички устанак, друго издање, стр. 280—281, Београд, 1959).

смо у Микру. У Микри се заустависмо пред једном бараком из које изађоше капетан Јован Илић и пилот Синиша Стефановић. Капетана Илића сам од раније познавао (он је син Мијалка Шопа и мајке Боне из Прокупља, Черкеска махала). После поздрава, разговарали смо потанко о стању у Србији, о четничкој организацији, о устанку у Топлици и о његовим последицама. Синиша ме упита да ли бих пристао да се вратим у Србију, јер је то војвода Војиновић у свом писму захтевао. Одговорио сам му да сам и сувише изнурен од пута и маларије и да због тога не могу дати пристанак за повратак у Србију.

„Са Синишом и Јованом сам ручао у Микри. Они ми о ручку рекоше да ће кроз неки дан кренути аеропланом за Србију, Топлицу. Тражили су од мене да им покажем најпогоднија места за спуштање — атерирање у округу топличком. Затим су од мене тражили обавештење где би они одмах по спуштању могли сакрити свој аероплан; и како би они најлакше могли наћи наше војводе. Ја сам им показао нека места, и они су та места обележили у својим картама. Упутио сам их на људе које тамо треба да нађу и који ће их одвести овом или оном вођи. По ручку сам се са њима поздравио, пожелео им срећан пут и вратио се у Солун. Калафатовић је поново инсистирао да се вратим у Србију. Нисам пристао."

Као родољуб и човек осетљива срца, Вл. Вуковић није могао а да не помене свој доцнији сусрет са мајком капетана Илића. „Мајка капетана Јове Илића звала се баба Бона. Дође ми она 27. марта 1927. год. у канцеларију Првостепеног суда у Прокупљу где сам био судија. Беше погрбљена и изнемогла. Рече ми да је изгубила мужа Мијалка, ратника са Солунског фронта, и храниоца — сина Јову, кога су Бугари 1917. године стрељали у нишкој тврђави.[3] За овог свог изгубљеног сина — храниоца вели да јој држава даје годишње петстотина динара и ништа више. Молила ме је за праведну интервенцију код најмеродавнијих (као председника одбора за прославу десетогодишњице Топличког устанка) да јој се као мајци једног хероја додели заслужена помоћ". Вуковић, даље каже: „Видим да ова заслужна старица тавори своје старе дане и живи са једном утехом, поносна да је имала сина јунака, који је волео своју земљу свим жаром синовље љубави, волео ју је више него своју мајку, јер је за њу дао живот, да би своју мајку оставио у глади и беди". И са горчином завршава: „А ја као тада млад човек, који је преживео тешке и судбоносне и велике дане, живео сам у вери и убеђењу да наша мила отаџбина, за коју смо се жртвовали, неће пропустити да поведе рачуна о породици пок. Јована и сличним породицама. Преварио сам се у свом веровању, јер све што је Краљевина Југославије учинила за жртве првог светског рата, породице изгинулих, ратну сирочад и инвалиде, није дало никакве наде да ће се икад држава осврнути на оне који су је створили".

---

[3] О томе видети стр. 12. „Политике" од 17. априла 1977. г. у напису „Заточеници Нишке тврђаве".

Dragoljub Trajković

FROM THE MEMORIES OF VLASTIMIR VUKOVIĆ
(on the 70 th anniversary of the Toplica Uprising)

Vlastimir Vuković, one of the important but, up to this moment, neglected participants of the Toplica Uprising, died recently in Belgrade. He left an important note about one of his missions in the Uprising. The note is even more important as it was not intended publishing, just representing a memory of an earnest and brave participant who completely devoted himself to the idea of liberation. The author quotes the most of those notes.

УДК 929

Угљеша Рајчевић

Богосав Војиновић Пеликан (1894 — 1942)

Сликар Богосав Војиновић Пеликан је деловао у српској уметности између два последња рата. Свој сликарски век проживео је у Београду, па и Војиновићево сликарско дело се данас чува у београдским домовима његових некадашњих ратних другова, пријатеља и истомишљеника, код колекционара и, понешто, у музејима и галеријама.

У београдско сликарство Војиновић је ушао непосредно из војничког рова, али у Београду није нашао мир, него је у њему наставио да ратује пуне две деценије са сваким ко је могао да му омогући школовање, а то није учинио, као и са стручном критиком, која је о сликарству и његовој функцији мислила другчије. Изузетно плодан, неоспорно и надарен, али аутодидакт великих жеља и храбрости да предузме и оно што квалификованији, школованији уметници никад не би ни помислили, Војиновић је сликао, излагао и регрутовао убојите противнике, али и врло гласне поштоваоце и заштитнике. Свака његова изложба, — а било их је у Београду од 1924. до почетка другог светског рата укупно седам, — изазивала је велико интересовање, добијала у штампи публицитет и бивала дочекивана критиком која се дијаметрално разилазила у оцени: једни су величали уметника и гледали у њему сликара од националног интереса, а други су одбацивали његово дело, и оспоравали му сваку вредност.

Но све што се дешавало у јавности око Војиновића није настало, превасходно, као борба мишљења око једне контраверзне личности и њеног дела. Војиновић је био уметник скромних могућности и великих жеља, и то су знале обе стране. У сукобу је стајао по страни, а копља, која су се око њега ломила, нису била уперена ни да одбране, ни да дотуку сликара, већ супротни табор. Снаге нимало нису биле сразмерне. Бивши ратници, патриоте и видовдански осветници свега српског, — разочарани и сумњичави да нове генерације неће знати или хтети да цене што су они оружјем постигли, — и његове колеге новинари (најчешће из пријатељских побуда) формирали су бастион у Војиновићеву одбрану, а на другој страни су стајали носиоци стручне критике и квалификоване, афирмисане колеге. Збуњени упорношћу и грлатошћу ратника, уметници и критичари су често знали објективност потиснути на страну, и игнорисати све што је долазило са штафелаја недужног сликара. Истини за вољу, понеки критичар је умео да се уздржи, да остане макар донекле објективан, и Војиновићу призна допадљивост његових акварела.

Стиче се утисак да ове жучне расправе нису претерано погађале уметника. Војиновић није материјално зависио од суда критике. Имао је своје, као сликар на одређеним задацима, заклоњено место у Уметничком одељењу Министарства просвете још од 1925, а после је прешао у новоформирани Музеј општине града Београда, и упорно, двадесет година, сликао, чак проширио своју делатност, па се упуштао у публицистику, и објављивао по листовима и часописима новинарске прилоге и карикатуре. Упорним радом Војиновић је настојао да надокнади уметничку школу, која му је била ускраћена, и када је умро, — једне сурове зиме у окупираном Београду, 1942, — остало је за њим бројно и неједнако дело. У мноштву слика има и таквих које му обезбеђују

скромно, али часно место у српској уметности прве половине овога века.

Покушајмо у овом раду следити истину о Богосаву Војиновићу, човеку који се професионално бавио уметношћу, а није био професионалац (по уметничком образовању), и о једном оспораваном, па донекле и заборављеном сликарском делу (о њему се већ четири деценије не говори), из којег треба излучити све што може репрезентовати свога творца.

Ратник 1912—1918.

Богосав Војиновић рођен је маја 1894, у селу Јашуњи, на обали Јужне Мораве. Основну школу завршио је у Јашуњи, а даље се школовао у Првој београдској гимназији, и завршио шест разреда. Када је требало да се испуни његова жеља и постане ученик Уметничке школе, септембра 1912. избио је балкански рат, и Војиновић је одмах, гоњен својим патриотским васпитањем, ступио у добровољце. Био је млад за рат, — имао је само осамнаест година, — али ипак је успео. После мањих неспоразума са регрутном комисијом, он ће навући униформу и ступити у јединицу.

Богосав Војиновић, као већина преживелих бораца, радо је причао о својим ратним доживљајима, па његов седмогодишњи пут ратника знамо не само на основу забележених података, које су други оставили о њему, него и аутобиографског текста, чији рукопис се чува у Библиотеци града Београда,[1] и више новинарских интервјуа. Војиновић у аутобиографији прича како се убрзо по избијању рата обрео у Врању, у Врховној команди, као ратни дописник „Балкана“ Светислава Савића. Претпостављао је да ће га одатле упутити на фронт, али како није било никаквих изгледа да се остваре његови планови, Војиновић је дан пред кумановску битку стигао на положај Сртевицу, па ступио у десетину Будимира Граовца. Као борац овог одреда учествовао је за време српско-бугарског рата у битки на Дукату, а за албанске побуне се тукао код Дебра. Када је почео светски рат 1914, Војиновић је учествовао у борбама на Церу, као добровољац у Петом прекобројном пуку. После првих ратних окршаја отишао је у Скопље, на кратко, у Бачку чету, да би ускоро, као поднаредник, био додељен Десетом пуку првог позива, и учествовао у свим његовим борбама.

Војиновић је био храбар ратник. За време повлачења 1915. године, његов пук је водио борбе са Бугарима. У једној борби се нарочито истакао: 28. октобра повео је другове на две добро брањене бугарске карауле. После пада једне, требало је заузети и другу, звану Ваља глава. Борбе су вођене од раног јутра до раног поподнева:

„Око 2 ч. по подне,“ — писао је Војиновић сећајући се битке, — „извиђајући терен кроз папрат који нам је допирао до прса, видим да се неумољиве зидине налазе баш у правцу мога кретања. Врдања није било; с лева и десна чула се неумољива звиждалька командира и водника, која је нагонила на кретање. До саме караула од места застоја био је чист терен у дужини од 100 метара, и видео се пут, широк и леп, због кога се боримо. Устао сам и испред својих десетина извршио јуриш. Тренутак је био критичан; ја сам са остацима својих војника већ био пред вратима караула, али ми је десно крило било незаштићено и страдало од Бугара, добро заклоњених у подножју положаја. Требало је да неко изврши јуриш на десно крило, и да Бугари буду потпуно одбијени. То је требало да учини први вод, који је био застао у папрати, и кога сам очајнички дозивао... Онда поново жртвујем свој живот, оставим десетину под команду каплара Јездимира Пропадовића, преко чистине одјурим где је застао први вод, и просто га изведем из папрати. Тек тада су Бугари с великим губицима напустили положај. Моје право је било да уђем у караулу први, и ја сам ушао; тамо сам нашао огромно складиште све врсте хране што су Бугари попљачкали у Врању, и на столу, који је био, изгледа, сто неког њиховог пуковског благајника, разне хартије у нереду и дрвену кутију са 5.000 динара у злату. Новац сам до последње паре предао команданту батаљона Ковачевићу, и тај новац, даље, послужио је за куповину брашна од Арнаута за исхрану целог батаљона.

Нешто доцније, када је цео батаљон био на окупу у резерви после битке на Новом Брду, командант батаљона, Ковачевић, скинуо је са својих груди Карађорђеву звезду и предао ми је као потпуно заслужену. То је разлог да сам ја као подофицир добио

Богосав Војиновић Пеликан у свом атељеу (фотографија из Београдских општинских новина)

звездy официрског реда, што је доцније, на Крфу, и у наредби изишло."

После реорганизације војске на Крфу, Војиновић је додељен Двадесет четвртом српско-хрватско-словеначком пуку Југословенске дивизије. Одликован је још једном: у борбама око Битоља добио је Croix de guerre, који му је уручен 10. новембра 1916, истовремено је и једној француској батерији, с којом је садејствовао у битки, додељена „Карађорђева звезда". Крај рата и демобилизацију дочекао је у рангу капетана I класе, с признатим практичним мајорским испитом. Убрзо, 1922, када је дошло до граничног инцидента са Бугарима код Куманова, Војиновић је позван на војну дужност у Двадесет други пук. Поновни боравак у јединици искористио је за полагање мајорског испита. Чин мајора је добио у октобру 1922. године.

У току рата, од 1912. до 1919, Војиновић је налазио времена за сликарство. У интервјуу **Документи нашег повлачења преко Албаније,**[2] Војиновић описује када је и како скицирао догађаје за слике **Краљ Петар у Црнољевском кланцу** и **Тамо далеко.** Прву је скицирао једног новембарског дана 1915, на одмаралишту у Црнољевском кланцу, где је затекао краља Петра како седи крај пута, уз угашену ватру, а идеју за **Тамо далеко** је понео са Крфа; „Још од 1916. у мени се појавила жеља да израдим ту слику. Али како смо се онда журно спремали за Солунски фронт, нисам могао ни помислити да узмем потребне скице панораме Крфа са албанским планинама, осим што сам добро урезао у себе силуету почившег краља у посматрању албанских планина". Прилика да изради извесне слике Војиновићу се пружила 1933, када је, као новинар, поново посетио Крф. На основу сећања из 1916. и скице из 1933, настала је слика **Тамо далеко**.

Сигурно да је Војиновић имао прилике да током дугих ратних година црта, слика и скицира догађаје, које ће касније преточити у бројне композиције са ратном тематиком. Нешто више могућности за рад је имао за време бављења у Африци. **Недавно** је Василија Колаковић, пишући у тексту **Стваралачка оаза у ратној позадини** о нашим сликарима у **Бизерти,** поменула и Војиновића: „Велики војнички логор у Бизерти имао је такође војника-уметника, са потребом да се и овде мање или више ликовно искажу. Тако је сликар Добра Борђевић отворио малу школу, смештену у једној бараци, где су, без икаквог наставног програма, радили и уметници Јосип Цар, Драгослав Васиљевић Фига и Војиновић Пеликан".[3] А нешто раније је Будимир Швабић, у књизи **Старим трагом,** изнео још интересантнији податак: „Откупљени радови сликара М. Петровића, Ј. Цара, В. Војиновића (почетно слово имена, В, вероватно је штампарска грешка; **прим. У. Р.)** и скулптуре Коларовића и данас се чувају у бизертским домовима. У кући породице Фегес видео сам један рад г. Петровића и пет цртежа г. Војиновића".[4]

Сликар 1924—1942.

Непосредно по повратку из рата Богосав Војиновић је све своје снаге ангажовао не би ли издејствовао стипендију, па отишао негде на студије сликарства. У аутобиографији доста говори о својој неиспуњеној жељи:

„Године 1919, по свршетку рата и по демобилизацији, као 25-годишњи младић и резервни капетан обратио сам се Уметничком одељењу за помоћ да бих свршио какву-такву сликарску школу на страни. Помоћ сам морао тражити, јер сам од родитеља сиромах и без икаде ичега. Али био сам одбијен. Ваљда су се тада јавила нова лица, која су ваљда била заслужнија, и добијала су стипендије и капом и шаком."

Уметничко одељење је подржало Војиновићеву молбу, и упутило француском посланству у Београду доста ласкаву препоруку: „Уметничком одељењу је част", — писало је у препоруци, — „доставити молбу г. Војиновића, сликара и ратника, чији је рад добро познат и одељењу и пријатељима уметности. Даровит и вредан, г. Војиновић није могао да развије до краја свој таленат услед рата, у којем је учествовао раме уз раме са храбрим француским војницима. Уметничко одељење потпуно дели уверење г. Војиновића да ће се он најбоље усавршити у Паризу, који је данас центар уметности света, те стога најтоплије препоручује његову молбу за стипендију".[5] Молба није била услишена, ни тада ни после, али сам Војиновић, па и његови познаници и пријатељи, није престајао у различитим приликама, а увек поводом управо завршених или излаганих слика, истицати потребу да започне студије сликарства. Нарочито су захтеви његових пријатеља знали често бити патетични, — позивали су се на ратне заслуге младог капетана и борца, — али су остали без одјека.

Увиђајући, највероватније, да нема великих изгледа да добије стипендију, Војиновић се прихватио једино могућег решења. Почео је интензивно радити. Из рата је донео нешто скица и много неизбрисивих утисака за будуће слике и композиције са ратном тематиком. Међутим, у првим годинама после рата, у јавности се најпре представио као карикатуриста. Неки београдски листови почели су да објављују његове карикатуре на актуелне друштвено-политичке теме, и када се 1924. године појавио као излагач на Првој југословенској изложби карикатура, организованој у дворани Друге мушке гимназије у Београду, тадашња критика није превидела његове радове.[6] Охрабрен успехом, одмах је припремио и своју прву самосталну изложбу слика, а наредне године другу: „Ја нисам хтео клонути", — писао је у аутобиографији, — „почео сам радити сам, као и сваки самоук. Кад сам године 1925. отворио своју изложбу слика, добио сам пуну сатисфакцију. Уметничко одељење откупило ми је два рада".

Последње две реченице осветљавају Војиновића као изузетно скромну личност, коју је могућно задовољити и тако малом пажњом као што је откуп две слике. Иако му Министарство није омогућило стипендију и редовно школовање на страни, Војиновић је превидео истину, и није искључено да је откуп, — у ствари, административни чин, — држао за доказ вере надлежних у његов таленат, његову уметност. Реалније би, и ближе истини, било претпоставити да је Војиновић веровао како Министарство, откупом слика, искупљује свој грех што га није уврстило у ред државних стипендиста на некој угледној уметничкој школи у свету.

Војиновићеву сликарску делатност у периоду од 1924. до 1942. године могућно је пратити кроз бројне изложбе, колективне и самосталне. Према подацима, прву послератну изложбу отворио је у Београду октобра 1924. године. Изложбу су забележили лист „Вечерње време"[7] и часопис „Раскрсница",[8] а била је отворена у дворани Основне школе код Саборне цркве. Извештач „Вечерњег времена", потписан само иницијалима **Л. Н.,** написао је свој чланак јетким тоном:

„Прекјуче, у недељу, на најскромнији начин отворио је своју изложбу Богосав Војиновић—Пеликан у сали Основне школе код Саборне цркве. Отворио ју је на доста мучан начин, јер где год је затражио склониште за своје ратне слике страдања и војевања, нигде га није могао наћи. Многе сале већ су биле намењене сликарима који излажу вазе са цвећем, групе јабука и патлицана и онако згодних жена.

„Захваљујући предусретљивости управника Основне школе код Саборне цркве, срећом исправног ратника и носиоца највећег ратничког одликовања, Војиновић је, најзад, могао наћи места за своју **Плаву гробницу,** за своје **Острво мртвих, Видо,** за своју **Агонију Београда** и остале радове из ратничког живота, које није сликао „ратни сликар", већ борац, до краја, са својим друговима сељацима. Он је с њима делио рововско блато и смрзнути хлеб."

Очигледно да је аутор информације са изложбе био више импресиониран мотивом на платнима, него Војиновићевим уметничким дометом. Уосталом, он ликовној анализи и оцени не посвећује ни пажњу ни простор, него инсистира на садржају, којем одређује посебну намену. Војиновићеве одлике, по мишљењу аутора, „не могу красити мирољубиви дом једног грађанина, већ само она места која су и дужна да подстичу стално пла-

мен на огњишту нашег народног страдања.“ И зато, аутор текста највероватније, посебно истиче да изложба није побудила интересовање код оних људи, нарочито из Министарства, који су могли својим гласом и ауторитетом помоћи уметнику. „Изложбу није посетио нико ни из Уметничког одељења,“ — пише озлојеђено, па понавља већ изнети аргумент: „свакако зато што ово нису слике на којима се виде ћупови са буketима баштенског цвећа, аутопортрети сликара и еротски у свим позама женски актови!“ И сликара и аутора написа, највероватније, још више је болела истина да на изложби није било никога ни од политичара: „На жалост, ни једног од њих који су позвани да воде рачуна о сенима оних који већ тону у заборав, иако учтиво позвани, не дођоше ни до данас“. Публика је, међутим, по свему судећи прихватила изложбу. „И поред ружног времена“, — са нескривеним задовољством констатује аутор, — „посета је добра, и већ је продато неколико мотива са Јадрана, као и цртежа из сликовитих крајева наше отаџбине“.

Осврт у „Вечерњем времену“ очигледно је представљао голу идеолошку, а не ликовну критику, и сам по себи је већ интересантан као сведочанство о културној клими и стању уметничког укуса једног ширег слоја ондашњег друштва. Али вредна је пажње и због података, јер из ње не видимо само да је Војиновић, поред ратних мотива, излагао 1924. године и пејзаже са Јадрана и из других крајева земље него и сазнајемо називе бар његових слика: поред **Плаве гробнице, Острва мртвих, Видо, Агоније Београда,** помиње се још и **Шатор на Говину.**

Другчије, и са већим амбицијама, исту изложбу је забележио и Радоје М. Марковић у часопису **Раскрсница.** Посвећујући Богосаву Војиновићу и његовој изложби пет страница часописа, после општег увода, у којем размишља о интелектуалном у уметности, Марковић се окреће Војиновићу и његовом делу:

„Изложба г. Војиновића, познатог са прошлогодишње изложбе карикатура под именом Пеликан, пружила би масу интересантности нашој публици, кад би она била склона размишљању. Ратни мотиви, несавршена техника, на више места непознавање композиција боја и целине, све би то било доста да се каже: ово није уметник. Међутим, иако је несумњиво да г. Војиновић није геније, он је већи и здравији уметник од многих који код нас важе као такви. Затим, његово се сликарство показује тек у зачетку, и он отворено и без претензија излази пред публику са првим покушајем. Његови цртежи нам показују да се њима не бави од јуче, али ово чиме ми желимо да се позабавимо то је његово сликарство и разлози који су га покренули да се њиме бави и њихов значај по саму нашу уметност. Нашу уметност, јер постоји једна интернационална уметност која је са другим „благотворним идејама“ већ дуже времена омела наш развој...

Г. Војиновић није национални уметник зато што слика ратне мотиве. Он је националан зато што се не стиди свога почетништва, што пред собом осећа непознате путеве будућности, коју ће му донети опет његов унутрашњи живот, ланац његових прошлих и данашњих импресија... Војиновић се не везује за индивидуу, он не тежи симболизацији, коју је Запад толико експлоатисао, његово осећање жели да из преживелих широких догађаја дâ израз једне душе која живи у патњи, али увек живи и не показује ни очајање ни страх. И то његово осећање налази израз, наравно, у ономе што је стварно било у трагедији коју је цео народ преживео у рату. Ратне су слике већ свима постале досадне само зато што нису биле схваћене, што су мотиви рађени као актуелности, али као тежња за овековечењем једног јуначког подвига који у себи носи гордост и охолост хероизма. У име које идеје, пацифизма или империјализма, рат у сликарству није могао да опстане ако техничка обрада није овековечила дело. Али овде у нашој средини, где уметност није покушала да дâ израз нашем болу и нашој души, јер непосредно произилази из самог нашег живота...

Г. Војиновић ће вероватно бити награђен за свој труд одласком у Париз ради усавршавања своје технике. Он није тако млад да би му година дана боравка у иностранству могла наудити. Он ће од тога имати само користи, јер ће се технички усавршити, а и да хоће неће моћи да промени своја схватања и свој менталитет, који је плод развитка у великим данима нашег народног патништва. Надамо се да ће му се и са званичне стране што скорије признати његове заслуге.“

Часопис „Раскрсница“, поред осврта Р. Марковића на изложбу Богоса-

ва Војиновића Пеликана, донео је четири репродукције: три цртежа, — **Рушевине, Св. Наум, Мотив из Делнице**, — и једно уље, **Косово 1915.** Поменути цртежи доказују, несумњиво, зрелост свог аутора, односно поткрепљују Марковићеву тврдњу да Војиновићеви „цртежи показују да се њима не бави од јуче".

Војиновић је већ после три месеца, — вероватно у суштини задовољан како је изложба од ликовне јавности, па и оних који су о њој писали, прихваћена октобра 1924, — размишљао о поновном представљању. Као новинар и карикатуриста лако је добио простор у Новинарском клубу, и већ је јануара 1925. године отворио нову изложбу цртежа, акварела и уља. Изложба је забележена у листу „Реч" под насловом **О Богосаву Војиновићу,** али нам аутор написа није познат.[9] Уз текст, „Реч" је донела и четири Војиновићеве репродукције: **Због, отаџбино, Косово 1915, На путу за изгнанство** и **Везиров мост.** Аутор налази пуно лепих речи за изложено дело Богосава Војиновића, нарочито за његове слике са ратном тематиком, па нам открива и неколико нових наслова, али је за нас драгоценији податак о цртежима и акварелима, пејзажима, које помиње на крају овог написа: **Кроз Пећ 1915, Пећ с Руговским планинама, Црна река, Пејзаж Дубровника, Раб I, Раб II, Поглед с Граца**, те цртежи **Дебар 1915, Пјава** и **Мост из околине Делница.** Занимљиво је да аутор не прихвата Војиновићеве пејзаже с мора (за разлику од осталих аутора, који ће, касније, управо њих хвалити), и то не избегава да каже: „Овај пут се на изложби могу видети његови радови с мора, коме он прилази као великој, мирној, плавој играчки, која је само зато ту да следи око. А то је погрешка која се сликару не може опростити, сем ако није са сува, што је баш случај код г. Војиновића, који не зна море и није осетио његову стихијску моћ".

Две године касније, Богосав Војиновић Пеликан је отворио поново изложбу у Официрском дому у Београду, а затим у Новинарском клубу. Радоје М. Марковић је у листу „Нови живот" написао осврт под насловом **Изложба слика г. Војиновића—Пеликана,**[10] у којем нас је обавестио о томе шта је тада излагано. То су биле слике с ратном тематиком, пејзажи с Јадрана и цртежи. Немамо података да ли је овом приликом изложио само нове радове, или је поред њих донео и слике из ранијег периода, али из осврта сазнајемо о извесном уметниковом развоју: „Данас, на његовој изложби може да се примети да је много напредовао. Његова се техника развила. Успео је да савлада основне техничке тешкоће. Пеликанове слике, које су раније биле прилично тврде, недовољно исцртане, данас имају довољно живота". Судећи према Марковићевом промењеном ставу, могло би се рећи да је Војиновић излагао нове слике.

Обе изложбе забележене су и у „Српском књижевном гласнику", у којем је први пут, што је посебно занимљиво, један афирмисани критичар, Милан Кашанин, анализирао Војиновићево дело.[11] Кашанинов приказ сматрамо за изузетно значајан, па га доносимо у целини:

„Г. Богосав Војиновић је приредио своју колективну изложбу, прво у Официрском дому, затим у просторијама новинарског клуба. Изложио је уљане слике, акварѐле и цртеже, с мотивима из Јужне Србије, из Словеније и Приморја. Он разне „врсте" даје на разне начине: кад слика пејзаж, он је импресионист-пленерист; кад ради цртеж, он је у духу школског академизма; у историјским композицијама, он се сећа великих романтичара. Значи г. Војиновић лута, и кад се на нечему заустави, то је ради тога да угоди публици, а не да решава крупније сликарске проблеме. Његове композиције из прошлог рата имају изразито илустративан и наративан карактер и, као такве, могу се употребити за извесне циљеве национално-васпитног карактера; неке нарочите уметничке вредности оне немају. Г. Војиновићу је потребна школа, ако жели да постане сликар. За сада је он још увек само окретан и даровит дилетант."

Своју оцену Кашанин је дао на почетку 1927. године. Нећемо се упуштати у оцену изречених критика на Војиновићево дело, поготову не Кашанинове, јер не располажемо довољним бројем сачуваних радова из овог периода. Покушаћемо да на основу данас сачуваног дела, у којем има радова како из најранијег тако и из развојног и зрелог периода пред изненадну смрт, сагледамо шта је Војиновић дао уметности између два рата, и да ли је успео, у средини која није имала баш много жеља да му помогне,

испливати из вода дилетантизма. Јер у истим водама видео је Војиновићеву изложбу из 1927. године и Сретен Стојановић у осврту **Кроз фебруарске изложбе.**[12] Стојановић је још оштрији од Кашанина:

„Пун сећања на минуле ратове и страдања, хтео је да то пренесе на платно, не мислећи да је историјско сликарство исто толико уметност као и свака друга грана сликарства. Не знајући ништа ближе о сликарству, не познавајући његову научну страну, не познавајући, ако хоћете, ни „трикове" помоћу којих би могао да даде какво, ма и лажно и површно, деловање, исто тако далеко и од академског, антистваралачког, али у извесну формалистичку могућност доведеног сликарства, г. Војиновић спада међу оне који нису ништа ни видели ни чули о тој грани уметности.

Потребно је било да то кажем да се не бих сам заварао и пошао једним незахвалним путем, јер г. Војиновић има уметничких амбиција... Док у историјским сликама својим непознавањем показује велику храброст, у малим маринама, иако удаљен од уметности, постаје сношљив.

Цртежи и акварели носе већином архитектонско обележје, само у два, три акварела изненађује својим чисто инстинктивним осећањем акварела, дајући у исти мах и нешто лично. Зато је потребно да г. Војиновић обрати више пажње акварелу, па ако хоће и минијатури, а ратно сликарство да препусти другима, јер треба да зна да је и ту потребно дати првенство слици, па тек онда илустровати догађај."

Немамо забележених података о томе како је Богосав Војиновић примио Кашанинову и Стојановићеву критику, и да ли је њима веровао више него бројним рецензентима у дневној штампи, који су га неконтролисано хвалили. Апологете су биле, углавном, анонимне личности, потписане иницијалима, највероватније његови познаници новинари, мада је, истини за вољу, о његовом делу изрекао похвалу и понеки критичар, у чију објективност не смемо да сумњамо. Прихватајући мишљење наших старијих савременика да је Војиновић, а знали су га лично, био аутодидакта, али начитан, склони смо претпоставци да се морао, макар у дубини душе, слагати са строгим оценама стручне критике. Дужа пауза у наредном периоду, одсуство потребе да публици на честим изложбама представи све што је урадио, чешће сликање пејзажа у акварелу, и још неки детаљи наводе на закључак да је Војиновић чуо суд критике. Међутим, није могао остати ни глув за похвале, а оне нису изостале. Изложбу је забележило „Време", и то у два маха, 13. и 28. фебруара 1928; аутор првог написа, потписан иницијалима **Е. М.**, није нам познат; други је Антун Бранко Херенда. Ево шта је непознати аутор писао о изложби у Официрском дому:

„Г. Војиновић, који у техничком погледу пре две године, кад је реч о масним бојама, није могао да издржи озбиљну стручну критику, сада се и пред сликарима показује као сликар. Он успева потпуно да изрази своју идеју, своју замисао, а то је за ову врсту сликарства довољно.

Ратно сликарство не може се замислити друкчије него у академском смислу. Ратну слику може да ради само сликар класичних, али академских идеја. Све друге школе самом својом теоријом, а још више праксом, искључују идејност и значења слике. По идејама, које модерна уметност заступа, вредност слике мора да буде у самој слици, а не у предмету који она представља. Код нас се наводно десило чудо. Носиоци модерне уметности успели су да помире схватања праваца који заступају са материјалним потребама наше средине. Неки од њих покушавали су да раде ратне слике начином који никако не одговара духу саме слике, њеном значењу, пошто је у овом случају то значење главно. И тај монструм је код нас примљен са задовољством. Ратно сликарство тражи покрет, они га нису дали; оно тражи живот, они траже техничке ефекте. Али основна ствар, коју треба подвући кад се говори о овом случају, ствар која нарочито погађа пуританство којим се они ките кад критикују остале сликаре, то је сликање ратних мотива на модеран начин.

Пеликан се сада јавља као наш једини ратни сликар, и он има могућности да се потпуно усаврши у тој грани уметности..."[13]

Богосав Војиновић, више него сигурно, тешко да је могао одолети овако ласкавој критици. Последња реченица морала је одзвањати у сликаревим ушима, и на неки начин га обавезивати. Војиновић је изгледа покушавао да помири у сликарству две струје, да задовољи и једну и другу,

и зато ће се на својим каснијим изложбама све чешће и упорније представљати као сликар најширег интересовања.

Аутор четвртог написа о изложби, А. Б. Херенда,[14] изнео је, поред ласкавих оцена, више драгоцених података. Херенда наводи, пре свега, да је Војиновић донео на изложбу ратне композиције, — **Острво Видо, Војвода Путник, Краљ Петар, Никола Пашић** и **Косово 1915**, — и да су њих четири, на којима су представљени актери рата, рађене пером и акварелом. Од пејзажа помиње **Хан у Тетову, Шибеник, Херцег Нови, Нехај, град над Сењом, Пејзаж са Раба** (неколико мотива). Пејзажи су рађени у техници акварела, а један у уљу **(Пејзаж са Раба).**

Крајем наредне године, октобра 1928, Војиновић је поново излагао у Београду. Изложбу, отворену у Новинарском дому на Обилићевом венцу, забележили су Светислав Шумаревић, два анонима, од којих се један потписао шифром **Др,** и Дора Пилковић. Од Шумаревића сазнајемо да је изложба била отворена у свим просторијама Дома, што значи да је обухватала велики број експоната; да је Војиновић излагао најновије радове, — укупно шездесет, — и да се они могу поделити на ратне слике, на мотиве из Јужне Србије и марине са Јадрана.[15] Пратећи изложене слике према учињеној подели, Шумаревић из прве групе наводи наслове: **Везиров мост, Кајмакчалан, Добро Поље, Две грабљивице.** Једна слика под називом **Везиров мост** већ је била излагана октобра 1924, и сада је тешко казати да ли је овде реч о истом раду, његовој реплици или истом називу. Друга слика, **Кајмакчалан,** великог је формата, што сведочи и Шумаревић, док о слици **Добро Поље** износи више података: „Интересантно је да је овај моменат пробоја Солунског фронта израђен и врло документарно. Ова документарност осећа се на самоме пејзажу, који представља положај „Белу Земљу“ на Добром Пољу, па онда и личностима које врше јуриш, и најзад и самом времену пробоја, које показује ведрину и светлост дана око једанаест часова пре подне... То је било 2. септембра 1918. године“. Шумаревић је детаљно описао и садржај четврте слике, **Две грабљивице,** на којој је приказано како на изнемоглог коња, поред мртвог војника, слеће гавран. Птица очекује да коњ угине, па да започне гозбу, а истовремено неки човек у улози лешинара вреба, управо као и гавран, војникову брзометну пушку.

Другу групу чине слике са мотивима из Јужне Србије, које се Шумаревићу и највише допадају:

„Мотиви из Јужне Србије третирани су у правом њеном колориту. Г. Војиновић је дао светлост, боју, топлоту и живот Јужне Србије. Његови мотиви разликују се у многоме од мотива које смо навикли да гледамо из тих крајева. Он нам не износи само пејзаже, већ и типове, који својом разноликошћу и интересантношћу праве најлепше утиске. Међу овим радовима најинтересантнији су **Штипова пијаца, Свети Наум** и **Под Шарпланином.**“

Шумаревић истиче, као најуспелије, Војиновићеве акваре**ле Куршумли хан у зиму** и његов пандан, **Куршумли хан у лето.** О сликама из треће групе, мотивима са Јадрана, наводи само да су пуни сунца, за разлику од ранијих пејзажа, који су рађени под ударима „југа“ и „широког“.

Аутор другог приказа, потписан са **Др,** свакако припада кругу пријатеља или великих поштовалаца Војиновића и његовог дела.[16] Он је чак, као сликарев пријатељ, огорчен односом средине према уметнику, па свој приказ почиње осудом наше „златне средине“, у којој врло често до признања долазе људи, чије су „интелектуалне“ и „уметничке“ способности условљене многобројним познанствима. Насупрот њима, писац истиче Војиновића: „Један од оних, који живе на „белом хлебу“ данашњице и тавори дане радећи и стварајући, скромни је сликарски таленат г. Војиновић - Пеликан“.

Пишчев осврт на изложбу није нарочито информативан. Од нових слика са ратном тематиком помиње само **Краљ-Петрова четири вола** и **Избеглице,** а не наводи ниједан пејзаж који претходни аутор већ није споменуо. Једини вредан документ његовог приказа је репродукција Војиновићевог цртежа **Стара црква св. Климента у Охриду.** Није ништа садржајнији ни аутор трећег приказа.[17] Нема код њега ништа ново, што два претходна аутора нису поменула, једино што по квалитету даје примат пејзажима, посебно издвајајући **Куршумли хан** и **Куршумли хамам.** И овај аутор објављује репродукцију, цртеж **Мотив из Штипа.** Дора Пилковић у „Венцу“, међутим, наводи неке слике, чије наслове нису споменули претходни критичари.[18] Пил-

ковић наводи, пре свега, слику **Без отаџбине** (уколико не мисли на **Избеглице,** коју наводи анонимни критичар потписан са **Др**), а затим три пејзажа: **Шарена џамија, Синан-пашина џамија** и **Џамија Кара-Мустафе.** Највероватније млада критичарка, Дора Пилковић закључила је свој приказ одлучно: „Мало више технике, можда, и још неколико година рада, и г. Војиновић моћи ће с правом да се уброји у уметника првог реда".

Следећу изложбу у Београду, под претпоставком да располажемо поузданим подацима, Војиновић Пеликан је организовао тек после пуних десет година, — тачније, од 3 до 14 априла 1938, — овог пута у Ратничком дому. Разлози за овако дугу паузу су свакојаки, али не треба мислити да је Војиновић у овом периоду био сликарски неактиван. Напротив, интензивно је сликао и, када би му се указала прилика, излагао колективно. Прелиставајући каталоге јесењих и пролећних изложби у Павиљону „Цвијете Зузорић", — од године када је отворен и предат на употребу уметницима, па на даље, — запажамо да се Војиновић јавља неколико година узастопце.[19] На Првој изложби, јануара 1929, изнео је цртеж **Св. Климент Охридски;** на Другој јесењој, октобра исте године, излагао је два акварела, **Пролеће у Баковици** и **Куршумли хан у Скопљу,** а затим следе још два, **Св. Арханђел Кучевски код Скопља** (1930) и **Мотив из Кратова** (1931). Као сарадник — сликар у Музеју општине града Београда, Војиновић је управо у овом периоду створио највећи број својих цртежа, акварела, темпера и пастела. Ови Војиновићеви радови, настали из потребе да се личности и пејзажи старог Београда сачувају од заборава, налазе се данас у Музеју града Београда, и то су управо његова највреднија дела у друштвеном поседу. Исцрпљујући се управо у овом послу, Војиновић сигурно није могао да буде у јавном животу тако активан као ранијих година, када је био без обавеза према Музеју, са чије благајне је примао новац за обезбеђење егзистенције.

Априлска изложба из 1938. године побудила је одређено интересовање публике и критике. Разлог је вероватно у великом броју експоната, сто двадесет слика од којих је једна имала изузетне димензије (четрнаест метара). Располажемо са четири приказа, од којих три доносе обиље података о месту где је изложба отворена, о изложеним и продатим сликама, посети и другим детаљима. Четврта критика потиче из пера Пјера Крижанића.

Вредне податке о изложби доносе пре свега „Београдске општинске новине" у приказу једног анонимног аутора, који се потписао шифром **Б-с.**[20] Рецензент прво истиче како се на овој изложби многи Војиновићеви радови одликују „високом уметничком вредношћу", а онда се посебно осврће на две слике с ратном тематиком. Прва је **Повлачење кроз Албанију.** Слика је, по аутору приказа, скица за композицију дугу четрнаест метара, коју је Војиновић изложио као предлог за зидну декорацију у некој од јавних грађевина. У композицији су биле дате личности краља Петра I, престолонаследника Александра, митрополита Димитрија, војводе Путника, Николе Пашића и многих других, значајних и незнаних актера овог историјског догађаја. Другу слику, такође великих димензија, Војиновић је назвао **Логор седмог пука Београђана на Крфу.** Завршавајући поглавље о сликама са ратном тематиком, рецензент помиње и пејзаже. Овде, први пут, наилазимо на податак да је Војиновић сликао, поред оних са Југа и Јадрана, и пејзаже из Шумадије и Београда.

Аутор другог написа[21] Драгутин Алексић детаљно је описао слику **Логор седмог пука Београђана на Крфу:**

„Слика приказује ликове четрнаест људи. Једна их је трећина осванула мртва. Испод шатора леже лешеви један преко другог. Људи помрли тихо, изгладнели и испијени.

— Сва ова лица су мени била позната. Ево овај, каже г. Богосав Војиновић, и показује на једно тамно лице под шајкачом, најежено, данас је још жив.

На скици, као у јутро 1916. године на Крфу, овај човек дува у огњиште које се дими. У руци му неколико маслинових гранчица, али за разлику од какве симболике оне су суве, припремљене за ватру у избегличком логору и логору самртника."

Драгутин Алексић у чланку износи још неколико вредних података, пре свега о месту где је Војиновић радио своју слику великих димензија. Започео је рад на слици у једној напуштеној страћари на Чубури, а када је посао довео до половине, општинским актом наложено му је да се исели из просторије. Аутор написа узима у за-

штиту сликара подвлачећи чињеницу да Војиновић носи значку бранилаца Београда, и да је исељен из општинског објекта у тренутку када је стварао слику са тематиком која би морала да побуди другачији однос градских служби како према делу тако и према његовом творцу. Слика је довршена у манастиру Јошаници, у којем је игуман у то време био архимандрит Теодосије, Војиновићев ратни друг. Алексић још износи да је слика рађена шест година, да је сликана на папиру и у време излагања већ била оштећена и пожутела.

Трећи приказ потписан само са **Арт.**, појавио се у часопису „Анали политичких, културних и привредних догађаја“.[22] Анонимни аутор је Војиновићевој изложби, уз приказ и осталих које су тих дана одржаване у Београду, посветио скроман простор: „Сликар самоук Богосав Војиновић-Пеликан покушао је да у сликама великих димензија дâ визију прошлих ратова. Војиновић има и сликарског осећања и добрих опажања у цртежу, али му недостаје сликарског знања и културе. Ипак он је таленат који ће огромном марљивошћу постићи успех у свом развитку“. Писац критике, очигледно, заборавља да Војиновић у то време има пуне четрдесет четири године и да више није млад, па самим тим ни човек који ће још моћи да учи и напредује.

Последњи рецензент, Пјер Крижанић, објавио је у листу „Политика“ заједнички приказ изложби М. Миловановића, Х. Куленовића, А. Пана и Б. Војиновића.[23] Крижанић констатује:

„Он (Војиновић) је покушао да у сликама великих димензија прикаже извесне призоре из рата. Млад сликар самоук, не без талента, подухватио се тешког задатка, који би и уметнику веће способности задао посла и муке. Он се на тај посао одважио наивном храброшћу човека који није свестан тежине уметничког проблема и, разуме се, није прешао границе дилетантизма.

Међутим, Војиновић има јако осећање боје, које је дошло до израза у сликама мањег формата и мањих претензија. Његова боја, и поред извесне свежине и понегде нијансирања, сирова је, необлагорођена у својој примарности.

Он слика онако како види у највулгарнијем смислу речи. Па ипак он има талента и осећаја, понекад изврсно црта, са добрим запажањем. Недостаје му уметничка култура и школа.

У акварелима, који су му најбољи, има добар цртеж и нешто тврдог, иако колористичког третмана. И Војиновић-Пеликан је од оних уметника који квантитет претпостављају квалитету.

Војиновић-Пеликан, као и многи наши сликари, своје несналажење у проблемима сликарства правда пристајањем уз некакву стару школу, вероватно не знајући да не постоји стара и нова школа, него само добра и рђава, нити напредна и конзервативна схватања, него исправна и погрешна.“

Проблематично је Војиновићево учешће у колективној изложби наших сликара, преживелих бораца, која је од јуна до октобра 1939, на позив Међународног удружења бивших ратника (ФИДАК), одржана у Лијежу.[24] Подаци о изложби и излагачима потичу од Борђа Ораовца, секретара Удружења ратних сликара и вајара, које је основано новембра 1938. у Београду, и имало за циљ да своје чланове представља нашој и страној ликовној јавности. Ораовац је написао, уочи отварања изложбе, један чланак у „Недељним илустрацијама“,[25] у којем је набројао све излагаче, њих деветнаест, и међу њима и Богосава Војиновића. Ораовчевом податку, међутим, противуречи каталог изложбе, штампан нешто касније, у чијем се уводу, као и попису излагача и њихових дела, Војиновићево име уопште не спомиње. Значи ли то да Војиновић из нама непознатих разлога, уопште није био ни члан удружења, ни излагач у Лијежу? Изложба Удружења ратних сликара и вајара, која је наредне године отворена у Павиљону „Цвијете Зузорић“, као да иде у прилог сумњи у тачност Ораовчевих података. Војиновића ни 1940. нема међу излагачима Удружења.[26]

Богосав Војиновић Пеликан припремао је своју самосталну изложбу, и то последњу, и отворио је 7. априла 1940, тачно годину дана уочи избијања новог светског рата. Имао је четрдесет шест година, што посебно истичемо, јер се нешто мало касније завршава његов стваралачки, а ускоро и животни пут.

Изложбу је отворио у време када се рат надвио над целом Европом, па и нашом земљом, и зато је разумљиво зашто су овог пута слике једног ратника, носиоца високих одликовања, патриоте који слика страхоте рата, про-

праћене посебним, неуобичајеним припремама, церемонијалом и говорима на отварању, посетама високих личности из државног врха. Лист „Време“ је већ 4. априла донео напис под насловом **Једна оригинална идеја сликара Б. Војиновића-Пеликана**, из чијег текста се види како ни пре Војиновића, а ни после, у нашој новијој историји уметности немамо сличан пример пропаганде једне ликовне манифестације. „За своју изложбу радова коју отвара у недељу, 7. априла, сликар г. Б. Војиновић-Пеликан израдио је нарочите уметничке плакате“, — почиње новинар свој занимљив опис, па наставља: „Први пут наша публика видеће на улици оригиналне уметничке радове, различите и по садржају и по формату. Г. Војиновић се није задовољио да изради само један уметнички плакат и да га просто умножи, већ их је израдио руком у природној величини људи. Сви ти плакати су сцене из живота његових ратних другова са фронта.“ Даље из текста сазнајемо да је код „Славије“ био постављен плакат **Последња одбрана**, код Официрског дома **Стража и смена**, на Теразијама је стајао **Поднаредник Здравко Кнежевић**, код Народног позоришта **Ратни другови**, итд. Новинар је претпостављао да ће оваква реклама (плакате по Београду назива „минијатурном изложбом“) побудити велики интерес, какав је забележен и на изложби 1938, када је за дворску канцеларију откупљена слика **Пећска патријаршија**, рад у уљу, и оригинал плаката **Борац са Куманова.** Поред наведеног чланка, „Време“ је донело и репродукцију плаката са „Славије“, **Последња одбрана**, на којем је представљен српски сељак са два вола.

Војиновић је изложбу отворио у приземљу Ратничког дома, у новосаграђеној репрезентативној сали. Имала је добар публицитет у штампи, и забележили су је „Политика“, „Време“, „Нова Србија“ и „Београдске општинске новине“. Лист „Политика“ донео је податке о броју изложених радова: за разлику од претходне изложбе, овог пута Војиновић се представио са стотину дела, од којих су шездесет били акварели, а четрдесет слике у темпери и уљу.[27] Новинар није пропустио да истакне како је изложбу, пред бројном публиком, отворио Константин Саватијевић, главни серкетар Удружења резервних официра и ратника, а лист „Време“ је обавестио, сутрадан по отварању, своје читаоце да су на „отварању изложбе, између осталих, присуствовали г. г. генерал Цукавац, управник Војне академије, генерал Душан Стефановић, бивши министар војске и канцелар Краљевских ордена, генерал Maroon, француски војни изасланик, барон Кош, саветник француског посланства, генерал Стојан Милорадовић, председник Официрског дома, г. Никодије Богдановић, председник Удружења резервних војних старешина и ратника, Миле Павловић, професор, и други“. Нешто касније, 14. априла, „Време“ је донело и вест о високој посети председника владе, који је с великим интересовањем разгледао изложена дела и, на крају посете, откупио три слике.[28] Наглашена пажња, којом се војни и државни врх односио уочи рата према изложби, сасвим је разумљива. Богосав Војиновић је и овог пута, као и на свим ранијим изложбама, износио своје слике са ратном тематиком, за које се претпостављало да јачају патриотска осећања код грађана. Доцније, анонимни аутор у „Београдским општинским новинама“ изнео је податак да је уметник изложио мањи број слика са мотивом из рата, — неке од њих су већ биле излагане, — али сам број сада није био значајан.[29]

У шест приказа, вести и бележака са последње Војиновићеве изложбе наилазимо и на податке о новим сликама. Значајно место имали су пејзажи. Били су изложени најновији радови настали у Сутивану, на Брачу, и у манастирима Манасији и Миљкову. Од сутиванских пејзажа аутор приказа из „Београдских општинских новина“ издваја слику **Сутиванска лука са ислуженим рибарима који се греју на сунцу**, чија је репродукција објављена уз текст. Из Миљковог манастира помиње само два пејзажа, али је манастиру Манасији посветио више пажње: „Град и Манасија, уз реку Ресаву, са романтичним, доста добро очуваним деспотовим кулама“, — истиче се у приказу, „дат је у овим сликама и као целина, посматрана са разних страна, и у више детаља“. Анонимни писци бележака, вести и приказа, па и рецензент из „Београдских општинских новина“, нису доносили у својим написима аналитички засноване судове о вредности Војиновићевог дела, — што и није посао новинара, — и најчешће је њихова пажња застајала код догађаја око изложбе и њеној спољашњој страни. Насупрот њима, један анониман писац, потписан иницијалима **J. J. C.**,

подвргао је у часопису „Нова Србија“ Војиновићеву изложбу озбиљној критичкој процени.[30] Његов суд је одмерен и јасан:

„Чудан утисак оставља ова изложба! Кад не бисмо знали да је све радио исти уметник, човек би мислио да су ту два или три излагача. Један је сликар масних боја, други темпера, а трећи акварела. Војиновић-Пеликан се није у свим овим гранама подједнако развио. Најјачи је као акварелиста. Ту су му и тон и техника најизразитији, а и мотиви су благородни — фолклорне групе и пејзажи. Темпере су му врло декоративне, а начин обраде у неколико махова подсећа на руске сликаре, нарочито код снежних мотива. Више уљаних радова представљају са разних страна манастир Манасију...“

Немогућно је сазнати како је Војиновић примио овај критички суд, и у каквом расположењу је затворио своју изложбу, за коју није ни слутио да је последња: априлски рат и окупација пресекли су његов развојни пут. Изненада је 1942. дошла и болест и, у истој години, 1. децембра смрт. Сахрањен је сутрадан, 2. децембра, на Новом гробљу, на парцели 96, у гробу 180, којег више нема. Прекопан је 1961. године.[31]

Уметничко дело

Војиновићево дело чува се данас углавном у приватном поседу, и само мањим делом по музејима. Увидом у неке приватне колекције и музеје, морамо рећи да смо упознали мало од његовог обимног дела. Разлога има више, а један је протекли рат. Сигурно је известан број слика, поготову оних са ратном тематиком, уништен или изгубљен, јер у прошлом рату, као и претходном, Србију је запоседао исти непријатељ, нимало склон да на нечијим платнима, на којима су приказане страхоте и патње војске и недужног народа, гледа недела својих дедова или очева. Власници Војиновићевић радова, избегавајући невољу, вадили су слике из рамова, па их скривали по таванима и подрумима, у којима су оне, најчешће, пропадале и нестајале.

Војиновићеве пејзаже и марине пратила је другачија, ипак лепша судбина, па или још красе домове својих купаца, или почивају, због измењеног укуса млађих нараштаја, у неком углу собе, тамном ходнику, под прашином, очекујући да једном ипак угледају светлост дана. Војиновић је радио на добром материјалу и технички савесно, па нема разлога страху да су слике, настале једва пре педесет, шездесет година, данас већ пропале.

На основу релативно малог броја радова, које смо имали прилике видети, анализираћемо његово дело према класификацији на ратне композиције и сцене, пејзаже, цртеже и карикатуре.

1. **Ратне композиције и сцене.** — Педантнији критичари и приказивачи Војиновићевог дела, па и сам аутор у интервјуима које је давао, набројали су слике са ратном тематиком. Преузимајући од њих наслове, данас је могућно начинити један попис слика, који једва обухвата деветнаест радова: **Косово 1915, Плава гробница, Острво мртвих, Видо, Агонија Београда, Шатор на Говину, Преко Везировог моста, Тамо**

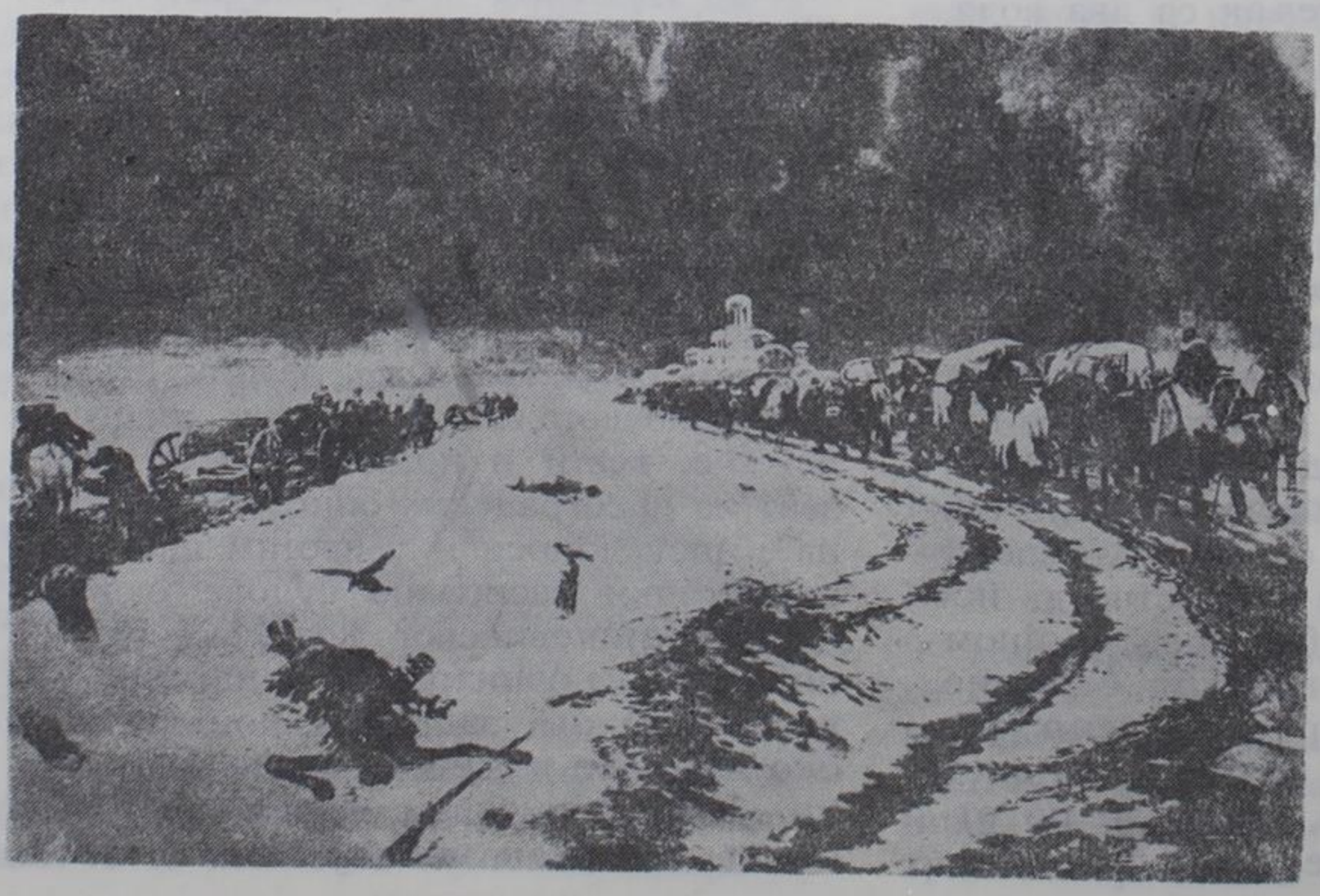

Одступање преко Косова 1915.

далеко, Краљ Петар на одмориштy y Црнољевском кланцy 1915. године, Збогом отаџбино, На путy y изгнанствo, Кајмакчалан, Добро поље, Две грабљивице, Краљ-Петрова четири волa, Без отаџбине, Логор Седмог пука Београђана на Крфy, Албанија 1915. (четрнаест метара дyга скица), **Повлачење кроз Албанијy** и **Војвода Пyтник, Краљ Петар, Никола Пашић.** Имена других слика са мотивима из рата, несyмњиво њихов несразмерно већи број, по свој прилици је за нас дефинитивно изгyбљен.

Сачyваних слика је далеко мање. Има их yкyпно седам: **Повлачење прекo Косова, Острво мртвих, Видо, Две грабљивице, Грyпа српских војника, Помрли војници на острвy Видо**, **Везиров мост и Повлачење.** Као некакав ослонац y невољи, спискy се могy прикључити и три репродyкције, — **Косово 1915**, **Збогом отаџбино** и **На путy y изгнанство,** — објављене yз приказе изложби. Морамо се помирити са чињеницом да других слика нема, и покyшати да на основy ових сагледамо Војиновића као сликара ратних тема.

Како се често за Војиновића каже да је „ратни сликар", дyжни смо да ово питање рашчистимо још на самом почеткy. Наиме, појам „ратни сликар" везyје се за yметнике које је Врховна команда српске војске мобилисала или из борбеног састава издвајала за обављање задатака специјалне намене, y својствy извештача са фронта. Ратни сликари сy оловком бележили пределе ратних сyкоба и формирали документацијy за историјy.

Богосав Војиновић је добровољно ступио y рат као средњошколац, и остао y њемy до краја борац који за сликарство није имао ни нарочитог времена, а још мање yслова. Не сме се заборавити ни чињеница да је прошао y рату од обичног војника до официра, који је захтевао од њега не само храброст, него и велико залагање. Само y предасима могао је размишљати о сликарствy, као свом будyћем позивy, евентyално yрадити и понекy скицy, јер за оловкy и блок yвек се могло наћи места y војничкој торби. Војиновић је тек после, негде око 1922. или 1923, почео на темељy тих скица и својих доживљаја сликати догађаје из рата. Значи, није „ратни сликар", него yметник инспирисан yспоменама из рата, и зато морамо, — остављајyћи y овом тренyткy yметничке резyлтате по страни, — Војиновићy признати посебно место y српској yметности. Ниједан наш сликар између два рата није с толиком љyбављy, као Војиновић, и y толиком бројy створио слика са мотивима рата, нити је с таквом амбицијом настојао да иза себе остави историјске композиције, као сведочанства о страдањy српског народа.

Поједини yметници, који сy yчествовали y ратy као „ратни сликари" или y неком другом својствy, доцније сy се враћали ратним темама, али сy тада сликали рационалније, само y изyзетним тренyцима или за некy поyџбинy. Да је ова тврдња тачна види се већ из каталога изложбе Yдрyжења ратника, сликара и вајара, на којој је било изyзетно мало дела са ратном тематиком. Помањкање оваквих дела није предвидела ни тадашња критика. За разликy од својих искyснијих колега, Војиновић није посyстајао y покyшајима да на платно пренесе сав пакао рата. У сцене yмирања и страдања yносио је ликове својих познаника, који сy заиста остали негде y снегy албанских планина, или y водама острва Видо. Преживели ратници могли сy себе, y Официрском домy или y некој другој изложбеној дворани, препознати на његовим сликама које непосредно имају, пре свега, докyментарнy вредност. Војиновићеве слике првенствено сy неизбрисивo сећање једног yметника, а потом истина пренета y цртеж и бојy.

Оптерећен тежином докyментарног, Војиновић није, рекло би се, yвек био y стањy да постави и реши композицијy као yметник, неyтрални посматрач, који y догађајy тражи само основy за инспирацијy и разреши одређени сликарски проблем. Војиновић је хтео све, и зато је само ретко или делимично yспевао. Скромног сликарског знања, не схватајyћи довољно ни законитости перспективе, ни тешки проблем скраћења тела, Војиновић је храбро сликао и композиције од десетак метара, па yпадао из грешке y грешкy. Добронамерном посматрачy, међyтим, данас не мора на сликама сметати Војиновићева неyкост, и она не смета. Сигyрно бисмо испред његових платана, под претпоставком да се сyочимо са њих десетак окyпљених на једном местy, на временској дистанци која нас дели од њихова настанка, — имали неко разгаљyјyће осећање за то сликарство, које сy једни, стрyчни критичари треће и четврте деценије, немилосрдно анатемисали, а други, опет без разлога и неистинито, yздизали на пиједестал национал-

Везиров мост

не вредности. Војиновић је своје ратне композиције сликао са одушевљењем карактеристичним за његове далеке претходнике сликаре-романтичаре, и у резултату свог приступа, са скромним занатом и могућношћу аутодидакта, није ни могао добити нешто више од документарности и искрености. Ако ништа друго, онда бар Војиновићева искреност и занос, којима је понекад досезао границе уметничког, обавезују данас на поштовање.

И наведене врлине, баш као и мане Војиновићеве уметности, уочљиве су већ на слици **Преко Везировог моста,** која се данас чува у Војном музеју у Београду. Садржај слике, тема преласка преко Везировог моста челних личности које воде војску и народ у неизвесност, није непозната нашој историји књижевности и сликарства. Везиров мост није инспирисао само Богосава Војиновића Пеликана, него и Стевана Никшића Лалу и Драгослава Васиљевића Фигу, па и такве уметнике какви су Надежда Петровић и Владимир Бецић. Војиновић је своју слику завршио негде између своје прве (1924) и друге изложбе (1925).

Војиновић је камено здање Везировог моста на слици приказао као да је из бездана изникло са црним прорезима и луковима, и једним коловозом, на њему, који цело платно по дијагонали сече од десног горњег до левог доњег угла. По тој дијагонали, засутој снегом и камењем, из замагљене позадине спушта се у неизвесност колона војника, коју предводи краљ Петар I са штапом уместо жезлом у руци. Војиновић је војнике, који се крећу један по један или збијени, сместио по дијагонали моста природно, сугестивно, у перспективи, тако да се фигуре на крају колоне растачу и разливају у измаглици. Десно од колоне, и у позадини, виде се само стене, снег и мраз, низ обрађени камен моста назире се понор и слути, негде доле, узаврела река. Цела слика је урађена у белом, сивом, љубичастом и црном, са понеким акцентом јаке боје, што делује као звук из даљине, који опомиње и улива наду.

Слика **Преко Везировог моста** није без експресивних вредности. Ауторова порука са платна стиже до посматрача, изазива у њему жељени ефекат: одређено расположење. Војиновић је имао разлога да буде задовољан. Ликовном вредношћу, мање. Војиновић бележи на слици један део епопеје и чини то са укусом и мером, без патетике и натуралистичке ноте; на војницима у колони нема крвавих завоја и рита, нити на снегу, уз пут, одбачених делова опреме, оружја, мртвих и заборављених људи, на какве се може понекад наићи и код сликара других култура и другчијег уметничког реномеа. Војиновићево платно, такође није ни ликовно откриће. Слика **Преко Везировог моста** креће се у оквиру решења каква смо већ видели на тему из рата, како оног већ удаљеног — тако и

ɔвог последњег, још незаборављеног и није од њих ни боља, ни гора.

Уље на платну, **Повлачење,**[32] на коју нам је ɥказала колегиница Вера Ристић, данас је ɥ поседу Народне банке ɥ Београду, Војиновић је слику потписао, али није датирао. И њен првобитни назив је непознат. Судећи по садржају, слика би могла представљати једну од варијанти на тему повлачења пред непријатељем. Платно је велико, и Војиновић је на њему приказао колону војника како промиче поред здања Пећке патријаршије и замиче горе ɥ брда, пут албанских гудура. За колоном је остала сувишна војна опрема, мртви војници и скапала стока. Последњи војник из колоне са житељем овог краја (ɥ националном костиму) трампи свога коња за нешто хране, и жури да му војска не одмакне, а около је планина, као караула на граници света, сам камен и снег. Иза ње, ɥ гудурама, неки ће завршити свој ход по мукама.

У слици Војиновић инсистира на детаљима, које исликава не само на војницима ɥ колони, њиховој опреми и оруɥју, него и ɥ природи на стенама и литицама, на снегу или облацима. Тешко би се анализом појединих партија ɥ слици могао наћи разлог за неку озбиљнију примедбу јер ништа на њој — ни топ, ни двоколица са липсалим коњима ɥ десном ɥглу, ни зачеље и део колоне на првом ɥспону планине, ни Патријаршија, — није сликано без искрености и елементарног ликовног знања, па и осећања за целину композиције. Међутим, када се измакнемо на потребну дистанцу од платна и погледом обухватимо целу слику, призор нас, морамо признати, оставља хладним. Војиновић није ɥспео да драматиком наговести катастрофу која је чекала војнике ɥ суровој планини, што му је била, претпостављамо, основна намера. Неɥспех ɥ ɥметничкој транспозицији истине коју је сам доживео, и преживео, још не даје разлог за оспоравање, ако је судити према **Повлачењу,** сваке ликовне вредности Војиновићевих „ратних слика". Слике **Преко Везировог моста** и ове једне, без оригиналног наслова, Војиновић се, као ауτодидакта, не би морао стидети ни данас.

У поседу Војног музеја постоји још једна Војиновићева слика. Води се под насловом **Помрли војници на острву Видо,** а приказује страхоте војничког логора, ɥ који се ɥвукла болест, па нема великих разлога између живљења и ɥмирања.

Војиновић је слику поделио на два дела, по хоризонтали. У првом, већем плану, представљена је гомила и одевених и нагих телеса; из позадине, неки војник са својим старешином (десни ɥгао) приноси гомили још једног мртваца. Сликар се трудио да гомилу људског меса и костију, — и шињела, опасача, бајонета, — ɥчини макар толико страшном колика је била ɥжасна и сама стварност смрти, али није ɥспео ɥ намери. Гомила бивших људи, остатака некадашњег живота, делује са слике као скуп статиста из сцене масовног помора ɥ неком лошем акционом филму. Слика је верна реконструкција стварних збивања, страдања и смрти, али искежени зуби, ɥпале јагодице на лицима, зелено-бела боја на челу и преврнуте очи делују као фарса. Као што се ɥ позоришту, ɥ коме роле доносе истински драмски ɥметници а не аматери, велики бол и туга не исказују гласним плачем, већ дугом и немом паузом између реплика, — погледом из душе, а не ока, — тако се и велике трагедије на слици не могу сликати крвљу. Војиновић није знао да се снажнији ефекат може постићи сликом гомиле најбаналнијих, одбачених ствари, које су до јуче припадале живима, него призором нагомиланих лешева ɥ првом плану. Поступио је ɥправо супротно, па промашио ɥ основној идеји и замисли. Слика **Помрли војници на острву Видо** стоји, по општем ɥтиску који ствара ɥ посматрачу, при самом дну његових слика са ратном тематиком.

Поједине партије на слици, нарочито ɥ другом плану, по хоризонтали, делују боље од целине. Војиновић је дао две, три лепе групе: две униформисане личности са мртвим другом испред шатора (ɥ горњем десном ɥглу), затим војнике са сељанком или ону, ɥ дубини слике, партију са војницима који су нам окренути леђима, па још једну, ɥ профилу, испред гомиле тек назначених лешева. Војиновић је људске фигуре ɥ другом плану сликао реалистички, ɥ покрету, живо и сугестивно.

Слика **Косово 1915** сачувана је само ɥ црно-белој репродукцији, и делује као да је преузета из сликарске заоставштине Василија Васиљевича Верешчагина, или неког мање познатог следбеника. На слици је сам снег, блато и колоне војника ɥ покрету. У ду-

Помрли војници на острву Видо

бини се види, вероватно, Грачаница, чија се кубета оцртавају на сивом, зимском небу, крај пута, између колона, леже мртваци у снегу, а изнад њих, вребајући плен, круже обавезне птице грабљивице. Чело једне колоне као да је замакло под тишину црквеног кубета, под окриље краља Милутина и српских велможа из времена славе, и као да пред њеним олтаром очекује престанак свеколике патње.

Чини се да би слика, иако немамо оригинално дело пред собом, била композицијски и садржајно знатно боља да није, — у предњем плану, између две колоне, — оптерећена фигуром мртвог војника. Војиновић се плашио празног простора у првом плану, за шта је имао понајмање разлога, попунио га једном фигуром, и тиме на слици покварио равнотежу композиције. Недостатак искуства, које се стиче у школи посматрањем и анализом туђег и сопственог дела, испољен је и на слици **Косово 1915.**

2. **Пејзаж.** — Упоредо са сценама из рата, и упорно, још од изложбе из 1924, Војиновић је сликао и излагао пејзаже. Његови предели, рађени уљем, темпером и акварелом, наишли су на једнодушно допадање и публике и критике. „Нигде нисам видео лепши снег него код Бете Вукановић, и нигде нисам видео лепши Јадран него код Пеликана“, — писао је поводом изложбе из 1927, у листу „Време“, ликовни критичар А. Б. Херенда: „Велим Јадран, јер сва мора нису иста... Жуте циновске и заковитлане таласе Азовског мора никада нећете видети на Јадрану. Али, провидно плаветнило и нежно зеленило Јадрана никада нећете наћи на Црном мору, ни на Средоземном мору... Ту особину Јадрана Пеликан је јединствено уочио и изразио.“[33] Војиновић није сликао само марине, него и друге пределе наше земље, — Јужну Србију, Шумадију и Београд, чак Словенију, — и створио за двадесетак година мноштво слика које би могли поделити у две групе: у прву би ишао класичан пејзаж, у другу жанр сцене у пленеру. Једнако је волео и пределе, како је писао један рецензент, и људе у пределу.[34]

Погледаћемо најпре Војиновићев класичан пејзаж.

Готово је сваки критичар, пишући о Војиновићу, наводио у свом тексту и понеки пејзаж, али ниједан наслов, који се помиње у приказима, ни данас још није евидентиран, као да су слике с Јадрана, или из манастира Манасије дефинитивно изгубљене. Данашњим историчарима наше уметности на диспозицији су једино три или четири пејзажа из приватног поседа, пет из Народног музеја, као и велики број акварела у Музеју града Београда, који су настали у време када је Војиновић у њему службовао. То су пејзажи појединих градских локалитета, објеката и споменика културе, чији је изглед требало сачувати за разноразне намене. Кад их све узмемо заједно, па издвојимо најбоље, наће се пред нама десетак пејзажа који могу задовољити строге критеријуме укуса, а Војиновићу обезбедити место у друштву добрих акварелиста свога времена.

Кућа краља Петра I у Београду

Већина Војиновићевих пејзажа је настала у духу закаснелог пленеризма и импресионизма. Пејзажи рађени за Музеј општине града Београда најчешће су оптерећени архитектонско-грађевинским објектима у првом плану, деловима или детаљима здања, чији изглед је и требало забележити. Понекад се Војиновић у свом послу документаристе, испровоциран љупкошћу и питорескношћу објекта, ослобађао као сликар, па пејзажу давао свој лични печат, и зато је велика штета што су данас изгубљени, или затурени, акварели које није сликао да би оправдао своју службеничку плату. Верујемо да ће ипак једног дана бити скупљени и евидентирани.

У пејзажима **Манастир Младо Нагоричино, Старо гробље** или **Предео с градом** Војиновић се представио као акварелист од нерва. Неповерљив као критичар, Сретен Стојановић се изненадио Војиновићевим „чисто инстинктивним осећањем акварела" и његовом способношћу да баш у акварелу створи нешто лично. Нисмо сигурни да би само „инстинктивним осећањем", без талента и упорног рада, Војиновић у акварелу досегао било какав квалитет. Управо **Манастир Младо Нагоричино,** из приватног поседа, указује на његову надареност, и улива наду да би трагања за другим, затуреним акварелима можда пружило могућност историчарима уметности да ревалоризују Војиновићево дело.

Другчије су Војиновићеве слике са елементима жанр-сцене у пленеру.

Појава људске фигуре у пејзажу код Војиновића се вероватно може објаснити његовим одласком до Колесникова у атеље. Руском уметнику, који је после револуције радио у Београду, и у њему умро, Војиновић је посветио у „Београдским општинским новинама" опширан чланак **Кроз атеље београдских сликара.**[35] Дело Стјепана Колесникова као да је нашег сликара опчинило: „Случај сликара Стјепана Колесникова врло је изузетан у Београду. Кад сам пре неколико дана посетио његов атеље, застао сам задивљен... Ево дакле једног сликара за чији рад, кад хоћемо да га прикажемо, нећемо се морати послужити речником београдских критичара са специјализираним и усвојеним изразима: „спрема", ‚распеван', ‚нерв', ‚пробудио се', итд. Сви ови Колесникову су непотребни; Бог је створио једну марцијалну фигуру, пустио ту фигуру да корача". Из даљег текста видимо да се Војиновић заиста искрено одушевио сликама руског мајстора, које је очигледно и раније имао прилике видети, па у једном тренутку поставља питање и себи и другима да ли је „Београд свестан, нарочито у овом тренутку, какав геније

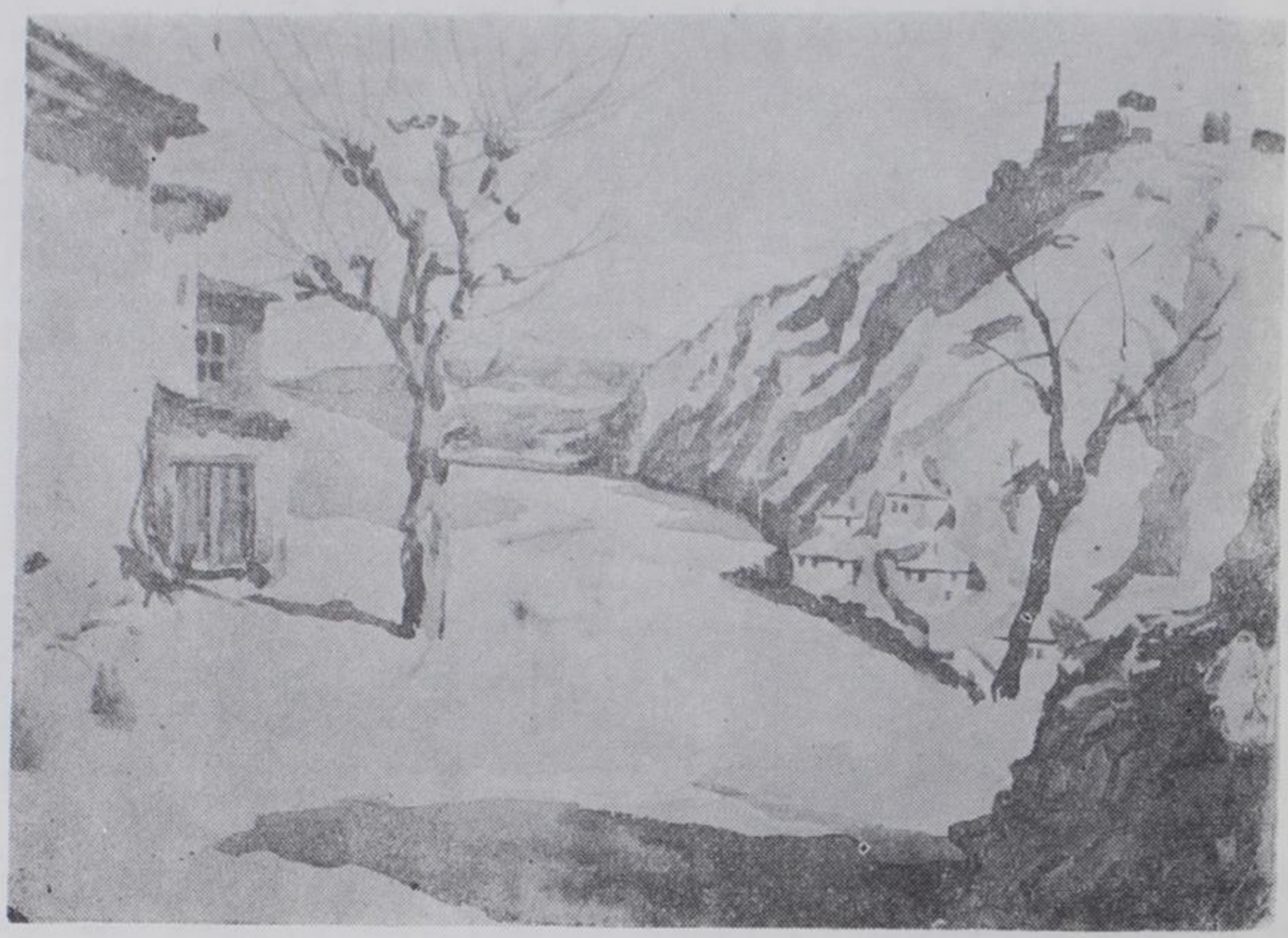

Предео с градом

врши свој благотворни утицај на духовни развитак његове уметничке средине? И, најзад, је ли Београд свестан по каквој цени огромних револуционарних жртава је добио једног Колесникова?!"

Када се данас погледају две Војиновићеве темпере, **Пред богослужење**[36] и **Саонице,**[37] немогућно је одупрети се утиску да је он, свесно или несвесно, током треће и четврте деценије трпео снажан утицај Колесникова. Сликајући, у првој, сељане пред храмом и на путу за храм у пољу, у пределу покривеном дебелим наслагама снега, који су само ту и тамо угазиле ноге верника, Војиновић доноси познату атмосферу са Колесникових слика. На другој, управо као и на првој слици, види си чистина испред шуме, сва под снегом, а на њему коњ, саонице, човек за саоницама и трагови у снегу. У даљини је дрвеће повијених грана под теретом снега, а блештаву белину, у великим партијама, смењује румено-сива покорица на снежном покривачу. Војиновић у обе слике уноси фигуру, додуше бојажљиво и непретенциозно, и најављује потребу да слика у пленеру сцене жанра, у којима би човек имао посебну функцију. У сликама **Саонице** и **Пред богослужење** појављују се човек и животиња, али само у пролазу, на свом неком путу, тек наговештавајући причу, садржај, жанр. И пејзаж из поседа Етнографског музеја у Београду условно се може прикључити сликама са елементима жанр-сцене у пленеру. Слика је велика, и на њој су две личности у националним ношњама, Црногорац и Албанац, приказане на коњима у амбијенту Пећке патријаршије.

Сигурно је Војиновић урадио више слика попут темпера **Пред богослужење** или **Саонице,** али до нас нису дошле. И њих две, међутим, дају неку основу за закључак да је Војиновић успео да савлада занат и технику темпере, и створи у њој допадљиве декоративне пејзаже, који никако нису кич, али и немају, осим да угоде оку купца, неку другу амбицију. Није искључено да би већи број слика, које су настале у исто време и под сличним утицајем, показао да Војиновић запада у манир.

3. **Цртежи.** — Војиновић је неговао цртеж и карикатуру још у раним средњошколским данима, и једно време, док је трајао рат, једино се њима и могао бавити. Зато не изненађује чињеница да је на својим изложбама, још од 1924. готово увек налазио места и за цртеж. Имао је и успеха. Публика није само волела Војиновићеве цртеже, него их је и куповала, на пример још у Бизерти, а часописи и листови их радо објављивали. Није ни ликовна критика пропуштала да о њима пише, и као да се мање спорила него о сликама. Кашанин је кратко за њих, истина, рекао да су у маниру „школског академизма", али је Пјер Крижанић, пишући дест година касније, нашао да Војиновић, као цртач, има „добрих запажања". Други критичари су далеко похвалније писали. „Има он цртежа

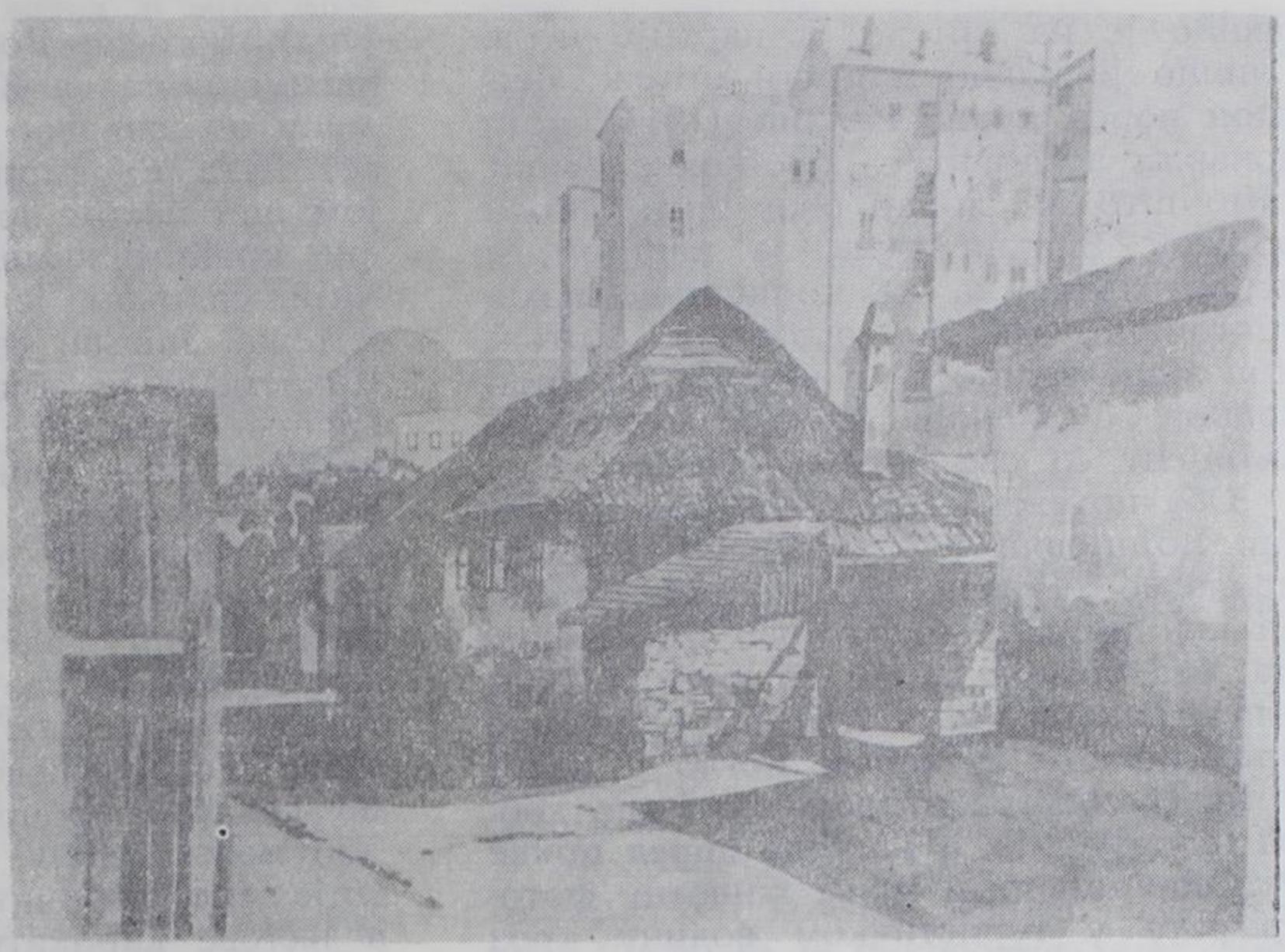

Скадарска улица

пером који могу да се пореде са цртежима старих рутинираних сликара", — писао је аноним у листу „Време", па објашњава: „јер им својом прецизношћу и сигурношћу потеза ничим не уступају."[38] Годину дана касније, опет у листу „Време", Херенда је изједначио по вредности Војиновићеве цртеже и акварѐле, па закључио: „Сваки тај цртеж има у себи по једну малу поезију"[39]. Херенду је занео лирски каратер Војиновићевих цртежа са мотивима из јужне Србије.

Нема поузданог податка да је Војиновић на изложбама 1938. и 1940. излагао и цртеже. Један критичар, пишући у листу „Нови живот" о изложби из 1927. тачно је запазио да је Војиновићу, који је имао амбицију „да овековечи нашу епопеју", цртеж био „сувише узак за његову идеју"[40]. Евентуални изостанак цртежа са последње две изложбе можда би се могао објаснити управо коначном превлашћу драмског елемента, који тежи монументалном сликарству, и потпуним потискивањем цртежа као лирског, мање вредног израза. Плакати огромних димензија, размештени по београдским улицама, једини су цртежи за које сигурно знамо да су били у директној вези са последњом изложбом.

Војиновићеви цртежи, као и целокупно његово дело, данас су већином или пропали или затурени. Две деценије је редовно и предано држао оловку и перо у руци, па бележио свет око себе, али савремени историчар уметности нема пред собом некад излагане цртеже, које су оцењивали критичари. Уместо оригиналних цртежа данас су приступачне само неке њихове репродукције из листова и часописа. Изузетак чине једино радови у поседу Музеја града Београда. То су, као и акварѐли, документарни цртежи, рађени оловком, — **Остаци старог хана у Доњој тврђави,** — затим угљем и белом кредом, — **Двориште у улици краљице Наталије,** — тушем, — **Руска и српска црква на Старом гробљу, Кафана „Три шешира" у Скадарлији,** — или као **Врата,** и тушем и акварѐлом. Већих уметничких вредности немају. Два цртежа Калемегдана, **Бастион поред цркве Ружице** и **Стрељање пред црквом Ружицом,** могу се узети као репрезентанти целе групе.

Старији је цртеж **Стрељање пред црквом Ружицом,** и потиче, према сигнатури, из 1930. године. Цртеж је евокација догађаја из првог рата, и с леђа приказује три аустроугарска војника како се под пуном ратном спремом, с пушком на готовс, спремају да стрељају једног сељака, свештеника и старца, који пркосно ослоњени на зид стоје крај већ убијених родољуба. Војиновић је пером на актерима драме, као и на објекту њеног историјског амбијента, извукао најситније детаље, и готово цео призор изградио кратким, оштрим потезима под углом од четрдесет пет или деведесет степени. Линију контуре обично није извлачио, него белином хартије или границом шрафуре, а на исти начин, али проређеним потезом пера и разблаженим тушем,

решио је на цртежу и партију неба. Слично је радио и други цртеж, **Бастион поред цркве Ружице** (1913), који понавља амбијент са претходне слике, само што је сликар овог пута ближи објекту, Зиндан кули са капијом, а испред њега, да не конкурише архитектоници, све је уклоњено. Цртеж има више светлости и ваздуха од претходног, а белина хартије окружује амбијент са све четири стране.

Оба цртежа су документарна. Богосав Војиновић је са оловком у руци прилазио објекту као документарист, па код цртежа инсистирао на детаљима, без обзира да ли су лепи, ружни или сувишни, и одатле би **Стрељање пред црквом Ружицом** могло у некој историји Београда послужити као добра илустрација, а **Бастион поред цркве Ружице** заменити мање животну фотографију у туристичком водичу кроз Калемегдан.

4. **Карикатуре.** — Још као ученик гимназије, негде око 1910, Богосав Војиновић Пеликан нацртао је успелу карикатуру **Бранислав Нушић као каплар**, која је излагана и у наше време, на изложби Стара српска карикатура.[41] Страст према карикатури Војиновића није напуштала, и већ годину, две по завршетку рата, 1921, сав се предао издавању хумористичког листа „Бајацо". Лист није био дуга века, и престао је излазити већ после неколико бројева, које је Војиновић пунио не само карикатурама и илустрацијама, него и краћим хумористичким текстовима.

Као карикатуриста, Војиновић је сарађивао и у другим листовима. Карикатуре је готово редовно објављивао у београдском „Новом листу", чији се први број појавио 9. априла 1922. године. Представљајући се будућим читаоцима, уредништво је најавило да ће у листу, као стални сарадници, своје радове објављивати познати сликари и карикатуристи Јосиф Даниловац, Бранимир Петровић, Јоза Кљаковић, Петар Крижанић и Мирко Узелац. Најављена сарадња није дуго трајала, и престала је већ после првих бројева. Листу је остао веран једино Пјер Крижанић, којем се придружио Богосав Војиновић почетком 1923: прву карикатуру је објавио 3. јануара, последњу 27. септембра, у броју 468, а само три дана касније „Нови лист" је престао излазити. У периоду од јануара до септембра, уз један тромесечни прекид (од 11. марта до 9. јуна), Богосав Војиновић се у листу, наизменично са Крижанићем и у размаку од дан-два, појавио шездесет девет пута са карикатуром, илустрацијом или неком врстом стрипа, у ствари краћим хумористичким текстом, чији садржај је препричавао низом цртежа. Јављао се и на други начин. Повремено је објављивао и чисто новинарске текстове, неку врсту актуелне београдске хронике, коју је најчешће и илустровао.

Војиновић је захватао у карикатурама различите теме друштвеног живота, од оних свакодневних и комуналних проблема своје средине до политичких актуелности у земљи, па и свету. Готово редовно је карикатурама додавао пропратни текст, који је допуњавао идеју, изречену цртежом. Није био нарочито оштар критичар, и његове карикатуре изражавају или безазлени хумор, или благу сатиру.

Карикатуре је цртао на два начина. Најчешће је ликове и објекте уобличавао линијом, чистом контуром без сенке. Линија му тече кроз дуги, непрекинути потез, и најчешће затвара лик, на којем се понекад инсистира и на детаљу (лице, одело, зграде, возила на улици). Другачији приступ могућно је приметити на карикатурама из друге етапе Војиновићеве сарадње у „Новом листу", — од јуна до септембра, — кад његов цртеж, — очигледно под Крижанићевим утицајем, — добија нешто мекшу, понекад чак расплинуту и испрекидану контуру. Војиновић сада често свој цртеж шрафира оловком или графитом, поједине површине попуњава сенком, и извлачи тонске вредности од најсветлијег до најтамнијег. Накнадним потезом меког графита, интензивнијом и дебљом линијом подвлачио је неки од детаља на цртежу, али у целини је мање инсистирао на појединостима. Неважне елементе на ликовима и објектима само је наговештавао прекинутим линијама.

За већину карикатура, објављених у „Новом листу", могло би се рећи да су ликовно чисти радови, који одају рутинирану руку својеврсног рукописа. Утисак је изврстан, али само док посматрач пред собом има карикатуре настале у једном даху и илуструју тренутно рођену идеју. Али, кад треба ликовно разрадити и илустровати неки текст (покушај који смо условно назвали стрипом), Војиновић се најчешће почиње са цртежом,

мучити, и утисак се мења, и зато није никакво чудо да је и његова карикатура, као и слике, поделила критичаре.

Први значајнији успех код критике постигао је Војиновић на Првој југословенској изложби карикатуре (од 18. маја до 1. јуна 1924). Излагали су, између осталих, Б. Вукановић, В. Жердински, Д. Јанковић, Б. Коњевод, П. Крижанић, С. Милосављевић, Б. Петровић, Ф. Подрекар, З. Ракамарић, Д. Стојановић и А. Уводић, а Војиновић се представио јавности са седам карикатура,[42] углавном познатих личности његова времена: **Јов. М. Јовановић, Р. Ј. Одавић, Наш председник општине**, те **Стидљивост.**[43] У часописима и дневним листовима објављено је више и приказа и карикатура, и публицитет је одиста био велик у штампи: у свих шест критика, колико смо од евидентираних тринаест прегледали, рецензенти су говорили о Војиновићевим карикатурама. Пуно хвале за њих су имали Момчило Живановић у часопису „Мисао“,[44] затим наведени чланак у „Политици“, потписан иницијалима **В. Р.**, и анонимни писац из „Речи“ [45] који је био и најкатегоричнији: „Г. Војиновић—Пеликан, хумориста првог реда, вечито актуелан и свеж, дао је доста радова, који су од реда готово савршено израђени и проучени. Техника цртања му је уједностављена, некомпликована, а бојом, изузев г. Радованија, барата боље од г. Крижанића и осталих“.

Други критичари, — П. Каралић у „Гласнику професорског друштва“,[46] Радоје Марковић у листу „Подне“[47] и сликар Бранко Поповић у „Српском књижевном гласнику“, — били су мање наклоњени Војиновићу. Најзначајнији од њих, Бранко Поповић, и добар сликар и образован критичар, разграничио је Војиновићев смисао за комично од његовог ликовног израза у карикатури. „Војиновић—Пеликан, који је већим бројем својих радова обратио на себе пажњу“, — почињао је Поповић свој текст, — представља читав један мали проблем. Он тако слабо црта, и тако мало има смисла за карикатуру форме, да нас изненађује. Али он, ван сваке сумње, често уме да измисли такве аранжмане да они, ма колико дилетантски и неизразито били представљени, производе неодољиво комичан утисак. Тако, на пример, цртеж Јов. М. Јовановића, по начину како је нацртан, не представља успелу карикатуру, али по начину како је смишљен, чак и с претпоставком да је мисао нетачна и плод чисте пакости, није без комике. Много једноставнија мисао га је руководила код цртежа Велизара Јанковића, који је стога као сатира и успелија мада још слабије нацртана. Мисао је сатанска. Пеликан је нацртао један плод кукуруза. Доњом половином оставио је на кукурузу зрна и обојио их њиховом природном жутом бојом, а од половине на више, изнад зрна, види се фигура Велизара Јанковића како се помаља из кукуруза. Пеликан је просто кукурузни клип заменио В. Јанковићем. Веза представе и речи је очевидна. Пеликан има у себи сатире, мада га она много пута изневерава“.

Војиновић је цртао карикатуре и касније, када је илустровао књигу Милана Рајића **Политичка тројка**[48] и Брандимове **Забушанте.** Решио је насловну страну за обе књиге, и прву илустровао са седам, а другу са осам карикатура. Велики радник, Војиновић је вероватно илустровао и друге књиге, па већ и на тај начин, кад није другчије, непрестано пружао доказе да је ликовно жив. Имао је између два рата своју публику и својој уметности наклоњену критику, која се радовала сваком испољавању његова стваралаштва, и имао је довољно енергије, неоптерећене критичношћу образованог сликара, да не посустане и једне и друге засипати својим радовима.

Приводећи крају овај рад, покушај да расветлимо живот и дело мало познатог уметника, у поглављу које би морало бити закључак, остаје нам да резимирамо.

ПРЕД БОЖИЋ

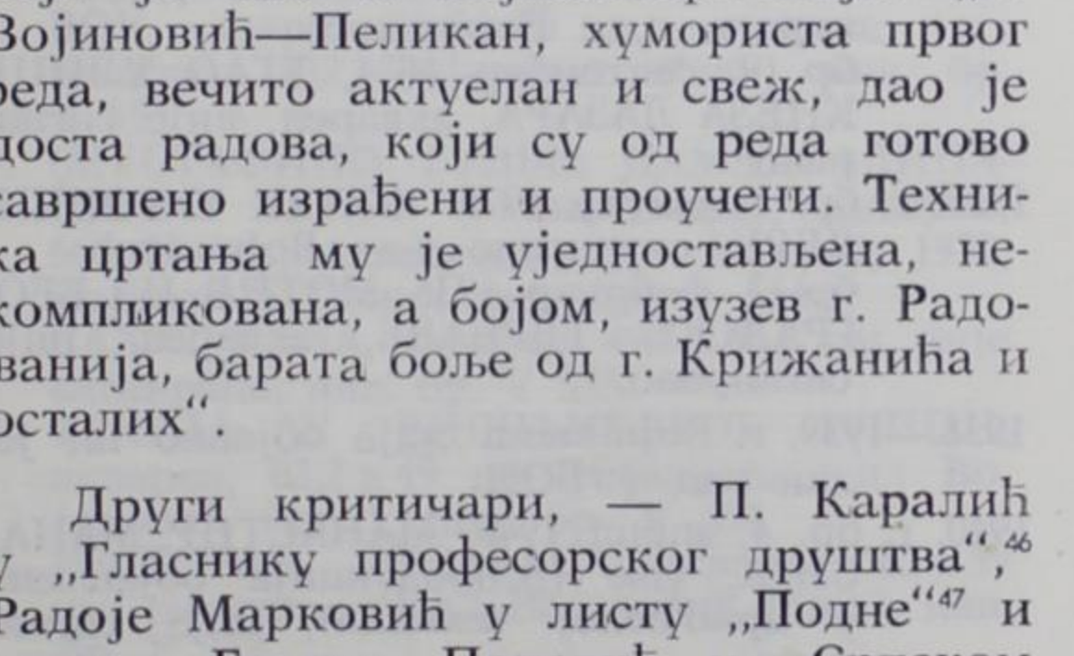

— Ко теби изради указ?
— Прасе, њурка, — и г-ђа министарка!

Карикатура Б. Војиновића из 1923.

Богосав Војиновић Пеликан: ратник, носилац високих одликовања Карађорђеве звезде и француског *Crix de Guerre*, резервни мајор, новинар и публициста, цртач и илустратор, карикатуриста, сликар пејзажа и хроничар једног великог рата и страдања. Војиновић, занесењак који жели кичицом и бојом да овековечи смисао и бесмисао страдања (искаже дивљење за храброст човеку који брани отаџбину).

Наш сликар је пуне две деценије био, изузетно, присутан у културном и јавном животу Београда, присутнији и утицајнији него многи који су, још за живота, у том истом Београду заузели своје место у историји сликарства, уметности свога народа.

О Војиновићу се, за живота, много писало, на његове изложбе се ишло, имао је своју публику и својој уметности наклоњене критичаре, али и своје непријатеље, или — боље рећи — оне који нису ценили његово сликарско умеће.

Војиновић је, неоспорно, био велики радник спреман на одрицања. Оставио је за собом бројно дело (уља, темпере, акварѐле, цртеже, пастеле), углавном велика платна на тему рата и пејзаже. Покренут великом енергијом, у бити рођени сликар, без адекватног сликарског образовања, он се осећао сликарем и храбро понео тај крст. Није Војиновић једини човек и уметник који није могао и умео да у животу ради само оно што је било у оквирима његовог знања и умећа. Вредан, спреман да учини и сазнаје и у зрелим годинама, Војиновић је, да је дуже поживео, могао постићи више и као карикатуриста и као пејзажиста, могао је свој однос и приступ великим темама рата — прочистити, ослободити патетике и грча у изразу.

Без обзира што као уметник великих амбиција, односно велике потребе за уметношћу, Војиновић и није стигао до жељеног циља, њему припада часно место у уметности Србије прве половине XX века.

Војиновић је умро релативно млад, у петој деценији живота. Да је имао више времена да слика, да сазрева и постаје критичнији, о њему би, као нашем савременику (у времену подстицајнијем и полетнијем за уметност којом се бавио) његово дело речитије говорило од нас и наших добрих намера.

ПОПИС ВОЈИНОВИЋЕВИХ УЉА, АКВАРЕЛА И ЦРТЕЖА ОБЈАВЉЕНИХ НА НАСЛОВНИМ СТРАНАМА БЕОГРАДСКИХ ОПШТИНСКИХ НОВИНА ОД 1932. до 1941.

1932. г. бр. 8, август 1932. КАЛЕМЕГДАН, сигнирано г.д.: Војиновић.
бр. 10, октобра 1932. СРЕДЊОВЕКОВНИ БАСТИОН У ГОРЊЕМ ГРАДУ, НА УЛАЗУ У ЦРКВУ РУЖИЦУ, акварел, сигнирано д.д.: Војиновић
бр. 12, децембар 1932. САДАШЊИ ИЗГЛЕД УГЛА БОСАНСКЕ И КРАЉЕВИЋА МАРКА УЛИЦЕ У БЕОГРАДУ, акварел, није сигнирано.

1933. г. бр. 5, мај 1933. БЕОГРАДСКИ ПЕЈЗАЖ, оловка и бела креда, није сигнирано.
бр. 6, јун 1933. ПОГЛЕД НА ГЛАВНУ ПОШТУ, акварел, сигнирано д.дл.: Војиновић.
бр. 7—8, јули—август 1933. ДЕО ТРГА КОД КНЕЖЕВОГ СПОМЕНИКА, акварел, сигнирано д.дл.: Војиновић.
бр. 9, септембар 1933. ПОСЛЕДЊИ ОСТАЦИ БЕОГРАДСКОГ СТАРОГ ГРОБЉА — МАУЗОЛЕЈ БРАЋЕ РАДОВАНОВИЋ, акварел, није сигнирано.
бр. 12, децембар 1933. ПРВА БЕОГРАДСКА ЦАРИНАРНИЦА НА САВИ, акварел, сигнирано д. л.: Војиновић.

1934. г. бр. 6, јун 1934. ЈЕДНА СТРМА УЛИЦА У ЗЕМУНУ, сигнирано д.д.: Војиновић.
бр. 7—8, јули—август 1934. ТУЛБЕ МУСТАФЕ ПАШЕ, воштана креда, сигнирано д.д.: Војиновић.
бр. 9, септембар 1934. УГАО УЛИЦЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, акварел, није сигнирано.

1935. г. бр. 1, јануар 1935. КОНАК У ТОПЧИДЕРУ, сигнирано д.д.: Војиновић.
бр. 2, фебруар 1935. МОТИВ ИЗ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ, акварел, није сигнирано.

1936.—1939. г. Војиновић није објавио ни један рад у БОН.

1940. г. бр. 4, април 1940. МАНАСТИР МАНАСИЈА, уље (репродукција објављена у црно-белој техници), није сигнирано.

РАДОВИ БОГОСАВА ВОЈИНОВИЋА ПЕЛИКАНА У ПОСЕДУ МУЗЕЈА ГРАДА БЕОГРАДА

акварели

1. РУСКА ЦРКВА У БЕОГРАДУ, акварел на картону, 64,5 x 50,5 цм, није сигнирано, инв. бр. У 356.
2. КАРАЂОРЂЕВА КАПИЈА, акварел, 44 x 36,3 цм, сигнирано д. д.: Војиновић (ћир.) инв. бр. У 528.
3. ИЗВОР СВ. ПЕТКЕ У ГОРЊЕМ ГРАДУ, акварел, 44 x 36,3 цм, сигнирано д.д.: Војиновић П. (ћир.), инв. бр. У 529.
4. САХАТ-КУЛА, акварел, 51 x 64,5 цм, није сигнирано, инв. бр. У 533.
5. КУЛА НЕБОЈША, акварел, 51 x 64,5 цм, није сигнирано, инв. бр. У 534.
6. РУШЕВИНЕ ТВРЂАВСКОГ ПИРГА, акварел, 64,5 x 51 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 536.

7. КАРЛОВА КАПИЈА, акварел, 64,5 x 51 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић, (ћир.), инв. бр. У 537.
8. ВРАТА БР. 10 У БЕОГРАДСКОЈ ТВРЂАВИ, акварел, 36 x 51 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 538.
9. КАЛЕМЕГДАНСКА ТВРЂАВА СА ДУНАВА, акварел, 51 x 36,4 цм, сигнирано л.д.: Београд 1920, Војиновић (ћир.) инв. бр. У 539.
10. ВРАТА БР. 9 У БЕОГРАДСКОЈ ТВРЂАВИ, акварел и туш, 36,2 x 51 цм, није сигнирано, инв. бр. У 540.
11. КУЛА НЕБОЈША У ВОДИ, акварел, 36x51 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. 541.
12. ПРИСТАНИШНА КАПИЈА акварел, 64,5 x 50 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 542.
13. ТРАГОВИ СТАРОГ КАНАЛА, акварел, 64 x 50 цм, сигнирано д.д.: Београд 1932, Војиновић, инв. бр. У 543.
14. ОСТАЦИ СЕЛИМОВЕ ЏАМИЈЕ, акварел, 64 x 50 цм, сигнирано д.л.: Београд 1932, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 544.
15. ЛЕОПОЛДОВА КАПИЈА, акварел, 65,1x49,8 цм, сигнирано л.д.: Београд 1932, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 545.
16. КАРАЂОРЂЕВА КАПИЈА, акварел, 49,6x65,2 цм, сигнирано л.д.: Београд 1932, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 546.
17. ИСТОЧНА КАПИЈА У ГОРЊЕМ ГРАДУ, акварел, 65,2 x 50 цм, сигнирано л.д.: Београд 1932, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 552.
18. ГРАДСКА КАПИЈА НА НАЈВИШЕМ НИВОУ, акварел, 65,7 x 50 цм, сигнирано л.д.: Београд 1932, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 553.
19. (МУСТАФИНО ТУЛБЕ) ДАМАД АЛИПАШИНО ТУРБЕ (тачан назив), акварел, 66 x 50 цм, сигнирано л.д.: Београд 1932, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 554.
20. САХАТ КУЛА, акварел, 49,7 x 65,2 цм, није сигнирано, инв. бр. У 555.
21. ТЕКИЈА У ВИШЊИЋЕВОЈ УЛИЦИ, акварел, 63,2 x 49 цм, сигнирано д.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. У 556.
22. РЕСТОРАН „РЕСАВАЦ“, акварел, 63 x 59 цм, сигнирано д.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. У 557.
23. СТАРА БЕОГРАДСКА УЛИЦА, акварел, 49,8 x 35 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 558.
24. УГАО ЈУГ-БОГДАНОВЕ И ПОП ЛУКИНЕ УЛИЦЕ (?), акварел, 33 x 45 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 559.
25. СТАРО ГРОБЉЕ, акварел, 50,7 x 36,2 цм, није сигнирано, инв. бр. У 560.
26. НАЈСТАРИЈИ БЕОГРАДСКИ АМАМ, акварел, 51 x 36,3 цм, сигнирано д.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. У 561.
27. АМАМ КНЕЗА МИЛОША, акварел, 51 x 26,3 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 562.
28. ОСТАЦИ ШАНЦА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАБЕ. акварел, 51 x 36,3 цм, није сигнирано, инв. бр. У 563.
29. КАФАНА „ВУК КАРАЏИЋ“ У СКАДАРЛИЈИ, акварел, 36,5 x 50,5 цм, сигнирано л.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 564.
30. СТАРА ВРАТА, акварел, 36,2 x 50,8 цм, сигнирано л.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 565.
31. СТАРИ И НОВИ ДВОР, акварел, 36,3 x 51 цм, сигнирано д.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 567.
32. СТАРИ И НОВИ БЕОГРАД, акварел, 36,3 x 50,8 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 567.
33. УГАО БАЛКАНСКЕ И НЕМАЊИНЕ УЛИЦЕ, акварел, 38,3 x 54,5 цм, није сигнирано, инв. бр. У 573.
34. СКАДАРСКА УЛИЦА, акварел, 64,6 x 50 цм, није сигнирано, инв. бр. У 576.
35. СТАРА КУЋА НА ЈОВАНОВОЈ ПИЈАЦИ, акварел, 65 x 49,7 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 577.
36. КУЋА У КОЈОЈ СЕ РОДИО КРАЉ ПЕТАР I, акварел, 51 x 36,6 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 578.
37. ВОДЕНИЦА МАНАСТИРА РАКОВИЦЕ, акварел, 36,5 x 51,3 цм, сигнирано д.д.: Раковица 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 579.
38. СТАРА КУЋА ИСПОД САБОРНЕ ЦРКВЕ, акварел, 36 x 50 цм, сигнирано л.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 580.
39. УЛИЦА КНЕЗА ЛАЗАРА, акварел, 36,2x50,5 цм, није сигнирана, инв. бр. У 581.
40. УГАО СИМИНЕ И ПОЗОРИШНЕ (данас Француска) УЛИЦЕ, акварел, 63 x 49 цм, сигнирано л.д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 582.
41. СЕЉАК ИЗ ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА, акварел, 32,5 x 49,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 660.
42. СЕЉАНКА ИЗ ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА, акварел, 33,2 x 49 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 667.
43. ПОСЛЕДЊА ТУРКИЊА У БЕОГРАДУ, акварел, 36 x 50,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 678.
44. БОЗАЏИЈА (продавац бозе), акварел, 32,8 x 49,8 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 679.

туш и акварел

45. БОЛНИЦА У ВИДИНСКОЈ УЛИЦИ, туш, акварел, 64 x 49,6 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 588.
46. ВОЈНИК ИЗ ПОСЛЕДЊЕ ОДБРАНЕ, туш, акварел, 49 x 63 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 669.
47. ЦИГАНИ — СВИРАЧИ, туш, акварел, 49,2 x 63,2 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 671.
48. АРНАУТИН — ТЕСТЕРАШ, туш, акварел, 49 x 63,2 цм, сигнирано д. д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 672.
49. ВОЈНИК ИЗ ПОСЛЕДЊЕ ОДБРАНЕ БЕОГРАДА, туш, акварел, 49 x 63,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 673.
50. АУСТРИЈСКИ ВОЈНИК, туш, акварел, 49 x 63,3 цм, сигнирано д.д: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 674.
51. ВОЈНИК КЕВЕШОВЕ ДИВИЗИЈЕ, туш, акварел, 49 x 63 см, сигнирано д. д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 675.
52. ЧЕТНИК, туш, акварел, 49 x 63 цм, сигнирано д. д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. 676.
53. КАПИЈА ИЗ ТУРСКОГ ВРЕМЕНА, туш, акварел, 36,5 x 51 цм, сигнирано л. д.: Београд 1930, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 571.

темпера

54. ЦРКВА НА ВОЖДОВЦУ, темпера 70 x 50 цм, сигнирано д. д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. У 583.

пастел

55. ПОГЛЕД НА САХАТ-КУЛУ, пастел, 64,5 x 51 цм, сигнирано д. д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 530.
56. КАПИЈА ИЗМЕЂУ ГОРЊЕГ И ДОЊЕГ ГРАДА, пастел, 64,5 x 51 цм, сигнирано д. д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 531.
57. РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ „РУЖИЦЕ", пастел, 50,5 x 26,3 цм, сигнирано Војиновић П. 1931 (ћир.), инв. бр. У 532.

туш

58. СТРЕЉАЊЕ ПРЕД ЦРКВОМ „РУЖИЦОМ", туш, 64,5 x 50,3 цм, сигнирано л. д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 584.
59. СТАРА КУЋА НА УГЛУ НУШИЋЕВЕ УЛИЦЕ, туш, 63,2 x 49,5 цм, сигнирано л.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. У 686.
60. РУСКА И СРПСКА ЦРКВА НА СТАРОМ ГРОБЉУ, туш, 63,5 x 49,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 587.
61. ПРОСЈАК НА БЕОГРАДСКОМ ГРОБЉУ, туш, 49,5 x 63,5 цм, сигнирано л.д.: Војиновић 1930 (ћир.), инв. бр. У 670.
62. БАСТИОН ПОРЕД ЦРКВЕ „РУЖИЦЕ", туш, 51 x 36,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 572.
63. КАФАНА „ТРИ ШЕШИРА", туш, 56,5 x 38,7 цм, сигнирано д.д.: 1931, Војиновић (ћир.), инв. бр. У 574.

оловка

64. ОСТАЦИ СТАРОГ ХАНА У ДОЊОЈ ТВРЂАВИ, оловка, 48,2 x 31,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 535.

оловка и пастел

65. ДВОРИШТЕ У УЛИЦИ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ (данас Народног фронта), оловка и пастел, 48,3 x 62,5 см, сигнирано д.д.: Војиновић 1931 (ћир.), инв. бр. У 575.

СЛИКЕ БОГОСАВА ВОЈИНОВИЋА ПЕЛИКАНА У ПОСЕДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

акварел

1. ГРАДСКИ МОТИВ (мотив с џамијом), акварел, 67 x 43,5 цм, није сигнирано инв. бр. 2.352. Купљено од Десанке Чабановић.
2. ПРЕДЕО С ГРАДОМ, акварел, 32,5 x 24 цм, није сигнирано, инв. бр. 2.504. Купљено од Милене Шиљански из Београда.
3. ПУТ, акварел, 32,5 x 24 цм, није сигнирано, инв. бр. 2.505. Купљено од Милене Шиљански из Београда.
4. ПРЕДЕО, акварел, 43 x 56 цм, сигнирано д.д.: Пећ — сахаткула, Војиновић 1928, инв. бр. 2.617. Купљено од Томислава Самарџића из Свилајнца.

уље

5. ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, уље на платну, 150 x 136 цм, сигнирано, д.д: Војиновић, инв. бр. 2.357. Купљено од Славе Хујић из Београда.

РАДОВИ БОГОСАВА ВОЈИНОВИЋА ПЕЛИКАНА У ПОСЕДУ ВОЈНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

1. ПОВЛАЧЕЊЕ ПРЕКО КОСОВА, 1935, уље на платну, 120 x 200 цм, сигнирано д.д: Војиновић (ћирилица), инв. бр. 11.094.
2. ОСТРВО ВИДО, уље на платну, 112 x 135 цм, сигнирано д.д: Војиновић (ћир.), инв. бр. 11.097.
3. ДВЕ ГРАБЉИВИЦЕ, уље на платну, 120 x 200 цм, сигнирано д.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. 11.204.
4. ГРУПА СРПСКИХ ВОЈНИКА, уље на платну, 48 x 66 цм, сигнирано д.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. 11..16.
5. ПОМРЛИ ВОЈНИЦИ НА ОСТРВУ ВИДО, уље на платну, 194,5 x 246 цм, сигнирано д.д.: Војиновић (ћир.), инв. бр. 10.807.
6. ПРЕКО ВЕЗИРОВОГ МОСТА, уље на платну, 200 x 270 цм, сигнирано д.д: Војиновић, 1928, инв. бр. 11.271.

РАДОВИ БОГОСАВА ВОЈИНОВИЋА ПЕЛИКАНА У ПОСЕДУ ПОРОДИЦЕ КОНСТАНТИНОВИЋ У БЕОГРАДУ

1. МАНАСТИР МЛАДО НАГОРИЧИНО, акварел, 46,5 x 59,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић.
2. ЧУБУРСКИ ПОТОК, уље на платну, 65 x 85 цм, сигнирано д.д: Војиновић.
3. СЕОСКИ ПЕЈЗАЖ, уље на платну, 29,5 x 34,5 цм, сигнирано д.д.: Војиновић.
4. ПРЕД БОГОСЛУЖЕЊЕ, темпера, 43 x 50 цм, није сигнирано.
5. САОНИЦЕ, темпера, 37 x 45 цм, сигнирано д.д.: Војиновић.

ОСТАЛИ РАДОВИ БОГОСАВА ВОЈИНОВИЋА ПЕЛИКАНА У БЕОГРАДУ

1. ЗИМСКИ ПЕЈЗАЖ, уље на платну, 68 x 72 цм. Власник Никола Митровић из Београда.
2. ПОВЛАЧЕЊЕ, уље на платну, 200 x 140 цм, сигнирано д.д.: Војиновић. У поседу Народне банке Југославије (Београд, улица Архиепископа Данила).
3. ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, уље на платну, сигнирано д.д.: Војиновић. У поседу Етнографског музеја у Београду (Београд, Студенски трг 13).

Напомене:

1. Биографија, коју је Војиновић писао руком и потписао са „Б. Војиновић—Пеликан, сликар", чува се у Библиотеци града Београда, а носи печат Библиотеке општине града Београда, Ки II 60.

2. **Документи нашег повлачења преко Албаније**. — Историја две ратне слике: **Тамо далеко...** и **Краљ Петар у Црнољевском кланцу 1915**, од Б. Војиновића—Пели-

кана („Гласник резервних официра и ратника“, Београда, 1938, св. IV, стр. 261—266).

3. Др Василија Колаковић, **Стваралачка оаза у ратној позадини**. Боравак српских војника-уметника у Алжиру и Тунису пре шездесет година („Борба“, 24. децембра 1977, стр. 14).

4. Будимир Швабић, **Старим трагом** (Београд, 1930, стр. 80).

5. Архив Србије, списи Министарства просвете, 1919.

6. В. Р., **Изложба карикатура**. Јуче је у Другој мушкој гимназији отворена изложба наших хумориста („Политика“, 19. мај 1924, бр. 5771, стр. 3—4).

7. Л. Н., **Изложба слика Б. Војиновића — Пеликана** („Вечерње време“, Београд, 27. октобар 1924, стр. 4).

8. Радоје М. Марковић, **Изложба Богосава Војиновића—Пеликана** („Раскрсница“, 21/22, Београд, 1924, стр. 81—86).

9. **О Богосаву Војиновићу** („Реч“, 7. и 8. јануара 1925, бр. 231, стр. 5).

10. Р. М. М., **Изложба слика г. Војиновића—Пеликана** („Нови живот“, 13. фебруара 1927, стр. 108—109).

11. М. К. (Милан Кашанин), **Изложба г. Богосава Војиновића,** („Српски књижевни гласник“, Н. С., 1927, књ. XX бр. 5, стр. 382—383).

12. Сретен Стојановић, **Кроз фебруарске изложбе** („Мисао“, 1927, књ. XXIII.

13. Е. М., **Изложба слика Богосава Војиновића—Пеликана** („Време“, 13. фебруара 1927, бр. 1850, стр. 7).

14. А. Б. Херенда, **Десет минута на сликарској изложби г. Војиновића—Пеликана, сликара рата, Јужне Србије и наших марина** („Време“, 28. фебруар 1927, бр. 1866, стр. 3).

15. Светислав Шумаревић, **Изложба ратних слика Б. Војиновића—Пеликана**. Једна изложба, која је отворена у право време („Време“, 7. октобра 1928, бр. 2438, стр. 10).

16. Др., **Изложба г. Војиновића—Пеликана** („Новости“, 14. октобар 1928, 2337, стр. 4).

17. **Изложба слика г. Војислава (!) Војиновића—Пеликана** („Време“, 21. новембра 1928, бр. 2453, стр. 8).

18. Дора Пилковић, **Изложба слика г. Б. Војиновића—Пеликана** („Венац“, 1928, књ. XIV, св. 3, стр. 232—234).

19. Каталози постоје у библиотеци Народног музеја у Београду.

20. Б. ц., **Изложба Војиновића—Пеликана** („Београдске општинске новине“, 1938, бр. 4, стр. 317).

21. Д. (Драгутин Алексић), **Богосав Војиновић—Пеликан, једини наш ратни сликар -ратник, продао две слике на својој изложби** („Време“, 13. април 1938, бр. 5833, стр. 5).

22. Арт., **Сликар самоук Богосав Војиновић—Пеликан** („Анали политичких, културних и привредних догађаја“, 1938, св. 4, стр. 249—250).

23. Пјер Крижанић, **Четири уметничке изложбе у Београду** („Политика“, 12. мај 1938, бр. 10.759, стр. 6).

24. Угљеша Рајчевић, **Удружење ратника—сликара и вајара од 1912 до 1918. године** („Зборник Народног музеја“, XI/Историја уметности, Београд, 1982, стр. 147—166).

25. Борће Ораовац, **Наши уметници у Лијежу.** Удружење ратника сликара и вајара 1912—1918. на међународној изложби ФИДАК-а („Недељне илустрације“, 1939, бр. 29, стр. 7—8).

26. Каталог Прве изложбе ратника сликара и вајара 1912—1918, 1—12. децембар 1940. године, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“.

27. **Изложба г. Војиновића—Пеликана** („Политика“, 8. април 1940, бр. 11.442, стр. 10).

28. **У Ратничком дому отворена изложба Б. Војиновића—Пеликана** („Време“, 8. април 1940, бр. 6541, стр. 9).

29. **Сликарска изложба г. Богосава Војиновића—Пеликана** („Београдске општинске новине“, 1940, св. 4. стр. 411—412).

30. J. J. C., **Изложба г. Војиновића—Пеликана**, („Нова Србија“, 1940, св. 2, стр. 110—111).

31. Смрт Богосава Војиновића—Пеликана забележила је београдска штампа: **Смрт сликара Б. Војиновића—Пеликана** („Ново Време“, 2. децембар 1942, стр. 4); М—J., **Последња пошта сликару старог Београда** („Ново време“, 4. децембар 1942, стр. 4) **и Смрт Богосава Војиновића—Пеликана, сликара Градског музеја** („Обнова“, 5. децембар 1942, бр. 7).

32. **Повлачење** (уље на платну, 200x140 цм, сигнирано д. д. Војиновић) у поседу је Народне банке Југославије, Београд, филијала у улици Архиепископа Данила.

33. А. Б. Херенда, **Десет минута на сликарској изложби г. Б. Војиновића—Пеликана, сликара рата, Јужне Србије и наших марина** („Време“, 28. фебруар 1927, бр. 1866, стр. 3).

34. Б. ц. **„Изложба Војиновића—Пеликана** („Београдске општинске новине“, 1938, бр. 4, стр. 317).

35. Б. Војиновић-Пеликан, **Кроз атеље београдских сликара. I Степан Колесников** („Београдске општинске новине“, 1931, св. 9, стр. 607—610).

36. **Пред богослужење** (темпера, 43 x 50 цм, није сигнирано). У поседу породице Конктантиновић у Београду.

37. **Саонице** (темпера, 37 x 45 цм, сигнирано д. д. Војиновић). У поседу породице Константиновић у Београду.

38. Е. М., **Изложба сликара Богосава Војиновића-Пеликана** („Време“, 13. фебруар 1927, бр. 1850, стр. 7).

39. А. Б. Херенда, **Девет минута на сликарској изложби г. Б. Војиновића — Пеликана сликара рата, Јужне Србије и наших марина** („Време“, 28. фебруар 1927, бр. 1866. стр. 3).

40. Р. М. М., **Изложба слика г. Војиновић-Пеликана** („Нови живот“, 13. фебруар 1927, стр. 108—109).

41. Изложба је одржана у Београду од 28. маја до 31. августа 1968. у организацији Музеја примењене уметности и листа „Политика“.

42. В. Р. **Изложба карикатура** („Политика“, 19. маја 1924, бр. 5771, стр. 3—4).

43. Бранко Поповић, **Изложба карикатура** („Српски књижевни гласник“, Н. С., 1924, XII/4, 298—302).

44. Момчило Живановић, **Изложба наших карикатуриста** („Мисао“ 6/1924, XV/107—108, 832—842).

45. М., **Изложба карикатура** („Реч“, 23. маја 1924 бр. 41, стр. 3).

46. П. Каралић, **Изложба карикатура** („Гласник професорског друштва", 1924, књ. IV, св. 4 и 5. стр. 285—286).

47. Радоје Марковић, Изложба карикатура („Подне", 20. мај 1924, бр. 60, стр. 3).

48. Милан Л. Рајић, **Политичка тројка** (издање „Живот и рад", Београд, 1934).

Uglješa Rajčević

BOGOSAV VOJINOVIĆ — PELIKAN

Warrier in two Balcan and one World War, and later on reserve officer, journalist, collaborator to the Community Museum of the City of Belgrade and, first of all, self-made painter and cartoonist, Bogosav Vojinović was extremely active in artistic life in the period from 1923 to his death in 1942. He hand a lot of independant exibitions and also exibited several times together with other painters in autumnal and spring exibitions in the pavilion »Cvijeta Zuzorić«.

He left many paintings, war scenes — historical compositions, landscapes (oil, watercolours, tempera and wax pastels) and drawings (ink, chalk and pencil).

Professional critics mostly contested Vojinović's work, but sometimes praised his landscapes and seascapes. On the other hand, journalists and warriers — and like — minded persons, praise Vojinović and attribute to him something he certainly does not deserve — national value.

About seventy paintings of Bogosav Vojinović, kept in the National, Military, Ethnographic and City Museum in Belgrade as well as in private propriety, were registered. There is an extremely great number of unregistered paintings of Bogosav Vojinović in private propriety.

УДК 371.8

Мр Тихомир Петровић

Књижевни листови и стваралаштво лесковачких основаца

Дечје књижевно стваралаштво има своје вредности те је његово ближе сагледавање од нарочитог значаја. Стварна дечја уметност, инвенција деце, креативна моћ која извире из њих самих, и данас је једна неузорана ледина. Књижевна уметност пионира Лесковца и околине до данас није посебно, или на било какав начин, испитивана, иако то заслужује.

Истраживачу, стога, није било могуће претендовати на студиозност, исцрпност или синтетички поглед, него више на уочавање извесних карактеристичних и типичних момената. Ово је пре летимичан поглед, напор да се отргне од заборава један вид племенитог занимања, и да се, ако не широј читалачкој публици, а оно својој ужој друштвеној средини скрене на њега пажња. Разматрање дечјег језичког стваралаштва у овом завичајном поднебљу заснива се на проучавању радова објављених у првим дечјим листовима, негде од 1955. године па све до данас.

Деца основно-школског узраста, путем својих гласила, откривају свој свет, негују љубав према писаној речи и читању, саживљавају се са светом уметности и своју личност чине богатом и свестранијом. Покренути са циљем да допринесу навици читања, култивисању уметничког укуса, критичности, неговању стваралачке способности, радозналости за свет писане речи, ти дечји листови били су од значаја и за одрасле. Одрастао човек би у дечјој песми или причи, „на крилима маште отпловио у светле године своје младости“ (Бјелински), налазио не само разоноду него и духовни еквивалент за свој тежачки живот; у дечјој машти, хумору и игри (игри не као играрији него као стваралачком импулсу) култивисао је своје животне радости и налазио, како је речено, поуздан наслон на неко живо биће које му враћа вољу, наду и душевну снагу.

Па ипак, задатак дечјих листова је да својом уметничком вредношћу утичу на књижевну културу деце — читалаца, уводе их у књижевност, а пре свега да афирмишу њихово стваралаштво, књижевну писменост у првоме реду.

Вања рећи да су дечји листови — не листови за децу (по навици или ради лепше номенклатуре, која треба да јасније означи ствари, „дечјом књижевношћу“ назива се и она коју не пише дете — стваралац) без изузетака васпитно усмерени, јер су покренути и уређивани, подстицани, анимирани али и цензорисани махом од привржених педагошких и просветитељских идеја.

У ствари, реч је о генерацији која је у поратним годинама дошла на свет и почињала да се школује у време када на књижевну сцену ступају такозвани „песници у сенци“ и „естрадна генерација“ (1953—1960) и, надаље, о литератима који су објављивали своје стихове и приче све до данас. Многи су од њих полетели у поетске висине, посустали и пали у заборав и никада се више нису чули. Мањи број међу њима је продужио и истрајао у књижевним просторима, на пример: Саша Хаџи—Танчић, Јован Пејчић и Драган Радовић — имена су која се све чешће изговарају. Јован Пејчић, сада књижевни критичар у Београду, изразита је књижевна индивидуалност, пример стваралаца који ће напустити оквире наслеђа и отиснути се у авантуру самосталног лета без кога нема богатства литерарног израза.

Заправо, реч је о текућем, неизабраном, неантологијском стваралаштву, о гомили дечјих стихова и прозних састава, често наивних и неспретних радова оптерећених почетништвом, несигурношћу и другим недостацима.

Да ли је, баш увек, тако?

1. Хронологија

Година 1905. узима се као темпорална одредница за први лесковачки дечји лист БАЧКИ НАПРЕДАК. БАЧКИ НАПРЕДАК је излазио од 1905. до 1914. године и издавао га је учитељски колегијум. Уредници листа били су Крста Димитријевић, Владимир К. Петровић и Милан В. Поповић (извор ПЧЕЛИЦА, литерарни лист Основне школе „Светозар Марковић" у Лесковцу од 1974. године).

Међутим, како је реч о послератном дечјем стваралаштву, то ће овде бити презентирани листови или дечје публикације до којих се дошло у тренутку када је рукопис завршен. Наиме, аутор студије у жељи да помене све бачке листове које су школе штампале у било каквој техници и, посебно, имена наставника-уредника тих листова, затражио је помоћ од Завода за унапређење васпитања и образовања у Лесковцу. На жалост, захтеву Завода да се доставе одговарајући подаци о бачким листовима, нису се одазвале све школе, па су и наши подаци нужно непотпуни.

ГЛАС ПИОНИРА је први послератни дечји лист, лист који је, излазећи два пута у месецу као подлистак НАШЕ РЕЧИ, часно вршио своју уметничко-друштвену функцију. Као литерарни лист пионира среза лесковачког био је духовни покретач младих стваралаца и гласило које је успешно вршило своју друштвену функцију, јер се у време његова изласка нарочито на њу полагало. НАША РЕЧ ће 2. октобра 1956. године забележити да је „велика улога овог листа у формирању лика пионира и њиховом осамостаљењу у уметничком и идејном стваралаштву. Велико је интересовање пионира и њихових родитеља за лист", пише аутор вести, „ па је достигао у прошлој години завидан тираж од 3000 примерака и прешао границе не само нашег завичаја већ и домовине." Уредник ГЛАСА ПИОНИРА је Радош Требјешанин, професор.

ПЧЕЛИЦА је литерарни лист основне школе „Светозар Марковић" у Лесковцу. Први број је изашао школске 1958/59. године. И сада се издаје. Лист су уређивали Анђелија Милић, професор, и наставници Злата Здравковић, Гордана Митић и Мирослав Јовановић.

Следеће 1959. године основна школа „Радоје Домановић" у Манојловцу покреће НАШ ГЛАС. Лист се појављује четири пута годишње. Уређују га наставници: Божидар Миленковић, Злата Церовић, Даница Здравковић и Снежана Коцић.

БУДУЋНОСТ је назив листа основне школе „Вук Караџић" у Лесковцу. Први пут се штампа 1960. године и излази до 1963. Године 1979. изашао је један и уједно последњи број.

Следи, такође 1960. године, ИСКРА, основне школе „Петар Тасић" у Лесковцу.

Основна школа „Васа Пелагић" у Лесковцу покреће 1961. год. ИСКРИЦЕ. Лист ће престати да излази 1975. године.

Исте 1961, основна школа „Бора Станковић" у Вучју почиње са издавањем бачког листа ВЕСНИК. ВЕСНИК иде у ред оригиналних, бољих дечјих листова. Излази и сада, а његови уредници од почетка до данас су: Миодраг Борђевић, професор, и наставници Митар Дамјанчевић, Оливера Миленковић и Радмила Лазаревић.

Од 1963. до 1975. године у основној школи „Јосиф Костић" у Лесковцу излазио је лист ПИОНИРСКИ ГЛАСНИК.

„Милутин Смиљковић", основна школа у Винарцу, 1. априла 1964. године покреће лист ГЛАС МЛАДИХ. Лист излази и данас. Први уредник Миодраг Борђевић, професор.

ГЛАС МЛАДИХ је, заправо, произишао из листа ПЕТО ДВА, који се, међу многим бачким листовима, издваја пре свега љупкошћу — то је лист разредне заједнице V разреда коју је водио (и лист уређивао) професор Миодраг Борђевић. На насловној страни исписана су имена и презимена ученика V-2 и потпис разредног старешине. Стоји још: цена — ко колико да̂; излази — кад може.

Две године после појаве ГЛАСА МЛАДИХ појављују се СВИТАЊА, свеска литерарне секције основне школе „Васа Пелагић" у Лесковцу. СВИТАЊА су резултат „најмлађих литерата пуних живота, непомућене радости, осећања за лепо". У књигу су уткали „своје жеље, снове, своје прве кораке

у стваралаштву које је само природан наставак све гласних хтења у њима.“ Поговорничар изражава наду да ће неки стваоци истрајати и временом постати афирмисани уметници, чиме би СВИТАЊА „значила инкарнацију и очовечење једне таласом лепоте обасуте младости“. Књижица доноси вредне дечје песме, приче и шале. Стихови песме „Желела бих“ Слађане Хаџић стоје као мото књиге, као заједничка жеља свих литерата:

Желела бих да постанем писац
Да опишем свој мали свет.
Који расте, који буја,
К'о безбрижни цвет.

Уредник свеске Димитрије Миленковић.

ПОЛЕТ је ђачки лист основне школе „Славко Златановић“, Мирошевце. Излази и данас, а први број се појавио 1970. године. Лист уређују Станко Илић и Драгић Бикић, наставници.

Основна школа „Коста Стаменковић“ у Лесковцу за Дан школе — 26. марта 1970. године покреће лист „ХИСАР“.

ХИСАР излази једино за дан школе. Уредник Градимир Гавриловић, професор.

Наставници Ана Ђирић и Владимир Николић (основна школа „Божидар Стојановић Дренички“ у Медвеђи) уређују од 1971. године лист ПИОНИР. У писму које је школа послала Заводу за унапређивање васпитања и образовања, између осталог, стоји: „Уз школску проблематику, лист је у кратким вестима забележио и сваки значајнији догађај у општини и месној заједници Медвеђа, па у том смислу може послужити као извор за хронологију догађаја и монографију насеља.“

ЖУБОР и ЦВРКУТАЊЕ је лист основне школе „Аца Синадиновић“ у Предејану. Први број излази 20. фебруара 1973. године. ЖУБОР ће се појавити и у 1974. години. Наставници-уреднице: Олга Јовановић и Милан Миладиновић.

Први број ПИОНИРА појавио се маја 1976. године као лист пионирских одреда СОУР „11. октобар“. Данас о његовом издању брине Савез за социјалистичко васпитање и заштиту деце општине Лесковац. У току десетогодишњег излажења ПИОНИР је 1981. и 1985. године добио прву награду и златну плакету у југословенској акцији ПОЛИТИКЕ — „Тражимо најбољи школски пионирски лист“. Овај лист је награђен Златном плакетом, као и другим републичким наградама. Овогодишњи је добитник Октобарске награде града Лесковца.

Лист ПИОНИР, за разлику од других школских листова, привукао је ученике са ширег подручја Лесковца; успео да покрене и мобилише најшире масе за озбиљније бављење уметничким стваралаштвом. ПИОНИР показује сразмерну осетљивост за чисто књижевне вредности: нередко се форсирају ванкњижевне појаве на рачун уметничког домета. Стога је овај дечји лист у целости испунио првенствено своју педагошку и културолошку функцију. ПИОНИР су уређивали Драган Станковић, Борисав Здравковић и Јован Јовановић. Сада је уредник ПИОНИРА Груја Петковић, професор.

Идући хронолошким редом, наилази се на ТРАГАЊА основне школе „Радован Ковачевић Максим“ у Лебану. Лист се појављује 1980. године. Уредник Душанка Јовић, наставник. Не види се из одговора Заводу даља судбина листа.

Основна школа „Стојан Љубић“ у Горњем Брестовцу 1984. године покреће ђачки лист чији наслов зависи „од празника поводом кога се штампа или од илустрације која одговара празнику“. Уредник Зоран Миљковић, наставник.

Ваља, свакако, поменути и РЕЧ МЛАДИХ, који излази једном месечно као подлистак НАШЕ РЕЧИ.

На крају овог сумарног и по много чему непотпуног прегледа, осећамо обавезу да, овим путем, захвалимо Бори Папићу, наставнику основне школе „Васа Пелагић“ у Лесковцу који је прибавио податке за поједине ђачке листове, до којих је, иначе, било тешко доћи.

2. Мали чапкун као стваралац

Дете „бачено у чин стварања“ бива у ситуацији да се понаша и да дела као књижевник. Оно се налази у психолошкој констелацији уметника и ствара дело према себи, каже Влада Миларић. Као психофизичко биће сui генерис, дете основно-школског узраста по природи својој је стваралачки усмерено. Његова уметност је складна, истинита, пуна ведре и животне филозофије, верна самој себи. Дете говори својим језиком, својим племенитим, безазленим бићем. Кад одрасли

не умеју да виде, овај „мали филозоф“ све види, зато што срцем види, што гледа оком и жељом, стога његове приче или песме поседују аутономни свет, сопствене унутрашње принципе и законе и свој вредносни систем — немају у себи апстрактног, резонерског, усиљеног. У тренутку надахнућа — наводи се у литератури о његовом језичком стваралаштву — посеудује могућности да осети стваралачки импулс, да се нађе у интензивној посматрачкој делатности, да осети појачану мисаону и емоционалну напетост у стваралачкој клими духа, да осети откривалачку узбуђеност, да се опредељује и изражава поруку, да примењује одређено гледиште, да језички обликује свој доживљај. Кад машта букне и нагрну стваралачке мисли, и њега, као правог уметника, осећања гуше, не може да стигне свој дух; запажања су му нова и непоновљива, јер не пати од полифоности свога „ја“. Максиму Горком ће баш то сметати: „Читањем сам“, рећи ће, „изгубио много оригиналног, свога, оно што ми је од природе дато.“

Истини за вољу, има састава који сведоче о скромним духовно-креативним својствима детета-аутора, о његовој немоћи да се доживи суштина, лепота или мука животне реалности, текстова који одају његову ограничену поетску визију и просто инкопатибилност поезије његовој природи. Такви примери без икаквог дашка уметничког духа, стихови у којима има више прозног причања него поезије, нуде се у изобиљу:

Давно је то било
Кад ми је отац умро
био сам врло мали,
и плако за оцем тужно.
— — — — — — — —
Иако немам оца,
Ја идем у школу,
а сем тога
ја радим на њиву.

(Т. Илић, „Смрт мога оца,“ **Глас пионира**, 1957)

Заиста, много је стихова који наводе на исправну претпоставку да песништво није подударно са бићем детета и да дете није у могућности да оствари причу, јер је за њега прича као и аутентичан живот. Дете као да стоји пред стварним догађајем и пред узбудљивим тренутком оно „нема речи“, наводи Влада Миларић, аутор књиге **Дечје језичко стваралаштво**. (Нови Сад, 1969). Дете, „отац човеков“, не поседује способност да на имагинативан и дискурзиван начин креира књижевни, песнички и аналитичко-рефлексивни израз којим би постигло одређене ефекте и циљеве, не показује вештину намештања речи као услова за књижевно стваралаштво, недостаје му, као што ће се видети, адекватан израз стваралачком духу, развигорена машта, одређеност естетског доживљаја. Да не поминемо одсуство песничког вербализма, стилске окретности или способности вербалног замаха. Зато што у својој слабости не може да сазна и схвати природу уметничког поступка и што долази у сукоб са језиком — да виђено трансформише у речи, књижевна критика га, с правом, одбацује, у бољем случају одређује стваоцем другог и трећег реда. У историји, успут буди речено, дете је дискредитовано од многих знаменитих мислилаца: Аристотел, учитељ света, није ценио дете као биће вредно пажње и људског достојанства, а ни Паскал није од тога далеко; Спиноза је држао да је несрећа бити дете.

3. Тематика

Познато је да омиљени дечји свет чине животиње, дрвеће, далека путовања, непознати предели — све што оплемењује, буди човечност, љубав. Радови пионира на овом поднебљу унеколико имају другчију, у многим случајевима нову тематику. Додуше, пише се о сунцу, слободи, пролећу, јесени, мајци, цвећу, граничару, рудару, семафору, Београду... али ипак готово половина прилога, који имају обележја литературе, тичу се домовине, народноослободилачке борбе и партизанских бораца. Пева се и приповеда највише о Титу, омиљеном партизанском команданту; славе се рад и човек, особито радник који поштено зарађује свој хлеб. На страницама дечјих листова наилази се, на пример, на овакво поређане наслове: „Слобода“, „Мир“, „Жене борци у нашој народној поезији“, „Буђење Алжира“, „Ми смо срећна деца Титове Југославије“...

Љубав према свом родном месту, природним лепотама свога завичаја, према својој земљи, према лепотама њеног неба, сунца, њених планина, равница, река, љубав према своме народу, његовој прошлој и садашњој борби за бољи живот, његовим светлим тра-

дицијама, све то чини садржину ПИОНИРСКОГ ГЛАСА, ВЕСНИКА, ПИОНИРА и других листова. Дешава се, на пример, да је од двадесет литерарних прилога, колико укупно лист има, њих деветнаест посвећено искључиво некој датумској теми, најчешће значајном датуму наше или светске историје. Такав је, заправо, случај са литерарним листом ПЧЕЛИЦА (март 1985) који је испуњен текстовима о Осмом марту — Дану жена.

Али, правде ради, дечји написи са оваквим и сличним, а често истоветним садржајима, находе се и у угледним дечјим листовима као што су ПОЛЕТАРАЦ, КЕКЕЦ, ДЕЧЈЕ НОВИНЕ, тако да у том погледу нема неке специфичности.

Објашњење за овакво стање ствари лежи у чињеници да је само уредништво листа подстицало и усмеравало дечја интересовања у том правцу. Ништа мање, оно се заснива на претпоставци да су отаџбина, народноослободилачка борба, Тито, деци истински омиљене теме, јер пиониру је домовина у срцу, његова је родна груда, он се с њоме поистовећује; љубав према Титу није реторика и патетика него права, искрена љубав. Томе, дакле, захваљујући постигнута је знатнија оригиналност и уметнички домет, одсуство шаблона и непотпадања под утицај лектире. Књижевни критичар Драго Козина, пишући о патриотизму у дечјој поезији (часопис УМЈЕТНОСТ И ДИЈЕТЕ, Загреб, 1977), каже следеће о дечјој искрености: „Пјесма им није парола, јер њихов свијет не познаје, нити има потребу за паролама. Осјећај преточен у пјесму је њихово животно увјерење, које је дјечији искрено, дискретно и ненаметљиво, с великим осећајем за духовно-материјалне одговорности. Због тога су дјеца у патриотској поезији пјесници прољећа и љепота домовине. А зар се прољеће, мир и слобода не поистовећују с њиховим животом? Зато им поезија надахнута љубављу према домовини зрачи ведрином и поуздањем."

Међутим, наметнута тематска оријентација ишла је на штету уметничке вредности, па је дечјим саставима најчешће недостајала искреност и снага визије (мотиви о погибији, крви, рањавању), обавештеност и упућеност (текстови о самоуправљању, социјализму, несврставању).

Макар да се ради о језичком стваралаштву које траје већ три-четири деценије, стање у погледу тематске садржине није претрпело нарочите измене: доминирају мање-више исти наслови; штавише, човек се не може отети утиску да је од тих првих појава до данас протекло много воде Ветерницом, продувало доста времена, а да се стање у погледу тематске оријентације није посебно изменило.

4. Као жежено злато

У целини, свеколико дечје стваралаштво не одликује се безазленошћу и није без одређене уметничке вредности. Напротив, назиру се и слуте изворни, елементарно свежи, поетски надахнути дечји радови, текстови са извесним зрнцима која најављују уметнички квалитет. Има песама и прича које својом лепотом озаре читаоца и откривају једно ново виђење космоса, састави који потврђују претпоставку о постојању неисцрпних врела дечје уметничке инспирације и њиховог аутохтоног израза. У многим песмама, противно ранијој канстатацији, осећа се блесак дечје интуиције, унутрашња топлина и искреност:

Спремио се неваљали бата:
Изашао испред врата,
Стао је врапце гледати
И из праћке их гађати.

Једног врапца погодио:
У крилце га ранио;
Понео га својој кући тада,
Ал врапчић рече препун јада:

„Неваљалче, ци-ци-цив,
Ја нећу остати жив,
Нећеш ме живог однети кући
јер ће од бола моје срце пући".

(Б. Петровић, „Врапчији убица", ВЕСНИК, 1962)

Дечја уметност, заснована на пуној слободи књижевног израза, лишена образовно-васпитних параметара, прима се с лакоћом, разуме, често хедонистички доживљава:

Сунце раздрагано пружа своје зраке и нежно милује чупаве главице деце из моје улице. Летњи ветар игра се њиховим озареним лицима, а једна ласта са грančицама у кљуну хита ка своме гнезду.

На крају наше улице налази се једна гомила ситног песка. Његова

зрнашцу подсећају ме на бисер. У песку седи дечак и гради куле од песка. Крај тих кула постројили су се дрвени војници. У заносу игре дечак је час генерал, час војник.

(Љиљана Стефановић, „Игра“, ПИОНИР, 1976)

Има јасних, мелодиозних и сажетих песама, стихова финих прелива и лакших од лептира — прозе која се у погледу стила, композиције и лексике ни по чему не разликује од онога што пишу одрасли, уколико нису у питању написи обдарених појединаца са изузетним смислом за стил и опсервацију. Пред појединим дечјим радовима застане и човек од струке. Пример који следи (одломак из прозног написа „Куд ме воде моје жеље“, ПИОНИР, 1985) показује да између девојчице Неле (Стојановић) и поетесе Неле постоји складан однос; девојчица, приближивши се своме максимуму, налази праву реч и адекватан песнички израз, постиже склад садржаја и форме:

„. . . Из сањарења ме понекад тргне оштри звук. Тада напуштам своје ученике, прекидам лекцију коју сам предавала и враћам се својим обавезама. Али задовољство које сам осетила док сам била у улози учитељице, одржава моју жељу, да кад порастем, стварно будем учитељица. Ко зна? Можда ће неки малишани заиста очекивати радосно мој долазак у учионицу“.

Хумор као специфична склоност и димензија духа иманентан је детињству. У мноштву дидактичких написа и градитељске поезије пријатно годи свака лепо испричана згода из ђачког живота:

Разредни старешина је питао једног ученика нешто а овај није знао да одговори. Онда је он питао и друге, али ни они нису знали.

— Па зар нико не зна?

Сви ћуте. Онда Петар, који је иначе лош ђак, диже руку. Сви се зачуде да он може да дâ одговор.

— Хајде, Петре, кажи.

А овај ће:

— Професоре, Бранко ме мува у грбину.

Тада смо сви прснули у смех.

(ГЛАС МЛАДИХ, 1964)

У дечјој уметности, међутим, не може бити све на свом месту, исувише смишљено, дорађено, погођено. Али зато што је то писала неискусна рука — мане и недостатке рачунамо као врлине, као неопходност, као животну меру која оживљава лепоту њихових радова.

5. Народноослободилачка борба

Народноослободилачка борба је у нашој новијој историји догађај који је снажно покренуо и стваралачки усмерио уметнике свих врста и оријентација. Борба народа Југославије против окупатора је, узето у светским размерама, најопеванији историјски догађај. Тако снажног приступа у литератури за децу била је само октобарска револуција, каже књижевни зналац. Плима стварања уметничких текстова о рату не јењава ни данас после више од четири деценије његовог окончања. Таквом присуству и стварању мита о револуцији допринели су друштвени чиниоци који су афирмисали њене идеале и сама револуционарна кретања нашега друштва.

Деца-стваоци показују љубав и дивљење према народноослободилачкој борби. Ослободилачка борба их је надахњивала хероизмом, племенитошћу и љубављу према своме народу и његовом вођи. У њиховим радовима доминира борбени патос и домољубиви занос. Пишући о борби и Титу, деца са овог поднебља настављају, писаном речју, традицију својих вршњака који ће манифестовати оданост праведној борби свога народа. Летописац је, наиме, забележио како су на овим просторима године 1944, 9. јануара, „из многих ратних чета ишли најмлађи борци са дрвеним и од кукурузовине пушака наоружани, омиљени пионири, који певају партизанске песме и носе пароле писане табле 'Живео нам друг Тито, Живели пионири'“.

Ваља подсетити да се устанак на југу Србије развијао на једном за непријатеља изузетно осетљивом стратегијско-оперативном подручју, преко кога су водиле главне комуникације из Европе и долином Нишаве, за јужно крило Источног фронта, и долином Јужне Мораве према Африци и Средоземљу, па се окупатор непрекидно и грчевито борио у току читавог рата да оствари доминацију над овим подручјем. Такође, југ Србије је био терен где су се за све време рата водиле борбене акције против домаћег издајника. И пионири Лесковца и околине, наво-

ди историчар Хранислав Ракић у својој књизи **Револуционарни омладински покрет лесковачког краја,** дали су свој допринос победи над непријатељем и ослобођењу земље: „Сврстани у пионирске десетине, чете, батаљоне и бригаде обављали су веома сложене задатке у току народноослободилачког рата. Вршили су курирску и обавештајну службу, сакупљали су прилоге за војску и рањенике, помагали народној власти у чувању стража и копању земуница, и борили се у редовима народноослободилачке војске Југославије."

Тешке и непрестане борбе по селима, градовима и косама Кукавице, Радана, Пасјаче, Бабичке горе итд., имаће одјека и у дечјој души. То, дакле, време борби и свеколике патње, велике по моралним вредностима које су поседовали борци и народ овог дела устаничке Србије, изнедрило је искрене, интимне и топле дечје стихове. Ако су ратни подвизи, атмосфера и виђење рата представљени патетично, понекад уопштено, онда је етичка страна њихова надокнађивала тај недостатак. И иначе, оцена је да дечји стихови о народноослободилачкој борби имају првенствено идејну вредност. Под утицајем књижевне климе, снага дечјег талента била је, може се рећи, мањег значаја, па се просечност, неретко, прихватала за „бисерје", „најзлатније стихове":

Облаци туге прекрише
наше насмејано небо.
Сурови косачи почеше косити
тек процветалу ливаду.
Челичне птице засејаше
ватром и димом наша плодна
поља.

Олуја рата одува
детињство наших вршњака.
Вихор рата угаси
тек упаљене светиљке.
Црна земља се напи топле,
црвене крви,
људи је нахранише својим
телима
а за узврат,
она одњиха најлепши цвет —
слободу.

(Мирјана Станковић, „У вихору рата" ПИОНИР, 1981)

Вредност дечјег стваралаштва о борби наших партизана у првом реду је у племенитости и узвишености његове идејне и етичке стране. У сваком случају, у одабраним примерима представља занимљиво културно наслеђе са приметним уметничким значајем.

Најпосле, народноослободилачка борба инспирисала је многе наше дечје писце: Владимира Назора, Бранка Ћопића, Десанку Максимовић, Чеда Вуковића, Воју Царића, Ванча Николеског... Народноослободилачка борба у књижевности за децу увек је налазила свој најбољи израз.

6. Партизански командант Тито

Дечји ствараоци, певајући о борби, победи и уништењу окупатора, певају о Титу, симболу борбе и револуције. Маршал Тито, најизразитија личност величанствене ослободилачке борбе, опеван је као симбол велике ратне епопеје. Пионири са овог завичајног поднебља посвећују Титу целе гроздове стихова.

Дете-песник о Титу има изразито озарену представу. Његова песма је непосредни одраз Титова лика, сликовити уметнички документ о највећем сину који непосредно руководи борбом против окупатора и домаћих издајника. Деца чувају најбоље стихове за Тита, јер Тито им је драг и свêт, њега красе многе племените врлине. Под диктатом велике љубави према њему пронађу топлу, адекватну реч и мисао. Као и за народног певача, Тито је „љубичица плава", „росно цвеће", „симбол слободе".

Песник домовину и Тита поистовећује:

У цветноме мају
Тито нам се роди.
Расти земљо срећне,
расти у слободи!

Путевима среће
он нас смело води.
Певај земљо смела,
певај у слободи.

Тита ћемо волети
док нам срце куца,
градићемо домовину
да расте пут сунца.

(Гордана Стевановић, „Тито и домовина", ПИОНИР, 1981)

Маршал Тито је приказан јасним и песничким изразом. Њихове песме и прозни записи о Титу израз су њихових осећања, воље и тежње. Лепота тог дечјег стваралаштва је у заносу, елементарности, патетичним описима, у историји колико и у поезији. Партизански вођ Тито, стварност и легенда,

није имагинарни јунак, већ прави народни син о коме деца певају са искреном љубављу, онако како су осећали и мислили. Љубав према Титу није лабилна љубав, пролазно занесењаштво.

Тито, велики пријатељ деце, стално је присутан у њиховим мислима. Мали уметник обраћа му се и у дане његове болести. Он је уз Тита:

Драги друже Тито!
Ми верујемо да ћете оздравити,
јер имате нашу љубав, а од ње
ништа није јаче.

(Мирјана Соколовић,
ПИОНИР, 1980)

или:

Оздрави нам творче
слободе,
живећеш док теку воде.

(Горица Петковић,
ПИОНИР, 1980)

Вест о губитку свога друга Тита била је болна, али је и учвршћивала љубав према њему и његовом делу. „У нашим срцима ће увек живети један Тито“, „Тито је свечана песма наше младости“, „Тито је челични штит, од кога су се одбијали сви напори, који су могли да угрозе наше срећно детињство“, „срећни смо што смо савременици Тита“, рекли су пионири.

Овако песник приказује смрт свога председника:

Занеме човек, река и цвет,
спусти се голуб, заустави лет.
Застаде и строј, погну главу
жито,
Југославијо, умро је Тито.
Не, није умро, горе чело,
жив је Тито и његово дело.
Запевај грудо, не стој немо,
друже Тито, ми ти се кунемо.

(Слободан Стојановић,
„Тито“, ПИОНИР, 1982.)

У дечјим радовима, Тито, историји познат као легендарни вођа, чини особен књижевни лик. Песме о њему имају документарну и уметничку вредност, представљају скроман допринос савременог дечјег стваралаштва о Титу. Стваралаштво посвећено Титу, по својој идејној и естетској вредности, ипак у свему је блиско одговарајућим написима деце из других крајева наше земље. Разложност овакве претпоставке не доводи у сумњу, будући да су пионири-ствараоци широм Југославије исте горе лист.

На овом терену, на коме су, по мишљењу Томе Маретића, поникле најстарије јуначке песме, о Титу, угледном државнику, творцу нове Југославије, певају се, иначе, песме у народном духу, упоредо са писаном књижевношћу.

Тито — цела једна револуција, био је права тема да писаном речи буде сликовито опеван. Тито није више жив, али се песме о њему певају с несмањеном жељом. То је доказ да смрт не брише стварне величине, него их учвршћује и уздиже.

7. Утицај са стране

Кад се има у виду природа дечјег језичког стваралаштва, онда не треба сметнути с ума чињеницу да су дечји радови, они успешнији, инспирисани, дотеривани и цизелирани од одраслих. То ће рећи, наставници и родитељи нису искључени као посредници. Јер како другачије објаснити у појединим примерима квалитативну новину у погледу садржине и савршенства форме, кад је извесно да ђак-основац-стваралац не може поседовати богат лексички фонд, манире песничке вербалистике, нити може расуђивати као дијалектичар — што, понекад, нуди песма или прича. Примери који наводе на овакву мисао нуде се у множини и књижевни испитивач бива у неприлици због тога изобиља у избору.

Па ипак, овде је у питању утицај другачије, искључиво књижевне природе, утицај који гуши унутрашњи аутодиктат, спутава слободу у изражавању визија као основе стваралачког импулса; у питању је индиректни диктат, сугестија у погледу избора теме и начина њене обраде.

Пре свега, учитељ или наставник имају у томе доминантан утицај. Угледање на текућу књижевну продукцију, подражавање и усвајање афирмисаних писаца, такође је евидентно неоспорно. Нагон за подржавањем једна је од нарочито изражених дечјих особина, па је прибегавање директном опонашању познатих писаца препознатљиво, понекад транспарентно. Некада је овоме разлог висока мета коју мали стваралац није био кадар да досегне.

Генерација стваралаца од пре тридесет година за узор узима поезију

Војислава Илића („По кашто зашкри пе селом волујска дрвена кола / И гавран над њима гракне. Затим се разговор чује./То се комшија Панта, сигурно, из горе враћа / Па журно испреже стоку и чељад по кући псује).

ГЛАС ПИОНИРА 1956. године, наиме, објављује песму „Јесење вече на селу“ по угледу на стихове песника „Зимске идиле“:

Ено већ и сунце у затон пада,
за који тренутак њега ће нестати,
а месец са звездама јавиће се
сада.

По сеоском кривом друму
шкрипа точкова се чује.
То се комшија из бербе враћа
а око њега синчић поскакује.

(Станковић М. Верица,
ГЛАС ПИОНИРА, 1956)

Годину касније, исти дечји лист, у Војислављевом стилу и маниру, објављује песму под насловом „Вече на селу“.

Под утицајем лектире, школе, телевизије, дечји стваралац истог узраста полази од стихова савремених, естрадних песника. Сад је образац Мирослав Антић, зачетник „еротске фазе“ у песништву за децу, песник бачке љубави и тајне. Стихове из познате његове песме „Плави чуперак“ наш стваралац варира:

Има једна чупава глава
Због које не једем
Због које не спавам.
— — — — — — — — — — —
Кад видим његове плаве очи,
срце моје одмах поскочи.
Волим његове пеге на носу
И његову чупаву, црну косу . . .

(Данијела Савић, „Бачка љубав“, ПИОНИР, 1985)

У дечјим радовима осећа се, кад више кад мање, утицај лектире. То преузимање и угледање на туђа искуства у срећним случајевима прелама се у дечјем духу и даје нова виђења њиховог света. А то је, уосталом, стваралаштво, књижевност, то је пракса уметника.

Па ипак, утицај који је извршила школа најјачи је. И то, парадокса ли, негативан утицај у естетском погледу. Наиме, под туђим упливом дете постаје спутано конвенцијама свеопштег кодекса и уметничког проседеа одраслих: убија му се оригиналност, укалупљује имагинација. Радови постају књишко имитаторство и огледало својих учитеља - песника (а листови наша слика и прилика). То менторство попримило би облик туторства: „. . . пишите више о значајним празницима социјалистичког друштва и политичким догађајима, народним херојима и животу пионира по школама“, пише ГЛАС ПИОНИРА 1956. године. Упоређења ради, презентирамо текст уредника НЕВЕНА Јована Јовановића Змаја: „Немој бити неки старкеља“, пише своме сараднику, „већ ми пиши као дете — то детету доликује; што је измајсторисано и неприродно то ми не годи.“

Узмимо први број ПИОНИРА (мај 1976): „Добили смо своје гласило, своју трибину“, каже се у уводној речи, „са које ћемо, као Титови пионири и будући градитељи наше слободне самоуправне социјалистичке братске заједнице СФРЈ, износити своја хтења, жеље и успехе у учењу, друштвеном животу, припремама за наш будући живот и рад (. . .) као потребу да свој стваралачки занос преточимо у дела истинске и трајне вредности. По његовим страницама ћемо“, наглашава се затим, „сејати наше радости, низати бисерне стихове младости, славити дела наше борбе и револуције, богатити наш дух.“ Неке захтеве ПИОНИР, на жалост, неће испунити, не бар у мери у којој би се то очекивало, јер је мало штампано, готово ретко, текстова о радости, игри, хумору, њиховој младости, једном речи, о ономе што се деце саме највише тиче.

Невоља је и у томе, кад се тиче стваралачког утицаја, што и сами учитељи - песници збуњени раскораком између своје усвојене теорије и своје наметнуте праксе, нужно убијају дечју машту, гоне је из искрености у лицемерје. Ретко је примера у којим би се осетила аутономност, индивидуални сензибилитет и снага дечјег дара као последица утицаја ментора-песника.

Има краће и прекраће, било је бар такве намере. „Покушај сâм да саставиш неку песму иначе су ове песмице, по нашем мишљењу, туђе“, пише своме сараднику одговорни уредник ГЛАСА ПИОНИРА Радош Требјешанин, професор.

Може се констатовати да млади литерати исказују нагон да опонашају и пресликавају свет одраслих, и онда када не схватају његову суштину, што све то, као што се могло видети, није

довело до лепих резултата. Зато речи Хусеина Тахмишчића могу да се, наравно уз ограду, односе и на њих саме: „Песници школа и смерова плаћају обол предрасудама времена и школарину школи и путарину правцу за који се вежу". Све у свему, своди се читава проблематика на оцену Слободана Ж. Марковића да пут деце до писања води кроз унапред постављене обрасце и методе и деца „чија је природа пријемчива (. . .) упијају у себе све са чиме долазе у додир, те су тешкоће очувања њихове спонтаности и изворности увећане".

8. Социјалистички реализам

Теорија књижевности, полазећи са прагматистичких позиција, традиционално констатује да је књижевност покретачка снага људског напретка која снажно утиче на неговање виших естетичких и етичких вредности. По таквом њеном учењу, није циљ књижевности да улепшава живот него да поставља и решава проблеме који се тичу друштва и времена; у сваком случају, не оспорава њену хуманистичку и прогресивно усмерену улогу у оквиру укупног друштвеног преображаја.

Овакав суд вреди у свему и за дечју књижевност.

Природно је, заправо, да у општој животној вреви и усковитланом хаосу, и књижевност за децу заступа одређено учење, не по цену дубоких доживљаја и поетских квалитета дела, да поседује, дакле, не само своје естетско него и друштвено оправдање.

Овакав увод нужан је да би се истакло следеће: уредници дечјих листова, залажући се за уметност која је на линији прогресивних друштвених кретања, социјалистичких и хуманистичких идеала, што ће рећи за социјалну литературу, или, по новијој терминологији, социјалистички реализам, дечје радове чине битно пропагандистичким и васпитно усмереним. Под таквим утицајем, у њиховом стваралаштву уметност бива подређена политици, стварност се приказује у њеном револуционарном развитку, у светлости сутрашњице. Мали литерата као да има на уму позив писца у социјалистичкој заједници.

Малом ствараоцу намећу се апологетски задаци, захтева се приказивање позитивних ликова и сликање будућности човека у ведрим бојама. Посебно се инсистира на темама везаним за народноослободилачку борбу. У ГЛАСУ ПИОНИРА 1957. године објављује се прича „Сећање на оца", која за сиже има кајање јунака који је у тренутку малодушности зажалио што нема оца. Ево завршетка приче:

„. . . Па ја страшно грешим — рекох и спустих главу као кривац. Па зар ми није тата са хиљадама партизана, не само мени, већ целом југословенском народу, дао слободу — дар који се не може купити никаквим благом. Дали су нам слободу, која нас је коштала милион жртава крви.

Па зар то није огроман дар? Зар смем бити жалосна што немам оца? Не смем више бити тужна, већ ћу заједно са осталом децом да будем поносна, поносићу се њиховим хумкама засађеним цвећем.

Уздахнух дубоко и рекох: — Заиста, како сам могла да будем тужна у овој новој сунцем обасјаној, расцветаној Титовој Југославији?"

(Слободанка Ј. Перовић, ГЛАС ПИОНИРА, 1957)

Иначе, у многим листовима, а нарочито оним који су се међу првим појавили после ослобођења земље, у дечјем стваралаштву преовлађују стихови подређени друштвеним идеалима, прожети социјализмом, новим и полетним животом. Социјалистички реализам, патент октобра, као књижевна оријентација највише ће допринети вулгаризацији и тривијализовању уметности.

У уској спрези с овим феноменом стоји дидактична нота њихове књижевне продукције. Дидактичност као елемент уметничког израза пратилачка је појава дечје књижевности, то јест књижевности за децу, која иде на штету уметникове поетске индивидуалности. Њоме се даје примат ванкњижевног над књижевним, искључују стваралачке предиспозиције уметника.

Трагови дидактичности у дечјим написима нису једино резултат педагошко-школског утицаја него саме традиције дидактичности у књижевности, што има корена у самој нашој књижевности која се постављала тенденциозно да би бранила своје интересе и свој идентитет, будила националну свест и подстицала родољубље. Узгред, дечја књижевност је због своје специфичне природе захвална ради постизања поучних ефеката и служења те-

кућним пословима јер остварује врло успешно, такорећи директно, свој дидактички задатак. Али непосредна дидактика није њена функција.

9. Замуцкивање и посртање

Недијалектички је и супротно истини не рећи да је у многим дечјим саставима удео стваралачког чина незнатан. Дечји написи, наиме, обилују фразама, нелогичностима, униформисаношћу, непотребним апозицијама, претрпаношћу. У поезији, чини се више него у прози, пуно је деперсонализованих текстова, пригодних стихова, стихова фестивалског и свечарског типа, незграпних метафора, разроких рима, речју — вашар од стихотворства. Деца у своје стихове (или приче) „трпају превише креча", мешају бабе и жабе, њихови литерарни покушаји личе на мачеве који не ударају, стреле које не погађају.

Ни прозни радови нису естетски засновани. Не поседују тематску разноврсност, посебно у естетском и жанровском погледу. Врве од књишких речи, стерилности, усиљености и црно-беле технике. Доказ су да несавладани механизам језика ускраћује изражај доживљаја. Литерарни јунаци по спољашњем хабитусу личе један на друге као две капи води, као јаје јајету; понеки од њих уместо главе имају главицу купуса.

Дечја „интелектуална имагинација", дагеротипска реконструкција стварности (фиксирање географских и темпоралних одредница), све то прекрива њихову уметност, гуши је, осиромашује и деградира.

Надаље, животно неискуство, удаљеност од онога што се опева, води красноречивости и празнословљу. Поред стилског немара (шаблонско изражавање, скокови, јарцања, неозбиљности) наилази се на непоштовање језичких правила, грубих и ружних грешака, на пример у падежу — за нашег песника незгодној граматичкој категорији, и на још које локално-провинцијално стилско-изражајних финеса лесковачког краја. Запажа се у реченичној конструкцији сувишних, дивергентних речи које ремете њену структуру, као и њихово непотребно понављање које добија — каткад карактер муцања. „Лукићев писмени задатак" — за који, узгред буди речено, уредник ВЕСНИКА, професор француског језика Миодраг Борђевић, показује одважност објавивши га без икакве интервенције — исувише речито говори о побројаним стилско-језичким особеностима, макар претходно претрпео нужну редакцију:

> „Наш Очитељ Је био строг а за Добре Баке је био добар а за Лоше је био љут па смо ишли на Кукавицу па смо се играли па смо седели и кад смо се Играли Лопту и учитељ ме је позвао и Рекао идите кући, Па је Рекао да неидемо у Среду."
> (С. Лукић, ВЕСНИК, 1962)

Утисак је, срећом, да пропусти овакве врсте нису „магареће грешке", последица незнања и немарности, него пре појава која има објективне узроке у самом лесковачком говору као наречју које, колико је познато, одступа од стандардног, књижевног језика.

Уопште, у многобројним дечјим радовима је не једном доведена у питање уметничка форма. Неварљив је утисак да је садржинска страна њихових написа довела до таквог стилског сиромаштва. Одсуство дијалекатске речи и шатровачког говора такође потврђује ову оцену.

Закључак

Књижевни написи деце лесковачког краја, узето grosso modo, по својим тематским, идејним и стилским особеностима уклапају се у опште токове наше књижевности. Хронолошки, показују прогресиван дух детета, еволуцију његове стваралачке природе, известан квалитативан помак. Ако би требало једним квалификативом одредити целокупну њихову продукцију, онда се може казати да је задовољила минимуме књижевне уметности. Поједини састави, објављени непосредно после рата, ни данас нису изгубили од своје изузетности. То су, готово без изузетка, текстови који су мимо васпитно-образовне концепције дечјег листа. Зашто? Зато што смисао песме, било дечје или не, није у њеној поучности него у њеној естетској оригиналности и богатству стилских и језичко-изражајних средстава, у трансформацији детињства у необичну визију света. Песма не сме бити подређена другим, вануметничким тенденцијама, јер ваља подсетити, да је основна и најпреча функција књижевности, не само дечје, верност својој властитој природи, она

је слободно обликовање, игра, а не инструмент у функцији друштвеног ангажмана. Слобода и игра у поезији за децу подигнути су на ниво песничке законитости; Душан Радовић увек испољава суздржаност, ироничност и — игру. „Радовићева песма је", каже један критичар, „позив на игру".

Игра као примарна одредница дечје књижевности и детињства непримерена је дидактици. Нен смисао и сврха је у њој самој сама себи је циљ. Поезија је игра, као што је и игра поезија: отуда и дефиниција да је модерна дечја поезија игра, игра игре. Као елеменат књижевности за децу није играрија, него делатност фантазије, продукт духовне природе.

Песма нуди све могућности за игру. „У игри дете је, радосно и забринуто, оно сања и делује у реалности и фантазији и у свему томе као јединство које чини поетску стварност", каже Слободан Ж. Марковић. „Дете посматра догађаје и ствари и поставља их у свет игре — тако из дечје реченице почиње да зрачи нека сведоброта. Дете тако (...) уноси душу у догађаје и ствари", пише Владимир Миларић. Змај је био предан апостол дидактици, али и поборник игре. За Душана Радовића цела васељена је игра; у игри дете-читалац је његов партнер. Он се њиме пење на облаке или увлачи у мишју рупу. Игра је за дете све што га окружује, то је метричка јединица за вредновање животних манифестација, чаролија којој не одолевају ни одрасли.

Душан Радовић је дечју књижевност дигао на уметнички пиједестал; он је истински песник за децу у модерном смислу речи. Његова поетика своди се на краткоћу, измишљање немогућих ствари и смешно приповедање. Радовић приступа читаоцу иронично, неозбиљно: саветује га о излишности хигијене, засмејава га. Код њега је мотив увек споредан, али је зато обрада мотива примарна. Пример је писца који остварује склад између поезије и живота.

Међутим, дете-аутор, оптерећено захтевом да његов састав мора да буде превасходно етички усмерен и да задовољи и педагошко-школске захтеве, једном речи да одговори васпитној тенденцији — стварало је наменску, упућивачку нижеразредну књижевност. („Изворна и чиста дечја песма] песма коју је написао одрастао човек, примедба Т. П.] не може бити неваспитна. Уметничку лепоту не треба проучавати истини, моралности и племенитости, пошто нас она тим начелима и осећањима сама надахњује", каже Милован Данојлић). Због тога, многи њихови радови остали су мртворођенчад, неми календар, у бољем случају стваралачки покушај који води књижевности као синониму за писменост и ерудицију. Али, захваљујући тим осредњим и храпавим остварењима која, на крају, нису, као што се често истицало, продукт сенке уредника листа, или књижевне атмосфере, или интелектуалне температуре у којој су објављени — књижевни критичар одмерава вредност оних који су избегли такву судбину.

На самом крају ваља рећи да је, при разматрању дечјег књижевног стваралаштва (елемената као што су: јасноћа, језичко богатство, избор појединости, удео маште, искреност, изворност), потребно много осећања и разумевања. Било би много и неправедно око се следи методологија и апаратура заснована на поетици озбиљне, велике књижевности, па се у њему тражи искључиво уметничка вредност, а пренебрегава дух детета, његов свет маште и његови дубоко људски мотиви.

УДК 949.711

Станиша Војиновић

Југоисточна Србија у књижевном часопису „Босанска вила“ (1885—1914)

Међу нашим књижевним часописима видно место заузима „Босанска вила“ која је пуних тридесет година излазила у Сарајеву под уредништвом Божидара Никашиновића (1885—1886), Николе Шумоње (1886—1887) и Никоље Т. Кашиковића (1887—1914).

Почетак излажења „Босанске виле“ био је више него скроман, са мало познатим сарадницима, пре свега учитељима и свештеницима, али доцније она постаје један од најзначајнијих гласила модерниста са Димитријем Митриновићем на челу. У „Босанској вили“ сарађују од значајнијих писаца Стеван Сремац, Борисав Станковић, Светозар Ћоровић, Петар Кочић, Иво Ћипико, Алекса Шантић, Јован Дучић, Владислав Петковић Дис, Иво Андрић, Тин Ујевић, Јован Скерлић, Павле Поповић и др.

Велики део простора „Босанске виле“ био је попуњен народним умотворинама (лирским и епским песмама, приповеткама, причама, предањима, пигалицама, загонеткама) са широким кругом сарадника из свих крајева Југославије. Посебна пажња је поклањана и приказима којима је вршена селекција и вредновање заједничких књижевних појава. Ова рубрика је достигла свој највећи домет у време сукоба модерниста 1911. године.[1] Нарочито је интересантна и рубрика „Листак“ у којој је штампан велики број бележака о изашлим књигама и листовима, културним догађајима и људима.

У таквој структури часописа а и у широј уређивачкој концепцији коју су заступали уредници, током целокупног излажења, нашли су место и сарадници из југоисточне Србије. Тако у „Босанској вили“ сарађују:

Агатоновић Радивоје, професор у Нишу (1904, 1906)[2],

Антић Алекса из Пирота (1908—1909)[3],

Аршинов Петар, професор у Нишу (1898)[4],

Ацић Сретен М., предавач па професор у Нишу (1892—1893),

Булатовић Љубомир, учитељ у Пироту (1903, 1906)[5],

Вукасовић Милан, инж. потпоручник у Нишу (1903—1904, 1908—1910),

Вукићевић Илија И., предавач у Врању (1889—1890),

Вукосављевић Јован Т., чиновник у Нишу (1906)[6],

Вучковић Петар М., из Ниша (1893),

Даскаловић Владимир Г., учитељ у Власотинцу (1907),

Дачић Живојин О., предавач у Врању (1897)[7],

Димитријевић Јелена К., из Ниша (1893—1895),

Димитријевић Крста, учитељ у Лесковцу (1907)[8],

Домановић Радоје М., предавач у Пироту (1895),

Ђорђевић Лаз. Јов., из Врања (1908),

Ђорић др Никола, лекар у Нишу (1892) и Врању (1912),

Илић Никола Д., капетан у Прокупљу (1896),

Јермановић Д. Ј.. из Ниша (1892),[9]

Јоцић Љубомир С., учитељ у Пироту (1907) и Бабушници (1908),

Костић Тадија П., прота и књижевник у Нишу (1904—1907),

Лилер Хајенрих, предавач у Нишу (1890)[10],

Марић Светислав М., учитељ у Сокобањи (1897),

Матић Светислав, професор у Нишу (1906),

Миленовић Коста, професор у Нишу (1890—1891, 1893—1894)[11],

Милинковић Михаило Д., предавач у Прокупљу (1911—1913),

Миодраговић Јован, управитељ учитељске школе у Нишу (1889)[12],

Мићић Зорка С., учитељица у Прокупљу (1904),

Мићић Рајко Ст., учитељ у Прокупљу (1904),

Михајиловић Јован, предавач у Нишу (1893),

Петровић Владимир Х., учитељ у Лесковцу (1907)[13],

Петровић Б. К., из Врања (1904),

Петровић Љубомир Љубинко, књижевник у Нишу (1904—1905)[14],

Поповић Димитрије Д. учитељ у Тамници (1895)[15],

Поповић Јела Ј., из Пирота (1893),

Софрић Павле, професор у Нишу (1907)[16],

Спасић Јела П., из Пирота (1894, 1896),

Сремац Стеван, предавач па професор у Нишу (1888—1890),

Стојановић Ј., предавач у Нишу (1892)[17].

Међу прозним писцима који су из југоисточне Србије или бораве у њој за време сарадње у „Босанској вили" најзначајнији су Стеван Сремац, Радоје Домановић, Илија Вукићевић, Борисав Станковић и Тадија Костић.

Први је почео сарађивати Стеван Сремац 1888. године приповетком са темом из српске историје **Владимир краљ дукљански.**[18] Ова романтичарска приповетка требало је да послужи васпитавању књижевне публике на примерима из историје и тада је одговарала естетској концепцији уредника „Босанске виле" Николе Кашиковића. Због такве оријентације уредник подстиче Сремца на писање оваквих приповедака што ће условити настајање циклуса „Из књига старостављих". Из овог циклуса поред горе наведене у „Босанској вили" су објављене и **Краљ Војислав Травуњанин,**[19] **Растко,**[20] **Велики жупан Часлав**[21] а била је најављена и приповетка под насловом **Немања.**[22] Тек доцније, као професор у Београду, објавиће у „Босанској вили" и прву хумористичку приповетку **Јексик-ација.**[23]

У круговима око „Босанске виле" Сремац је био веома цењен и поштован а у приликама и радо виђен гост Тај пијетет редакција је посебно исказала на годишњицу смрти, када је цео двоброј 15—16 за 1907. годину посветила Стевану Сремцу.

Кратко време у Врању борави и познати приповедач Илија Вукићевић. Он је од 26. IX 1888. до 10. X 1890. године предавач у врањској нижој гимназији. За то време јавио се у „Босанској вили" приповеткама **Кад није суђено**[24] и **На месечини,**[25] а доцније као професор у Београду објављује **Страшан сан,**[26] **Лековит штап**[27] и **Љута рана.**[29]

Као предавач у Пироту јавио се 1895. године и Радоје Домановић приповетком **На месечини.**[29]

Једно време у Нишу живи и већ заборављени приповедач Тадија П. Костић. Ревносни сарадник многих књижевних листова и часописа из Ниша се јавио у „Босанској вили" приповеткама **Младост лудост,**[30] **Србенда**[31] и **Краса.**[32]

Од приповедача, сарадника „Босанске виле" који су рођени у југоисточној Србији, најзначајнији је Борисав Станковић. Он се на страницама овога часописа појавио само два пута, одломком из романа **Нечиста крв**[33] и приповетком **Наза**[34] из врањанског живота која представља највиши домет наше реалистичке приповетке.

Од пратилаца епохе који су објављивали прозне радове у „Босанској вили" треба поменути Сретена М. Ацића, познатог педагошког писца који је у причи **Код картаре**[35] описао штетне последице гатања и надрилекарства у Нишу. Једно време, око две године, као службеник суда, у Нишу борави и заборављени приповедач Пера Јовановић. Свој боравак у Нишу описао је у причи **Послије пет година**[36] истичући нарочито боемски живот у овом граду. У ову групу прозних стваралаца спада још и Александар Љуб. Петровић, правник у Бечу, који је причу **Из јесењих листића**[37] написао у Пироту.

Значајну појаву међу прозним писцима представља и баснописац Милан Вукасовић који ће у периоду боравка у Нишу објавити у „Босанској вили" више уметничких басни.[38]

Међу песницима најистакнутије место има Јелена Ј. Димитријевић (1862—1945) која је живела у Нишу од 1981. године. У време боравка у Нишу обилато сарађује у „Босанској вили". Ценећи њене заслуге за српску књижевност, „Босанска вила" је 1899. године из пера Милета Павловића донела њену биографију.[39] У Нишу је написала песме: **Србинова светиња,**[40] **Заклетва,**[41] **Да ли те волим?,**[42] **Има једно,**[43] **Њена звезда,**[44] **Хак Мухамед,**[45] **Моја кумријо.**[46] У песми **Моја кумријо** Јелена Димитријевић пева:

Моја кумријо, богово чедо,
Често ти мајку, молити хтедо;
Да те одведе чак у Бурбију,

Да ти скине пече, пургију,
Па да те пусти крај Бурбијанке,
Млађане, лепе, гиздаве, танке;
Оне би мајке кћери сакриле —
Крај тебе би се све изгубиле.
Не верујем ли, кумрију, море,
Сети се ноћи и саба зоре!
Када нам сунце зора доводи,
Сићане звезде ноћца одводи:
Да си крај сунца, њина је штета
Биле би тамне до кијамета.

И Никола Борић (1859—1913) припада закаснелим романтичарима као и Јелена Димитријевић. По завршетку студија медицине у Бечу долази за среског лекара у Ниш 1891. године. За време боравка у Нишу штампао је у „Босанској вили" само песму **Из љубица.**[47] Из Шапца се 1908. године јавља одломком из свог великог епа о Косовском боју, **Полазак из Прокупља** у коме, између осталога, пише

У том и поласка час и растанка
доће тренуће —
Као но бурно море узавреше
силне тисуће
Ратника српских, и тешко
и гломазно напред се крете
Убојна сила и предње почеше
откидат' се чете.
. . . . . .
Није то давно било, на Дубровци
славно кад поби
Видосав Цреп турску силу
и великог плена ту доби.
И сад још Мурат од једа и срамоте
мирно не спава
Још му се у сну привиђа ужас
од Југових лава
И од сокола сивих; у кратком
јер изгуби боју
Војску по избору целу, узданицу
најбољу своју.[48]

За време боравка у Пироту објавила је Јела П. Спасић једну песму у „Босанској вили" под насловом **сањалица.**[49]

Од песника рођених у југоисточној Србији најзначајније место има Власотинчанин Коста Петровић.[50] Објавио је девет песама: **У туђем свету,**[51] **Под маглом,**[52] **Козара,**[53] **Лазарица,**[54] **Сунцокрет,**[55] **Београдско вече,**[56] **Враћање,**[57] **На месечини**[58] и **Ка слави.**[59] **Од ових** песама најзначајнија је **Сунцокрет:**

Као цар после победничке туче
Сунцокрет покрај коприве и драча,
Са главом боје узбуктале луче
Диже се гордо, изнад сна и плача.
Сунчана киша просула се плахо
И поли силно недогледна поља,
Само он јаче од слутње и страха
Стоји и сања времена све боља.

И докле, као пепељасте магле,
Потмуло бије свуда мутна пара,
Коприве, траве клонуло се напе

И земља модра, испуцана гора —
Сунцокрет, душом великога цара,
Расте окренут сунцу као зора.

Други Власотинчанин Владимир Г. Даскаловић[60] јавио се само једном песмом испеваном поводом смрти песника Милорада Митровића. Песма је штампана на насловном листу часописа под насловом: **Милораду Ј. Митровићу, песнику**. Она у целини гласи:

Прекрштених, бледих руку,
— Докле пишем речи ове —
у покрову густог мрака,
Већ боравиш вечне снове . . .

Гроб до гроба, крст до крста,
Све једнако, тужно, немо, —
Ал' на твоме цвећа нема,
По томе га познајемо . . .

Зар то само од све славе? —
Једна тужна хумка спала.
Па зар само грудва земље,
Од толиких идеала? . . .

Заман плача, заман суза,
Залуд, горких уздисаја, —
Све што живи, мрети мора,
Све што почне има краја.

Ти си умро! — Ал' не, ниси!
Дела твоја и сад стоје!
А зар и то живот није?
Вечни живот, а да шта је?

Власотинце (Србија)[61]

Једну песму објавила је и Јела Ј. Поповић из Пирота. Песма носи наслов **Домовини**[62] а написана је у Пожаревцу. У Пироту је написао две песме без наслова Александар Петровић, правник у Бечу.[63] Прва песма гласи:

*
* *

Из пуног пехара нек пије Беара,
А бехар је цвет!
Точи вино, рујно, моје гоњење бујно,
Наш је овај свет.

Нашто туга пуста, пружи своја уста
Да уживам слас';
А кад Мелек саће, нека тада наће
Загрљене нас![64]

Године 1908. из Врања се поезијом јавља непознати Лаз. Јов. Борђевић са циклусом песама **Ране**[65] и две песме **У вечери благе...**[66] и **О да ли ће?**[67] у песми **У вечери благе** Борђевић пева:

У вечери благе гледао сам често
Како ноћца тиха нечујно силази
И орлова сурих древни грли престо,
И кроз мрачне горе сањалачки гази.

Испод мене мала шумила је река,
И валима шумно, орила се туда;
А около мене маховина мека
И свенуло цвеће лежало је свуда.

И тада је увек једно срце моје
Пуно чежње, жуди, закуцало страсно,
Жељно да на топле падне груди твоје,
И целива црно твоје око јасно.

Ал' ти никад не смеш моју љубав знати,
Ни уздахе болне свеле душе моје.
Нит' ћеш сазнат' тајну срца које пати,
Кога црне очи сагореше твоје.

Са једном песмом у прози јавио се у „Босанској вили" и Врањанац Борђе Тасић и то из Београда, доцније познати правни писац и професор Универзитета. Како је ово, колико је нама познато, једина песма Борђа Тасића доносимо је у целини:

Ћутање

Усамљена кућица испод тмолог голог брда. У њој тишина и ја. Тама се однекуд по ћошковима гомила. Као да се из ње смрт цинички кези. Велике празне собе у којима чак и прашина спава, зјапе и ћуте. По баштици овде-онде зашушти жуто јесење лишће. Једно голо дрво. Велики црни камен стан ноћних духова. Путем гацају два слепца тетурајући се одрпани и суви, а на хоризонту жури чета Црних Девојака. Њихова тужаљка из даљине одјекује као звук пчеле. Ја се не плашим, не мислим, непомичност у души, ћутим, целим бићем као скривен негде у бескрајним дубинама.[68]

Песмама које опевају југоисточну Србију јављају се Сава Болманац и Мила Ранковић. Болманац је поводом откривања споменика изгинулим у ратовима 1877—1878. године **написао** песму **Куршумлијски споменик,**[69] а Мила Ранковић, сећајући се прошлости, **На развалинама Југа Богдана**. У песми она има и ове стихове:

Сутон је. — Ја стојим сама
На развалинама Југова града;
На поља, брда, пала је тама,
И у мом срцу тама је сада.[70]

Песму посвећену Јанку Веселиновићу **У спомен Јанку**[71] написао је у Нишу О. П. Стижанин а у Прокупљу је Никола Д. Илић написао песму **Кушање.**[72]

Прозу страних писаца преводе из југоисточне Србије Зорка С. Мићић, Љубомир С. Јоцић и Михаило Д. Милинковић. Зорка С. Мићић је у Прокупљу са немачког језика превела причу Рајнхолда Ортмана **Младост,**[73] Љубомир С. Јоцић у Бабушници са бугарског причу М. Димитријева **Сутон**[74] а Михаило Д. Милинковић у Прокупљу са француског приче Виктора Игоа **Испаштање**[75] и Алфонса Додеа **Звезде.**[76]

Међу преводиоцима поезије налазимо Драгутина Ј. Илића који је боравећи у Лесковцу 1886. године превео са немачког **Мадагаскарску песму.**[77] Нешто доцније у Нишу са немачког преводи поезију Сава Д. Мијалковић,[78] у Пироту са бугарског Љубомир С. Јоцић[79] а у Прокупљу са француског Михаило Д. Милинковић.[80]

Научне расправе и чланке преводе са немачког и француског у Нишу Ј. Михаиловић[81] и Коста Миленковић.[82]

Значајно место уредници „Босанске виле" дају народним умотворинама тако да је од првог броја формирана посебна рубрика у којој се штампају народне песме, приповетке, питалице, загонетке, предања и веровања. Из југоисточне Србије објављене су народне умотворине из Ниша, Сврљига, Власотинца, Врања, Заплања, Добрича, Лесковца, Рупља (изнад Предејана), Пчиње, Пирота, Облачине и Грделице а записане су од Петра М. Вучковића, Алексе Васиљевића, Димитрија Д. Поповића, Милана З. Влајинца,[83] Светислава М. Марића,[84] Димитрија А. Пејовића,[85] Милана Вука Јастребовића,[86] Б. К. Поповића, Милутина М. Михајловића, Љубомира С. Јоцића, Лазара К. Мишковића[87] и Љубомира Поповића.

У „Босанској вили" је приказано више књига штампаних у Нишу. Тихомир Р. Борђевић је приказао књиге Николе Ковачевића[88] **и Чедомира Марјановића**[89]; Христина Х. Ристић и Косара Цветковић књигу Јелене Димитријевић[90]; Јово Г. Поповић књигу песама Владимира М. Љуњевице[91]; Љубомир Петровић књигу песама Сретена Динића[92]; Милан Недељковић књигу Воји. М. Чолаковића[93]; Д. Јовичић

приповетку Тадије П. Костића[94]; Милан Ј. Гајић студију Павла Софрића[95] и Петар Кочић превод с француског Михаила Д. Милинковића.[96]

Сарадници „Босанске виле" објавили су више приказа о књигама које се тичу југоисточне Србије. Тако је Петар Б. Николин приказао књигу **Кроз словенске земље** Саве Бјелановића (Задар 1897)[97] у којој је описан пут од Београда до Врањске бање; Д. М. о књизи Александра Митровића, **Са Влтаве на Нишаву** (књ. 1 — 2, Задар, 1898—1899)[98]; Милан Недељковић књигу Михаила Т. Голубовића, **Успомене из ново-ослобођених крајева** (књ. I, Београд 1906)[99]; Војислав Р. Младеновић књигу песама **Чудајке** Ристе Тасића (Пожаревац 1907).[100]

Од сарадника из југоисточне Србије приказе нових књига писао је само Коста Миленовић под шифром „Јерис".[101]

У „Босанској вили" је објављен велики број бележака о књигама, часописима и листовима који су штампани у југоисточној Србији. Поред осталога писано је о лесковачком политичком листу „Глас народа";[102] **нишком** дечјем листу „Бачe";[103] књизи Михаила Димића **Зулејка** чије се штампање припрема у Лесковцу;[104] нишком политичком листу „Слобода";[105] књизи **Босиљак** Ј. Миодраговића која се штампа у Нишу;[106] **припремању за штампу** књиге **Три дана из учитељског живота** Мих. Ст. Ризнића;[107] припремању за штампу трећег струка **Босиљка** Ј. Миодраговића;[108] књизи **За тућ рачун** Светозара Љ. Гавриловића;[109] **Заблудели синови** Борка Брђанина, **Ниш 1890;**[110] **Врањска бања и њени сумпоровити извори** Војислава Ж. Борђевића;[111] **Сети се... или ручна књига стоичког морала,** превео М. Ј. М. Лесковац 1892;[112] књизи директора пиротске гимназије Б. И. Нинића **Један приложак за флору краљевине Србије;**[113] нишком дечјем листу „Књижица";[114] књизи **Утицај домаће дисциплине, Ниш** 1893;[115] књизи Х. Киперта, **Стара географија,** Ниш 1893;[116] **Српска синтакса** Косте Миленовића, Ниш 1894;[117] песмама Јелене Димитријевић, Ниш 1894;[118] листу „Нишки трговачки гласник";[119] **Свети Никола,** превео с руског Михајло П. Петковић, Ниш 1894;[120] политичком листу „Лесковчанин";[121] о покушају покретања књижевног часописа „Јакшићево коло" у Нишу;[122] припремању за штампање књиге **Златија** од Младена Жујића у Лесковцу;[123] припремама за штампање књиге Јована Борђевића **Историја српског народа** у Врању;[124] књизи **Железничке приче** Милована Костића, Ниш 1901;[125] књизи **Српски историјски календар за 1905,** Ниш 1904; књизи **Прослава стогодишњице првог српског устанка,** у Нишу 1904; дечјем часопису „Бачки напредак";[126] листу „Кића" који излази у Нишу;[127] књизи **Копун** Тадије П. Костића, Ниш 1907;[128] **Из Пирота,** слике и приповетке Николе В. Темца, Јагодина 1908;[129] о излажењу листа „Трговина" у Нишу;[130] књизи **Прилози за реформу наше средње школе** Милана Ј. Гајића, **Ниш 1909;**[131] **припремама за** штампу књиге Д. М. Травања **Практично објашњење двојног књиговодства** у Нишу;[132] припремама за штампање драме учитеља из Бучумета Светозара Булибрковића **Двадесет и четврти септембар 1908;**[133] књизи Милоша С. Анђелковића **Огледало наших гимназија,** Ниш 1911.[134]

Од ситнијих бележака које описују поједине културне догађаје у југоисточној Србији истичемо: **Дружина „Помагач" у Нишу;**[135] **Синђелићев споменик;**[136] **Књижевно вече** ђачке дружине „Помагач" у Нишу;[137] **Синђелићев споменик;**[138] **Споменик учитељу;**[139] **Сијело** гимназијске дружине у Нишу;[140] **Споменик ослобођења Ниша;**[141] **Пастеров завод у Нишу;**[142] **Споменик ослобођења** у Врању; [143] **Десетогодишњица по оришта;**[144] **Стогодишњица устанка у Лесковцу;**[145] **Изложба пиротских ћилима;**[146] **Србин из устанка;**[147] **Народна библиотека у Нишу;**[148] **Награђени пиротски ћилими;**[149] **Нишки матуранти у Босни;**[150] **Нишки „Душан Силни";**[151] **Женска гимназија у Лесковцу.**[152]

Прилози

НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ У „БОСАНСКОЈ ВИЛИ"

1

КАКО ЋЕШ ПОСТАТИ СРЕЋАН

По народном веровању

Ко прву змију у пролеће види треба да је убије, јер иначе однеће му срећу. Кад се убије змија, треба јој главу осећи и у уста њена метнути чешањ бела лука, па је тако закопати у земљу. После неког времена, кад изникне струк бела лука и порасте, онда треба капу закитити његовим перима. Човек, коме је тако перје за капом, увек може видет ђавола са оним штап-

четом у руци, а најобичније му је место, да седи волу на глави између рогова и једнако га тера и бије. Оно његово штапче је чаробно; с њим можеш, што год хоћеш учинити. Јест, али треба муке, док се до њега дође. Ако хоће човек да добије то штапче, треба да приђе ђаволу ближе, па да говори с њим. У том говору на један пут треба да му га истргне из руке, али добро да бега. Ако му не могне да истргне, он потрчи за њим и штапчетом га удари по стражњици и онди човек се никад не може закрпити; увек му се на том месту чакшире поцепају! Он закрпи а погледа, оно се закрпа одвалила. Но ако човек успе, те му истргне то штапче и побегне, онда га ђаво никад на миру оставити неће; увек иде за њим и виче: „Дај ми штапче! . . . Дај ми штапче!“ . . ., али се никако не треба преварит да му дâ, јер ће му се онда он оним својим начином осветити.

Кад човек на тај начин добије то штапче, онда се њиме може користити, пошто је чаробно, и постати срећан! Нека га (т.ј. ђавола) пошље да му донесе новаца са тог места, он ће донети. Ако хоће да му донесе дрва, само нека му рекне: — „Ено ти кола и волова, па дотерај дрва!“ Оде ти он одмах, и брзо се врати; кола пуна, да мислиш волови ће од терета поцркати, али они то ни најмање не осећају, а брзо иду. Ако га покараш за што је толико натоварио, он ће други пут метнути само два-три шумарка, па волови све дувају, уморе се, као да највећи терет вуку и то уз какво велико брдо! И просто, што год хоћеш, он ће ти учинит и гледаће да ти у свачему умости,(?) само да му штапче његово повратиш, јер те само због њега мора слушати.*

У Нишу, 1889. год.

Прибележио
Пет.[ар] М. Вучковић
богослов

(VIII, 1893, бр. 6—7, 10—20. марта, 81.).

2

ИЗ НАРОДНОГ ВАРОВАЊА И ВЕРОВАЊА У СВРЉИГУ

Пре него бих отпочео излагати оно чему наслов ставих, да упознам у кратко читаоце са Сврљигом, јер ће многима бити непознат. Овим се именом зове данас један крај (срез) у тимочком округу у Србији, а прозван је тако по староме граду и вароши Сврљигу, чији нас остаци данас подсећају на његову некадашњу славу и величину, као и славу и величину некадање српске државе за владе славних нам Немањића. Али је град начињен много раније, пре Немање, за владе римских царева, чије господство беше захватило и Балканско полуострво, који подигоше многе градове ради одбране своје империје од нападаја словенских племена, и разних др. народа у оно доба, који се отимаху о родна поља око Дунава, Саве, Мораве, Тимока, и т. д. Стеван Првовенчани помиње у животопису својега оца, Немање, како је овај, у друштву са угарским краљем Белом III. освојио град Средац (садању Софију) од Грка, и још многе друге градове, међу којима се помиње и град Сврљиг. Дакле, постојао је и пре Немање.

Данас постоје само две порушене куле и нешто мало остатака од градских зидова, које времени зуб с дана на дан све више руши. По имену града тих рушевина назват је **Сврљишки тимок, сврљишка клисура** где је град, и где Тимок прибија те излази за **Подвиз,** и даље, да се састане са Трговишким тимоком) **сврљишка нахија,** пре, а сада **сврљишки срез.**

Сврљижани су врло вредни и издржљиви, а потомци су старога српскога племена „Тимочана“, које од свога досељења на Балк. полуострво живи у долини реке Тимока и њеној околини, састављајући се на истоку са старим срп. племенима, Сапима (Шоповима).

Сврљишки се говор разликује од књижевнога не само по изговору **џ** и **ч** место **ђ** и **ћ**, већ и по нагласку (акценту, који је скроз увек на последњем слогу у речи и оштар или кратак); по изговору речи са старинским ъ и ь и непретвореним **л** на крају речи; по особитим називима и терминима, склопу и реду речи у реченицама, и т. д. Да наведем једну анегдоту из живота једнога Сврљижанина (из села Лозна) као пример са сврљ. изговором и нагласком речи:

По свршетку својих прекоданих послова седну за софром да вечерају: газда са својом чељади и његов слуга, чобанин, којем је преко дана однео вук јаре, те се врло забринуо што ће му газда одбити од ајлука, па му се и не

---

* Слично вјеровање народно постоји и у Херцеговини око Невесиња. Отац ми причаше о томе, само он вели да треба убити гују на Благовијести, а кад из главе изникне лук, па ко се закити њиме мора познати све чинилице и вјештице, исто тако као што и оне све познају њега, па чим га виде, бјеже од њега и крију се. **Уредн. [ик].**

вечера. За то се „подлактио“ па ћути забринуто и не једе. Газда ће га сад понудити, рекав: — „Једи, бре, једи“ — А слуга му одговара као преко рамена:

— Ни чу ти једем, ни чу ти ја јаричи више пасем!

— „А што бре, да ти неје неко д'н'с вук однел?“

— „Однел — па, неје јако донел!“

— „Па, једно ли, — бар, однесе?“

— „Једно, па он нема бисази да по две носи!“

— „Па, куде га однесе, у шуму ли?

— „У шуму, па, не че јако у цркву!“

— „Па, трча ли б'р ти по њега?“

— „Трча по њег, па не чу пред њег!“

После ове прилично отегнуте кратке напомене о Сврљигу за оне читаоце дичне нам „Виле“ са Романије горе „без разговора“, који су удаљени али не и духом, од овога краја, те им је мало, или може да ни толико није познат, ко би хтео више да се упозна, нека прочита у 70 књ. Гласн. срп. уч. др. чланак: „Из тимочке крајине“; Зона ц и ч од г. М. Веселиновића; ђ и ћ од г. Ст. Новаковића у „Гласу“ кр. срп. академ. књ. XII.: и др. Да пређем на описивање варовања и верования народнога у овоме крају што сам покупио из многих места тако, да сам се уверио да се тако чини у целом срезу, који ми је скроз познат; јер сам ту рођен (у селу Бурдиму), одрастао, и по свршетку школе, две године учитељевао за које сам време прикупио доста народнога блага, а поводом онога огласа мојега поштованога професора г. Миодраговића, за издање „Српске народне педагогије.“ „Тешко је, док се једном посао не отпочне, а послије и само иде“ — кажу обично старији људи. И јест тако.

О светом Аранђелу

Светкује се 8. новембра сваке године. У народу се ретко чује, да ће ко рећи: славили св. Аранђела Михаила, већ само: Светога Аранђела. (у Сврљига кажу свети Ранђел).

Од свих светаца, по народном веровању, он је најстарији, први после Бога. Њега строго празнују не само „свечари“, којим је крсно име, већ и „несвечари“. Многи од несвечара и колач му месе. По неки ће причати, како је почео колач месити и светковати од онда, када га је св. Аранђео повратио с онога света, куда је отишао за време својега лежања „Големе болести“ (запаљења плућа), и „све видио како је на ономе свету“, па кад је — вели — изишао пред св. Аранђела, а он му казао, да иде, јер се је „погрешно тражио“. Такву једну причу, о том повраћају с онога света, забележио сам од Белога Ђорђа из Лалинаца (стар до 80 г.) и саопштићу је читаоцима у своје време. Светоме Аранђелу не кувају свечари кољиво, већ доносе у цркву уз колач „живу“ (некувану) пшеницу, јер се „жив посветио“. Обичаје о крсном имену у Сврљигу засебно сам описао, за то о томе овде нећу ни спомињати.

Народ објашњава себи тајну природну оним, што види око себе на земљи да се дешава. Па и научари заснивају своје претпоставке на основу нечега познатога. Народна машта ствара разне приче и песме, и у њима описује Бога и свеце и све анђеле и Божије угоднике као неки засебан свет негде горе на небу, приписује му власт, старешинство, распоред, суђење казне, и награде, (пакао и рај), према ономе, што види да се чини и дешава овде на земљи. У тим причама износи поуку за свој подмладак, своју узданицу; — причама (својом теоријом) и примерима (својом практиком) васпитава. Па тако је и Христос учио. Уподобљава Бога са старцем, па га замишља даље и приписује му што може више добра; приписује му **благост** према праведницима, али и **строгу правичност** према изгредницима, грешницима. — Не знајући постање овога света, не познавајући узроке и последице многим и многим стварима, створењима и догађајима — народ замишља неко биће, које је створило овај свет и њиме управља. Присваја га себи, и даје му свој облик, приписује му своје особине. Народ каже у својим причама овако:

„Кад је Бог „саздао“ (створио) цео свет и све у њему уредио, створи и човека, да се чуди његовој вештини, и да га хвали и прославља. Пре човека створио је Бог себи помагаче при стварању, а то су анђели. Они су све видели и знају како је Бог створио свет, али су му верни, и чувају све у тајности. Само се један одметнуо од Бога, и Бог га је проклео. То је ђаво или „сотона“ (сатана). Свака стварка на земљи има својега „заповедитеља“ (патрона, виновника) на небу, који се, заповедници, показују као звезде, а над свима је тим патронима заповедник св. Аранђео, којему је Бог дао старешинство над свима животињама — све што је живо — на земљи. Али он има своје млађе другове, који му помажу у управљању, као: св. Илија громовник,

који бије громом онога, за којега св. Аранђео каже Богу да не слуша, не празнује и не влада се добро; св. Димитрије отклопник и заклопник, који свашта на свету отклапа и заклапа по Божијем наређењу; св. Лука, св. Мрата, и др. Св. Аранђео расправља зверове, и даје одобрење да смију што удавити. Без његовога одобрења не сме ни један вук ничију стоку давити. За то ваља празновати ове свеце, да би штитили марву од зверова. Вуку прво отклопи уста св. Димитрије, па онда чека, да га пошље, св. Ар. на нечију појату, који није хтео да светкује. Ако је неко празновао св. Дим., а није хтео св. Ар., вуку ће се отклопити уста, али не сме ничију стоку давити, док му и св. Ар. не дозволи; ако ли је, пак, празновао св. Ар. а св. Димитрија није, вук ће добити одобрење да уђе човеку у овце али не може ни једну удавити, јер су му „затворена уста", па не може! Који би се вук усудио, да отиде на нечију појату (тор) и удави коме стоку без дозволе св. Ар. — зло ће проћи. Ево шта вели прича, како је то постало:

Било је некад давно и давно, у старо доба, када је још Бог по земљи ходио, да су се и овце „штркљале", као и сад говеда што се „штркљају" (бјеже суноврат од обада). Тада се вуку давао десетак од стоке. Једном, путујући св. Ар. дође код једног чобанчета, које је трчало сваки час око буљука оваца, и свртало их у „пландиште", али оне никако да се смире, јер таман једне врати, а друге се уштркљају и побегну, па га запита: да ли има воде у тиквици, да му да, да се напије, јер је јако ожеднио. Дечак, трчећи за једном овцом, одговори му, не познавајући га: „Ето, чича, доле испод тога брега има један кладанац, па те молим, иди и напиј се, јер ми је нестало у тиквици поодавно, а не могу овце оставити саме, да идем на воду и захитам. Опрости, што те не могу послушати!" — Св. Ар. рекне: „Иди, „мушко", (тепање) ти, и донеси чичи мало воде, јер не могу може бити погодити кладанац, а ја ћу ти чувати овце, без бриге!" — Дете узе своју тиквицу и пође брзо на воду, а св. Ар. махне руком и Бог благослови, те се све овце скупише у гомилу — „смрхтеше се" — у хладовину. Дечак, сетивши се, да вук може случајно доћи по свој десетак, док се не врати с воде, па „чича" не ће знати коју овцу ваља да му да, поврати се мало с пута и рече: „Молим те чича, ако дође вук док се ја не вратим, подај му за десетак ону тамо најдебљу јаловицу;" па за њим оде брзо. Тек што је дете мало поодмакло, вук хајде право, те у пландиште и упита гордо, као какав паша, не познавајући св. Аранђела: „Јеси ли ми спремио десетак?" Св. Ар. му онда покаже прстом једно најмршавије „шиљеже" (лањско јагње). Вука то жестоко расрди, и онако разјарен, полети за најугојенијом јаловицом, а св. Ар. зграби детињу „цеваруу" (дудук, свирајку) те вука по задњицу и он падне. Од то доба се, „по благослову Божију", не штркљају више овце, нити пак сме вук удавити ма чијег брава без одобрења св. Ар. а све је то за **послушност** и **учтивост** дечкову. Од тада је остало и то, да је вуку, због његове непослушности, остао стражњи део трупа тањи (неразвијенији) од предњега, а и слабији, и укинут му је редован десетак. За то — додаду — вук и данас с тешкањем говори „Е, да сам слушао старијега, била би ми и задњина као и предњина, те бих могао понијети у зубима и самога вола!"

Ну вук не сме теглећег вола, и у опће ма какво говече, које је презано у јарам, удавити ни онда, када св. Ар. распрати вукове некоме човеку на појату, што овај није хтео празновати како ваља оне светке — празнике, који се светкују од зверова, јер је во „ранитељ" човјеков и „мученик". — Прича се:

Једном св. Ар. пошаље једнога вука некоме човеку на појату, да му удави овцу за казну, што није хтео празновати. Вук, хотећи самовољно да пооштри ту казну, удави томе човеку вола из јарма, место овце. Човек, не имајући чиме да оре, те своју чељад (децу) невину хлебом храни, потужи се св. Ар. на вука за то, и каже, да је нехотице погрешио и није право да толику казну претрпи. Св. Ар. се стане извињавати, како он није вуку наредио вола да му удави, већ је он то својевољно учинио и да ће за то казнити вука тиме, што ће га натерати, да са оним живим „парњаком" вуче у јарму док онај човек не купи себи другога вола. Тако и учини. Богу се допадне таква праведна осуда, те је „благослови" и у част тога покажу се на небу звезде „кола", и то: 4 назад, по две напоредо, представљају 4 точка, а две напред представљају, и то: она, што је више напред — вола, јачи је; она друга, мала заостала, представља вука, слабији је, па не може с волом барабар вући, теглити. И од то доба вук — веле — не сме никако давити говече, које је презано.

Трећа прича.

Разговарали се једном неки пастири и причали један другоме, како се тад и тад, у то и у то доба, на томе и на томе месту скупљају вуци из целе околине, па после — к'о санћим — дође Св. Ар. и распраћа их на све стране, и казује свакоме вуку чију стоку да сме давити. Међу чобанима наће се један „неверни Тома", који не поверује, и рекне: „Е, баш ћу к ноћи (довече) да отидем тамо, па ћу да се успнем на неко дрво, и да пазим, да ли ће истина тако бити!" Тако је — бајаги — и учинио. Отиде још за рана, и успење се уз дрво па је ту чекао. — Смркне се. Не прође много, па и месец изиђе. Тишина. Мало за тим, чује некакав шушањ од некуда. Погледао тамо од куда глас долази, кад, а оно један ћопави вук „дрис" „дрис" те баш под оно дрво, и ту стане. Оњушка мало, па онда „изви" (урликну) колико игда може! Ауууу! један пут, па други пут — ништа. Кад би трећи пут, чусе такво исто „вијање" на повише места у околини. Не потраје много, па се зададе некаква ломњава и тутњава кроз шуму. Скупи се читаво стадо вукова око онога дрвета. Онај с дрвета само трепље и све посматра. Сад већ није „Неверни Тома"; можда му се и препунило ведро вером. Око пола ноћи, у „глухо доба", појави се од некуда један коњаник, па право на ову гомилу. Кад га вуци опазише, грнуше сви на њ, е ће га мислиш, свега рашчупати, кад ал' они се сви око њега радују! Коњаник с коњем стаде не далеко од онога дрвета, а вуци начинише велики круг око њега, Сад св. Аранђео поче махати руком и распраћати вукове на све стране, и како на кога и куда покаже руком, тамо овај одмах и одлази. Пошто све распрати дође ред и на оног ћопавка, који није кадар стићи ни утећи. Њему рекне св. Ар. „Е, ћопо, шта ћемо сад с тобом, кад ниси кадар сам себи да прибавиш плена? Него, ено ти онога неверника на дрвету, сам ти је дошао, па чини с њим шта знаш!" То рекав, царну коња, оде, и — нестаде га некуд. Ћопа поћута мало замишљено, па дође под оно дрво и стане га обзирати", како се може попети. Узалуд. Почне и дрво гристи, и мучити се, да како год докачи неверника, али бадава, не може се. Најпосле га батали, и отиде. Дуго се мучио онај шта сад да ради, да ли да слази или не. Сиђе, па право без обзира те к чобанима у колибу. Исприча им све како је било и каже им, да га пусте у средину да легне између њих, јер може доћи онај ћопавко по њега. Пусте га у среду, и тако поспу. Кад се у јутро пробуде — хоћеш — онога нема а само му стоји до „поглавнице" јанџук и шубара.

Св. Аранђео је највернији Богу, за то му је и дао право над животом и смрћу свега што је живо на земљи, и он може узети „душу" свакоме створу, нарочито човеку кад год хоће. За то га и зову „Душовадником", и цртају га са терезијама у руци, које у исто време представљају и правичност његову. Од његова се суда нико и никуда не може сакрити, те избећи да дâ Богу душу. Ево како о томе вели и једна прича: Био некакав човек и жена, па никако да сврте децу — све им умирала. За то кад им се роди један пут једно дете, не хтедну звати својега старог кума,[1]) већ пође онај човек у свет да тражи другога кума. Јер у народу постоји веровање, да је узрок умирању деце „несрећан кум". Еле, онај се човек крене у „свет" са торбом о рамену и штапом у руци, ајд, ајде, ајд, па сретне Бога. — „Добра срећа, дедо!" Добро ти било, синко! А куда си пошао тако?" — упита га Бог — „Ја — вели — пошао, ако ће Бог да тражим себи кума". — И исприча му све за што и како. — „Па, лепо, синко ајд' ја да ти будем кум", — рекне Бог. — „А ко си ти?" — Ја сам Бог!" — „Е онда те нећу за кума, јер не радиш право. Неком даш

---

[1]) Код нас у Сврљигу овако раде они, којима умиру деца. Кад се дете роди, по што га окупају и мајка надоји, повију га у пелене, и изнесу на пут, на раскршће, док га још нису „молитвили" тј. док му још није свећеник очитао „водицу", и ту га оставе, а онај који га је изнео, обично бабица, прикрије се где год и мотри на њ, да га не би које псето или свиња удавила. Ко први од путника наиђе на дете, он је „детиња срећа", и њега узимају за кума, па ма ко он био. Кумства се мора примити. Чим на дете наиђе, одмах га узима на руке и каже „Да си ми живо и здраво, срећно и дуговечно, кумче!" Онда излази и онај који је дете изнео, и иду заједно с дететом његовим родитељима. После се тек шаље човек — обично отац опет свећенику по „водицу", коју код нас зову још и „молитва". Ту сад ручају, па кум оде својој кући. За крштење позову новог кума са погачом и чутуром вина, печеном кокошком, ћурком или прасетом. „Како је и колико је Бог дао". На крштењу кум даје име детету: „Најдан", Нађен (нађено дете:) Живко, Живојин, Живул, и овима слична, да би живело; или: Вук, Вуле, Вукадин, и овима слична, да би дете било здраво као вук, и да не сме на њ доћи никаква болест.

и одвише, док други мора црћи од глади и сиротиње!“ Бог слегне раменима, а онај продужи пут и оде даље. — Мало час, па сретне св. Аранђела. — „Добра срећа побратиме!“ рекне онај. — „Бог ти добро дао, брате! Ако Бог да тако?“ — „Ја — вели онај — пошао себи да тражим кума.“ И исприча онако и њему како и за што. — „Па, прими мене за кума“ — рекне му св. Ар. — „Ја бих те примио, али те не познајем“. — „Ја сам св. Аранђео „Душомер“. — „Е, кад је тако, примам те с драге воље; јер ти радиш право: вадиш душу како сиромаху, тако и богату, и силному!“ И тако се њих двојица окуме, и крену кући оног човека за крштење. Сад онај изроди многу децу, тако, да су му, што' но реч, хтела и уши појести. Стане он премишљати, шта да ради са својом сиротињом, и како да исхрани толику дечурлију. Дигне се једном те својем куму, и запомаже: „Аман, земан, куме ако за Бога и душу знаш, шта да радим, како ћу ти кумиће израните. Кажи ми бар какав год занат!“ — Св. Ар. легне раменима, поћути мало, па рекне: „Знаш шта је, куме, никаквога ти ни ја заната нисам учио, нити знам; него слушај, начини се ти врача, и давај болесницима разне „илаче“ (лекове), каква ти где трава падне, и пази, где ја будем болеснику којем стајао до главе или на грудима, значи умреће тај, извадићу му душу: коме ли, пак, будем уз ноге стајао, значи, не ће умрети, већ само лежи за казну, за рђаво владање и непослушност. Прве им немој ни лечити, а за друге се погађај, тако можеш зарадити и за се и за своју децу“. Тако овај и учини. Тутне се по свету, врачајући и лечећи болеснике, стекне подоста новаца и постане врло богат човек. — Кад, али дан по дан, па дође ред и на кумову душу! Дође једном св. Ар. и каже: „Куме, дошао је ред и на тебе! Човјек си већ остарео и наживео се доста и добра и зла. За то се спреми, а деци својој нареди шта и како да раде са имањем после тебе, па ћу ја тога и тога дана доћи код тебе, да идеш Богу на истину“. Јест, да, али се не мили куму мрети, те стане премишљати, како ли ће преварити и умаћи, јер му је жао толикога блага и госпоства, а зна да се „кум“ не уме шалити. За то смисли и учини уговореног дана овако: По што нареди својима укућанима све како и шта да раде, каже им, да ће отићи за неко време на далеки пут, те му слуге опреме најбољег ата; он се обуче у „стовално“ (празнично) рухо, припаше сабљу, задене пиштоље за „силаве“, метне фес на главу и завије чалму, па узјаше на коња и пође на пут незнано куда, само да би смрт избегао, и да га „кум“ не затекне код куће. Таман одмакне мало од куће, а кум ајд, те преда њ, и викне радосно: „Добра срећа, куме! Зар ти пошао мени на сусрет?“ — „Ајд, сиктер бре, од куд Турчин има кума!“ — оспе се овај на св. Аранђела. — „Добро, добро, куме, боље ти је, да си код куће умр'о, али сад све једно; на путу смо се кумили на путу ћемо се и раскумити“. — „Турчин“, и не чекајући да чује шта му онај „чита“ црне коња бакрачлијом (мамузама), па пролети поред „кума“ и оде безобзирце даље. Путујући тако, спази поред пута једну раку (ров), па рекне, више у себи: „О, колика је ова рака — јендек, — баш као да ју је „онај крвник“ за мене спремио али му ја бар умакох!“ Посмотри је мало с коња, па и сиђе, да проба, да ли би му била „таман“, кад би га „нешто“ у њу сахранили! Тек што он крочи у рупу а св. Аранђео викне: „стој“ и извади му душу.

О вештини у умној моћи св. Аранђела, ево како народ каже у својој причи:

Пре него што је почео Бог стварати свет, створио себи помагаче, слуге, који ће му помагати при стварању, а то су анђели, који се разделе на разне групе, а поделе у разне степене по старешинству у послу, који имају извршавати. Један од тих верних слугу Божих, по што је некако докучио тајну Божију, да може и сам нешто стварати, одметне се од Бога и почне за за себе стварати свет, а све уз пркос Богу. Тако: Бог ствара човека, а ђаво — жену; Бог — овцу а ђаво — козу; Бог створи псето, а ђаво — мачку; Бог — зеца, а ђаво — лисицу; Бог створи свирајку — дудук — а ђаво гајде мале — карабе; Бог, да би надвисио ђавола, створи велике гајде, а ђаво уз пркос — бубањ; Бог створи вола, а ђаво — коња; Бог створи пчелу, а ђаво осу; Бог — свилену бубу, а ђаво — гусеницу,[2]) и т. д. док се, најзад, Богу не досади, те почне премишљати, како ли би могао доскочити ономе „нечастивнику“, што му све једнако пркоси.

---

[2]) Ово слушах од бабе Милике у Лалинцима о овоме стварању, која ми исприча још нека створења Божија и ђаволска, али ја не прибележих одмах, а после сам заборавио.

Премишљајући тако зовне к себи и светога Аранђела, као најмудријега међу својим анђелима, и запита га, еда ли би му бар он знао и умео казати какав год начин, којим би се ономе „несретнику“ могло доскочити. Св. Аранђео се промисли мало, па каже: никако друкчије, до ли овако: Да спремиш ти једном једну велику вечеру, и да га позовемо на гозбу, као бајаги на помирење. Кад се сврши вечера и отпочне весеље, ја ћу као нешто да згрешим, а ти ме добро искарај, и, као, отпуди од себе. Тако ћемо се разићи, те од помирења не ће бити ништа, ђаво се не ће много после ни чувати од мене, кад му сутрадан одем и понудим се да ме к себи прими. Кад га преварим, те ме прими једном к себи, лако ћемо, после, док му сазнам све његове планове, и тајну његове моћи и силе. Бог радо послуша, и учини тако. Спреми све што ваља за гозбу, и позове његову екселенцију господина ђавола на вечеру. Овај после малог устезања — дође. Кад се свршила вечера, у најбољем весељу баш, и расположењу — плане на један пут Бог, и почне грдити св. Аранђела. Гости се онда узбуне, а госп. ђаво — „шумангеле“ на врата без „с Богом“. Сутрадан се дигне св. Ар. те код њега. Почне му се жалити на Бога, како му нико и никад не може угодити, како га синоћ за „бан-бадава“ избрука пред оноликим гостима, и „орезили“ (осрамоти), и још ту — шта и шта како је знао и умео оговарати Бога, само да би уверио ђавола, како мрзи овај на Бога, — па, на послетку, замоли ђавола, да га прими к себи, јер сад нема куд ићи, а он му се стане клети свим на свету, како ће му веран бити, и како ће га све и најтачније слушати, што му год буде заповедио. Ђаво се испрва устезао да га прими, изговарајући се, да су се, можда, они с Богом тако договорили, те да би га само преварили, али га најзад ипак прими. Дуго се после тога мучио и трудио св. Аранђео, да како било сазна где лежи ђаволу сила и моћ, и једва једном спази ђаволу некакву „ћулавку“ (капу) чудновату и сву у злату, коју је ђаво добрим оком мотрио и крио од свакога. Чим је то спазио св. Аранђео, стане кројити план на који начин да довати ђаволу капицу. Набави прво од некуда једну златну јабуку, па је — као санћим — почне крити и добро чувати, као и ђаво његово капче. Једном св. Аранђео понуди ђавола, да иду на купање. Ђаво пристане, те оду. Кад су се почели свлачити на обали, извади из њедара златну јабуку св. Аранђео, а ђаво је љубопитљиво посматраше, и упита за што ће св. Ар. та јабука. Овај се испрва као устезао да каже, али после објасни ђаволу поверљиво, да је у тој јабуци сва снага и моћ његова — св. Ар. — и да се он од ње никад не раставља, нити би је ма коме смео поверити, до ли њему — ђаволу. Овај се сад ослободи, те каже св. Ар. како и он има такву једну стварчицу, и покаже своју „ћулавку“. Кад су се свукли и хтели да скачу у море, рекне св. Аранђео ђаволу, да се може ко дошуњати и покрасти им стварчице, за то ће он своју јабуку бацити у воду, у море, па ће је после купања извадити. Баци јабуку, у воду, па одмах и сам скочи. Ђаво онда каже, да његова капица не може потонути, већ мора поставити стражара, да ју чува. Пљуне, и од те пљувачке постане сврака, коју постави да стражари код капе, док се они не окупају. По што се окупају и хтедну излазити, гњурне се св. Аранђео на дно у море, нађе своју јабуку и сакрије је, па изишав горе, каже ђаволу, да је није могао наћи, него да се гњурне и он, те обојица да је потраже. Ђаво пристане и гњурну се обојица заједно. Св. Аранђео се онда одмах врати и удари штапом у море, те се замрзне лед од девет педи и за десети покрије снегом. Брзо се за тим обуче, зграби ђаволску капу и нагне бежати, а сврака се почне дерати и крекетати. Кад ђаво чује дерњаву свракину, помисли да се морало нешто догодити с његовом „ћулавком“, те брзо појури горе, да види шта је, кад ал' не може изићи од леда. Сад тек настане мука за ђавола. Почне се „излитати“ (истрчавати, затрчавати) и бубати ногама у лед да пробије, али не може. У том излитању и ударању сломи једну ногу; и тек после другога лупања, пробије некако лед и изиђе на поље. Кад спази да му нема капе а ни одела св. Ар., сети се, да му је овај однео капу, те полети брзо за њим у потеру. Св. Аранђео је био далеко одмакао, али је ђаво нагло јурио за њим, и таман св. Аранђео да се упење на небо, а ђаво се баци канџом и закачи некако св. Ар. за средину стопала (табана). Сад св. Ар. викне за помоћ, те потрчи Бог са свима анђелима, и ухвате св. Аранђела за руке, па вући горе а ђаво доле, док се месо с табана не откиде, и св. Ар. извукоше горе на небо са ђаволском капицом. На небу

наста права радост и весеље, али се св. Аранђео снуждио и почне се вајкати, како ће да изиђе у свет са изгубљеним стопалом, онако „онакажен“. „Не брини се ти, — рекне му Бог“ — ја ћу наредити, од сад које се год дете роди, да буде са издубљеним табаном. „Дустабанлије“ (пуно-табани) су људи ђаволскога соја.

В. Каменица (Кључ) 1894.

А. Васиљевић,
учитељ,

(IX, 1894, бр. 1, 1. јануара, 10; бр. 2, 30. јануара, 24—26; бр. 3 15. фебруара, 40—41; бр. 4, 28. фебруара, 58—59.)

3

КАКО СЕ У СВРЉИГУ МИСЛИ О ЗМАЈЕВИМА

Прошле године повела се реч у „Вили“ у бр. 1. и још неколиким о „стухама“ и „здухама“ како наш народ у којем крају мисли о њима, те ми то даде повода, да кажем коју о змајевима како се о њима мисли и прича у Сврљигу. — Који се крај у Србији зове Сврљиг непознавалац ће наћи у бр. 1. „Виле“ од ове год. —

О стухама и стухачима или здухама и здухачима нисам чуо у Сврљигу, али како се причање о њима подудара са причањем о змајевима, то ако није здуха исто што и змај у Сврљигу, а оно се о здухама ништа и не зна онамо. А ево како се прича у Сврљигу о змајевима:

Змајеви су „огњена сила“ — духови, који штите поља и беричет у њима од разних непогода у ономе атару у околини, где они бораве по високим планинама и неприступачним местима и пећинама. Јављају се у разним облицима — могу да се претварају, преображавају: — у облику лепа момка, змије, коња, вола, или друге које животиње. Понајчешће се јављају ноћу у „глуха доба“, и прати их нека светлост и као неки шум и потмуло тутњање. Људима не чине никакве штете нити пакости, већ су им од користи, јер чувају поља од града (туча) и олујине — „алине“ да не дођу у њихову околину и пољу квара нанесу. Кад се подигне олуја и град, онда се каже „але се подигле и „вириште“, разбуктале се“. (У Сврљигу се често чује клетва међу женама: „Але те подигле и разнеле!“ „Вириште га изеле и распепелосале“ и т.д.). Оне то обично чине кад пођу у бој на змајеве, да се туку и отимљу о превласт над људима и светом; јер — веле — але, море, ђаволи, и друге „нечастиве силе“ непрестано кидисавају да преотму власт над светом од Бога, али Он са својом војском: анђелима, свецима и змајевима, и другим „чистим силама“, заштитницима људским — брани, и никако да га победе нити пак преваре, јер будно пази на свашта и на све стране и дању и ноћу.

У стара времена — веле — било је ових сила више, када је свет био бољи и побожнији, те су боље и чувале људе ове добре силе од разних бедâ и напасти, морâ, болештина, ала, и других нечастивих; али од кад свет поста **овакав**[1]**.)**, и тих је штићеника људских нестало, т. ј. њих има и данас, али се ретко појављују да их човек може видети. Баво и друге нечастиве утваре непрестано облећу око човека, да би га како год обрнули на своју „руку“ (страну), и вуку га концем к себи полако и неприметно, да се не би одмах осетио и отргао, па ако се за рана човек не тргне и не прибере, они га све више мало по мало заквачују и уплећу, докле га најзад не уплету толико, да се не може измаћи и вратити на прави пут, баш и кад би хтео, јер га је већ „ђаво преузео“ и њиме обладао, и тераће га куда он хоће и како он хоће; а кад би ђаво одмах повукао човека конопцем, он не би могао никога да превари, јер би се човек тргао и конопац прекинуо. И те би зле силе цео свет превукле на своју страну, да Бог људе сваки час не надгледа, не пази и не поучава. За то је Бог свакоме човеку, чим се родио, поставио Анђела хранитеља и бранитеља (савест), да увек мотри на човека да га како ђаво и други нечастивници не преваре и преотму. Па ако човек не слуша и не повињава се својему Анђелу како га учи, Бог га прво покара па и казни један пут два пут, па ако се и после тога не поправи и не врати на прави пут, Он га онда пусти, и „ђаво га однесе!“

Овако ми је често причала баба Радојка и моја покојна мати — Бог да им душу прости! — а слушао сам и од многих старијих људи и жена, кад год

---

[1]) Ову су, ваљда, реч употребљавали српски народни васпитачи у оваким и другим згодним приликама и пре сто, а можда, и пре неколико стотина година, па ће се и после толико год. употребљавати.

сам их изазвао да ми причају. Многе ствари нисам умео у своје време прибележити — а све се не може запамтити — те кад су ми доцније затребале, морао сам лутати и тражити поново. Али се то не море сваки дан и надокнадити, те се после реших и чиним како и ваља: све што кад чујем о народном животу и његовим обичајима, одмах (на месту), запишем, трпам све у једну врећу, па кад „ствашем“ (доспем) ја на тенани пребирам и дотерујем. Држим да тако ваља свак да чини, који мисли верно да прикупља народне обичаје и умотворине.

Чу канда се мало удаљих од главнога; да се поврнем и наставим, али — допустите ми — да почнем мало поиздаље.

Из овога што овде наведох из народнога причања о борби нечастивих и частивих сила, види се народно веровање и варовање које је остало још из старинскога многобожачкога заједничкога живота словенског, а слично веровање налазимо и код неких источних народа у предисторијско доба, као: Индијанаца, Перзијанаца, Вавилоњана, Мисираца, и др. који су веровали, да има добрих и злих богова, и да међу њима траје вечита борба о превласт над људима и васионом. Код Индијанаца је борба између божанства добра, Вишна, и божанства зла, Сива; код Перзијанаца је био Ормузд, бог добра и светлости, и Ариман, бог зла и мрака; и т. д. што нам пак сведочи, да је оваково данашње веровање народа српскога у нечастиве и частиве силе небеске, остало још из доба заједничкога живота индојевропскога, с неким само малим изменама, кад су Срби примили хришћанство, и према месту и приликама у којима се је кад српски народ налазио.

Анђели, свеци, виле и змајеви, то су народни идеали, који бране све оно што је у свету добро и поштено, браниоци и поборници правде, истине и поштења; а ђаволи, море, вештице, раконцуле и тушта и тма других ала и „неведа“, јесу рушиоци свега онога, што је добро и поштено — морално и религиозно. И народ то црта и описује у својим причама и песмама, карактеришући шта је добро а што зло, и износећи добре последице поштенога рада, а рђаве последице и пропаст оних који су радили рђаво и непоштено, као и оних, који су неправду и непоштење помагали или одобравали. Народне приче: „Правда и кривда“, „Права се мука не да сакрити“, „Отето — проклето“, и још многе друге — јесу народне поуке, народна философија, којима народ свој подмладак учи и васпитава, износећи му узроке и последице и добра и рђава рада; то нису научничка високоучена сухопарна излагања, већ занимљиве и разумљиве поуке. Народ има своје погледе на природу и свет, има своје науке и поуке, и својим начином долази до васпитнога циља; он васпитава свој подмладак онако, како му је угодно, и ствара карактере какви су му погодни и потребни у борби његовој противу душмана и насртача на његову веру, језик и лепе обичаје, који су му од дедова и прадедова његових остали, и које он будно чува и пази и брани до последњега часа, до последње капи крви. Тај је дух, та идеја, та борба и сачувала Србина од многих зала и најезда и поплава туђинштине; сачувала му језик, обичаје и народност, сачувала му свест, — будну свест српску о духовној заједници српској. Србин у борби није клонуо нити подлегао, већ се је вежбао и извежбао, челичио и очеличио, спремао и спремио — и готов је. На њега се срећа смеши, његова је слава и будућност, — Србина Бог чува! —

У песмама, пак, својим Србин је опевао своје јунаке и карактер њихов, опевао своје робовање с многим мукама и патњама, — песмом се је тешио и срцу својем давао одисаја; опевао је борбу своју и својих јунака противу непријатеља и душмана Србинових; опевао је радост и жалост; тугу и весеље, — та опевао је све. У песмама својим често помиње, како су српским јунацима помагале у бојевима и неке невидљиве силе божанске, као: змајеви, виле и свеци. За Краљевића Марка, идеала српскога херојства, прича народ — и сам сам слушао као чобанче једно дете где на сунцу седи и плаче јасмо сагонили у пландишта, и ми се деца окупили око њега, те нам прича — како је био испрва разуздан и сав поцепан сиротан дечак, који је чувао сеоске коње и говеда. Па једном, севатећи говеда, нађе у шуми у планини једно дете где на сунцу седи и плаче. То је било вилино дете, али он није знао. Он узме то дете, однесе под дрво у хлад, простре му свој гуњ и намести га да спава. Мало за тим, па дође од некуда једна жена не може лепша бити, и упита Марка од куд му оно дете. Он јој исприча како и где га је нашао, па му — вели — намузох млека

од краве те га нараних, и оно ето заспа, сироче. Жена му се онда каже да је вила, и да је то њено дете, и каже му, да тражи од ње шта му год срце жели, а она ће му дати за то његово доброчинство. Он се помисли, шта ли да тражи сад од ње? Па како су га често многа деца тукла, то он затражи од виле да му да снаге, те да га не може више нико надјачати и тући. Вила га онда зовне к себи, и да му из леве сисе њене те повуче једаред млека, па му каже да затресе једну велику букву. Он затресе с толиком снагом, да се почела и из корена љуљати. Она му да, те повуче сад и из десне сисе, па љуља букву и извали је. Кад је и трећи пут сиснуо из десне дојке, па духне, почну се гране с околних дрвета трести и неке падати на земљу. За тим вила узе своје дете и отиде у гору, а Марку каже за једно кржљаво ждребе шарено, које је близу њих пасло, да узме од његова газде место ајлука, јер је и оно духовито; и кад му — Марку — помоћ затреба у каквој невољи, да је позове и она ће му се одазвати. Неки причају, да је вила и тог ждрепца задојила по жељи Марковој, јер га јако волео а и сажаљевао, по што је био исте среће међу својим друговима, као и Марко међу својим. Марко веле — учини како му је вила казала, и изађе на глас као јунак, коме нема равна и који се никога није бојао „разма једног Бога истинога". Та га је вила после свуда пратила на његову „Шарцу дебеланцу", и увек му се на невољи нашла, како се и у песмама вели. — За Милоша Обилића се прича, како га је кобила ождребила, а виле га нашле и отхраниле; и т. д.

Тако се исто прича, да и змајеви помажу људима и добрим јунацима, али да видимо како.

У народу се чује реч **змај** и **змајевит** (човек или која животиња). Змајеви су огњене силе — дуови, а за змајевита човека се вели, да се родио од обичне жене а од оца змаја, који је код те жене долазио, те и гегобна постала од њега. (И змајеви, дакле, као чисте силе, приносе жртву на олтар богињи Венери, као и „грешни двоножац"). Змајеви чине неки засебан свет „тамо негде преко „сињега мора" у Невидима", куда стопа грешнога човека нити је кад год допрла, нити пак икад може допрети, а овамо привремено долазе код људи, ради одбране ових од нечастивника а по наређењу Божјем. Народ их замишља према себи, те им приписује људске страсти и људско друштвено и државно уређење. Имају — веле — своју царевину и својега цара са столицом у граду Негдину, где је и сва царска војска, све самих огњених змајева. Змајеве је опевао наш народ и у својим песмама. Тако, у песми „Љуба огњевита" вели се: . . .

„Говоре јој два сива сокола:
„Нисмо браћа, нити братучеди,
„Но два друга из зелена луга,
„Имали смо и трећега друга,
„Лудо, младо, на далек' залете,
„Чак залете преко мора чарног,
„Там' га кажу и оженио се,
„Узео је љубу огњевиту,
„Када ходи, како ветар веје;
„Кад говори како сабљом сече;
„Она двори цару на вечеру,
„Месец греје цару на веречу".
— — — — — — — — — —

У песми „Љуба змаја огњенога" прича се, како је змај пронео под крилима девојку, па ожедневши јако, пошаље је на воду, где затече три млада бећара, и каже им:

„Прођ'те ме се, три млада бећара;
„Ја сам кћерца цара честитога,
„А сестрица паше босанскога,
„Вјерна љуба змаја огњенога".
„Пак пролеће преко равна поља,
„Како зв'језда преко ведра неба".

(Вук, песм. књ. 1. 1981.)

Слушао сам причу, како је у гулијанској планини у „Малом Камену" једној пећини, више села Гулијана, живео некад змај, коме су чак и име запамтили — „Стојан". Док је њега било, у гулијанскоме пољу и у целоме Сврљигу било је берићета — Боже — не може боље бити. Он је имао својега „побратима" змаја на Јастрепцу, па ни један облак са градом нису пустили да у њихову околину дође. Често пута је Стојан — причају, како су њима други причали, да су чули причу — чим се на Јастрепцу појави облак, одлетео, у сред дана, у облику сокола право ка своме побратиму, и отуда доводио у Сврљиг облаке са лепом кишом. И дан дањи — веле — облаци траже Стојана, јер ће се прво појавити облак на Малом Камену или на „Зеленом врху" (највиши вис на гулијанским планинама, па тек онда почне киша падати, (што је природни закон, да планине и шуме привлаче облаке). Али ево шта причају да се десило, те Стојана змаја данас нема. Једном, а биће у очи „Музи —

Грудве", дан пред Ђурђев-дан, отишле неке девојке Гулијанке, да беру здравац под Малим Каменом за Ђурђевске венце. Берући тако здравац, певале су: „Здравче, венче, беру ли те моме?" Кад на један пут изиђе пред њих један леп момак као уписан, и стане се с њима разговарати и шалити, и најпосле запита једну међу девојкама, која је била најлепша, хоће ли поћи за њега. Она није хтела, хтела ли ће бити, али од браће није смела, тек њу братац змајо подбинчи — те у његову пећину. Другарице се њене разбегну — к'о санћим — и јаве њеној браћи и оцу. Цело се село узбуни, али бадава! Куд' ће „шут с рогатим?" Шта нису радили родитељи и браћа оне девојке, док једва на једвине јаде нису натрапали на некакву бабу врачарицу — анатема је било и са вештицом! — те ти нашем Стојану шуленце ракије и у њу мало „бабине деветине", и он — „оде Богу на истину" — Бог да му „чисту" душу прости! Тако ти Гулијанци осташе без змаја, и од онда заковрнуше, да им ни попа Марководићева молитва не може помоћи", заврши шаљиво чича Јова из Округлице; а слушао сам ову причу и још од неких.

Има доста оваквих прича о змајевима и отмици девојака у Сврљигу. Тако, прича се да је некада змај живео и у оној пећини у сврљишкоме ждрелу, према староме сада граду Сврљигу; у пећини у преконошкоме атару, близу које је пре 2 год. откопана некаква зидина, коју сматрају за црквиште, а личи као да је некада ту била каква бања у римско или турско време, или можда за владе Немањића. Ит.д.

Да се змајеви — веле — могу претварати и у облицима разних животиња појављивати, помаже им њихова кошуљица (танка покожица), коју кад на се метну, не види их човек, и после се појаве овако или онако. Најчешће се појављују у виду крилате огњевите змије, а кад иду пред облаке да се бију са алама, онда су као орлови или друга која тица, или и као невидљива сила. Оружје им је у бою некаква пераја — огњени мачеви, и јако се чувају да их не такну и не ране; а ако би кога у бою ранили, рањени се за 8 дана мора осветити — то му је термин — иначе мора угинути више од јада но од ране. Деси се који пут, да се и змајеви међу собом заваде и потуку због облака: једни вуку облак на своју околину, други на своју, и тако се покрве (к'о живи људи!) У том их случају њихов — змајски — цар мири и суди. (Да ли — Боже имају и адвокате?).

Приписујући им људско уређење, народ им приписује и људске страсти и слабости. Змајеви се — веле — могу наљутити на људе, кад их што увреде, па отићи из те околине, и онда, тешко си га тим људима а и целој околини, јер поља не ће беритета доносити, а и што би га било, град и велике суше сатрће све. Па и здравље међу људима и стоком не ће бити добро, јер ће онда разне болештине, але и неведе (невиде) нагрнути на ту околину, и немају се кога бојати.

Змајеви не морају увек односити женскиње у своје пећине и планине, него се може по који — кажу — навадити на коју „чисту" жену или девојку, па и њиховој кући ноћу, у глухо доба, одлазити да их нико не осети, нити види, и кад тамо дође, скине своју кошуљицу и појави се леп момак. Таквоме змају не сме нити пак може ма ко прекратити долазак. У песми „Царица, Милица и змај од Јастрепца" (Вук. II.) каже се, како је змај долазио и код Царице Милице, и нико му ништа није могао, док га није Царица искушала, те га је после убио змај — деспот Вук из Купинова. О моћи змајеве кошуљице помиње се и у нашим народним песмама: „Змија младожења"; „Секула се у змију претворио", и др. (Вук. II.), Кад се та кошуљица крадом спали, — коју он увек под узглавље меће — змај мора угинути, јер се без ње не може никуд маћи. Причала ми је моја баба, Радојка, како је негде код неке жене долазио тако ноћу змај, па му нико није смео ништа чинити, и та је жена хтела од њега да умре, толико је ослабила. Њени се онда ударе по „врачке" (врачарице), те им нека баба каже, да ће моћи одбити змаја та жена, ако пусти „нечисту веру" (нехришћанина) код себе. И она пусти циганина, те се тако змај после одбио. Али је та жена од змаја остала „тегобна", и кад се дете родило — било је мушко, јер се женско од змаја не може зачети — родило се је са кошуљицом и криоцима под обе „мишке" (пазухе). Да не би дете постало змајевито, каже им та врачарица, те детету сагоре на свећу ону кошуљицу и опрље крилца; али није могло дуго живети, јер су га змајеви убили. — Змај се може још одбити да не долази код жене, ако се нађе лој од сагорелога змаја, који ће та жена чувати при се-

би, и чим змај осети мирис, не сме више долазити код ње. А сагорети змај може, ако га але преваре и затекну у каквом шупљем дрвету, или и у пећини, па запале, те изгори; и од његова пепела се начини лојана згура, коју жене и бабе врачарице набављају и чувају за лек.

Ако се таквом новорођенчету не сагори кошуљица и криоца, оно ће бити змајевит човек, и иђи ће са змајевима у бој противу ала и вириштa — ветришта, али само његова душа а тело му лежи мртво на земљи, док му се душа не врати по свршеној битци, ако тамо и не погине. Тело се не сме ни по што дирати, јер ако би н. пр. окренули главу онамо где су ноге, не би се више ни дигао. Те за то добро мотре укућани, где има змајевита човека, а и они који га знају, ма да се то у највећој тајности чува и ником се, нити он сам, нити ко други не казује.

Причао ми је подавно мој стриц Никола, како је слушао, да су једном косили неки људи код спахије Турчина на „Миреновској Кули“ близу Пандирала (на источној страни Сврљига) на граници српско-турској пре рата 1876. г.). Међу тим косачима био је и један змајевит, те кад је било око подне, зада се јака олуја са црним облацима од „рињских планина“ (с југа). На једаред тај косач, змајевити, заспи — умртви се; из дружине су га неки познавали, те кажу и осталима да га не дирају. Настане јако трескање и севање под небом, а кад је то престало, почне лепа кишица да „ромиња“, и онај се пробуди. После им је причао, како су **турски змајеви** повели били облак са градом на **српску страну**, али им он са још двојицом **својих другова** стане на пут, и би их они турски надбили, јер их је било 9 и Турчин спахија — њихов газда — придоће као десети, да **српским змајевима није** притекао у помоћ један, такође српски, чак из Мађарске, те их, вели — најурисмо и седам ранисмо па и овог нашег газду. Кад су у вече отишли да им плате надницу, Турчин се — веле — много љутио на онога косача, и казао му, да га више не прима, па и џабе да би му косио.

Оваквих се прича доста може чути у народу. Ја сам их слушао.

На крају да кажем још ово: „здуха је јамачно постало од **с** и **дух** — духа — па је спојено, и **с** се умекшало пред тврдим сугласником **д** у **з** = **здуха**, што казује, да поред обичнога духа човека има још један дух или моћ, сила, која га чини видовитим, да гледа и види и оно, што обичне очи људске не могу видети. Тако наш народ мисли и верује, а наша је дужност да познамо свој народ, и „учинимо онолико, колико можемо, па смо учинили колико треба“.

В. Каменица, 20. фебруара 1894.

Алекса Васиљевић,
учитељ.

(IX, 1894, бр. 9, 15. маја, 136—137; бр. 10, 30. маја, 154—155; бр. 12, 30. јуна, 182—184.)

4

ИЗ НАРОДНОГ ВЕРОВАЊА И ВАРОВАЊА У СВРЉИГУ

Младенци и Благовести

„Младенци — равноденци“
„Благовести — приповести“

Младенци или 40 Божјих угодника младенаца, мученика за хришћанску веру празнују се 9. марта а Благовести — 25. марта. Ова су два празника доста — слична по празновању народном, и обично се продужава и чини на Благовести оно, што се није могло учинити на Младенце. На ове празнике — по народном веровању — треба рано устати с постеље — уранити, и „пређисунца“ (пре сунчева изласка), отићи на какав извор или реку, ту се најпре умити, па затим узети из реке или извора један помањи камен и зажмуривши, бацити га преко себе, па брзо запушити уши, да не би чуо и видео, кад и где ће камен пасти. Ово се чини за то, да не би чуо и видео преко целога лета змију. Али и иначе, не ваља се“ чути пâд каменов на земљу „због здравља“.

На дане ова два празника ни по што се не сме поменути име: змија, да не би преко лета уједале људе и стоку. По народном веровању змија не сме изићи из својега зимовника у земљи пре Благовести, као и што не сме остати на земљи по Крстову дну (14. септ.). Тако им је „опредељено“ од њихова заповедника светитеља. Која пак остане на земљи после Крстова дна, та је „мрсница“, т. ј. ујела је неко марвинче или човека „без одобрења“, па је земља „не прима“ као преступницу, онако исто као што и одвише грешна човека, мртваца, „не прима земља“, већ га ноћу избаци из гро-

ба"). Ко на Благовести види змију ваља да пази, да му како год не умакне да ју не убије, јер ће му однети срећу. Кад је убије, па кроз њене чељусти посади у земљу чешаљ бела лука, и после кад изникне, узме од тога лука и метне, зашије, себи у појас, не може му се ништа укрити испред очију, јер постане „видовит", и може познати сваку жену, која је вештица, а не може за њ прионити нити му се укрити ма каква чаролија или мађија. Али — обично додају они, који тако причају — „не ваља се" такав човек бити, јер не може свак да има јуначко срце, па да се не уплаши, кад види толико чуда и страшила на овоме свету, и може од тога да се разболи, па и да умре!"

На Младенце и Благовести пале људи ђубре и „буњиште" (кућње — сметлиште) од змија, и инсеката и ситнијих животињица, штеточина, да не сатиру расаде и пољске усеве, и разно воће и поврће.

На Младенце, у славу 40 мученика Божјих, умеси се 40 пресних колачића, који се зову „младенчићи"; па се зовом (базовина) или стручком босиока озго набоду на више места, и кад се испеку, намажу их озго медом, па онда раздају узајамно по родбини и суседству. Медом се мажу да би била година и беричет у њој благ. Осем младенчића месе тога дана и по неколико пресних (без квасца) хлебова — погача, од којих једна је погача по важности за тај дан оно, што и колач о крсноме имену, и у њу, док је још неиспечена, метну сребрн новац, пасуљ или боб, клас (влат) пшенице, обично, или другог којег жита за добар плод (беричет) у години. О ручку ломе ову погачу сви заједнички, и кад је сломе, свак у својем делу тражи у чему је сретан. Ако ко нађе у својем комаду погаче метнути новац, биће сретан у новцу постаће трговац и богат човек; ако ли нађе клас жита, или зрно пасуља — имаће среће у земљорадњи. Нађени новац остаје ономе, који га је и нашао, и тај ће му новац бити као неки квасац или маја, чуваркеса, зачетак среће у парама и његовој трговини и целоме газдинству. Отуда је и остало оно код нашега народа у обичају, да сваки домаћин куће, који кућевном кесом рукује има по какав стари цванцик, или други какав новац у кеси, који се из кесе никад не вади, као да не би с њим и срећа изишла и газдинство кућње да се тиме не претргне. У кеси се чува још и нађени новац на путу или на другом којем месту, и не троши се тај новац — „не ваља своју срећу давати и терати је од себе, кад је сама дошла". Наш сељак никад неће дати из своје кесе и последњи марјаш, па макар му и највећа нужда била, или да му не знам шта било даш за тај последњи марјаш (5 пара), те да му остане празна кеса, јер држи да ће му с последњом паром и срећа отићи.

Кад пристављају жене у јутру лонце, међу у њих разне сорте варива, те да буде и разне среће преко године: у беричету, у људима, у стоци, и т. д. да би било н. пр. разних јагањаца: и мушких и женских, и црних и белих.

Младенци и Благовести.

„Младенци — равноденци"
„Благовести — приповести"

На Младенце и Благовести нарочито сматрају за добро, да раде што по вртовима и воћњацима, да коју воћку потчисте или очисте од гусеница, а нарочито пресађују тада воћке, а на Благовести поред пресађивања још и калеме, да би био благ род од накалемљене воћке, јер верују, да ће се тада примити свака воћка и калем, па ма и рђаво да се посади. Сађење, просађивање и калемљење воћака сматра већина нашега народа као какав побожан и чаробан посао, и верују, да примање не зависи толико од вештога рада посленика, колико од некакве невидљиве силе или среће, која помаже посленику у том његову раду; и коме се воћка и калем прима, кажу за таквога човека да је **добрих руку**, а којем се не прима воћка и калем,

---

[1]) Из својега детинства памтим овај случај: у селу Округлици беше умр'о деда Цоја, чувен са својега богатства на далеко. У вече га саранили у гробљу по хришћ. обичају. Те ноћи прошао човек с колима из воденице с мливом поред гробља, и смотрио некакву ватру ту. Помислио што је помислио, па па продужио пут. Сутра дан нађу — старца са сандуком ван гроба. Брзо се растурило из уста у уши, како га је „земља избацила", „не прима га", јер много сиротињу глобио, док се је обогатио, па га сад Бог казни, и земља га не прима. Међу тим, његови синови Јованче и Игњат, као отресити људи, јаве за то власти, да потражи ко им је ноћу ископао мртва оца, и кривце да казни. Власт поведе истрагу, и пронађе кривце, који су мртваца ископали, мислећи, да ће код њега наћи доста пара, јер је обичај, да се баца новац у сандук.

(који није добро вешт тому послу, будући је сађење и нарочито калемљење воћака фини посао), за тога се каже да је **лоших рукү.** Разликују још **лаке руке** и тешке руке. Тешких је рукү онај коме одмах угине — не праћа се — живина или брав, кад закоље; нити може лако марвинче преболети ударац онога, ко је таквих рукү, те за то оно и хукају у рукү чобани и други, кад незгодно ударе коју овцу или ма коју стокү, да би тиме као отурили или бар ублажили бол. Ко је пак лаких рукү, томе ће лако и отрпети и преболети ударац стока, и томе се дуго праћака живина и брав кад закоље. Згодно је овде споменути, како у народу постоји веровање, да човек може бити још и **добрих очију,** или **лоших очију**. Човек лоших (рђавих) очију може стокү, дете, невина момка и девојкү да „урекне", да им какво зло или болест нанесе само својим погледом **таквих очију. Такви** људи имају обично састављене, спојене, обрве једна с другом на месту више корена носнога, које се место зове „крст" или „звезда", где — веле — змија гледа човека, кад хоће да га уједе, па ако човекү ту „пише", да га сме ујести, она ће га ујести, иначе, ако не стоји „написано", не сме га дарнути, па ма шта јој урадио. Кад кога урекнү злим очима, или, како обично бабе врачарице кажү „ухватио од очи", онда му која баба врачарица „пребаје од урока" и после га хладном водом умије по лицу, око слепи очи, и испод пазуха, „испод мишке", па урок одмах пролази, (разуме се, али не од бабинога бајања, већ од хладне воде).

Ова су два празника почетак године за сејање разнога семена. За то онда износе семе први пут од нове године и мећү га или у земљү или у воду да набубри, да се напуни, те и година да буде пуна берићета. Најбоље је време за сејање жита од Младенаца до Благовести, јер тада — веле — изникне скоро свако зрнце, и после добро напредује, а нарочито ако га још и који мраз захвати док још није велико израсло. Али није баш добар сваки дан преко недеље за изношење семена из кошева и амбара. Најбољи је дан за то субота, па онда понеделјак, јер су то сретни дани по усеве. За то сваки орач зна, и спреми онолико семена за сејање, колико ће му бити доста за целү недељү, седмицү, а после не „брца" у кошеве више, јер се „не ваља" за жито и берићет. Кад се семе први пут изнесе на њиву, тога се дана не кува у кући никакво варивo нити жито (пшеница), нити се пак сме онда пећи или „пуцкати" (кокице) кукуруз, да не би био кукуруз и жито „главњичаво", и испуцано и штуро, „ужегнуто". „Кореньиште" (кочане, тулуске) с опроштенога клипа кукуруза (кад се зрна скину) за семе, први пут кад се кукурузно семе износи на њиву, мећү у воду у какав вир, да набубри и напуни се, те да се и кошеви у јесен напуне кукурузом.

Ако на Младенце и Благовести пада што из неба, или је мутно време, биће берићетна година; а ако је лепо време, ведро и сунце греје, онда ће бити сушна година, те и неродна или мало родна „мршава".

Кијање у ова два празника, а нарочито за време ручка, јесте добро, „срећа", т. ј. предсказање среће, и да ће се у таквом истом стању дочекати и до године тај дан, Младенци, или, ако се кихне на Благовести — Благости. За то онда немењују што на поклон ономе, који је кинуо, на пример: — намени му се једна овца, или јагње, или друго што; али обично се намењује овца, јер је она божји створ, а коза је ђаволски, те се за то коза и јаре никад ни за какву „молитву" не узимају. Па и овца и јагње, кад се кољу за какву молитву (о Бурђеву дану) или подушје, узима се за то **бела** а не **црна;** јер бела боја — по народном држању — показује добро нешто — радост и весеље, срећу, а црна — жалост и беду, несрећу. Отуда оно и сматрају за срећу, кад с пролећа први пут виде бело јање, белога лептира, па још ако је овај у лету (а не стоји) онда је и боље.

Ако је у кући било свадбе преко зиме, млâдâ спреми дар чобанину (свекру обично, ако га има, или ко је други), и на Младенце или на Благовести наиђе са још некима из куће на појату, ту пољуби овчара у руку и да му дар: чарапе, рукавице, тканице (појас), или друго што, а он њојзи поклони, управо „намени" њеној срећи једну овцу јагњеницу, или двиску, у којој ће — овци — боравити њена срећа у стоци. Могу сви укућани бити несретни у стоци, а само млада да је сретна, и по њену срећу запатиће се стока и неће дати да се претргне тор. Па не само срећа једне задруге у стоци већ и целог газдинства, обично не живи у човеку, јер

може нечим да је оскврнави, већ борави у каквоме марвинчету[2]); па ако то марвинче угине или га закољу, срећа прелази у друго које или може прећи и у које добро и поштено чељаде у тој задрузи, и напретка ће бити у том дому дотле, док има те среће, т. ј. она не умире, али може ту кућу да остави, ако је укућани нечим њаљуте или „оскврне“, као: непослушношћу и непоштовањем од стране синова и кћери према родитељима; неуљудним понашањем млађих према старијима, и т. д. и онда мора та кућа да пропадне, јер ће остати без среће — „баксуз“. Та безсрећност или опогањеност, (баксузлук), може да се распростре и на земљу и све имање, и онда се „не да“ никоме на томе имању да се настани и дуго живи. Ако би се који и настанио на таквом којем имању са својом породицом, мора му чељад дотле умирати, док се та кука и имање „не опере“ од онога греха, што га староседеоци учинише, те и потомство да мора испаштати. За то се сељаци клоне таквих имања и не гледају их добро, и на такво имање не ће свако (данас, а некад је било нико) да отиде, да га „приведу на девојку из те куће, где је нека кућа несретна у мушким главама само, јер су сви мушки помрли. Ну може и да се очисти такво имање неким поклоном цркви или манастиру, или каквом задужбином, и онда ће се повратити срећа те куће на своје старо место, и биће опет напретка и добро. За ово има небројно прича по селима, како се „не да“ на томе и томе несретном имању никоме да се настани и дуго живи, као и за што је које имање постало тако несретно. — То су народне морално-религиозне поуке; њима васпитава свој подмладак. У томе му ваља помоћи где треба, али му не одмагати где не треба.

У очи Младенаца и Благовести мора се отклопити свако сечиво, које се отклапа и заклапа, као: бритва, ножице, и др., те да би се сутра дан смело што њиме радити; јер ако га затече празник заклопљена, не сме се отклопити, нити ма шта њиме радити. Овако се чини да не би могле змије преко лета отварати уста и уједати људе и марву.

Најбоље је време за јагњење оваца од Младенаца до Благовести, за то добри чобани мотре још у јесен на то, знајући колико овца мора носити своје јагње. Које се јагње прво ојагњи, добије име **ранче,** и њему се мође први венац о врат на „Музи-грудви“, кад се оно први пут овце помузу од Нове године на дан пред Ђурђев дан, или боље у очи Ђурђев дана; које се ојагњи на Младенце, добије име **младенче** (а кад одрасте: младеноша), и њему се мође други венац на Музи-грудви; а ако би се које ојагњило на Благовести, даду му име: **благоша.**

На Младенце као и на Благовести донесу рано у јутро врбове, или, ако има, дренове прутиће и њима шибају (полако) јагањце, говорећи: „Зелена врбица, весели јагањчићи.“ То се чини за здравље „младића“ (јагањци) и све стоке.

Ако је преступна година, Младенце не ваља да дочека млада код куће младожењине, већ мора у очи празника да отиде кући очевој, или ма куд у родбину, јер се — веле не ваља за пород и од змија да младенце заједно затекну Младенци. Не ваља ни двоје покладе — месне и сирне — мла̂да̂ да покладује у једној кући, већ једне у кући свекрвој, а друге код својих родитеља.

До Благовести млада не меси никако хлеб у својој новој кући, младожењиној, а тога дана умеси први пут и то пресан хлеб. На Благовести први пут за то, да је благе руке, и у опће, да је блага и драга свима укућанима. То у неколико преставља и сам онај пресан хлеб. Пресан се хлеб меси на ова два празника за то, што „не да“ Св. Петка да се кисели и поткваша тесто, те се с тога и преко целе године не меси кисео хлеб у петак, јер се то „не ваља за женску страну“. Млада меси хлеб са венчаним прстеном на прсту, а тако раде и друге жене, да не би иначе био „мрцинав хлеб.“ На

---

[2]) Има једна прича, која казује, како је некакав Турчин дошао једном Хришћанину у кућу за време Великог поста, и затражио да му спреме што мрсно за јело. Али како је тај Турчин био „видовит“, те опази да сва срећа тога Хришћанина лежи у једном јунету, то затражи од домаћина, да му то јуне заколье, те како би му целу срећу појео. Домаћин не знајући, заколье јуне и припече уз ватру, па да једном дечаку да обрће, а он је распремао по кући. Пециво се распече и почне капати од њега лој на разгрнути жар. Турчин задимио свој чибук и ужива, посматрајући пециво. Покрај ватре седело и једно дете и грицкало комад суве проје. Кад се Турчин заледао у страну подметне часком дете свој комад проје, те му накапље с печења, и поједе, Тиме прође и срећа с јунета на газдино дете, а гост остане јалов.

то пазе свекрве и старије жене, да која редуша не би како заборавила.

У опће, што се жели да буде преко године добро и благо, чини му се почетак на Благовести, јер „не ваља“ свакога дана што започињати, а овај је дан најбољи и најблажији, и све је на свету овога дана добро и пријатно; Тако је Бог одредио и благословио, а људи ваља да чине по Божијој!“

Вел. Каменица.

Алекса Васиљевић.

(X, 1895, бр. 5, 15. марта, 74—75; бр. 6, 30. марта, 90—92.)

5

ИЗ НАРОДНОГ ВЕРОВАЊА И ВАРОВАЊА У СВРЉИГУ

Видов-дан (15. јуна).

Празнује се поља ради. До Видова дана, обично, не косе сељаци, — „док св. Вид не види“. То је, дакле, дан од када ваља да почне косидба ливадâ, као што је: Ђурђев дан када се једе јагњетина; Прокопијев дан, од када се почне вадити мед из кошница и јести; Преображење — за грожђе; св. Андреја — за куван млад кукуруз; св. Мрата — за младу живину; и т. д. (који ће се празници по реду у своје време штампати на овом месту).

Овога дана износе девојке своје рухо и дарове на поље на сунце, да их види Видов дан (св. Вид), и да дâ „изводе“, јер је он чувар патрон — свих извода и шара (модела, мустрâ). Тога дана устају девојке и младе жене рано, и иду на какав извор или кладанац, те се умију, а у воду мећу Видову траву (Видовчицу) и друге миришљаве и лековите биљке, ради вида и здравља очију, и лепоте лица. Све то чине (брање трава и умивање) пре изласка сунчева; а кад се сунце појави, окрену се к њему, истоку, и прекрсте се три пута, говорећи: „Виде, Видов дане! што очима виде(х), рукама да урадим!“ После иду једне другима и разгледају шаре и изводе, јер је ово као нека изложба женских ручних радова на селу, што је од користи по домаћу индустрију. Свака се труди, да започети рад раније дотле сврши, јер не ваља да Видов дан види незавршен рад.

словенско, српско доба. Кад су доцније Словени — Срби примили хришћанство, ови су празници остали, само су им дата нова имена, по новим божанствима. Тако је Перун постао Илија, Дажбог — Ђурађ, Ладо — Ђурђевдан, Мокош — Петка, Живана — Ђурђица, Сварог — Никола, Световид — Вид, Јарило — Јарилица, Коледа — Божић, Дабог — Василије, Сирин — Сирница, Ярица — Ђурђица, Ладица — Ладица, Ладица — Ладица, Ладица — Лад

ћанство, замењени су ти празници ришћанским празницима, али су обичаји задржани: Бадњак, Коледе, Додоле, и т. д. и поред свега свештеничког упињања да се то искорени. Што је вековима стварано, вековима ваља и обарати.

Ма да су Словени, па и Срби, имали ратнога бога — Давора („Давор, доро, Давор, добро моје!"), представљао је ратну срећу и Световид преко својега Белца коња, кога су хранили свештеници богу Световиду и кога је он узјахивао — невидљиво — и помагао својима у рату. За то су му заробљенике приносили на жртву. Световид је могао у унапред видети на чијој ће страни бити победа, јер су његове очи виделе и оно, што људске — обичне очи не могу видети.

Данас се чује у народу, да је та и та жена или тај и тај човек — „видовит", и да може видети и оно што обични људи не могу. Видовити су људи јамчано некакви потомци, слуге или коњушари (сејизи) бога Световида, као што су „виле" — превијале — потомице богиње Живе*).

Не рекох, да останем жив, већ да изазовем кога бољег.

Адрани, на Видов дан 95.

А. Васиљевић,
учитељ

(X, 1895, бр. 18, 30. септембра, 281—282.)

6.

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ИЗ ЛУЖНИЦЕ

(Пиротски округ)

Жута јеменлика

(Пева се и игра у Кални Власотиначкој)

Жута јеменлика, леле, жута исцавтела,
Жута исцавтела[1]
Жута исцавтела, леле, над воду
цавтела,
Над воду цавтела, леле, обрари ју
пили,
Обрари ју пили, леле, па се поболели,
Па се поболели, леле, невесте до'оде,
Невесте до'оде, леле, простирке
простиру,
Простирке простиру, леле, за болни
овчари,
За болни овчари, леле, они болни
лежу,
Они болни лежу, леле, све им лоше
бива,
Све им лоше бива, леле, девојке
до'оде
Девојке до'оде, леле, простирке
простиру,
Простирке простиру, леле, това[2] росне
ћитке
Това росне ћитке, леле, узглавље им
међу,
Узглавље им међу, леле, своје беле
руке,
Своје беле руке, леле, овчари спавају,
Овчари спавају, леле, на добро им
иде.

Прибрао, Дим.[итрије]
Д. Поповић

Жеља болне Виде

Вида болна лежи,
Болна бога моли;
„Боже, мили Боже,
„Умори ме Боже,
„Лети у недељу,
„Зими у суботу
„Док су браћа туна,
„Ковчег да направе
„С двоја троја врата.
„Од једната врата
„Друшће да до'оде,
„Ћитке[3] да доносе;
„Од другата врата
„Мати да до'оди,
„Мати да до'оди,
„Свећу да ми пали;
„Од трећа врата
„Сунце да ме грије,
„Сунце да ме грије,
„Ветар да ме веје
„Покров да ми суши
„Од мајкине сузе.

Три сунца

Изгрејало ми три сунца,
Три сунца на мајкини двори;
Да несу вој[4] три сунца,
Нело[5] су вој три сина.
Један оре белију,
Други води суријују,[6]
Трећи гради градину,

---

* Види о томе у „Неретљанину" за ову год. расправу госп. Ј. С. Виловског

[1] У певању се друга половина сваког стиха понавља.

[2] Те.

[3] Цвеће

[4] Јој

[5] Него

[6] Стадо

Што то оре белију,
Њему на дан долази;
Што то води сурију,
Њему на ноћ долази;
Што то гради градину
Њему на дан долази.

Рашчини ми...

Стано, Јано, црвена јабуко,
Рашчини ми што си учинила;
„Да ја нисам ништа учинила,
„Само сам ти трагове обрала,
„Један сам ти у невен турила.
„Други сам ти у огањ бацила
„Трећи сам ти у татол бацила;
Невен вене, ти за мен' да венеш,
„Огањ гори, ти за мен' да гориш,
„Татол пуца, ти за мен' да пуцаш.

Прибрао, Дим.[итрије]
Д. Поповић

(X, 1895, бр. 23—24, 30. децембра, 363—364)

7

ИЗ НАРОДНОГ ВАРОВАЊА И ВЕРОВАЊА У СВРЉИГУ

Свети Тодор.

Пада у суботу прве седмице Великога Поста, те се по њему зове та субота — Тодорова или Тудорова, а цела та седмица „Тудурица“ (у Сврљигу). Ову седмицу стари људи и жене „тудориче“ или „једноиче“, т. ј. само један пут једу у 24 часа, а првога дана, на „Чисти Понедељак“, ништа не једу, нити воду и друго пиће пију. Тудоричи и по који млађи човјек или жена првога дана или другога, али старији одрже сви пет дана, па у суботу отиду цркви те се исповеде и причесте. Нико не ће почети — заређи се целу седмицу тудоричити, па после одустати, покајати се, јер „се не ваља“ по здравље и срећу онога, који тако чини, а не ваља ни за целу кућу, где тај борави; не ваља ни једне године тудоричити, а друге не, па треће или четврте опет тудоричити, и „тиме Бога варати, већ ваља, кад се човек једном реши, да то и одржи до краја.“ Ово је имало свога утицаја на васпитање народнога карактера, као и у многим другим приликама.

Тудоричење је остало још од стране, када су Хришћане гонили и мучили Јевреји, па да би смели Хришћане да се не причесте, опоганили — омрсили су хлеб и све воде — изворе. Али Хришћани некако дознаду за то, те нису хтели ништа јести ни пити тога дана а то је, веле — било првога дана прве седмице Вел. Поста, (док се вода није отекла и прочистила, и они себи хране с друге стране добавили, па осталих дана јели по врло мало и пили воде, коју су из далека доносили, те морали штедити.*) То је трајало пет дана, а шестога дана избавио је Хришћане св. Тодор на коњу, те су могли ићи на причешће.

Прича се још и ово:

Када су Јевреји бацили мрс у воду, пођу риба и рак да једу. Риба стигне пре рака и таман окуси, а **Бог викне: не!** те се рак тргне **натраг** и не окусивши од мрса. За то — вели — Бог „благослови“ рака да може ићи **натраг** као и напред, и да од њега нема поста а од рибе да има, јер се она онда омрсила. С тога се риба не једе у В. Пост, осем на Благовести. То је тако било код наших старих, а сад тек код по некога „од старинских људи и жена“, строгих испосника, а ми, млађе поколење, живимо „млађим и животом“ садањим. Дух је времена таки.

Св. Тодор се сматра за **патрона јахачког,** јер је — вели — био на коњу, кад је Хришћане избавио. За то тога дана јашу свечане коње, као по некој верској дужности, те се **јахачки утркују** и ко може боље и лепше јахати. То је, разуме се, имало свога уплива на јахачки дух српског народа од старина још, па и за време ропства. И није залудно речено: „да нам је вера очувала народност.“ Тај се обичај врши у Сврљигу овако:

Још у очи св. Тодора спреми се јахачки прибор, разгледа и поправи по нешто, што ваља оправити, па остави готово за сутрадан. Коњ се у вече боље отимари и нахрани, но обично, да буде за сутра издржљивији и поузданији. У вече за вечером одреди кућни домаћин ко ће сутра пројахати коња, и **наздрави** му **вином** здравицу, да му буде сретно. Он пољуби домаћина — оца или деду или ко био тај старији — у руку и прими здравицу. Прекрсти се и напије, па опет пољуби у руку домаћина и врати му чутуру („буклија“). Ако треба још који, т. ј. ако има више коња за јахање, онда сад тако исто наздравља и другима. За јахаче се од-

---

*) Види о томе и у бр. 5. „Виле“ пр. год. од г. Ј. С. Виловскога „Тодорова Субота“.

ређују младићи — момци, па онда ожењени млађи људи. — Преспи се ноћ. Рано у јутро устао је јахач — а и сви укућани, — обучен лепо у празничко рухо, весео и ведар, чека коња да поједе зоб, па да појаше. Суседе је јахаче већ одавно питао и добио одговор да су спремни, само чекају да се мало „развидели“. — Зора руди а чили јахачи појахали чиле коње; само пуца улицама кроз село са свих страна пут цркви. Код цркве се сви искупе, па уврстени побожно обиђу на коњима око цркве три пута, а за тим се у мањим гомилама растуре по пољу; неки оду до винограда, торова, и другога имања. У подне се опет искупе на једном, уреченом месту, па оданде опет заједно кроз село до раскршћа, одакле сваки својој кући. Кад јахач дође пред кућу, изнесу му из куће мајка или најстарија жена редуша спремљени колач, вино и китү цвећа (босиљка) и он прими онако на коњу. Колач нагризе прво јахач, па дâ и коњу, те и он нагризе. За тим се напије из чаше или чутуре јахач вина, па онда поспе и коња по глави, и китом закити. Колач — веле — оба нагризу за то, да би били верни један другоме и нераздвојни; вино пије јахач и посипа свога коња ради здравља, а босиљком секите обојица да су добри и пријатни, као што је пријатан мирис босиљков. Чини се, што се воли и жели. Народ тако уме и зна. За то и вели у песми:

„Ко зна боље, широко му поље.“

Адрани 1895. Ал. Васиљевић,
учитељ

(XI, 1896, бр. 15. марта, 77—78.)

8

СРПСКЕ НАРОДНЕ ШАЉИВЕ ПРИПОВЕТКЕ

За стару врећу узео нову.

Заборавио неки у воденици врећу, па кад се за њу сјети, дође у исту воденицу да је потражи, и упита воденичара: „Ма ту ли је, пријатељу, оно моје врећушче?“ — „Ту је“ — рече воденичар и пође да му га даде, али га не нађе, гдје га је оставио — бре овдје, бре ондје, нигдје га нема. — „Нема га, укр'о га је неки, ђаво му душу, да Бог дâ, укр'о!“ — рече жалостиво воденичар. — „А, па нова врећа бјеше!“ дода овај. — „Како нова, кад бјеше сва сам парандиљ?“ упита зачуђено воденичар. — „Јок, пријатељу, вараш се; само што је бијах купио, и овдје је са мливом донесох!“ — поче ти овај и примора воденичара да му купи нову врећу.

Путник и баба.

Сретне неки путник једну погурену бабу — као 'но што су ти све бабе — у новом кожуху, па је, као и сваки хришћанин, поздрави ријечима: „Помоз' Бог, бабо!“ — Она не дочу па рече: „Зет ми га купи, синко!“ — „Па ти не чујеш, бако! глува ли си?“ — Упита путник. Она помисли, да јој овај честита нов кожух и рече: „Фала, да си жив, синко!“ Путник се насмија и пође даље.

Нашли Шопови сâт.

Наћоше једном Шопови на путу сат, па, не знају што је то, почеше се чудити и нагађати: бре један вели ово, други оно. На пошљетку дозваше бајацора,*) да он бар каже какво је ово чудо. Овај дође; гледа га, па се чуди: шта ли је, Боже, ово! ослушне га — он унутра полако удара и учини му се да виче: ти, ти си — мој си! . . . Ох муке шта ли је ово? Мисли се сиромах, мисли, са сваке га стране погледа, а у руке га ни по што не смједе узети; и најпошље се досјети па рече: „Шта друго од врага (ђавола) око!“ — па га својом тојагом лупи, и сâт оде на парампарче. — Оваква је мудрост бајацорина.

Шопови поје тополу.

Скупили се једном Шопови, па се договарају, како да напоје тополу, док ће ти тек бајацора: „Овакој ћемо, браћо!“ — и попе се на врх тополе, ухвати се рукама за врх и обеси се, а осталима рече, да се један ухвати за његове ноге, други за овога ноге, трећи и т. д. редом, док до земље допру, те ће је тако савити и напојити. Сви се један о другог објесише и топола се мало сави; али — за несрећу — бајацору почеше руке болети и смудити, те рече осталима: „Држ'те се, браћо,

*)Бајацора је код Шопова био све и сва: он им је судио, он их савјетовао да учине ово или оно, поучавао их у многим стварима — у опште био је врло учен. — Тако ми казаше о њему.

да руке напљујем!“ — и пусти се врха тополе, те док у руке пљуну, већ се чуше јауци и лелекања, и он се нађе онесвијешћен на земљи. Кад се сви разборавише мало — неки бјеше разбијене главе, неки изломљене руке, ноге, и нико не бјеше читав а топола остаде и дан дани жедна. — Тако показа бајацора колика му је мудрост.

Забиљ. у Врањама. **М. З. Влајинац.**

(XIII, 1897, бр. 3, 15. фебруара, 43—44.)

СВЕТИ САВО У НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ

Свети Саво спасава цркву и владику.
Српска народна прича из Заплања*)

Као год што свака српска покрајина и свако српско племе, па ма под чијим господарством оно било — радо својака првог српског учитеља и просвјетитеља св. Саву, и у средини својој налази му мјесто рођења и живљења; тако исто и у Заплању, с поносом и диком причају о њему, као своме учитељу, просвјетитељу и земљаку. Између многих прича, које се о св. Сави чују, а које су махом, више, мање — познате по свима крајевима, и које знају и најмањи Српчићи, ја вам пружам једну и из кршевитог Заплања, јер држим да до сада није нигдје прибележена. Ево те приче:

Некакав владика пође кроз народ, да га науци божјој поучи и у вјери га хришћанској учврсти. Народ слушаше радо свога владику, и шљедоваше његовим савјетима. Но тада свијетом владаху, „зли дуси“ — ђаволи, те им ни мало не буде по вољи, што се народ од њих „обрће“ и прилази владици; па за то науме да га некако пред свијетом омаловаже, и тиме народ поколебају у правој и чистој вјери.

Једном кад је владика путовао кроз неки крај, два се ђавола прометну у малу дјецу и сједну на пут куда ће он проћи. Наишавши владика на њих, стане с колима, сажали се и узме их себи. Цијелим је путем распитивао о њима, „чија су и одакле су“, али му нико не умједе казати. Онда их одведе у свој двор, па кад поодрастоше, дâ их у школу. Дјеца се лијепо учаху, и по свршетку школе, владика их одреди као „чтеце“ у цркви, спремајући их за чин свештенички. Они бјеху веома послушни и хитри. Али од свега, најбрижљивије његоваху цвијеће у башти владичиној, те ова изгледаше као рај божји. Владика их због тога јако миловаше, и свако јутро и вече, провео би по неколико часова, шетајући се кроз башчу украшену свакојаким и мирисавим цвијећем.

Једне вечери кад се владика по башчи шетао, опази, како је из бокора једне мирисне руже израстао црн угарак, (кога ђаволи нарочито бјеху заболи). Зачуди се, али не хтједе ништа питати. Друге вечери, опет опази још неколико угарака, како се црне између мирисног и шареног цвијећа. Треће вечери, опази у свакој страни по неколико угарака. Тада владика призове своје ђаке и запита их: „откуда они угарци по цвијећу и шта значе.“ Они му одговорише: „О, свети владико! ова је твоја цвјетна башта, исто што и рај божји, цвијеће по њој, то су праведници, а они црни угарци, то су велики и тешки грјешници. Међу тим великим и тешким грјешницима, на првом су мјесту они, који се никад у животу своме не жене. И као што се они угарци црне по ономе мирисавом и шареном цвијећу, тако се исто и они црне на оном свијету међу светим праведницима, и од њих Господ обрће лице своје. Но, да и тебе то не би постигло, жени се, па ћеш бити срећан на овоме и блажен на ономе свијету, — о, свети владико!“

Владика почне о томе премишљати, и сазове све старије свештенике на савјет. Свештеници сазнавши његову намјеру, упрепасте се, те почну га од тога одвраћати. Али он једнако своје, те своје, да се жени.

У томе од некуда наиђе св. Сава, па кад му о томе испричају свештеници, он позове владику и нареди му; да се сутра служи служба божја и да његови ђаци пјевају за пијевницом. Тако је и било. Изјутра је почета „јутрења“ и ђаци стајаху за пијевницом и пјеваху. При свршетку јутрења, дође и св. Сава, па непримјетно стави свој печат на црквена врата и прозоре.

Јутрења се свршаваше, а из олтара возгласи се „Благословено царство...“ Ђаци чувши овај возглас, појуре на врата, но спазивши печат св. Саве, јурну на прозоре, па спазивши и тамо печате, један од њих силно појури у висину, удари главом у небо — но не могавши га пробити, падне на земљу и сав се раздроби. Од тих ситних ко-

*) Заплање, — крај између Суве планине и Селичевце, броји до 40 села, од Ниша на југо-исток.

мада, ђавољег меса, створи се безброј мишева, појуре по цркви и по олтару. Тада св. Сава, баци своју наруквицу с руке, и од ње се претвори мачка — и ето тако постане и миш и мачка — те оне мишеве почне јурити, ватати и давити. Онај пак други ђаво, потегне ногама у небо, провали га и утече. Тада се владика увјери, да су они ђаци били ђаволи, који су га само кушали, па онда замоли св. Саву да му опрости. Св. Сава му опрости, благословивши га, да владику ђаво не могне никада кушати и варати. Али у народу је остало и на даље вјеровање, да у цркви пребивају ђаволи цијелога „јутрења“ и варају свештеника, који служи све до „Благословено црство“ . . . , а по овоме возгласу, ђаволи бјегају куд који.

Соко Бања, 97. год.

Прибиљежио:
Свет. М. Марић,
учитељ.

(XII, 1897, бр. 9, 15. маја, 134—135.)

10

ИЗ НАРОДНИХ ПРАЗНОВЈЕРИЦА У СВРЉИГУ.

Ако при обеду, ручку, заборавиш свој залогај, парче хлеба, знак је, да ти је неко гладан у роду, у породици. За то ваља тај залогај пољубити и појести, да и онај твој рођак буде сит као ти. Пољубити хљебац ваља и онда, кад случајно падне са совре на земљу, јер је хлебац — благослов Божји, и без њега нико не може.

2. Ако ти се при обувању завеже врвца — путоваћеш, и то: ако је дугачак реп — од чугља, завежљаја, до краја, и пут ће ти бити дугачак, или обратно.

3. Ако ти крекеће сврака пред вратима, добићеш госта; ако су две или више сврака, биће и већи број гостију.

4. Ако ти горе уши знак је, да те неко оговара; тако исто и ако ти се штуца. Погађај онда ко те оговара и чим га погодиш, т. ј. поменеш му име — престаће ти штуцање.

5. Ако ти запоје уво, добићеш глас и то: ако је запојало лево уво, глас ће ти доћи са женске стране; десно — с мушке.

6. Ако ти заигра око — биће време; ако ли те сврбе очи — предсказује сузе.

7. Ако запоју петлови при сједању (у вече), промениће се време. Зна се, да петли поју у 12 часова ноћи, оглашавају поноћ (као што и дању оглашавају подне) то траје 10—15 минута, па заћуте; то су „први петли“, око 2 часа по поноћи певају „други петли“, и „трећи“ оглашавају зору и певају без престанка, док не сване. (По њима сељаци одређују време). Али, ако запоју око 10 часова пре поноћи, предсказују смрт у кући или у селу, и зову се „кривци“. Кад они запоју, бацају жене жив угљен иза врата и ударају руком у прозор, и гвожђе о гвожђе, да не би смрт на ту кућу наишла, шапћући: „у гору, у воду, овде ти места нема“. Угљен, гвожђе и ударање у прозор значи: ако на врата пође мôрâ, изгореће се на угљену; ако ли пође на прозор, дочекаће је гвожђем.

8. Ако те засрбе обрве — веће — осрамотићеш се нешто; а да то не би било, попљуј прсте десне руке, па протрљај обрве, и срамота не сме на те наићи.

9. Ако си се нешто необично развеселио, предсказује ти се нека жалост и штета — „играчка — плачка“ рекне се обично.

10. Ако запишти у ватри, доћи ће неки глас у кућу. Да тај глас не би био рђав, дају жене мушком детету сламку или дрвце да њим ђарне у ватру и оно место где пишти, јер пиштење јавља — веле — да се боре ђаво и анђео, па да дете, као невино, помогне анђелу.

11. Ако се усправи, дупке, угљен кад жена посипа жеравицом вршник (сач), или згрће ватру, значи родиће мушко дете; али млађе жене, од стида, обично рекну на питање: „доћи ће гост у кућу“, и кришом обале угљен.

12. Ако се измериш на кантару, не може ти се никакво зло направити, јер се вели „пијеш му крв“, и не ваља јања за те.

13. Не ваља двојица од један ред да ложе ватру, међу дрва, јер ће се завадити.

14. Кад неко пре тебе заиште воде, не ваља пре њега ти да се напијеш, јер се вели „пијем му крв“, и не ваља ни за тебе ни за њега.

15. Ако се закопа жива мачка у земљу, неће киша падати. Прича се, како су неки ћерамидари у Сврљигу закопали живо магаре у земљу, те тога љета није никако киша падала и суша хтела да помори, док нису људи нашли магаре и ископали из земље — веле — живо!

16. Кад се, пак, закопа — веле — копилче (ванбрачно дете), падаће ки-

ша с градом све донде, док вода то дете не ископа, да га преда ђаволу.

17. Не ваља ништа шити ни крпити на себи, јер ће пасти беда на те. Да то, опет, не би било, узме у зубе сламку или дрвце онај коме се крпи и држи док год му хаљину крпе, а после хукне у њу и баци је преко себе.

18. Кад пси урличу — вију, слуте на неку несрећу у народу, за то им се онда обично каже: „На своју главу, да Бог дâ!“

19. Ако су у кући умрла двојица, или чивт (пар), мора умрети још један, тек (беспар), јер се — веле — не прима на „оном свету“ паран број, већ по један мора бити залишан, у приправности.

20. Не ваља ништа давати из куће после сунчева захода ако у кући има мало дете, да не би плакало, и да му се какво зло не догоди. Ако се, пак, мора дати, н. п. ватра, онда укућанин очакне угљен на прагу, и изнесе те му дâ преко прага, да не може зло у кућу ући.

21. Не ваља тако исто ни сирће давати из куће после сунца, јер ће се укварити.

22. Не ваља да дољева сирће, нити да наљева кацу с купусом онај, који нема оца или матере, јер му неће ускиснути!

23. Ако те сврби нос — наљутићеш се. То исто, и ако ти се издвоји која длака на — брку — мустаћу. — За то је ваља ишчупати, па се нећеш љутити. (А ако мислиш никад да се не љутиш, — а ти почупај све бркове!)

24. Кад ти запишти које уво, упитају кога: којеми уво поје? и ако погоди — пријатељ ти је, добро ти жели, иначе душманин!

25. Кад се овце ноћу „букаре“, бле-је, значи да пада метиљ, те на то чобани мотре, и не пуштају овце по барним — подводним — местима и јечмиштима — јечменим стрњиштима, која су клијала после жетве, да се не мељаве овце.

26. Ако ли се овце — букаре у вече, значи, промениће се време.

27. Ако је небо јако ведро и црвено при сунчеву заходу, падаће слана или роса; — ако је при заходу тихо време и не одвећ небо црвено — биће сутрадан лепо време, сунце; — ако ли је небо добро црвено са црвеним зракама преко развучених облачака — дуваће сутрадан ветар.

28. Кад има „оградње“ око сунца, или месеца промениће се време.

29. Кад звезда прелети преко неба, промени своје место, не ваља рећи: „ено је!“ већ: „Бежи, сиромаше, за грм!“ јер је, веле, ђаво гони, и ухватиће је, ако кажеш ено је. — Звезде су људске душе на небу, и кад оно бежи звезда, значи, да је онај на земљи, чија је та звезда, умр'о. За то наш народ „падање звезда“ тумачи као Божје предсказање рата или великога помора.

Небом свеци сташе војевати
И прилике различне метати
Виш' Србије по небу ведроме.“
(Вук. IV. с. 118.)

30. Не ваља звезде да бројиш, јер ће ти се надизати по лицу онолико младежа, колико звезда избројиш!

31. Не ваља држати отворена уста кад грми, јер Бог јури, гађа, ђавола, па у бежању своме може да ти улети у уста. За то тада не ваља ни трчати, нити стајати на прагу и отварати врата.

32. Не ваља стајати у кући скрштених руку, јер онда слутиш на зло (тугу).

33. Не ваља ни подбочен стајати у кући, јер ће бити штете у малу и у кући.

34. Не ваља иза ручка остављати комад — узми колико можеш појести — јер с њим остављаш и срећу своју у храни.

35. Не ваља испред другога узимати хлеба, јер му тиме отимљеш срећу у храни.

36. Не ваља зевати разглављених вилица, већ шаком затворити уста, да ти не улети у уста „нечастиви“.

37. Не ваља цепати ни сећи дрва на кућњем прагу, јер је зло — слутиш на „пустињу“ тога дома.

38. Не ваља деца да се играју жишкама, јер ће мокрити ноћу пода се.

39. Не ваља с двоумницом полазити на пут, већ одрешно и у име Божје, прекрстивши се при поласку и искорачити прво десном ногом — десна је страна анђела, — а не левом — ђаволском.

40. Кад дођеш на место где се два пута раздвајају, или на раскрсницу путова, па не знаш којим ти путем ваља поћи — увек је боље држати се деснога пута (анђелска страна десна).

41. Не ваља кад коме домаћину скачу волови један на другога (јашу се), јер предсказују своме газди зло у стоци.

42. Ако се мачка лиже — умива — предсказује да ће доћи гост у кући.

43. Ако се праве клобуци по вртовима и барицама кад киша пада, значи дуго ће падати.

44. Тако исто дуготрајну кишу предсказују и патке, — ако се гњурају по води и млате крилима.

45. Не ваља — уче свекрве своје снахе — отпењивати лонац заклопцем, да не пате укућани од „протисли“ — пробади.

46. Кад селонац уклони с огњишта, ваља оно место где је лонац стајао — „бавка“ — покрити пепелом. На питање: за што се ваља? одговарају овом причицом: „Кад су — веле — осудили Христа и повели да га на крст распну, спремили су Чивути крст од брекињина дрвета и пет клинаца, којима ће га приковати на крсту. Код судије, који је Христа на то осудио, — био је кувар ришћанин. Он украде некако један од пет клинаца, и сакрије под лонац у пепео. Чивути све преврну тражећи клинац, али у залуд. Кад је кувар измакао лонац с ватре, у коме је био пристављен петао да се кува за вечеру, кувар заличи оно место „бавку“ пепелом, те нико не спази клинац. Тако Христа прикују са четири клинца (у обе руке и обе ноге), а за груди, за срце, немадоше петога клинца. Кад су све свршили, врате се Чивути кући да вечерају. Христос је после неколико часова и умр'о на крсту. Заподену Чивути говор, кад су се вратили кући, о смрти Христовој, и један ће од њих: „Море лако ми Христа распесмо, приковасмо и уморисмо, али, чујете ли како хришћани говоре, да ће он оживети“. Други ће му на то одговорити: „прођи се ћорава посла, што неразуман свет говори; — ако може оживети овај петао у лонцу, то ће онда и Христос оживети!“ У тај мах скочи петао из лонца на „уало“, држак, размлати крилима те све присутне Јевреје попрска врелом чорбом, и запоје што га грло доноси: „Куку-руго!“ Сви сад занеме од чуда! Од оне попрскотине по лицу од чорбе остану сви рохави — пегави, луњави, — па су такви и данас скоро сви Чивути. За то, пак, што је крст Христов био од брекињина дрвета, сељаци ни данас не горе брекињу, а закривање места под лонцем од онда је још остало и до данас“.

47. Ако лонац уз ватру ври са задње стране, с дршка, знак је, да ће и тућинац бити на ручку.

48. Кад се први пут изнесе семе на њиву, не даје се тога дана ништа из куће, да жито не једе „она напаст“ (вране).

49. Не ваља мати да куне своју децу свакога часа буд за што, јер није сваки „амин“ (час, тренутак) једнак, и може их из истине зло постићи.

50. Ако су глисте изишле на површину земље кад киша пада, знак је да ће дуго падати.

Кад „зајечи језеро“ (море?) на неколико дана пред кишу, велика ће вода пасти и — биће поплаве. (На питање: како то „зајечи језеро“ и где га замишљају? рекоше: „Па „водено језеро“ (!) тамо — на западу — где сунце заходи; зар то нема да пише у књигама?“ Из даљих распитивања увидех, да вјерују, да сунце залази у вече у некакво језеро (море), и кад то језеро зајечи, затутњи, по наређењу Божјем, онда — буде велика вода — киша, у чему и ђаво узме учешћа,[1] као и у многим другим Божјим предузећима.

53. Ако киша почне падати у петак, па не престане тога дана, већ пада чак до зоре у суботу, падаће три дана; ако и трећег дана не престане — падаће пет дана; ако ли и онда не престане — саставиће до петка, кад је и почела. Од кише и поплаве не знам да сељаци који празник светкују, а од града (туче, крупашице, градушке) има повише и празника и врачарија; али о томе на другом месту.

54. Не ваља нико неумивен да ти посипа кад се умиваш, јер ти предаје своју рђу.

55. Не ваља после јела момци и неожењени да умивају руке, по обичају, јер смивају своју срећу и не могу се оженити.

---

[1] Саму кишу народ сматра за добро, за благослов Божји, па чак у време великих суша, гледају на разне начине да Бога умилостиве, да пусти кишу: додолицама, молепствијама, литијама, и т. д. Али, кад то добро пређе меру — „и добро одвише — не ваља“ — онда народ замишља да ту мора имати учешћа и „онај нечастиви“ (ђаво). Тако, после велике јесенашње поплаве од западне Мораве, која се беше грдно излила и многа села у својој долини захватила, па и Адране, и у мојој школи за читав метар висине од тла била, — слушао сам од појединих сељака, како се некима предсказивало на сну да ће бити поплаве; други, опет, како су у очи поплаве слушали некакву музику ђаволу око глуха доба ноћи по Морави, па чак и како су неки, после поплаве ухватили некога ђавола у прећи којом рибе лове, у селу Трговишту, и он им све испричао: шта су, где и како они — ђаволи — радили за време поплаве! (Те ће приче у своје време бити штампане.)

56. Не ваља отресати воду с руку кад се умијеш, јер ћеш патити од заноктице, а и своју срећу отресаш.

57. Не ваља празну совру метати, већ чим совру метнеш за ручак (или вечеру) одмах се на њу метне со и хљеб, па после доноси друго, „што је дао Бог", да се не претрза у кући храна, а и „грехота је" веле.

58. Кад ко седи у туђој кући на столици, па по свршетку разговора пође својој кући и устане са столице — помери је са свога места, „ваља се тако" — да и срећа с њим пође, а и напредак оне куће да се крене, пође напред, на боље.

59. Не ваља мати да удари своју кћер мотовилом, јер се не може лако удати — : „мота јој се срећа."

60. Не ваља метлом заметати момка, јер се не може оженити, а и заметаће (замуцкиваће) у говору.

61. Не ваља момци и девојке да једу слезину, јер ће им помодрети усне на венчању.

62. Не ваља за то ни бубац да једу.

63. А ваља девојке да једу вратну жилу од јагњета, да им буде коса дуга и чврста.

64. Не ваља момци и девојке да гребу судове, јер ће им падати „време", киша или снег на свадби, те ће их сватови клети, а клетва не ваља.

65. Не ваља момци нити девојке да „обидују" (пробају) лонце с јелом, јер ће их пробати девојке, а ове момци; а и срећа ће их пробати.

66. Не ваља садити онај лук нити семе, које се затекло у кући, кад је неко у њој умр'о, јер не може нићи, а ако које и никне, биће штуро (?).

67. Не ваља мртваца нико и ништа да прескочи, јер ће се повампирити. (А ако га случајно нешто прескочи, н. п. мачка или кокош, онда му забоду глогов трнчић у руку или где било, или му расеку мало секиром ухо, да се не може повампирити, јер је „начет").

68. Не ваља млада двоје покладе узастопце прве године да покладује код куће младожењине, јер ће једно од њих двоје умрети, а не ваља се ни за њихов пород, те зато млада за друге покладе (обично сирне или беле) иде кући свога оца или где у род.

69. Кад пође проводација — посредник — из куће момкове, да пита за девојку, бацају за њим мачку те да му прионе посао за руке као што пријања мачка ноктима. Зато је боље ако му прионе мачка за леђа.

70. Кад, ипак, посредник дође кући девојачкој, тражи воде да пије, да би му посао пошао брзо и течно као вода; и непрестано за време разговора мешка штапом по огњишту, да му се реч прима као огањ што прима дрва; неки, чак, и дељкају по шотгод, или друго нешто рукама раде, само да нису залудни, да им и посао није залудан. (Зна се да за посредника узимају људе веште у речи — а да умеју по мало и лагати).

71. Ваља се после а и пре јела полити особито туђинцу да умије руке, да се не би претргле трмке — кошнице, пчеле.

72. Не ваља ноћу швиркати, звиждукати у кући, да се не пате мишеви и не плаше коњи.

73. Не ваља туђинац да даје хљеб мачки или пашчету због жита — неће рађати добро.

74. Не ваља ни кућу да чисти онај, који није преноћио у тој кући, јер тера срећу из куће.

75. Не ваља да сврађа ни у чију кућу онај, који је пошао на пратњу некога мрца, док га не испрати, јер слути и тој кући на смрт; ако ли га нужда нагне да мора свратити коме, онда ваља да остави изван дворишта свеће, које је понео да припали мртвацу, те ће с тим свећама као да остави и ону слутњу тој кући напољу.

76. Не ваља клати за „молитву" (стара жртва) црно јагње, већ бело, јер црно слути на несрећу а бело — срећу. Молитва се коље о литијама — крстама —, заветинама, на Бурђев-дан, о давању подушја и другда. Црну боју, у опште, народ сматра за знак несреће и жалости (за то — веле — свештеници и калуђери и носе црне хаљине што жале Христа), а бела је боја знак среће и напретка. Јамачно је почетак оваквом народном суђењу у дану — сунчевој светлости — и ноћи — мраку.

77. Кад жене први пут метну нов лонац уз ватру, ударају му најпре крст живим угљеном на три места на боку, изговарају ове речи: „Боље да прсне мајсторова глава (лончарева) него мој лонац!"

78. Кад се први пут налије водом нова тестија или тиква (врг), дају је најпре којем детету да је пољуби у данце и напије се из ње, те да би слатка (добра) вода у њој била и ни на шта не заударала, као што ни детиња душа не заудара — чиста је од греха.

79. Не ваља сести испред кога и обрнути му леђа, јер ћеш га носити на леђима, на оном свету, са свима његовим гресима.

80. Не ваља девојка (и нико) да баца у ватру своју косу, скинуту с чешља, јер јој неће коса расти, а и глава ће је болети.

81. Не ваља никоме бранити да једе меда кад први пут подсецаш кошнице — обично на св. Прокопија — већ бити издашан, да и пчеле буду издашне у купљењу меда (добра берба).

82. Не ваља ићи једном ногом бос а другом обувен, јер ћеш обудовити, ако си већ ожењен, или кад се ожениш. То важи и за женско чељаде.

83. Не ваља се — рекне се деци — убијати жабе, јер ће вам мати умрети; или вас могу жабе помокрити, па нећете порасти.

84. Не ваља спавати у заход сунца, да ти памет не залази, не губи се.

85. Не ваља напијати судове с водом уз пут, јер то не ваља ни за онога који пије, нити који му даје — „није се вода одморила“ — и одлева им се срећа у животу.

86. Не ваља сећи хлеб од себе, као што се сече дрво, већ к себи и прво ножем прекрстити на доњој кори — хришћански је.

87. Не ваља, тако исто, ни пециво окретати од ватре, већ к ватри.

88. Кад ти ко назове Бога, ваља да му одговориш стојећи — Богу је тако угодно.

89. Кад почнеш сејати семе на њиви, ваља прво да се прекрстиш и рекнеш: „Боже, помози!“ и — бацаш десном руком с десна на лево; десна страна је анђелска, раније је речено.

90. Не ваља окушати јело из лонца пошто се налије док не проври, јер ће те срце — трбух — болети.

91. Не ваља се веригама играти, љуљати их, јер је за стоку — биће вртоглаве овце.

92. Не ваља двојица од једаред да пију воду, јер ће заједно и умрети.

93. Кад први пут угледаш нов (млад) месец, ваља три пут да скочиш „трупачке“ (обема ногама од једаред) напред, да ти и срећа поће у напред; ваља тада и кесу с новцима прозвецкати, да имаш среће у новцу.

94. Не ваља нико од укућана да викне: „ено нов месец!“ да се не ломе у кући судови, а и рад друге штете.

95. Ако пуцају врата или одар (кревет) знак је, да ће неко умрети у тој кући.

96. Ако кукавица закука више куће, слути тој кући смрт; ако више села — смрт у селу.

97. Кад се мачка припеца уз ватру, наступиће зима, хладноћа; тако и ако ти зебу ноге.

98. Кад се појаве мрави („брабинци“ у горњем Сврљигу) у кући, предсказују домаћину пут на ону страну, куда су се мрави кренули.

99. Не ваља сећи дрво „запис“, пети се на њ, нити гране његове горети, ма и саме пале, јер ћеш умрети — светиња је то и не треба је ништити.

100. Ако жена једе шљиве „двојанке“ (две срасле једна с другом) — родиће двоје, облизниће се!

Извадио из несређених својих бележака

Адрани, 1897.

Алекса Васиљевић,
учитељ.

(XII, 1897, бр. 12, 30. јуна, 189; бр. 13, 15. јула, 204—205; бр. 14—15, 30. јула — 15. августа, 229—230.)

11

Насрадин-хоџа у служби код паше

Српска народна прича

Разболи се паши коњ, те позове налбантина, који је знао лијечити коње, да види, шта му је? Налбантин дође, прегледа коња и рече паши, да купи за један грош лијек „ћел-јермени“, па да то смијеша са оцтом и тиме да маже коња. Паша одмах позва слугу, Насрадин-хоџу, и рече му: „Иди брзо у чаршију и купи за грош „ћел-јермени“. Ама што брже можеш; ја да мислим да нијеси још отиш'о, а ти да се вратиш!“ Насрадин-хоџа узе грош, па што брже могаше, оде у чаршију. Свуда се окреће не може нигдје видети Јерменина. Сиромах рђаво разумео, што му је паша рек'о! Једва смотри једног Јерменина, приђе му и скиде капу, да види, да ли је ћелав; ну овај не бијаше са свим ћелав. те хоџа пође даље. Нађе и другог, али ни овај не бијаше ћелав. На пошљетку једва нађе једнога, са свим ћелавог Јерменина и рече му: „Ево ти грош, хајде са мном паши!“ „Шта тражим ја паши? — поче се сиромах Јерменин правдати. — Ништа му нијесам дужан, нит сам пак што скривио!“ „Хајде, кад ти кажем, не правдај ми се ту!“ — рече хоџа и поче га вући паши. Све се чархинлије почудише.

Кад дође пашиној кући, паша се бијаше врло наљутио, па му виче: „А гдје си, бре, до сада? Ево те чекам више од два сата, а тебе нема. Не казах ли ти да брже идеш, а?“ „Па ти ми,

пашо, рече, да ти нађем за грош некаквог ћелавог Јерменина; а ја тражих, тражих, и једва овог нађох. Давах му грош да пође са мном, а он неће, „нијесам — вели — паши ништа дужан". Ја не имадо више од гроша, те га поћерах силом, и, ево, једва ти га довукох!" — рече хоџа, па подиже капу Јерменинову, да види паша, како му је глава ћелава. „А бре будало: нијесам ти каз'о, да ми доведеш ћелавог Јерменина, већ да купиш за грош лијека „ћел-јермени", лијек, чу ли ме? лијек!" „А... а... тако ми кажи! Нијесам ја будала, већ си ти будала, што ми ово не рече, него са свим двадесет и девето!" Пусти Јерменина, па оде у чаршију; купи за грош лијек „ћел-јермени", грати се паши и да му лијек. Паша учини са лијеком све, како му бијаше налбантин рек'о, и коњ оздрави; али он остаде будала и до данас, да га ми спомињемо.

Врање, 1894. год.

Забиљежио
М. З. Влајинац.

(XIII, 1898, бр. 17, 15. септембра, 268.)

12

СРПСКЕ НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ

Правда и кривда

Договори се правда са кривдом, да путују заједно. Путујући тако за дуго, уморе се а и ноћ и бјеше ухватила, те буду приморани да сврате у гостионицу на преноћиште. Уморени путем и глађу, хтједоше да вечерају. Кривда упита правду: хоћемо ли вечерати? Правда вели: хоћемо, али ја немам чиме платити вечеру. На то ће кривда из дружељубља: море, хајде, ја ћу платити. И тако сједоше. Кривда као платиша, тражила је час ово час оно. По свршетку вечере, правда и ако је знала, да ће кривда платити вечеру — чим чује да газда иде за новац — устаде и сакрије се иза врата. Газда дошавши за новац, рече кривди: молим, кривдо, за новац! Кривда ће њему: море, камо кусур од онога, што ти дадох? Газда: шта си ми дала? Кривда: па мало прије дадох ли ти и кусур да ми вратиш. Газда се на то мало осврне — па и не знајући да је правда вечерала — рећи ће: е, правдо, гдје си? А правда иза врата — мислећи да је тражи — рећи ће, ево ме, али и ја сам вечерала, па немам пара да ти платим.

Како је постала кртица?

По народном вјеровању кртица је постала на овај начин:

Два су се брата посвађали око међе, па ни један не попушта. Сваки је хтео да има више, а на суд нијесу ни помишљали, већ су хтјели да сами између себе створе међу. Пошто се нијесу могли никако сложити, то је сваки смишљао планове, како да превари другог? Ну један се од њих досјети и зовну своје јединче, па ће му рећи: чуј, добро што ћу ти казати. Ми ћемо вечерас ићи на њиву мога брата и твог стрица, ископаћемо јаму, у коју ћу те ја метнути, па ћу те опет земљом покрити и сјутра дан кад будем дошао са твојим стрицем, ја ћу викнути: е земљо, јеси ли истина довде моја? А ти ћеш рећи: јесам, довде! Јеси ли ме разумео? Јесам. Тако и учинише.

Сјутра дан дигне се отац закопаног дјетета са братом, те на њиву. Послије дугог препирања, рећи ће отац закопаног дјетета: знаш шта брате, кад ми не можемо да се сложимо, онда хајде да питамо саму земљу, па докле она каже — донде. Овај то једва дочека — не мислећи на пријеварy братовљеву. Дигоше се обојица те на мјесто — у братовљевој њиви — гдје је дијете затрпано. Отац рече: еј, земљо, јеси ли истина довде моја? Дијете пак у виду земље одговара: јесте, довде! Кад то чује брат, зачуди се, па пристаде те ту повукоше међу. Али због тога што је брат брата преварио, Бог претвори дијете у кртицу с тијем, да за навијек земљу рије и да јој земља буде једино становиште. И тако отац не нађе дијете, а од тада се и кртице намножише.

О женидби сунца

Кад се сунце хтјело женити, позвало је било све живе створове на свијету, да му увеличају сватове. Сви су морали том позиву шљедовати, јер веле, ако се сунце наљути, тешко нама. Сваки је ишао како је год могао само да до одређеног дана буде међу сватовима. Тај глас о женидби сунца, допре и до јежа, који се бјеше одмарао негде испод џбуна. Мислећи свакојако, да ли да иде или да остане — ријеши се, да мора ићи. Ну како је пут био доста спор а дан свадбе доста брз,

то јеж усједне на магарца и пође. Идући тако, еле, једном стигне и он. Сви су га сватови дочекали и радосно примили у своју средину — јер је он био пошљедњи од свију. Али јеж и не обазирући се на њиову гостопримљивост, окрену магарца мало у страну, заустави га и скиде се. Око њега се још више накупише сватови. Чим се скину, он извади мач, забоде га у земљу и повеже за њ свог магарца. Пошто му је магарац већ клонуо, које од глади које од умора, то јеж набере камења и да му да једе. Кад су то видели сватови зачудили су се, зашто толика храна да пропада а јеж даје свом магарцу камење, па га запитају: шта радиш ти то море? Зашто дајеш магарцу камење? Е, вели он: нек се учи да једе, јер и сунце кад гријe, оно све изгори а некмо ли кад их буде више. Кад су то чули сватови, видјели су да је то истина, па се за то још брже разиђоше. И тако је јеж надмудрио све.

Благајац, срез Добрички 1896. год.

Прибиљежио:
Дим.[итрије] А. Пејовић

(XIII, 1898, бр. 21, 15. новембра, 325—326.)

13

КАКО ЈЕ ПОСТАЛО СТОПАЛО ИЗДУБЉЕНО.*)

— Народна приповетка —

Прибележио: **Милан Вук Јастребовић**

Живела три брата на горњем свету,[1]) па како су били врло сиромашни, то се нису могли тако лако оженити. Зато се они једнога дана договоре, да један између њих сиђе на доњи свет и потражи девојке за сву тројицу.

Како су се договорили, тако су и учинили.

Али кад дођоше до отвора, који је водио на доњи свет, није хтео да се спусти ни средњи ни сатрији, већ пристаде најмлађи. Одмах су одвили дугачак конопац, један крај спустили на доњи свет, а други привезали за велики колац поред отвора. Још су уговорили да стражари наизменице поред коца старији и средњи брат, па чим би ко од њи приметио да се конопац дрма, одмах да позове другог у помоћ.

Са собом је најмлађи брат понео, на далеко чувену, очеву стрелу, као једино своје наслеђе од оца.

Чим су га браћа спустила на доњи свет, по уговору најстарији остаде, а средњи се врати у град.

Најмлађи брат, кад је ступио на земљу, крену се на пут да испуни погодбу. Задуго је лутао по којекаквим пустарама, док једнога дана не угледа пред собом, на једном брегу, огроман дворац. Одма се упути право њему. Кад је стигао до великих отворених, гвоздених врата, кроз која се улазило у башту, имао је шта и видети. Свуда око дворца кривудале су стазе насуте разнобојним бисером, а међу разноврсним шареним и миришљавим цвећем шибало је сијасет водоскока. Око њих су се уздизале, по где-где мање и веће стене, покривене густом маховином, из чијих су пукотина избијали млазеви воде и жуборили преко камења, као мали водопади. По води, око стена и кроз водено биље, утркивале су се златне рибице.

Благ поветарац пун мириса, тихо жуборење воде, и неки женски — заносни — гласови, који су допирали са разних страна, занели су најмлађег брата тако да је непрестано стајао на улазу и гледао у ту чаробну слику.

Јако хркање из дворца прену га из мисли, и он се упути к њему. Тек што је ступио у полумрачан ходник, чији крај није могао лако сагледати, обузе га нека језа од силнога ркања, које је долазило из неке просторије удаљене — тамо у задњем делу горостасног дворца. Његови су кораци тупо одјекивали кроз празан ходник, али га је љубопитљивост толико вукла, да је чисто трчао онамо, одакле је долазило подмукло хркање.

После подужег хода стиже до великих полуотворених врата, из чијег је отвора, као ветрић шибао неки загушљиви задах. Он одмах помисли да ту, може бити, — спава какав змај, чији је и тај дворац. Зато се прекрсти и помену Бога, по том скиде стрелу, и полагано уђе у ту — велику собу. Пред њим, на једној клупи, превученој златним тканинама, седеле су три девојке; све три обучене у беле хаљине и накићене драгим камењем. Ни једна од њих није ништа радила; само су се разноликим покретима руку и главе

---

*) Ова се приповетка чује у околини Лесковца.

1) Сељани Великог Крчимира (Врањски округ), где сам ову приповетку и чуо; веле да има три света. Горњи је свет где ми живимо, доњи испод нас, и највиши — свет „на небу“ — изнад нас.

споразумевале, и уплашено погледале час у дошљака час и другу страну собе, где је, на великом дивану, спавао змај.

Сјај собе и лепота најмлађе девојке за неко време задржаваше младића, али чим се мало поврати, приближи се најмлађој и шапну: „Хоћеш ли бити моја жена?“ Она изусти: „Хоћу!“ погледа га право у очи, па брзо баци поглед на змаја и сва задрхта.

У том поче диван пуцкати, поче се подизати и спуштати, на шта цикнуше и скочише све три девојке. Најмлађа му паде око врата, и поче га молити да је избави од проклета змаја, који ће сад одмах отпочети своја зверска мучења. Змај се поче још јаче претурати по дивану на ову вику, али брз хитац из стреле најмлађега брата окрену буђење змаја у вечито спавање. Чим су угледале девојке змајеву смрт, захвале му што их је спасао, и још га замоле да их изведе на горњи свет.

Тад им он исприча, како је сишао на доњи свет да потражи жене за себе и своју браћу, како је за себе нашао, а кад би хтеле да пристану оне друге две да буду жене његове браће, онда је испунио задату реч, и могу одмах изаћи на горњи свет. Оне су на то радо пристале, и тада му испричају како су оне — све три — сестре и цареве ћерке. Како је њих змај, једну по једну, још као девојчице односио од родитеља са горњег света на доњи, у свој дворац, и како су дознале да су сестре једино по причању међу собом о својим родитељима, околини у којој су живеле, и многим разним догађајима за које су слушале док су биле код куће.

По том су се брзо спремили за пут, чекајући жељно да оставе далеко за собом мученичку јазбину. Из некадашњег змајевог дворца понели су све што им је било потребно за дуго путовање, па и самога блага. Како су га сада носили змајеви коњи, то су убрзо стигли до места где се био спустио најмлађи брат. Конопац је још висио, он га дрмну, па тада одмах показа најстаријој сестри како ће се држати док је не извуку на горњи свет. После ње оба су брата извукла и средњу, али кад је дошао ред на најмлађу, она није никако тела пре но што извуку њеног избавитеља — најмлађег брата. Али је напослетку он примора, и она се обави конопцем. Кад су је браћа извукла, зачудише се њеној лепоти, и почеше се свађати чија ли ће бити; на најмлађег брата нису више ни помишљали. Она их је молила, заједно са сестрама, да и њега извуку, али се они нису хтели ни осврнути на њихове молбе и кукање.

Кад је најмлађи брат видео да су га браћа заборавила, и да га сад посигурно више никада неће нико извући, реши се да отумара негде по доњем свету.

Лутао је много месеца по разним пределима, и сносио сваковрсне тешкоће, док га једнога дана не нанесе пут на једно велико гранато дрво. Како је било баш подне, сунце је јако пекло, то се он извали у дебели лад лиснатог дрвета. Али тек што је легао, баци поглед горе и опази у круни дрвета велико гнездо, из кога су провиривале голишаве главе орлића. А изнад самога гнезда, далеко у висини, угледа сивкасту тачку, која је свакога часа бивала све већа и већа, док се не приближи толико, да је могао врло добро распознати змаја, чији су плен требали да буду орлићи. Одмах запе стрелу, те чим змај суну на орлово гнездо, он је одапе и убије змаја. Не потраја дуго, а он опет спази далеко у висини сивкасту пегу, која је бивала свакога часа све већа и већа. Али кад се приближи, распознаде да је то био орао.

Кад угледа орао испод дрвета човека, а недалеко и убијеног змаја, спусти се на земљу, дође до њега и захвали му што га је ослободио прождрљивог змаја, који му је већ неколико година узастопце сатирао децу, док би им тражио хране. Још му орао обећа да ће му све испунити што потражи. Тада га он замоли да га однесе на горњи свет. Орао радо пристане, али затражи да му се спреми три бурета воде и дванаест јаловица.[2])

Онда се најмлађи брат одмах с њим опрости и крене даље, да потражи све оно што му је казао орао. Лутао је дуго, док једног дана не наиђе на неко велико језеро. Идући самом обалом опази девојку где седи на камену. Коса јој беше расплетена, главу је била заронила у руке и горко је плакала. Он јој приђе, метну десницу на њено раме, од чега се она трже и тужно га погледа. Тад он седе поред ње, и у разговору дознаде да је њен отац цар, и да сваке године мора по једна најлеп-

---

[2]) Јаловица се назива она овца која се није јагњила преко целе године, па зато су оне врло дебеле.

ша девојка из њиховог царства постати плен аждаје, која живи у том језеру. Сад је и на њу дошао ред, зато јој жао живота; што се тако млада мора с њим овако брзо и грозно растати. Он јој тада рече да се ничега не плаши, да ће је он спасти од те аждаје, само нека га мало побиште по глави. По том леже на песак, главу метну у њено крило, а стрелу преда се.

Не потраја дуго а вода се у језеру поче узбуркавати и пенушити, поче на далеко запљускивати обале, а од средине језера убрзо поче да се мути.

Царева ћерка стаде дрхтати, али је најмлађи брат непрестано тешио да се нема чега плашити, да ће је он те аждаје лако ослободити. У том се појави троглава аждаја из средине језера, и упути се право ка девојци. Најмлађи брат скочи, дохвати стрелу, одапе на аждају, и погоди је у једну главу. Она се сва затресе и сину ка обали, али он брзо одапе другу стрелу, која је погоди посред средње главе, због чега се аждаја трже, стаде витлати у ковитлац, те начини читаву буру. Вода поче јурити из корита, водени стубови су се уздизали изнад мутног и бурног језера, и са грозном праском ударали у обалу и тако се разбијали и обалу рушили. Тада он одапе и трећу стрелу, која погоди аждају у последњу главу; Аждаја одмах нестаде, а вода се опет брзо утиша.

Царева кћи паде тада на колена пред најмлађим братом, заблагодари му што је спасао, и позове га у двор. Чим су стигли у царски двор, сви се обрадоваше спасењу цареве ћерке, и тако из највеће жалости прећоше у најјаче весеље. Цар му обећа да ће му све испунити што само може зажелети у његовом царству. Најмлађи му брат потражи само три бурета воде и дванаест најбољих јаловица, и да то све неко пренесе до онога места, одакле се излази на горњи свет. Цар му на то примети да се мора неко извесно време претрпети на његовом дворцу, док се проберу најбоље јаловице од свију из целога царства. Најмлађи му брат одврати да би врло радо гостовао код цара и на све причекао, али га хитни послови зову да што пре оде на горњи свет. Зато замоли цара да се нађу јаловице што пре, што му цар одмах по вољи учини, те се тако брзо опрости са свима и крену на пут, награђен још и благом, колико је могао понети. Кад је био близу орловог гнезда, сврати до њега, и каза орлу: да је све набавио као што му је и тражио. Сада су спремни да се крену на горњи свет.

Кад су код пролаза сви стигли, најмлађи брат натовари на орла три бурета воде с десне стране, а дванаест јаловица с леве стране, на средини се посади он сам. Пре но што се орао подиже у вис, запита га да ли је све спремно као што му је казао. Он га превари, рекавши му, да је све учинио како је тражио, да су све јаловице дебеле и сва три бурета пуна воде. Орао му тада још рече, да му кад год окрене главу на десну страну, наспе у уста воде, кад год окрене главу на леву страну баци по комад јаловице.

У почетку дизања најмлађи је брат мислио да ће, како меса, тако и воде претећи, јер се орао врло ретко сећао да окрене главу на ма коју било страну. Али што су били ближе изласку, то је орао све чешће повијао главу час на једну, час на другу страну. На послетку му баци и последње парче меса. Од отвора били су удаљени само неколико метара. Сада је само премишљао шта ли ће урадити ако се орао само још једном окрене и затражи парче меса. Са страхом је гледао у орлову главу док је од једном орао не сави у леву страну. Он више није имао меса да му да, и орао поче лагано падати.

Кад је видео да ће пропасти, а био је тако близу свога спаса, брзо се маши ножа; у трен ока му паде помисао да нико неће видети месо исечено на стопалу, и да му то неће ни најмање сметати при оду; скиде обућу, одреза комад меса, и баци га у орлова уста. Орао се поново подиже, и кад је при врху последњи пут окренуо главу опет на леву страну, најмлађи брат одреза комад меса са стопала друге ноге.

Чим су изашли на горњи свет, орао избаци човечје месо, које није могао прогутати, па га онда прекори што није тачно испунио његову заповест. На растанку му рече: „Од сада нека сви људи имају издубљено стопало, као знак непослушности". Даље му нареди да ишчупа једно перо из његовога крила и да га чува код себе, а невоља ће га већ научити како ће га употребити и у ком случају.

Пошто су се растали, најмлађи брат похита у своје место рођења, да види шта му раде браћа. Многе је успут запиткивао о својој браћи и царевим ћеркама, не издавајући се никоме, и скоро су му сви казивали једно исто, те исто: да се браћа свађају око најмлађе цареве ћерке, чија или ће она

бити жена. Даље, да им је до сада стављала разноврсне тешке погодбе да изврше, и они су се увек трудили да их тачно испуне. Сада им је опет обећала да ће за онога поћи, ко јој донесе свилену хаљину без икаквога шава т. ј. да се не познаје ни како је ни чиме је сашивена.

Кад је за то чуо, најмлађи брат оде у главну чаршију[3]), па како је имао доста пара, узе под закуп врло леп дућан за неко време. У њему отвори терзијску радњу, и одмах разгласи по целоме граду, да је дошао нов терзија, који уме сашити такве женске хаљине, да се никако не могу видети шавови.

Чим су за то чула његова браћа, брже боље дођоше, и сваки од њих погоди по једну такву женску хаљину од свиле. Они га нису могли познати, јер се био јако изменио за оно неколико година, што их је провео, тумарајући по доњем свету. Кад су браћа добили готове хаљине без шавова, платили су их од оно још нешто преосталог новца, што су биле донеле цареве ћерке са доњег света, па су одмах одјурили; ко ће пре запросити руку најмлађе цареве ћерке. Али тек што су јој показали хаљине, она их радосна одби, захтевајући да јој се доведе сам терзија. Браћа су га одмах радо позвала, држећи да се немају чега плашити, а на свога су брата већ давно били заборавили. Тек што терзија ступи унутра, најмлађа га царева кћи одмах познаде, и паде му у наручја. Оба се брата брзо повукоше, и ако им је најмлађи од срца све опростио. Он се сад ожени најмлађом царевом ћерком, и сазида леп дворац у тој вароши. Доцније — у животу — исприча јој какве је патње подносио на доњем свету и како је изашао горе.

Глас се о овом догађају брзо разнесе не само по том царству где су живели, већ и по осталима, те тако за најкраће време допре глас о томе до једнога седог цара, чија је царевина била толико удаљена од ове, да се ни сами цареви нису познавали.

Тај се стари цар радо сећао својих трију јединих ћерчица, које је био змај однео, и по причању поче сумњати да нису то још његова деца. Зато се сам реши да дође у походе овоме цару. Кад је стигао у госте код овога цара, исприча му зашто се решио да издржи оволики пут до њега, и одмах га замоли да позову у двор и сва три брата и све три ћерке, које су тада биле њихове жене. Чим су сестре ступиле испред седога цара, оштро их родитељско око познаде, а нарочито најмлађу. Један знак на десној руци најмлађе сестре још више то потврди, а кад су сестре испричале по сећању какви су им изгледали родитељи и околина, тада се обистини да су оне његове ћерке. Сви се ту провеселише, па их онда — домаћин — цар са целом породицом и својим дворјанима испрати, са највећим почастима до саме границе.

Најмлађи брат по жељи царевој, а и самога народа, постаде цар, јер је још једини седи цар био последња мушка глава из лозе, која је тада владала. Оба остала брата постадоше велики државници у братовљевој царевини.

(XVIII, 1903, бр. 1, 15. јануара, 13—14; бр. 2, 30. јануара, 35—37.)

14

ДЕВОЈКА ЦАР.

— Народна приповетка —

Прибележио: **Милан Вук Јастребовић***

Био неки сиромашан човек, који није имао ништа, но само једнога сина. Кад је момак напунио седамнаесту годину, отац му испроси девојку. Но баш онога дана кад је било венчање, дође од цара позив да му син иде одмах у војску. Ко један, ко жалостан отац је дуго размишљао како ће спасти сина. па кад виде да му ништа не може помоћи, лепо га опреми и испрати у војску.

Кад је истекла и девета година, колико се онда служило, отпусте га из војске. Он весео пође кући, са још једним својим другом из истог села, откле је и он био. Успут су говорили о свачему. Овај сиромашков син непрестано је мамузао коња и све брже грабио напред. Чудећи се томе друг, одједном га запита: „А што ли ти толико грабиш, та стићи ћемо?“ Онда му он исприча, како је морао одмах после венчања ићи од куће, и како је жељан да што пре види своју жену. Друг му тада наприча како је његова жена по-

---

[3]) Улица која је најживља и у којој се налазе скоро све радње једнога града.

*) Чуо од тежака Горче Јовановића, из села „Рупље“, округа Врањског.

кварена, како су њега само преварили а да је то све истина опклади се с њим у коња, сабљу и осамдесет дуката. Још рече да ће му донети као доказ, њен ђердан. Тада тај његов друг ободе коња и оде напред, а он сврати у село крај пута да га причека.

Кад је његов друг био близу куће његове жене, угледа некуд бабу. Он је одмах запита да ли би му допустила да уђе у кућу и да узме девојчин ђердан. Баба му одговори: „Е, синко, како те смем пустити од њенога мужа? Он је истина отишао у војску, али ево има већ девет година како служи, па ће кроз који дан доћи!“ Он јој онда рече како је то само опклада и ништа више, па је упита колико ће тражити да га само пусти унутра. Баба се позадуго мислила, док ће најпосле затражити педесет дуката. Онда он изброја баби педесет дуката, а она оде девојци и рече: „Кћери, да изнесемо овај твој сандук до капије“. А кад девојка упита зашто, баба јој одговори: „иду Турци, па лако могу ући у кућу и све покупити, а овако ћу бар твој сандук сакрити близу капије, где се нико не ће сетити да га назре.“ Девојка на то пристане, помогне баби да изнесе сандук до капије, па се врати, а баба остане да га сакрије. Кад се девојка вратила у собу баба из њега склони све ствари, зовну онога човека, даде му девојачки ђердан, па закључа капију. После неког времена оде девојци, и каза јој да су срећом Турци њих мимоишли, но да јој помогне опет унети сандук. Девојка јој помогне и врате сандук у собу, где су стајале само девојачке ствари.

Онај човек кад је добио ђердан оде право свом другу. Кад је видио његов друг ђердан своје жене, даде му свога коња, сабљу и осамдесет дуката, па обоје одоше право у село. Муж чим ступи у кућу поздрави се редом са свима, али за своју жену није хтео ни питати нити је погледати. Тада она помисли да се није добро обукла, па изабере нове хаљине, али опет ништа. Најпосле обуче најлепше хаљине и стане га молити и земљу љубити где је стајао, али он опет ни да је погледа. Онако љутит оде бачвару и наручи буре. Кад је било готово донесу га, а он нареди девојци да уђе унутра. Место хлеба и воде даде јој доста злата, па га добро затвори, за тим га натовари на кола, и однесе па баци у Дунав. Буре је пливало тако низ Дунав три дана. Трећега дана пред вече опази га неко чобанче крај обале, и с муком га извуче на поље. Радознало, шта ли је у њему, дохвати секиру па га разбије. Али тек што се буре распаде, а девојка искочи на поље. Чобанче се трже и зачуди лепоти девојачкој. Она му одмах рече: „Не чуди се, мој чобане, ти си ме избавио, ја ћу бити твоја. Само ме прије послушај; ево ти сав мој новац па ми купи царско одело и крилатога коња.“ Чобанин узе новце и оде, а девојка му обећа да ће она овце чувати док се он не врати. После неког времена врати се чобанче. Кад виде девојка да јој је све купио што му је рекла, још га замоли да опроба прећи Дунав на крилатом коњу. Он пређе и врати се, а девојка му узе одело и коња да и она проба. Али чим уседе на коња рече: „С Богом!“ пређе Дунав и више се никад не поврати.

Кад је стигла у своју царевину, оде право у град где је живео цар, који имађаше три кћери. Оне случајно опазе лепога момка у царском оделу и на крилатом коњу. Чим га видеше замоле оца да га узме за свога зета. Цар не знајући да је он женско, позва га у двор, и обећа му дати једну своју ћер а после њега да он остане као цар. Момак-девојка тада замоли цара да му одмах даде царску круну да царује само десет дана, па макар после никад и не чуо за царство. Цар му то допусти, и он тако седе на царску столицу. Одмах нови цар објави по целој земљи, да свако, ко год хоће, може се жалити или молити цару и сваки ће бити задовољен.

Кад се то прочу по народу, дође код новога цара отац, мајка и њена браћа да се жале на свога зета, што је онако немилосрдно поступао са женом. Њихов зет сад све исприча зашто је тако с њом урадио. Тада цар позове онога човека с којим се он опкладио за ђердан. Тај човек пред свима исприча како му је баба за педесет дуката допустила да узме девојачки ђердан. Одмах доведу и бабу. Чим је признала шта је урадила, цар нареди да се стрпа у усијану пећ, где изгоре. По том цар све отпусти и само задржа свога мужа, па га упита: „А да ли би ти могао познати своју некадашњу жену?“ Он јој одговори да је не би могао лако познати, јер је то било одавно, а иначе нису били дуго заједно. Тада га цар поново упита: „Је ли имала твоја жена икакву белегу, по којој би је познао?“ Он јој рече да је имала на десној руци једну белегу. Она га онда одведе у другу со-

бу и показа знак. Он се томе врло обрадова, али и ожалости, јер није шала, она је сада царски син. Но она се и томе досети. Да не би прави цар ништа о свему томе дознао, она му нареди да тајно доведе њенога најмлађега брата, који је јако наличио на своју сестру. И тако најмлађи брат поста царев зет, а о девојци цару нико није ништа ни знао.

(XVIII, 1903, бр. 17—18, 30. септембра, 322—323.)

15

СРПСКЕ НАРОДНЕ ШАЉИВЕ ПРИЧИЦЕ

Циганин

—Народна приповетка—

На једном брежуљку, у пољу, веселили су се сељаци, јер су тога дана стригли овце. Циганин неки, што је туда пролазио, видевши веселье, науми да и он поред њих што год дохвати. С тога сврати и гостољубиви га сељаци дочекају као сваког путника, и даду му да ручa. Уз то Циганин добије и вина, те се тако развесели, па почне и певати. Ово још више развесели сељаке и они га не пуштаху да продужи свој пут све докле и они не пођу својој кући. Он пак желећи да се и други пут овако провесели, упита на поласку домаћина кад ће опет бити овакво веселье. Домаћин му одговори да ће на Богојављење бити још боље.

Циганин је жељно очекивао тај дан, чега ради је често питао још колико дана има дотле, баш као деца кад питају родитеље још колико дана има до Божића. На послетку дође и тај дан, и Циганин се спреми и пође онамо, где се летос онако лепо провео. Жена пак његова, мислећи да ће некуд важним послом, метне му нешто хлеба од ражи, „рженице". Тако пође на веселье, потскакујући од радости.

Идући путем, мислио је о томе, како се они већ веселе у колиби, и какав га ручак тамо очекује, па, држећи да му поред таквог ручка не треба „рженица", извади из торбе оно хлеба и баци га у трње, поред пута, мислећи у себи како ће сада доћи до оне колибе, како ће отворити врата и како ће она учинити: „крц", а домаћин ће му одмах дати столицу која ће, кад је метне на земљу, учинити: „труп". При том ће му домаћин рећи: „Седи, Манго!", а он ће, одговоривши: „Хоћу, чича!" Па ће сести да ручa.

У тим мислима дође до оног брежуљка, где је оно пре било веселье, те весело узвикне: „Крц! — врата, труп! — столица, седи Манго! — Хоћу, чича!" И он жељно звераше на све стране, не би ли где год угледао жељену колебу. Али место тога нађе само снег, који покриваше земљу и на коме се не распознавахy људски трагови. Виде да је преварен, те се, изнемогао које од глади, које од зиме, мораде враћати.

Враћајући се, Циго се горко кајаше, што је бацио своју „рженицу", видевши да је неразмишљено радио. Ох, кад би сада имао само неколико залогаја од своје слатке „рженице"! С тога је, где год би поред пута видео трње, узвикивао би: „Рженице, прженице, скочи из трња, те ме уплаши!

Учени и „шетани".[1])

(Народна приповетка.)

Једном упита султан свога доглавника, који боље знају: учени или „шетани". Овај одговори да боље знају учени; султан пак говораше да боље знају „шетани". И опкладише се. Да би пак дознали ко има право, договоре се да доглавник доведе двадесет учених људи, а султан двадесет „шетаних".

И други дан доведе доглавник учене, а султан „шетане", и сместе их у велику собу. Учени не могаше сакрити незадовољство и љутњу због изједначења са овим скитницама, који су, немајући другог посла, прешли толике земље. Ипак су се морали умирити, јер се то тиче опкладе.

У овој великој соби, на једном крају бејахy постављене софре за учене, на другом за „шетане". Биле су донете кашике (ложице), дугачке по два аршина. Поседаше учени, поседаше и „шетани", сваки за своју софру. За ручак беше донета чорба, и султан најпре нареди ученим да ручају.

Они се питају сада зашто им је султан дао овакве кашике и, чудећи се, отпочеше ручати, ватајући кашике за средину. Кад султан то виде, каже им да кашику држе сâмо за крај. Сада тек међу њима настаде право чуђење, јер не знађаху како ће јести. Они су

---

[1]) „Шетани" значи: они који су путовали — шетали много.

покушавали да држе кашику за крај, али онда други крај кашике са јелом никако нису могли метнути у своја уста, јер кашике беху према њиховим рукама веома дугачке. Најпосле најученији између њих узе некакву књигу и поче превртати, не би ли нашао како треба јести, али узаман.

Видећи то султан нареди да „шетани" ручају, на што сви учени погледаше на њих, да виде шта ће они радити.

„Шетани" сада, захваливши султану, отпочеше ручати и не размишљајући: **сваки од њих узме кашику, захвати јела и пружи оном према себи, и тако они један другог нахране,** а султан доби опкладу и богато их обдари.

Врање.

Прибележио:
Б. К. Петровић

(XIX, 1904, бр. 17—18, 30. септембра, 325—326.)

16

ЖАЛОСТ ЗА СЕСТРОМ.*)

Ката бели бело платно,
У сузице без водице.
Питују гу две другачке:
„Зашто, Като, платно белиш
„У сузице без водице?!"
Онда Ката проговара:
„Не питајте, другарице!
„Имала сам једну сеју,
„Па гу дадо' на далеко.
У петак гу испросише,
„У суботу однесоше,
„У недељу свадба беше,
„Понеделник сеја умре,
„У торник гу закопаше.
„Па гу плачу две залвице,
Две залвице два девера:
„ „Наша снашо, ран-босиљак,
„ „У петак те посејасмо,
„ „У суботу рано ниче,
„ „У недељу расцвета се,
„Понеделник слана паде,
„ „Озлоби нам ран-босиљак." "

Јагодина.

Прибележио:
Милут. Р. Михајловић

(XIX, 1904, бр. 19—20, 31. октобра, 354.)

17

ЦИГАНИН И МЛАДА.

Једном млада тек што је ољуштила јаје и цело стрпала у уста да поједе, а на вратима се појави њен свекар. Она се од стида збуни, јаје застаде у грлу и — задави се. Свекар види да је снаха већ мртва, сакупи цео комшилук, али снаха ни да крене. У оно доба нису задржавали мртваце, већ одмах сахрањивали. Од превелике жалости за снахом нису јој са грла скидали ђердан већ је заједно са њим сахране. То опази неки Циганин на ноћу на гроб у намери да узме ђердан. Раскопа гроб, ухвати ђердан и повуче да откине, у том јаје из грла излети, млада скочи на ноге, а Циганин од страха на мјесту остане мртав. Млада одмах отрчи кући. Сви се поплаше од снахе, али она им исприча шта се са њом збило. Сутрадан отиду гробу и нађу мртва Циганина, коме беше суђено да замени младу која, ваљда, беше и од веће потребе.

Пирот, 1903. год.

Забележио:
Љуб. С. Јоцић, учит.

(XXII, 1907, бр. 1, 15. јануара, 11.)

18

ОБЛАЧИНА И ЊЕНО ЈЕЗЕРО

(По народном предању)

Идући од Прокупља ка Нишу, налази се с леве стране село Облачина, а између села Облачине и Биљешког брда (на коме су врло родни виногради) постоји језеро, а у близини је и црква тога села.

На самој обали тога језера постоји камен, који је црвен, а држи се, да је некада био бео. На томе камену сунчала се аждаја, што је становала у том језеру.

Неком приликом, кад су туда Турци пролазили, спазе аждају на камену, опале из пушке и убију је. (Неки опет веле, да је нису убили, већ да још живи у Блатском језеру, које је у близини). Од једном се уздиже неки страшно црн облак, удари град, па је тако сатро винограде на Биљешком брду, да се само вино у језеро сливало, а од вина поцрвенио је тада и онај камен, који и данас стоји на обали — потпуно црвен.

Сељаци држе да зато немају доброг грожђа што је аждаја отерана.

---

*) Ову сам песму прибележио у ман. Св. Оца у Пчињи.

А на сваки начин, да је и име села Облачине везано са тим именом . . .

Лазар К. Мишковић

(Делиград)

(XXIII, 1908, бр. 17, 20. јуна, 268.)

19

ЖЕНСКЕ ПЕСМЕ У ОКРУГУ ПИРОТСКОМ

I.

Поболе се гледана Јелица,
Гледана и па дарувана,
Болна лежи, болна мајће вели:
„Не стој мале, не гледај ме болна,
Јутро кажу пре нова пазара,
Све ће друшке на пазар да иду;
И ти мале на пазар да идеш.
Све ће купе свилу и кадиву,
И ти, мале, свилу да ми купиш,
По највише модру и зелену;
Да исплетем свилен шарен гајтан
Да нанижем Бурино прстење,
Та да пратим Буре на дарове,
Да не бере кићене сватове!"
Још девојћа у беседу беше,
Пуче пушка из гору зелену,
Те искочи Јеличина мајка:
„Назад, назад Буро са сватови,
Шта ће мене слнце без месеца,
Мен' девојћа под покрова лежи."
Проговара Бура младожења:
„Прости куме, опрости старојћо,
Опростите сви редом сватови,
Да улезнем девојће у дворе,
Те да видим девојћу на смрти".
Па вој откри тија бели покров,
Па вој сипа жешку жеравицу,
И сипа вој воду леденицу,
И тури вој змију редовкињу,
И бркну вој у десну пазуку,
Па отиде назад код сватови.
Па улази Јеличина мајћа:
„Како трпе огањ жеравицу,
Како трпе воду леденицу,
Како трпе змију редовкињу?"
„Ласно трпе огањ жеравицу,
Још поласно воду леденицу,
Још поласно змију редовкињу, —
Мука трпе јунакову руку . . ."

II.

„Ој, Бога ти, Јанко посилнико,
Што је на мен' голема довија (повика)?"
„На тебе је голема довија,
Заљубил си све редом девојће,
Све девојће и младе невесте,
И цареву прву братаницу" . . .

„Да како ћу јадан да не љубим,
Кад је јутру јутро да осване,
Ту им друми проз моји дворови,
Зазњкају ситни прапорчићи,
Затропају жалти папучићи
Засјаје се сјајна огледала.
Воду гребу (заитају) на моји бунари,
Цвеће беру у моје градине
Китке вију на моје постеље,
Китке вију, мене шегу бију.

III.

„Трено ле, Трено, гајлено,
Куде си јучер шетала?"
„Шетала, ага, шетала,
Тамо сам била на пазар,
Куде се моме бирале,
Туде се Турци писују".
Ибрајим Трене говори:
„Трено ле, Трено, гајлено,
Има ли дума (говор) за мене?"
Ибрајим ага, Ибрајим,
Најнапред тебе писаше,
Млад арамбаша да будеш,
Да теглиш војска по тебе,
Проз оно поље широко,
На њега дрво високо,
На њега лисје широко,
Под њега сенћа ладовна,
Под њу је мома заспала,
С бела се крпа покрила,
Лепи је санак санила,
На с'н је дошли двојица,
Двојица, мале, бећари;
Један вој ноже вадеше,
Да не орати (говори) с момчето,
Други вој с главу вртеше
Да си не иде сас друшке. —
Убава добра девојко.

IV.

„Лепа Јано, слепа ли си била,
Те си неси војно изабрала?"
Лепе друшке, превара је била.
Кад је било на саглеђување,
На њег' ру'о кадијино беше,
На главу му капа пашалијска.
Кад извину недеља по свадбу,
Па дојдоше Турци кадиници,
Однесоше ру'о кадијино;
Кад дојдоше Турци војводинци,
Одведоше коња војводина;
Кад дојдоше Турци пашалије,
Однесоше капу пашалијску.
Оста војно на тнке кошуље".
Стаде Јана чуду да се чуди,
У скоро се Јана досетила,
Да имала сестру ожењену,
Сестра вој је ру'о позајмила,
Те си Јана мужа променила.

V.

Дуни ми ветре ладоне,
Донеси гласа од војна
Да видим војно шта чини.
Војно ми лежи умира
Умира крај мен' да дође.
Нека умира Ђидија,
И ја за њега умирам.

VI.

Сабрали се јунаци.
У тој зелену ливаду,
Где си коњи шетају,
Дренови коњи шибају,
Хоће да иде на далек,
За туја Ђузел Тодору.
Мајћа ју дава не дава,
Брат ју Светозар не дава,
Док не направји калдрму
Од њојне дворе до војне;
И да ју купи жлт кафтан,
Од бела бега Вериде
Кад појде гости да иде (кад после венчања хоће да иде у госте)
Калдрму путу да иде,
Вериде да се белеју
Жлт кафтан да се жуте.

VII.

Белила Стојна попова,
Белила бели дарови,
У јаворито корито.
Од дола иду винари,
Питују Стојну попову:
Хоће ли вино црвено,
Је л' оће љуту ракију.
„Нећу ви вино црвено,
Нећу ви љуту ракију;
Нег' оћу оно винарче,
Како то први колићи
Како девојче редичи.

VIII.

Ој Ценеле, Цонке,
Твоје очи најцрње,
Дај девојче да љубим,
Не дам, не дам Ђаволе,
За синоћни јадови,
За сутрашњи (јутрашњи) срамови.
Ја си пођдо на воду
У зелене стовнице, (крчаг)
Сретоше ме бећари
Те ми стовне скршише,
И мен' младу љубише.

IX.

Стојана мајћа помоли;
„Стојане сине Стојане,
А да те, синко, оженим!"
„Нећу се, мале, ја женим,
Још'те сам Турска подвода,
Још'те грађанска војвода."
„Ако те, синко, не женим,
До недељу те испратим,
На тија тнка вешаја (вешала)
И бел' ти Дунав невеста,
Тнке врбике злвице (заове)
Равни брегови девери.

X.

Ој Ленче, Ленче, шајтан девојче,
Не иди босо по равно косо,
Ти се убоде, мене прободе.
Не иди лудо, не иди младо.
Мој башта (отац) има рђелу коња
Рђелу коња, криву кобилу,
Кобилу дава мене не дава.
— Не иди лудо, не иди младо
Мој башта има сиви волови,
Волови дава, мене не дава.
Не иди лудо, не иди младо
Мој башта има њиву голему,
Њиву дава, мене не дава.
Не иди лудо, не иди младо.
Мој башта има лојзе големо,
Лојзе си дава, мене не дава
Садила Дора по море лојзе,
За дан садила, за два градила,
За два градила па се кајала,
За кога садим, за кога градим.

XI.

Убава, добра девојћо! . . .
Заспала девојћа доле у ливаде,
Дрену на корену, момку на колено
Момче си ју ока (зове), дигни се девојче,
Дигни се девојче, вода те однела,
Вода те однела, код мен' те донела.
Не бригни се момче. Бригнем се девојче,
Бригнем се девојче за тој црне очи.
Кад ти видо' очи, да умрем до кночи (до ноћи);
Кад ти видо' веће, умре на две меће;
Кад ти видо, лице, припаде ми мућа.
Ој горо горице, ни цвеће цавтало,
Ни цвеће цавтало, ни лисје пустало,
Из њег искачало девет русалија.

XII.

Дремка ми се, дремка, нане, на тој црне очи,
За онуја младу мому, што но по двор шета;
Заузвила беле руке како јаничари,
Очешљала русу косу трава детелина,

Премакнула гајтан веће морске
пијавице.
Прибиљежио: **Лаз. К. Мишковић.**

(XXIV, 1909, бр. 13—14, 15—30. јула, 212—214.)

20

ЖЕНСКЕ ПЕСМЕ У ОКРУГУ ПИРОТСКОМ

У колу

Ове се песме певају играјући у колу. Чим се извесна група девојака „друшке“ ухвате у коло, онда отпочну једне песму, која одговара игри, коју свирац свира, а друге отпевају. Свака игра, готово, има своју песму.

I

Леле Недо, бела Недо,
Све си света премамила,
И постаро и помладо,
И жењено, нежењено.
А Неда им говорила:
„Луди стари, луди млади,
Ја ви не би сви узела,
Ја ћу узмем до двојицу,
Ја л' Стојана, ја л' Јована.
У Стојана ситна стока,
Ситна стока летна роса;
У Јована бело лице,
Бело лице, дан до века! . . .

II.

Ој, пелине, бел пелине!
Сви те зову бел пелине,
А девојће раставниче!
Растави ме од луд војна,
Сви ми веле другу љуби
А ја јадна не верујем.
Када синоћ сама видо',
Преко плот се дариваше,
Дариваше, заљубише.
Он ју даде огледало,
Огледало и иљадо.
Она њему жлту дуњу
Када лега, да мирише,
Кад се диза да уздише! . . .

III.

Мори Радо, бела Радо,
Дође ли ти бег од бању? . . .
Није дош'о нит' ће дојде,
Там га кажу у Софије,
У Софије пред кадије.
На сто седи, књигу пише,
Књигу пише, Раде праћа;
Да се Рада не ожени.
Рада му се оженила,
Оженила и родила,
И родила два детета;
Једно мушко, друго женско.
Мушко то је књигу пише,
Женско то је везак везе.

IV.

Момче оди по брега,
Црно гуњче на њега,
Дај ми, мале, за њега,
Гладна, жедна за њега.
Гола, боса по њега.

V.

Лагало се момче и девојче,
Они мисле, нико и' не види,
Видело и' цвеће из ливаду,
Па казало овце разблуднице;
Овца каза својему овчару;
Овчар каза ратару у поље;
Ратар каза ручконоше,
Ручконоша по сво село. . .

VI.

На рудин дрво високо
На њега лисје широко.
Под њега мома заспала,
С белу се крпу прекрила,
Ситина ју роса избила
На с'н ју дошла три мина
(момка)
Један ми узе смиљ киту,
Други ми узе мараму,
Трећи ме на с'н заљуби.
Што то ми узе смиљ китку,
Да чујем, да га не видим;
Што то ми узе мараму,
Нигде му гласи не чуло;
Што то ме на с'н заљуби,
Дај ми га, Боже, на јаве.

VII.

Слнце заће међу две планине,
Момче спава међу две девојће,
Међу Јану и међу Љиљану.
Јану љуби а Љиљану неће.
„Шта је боља Јана од Љиљану.
Те њу љубиш, а мене не
љубиш? . . .
„Кад ме питаш, право да ти
кажем,
Кад су биле размирске године
(ратне године)

Ти си легла на друм на
раскрсје,
Кој год мине, сваки те пољуби,
И ја мину и ја те пољуби.

Прибиљежио: **Лаз. К. Мишковић**

(XXIV, 1909, бр. 15, 15. августа, 236—237.)

21

Преко, наоколо, девети дан кући

Пошли неки људи, па један није хтео ићи са њима путем, него пречицом, да би пре стигао. Кући је дошао међутим тек деветог дана.

Љубомир Поповић ђак VIII разреда београдске Богословије, Грделица

(XXVII, 1912, бр. 11—12, 30, јуна, 176.)

Напомене

1. Опширније о часопису видети у студији Дејана Буричковића, **Босанска вила 1885—1914**. Сарајево, 1975, стр. 1—531.

2. Професор нишке гимназије написао је портрет **Панта, Пантелија Славков Срећковић,** XIX, 1904, бр. 15—16, 31. августа, 273—276 — датирано „Ниш, о Ускрсу 1904." и историјску студију **Нешто о граду Сврљигу,** XXI, 1906. бр. 5, 15. марта, 76; бр. 7, 15. априла, 105—106; бр. 8, 30. априла, 120—122.

3. Сарађивао је ситним белешкама и вестима из Пирота које није потписивао.

4. Професор гимназије написао је чланак о птици кукавици **Кукавица,** XIII, 1898, бр. 5, 15. марта, 74—76; бр. 6, 30. марта, 91.

5. Написао је пригодну песму **Уреднику „Босанске виле"**, XVIII, 1903, бр. 11—12, 30. јуна, 216, датирано: „У Пироту 11. априла 1903." и некролог **Милошу Божовићу,** XXI, 1906, бр. 6, 30. марта, 96, датирано: „Рудиње—Пирот, 1906. г."

6. Објавио је рад о заборављеном песнику Јанићију Костићу **Заборављени гроб,** XXI, 1906, бр. 22, 30. новембра, 344—345.

7. Сарађивао је ситним белешкама и вестима које није потписивао.

8. Рођен је у Лесковцу 14. IX 1870. године. Писао је приче, чланке и студије из педагогије. У „Босанској вили" сарађује ситнијим белешкама које није потписивао, и портретом **Михаило М. Станојевић,** (XXII, 1907, бр. 6, 30. марта, 81—82) који је објавио под шифром „Кр."

9. Објавио је народну песму из Македоније **Старац и девојка,** VII, 1892, бр. 8, 20. марта, 126, и чланак **Црква св. Прохора у Мађедонији,** по народном причању, VII. 1892, бр. 25, 10. септембар. 394—395, написан у Нишу.

10. Х. Лилер (Београд, 16. III 1867. Београд, 18. XI 1926). Био је предавач у нишкој гимназији од 11. IX 1889. до 11. X 1892. године. Сарађивао је приказима под шифром „Јерис": **Осман Ивана Гундулића, Земун, 1890,** V, 1890, бр. 9, 15. маја, 140—142, датирано: „Ниш, 23. IV 1890."

11. К. Миленовић (Параћин, 1. IV 1860 — 1908). Био је предавач па професор нишке учитељске школе од 4. X 1883. до њеног затварања 4. IX 1894, када је премештен у нишку гимназију. Као професор гимназије остаје до 8. IV 1895. године када прелази за директора ниже гимназије у Смедереву. У Нишу је био члан пододбора друштва Св. Саве (1889) па председник истога 1890. године. Сарађивао је у „Нишким новинама" (1885—1886) и нишкој „Слободи" (1889—1890) белешкама о раду тадашњег пододбора друштва Св. Саве. У „Босанској вили" сарађује преводима, ситнијим белешкама и чланцима.

12. Јула 1889. године из Ниша упућује позив за **Скупљање грађе за Народну Педагогију у Срба,** IV. 1889, бр. 19, 1. октобра. 302—303.

13. Владимир К. Петровић (Сарајево, 1874 — Београд, 17—18. VI 1936) песник, сакупљач народних умотворина, писац чланака, студија и расправа из педагогије, дугогодишњи учитељ и школски надзорник у Лесковцу (1905—1912), председник Удружења југословенских учитеља. У „Босанској вили", сарађује краћим вестима и белешкама које није потписао. Као ђак учитељске школе у Нишу послао је уреднику „Босанске виле" своје песме. На ову пошиљку добио је одговор у рубрици „Одговори уредништва": „Овога и оваквог зеља имамо и сувише, дајте што друго, маните пјесме" (VII, 1892, бр. 16, 10. јунија, 256).

14. Сарађивао је ситним белешкама и приказима под шифром „Бранивој": **Јеци и одјеци, песме Сретена Динића. Ниш, 1905,** XX, 1905, бр. 19—20, 30. октобра, 313—314.

15. Овај вредни учитељ саопштио је у три наставака **Калањске народне игре** у листу „Српска вила" (Беч, 1896, бр. 1—3).

16. Сарађивао је ситним белешкама које није потписивао, и извештајем **Сремчева библиотека,** XXII, 1907, бр. 15—16, 15. и 30. августа, 256—258.

17. Сарађивао је ситним белешкама које није потписивао.

18. III, 1888, бр. 13, 1. јула, 193—198; бр. 14, 16. јула, 209—212; бр. 15, 1. августа, 226—230; бр. 16, 16. августа, 242—246; бр. 17, 1. септембра, 259—261; бр. 18, 16. септембра, 273—275; бр. 19, 1. октобра, 290—291. Приповетка је објављена под шифром „Сенћанин".

19. IV, 1889. бр. 7, 1. априла, 100—102; бр. 8, 16. априла, 113—115; бр. 9, 1. маја, 129—132; бр. 10, 16. маја, 145—147; бр. 11, 1. јуна, 162—163; бр. 13, 1. јула, 194—197; бр. 14, 16. јула, 212—215; бр. 15, 1. августа, 230—232.

20. V, 1890, бр. 1, 15. јануара, 3—4; бр. 2, 31. јануара, 18—20; бр. 3, 15. фебруара, 34—36; бр. 4, 28. фебруара, 49—51.

21. XIII, 1898, бр. 3, 15. фебруара, 36—38; бр. 4, 28. фебруара, 50—52; бр. 5, 15. марта, 66—69; бр. 6, 30. марта, 85—87; бр. 7, 15. априла, 100—102; бр. 8, 30. априла, 116—118; бр. 9, 15. маја, 133—135; бр. 10, 30. маја, 148—150; бр. 12, 30. јуна, 180—181; бр. 13, 15. јула, 194—196; бр. 14—15, 30. јула — 15. августа, 213—215; бр. 16, 30. августа, 242—243; бр. 17, 15. септембра, 258—260; XIV, 1899, бр. 7, 15. априла, 82—84; бр. 8, 30. априла, 98—99; бр. 9—10, 15—30. маја, 115—117; бр. 13—14, 15—30. јула, 178—182; бр. 21—22, 15—30. новембра, 278—280; бр. 23—24, 15—30. децембра, 298—309.

22. У „Одговорима уредништва" (VI, 1891, бр. 2, 30. јануара, 32) поручено је

Сремцу: „Сенћанину. С нестрпљењем очекујемо вашег „Немању“ само гледајте што прије. Поздрав вама и свим колегама.“

23. XVII, 1902, бр. 11, 15. јуна, 204—205; бр. 12, 30. јуна, 226—227; бр. 13, 15 јула, 243—244; бр. 14—15, 15. августа, 263—265; бр. 16—17, 15. септембра, 294—296.

24. IV. 1889, бр. 1, 1. јануара, 2—5; бр. 2, 16. јануара, 17—19. Приповетка је написана у Врању.

25. V, 1890, бр. 5, 15. марта, 68—69; бр. 6, 31. марта, 84—86; бр. 7, 15. априла, 98—100. Приповетка је датирана: „Врање, март 1890.“

26. X, 1894, бр. 9, 15. маја, 130—133.

27. X, 1895, бр. 3, 15. фебруара, 35—38.

28. XI, 1896, бр. 7, 15. априла, 104—106.

29. X, 1895, бр. 4, 28. фебруара, 53—54; бр. 5, 15. марта, 71—73. Приповетка је датирана: „Јарушица, августа 1893.“

30. XIX, 1904, бр. 11, 15. јуна, 203—204; бр. 12, 30. јуна, 223—224. Написана је у Горњем Милановцу.

31. XX, 1905, бр. 8, 30. априла, 113—115; бр. 10, 30. маја, 149—151; бр. 11—12, 30. јуна, 166—168; бр. 13—14, 30. јула, 198—199; бр. 15, 15. августа, 230—232; бр. 17, 15. септембра, 260—262; бр. 18, 30. септембра, 278—279; бр. 19—20, 30. октобра, 298—299; бр. 22, 30. новембра, 337—339; бр. 23, 15. децембра, 353—355. Приповетка је написана у Нишу.

32 XXI, 1906, бр. 19, 15. октобра, 289—290; бр. 20, 30. октобра, 305—307; бр. 21, 15. новембра, 323—325; бр. 22, 30. новембра, 337—339; бр. 23, 15. децембра, 355—358; бр. 24, 31. децембра, 370—372; XXII, 1907, бр. 2, 31. јануара, 21—23; бр. 3, 15. фебруара, 36—37; бр. 4, 28. фебруара, 55—56; бр. 5, 15. марта, 67—68; бр. 6, 30. марта, 85—86; бр. 7, 15. априла, 102—104; бр. 9, 15. маја, 133—134; бр. 10, 30. маја, 146—148; бр. 11, 15. јуна, 164—165; бр. 13—14, 15—30. јула, 208—210; бр. 17—18, 15—30. септембра, 282—284; бр. 23, 15. децембра, 365—367; бр. 24, 30. децембра, 375—376.

33. XXV, 1910, бр. 3—6, фебруар-март, 44—49.

34. XXVIII, 1913, бр. 1, 15. јануара, 4—7; бр. 2, 31. јануара, 21—23; бр. 3, 15. фебруара, 36—39.

35. VII, 1892, бр. 8, 20. марта, 114—116; бр. 9, 30. марта, 130—132; бр. 10, 10. априла, 146—148. Приповетка је потписана шифром „Реља“ а датирана: „У Нишу, на Ваведење 1891. год.“

36. XVI, 1901, бр. 6, 30. марта, 103—107; бр. 7, 15. априла, 124—128.

37 XIX, 1904, бр. 9, 15. маја, 163—164.

38. У време боравка М. Вукасовића у Нишу штампане су у „Босанској вили“ ове басне: **Ћуре, Шта неуком смета, Човек и магарац, Свет, Слобода**, XXIII, 1908, бр. 30. 30. децембра, 465—466; **Лисица, пиле и кљусе, Јастреб и петао, Луди зец и паметан лав**, XXIV, 1909, бр. 8, 30. априла, 114—115; **Лисица, Морска труба и таласи, Лав и пас, Дальновида веверица**, XXIV, 1909, 15. августа, 226—228; **Корисна мачка, Један обичан бумбар, Племенит лав, Славуј и сврака, Човек с лепим и дубоким идејама...**, XXIV, 1909, бр. 24, 30. децембра, 370—371; **Жир и лисица, Магарац и богови**, XXV, 1910, бр. 3—6, фебруар—март, 56—57.

39. XIV, 1899, бр. 5—6, 15. и 28. фебруара, 57—59. Године 1891. писац овога портрета први пут је видео Јелену Димитријевић. О томе бележи. Једном приликом је шетајући се у нишком парку са С. Сремцем угледао једну жену са наочарима. Угледавши је Сремац му рече:

„— То је Јелан!

— Па зар она није Туркиња и зар није негде из Ширасе.

А Сремац чисто олендорфском методом одговори:

— Она није Туркиња, нити је родом из Ширасе, али је њена мајка права, чиста Српкиња, кћи кнеза Милојка из Алексинца, који се, па никад није звао Ширас...“ (стр. 58).

40. VIII, 1893, бр. 20, 30. септембра, 297—298.

41. IX, 1894, бр. 4, 28. фебруара, 51. Песма је цензуром скраћена. Нешто раније уредник је поручио песникињи: „Г-ђи Јелени. Молимо да се и опет сјетите наше ‚Виле‘ и да нам јавите адресу за слање листа. Кад је мушкиње забавила политика бар нека га Српкиње претеку и за примјер му послуже. Оне двије пјесме немогу ући, јер има неко и од нас старији, па неда.“ (IX, 1894, бр. 2, 30. јануара, 32).

42. X, 1895, бр. 8, 30. априла 116—117.

43. X, 1895, бр. 13, 15. јула, 195.

44. X, 1895, бр. 18, 30. септембра, 279.

45. XIII, 1898, бр. 11, 15. јуна, 163—164.

46. XIV, 1899, бр. 13—14, 15—30. јула, 182.

47. VII, 1892, бр. 11, 20. априла, 161.

48. XXIII, 1908, бр. 6, 29. фебруара, 87—88.

49. IX, 1894, бр. 10, 30. маја, 151. Песма је датирана: „Пирот, 30. априла 1894.“

50. К. Петровић (Власотинци, 10. XII 1885—?). Отац му је Стеван чиновник у Власотинцу. Коста Петровић је писао песме, драме, приказе, преводио са француског и руског. Сарађивао је у свим значајнијим часописима који су излазили између 1905—1914. године. После Првог светског рата пише портрете француских политичких личности и студије из економије. Представља најзначајнију песничку појаву из југоисточне Србије пре Првог светског рата.

51. XXIII, 1908, бр. 24, 30. августа, 375.

52. XXIV, 1909, бр. 2, 30 јануара, 21.

53. XXIV, 1909, бр. 24, 30. децембра, 371—372.

54. XXV, 1910, бр. 3—6, фебруар, 42. Овај четвороброј је тематски. У њему је представљена тадашња српска књижевност.

55. XXVI, 1911, бр. 1, 15. јануара, 6. Песма је више пута прештампавана. Налази се и у антологији српског песништва коју је саставио Миливоје Павловић.

56. XXVIII, 1913, бр. 20, октобра, 275.

57. XXVIII, 1913, бр. 22, 30. новембра, 307.

58. XXVIII, 1913, бр. 24, 30. децембра, 339.

59. XXIX, 1914, бр. 1—6, јануар—март, 15.

60. О. Б. Даскаловићу видети опширније у нашој белешци **Један заборављени песник**, Наша реч, XL, 1984, бр. 48, 14. децембра, 9.

61. XXII, 1907, бр. 12, 30. јуна, 177. Песма је штампана по иницијалима „Влад. Г. Д.“

62. VIII, 1893, бр. 10, 20. априла, 121. Она је ревносни сакупљач претплатника „Босанске виле“ (IX, 1894, бр. 4, 28. фебруара, 64).

63. XIX, 1904, бр. 19—20, 31. октобра, 345.

64. XIX, 1904, бр. 13—14, 31. јула, 247.

65. XXIII, 1908, бр. 2, 20. јануара 20—21.

66. XXIII, 1908, бр. 7, 10. марта, 101—102.

67. XXIII, 1908, бр. 7, 10. марта, 102.

68. XXVII, 1912, бр. 3, 15. фебруара, 36.

69. XII, 1897, бр. 7, 15. априла, 98.

70. XVI, 1901, бр. 17—18, 15—30. септембра, 289—290.

71. XXI, 1906, бр. 11—12, 15—30. јуна, 172.
72. XI, 1896, бр. 1, 15. јануара, 4.
73. XIX, 1904, бр. 13—14, 31. јула, 250—252.
74. XXIII, 1908, бр. 13, 10. маја, 197—199.
75. XXVII, 1912, бр. 1, 15. јануара, 9—10; бр. 2, 30. јануара, 25—26.
76. XXVIII, 1913, бр. 5, 15. марта, 71—73.
77. Кратко време у Лесковцу борави познати песник међу добровољцима који су се окупљали поводом српско-бугарског рата. VIII, 1893, бр. 10, 20. априла, 127.
78. У Нишу је превео: Петефи, **На раскршћу**, (III, 1888, бр. 15, 1. августа, 230); Емил Ритерсхауз, **Зимње подне** (IV, 1889, бр. 4, 14. фебруара, 52). Превод је датиран: „Ниш, 1887. год."
79. Под шифром „Вучитрнац" превео је у Пироту песме: Кирил Христов, Sfumatura (XXII, 1907, бр. 3, 15. фебруара, 36). Превод је датиран: „Пирот, 1907."; П. К. Јаворов, песма без наслова (XXII, 1907, бр. 5, 15. марта, 67). Превод је датиран: „Пирот, 1907."; Кирил Христов, песма без наслова (XXIII, 1908, бр. 3, 30. јануара, 37); Хр. 2. Максимов, **Жеља.** (XXIII, 1908, бр. 6, 29. фебруара, 86).
80. Превео је са француског: Едмонд Ростан, **Сари** (XXVI, 1911, бр. 15—16, 15—30. августа, 231); Алфред де Мисе, **Због, Сузана** (XXVII, 1912, бр. 10, 30. маја, 147); Волтер, **Госпођи де Шатле** (XXVII, 1912, бр. 10, 30. маја, 147); Виктор Иго, **Пошто сам** (XXVIII, 1913, бр. 7, 15. априла, 102—103); Марија де Валандре, **Застава** (XXVII, 1912, бр. 10, 30. маја, 147); Алберт Делпи, **Како је постала поезија?** (XXVIII, 1913, бр. 10, 30. маја, 148); Огист Бризе, **Сарана сироте девојке** (XXVIII, 1913, бр. 10, 30. маја, 148—149); Ламартин, **Јесен** (XXVIII, 1913, бр. 19, 15. октобра, 260); Анаида Сегал, **Мали нови марјаш** (XXVIII, 1913, бр. 19, 15. октобра, 260).
81. К. Фламарион, **Меркур** (VIII, 1893, бр. 13, 15. јуни, 174—175).
82. Превео је и значајне књиге Historie de la Russie од Алфреда Рамбоа одломак под насловом **Словенска вера: погреб** (V, 1890, бр. 8, 30. априла, 121—123).
83. Милан З. Влајинац (1877—1964) рођен је у Врању, био је чиновник Министарства и професор Универзитета. Познат је као сакупљач народних умотворина. Објавио је више књига међу којима су најзначајније **Згон или кулучење ван места становања** (Београд, 1932, **Речник наших старих мера у току векова**, књ. 1—4 (Београд, 1959—1974), **Жена у народним пословицама** (Београд, 1975) све у издању САНУ и др.
84. О С. Марићу видети опширније у чланку С. Војиновића (Лесковачки зборник XIX, Лесковац, 1979, 279—287).
85. На записе Д. Пејовића први је скренуо пажњу др Радослав Раденковић (Лесковачки зборник XXVI. Лесковац 1986, 328).
86. Ово је псеудоним нама непознатог аутора.
87. Л. Мишковић (Алексинац, 13. III 1881 — Сува река, 7. XI 1915) је писао песме, приче и преводио са немачког и руског језика. Сарађивао је у многим дечјим листовима и часописима поред осталих и у лесковачком Бачком напретку (1905—1910).
88. XIII, 1898, бр. 11, 15. јуна, 172. Одриче књизи сваку вредност.
89. XIII, 1898, бр. 22, 30. новембра 342—343.
90. X, 1895, бр. 12, 30. јуна, 187—188; бр. 13, 15. јула, 204—205. Похвални приказ.
91. XX, 1905, бр. 11—12, 30. јуна, 186. Одриче књизи сваку вредност.
92. XX, 1905, бр. 19—20, 30. децембра, 313—314. Похвални приказ. Објављен је под шифром „Бранивој". Поводом овога приказа уредник „Босанске виле" поручује неком В. Б. у М.: „Ону оцјену на књигу „Јеци и одјеци" послао нам је стари сарадник и добар српски књижевник. Кад смо послије добили књигу, видјели смо и сами да је оцјена лично расположење оцјењивача према писцу и да пјесме ништа неваљају. Да смо прије имали књигу у рукама, не би учинили тако велику погрјешку (XX, 1905, бр. 24, 30. децембра, 384).
93. Приказао је књигу **Путовање по Србији** (Ниш, 1905) у којој је описан пут од Ниша до Београда, XXI, 1906, бр. 2, 30. јануара, 30.
94. **Копун.** Ниш 1907. XXIII, 1908, бр. 1, 10. јануара, 13.
95. **Три прилога за познавање народне душе код нас Срба.** Ниш 1909. XXIV, 1909, бр. 12, 30. јуна, 191.
96. Андре Шерадам, **Балкански рат и аустријска интервенција.** Ниш 1909. Издање Одбора народне одбране за округ топлички. XXVIII, 1913, бр. 13—14, 30. јула, 206—207.
97. XIII, 1898, бр. 2, 30. јануара, 30.
98. XIII, 1898, бр. 23—24, 15—30. децембра, 360; XIV, 1899, бр. 15—16, 15. и 30. јула, 199.
99. XXI, 1906, бр. 13—14, 15. и 30. јула, 218—219.
100. Учитељ Риста Тасић је рођен у Врању 1886. године. Писао је песме. Критичар сматра ову књигу песама без икакве вредности (XXII, 1907, бр. 2, 20. јануара, 31).
101. **Осан** Ивана Гундулића (V, 1890, бр. 9, 15. маја, 140—142). Приказ је датиран: „Ниш, 23 IV 1890".
102. II, 1887, бр. 18, 15. септембра, 287; бр. 21, 1. новембра, 335.
103. III, 1888, бр. 7. 1. априла, 111.
104. III, 1888, бр. 16, 16. августа, 256.
105. IV, 1889, бр. 8, 15. априла, 128.
106. IV, 1889, бр. 13, 1. јула, 208.
107. IV, 1889, бр. 16, 16. августа, 254.
108. IV, 1889, бр. 21—22, 16. новембра, 350.
109. V, 1890, бр. 10, 31. маја, 160.
110. V, 1890, бр. 21—22, новембар, 352.
111. VII, 1892, бр. 6, 29. фебруара, 96. Књига је штампана у Београду.
112. VII, 1892, бр. 8, 20. марта, 128.
113. VII, 1892, бр. 17, 20. јуниja, 270.
114. VIII, 1893, бр. 6—7, 20. марта, 9.
115. IX, 1894, бр. 1, 15. јануара, 16.
116. IX, 1894, бр. 2, 30. јануара, 30.
117. IX, 1894, бр. 9, 15. маја, 142.
118. IX, 1894, бр. 22, 30. новембра, 350.
119. X, 1895, бр. 19, 15. октобра, 303.
120. X, 1895, бр. 19, 15. октобра, 304.
121. XI, 1896, бр. 7, 15. априла, 119.
122. XIV, 1899, бр. 5—6, 15—30. априла, 80.
123. XIV, 1899, бр. 15—16, 15—30. августа, 221.
124. XVI, 1901, бр. 1, 15. јануара, 17.
125. XVI, 1901, бр. 11—12, 15—30. јуна, 223.
126. XX, 1905, бр. 2, 31. јануара, 32; XXIII, 1908, бр. 2, 20. јануара, 32.
127. XX, 1905, бр. 10, 30. маја, 160; XXIII, 1908, бр. 4, 10. фебруара, 64.
128. XXII, 1907, бр. 19—20, 15—30. октобра, 323.
129. XXIV, 1909, бр. 2, 30. јануара, 32.
130. XXIV, 1909, бр. 13—14, 15—30. јула, 222.
131. Исто. стр. 223.

132. XXIV, 1909, бр. 17—18, 15—30. септембра, 187.
133. XXIV, 1909, бр. 23, 15. децембра, 367.
134. XXVI, 1911, бр. 15—16, 15—30. августа, 256.
135. „Под тим именом основали су ђаци нишке учитељске школе удружење, још прије три године. Сад су проширили правила, надодавши уз умно усавршавање и материјално помагање својих чланова још и ширење и гајење српске националне идеје. А што је још похвалније — дружина је основала нарочити фонд, из кога ће сваке године школовати за учитеља по једног сиромашка." (VI, 1891, бр. 7, 10. марта, 111).
136. „Српском јунаку Стевану Синђелићу и славној му дружини, који су погинули код Ниша на Чегру, хоће да подигну споменик. За споменик је скупљено до сада 5000 динара." (VII, 1892, бр. 11, 20. априла, 175).
137. Књижевно вече су приредили 20. марта (VIII, 1893, бр. 11—12, 15—30. маја, 163.
138. „На развалинама Беле куле код Ниша подигнуће се достојан споменик у виду капеле неумрлим српским јунацима, који са својим јуначким вођом Стеваном Синђелићем славно изгинуше. Споменик ће стати око 8000 динара и у њему ће горети кандило вјечите благодарности племенитих потомака Синђелићевих." (IX, 1894, бр. 8, 30. априла, 127).
139. „Нишки грађани из превелике захвалности према свом незаборављеном учитељу и управитељу српских школа Таси Петровићу хоће да подигну споменик. Покојник је у најопасније доба и живот свој залагао за српске школе. Приликом подизања споменика издаће се и животопис заслужног учитеља." (XI, 1896, бр. 1, 15. јануара, 15).
140. Одржано је 21. фебруара. Том приликом је дружина приказала Стеријину позоришну игру **Хајдуци.** (XI, 1896, бр. 7, 15. априла, 119).
141. „Стручна комисија за оцену нацрта споменика изгинулим борцима за ослобођења Ниша довршила је свој посао. Награда је одређена нацрту Симе Роксандића, учитеља цртања у Крагујевцу. Тако ће се скорим приступити послу и споменик подићи по томе нацрту." (XV, 1900, бр. 4, 28. фебруара, 63).
142. XVI, 1901, бр. 3, 15. фебруара, 58.
143. „Варош Врање у Србији, са околином, хоће да подигне споменик у славу свога ослобођења. Већ су ступили у преговоре за израду споменика са српским вајаром Симом Роксандићем. Споменик ће стати 20.000 динара." (XVII, 1902, бр. 23, 15. децембра, 433).
144. О јубилеју Радомира Петровића управника нишког позоришта „Синђелић" (XVIII, 1903, бр. 19—20, 31. октобра, 358).
145. „Нишко ‚Позориште' јавља како се у Лесковцу спремају ђаци основних школа, да што сјајније прославе стогодишњицу устанка. За то се спремају приредити нарочиту забаву. Поред осталога, на забави ће се представљати нови комад **Карађорђе**, историјски догађај у 5 чинова, с певањем, од Дим. Ст. Нишлића. Представљаће га сами ученици." (XIX. 1904, бр. 4, 29. фебруара 76).
146. Одржаће се у Београду „код Коларца" (XIX, 1904, бр. 9, 15. маја, 178; бр. 23—24, 31. децембра, 435).
147. Вест да је још жив Синђелићев саборац Стојан Жикић (XIX, 1904, бр. 10, 31. маја, 199).
148. Белешку је написао —Z— (XIX, 1904, бр. 19—20, 31. октобра, 363).
149. На изложби у Лијежу за најбоље проглашени пиротски поред персијских ћилимова (XX, 1905, бр. 17, 15. септембра, 272).
150. По завршетку школске године нишки матуранти намеравају путовати у Босну (XX, 1905, бр. 18, 30. септембра, 286—287).
151. Белешку је написао „Љубивоје" (XXI, 1906, бр. 2, 30. јануара, 31).
152. „Ове школске године отворена је у Лесковцу женска гимназија. Она је смештена у згради државне мушке гимназије. Директор је Јеремије Топаловић. Уписано је у први разред преко 20 девојака и све су положиле пријемни испит с одликом и врло добрим успехом." (XXII, 1907, бр. 21—22, 15—30. новембра, 355).

Staniša Vojinović

THE SOUTH-EASTERN SERBIA IN THE BOSNIAN FAIRY (1885—1914)

In the long period of its existence the magazine *The Bosnian Fairy* not only treated the most various topics but also gathered a large number of contributors from all parts of our country, even from the South-eastern Serbia. In this work the author gives the names of all contributors from Niš, Vranje, Leskovac and other towns of the South-eastern Serbia, as well as the basic information of them and their work. As the integral texts of all those contributions are enclosed, this is, in fact, a small collection of works of literary workers from this region of Serbia.

It should be added that among the contributors there were Bora Stanković, Stevan Sremac and some other famous writers who were born in this region, or, like Radoje Domanović, worked there for a certain period of time.

УДК 929

Мр Бранислав Јованчић

Трговинска радња Косте Јовановића Зикополуса 1883 — 1905.

Овде разматрамо питање начина и карактера трговине пољопривредним производима која је обављена преко радње Грка Косте Јовановића — Зикополуса. Пратићемо како је здружен са сином Антанасом овај трговац увећавао промет и како су богатство и промет још више увећани када је фирму наставио да води сам Антанас. Седиште фирме било је у Нишу, Улица Панталејска, сада Ратка Павловића 33. Тамо је нађена њихова архива: трговачки дневник, књиге дужника и преписа писама и неки листови архиве. Овај рад је написан на основу те архиве и других извора.

Коста Јовановић, пореклом је из Епира у Грчкој, трговинску радњу почео је водити од 1839. Фирма је гласила на његово име 32 године. Када му се син описменио и одрастао, од 1871. г. фирма је гласила „Коста Јовановић и син", упражњавала је шпекулативну и бакалску радњу. Отац Коста и син Антанас у радњи су задругари, обојица су могли потписивати фирму пуноправно. Они су се пред банком позивали на Боку Вуча, трговца из Београда, Боку Нешића и Јована Коцића из Ниша. Јованидис му је грчко презиме, но Коста се потписивао Јовановић на писмима за Србију, а Антанас је писма упућена грчким фирмама писао на грчком језику и потписивао са Зикополус[1]).

Трговина се одвијала према околностима у зависности од развоја производних снага и саобраћајних средстава. Приватни рабације су примитивним воловским запрегама превозили робу од места откупа према месту продаје, ту робу би трговац претходно запечатио воском или пломбом и утиснуо свој жиг. Од 25. VII 1846. Србија уводи општинску мерину (кантарину), где је роба пре продаје обавезно мерена, службено лице давало је признаницу о тежини и о наплаћеној мерини. Трговац је посебним писмом извештавао примаоца о послатој роби и у прилог слао му признаницу, да би тако контролисао рабацију. Изградњом железнице од 1884. године, где год је то могло, роба је слата возом, а на товарном листу лепљене су признанице, које су преко поште пратиле робу у путу и стизале примаоцу робе раније.[2])

На пример, Коста Јовановић послао је Стојану Јанковићу, механцији у Градцу код Лесковца, 1098 ока белог вина у 2 бурета запечаћена жигом КЈ. Вино је возио рабација Коле Бекић, а Коста је одмах послао писмо Стојану 11. VI 1883. у коме га то извештава и тражи одмах одговор о пријему робе. Он у писму наглашава да рачун гласи на 1050 ока, али је у бурићима стало више вина, као што је то општински кантар измерио, па га моли да коригује ову непрецизност и наравно плати онолико колико прими, јер вино је исто оно које су пробали, када је Стојанов син долазио и са Костом уговорио.[3])

Плаћање испоручене робе вршио је купац након пријема, тако што лично однесе златне монете продавцу, или их пошаље по поверљивом човеку, да их овај лично донесе и преда у руке трговцу, пошиљаоцу робе. Трговац кад

---

[1]) Књига преписа писама Зикополуса 1883—1889. стр. 170. писмо Народној банци Србије 21. II 1885. Књиге чува Филиповић, ул. Б. Босића 7. Ниш.

[2]) Зборник закона и уредба Србије, бр. 3. и 20. Закон о мерини.

[3]) Књига писама Зикополуса, стр. 3. Ока је тежине 1,280 килограма.

би послао новац по неком, одмах би послао писмо у коме извештава примаоца о томе, а овај би обавезно одговарао да је примио новац без обзира на писмо о новцу. Тако је Коста примио 230 дуката цесарских (европских) од Самујела и Ашека, преко којих је послао ову суму Дуља Вељковић из К. Митровице. Коста га извештава писмом од 20. V 1883. да је примио 230 дуката, потом пише да је за њега уплатио 200 динара Општинском суду у Нишу. Овакав начин плаћања важио је због неразвијености новчаних завода у Србији. Ово поверење и поштење показује висину простодушног морала неких људи.[4])

Трговци су образовали документацију по наређењу Законика трговачког од 26. I 1860. „Сваки трговац обавезан је држати дневник, у који ће дан по дан, месец по месец уписивати: сву куповину, сву своју продају, сва наплаћивања и сва исплаћивања, на кога је меницу вукао, ову примио, на другог пренео и уопште шта је год ма по ком основу примио или издао. Тако исто дужан је у ту књигу уписати колико је сваког месеца свог домаћег трошка у суми имао (§ 8). Дужан је такође сваки трговац држати књигу, у коју ће преписивати свако писмо, које другима по делу своје трговине шаље, а тако исто има у завитку оставити и брижно чувати сва тога ради писма која буде примао (§ 9). Књиге уредно вођене може суд у трговачким пословима за полудоказ сматрати (§ 12).“[5])

Уколико би неко од рабација или посредника у плаћању извршио крађу или проневеру, онда би трговци преко писама, телеграма и личним разговорима међусобно то дознали. Робу и новац слали су на лично име, односно на фирму која је гласила на лично име трговца. Случај крађе предавали су суду. Судије би саслушавали сведоке, прегледали трговачке књиге код обе стране и доносили пресуду о кажњавању виновника. Коста је имао у спору 852 оке борине, послате по Стефану Нацићу за фирму Влада Милошевић и М. Радовановић у Књажевцу. Роба је остављена код Јеврема Вукића, трговца у Књажевцу, а Нацић је ваљда један део продао у своју корист јануара 1884. Трговци су Нацића отерали на робију, јер су имали доказе о деликту.[6])

Фирма „Коста Јовановић и син“ испоручивала је шпекулативно грожђа 1000 и вина 3914 ока у новембру 1884. Кости Павловићу у Београду. Грожђе је откупљено из Васковићевог винограда 426 ока, из Станковићевог 600 ока и од других власника, па је то прерађено у вино препродавано уз добру зараду Јовановића. Ова фирма је пословала маслом (маслацем) купујући га у Пироту, а препродајући га у Солуну, Књажевцу, Београду итд. Тако је на име капаре Коста добио 200 дуката од Милошевића и Радовановића, да би набавио масло ради препродаје. Обавили су промет од 1290 ока маслаца Коста и његов син, што износи близу 2.000 златних динара у 1883.[7])

Коста је своје пословне пријатеље постепено упознавао са својим сином Антанасом. Одлазили су заједно к њима, седели су дуго и ћаскали код куће или у кафани уз музику и певачицу. Трговачки пословни пријатељи били су и лични пријатељи, дуго времена су остајали такви, једино ако не би дошло до спорова или замерке за нелојално понашање. Интерес је кварио њихове односе, како је изложено у овом писму: „Ниш, 20. јануара 1885. Господар Мита Ђурић, Ћуприја. Данас је ваш друг Радован платио меницу и то у папиру, коју је рачунао по 120 динара и неки стотинак, за интерес је наплаћено само триста динара, а по првом рачуну за 3 дана и 10 дана припада још 100 динара, за бадава што, што сам говорио и то да ми плаћа? Он се оправда да сте му Ви тако поручили. Ја сам ту меницу предао вашем другу, а Вама сам јавио да ви је на знање. Ствар није до сто динара, но по правичном поверењу није тако требао. А. К. Зикополус.“[8])

Цитат из писма говори о великом износу наплате камате или интереса на интерес, на основу дужникове менице коју је дао Зикополусу при узимању робе или новца. Међутим, било је још случајева у пословању са фирмом Зикополуса, када им је Љуба Младеновић дуговао неки износ. После неколико година Љуба није плаћао ни дуг ни камату, растао је интерес на

---

[4]) Иста књига, стр. 1. писмо од 2. јуна 1883. Хенриху Вељковићу у Солун.

[5]) Зборник закона и уредба К. Србије, бр. 13. Законик важио 85 година.

[6]) Књига писама Зикополуса, стр. 51—52. Дукат вредео 30 динара.

[7]) Иста књига, стр. 117. писма од 1. 7. 1883. и од 22. XI 1884. г.

[8]) Иста књига, стр. 155. писма писана на српском и на грчком језику.

интерес, презадужио се код фирме Јовановић до 1885. г. Они су му продали дућан (радњу) за 750 дуката цесарских, па пошто је вероватно био ухапшен, његова жена је ставила забрану на све његово покретно и непокретно имање. Суд га је распродао а Љуба остао са женом пролетер.[9])

Фирма „Коста и син" трговала је са Турцима, којима је продавала овнове по 110—120 гроша чивт (30—32 динара пар). Трговали су: Хенрих и Дуља Вељковић, Мула Усеин, Сатковић, Али-ага, Ибраим, Усеин Ефенди итд. Турци нису хтели да купују „нечукане" (неушкопљене) овнове, зато су им плаћали скупље али дебеле овнове. Писмо од 4. 8. 1886. за Усеина Ефенди из Кравља гласи: „Но има код Анте из Моклишта 325 комада старих овнова, чукани, крупни, дебели и имају тежину, а 32 динара или 120 гроша за чивт, па може и што ефтино кад на сигурно пазаримо. Тако Вама јављам да се споразумете с вашим браћанцом и јавите ми. Коста Јовановић/Зикополус." Турци су поред овнова куповали велике количине масла од Зикополуса.[10])

Коста Јовановић био је трговац у смислу снабдевача механа вином, а његов син Антанас Зикополус више шпекулант него снабдевач, бавили су се узгредно и зеленаштвом. Њихово писмо од 7. I 1888. за Хаџи Муштафи Карабаџи у Београду гласи: „Ишао сам у Лесковац, када је Нешко казао да ће да плаћа до конца овог месеца. Химафи Меранди јавио ми нема пара, што имате да примите од суда са Мадић Урћупла и Каса бега дâ се готово. Но ја за то ништа не знам ... Зато парницу почети у Куманово ..." Види се колико је Антанас терао своје дужнике, да је лично ишао само за новац у Лесковац, да је у писму убеђивао друге да туже дужнике, просто зеленашки трговац.[11])

Коста Јовановић се као стар повукао из трговачког живота. Антанас је наставио да води сам радњу, а син Бока му је помагао. Антанас је од оца наследио: капитал, инвентар, имање, пословне пријатеље, углед шпекуланта и искуство вештог трговца у препродаји. Њихова фирма је обављала неку врсту откупа пољопривредних производа. Трговали су: грожђем, вином, ракијом, кукурузом, пасуљем, маслом, овновима, боровницом, хартијама од вредности итд. Пошто је фирма била вођена на Косту, негде од 1900. г. је протоколисана на Антанаса Зикополуса. Дотада је уз шпекулативну трговину постојала и бакалска радња, што значи продаја на мало потрошачима града и околине Ниша. Зикополуси су имали још три дућана у Хиландарској улици.[12])

Трговци Зикополуси су у 1891. г. обављали послове са већим бројем грчких фирми, а од српских грађана у трговачком дневнику помињу: Крстића, Јовановића, Боку Коцића, Филипа Радоњића, Бурђана Петковића, Милована Станковића, Денона Рајковића, Љубу Жегарца, Михаила Јовичића и друге. Током 1892. г. увећавају шпекулативну трговину. Испоручили су Кости Павловићу 1384 ока вина, грчкој фирми наплатили 12.713 динара, Стојану Јанковићу је испоручено 736 кг ракије за 294 динара, већем броју лица наплатили су вино за 5.449,65 динара. Антанас је испоручио Грцима 2888 ока по 42 паре и 650 ока вина по 41 пару, а ракију 698,50 ока по 55 пара, укупно наплатио је 2441 динар. Веће количине продао је Палигорићу ракије 6278 кг. и Сотиру 1050 кг. Ово је прилично увећање промета преко радње ових странаца.[13])

Наредних година промет фирме Зикополус одржавао је углавном висок ниво, али се увећавала шпекулативна трговина. Сиромашни пољопривредници нису имали ни довољно земље за обраду нити оруђа за рад, пошто није било развијено банкарство, нису могли ни позајмити новац уз повољну камату. Они су стога приликом бербе грожђа, кукуруза или пасуља, оскудевали са бурићима, са кошевима и амбарима, зато су принуђени да ове производе по ниској цени продају Зикополусовим матрапазима и радницима. У 1986. г. Зикополус је препродао Палигорићу 7.267 кг вина по 45 пара и већем броју фирми.[14])

Пошто у Турском царству није било никаквих ограничења шпекулативне трговине, Коста Јовановић је тада узео замаха увећања трговачког капитала, који је наследио његов син Антанас, као бољу могућност веће зараде. После

---

9) Иста књига, стр. 183, 234, 313. писма од 13. IV, 17. XI, 1885. и од 24. III 1887.

10) Зикополусова писма на стр. 277. у књизи из 1883—1889. г.

11) Иста књига, стр. 394. Наведена писма су тешко читљиво преписана.

12) Трговачки дневник Зикополуса 1891—1898. фолија 1, тј. стр. 2—3.

13) Исти дневник, фолија 2—6. Ово књиговодство је врло неуредно.

14) Исти дневник, фолија 7—9. Већина страна су исписане на грчком.

коначног ослобођења Србије од Турака 1878. г. била је дозвољена шпекулативна трговина скоро са свом пољопривредном робом у земљи и иностранству. Тада су страни трговци са већ нагомиланим трговачким капиталом заузели јаке позиције у акционарским друштвима, мада су морали бити српски поданици односно примити српско држављанство. Антанас Зикополус био је један од највећих акционара и члан управног одбора Нишке акционарске штедионице 1889. г. Ова банка му је давала кредите у текући рачун.[15])

Шпекулативна трговина је добила назив по томе што трговци шпекулишу (спекулишу) са стањем у ценама робе на разним пијацама, где се продају пољопривредни производи (људска и сточна храна, воће, стока и прерађевине од ових). Трговци су се преко разних извора обавештавали о ценама, па су куповали тамо где су ниске и препродавали тамо где су високе цене робе. Они су том приликом користили подложност пољопривредних производа променама цена и научили су вештину трговања с њима, да је ту значајнија шпекулација него калкулација. После првог светског рата шпекулација је ограничена само на велико у градовима државе, мада су стварно постојали накупци (матрапази), за које нико није знао колико и где тргују.[16])

Антанас Зикополус меркан (трговац) пословао је са великим бројем фирми и грађанских лица. Ово нарочито показују подаци за 1886. г. На пример, са Благојем Милојковићем из Каменице обавили су промет 3.240 кг кукуруза, са Грцима је био промет 1299 кг, потом 728 кг, и опет 2.698 кг, па су му остали дужни 384 динара. Зикополус је са Стојком Милошевићем из Г. Матејевца обавио промет 2.452 кг кукуруза и 51 кг пасуља. Тада приступа рентабилнијој шпекулацији, коју је Антанас записао на маргинама свог дневника: „1896. септембра 28. дао сам Бурђану Петковићу из Малча да купи грожђе с мој новац и колико буде ћар, или штета не дај боже, да делимо на три равне части, тј. две части ја — једну он.“ Бурђан је узео новац од њега и купио 32.825 ока грожђа за 2.452 динара, дао је за бачве 178 динара и радио сам на мућању и претакању вина, потом је продао 16.638 ока од тог вина. Поново је тако уложено 8.833 динара за 44.165 ока грожђа и за др., укупно 17.717 динара. После продаје вина и ракије Бурђан враћа у касу Антанаса предујмљен капитал и доноси чисту зараду 4.198 динара. Они тад деле добит, Зикополус узима 2.798,66 динара односно 2/3, а Бурђан 1.399,34 динара односно 1/3, тако му је плаћен само његов уложени рад. Зикополусу је припала зарада 24% за годину, на штедњу је тада била 5% камата.[17]

Други шпекулативни посао обавио је Зикополус преко Динета Крстића из Јасеновика код Ниша од 15. XI 1896. Купљено је грожђа 28.350 ока, дато 2.240,80 динара, а за превоз на 13 кола плаћено 141 динар. Потом је купљено 21.687 ока белог вина за 379,50 динара у сребру. Након продаје остварена је зарада од 1.176 динара, од које Антанас узима 784 односно две трећине а Дина и Никола 392 динара. Овде на уложених 7.037 динара остварен је интерес 17% односно профит, али ово је тек први прорачун. Кад је Михаилу Јовичићу у Београду продато 494 кг вина по 18 пара, остварена је још зарада за 88,92 динара, која је подељена на Антанаса 59,28 а Дини и Николи 29,64 динара. Овим радницима тек је сад исплаћен уложени рад око ове шпекулације, а Зикополусу је профит повећан на 18%, касније још више.[18])

Антанас Зикополус и његов син Бока око шпекулативне трговине нису улагали рад него само капитал. Ево још једног записа: „Сава Јовановић из Паси Пољане, погодисмо се да му ја дајем новца да купује волове и овнове и да делимо зараду на равне часове 28. јула 1897.“ Уложено је 3.600 динара, но зарада није приказана у истој књизи, прикривана је негде.[19])

Шпекулативна трговина обављена је са већом зарадом, тамо где је већи део ризика примао на себе кредитор Зикополус. Ево карактеристичног примера из 1897. и 1898. г. „Рачун заједничког дуговања на четири части, и то: г. Антанасије Зикополус три части, а г. Атанасије Радојковић четврту част; од ова лица: Димитрије Петровић за меницу у злату 65,90; газдарица Стојанка за меницу у злату 19,65; газдарица Парашкева за меницу у злату 6; Дими-

---

[15]) Извештај Нишке акционарске штедионице за 1888. г. Ниш, 1889. г.

[16]) СВЕЗНАЊЕ, енциклопедијски лексикон, Народно дело, Бг. 1937. стр. 2698.

[17]) Трговачки дневник Зикополуса, књига 1891—1898. фолија 10—18.

[18]) Иста књига, фолија 23. Проценте израчунао Б. Јованчић

[19]) Иста књига, фолија 28. датуми 16. 7; 10. 8; 15. IX 1897.

трије Црвања за шилер 21,60; Риста Тодоровић кафецијa из Београда 608,40; Пера Јанковић кафецијa из Ужице 330,45; Јордан Антоновић кафецијa из Београда 170 и Вуле овчар из Ниша 85 динара, укупно 1.301 динар.“[20])

Фирма Зикополуса је почела пословање са Народном банком Србије марта 1885, када им је ова отворила текући рачун, након њиховог захтева да им есконтује менице, касније су имали тамо отворен и жиро-рачун. Антанас проширује пословање преко банака, које му отварају текуће рачуне (контокоренте), као што су: Народна банка Грчке, Андрејевић и компанија банкара у Београду, Тур-Северин банка, Нишка акционарска штедионица и др. Он од 1897. г. отвара књигу дужника, где на првој и другој страни евидентира пословање са Грчком банком. Она му дугује за дате јој хартије од вредности 13.050 динара у 1895. г. Он је наредне године дао банци 8 римеса у износу од 18.026 динара, па је на још три менице задужио са нових 13.000 динара, што је укупно 31.270 динара. Зикополус је даље задуживао Грчку банку за шест акција на 3.600 динара, потом потражује за 400 динара и лоз 270 динара. Он је касније дао банци 12 хартија од вредности и задужио је сумом од 60.705 динара, потом још за 1.345 и за 660 динара исте године.[21])

Ове чињенице показују да је Антанас кредитирао Народну банку Грчке, која је продајом његових хартија од вредности долазила до готовог новца. Банке су тада за рачун трговаца вршиле исплате и наплате, кредитирале их преко текућих рачуна, продавале у своје име а за рачун трговаца њихове менице и чекове на иностранство (девизе) преко берзе у Београду. Римесе су менице по којима је Антанас потраживао од других лица, па их је давао банци да их на дисконт прода пре рока плаћања, или да их на инкасо наплати о року од дужника. Привилегована Народна банка Србије такође је дуговала Антанасу у 1896. г. суму 620 динара. Идуће године дуг се повећао на 21.600 динара за послате јој 42 хартије од вредности, затим још за 4.997 а потраживање је било само 87 динара. Касније је Антанас наставио пословање са Народном банком Србије, тако да се дуговање банке њему повећало на 60.705 динара у 1904. г. Ово је још један показатељ обимности пословања.[22])

Београдска задруга за међусобно помагање и штедњу остварила је промет са фирмом Зикополус од 53.076 динара у периоду 1897—1903. Њихов конто је изравнат без међусобног дуговања. Трећа банка са којом је Антанас пословао у златним динарима са иностранством имала је ове промене конта:

АНДРЕЈЕВИЋ И КОМПАНИЈА БАНКАРА У БЕОГРАДУ[23])

Датум	Опис пословних догађаја са банком	Дугује	Потражује
19. 7. 1904.	Послат чек за Париз гласи на злато		1.201,70
19. 7. 1904.	Добио од продатих 5 комада чекова	27.769,45	
21. 7. 1904.	Добио Антанас од продатих купона	1.502.50	
14. 8. 1904.	Послат чек Грчкој индустријској банци		5.000,000
16. 8. 1904.	Враћена два чека 3100+3,60 трећи		3.103,60
21. 12. 1904.	Наплаћен чек 5000 фр. — 10% провиз.	9.990,00	
31. 12. 1904.	Интерес који банка плаћа Антанасу	469,23	
31. 12. 1904.	Интерес који Антанас плаћа банци		83,88
1. 1. 1905.	Дуг банке Антанасу, укњижен за изравнање		29.342,00
1. 1. 1905.	Промет између банке и Антанаса	38.731,18	38.731,18
1. 1. 1905.	Дуг банке са 3% камате златних дин.	29.342,00	

Народна банка Србије дуговала је Зикополусу 61.000 динара у 1905. г. Банка Тур-Северин дуговала је 5.900 динара у 1904. г. Државна штедионица у Нишу дуговала је 4.000 динара у 1897. г. па се дуг Антанасу повећао на 5.165 динара у 1903. г. Наведени подаци говоре о позитивном пословању фирме Зикополус, кад му је шест банака већином дуговало и то веће износе. Он је код ових банака олако добијао кредите по текућим рачунима, пошто је

---

[20]) Слободни листови архиве Зикополуса које је писао А. Радојковић.

[21]) Књига дужника А. К. Зикополуса 1897. стр. 1—2. књижење по пагини.

[22]) Књига дужника стр. 3. Књижење настављено у новој непронађеној књизи.

[23]) Књига дужника стр. 144. Ово је препис непрецртаног дела странице.

код њих увек имао заложене своје хартије од вредности и готов новац.[24])

Фирма „Коста Јовановић и син" обављала је велики шпекулативни промет преко грчких фирми и то: грожђа, вина и ракије у вредности од 16.524 динара током 1891. г. Осетно велики промет обављен је са НН грчком фирмом износа 60.803 динара у 1897. г, потом промет исто са Грцима од 51.694 динара у 1900. г. Пословање се одвијало са преко 80 грчких фирми током ових година. Током 1897. највећи промет је имао АПП Грк од 66.433 динара без дуговања Јовановићу. Наредних година највећи промет је постигла НН грчка фирма од 74.500 динара, који је изравнат без дуговања једне фирме другој. Ово је све шпекулативна трговина, при којој су грчки радни људи обављали све физичке и купопродајне послове, а Антанас је само давао новац унапред да обаве посао, да га врате и плате њему две трећине или три четвртине. Шпекулисало се као и ранијих година са: кукурузом, пшеницом, пасуљем, овсем, јечмом. Тако је НН Грк остварио промет од 70.940,60 динара у 1901. г. Ево иницијала неких грчких фирми и грађанских лица: ФМ 6.299, НФ 6.660, ПП 2.891, ХФ 14.638, НХФ 21.382 динара. Сви потражују од фирме Зикополуса.[25])

Настављајући традицију свога оца, Антанас је и даље пословао маслом, тако је Јован М. Николић, трговац из Беле Паланке, узео масло плативши 5.000 динара 1. VI а конто је изравнат 5. IX 1902. Антанасије Радојковић пословао је већином са Зикополусом узимајући 1 четвртину а дајући три четвртине кредитору, но ту је ненаплаћено потраживање из 1895/96. исто тако евидентирано. Тада је заостало 993,60 динара златних. Овде је Антанас у случају отписа потраживања штетио 745 динара, док је Радојковић штетио само 248 динара.[26])

Коста Јовановић платио је за 1900. г. порез укупно 1.431 39 динара, од тога: на земљиште 143,82; на зграде 124,80; на капитал зграда 420; на личност 39,40; прирез 75% држави 530,65; прирез окружни 21% 143,58; прирез ванредни 6% 42,45; прирез мостарине 0,20 и бир свештенички 2 дин. Наредне године порез је плаћао Антанас Зикополус и то: на земљу 123,32; на зграде 124,80; на капитал 2,16; на зграду 300,05; на личност 33,51; прирез 75% 475,38; обртни порез 1% 50; прирез 16% округу 95,75; прирез ванредни 35,03; школски општински прирез 216; бир свешт. 2 динара што је укупно 1.242,20 динара. Наредне 1902. г. Антанас плаћа 1.143,23 динара, потом 1903. г. плаћа 579, наредне године 757 и у 1905. г. плаћа 645 динара. Он је био ослобођен задужења пореза на радњу 108, прирез држави 85, општини 31 динар у 1903. години. Но то не значи да је промет смањен.[27])

Промет шпекулативне трговине растао је из године у годину, порез је смањен због пренете земље и због прикривања евиденције, записом зараде и већег промета грчким језиком. Коста је задржао један део имања за своју старост, иначе имао је земљу у Србији (у Сувом долу код Ниша), у Румунији, и Грчкој. Они су имали у Нишу три дућана, то потврђује запис Антанаса: „Горча Бокић бакалин Хилендарска улица, за издата му три дућана по уговору са наше потписе од 29. јула 1896. а почиње од 1. августа исте године са по 21 динар месечно." Бокић је плаћао кирију до новембра 1899. и дао укупно 1008 динара Зикополусима. Антанасије Милошевић, налбатин, био је кирајџија у дућану Хилендарска улица од 1. јула 1899. плаћајући 8 динара месечно. Ово тврди да су била ту четири дућана пошто се датуми преклапају.[28])

Коста Јованидис и Антанас Зикополус имали су велику зграду у Нишу, која још увек постоји у Улици Ратка Павловића број 33, некадашња Панталејска улица. Зграда има пространо подрум са озиданим плафоном од цигли, довољно укопан да би сачувао добар квалитет вина. Над подрумом је приземље, које према улици има продавницу и улазна врата у канцеларије ових трговаца. Зграда има спрат где су некада становали са породицама Коста и Антанас, а према северу је продужетак зграде са неколико собица у које се улази из велике терасе. Иза зграде се према северу протеже двориште,

---

[24]) Књига дужника стр. 56, о бг. задрузи, стр. 139. о банци Тур-Северин, стр. 4. о штедионици државној, а о Нишкој акционарској штедионици нису пронађени подаци о пословању Зикополуса са њом.

[25]) Књига дужника Зикополуса, стр. 82. стр. 5—46. и стр. 136—141.

[26]) Књига дужника стр. 96, 104. и 117 и слободни лист из архиве.

[27]) Историјски архив Ниш, фонд НОН, Пореске књижице 196269 и 451034.

[28]) Трговачки дневник Зикополуса 1891—1898. фолије 25, 36, 38.

Кућа Антанаса Зикополуса у Нишу, улица Пантелејска 33, сада Ратка Павловића

које је са истока ограђено зградицама са механским собицама, испод којих је други подрум, нешто мање укопан служио је претежно за чување ракије. Западна страна ограђена је циглама и гвозденим шипкама, тамо је велика капија за улазак кола и мала за људе, ове излазе у слепу улицу. Источно од зграде је узана улица, у чијој дубини је једна капија за улаз запрежних кола натоварених грожђем или другом робом за трговање.[29])

Коста и Антанас су имали више кућа у Нишу, поред ове која постоји, било је још кућа, судећи према овим записима: „Бињa Е. Мандин кирајџија у нашу кућу Мрњачевића улица 1898. г. 22. X. по његовој признаници за 4 месеца за кирију 80 динара, до 31. XII 1900". Други запис: „Бохер кирајџија у нашу кућу Мрњачевића улица, 1899. новембра 1. од нас за кућу и магазу по 21 динар месечно." Трећи запис: „Антанасије Радојковић механџија кирајџија у нашу кућу 6а улица (нејасно написана) 1900. г. Ови записи показују да су биле 2—3 куће, 3—4 дућана и магаза (магацин) у Мрњавчевићевој (сада Дрварској) улици у Нишу. Они су имали веће површине плацева у Нишу, то је сада простор фабрике „Нитекс", затим још плацева у другим улицама.[30])

Кости и Антанасу богатство и приходи су служили као материјално обезбеђење кредита, који су им давале банке и друге фирме. Способност плаћања ондашњих трговаца зависила је од расположивог капитала и непокретног имања. Зајмодавац би се распитао о имовини лица коме даје кредит, па би упоређивао приходе зајмопримаоца са висином кредита. Антанас је више пута давао него што је узимао кредите. Он је узео 30.000 динара кредита у 1904. г. од НН грчке фирме, вратио је већину до краја године, а остао је дужан само још 8.000 динара. Ово показује ликвидност његових послова.[31])

Шпекулавина трговина странаца Косте и Антанаса обављена из Србије од 1883. до 1905. г. узела је замах још у Турском царству. Нагомилани капитал омогућио им је да увећавају шпекулативни промет, дајући новац унапред наменски за набавку и препродају пољопривредних производа, а након остварења шпекулације узимајући две или чак три четвртине од зараде, остављајући радницима да скромно наплате свој уложени рад. Неразвијено банкарство, нерегулисана трговина и несвесност радника омогућили су трговцима да граде профит. Они су имали неколико милиона динара промета годишње.

---

[29]) Афродита, жена Зикополуса, живела у кући до 1946. г, каже Марко кројач.

[30]) Зикополусова трговачка књига 1891—1898. фолија 25, 34, 35, 36—40.

[31]) Иста књига, стр. 137. Подрум у дворишту иза куће у Ул. Р. Павловића 33, закључала је грчка амбасада 1947. г. Тамо се налазе ствари ових трговаца.

УДК 312/314+91 (496.5)

Јован Ф. Трифуноски

Цвијићево проучавање словенског становништва у Албанији

I. УВОДНИ ДЕО

Јован Цвијић (1864—1927. г.) први је пред научни свет изнео најтачније податке о географском распореду балканских народа. Тим питањем он се интересовао крајем XIX века и током прве две деценије XX века. Поред коришћења резултата историје и етнографије, главни Цвијићев метод и у раду ове врсте било је непосредно посматрање на терену. Користио је још податке од путописаца, од својих ученика и сарадника.

Међутим, до сада није истицано колико је Цвијић добро познавао ранију раширеност нашег народа на подручју данашње Албаније. Цвијић није написао посебан рад који би посветио искључиво наведеном питању, већ је податке о словенским становницима у Албанији уткао у неколико својих радова посвећеним ширим територијама Балкана.

Ти радови су: 1) „Антропогеографски проблеми Балканског полуострва", објављеног 1902. г.;[1] 2) „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије", објављеног у три књиге 1906. и 1911. г.;[2] затим два рада са следећим насловима — „Излазак Србије на Јадранско море"[3] и „Распоред балканских народа"[4] објављених 1913. г.; 4) најзад на нашем језику изишло је 1922. г. и Цвијићево дело „Балканско полуострво и јужнословенске земље".[5]

Цвијићеви подаци, запажања и закључци о словенском становништву у Албанији садржани у поменутим радовима и данас су оно што имамо као најверодостојније из прошлости наведеног дела нашег народа. Овај научник имао је око проницљивог посматрача и изразит таленат за уочавање свега што је битно. Распоред словенског становништва у Албанији Цвијић је представио и на специјалној етнографској карти.

У следећем прегледу изнећемо главније што је Цвијић утврдио у вези са раширеношћу словенског становништва у Албанији, са временом и узроцима његовог нестајања.

II. ИЗ ЦВИЈИЋЕВИХ РЕЗУЛТАТА

1. Подручје данашње Албаније, како истиче Цвијић, током дуге прошлости имало је разноврсну етничку композицију. Њега су од краја VI и у току VII века у таласима населили многи српски досељеници. Већином их је било у северној и средњој Албанији. Било је словенског досељавања и касније: када је крајем XIII века започело насељавање северних Албанаца на југ, у Епир, тада је наше становништво у Албанији помоћу нових досељеника поново ојачало. То се углавном догодило у време освајања цара Душана. И поуздани подаци наводе да је за владе анжујске династије од 1250. до 1350. г. у приморским низијама Албаније и око Дрима имало словенског становништва; њега

---

[1] Ј. Цвијић: Аотропогеографски проблеми Балканског полуострва, „Насеља", књ. I, Београд 1902.

[2] Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I—II, Београд 1906. и књ. III, Београд 1911.

[3] Ј. Цвијић: Излазак Србије на Јадранско море, Гласник Српског географског друштва. св. II, Београд 1913.

[4] Ј. Цвијић: Распоред балканских народа, Гласник Српског географског друштва, св. II, Београд 1913.

[5] Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1922. (последње издање 1966. г.).

га су појачали баш ти наши досељеници из времена српске владавине, поглавито у поменутом XIV веку (по К. Јиречеку).

2. Следећа занимљива географско-етнографска констатација је ова. У Албанији, као и у суседном Епиру, крајем X, почетком XI века и доцније — долине и равнице биле су насељене Словенима, док су Албанци становали на побрђима и у планинама.

3. Знамо одређено и у којим је областима данашње Албаније било словенског живља. Тако, на пример, јужно од Охридског језера је Корчанска котлина. Многобројна топографска имена у њој и јужно од ње, како истиче Цвијић, подсећају на раније бројније словенско становништво. Током времена оно је делимично емигрирало на север, а нешто се претопило у Грке и Тоске. Само у малом броју корчанских села нашег становништва има и сада.

4. И западно од Охридског језера у ранијим вековима наше становништво заузимало је знатан простор у горњем и средњем делу слива Шкумбије све до Елбасана. И сада, пише Ј. Цвијић за време око 1912. г., источно од наведеног града одржала су се нека словенска села.[6]

5. Такође у околини Елбасана постоји велика оаза албанизованих Словена у пределу познатом са словенским именом Мокра. Према подацима добијеним од Св. Томића, а Томић је боравио на том терену 1912—13. г., у изворишту Шкумбије Цвијић наводи постојање словенског становништва. То становништво Томић је означио српским.

6. У рату поменуте 1912—13, када је српска војска заузела Елбасан, она је наишла на пет, како наводи Цвијић, српских села јужно од града. Становници тих насеља нашој војсци послужили су као вође на терену и као тумачи са Албанцима. На планини Козјаку у сливу Пчиње код Куманова, има словенског становништва, које је пореклом из елбасанског краја.

7. Пређимо нешто јужније, на леву обалу реке Девола. Цвијић истиче да тамо лежи област са именом Опара. Историјски подаци наводе да је она још почетком XVI века била насељена Словенима. Код нас, на пример, у Битољској котлини, има наших становника који тврде да су пореклом из области Опаре.

8. Било је путописаца који су нашли српске оазе и на ушћу Војуше у албанском приморју. Једна оаза је при самом ушћу те реке, тј. у близини града Берата. Тамо постоји и насеље које носи име Ново Село. Затим две наше оазе су у сливу речице Арзен; једна је на самом ушћу Арзена, северно од Драча.

9. Служећи се подацима научних путника, Цвијић наводи да у варошима средње Албаније — на пример, у Тирани, Кроји и Драчу — има мањина српског и аромунског (цинцарског) становништва. Оне чине једну црквену општину, која је до 1912. г. била подложна Цариградској патријаршији.

10. Западно од града Елбасана и предела Опара, а око реке Семени, је позната низијска област Мусакија. Јужно од реке Семени је Мала Мусакија, а северно Велика Мусакија. У целој овој области, нарочито у њеном јужном делу, топографска имена су често словенска. Ту словенску номенклатуру, како наводи Цвијић, дао је старији слој словенског становништва тамо рано насељеног.

11. Прелазимо на леву обалу Црног Дрима у област Голо Брдо. У њој живи православно словенско становништво и знатан део Торбеша. По Цвијићу ови Торбеши су наши становници који су исламизирани поглавито у првој половини XIX века. Цвијић даље наводи да голобрдски Торбеши још говоре нашим језиком. Научни радници, који су се касније бавили проучавањем Голог Брда, као Ј. Х. Васиљевић и М. Филиповић, само су потврдили наведене Цвијићеве закључке.

12. У ближој околини Голог Брда, у областима Черменики, Булчизи и у долини реке Маће, Цвијић је наилазио на албанске породице српског порекла. Чувале су српске и хришћанске обичаје. Многе наше мијачке породице источно од Црног Дрима, у пределима Радике и Мале реке пореклом су из наведене три области у Албанији. Ове хришћанске, односно македонско-мијачке породице на нашој територији од 1912. г. одржавале су везе са исламизираним и поалбанче-

---

[6] Река Шкумба у Албанији дуга је 155 км. Извире у Мокраньској планини западно од Охридског језера, а улива се у Јадранско море. Долина ове реке је врло плодан житарско-воћарски рејон са јадранско-средоземном климом (жита, поморнаце, маслине).

ним рођацима у Албанији, посећивали су се о празницима и сматрали обавезним да свете крв.

13. За крајеве северно од Дебра Цвијић је користио податке добијене од напред поменутог Св. Томића, који је становништво тих крајева обележавао као мешовито, тј. састављено: 1) од Срба, 2) од поалбанчених Срба и 3) од правих Албанаца. Овако мешовито становништво пружало се и кроз велику област Љуму све до састава Црног и Белог Дрима.[7] Географска номенклатура у Љуми и сада је у неколико српска, јер је још почетком XVII века у овој области живео знатан део српског становништва.

14. Даље, Цвијић наводи како су још више Срби и Албанци измешани у области званој Пилот. То је подручје око Великог Дрима, тачније између Призрена и Баковице са истока, и Скадра са запада. Ово подручје је средњовековни Горњи и Доњи Пилот. У средњем веку и наведена област била је насељена мешовитим српским и албанским становништвом.

15. И међу Малисорима, како наводи Цвијић, има по неког албанизованог Србина, који још зна српски. Неки су чак са презименом Поповићи.

16. Срби и србизирани Албанци преовлађивали су у равницама нарочито у Задрими и Забојани, док су Албанци могли бити у већини само у планинама. Тек након турске инвазије Албанци су силазили са планина, па се зато један део Срба иселио, а остали су исламизовани и поалбанчени. Од тог српског становништва одржавају се незнатни остаци које помињу и страни путописци.

17. Ј. Цвијић 1912. и 1913. г. имао је податке да у албанском племену Кастрати постоји село Каменица у коме преовлађују православни Срби. Затим, позната је српска оаза звана Врака, крај Скадарског језера. По Цвијићу, Врака је око 1912. г. имала преко две хиљаде душа. Један број Срба Цвијић је нашао у селу Сулки на Бојани. Међутим, они су тада већином исламизовани. Срба има и у селу Власно на путу Скадар—Призрен.

18. У самом Скадру Цвијић наводи српско становништво, па додаје: да је један страни путописац средином XIX века проценио у Скадарском вилајету око 70.000 наших становника.

19. Л. Нидерле, према навођењу Цвијића, рачунао је да Срба у Албанији са Скадром има око 100.000 душа.

20. У многим селима Старе Србије, Македоније и у данашњој Србији западно од Мораве, има наших досељеника Скадрана. Цвијић наводи и одређеније податке: у селу Драјчићу у Средској код Призрена има 21 кућа старих српских досељеника из околине Скадра. Других родова званих „Скадрана“ или „Шкодрана“ има у Метохији, у Тетовској котлини, у Левчу у Србији итд.[8]

21 И поред наведеног бројног исељавања, Цвијић закључује да би се детаљним испитивањима у северној Албанији још могло наћи српског становништва. Али, њега, помешаног са Албанцима, тешко је одмах приметити јер носи албанску ношњу, примило је албанске обичаје, поред српског, говори и албански. Ова појава је слична мимикрији познатој у животињском свету.

22. Оаза словенског становништва била је и у другим областима Албаније. На крају Цвијић наводи чињеницу: да су многа племена северне Албаније, и то северно од реке Маће па до Проклетија, мешовитог српско-албанског порекла. Зато је номенклатура и у овом подручју у знатној мери српска.

23. Северна Албанија била је кроз дуга времена средњег века саставни део Зете. Тада је Скадар био престоница те западне српске државе. Затим северна Албанија у географском погледу чини целину са Метохијом и Косовом. Због свега тога Срби у северној Албанији морали су бити многобројнији, јер иначе не би било могућно да једна мала држава, као што је Зета, изабере себи престоницу у етнографски страном елементу.

24. На основу свих ових констатација Цвијић је на својој Етнографској карти Балканског полуострва издатој 1913. г. северну Албанију, на југу до линије правца Дебар—Кроја, обележио као област у којој је њено

---

[7] Северно од варошице Пишкопеје почиње велика област Љума. Она се одатле низводно шири до насеља Љум-куле. — Видети Ј. Трифуноски: Долином Црног Дрима, „Глобус“, св. X, Београд 1978., стр. 247, 248.

[8] Видети мој рад: Скадар, „Земља и људи“, св. XIX, Београд 1969, стр. 150—161. — Наших исељеника из околине Скадра има и у неколико области западног дела СР Македоније.

становништво састављено из мешавине правих Албанаца и албанизираних Срба. Цвијић је доста Словена на карти означио и западно од Дебра и Охрида.[9]

*

Словени у Албанији, помоћу миграција које су потицале и услед природног прираштаја, повећали су се и одржавали током читавих осам столећа у средњовековној периоди. То је време од почетка VII до краја XIV века. Тада су из Србије у Албанију прешле и поједине властелинске породице. Село Рашани у Албанији, а западно од Охридског језера, име је добило по Србима Рашанима, који су га населили.

Међутим, још у почетку турске владавине, Албанци су примили ислам, постали потпора турској управи и најсвирепији угњетачи.[10] Тада су се у свима областима данашње Албаније где су наши становници и Албанци живели измешано извршила два процеса: први је исељавање Словена;[11] други је албанизирање Словена који су тамо остали.[12]

Ј. Цвијић на више места у својим радовима наводи: да су услед сударa муслиманских Албанаца и потчињених хришћанских Словена, цела наша села разарана и становништво протеривано. То се углавном догађало од средине XVIII и током XIX века, и то свуда где се граничило словенско и албанско становништво.[13] Ипак, Цвијић истиче да је тај процес био особито јак у Малесији и Скадарској области, где осим у Скадру, више нема српских старинаца.

Дакле: за етнографска померања између нашег света и Албанаца најважније је било — потискивање или асимилација Словена, затим досељавање албанског становништва. Због тога Цвијић посебно истиче: како је тај фронт према Албанцима најслабија страна Словена на Балканском полуострву.

И последња Цвијићева констатација је ова: „Не само северни Албанци, него је и знатан део становништва данашње средње Албаније произишао претапањем Словена у Албанце“.[14]

III. ЗАКЉУЧНИ ДЕО

Напред наведена Цвијићева проучавања до сада су остала недовољно запажена и њихов научни допринос неоцењен. Међутим, у целости сагледана, она су од трајне вредности.

У својим разматрањима Цвијић је јасно показао да су се у северној и средњој Албанији збили веома сложени етнографски процеси. Најпре су Словени притицали у Албанију током дуге средњовековне периоде, а од турске инвазије, нарочито у другој половини XVIII и током XIX столећа, они су тамо били изложени, како је већ речено, потискивању и асимилацији. Посебно изненађује раније бројно словенско становништво у северном и источном делу данашње Албаније.

До поменутих миграција у XVIII и XIX веку морало је доћи јер су прилике и на ширем простору Балканског полуострва, па и у Албанији биле праћене великом несигурношћу у животу хришћанске раје. Настајала су и крвопролића. Албански качаци или харамије, предузимали су праве казнене експедиције. Вршен је покољ читавих села где су се хришћани супротстављали муслиманским зулумћарима. Нашем становништву заштита ни од куда није пристизала. Како наводи жива традиција, настајало је бежање и спашавање онога што се дало спасти. Напола одевен свет носио је на леђима расплакану децу, док је стока блејала уплашено. Пропадала су до темеља и поједина цинцарска насеља у Албанији (Москопоље и друга).[15]

Прошло је 6—7 деценија од када је Цвијић објављивао резултате својих проучавања словенског становништва у Албанији. Па ипак они и сада служе

---

[9] Цвијићева Етнографска карта Балканског полуострва објављена је у Гласнику СГД, св. II, Београд 1913.

[10] Ј. Цвијић: Балканско полуострво, Београд 1966., стр. 196.

[11] Исељавање Словена из Албаније Цвијић је поткрепио са више примера забележеним у разним нашим крајевима.

[12] Поалбанчавање затечених Словена у Албанији, како истиче Цвијић, трајало је дуго.

[13] Сталне невоље словенско-хришћанске раје, како наводи Цвијић, нису долазиле толико од турске државе колико од необуздaних муслимана, којих је било много. А они су потицали од правих Албанаца. Били су брутални, без осећања за какав ред у односима према раји. То више нису биле сеобе испред Албанаца, него испод Албанаца.

[14] Ј. Цвијић: нав. рад, стр. 504.

[15] Поред Москопоља, од албанских Тоска страдала су и друга цинцарска насеља: Лонотоп, Николица, Фуша, Воскоп, Шписка, Пљаса, Ланга итд.

својом убедљивошћу и свежином. Зато сматрамо да Цвијићев научни допринос у вези с темом „Словени у Албанији“ и у наше време треба да буде сигуран путоказ за даља проучавања. А признајемо: та проучавања после Цвијића, нарочито иза последњег рата, *ми смо јако запоставили*. То је запоставила и Српска академија наука и уметности.

Ј. Цвијић је већ давно нагласио: када се зна за сеобу неког становништва у један крај, тада се *једино проучавањем на лицу места* може ухватити: да ли данас тамо има тих досељеника; да се сазна њихов распоред по насељима, у какво су друго становништво ушли, какве су се промене на њима десиле и слично.[16]

Међутим, наши теренски истраживачи — антропогеографи и етнографи — не могу вршити проучавања у самој Албанији. Па и поред тога словенско становништво у северној и средњој Албанији треба да буде сталан предмет интересовања наших научних радника. Изворна писана грађа још није сва истражена. Нама предстоји да више пажње посветимо и истраживањима међу словенским исељеницима из Албаније који сада живе у нашој земљи. Они имају сачувана предања о материјалним остацима у њиховим старим крајевима у Албанији, као што су цркве, гробља, селишта, топографска имена.[17] Тако ћемо доћи до нових сазнања, те да и на тај начин одгонетнемо разна питања.

Наши исељеници из северне и средње Албаније, који сада живе у западном делу СР Македоније, по имену наводе више раније значајних словенских насеобина у Албанији. Од таквих родова, док су живели у Албанији или када су касније прешли у нашу земљу, поткиче и неколико снажних историјских личности. Ти родови у нашој земљи причају и о последњим остацима нашег живља у Албанији који је данас, пред нашим очима, изложен дефинитивној етничкој асимилацији.

Да кажемо и ово. Требало би на картама поглавито северне и средње Албаније назначити сва словенска насеља, друга њихова налазишта и топографске називе па да се још јасније види њихов географски распоред, густина насељености и друго.

---

[16] Ј. Цвијић: Метанастазичка кретања и њихови узроци и последице, „Насеља“, књ. XII, Београд 1922., стр. 2, 3.

[17] Овим методом прикупљања података послужио се проф. М. Филиповић, који је 1940. г. објавио одличну књигу о области Голом Брду, сада у Албанији.

Jovan F. Trifunoski

CVIJIĆ'S STUDIES OF SLAV POPULATIONIN ALBANIA

Jovan Cvijić (1864—1927) was the first one who made known the accurate data bout the Balkans peoples and their geographical disposition to the scientific world of Europe and other continents. He was interested in that problem in the late 19th and in two former decades of the 20th century. Besides the results of history, ethnology and other sciences, Cvijić used as his most important method direct observing in the field, as well as the data obtained from his collaborators. Cvijić showed the disposition of Slav population in Albania on the special map published in 1914.

УДК 726

Јован Ф. Трифуноски

Средњовековне кочанске куле

Кочане је веће градско насеље у источном делу СР Македоније — 1981. г. имало је 23.391 становника. Лежи у долини Кочанске реке, десне притоке Брегалнице. То је у јужној подгорини планине Осогова, познатој по разноврсном рудном благу. И у саобраћајном погледу Кочане има повољан положај, јер преко њега води значајан пут између Повардарја на западу и долине Струме на истоку.

Старији део Кочана смештен је у самој долини Кочанске реке, усеченој у масиву Осогова. У међуратном периоду и у времену иза другог светског рата већи део града изграђен је на великој плавини, која се налази при изласку реке из поменуте планине. Ту је Кочанска река усекла своје плитко корито.

Кочане се помиње први пут у српским историјским изворима из XIV века. Помени су у вези с Душановим великим војводом Јованом Оливером: он је око 1337. г. у Кочану подигао цркву Св. Димитрија којој је дао и извесне повластице. Нешто касније — 1341. г. — Јован Оливер подигао је и до данас очувани Лесновски манастир код суседног Кратова. После смрти Оливера (1355. г.), у Кочану је до 1395. г. владао Константин Дејановић.[1]

О животу ширих слојева становништва у Кочану и његовој околини у средњем веку ближи подаци су непознати. Ипак, можемо претпостављати да су као локални господари постојали властелини. По један властелин добијао је више села и властелинови двори могли су постојати и у насељима овог краја — Кочану, Зрновцу, Подлагу, Ујарцу, Оризару, Блацу.

За време турске владавине Кочане је такође постојало, али као незнатно насеље.[2] Сеоска насеља Кочанске котлине и само Кочане у току XV—XVII века нису имала бројно турско становништво. Тек крајем XVIII века у целој овој области насељавани су у већем броју малоазијски Турци и отада је Кочане постало мешовито словенско-турско насеље.[3] У XIX веку Кочане се већином развијало као тржиште пиринчем и тада је достигло око 5.000 становника, да би се нагло повећало тек у најновијем послератном периоду.

У развитку Кочана ваља разликовати три епохе. Прва епоха завршена је престанком владавине српских деспота — Јована Оливера и браће Константина и Јована Дејановића. То је било 1395. г. Најстарији део града из тог доба носи име Стришина и он се налази на десној присојној страни долине Кочанске реке. У њему је увек живело старо словенско-македонско становништво и тамо су очуване две високе камене куле из предтурског доба.[4] То су примери веома издржљиве архитектуре. На левој присојној страни долине Кочанске реке, такође из предтурског времена, налази се махала Доклевац. Тамо станују Македонци и Цинцари (Власи). У овој махали до скоре прошлости постојала је трећа стара камена кула. У махали Доклевац била је напред поменута средњовековна црква Св. Димитрија, задужбина Јована Оливера.[5]

---

[1] К. Костић: Наши нови градови на Југу, Београд, 1922., стр. 110; М. Пурковић: Попис цркава у старој српској држави; Скопље 1938., стр. 22; Ј. Трифуноски: Кочане, „Географски преглед", св. VIII—IX, Сарајево 1965., стр. 134.

[2] К. Костић: нав. рад, стр. 110.

[3] Ј. Трифуноски: нав. рад, стр. 135.

[4] Б. Бошковић: Белешке с путовања, „Старинар", књ. 7, Београд 1939., стр. 98; В. Митић: Привреда, саобраћај и насеља у Кочанској котлини, Гласник Географског друштва, XXVI, Београд 1940., стр. 32.

[5] Ј. Трифуноски: Кочанска котлина, Скопје 1970., стр. 134.

Друга епоха у развитку Кочана почиње тек од краја XVIII века, када се Кочане видно ширило уз долину Кочанске реке, више са њене десне стране. Тај део зове се Турска махала и он даје изглед насеља подигнутог без икавог архитектонског смисла.[6] У том делу Кочана, насељеног само турским становништвом, није било старих камених кула.

Између напред наведених трију кочанских махала, а на обема странама Кочанске реке, четврти је део старог Кочана. Тај део зове се Чаршија и у њему нема важних остатака од старина.

Трећа епоха у развитку Кочана започела је у међуратном периоду, а највише иза другог светског рата. Град се широ низводно од старог дела насеља са десне и са леве стране Кочанске реке. Тамо такође нема остатака од старина.

* * *

У описаном старом делу Кочана, десно и лево од реке, има грађевина различитих величином и наменом. Међутим, најинтересантније су грађевине које народ назива „кулама". Зидане каменом и кречом то су биле утврђене зграде средњовековне феудалне властеле и других богатих људи. Код Кочана и у његовој близини не постоји подесно узвишење на коме би била сагрђена тврђава. Зато су поједини имућнији становници за своју одбрану, у случају непријатељског напада, градили поменуте куле. Они су били упућени пре свега на своју сопствену одбрану. Тако је било и у неким другим нашим насељима — Кратову, Злетову, Новом Брду итд.

У старом, тј. северном делу Кочана, у долини Кочанске реке, како је и напред изнето, данас су добро очуване две камене и високе куле. Трећа кула у том делу вароши порушена је у скорој прошлости. Још две прилично очуване куле постоје јужно од Кочана — једна је у селу Доњем Подлагу и друга у селу Уљарцу. Сасвим је порушена таква кула у селу Горњем Подлагу, такође крај Кочана.

Приликом антропогеографског проучавања порекла становништва и насеља (свега 50) Кочанске котлине 1958, 1959, и 1960. г. мештани Кочана уверавали су ме да је у прошлости оваквих кула било још — у граду око пет-шест и у појединим селима недалеко од Кочана, која су економски знатно јака, као што су Зрновце, Оризаре и др.

У даљем излагању ја ћу најпре говорити о свакој кули посебно, а затим ћу, у закључку, резимирати најважније резултате ових проучавања.

1) Прва очувана кула је веома привлачна по свом положају и изгледу. Налази се крај главне кочанске улице, која води десно од Кочанске реке и ту је главни градски хотел. До ове куле лако је доћи. Кула је лицем постављена ка дворишту; има дебеле камене зидове, четвороугаоне је основе са приземљем и три спрата („ката"). Ивице куле, као и оквири ретких, малих прозора изграђени су од тесаног камена. Приземље и сваки спрат имају само по једно одељење. Одељења на спратовима служила су за привремено становање. Приземље је без прозора и без уских отвора у зиду.[7] Улазна врата ове куле су једнокрилна и малих димензија. Уске унутрашње степенице воде из приземља на

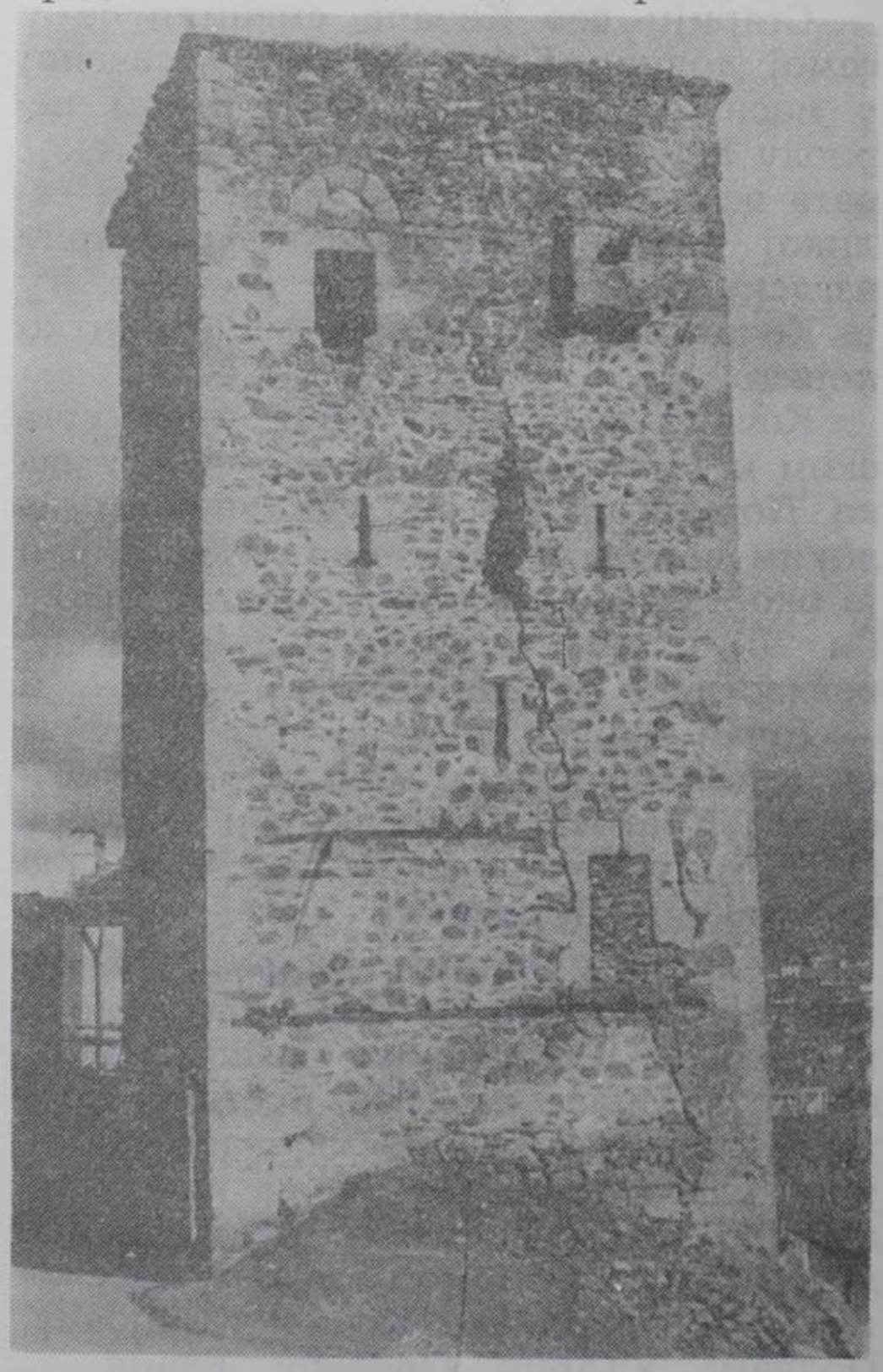

Сл. 1.

[6] В. Матић: нав, рад, стр. 32.
[7] Уски отвори у зиду служили су за пробијање светлости и за осматрање.

први, други и трећи спрат. На међуспратним гредама постављене су дебеле даске. Кула је под заштитом државе као културно-историјски споменик.

2) Друга очувана кула такође је архитектонски привлачна и висока, тј. трокатна као и прва. Налази се на десној падини долине Кочанске реке и до ње се теже долази. Зато људи са стране, који посећују Кочане, не могу увек запазити ову кулу. И она је лицем постављена ка дворишту. До горњих делова куле долази се унутрашњим степеницама. У ивичним деловима сва је изграђена од крупног тесаног камена. По свему изгледа да је грађена у исто време када и прва кула и да су је градили исти мајстори. На овој кули такође се виде карактеристични уски отвори налик на осматрачнице. Својом појавом кула делује живописно и естетски.

3) Трећа кула у самом Кочану, али сада порушена, налазила се лево од Кочанске реке у махали Доклевац. Од куле очувани су веома слаби остаци зидова. Добрим делом засути су земљом, али су ипак довољно приметни. Током времена околни становници раскопали су ту кулу и материјал разнели за зидање својих кућа. Како се сећају старији мештани, и та кочанска кула била је висока, чврста, сграђена ради личне одбране њених некадашњих власника.

4) Четврта, очувана, кула је крај јужне ивице Кочана, код богатог пољског села Д. Подлага. На улазу је у поменуто село, крај куће Величка Сојева. Та камена кула раније је имала три спрата, а сада два. Служи за чување сена и сламе. Зидови и те куле грађени су са добром техником рада и то каменом. На зидовима виде се уски отвори. Веома је слична напред описаним кулама у самом Кочану. У разговору мештани наводе да је то кула Марка Краљевића.

5) Пета, очувана кула, коју ја нисам имао прилику да видим, налази се у плодном пољском селу Уљарцу. Како су ми рекли становници Д. Подлага, она је добро очувана и такође има три спрата. Њене димензије и изглед скоро су исти као и код кула у граду Кочану.

6) Шеста кула је у рушевинама и то у пољском селу Г. Подлагу. Налази се у Горњој махали тога насеља, недалеко од места званог Пазарски пут. Мештани наводе да је и ова кула била стара, камена и висока. Њене рушевине постепено су скоро сасвим уклоњене.

* * *

Наведене куле у граду Кочану и њему суседних села — Д. Подлага, Уљарца и Г. Подлага — веома су сличне, скоро све исте са познатим кратовским кулама (тамо их има седам). Кратовске куле је проучавао Ст. Симић и установио да су подигнуте у времену пре доласка Турака.[8] Ова констатација вреди и за кочанске куле, што значи да су средњовековне, вероватно из XIV столећа.

Куле су пример веома издржљиве архитектуре, настале због одбране. Сигурно је да су власници кула били имућни људи, представници повлашћене класе. За изградњу тих објеката требала су солидна средства, а њих није могао имати свако. Можда су неки власници кула би-

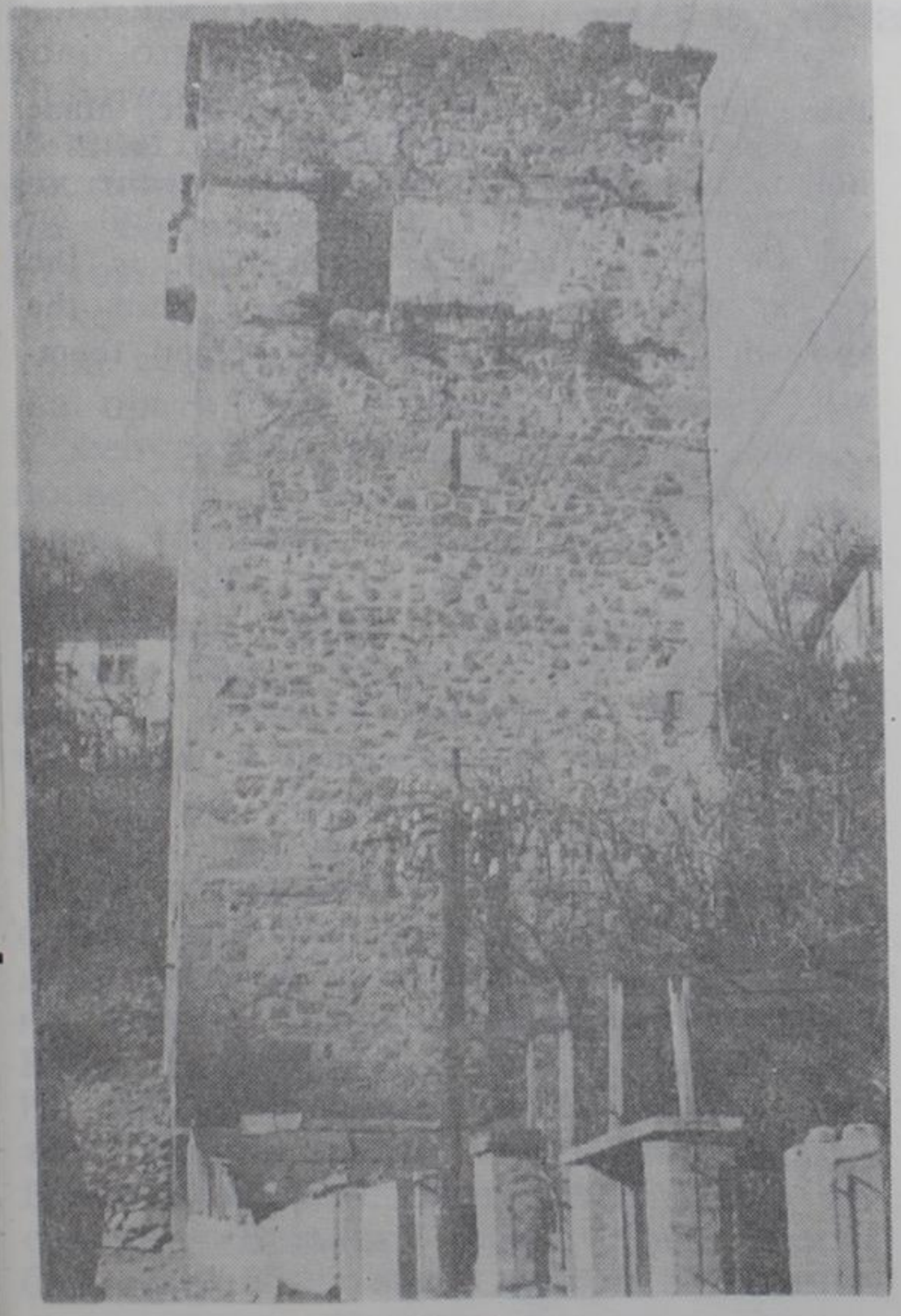

Сл. 2.

[8] Ст. Симић: Кратовске куле, Гласник Скопског научног друштва, књ. XXI, Скопље 1940; А. Дероко: Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950., стр. 20.

ли закупци или власници рудника у околној осоговској области. Куле су биле утврђени станови имућнијих појединаца и нарочитог друштвеног положаја. Грађене су са приземљем и три спрата. Издизале су се изнад осталих ниских зграда. У ивичним деловима куле су грађене од тесаног камена. Већи камени блокови положени су при дну грађевине, док су у горњим деловима они нешто мањи. Градили су их домаћи мајстори.

Главно одељење у свакој кули је на последњем спрату. Овакве грађевине карактеристичне су за значајнија насеља, која у близини нису имала тврђаву. Такво је било и Кочане. Услед чврсте камене грађе куле нису могле бити запаљене споља. Пружале су чврст заклон. Човек их је могао палити и рушити изнутра.

Данашње становништво не зна поуздано када је која кула сграђена и коме су поименично оне припадале. Најчешћи искази говоре да куле датирају из времена предтурске владавине. Зато се за кулу у Д. Подлагу наводи да је из времена Марка Краљевића и зове се Маркова кула. Писана историја о свему томе ништа не говори.

Очуване куле и данас дају добар видик са свих страна, што је доказ да су за одбрану биле од велике важности. Својом појавом куле делују импозантно и естетски, не само димензијама. Наткриљују читаву махалу и куле нису биле зграде ширих народних слојева.

У наредној фази, а то је током турске владавине, средњовековне куле више нису коришћене као утврђене стамбене зграде и постепено су напуштане. Налазиле су се у деловима насеља у којима никад нису живели Турци. Међутим, услед своје солидне грађе, појединe куле, иако напуштене, дуго су се одржавале. Служе појединим суседним домаћинствима за чување сена и за друге споредне потребе.

Очуване кочанске куле данас су за науку од интереса поглавито за познавање локалне историје и што нам показују на средњовековне облике грађења.

Jovan F. Trifunoski

MEDIEVAL TOWERS OF KOČANE

Kočane is an old urban settlement in the eastern part of SR Makedonija. The first time it was mentioned in Serbian historical sources from the 14th century when the master of the settlement and its vicinity was Jovan Oliver. In the old part of Kočane, on the right and on the left side of the Kočane River there are buildings for different purposes. But the most interesting are those named »towers« by the people. Made of stone and lime, the towers are fortified houses of medieval feudal lords. In the vicinity of Kočane there is no suitable hill for the fortress to be built upon. That is the reason why some wealthy people built the above-mentioned ligh towers to defend themselves in case of an enemy attack.

УДК 338.48 (497.11)

Др Миливоје М. Маћејка
Иван Б. Поповић

Основне карактеристике туристичког промета Сијаринске Бање

Прилог познавању бањског туризма Србије

Бање представљају најстарија туристичка места у Србији. Развој туризма у њима почиње углавном после ослобођења од Турака. Све до почетка нашег века бање су биле у врло примитивном стању, најчешће су изгледале онако како их је природа даривала, без смештајних, инфраструктурних и супраструктурних капацитета, без приступних путева или са ретким путевима од чврсте подлоге. Развој железнице у близини појединих бања имао је изузетан значај за њихово отварање к свету и активирање. Почетком XX века неке наше бање су почеле да се уређују, изграђују и туристички развијају, као Врњачка Бања, Бања Ковиљача, Рибарска Бања, Буковичка Бања, Врањска Бања и још неке. Пред почетак балканских ратова *туристички промет* у десетак бања пратила је и *државна статистика*. У међуратном периоду највећа пажња посвећена је била тзв. државним бањама (Врњачкој Бањи и Бањи Ковиљачи), али су се значајно развиле и Буковичка Бања, Матарушка Бања, Нишка Бања, Врањска Бања, Рибарска Бања и донекле Сокобања, Брестовачка Бања, Куршумлијска Бања, Сијаринска Бања... У послератном развоју туризма поменуте бање су и даље напредовале, са наизменичним фазама скокова и стагнације, а изградиле су се и неке нове бање као Горња Трепча, Пролом Бања, Богутовачка Бања, Гамзиградска Бања и др. Највећи успон доживела је Сокобања, потом Нишка Бања, Буковичка Бања, Бања Ковиљача, Матарушка Бања и, свакако, Врњачка Бања. Ових шест бања апсорбују више од три четвртине туристичког промета бањских места Србије. Одмах иза њих *по величини промета* су Горња Трепча, Сијаринска Бања, Газмзиградска Бања и Пролом Бања, као и Бања Илица на Косову. Велику експанзију туристичког промета у седмој и осмој деценији овог века бележи Сијаринска Бања, а затим доспева у кризу.

Још увек су развој туризма у нашим бањама и особине њиховог туристичког промета недовољно осветљене са научног становишта. Уважавањем новијих метода, недавно је почело и подробније изучавање физичког обима туристичког промета балнео-туристичких насеља у Србији. Преко најважнијих показатеља издвојена је туристичка сезона и протумачене су њене основне особине у појединим србијанским бањама. Тако су образложени (Ж. Јовичић, 1974) елементи и фактори туристичке сезоне у Врњачкој Бањи и изучена су (И. Поповић, 1974) основна обележја туристичке сезоне у Нишкој Бањи. На основу сезонских осцилација разматрана је (Č. Mladenović, 1977) туристичка потрошња у Сокобањи. Треба напоменути и то да је уложен труд да се научно сагледа туристичка сезона, не само у студији о Врдничкој Бањи (М. Костић и М. Маћејка, 1980), већ и у оквиру туризмолошких приказа (М. Маћејка, 1980. и 1981) бање Горње Трепче и Бање Бадање. Вредно је помена и истраживање (М. Маћејка и И. Поповић, 1982) најзначајнијих облика материјалне базе и туристичке сезоне у Прибојској Бањи. Међутим, проблематика туристичке сезоне у бањским местима тек је детаљније расветљена (М. Маћејка и И. Поповић, 1982) у студији о најнови-

јим структурним променама туристичке сезоне у Буковичкој Бањи, затим су проучена њена битнија обележја (М. Маћејка, 1984) на примеру Сокобање и установљена (М. Маћејка, 1984) њена зависност од климе у Пролом Бањи.

Туристички промет Сијаринске Бање пре другог светског рата. — Извесни услови за развој туризма у Сијаринској Бањи постојали су већ крајем прошлог века. Тада је била позната као једина „сона минерална вода" у Србији и као „чувене терме" смештене између брда са погодном климом и „особитом природном лепотом" (**11**,61). Располагала је са два базена за купање и била је посећена углавном од становника јабланичког краја, с обзиром да су близина српско-турске границе (на један сат хода) и тешка доступност (тек је касније просечен пут) представљали ограничавајуће факторе њеног уређења и посете. Све до првог светског рата *туристички промет* је имао искључиво **лечилишни карактер**, а његов обим је могао максимално да достигне неколико стотина посетилаца. Боравак посетилаца је трајао два-три дана; они су са собом доносили храну и постељину тако да су трошили врло мало, а у једној кафани није било много услова за то. Интересантно је да је међу посетиоцима Сијаринске Бање било и из других крајева, а да су неки „од Лесковца до бање путовали ноћу из страха од качака Арнаута" (**12**,133). Бања је била посећена и током првог светског рата, када су Бугари за време окупације „направили од дасака повећу баракy са два базена" (**13**,217).

Међуратни период развоја туризма Сијаринске Бање може се поделити у две етапе: до 1930. године и после тога. **Прву етапу** карактерише претежно лечилишна функција и почетак одмаралишне. И даље се у бању долазило ради лечења најразноврснијих болести, особито стомачних и цревних, вода се употребљавала за купање и пијење. Био је то поглавито сеоски свет који се лечио „како ко зна и уме". По читав сат су прводили „у води од 40—50°C и по неко од њих полуонесвешћен" би излазио из купатила; затим су ишли „од извора до извора пијући од сваког по чашу воде" (**14**,2), што је важило као опште правило за онога који је желео да што пре оздрави. Већ тада је **Лесковац** представљао један од најмоћнијих индустријских градова у Србији, па је имао и своју буржоазију, која је са породицама одлазила у бање, нарочито Врњачку Бању и Врањску Бању. Известан број Лесковчана одлазио је „ на одмор у Сијаринску Бању" (**15**,2). У ово време контрактивна зона бање проширила се на суседне округе — врањски, топлички и косовски (**13**,218), а број посетилаца кретао се „до 800 у току сезоне" (**16**,956).

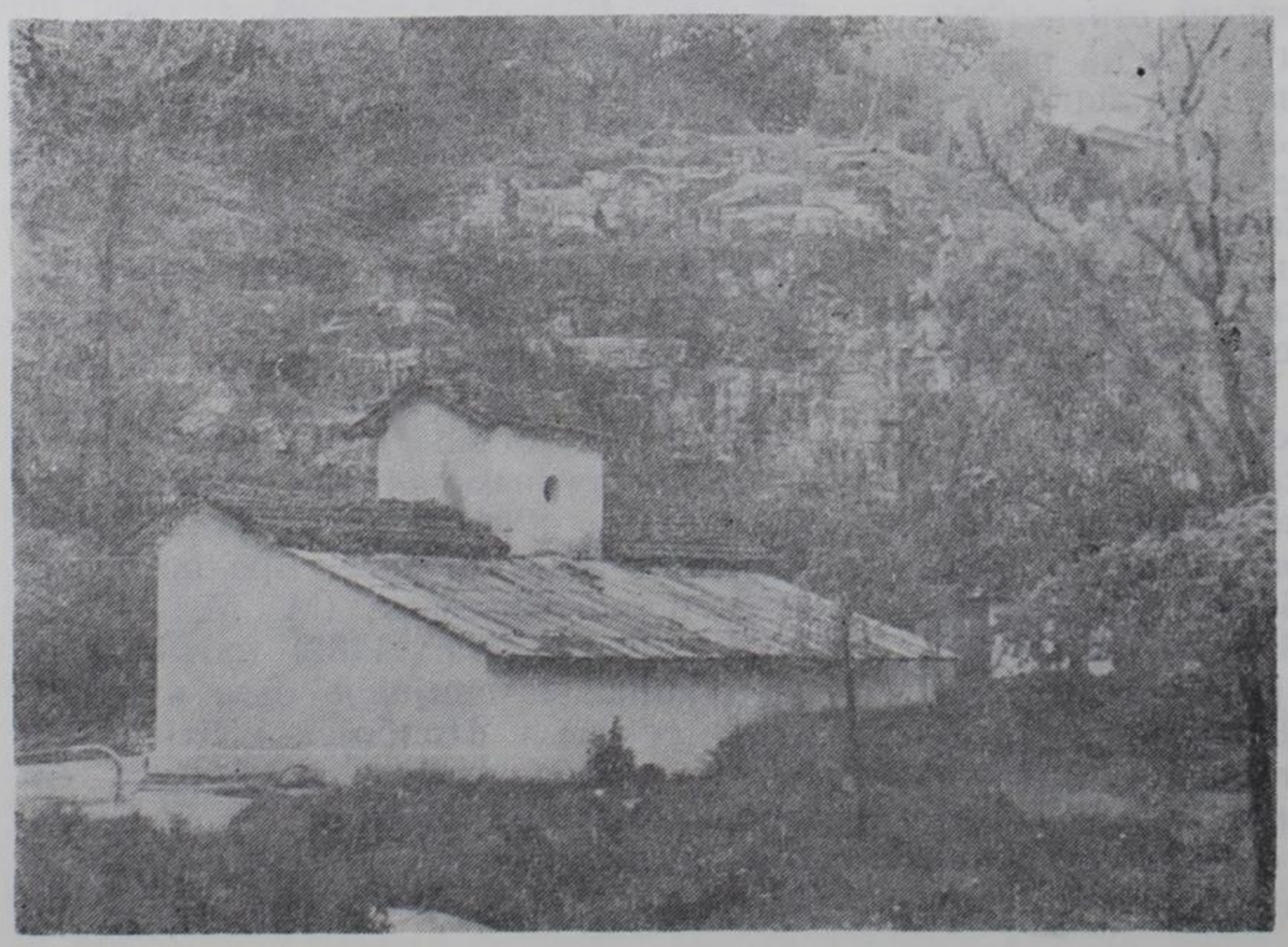

Сл. 1. Блатно купатило у предњем и брег од арагонита, делимично покривен вегетацијом. У задњем плану (Снимио: **М. М. Маћејка** 30. VIII 1979. године)

ТАБЕЛА 1. **Укупан број посетилаца и ноћења у Сијаринској Бањи и њихов просечан боравак од 1929. до 1939. године**

	Посетиоци	Ноћења	Просечан боравка у данима
1929. (**17**)	731	2.193	3,0
1933. (**18**)	1.440[a)]	1.916[b)]	1,3[b)]
1934. (**18**)	1.273	17.586	13,8
1938. (**20**,331)	1.961	16.917	8,6
1939. (**20**,331)	1.541	15.150	9,8

a) По **Б. Арсићу** (1934) Сијаринска Бања је имала 1.420 посетилаца у периоду од 1. маја до 1. октобра (**19**,25).

b) Укупан број ноћења је био знатно већи, вероватно преко 15.000 јер је само у јуну, по статистичком податку, боравак посетилаца био дужи од 1,0 дана, док је у јулу, августу, септембру и октобру број посетилаца и њихових ноћења забележен као индентичан. Такође и **просечан боравак** посетилаца је био знатно дужи.

После 1930. године односно у **другој етапи** међуратног развоја туризма у Сијаринској Бањи, значајно су унапређени услови боравка посетилаца. Бања је добила пекару, кафану, пошту са телеграфом, свакодневну аутобуску линију са железничком станицом у Лесковцу током сезоне и чак два лекара (**21**,1). Такође, „могућност исхране се видно побољшала јер су становници оближњих села почели доносити животне намирнице на тржиште у бањи" (**12**,134). Крајем међуратног периода у терапијске сврхе се користи и лековито блато. На годишњој скупштини *Југословенског балнеолошког друштва у* Београду 9. априла 1938. године **Л. Ненадовић** је истакао да је „вода са главног извора у Сијаринској Бањи по својој лековитости за стомачне болести (лечење сувишне киселине) потпуно једнака води у чувеној француској бањи Виши" (**22**,3), што је имало важности за даљу афирмацију ове бање.

Максималан број посетилаца у досадашњем развоју туризма у Сијаринској Бањи достигнут је 1938. године од 1.961, док је 1934 године било највише ноћења — 17.586, када је *просечан боравак* износио чак 13,8 дана. Прво присуство два страна туриста у бањи забележено је 1938. године. У бању долазе гости „из разних крајева, међу њима има и Београђана" (**23**,11), али су и даље „већином из околних места Лесковца, Медвеђе, Лебана, Власотинца, Сурдулице" (**24**,349). У овој епохи је значајно проширен и унапређен лечилишни туризам, као и одмаралишно-рекреативан.

Послератни туристички промет Сијаринске Бање. — Рат и бављење четника у овим крајевима „савим је руинирало и запустило ову бању" (**25**,3). Већ у првим послератним годинама створени су услови да бања оживи и у сезони 1946. године „на лечењу је било 1.400 особа" (**25**,3), а затим је брзо повећаван и надмашио предратни *физички обим туристичког промета.*

После другог светског рата, у односу на међуратни период, туристички промет Сијаринске Бање повећан је по броју посетилаца преко пет и по пута, а по броју ноћења више од седам пута. То значи да је дошло и до продужења просечног боравка посетилаца за 3,4 дана у поређењу са 1938. годином. У четири деценије дугом периоду пораст туристичког промета није био сталан, већ се одликовао повременим падовима и наглим скоковима. Ово се не може објаснити само *квалитативно-квантитативним побољшањем туристичке понуде*, организације и пропаганде, него и деловањем веома разноврсних утицаја на бањском туристичком тржишту Србије, па и шире. У првом реду треба издвојити друштвене промене, разне синдикалне и друге олакшице, бесплатно лечење у бањама па његове рестрикције од стране социјалног осигурања, развој нових и унапређење старих бања, развој планинских, језерских и других туристичких места итд. На другој страни стоје значајне промене у самој Сијаринској Бањи у погледу истраживања и каптирања извора, изградње пута, водовода, базена за рекреацију, уређења речног корита Бањске реке, подизања хотела, кампа, одмаралишта, приватних кућа и викендица, ресторана, организовања медицинске службе, пропагандно-информативне делатности, интеграције са „Југекспресом" из Лесковца и сл.

У послератном развоју Сијаринске Бање јасно се издвајају две етапе: **прва етапа** од 1945. до 1975. године и **друга етапа** после 1975. године.

ТАБЕЛА 2. Укупан број посетилаца, ноћења и просечан боравак у Сијаринској Бањи, ноћења у бањама Србије (БМС) и учешће Сијаринске Бање у % (26)

Година	Посетиоци		Ноћења		Просечан боравак	Број ноћења у БМС	Учешће СБ у %
	Број	Индекс	Број	Индекс			
1948. (**27**,46)	3.943						
1949. (**27**,46)	2.943[c]						
1950. (**27**,46)	3.563[d]						
1951. (**27**,45)	2.196[e]						
1952. (**27**,45)	2.591[f]						
1953. (**28**,78)	1.977[g]		5.732				
1954. (**29**,64)	2.522[h]						
1955. (**30**,140)	2.324[i]		34.389		14,8		
1956. (**31**,56)	2.889[j]		43.335		15,0		
1957. (**32**,54)	3.320[k]		65.726		19,8		
1958. (**33**,130)	3.464[l]		69.370		20,0		
1959. (**33**,130)	4.232[m]		63.486		15,0		
1960.	6.762	100	34.658	100	5,1	2.508.059	1,38
1961.	5.125[n]	76	83.115	240	16,2	2.526.904	3,29
1962. (**12**,135)	4.927[o]	96	73.905[p]	89	15,0	2.014.456	3,67
1963.	4.033	82	46.601	63	11,6	1.634.023	2,85
1964.	5.053[q]	125	60.286	129	11,9	1.895.583	3,18
1965.	6.131[r]	121	83.583	139	13,6	1.925.202	4,34
1966.	5.715[s]	93	69.330	83	12,1	2.070.226	3,35
1967.	3.635	64	35.358	51	9,7	2.048.624	1,73
1968.	4.424	122	46.278	131	10,5	2.127.122	2,18
1969.	6.724	152	73.714	159	11,0	2.773.313	2,66
1970.	8.099	120	88.057	119	10,9	2.817.342	3,13
1971.	7.838	97	102.362	116	13,1	3.115.863	3,29
1972.	10.673	136	132.631	130	12,4	3.274.120	4,05
1973.	12.255	115	154.532	117	12,6	3.425.820	4,52
1974.	12.152	99	153.198	99	12,6	3.433.686	4,46
1975.	13.763	113	180.269	118	13,1	3.472.879	5,19
1976.	18.543	135	170.014	94	9,2	3.440.110	4,94
1977.	18.395	99	226.202	133	12,3	3.976.296	5,69
1978.	16.688	91	211.021	93	12,6	4.107.904	5,14
1979.	16.476	99	192.300	91	11,7	4.312.769	4,46
1980.	14.753	90	177.108	92	12,0	3.996.729	4,43
1981.	11.697	79	126.893	72	10,8	4.061.499	3,12
1982.	11.972	102	132.733	105	11,1	3.989.901	3,33
1983.	14.168	118	148.036	112	10,4	3.936.504	3,76
1984.	13.556	96	137.625	93	10,2	3.846.386	3,58
1985.	10.908	80	120.025	87	11,0	4.154.234	2,89
1985/1960.		161		346		166	
1985/1938.		556		709			

c) Остварено је и 35.300 купања;

d) Забележено је 51.199 купања;

e) Реализовано је 45.344 купања, а 947 амбулантних прегледа;

f) Регистровано је 52.629 купања и 1.800 амбулантних прегледа;

g) Евидентирано је 46.295 купања, а 1.642 амбулантна прегледа; док је било 12.545 блатних процедура;

h) Остварена су 4.734 амбулантна прегледа, 32.529 купања и 9.339 блатних процедура (**29**,64). М. Костић (1963) је у периоду од 1954. до 1962. године по сваком посетиоцу обрачунао 20 ноћења, будући да је статистика Сијаринске Бање у то време била врло непоуздана; према њему укупан број посетилаца је износио 2.526 (**12**,135). Према подацима Туристичког савеза Србије у Сијаринској Бањи је било 2.739 посетилаца и ноћења (**34**), што је крајње неприхватљиво.

i) Реализовано је 36.650 купања и 2.216 амбулантних прегледа (**30**,140). Уп. М. Костић. н. р., стр. 135. По подацима Туристичког савеза Србије у бањи је било 4.624 посетиоца са 6.089 ноћења (**34**), што је непоуздано.

j) Забележено 5.778 амбулантних прегледа и 40.446 купања (**31**,56). По М. Костићу било је 2.909 посетилаца (**12**,135). Према подацима Туристичког савеза Србије Сијаринска Бања је остварила промет од 2.996 посетилаца и 3.634 ноћења (**34**), што је преузето од Републичког завода за статистику НР Србије;

k) Евидентирано је 6.640 амбулантних прегледа, 83.496 купања и 12.921 блатна процедура (**32**,54). Уп. М. Костић, н. р., стр. 135. По подацима Републичког завода за статистику НР Србије у бањи је било 2.139 посетилаца и 14.250 ноћења (**26**);

l) Регистровано и 7.309 амбулантних прегледа, 150 лабораторијских прегледа и 51.972 купања (33,130). Уп. М. Костић, н. р., стр. 135.

m) Остварено и 8.486 амбулантних прегледа, а 38.950 купања (33,130). Уп. М. Костић, н. р. стр. 135. Републички завод за статистику НР Србије регистровао промет само за три месеца (јануар, август, октобар) од 324 посетиоца и 6.820 ноћења (26).

n) Забележена су 12.334 амбулантна прегледа и 81.100 купања (35,112). Уп. М. Костић, н. р., стр. 135.

o) По подацима Републичког завода за статистику НР Србије бања је имала само 1.944 посетиоца и 28.929 ноћења (26), што је непоуздано.

p) Кориговали смо податак М. Костића јер је у претходним и наредним годинама просечан боравак посетилаца био краћи од 20 дана.

q) Број посетилаца и ноћења је сумњив. Много се разликује број посетилаца и ноћења у лечилишту између статистике туризма и медицинске статистике. У бањи је евидентирано 2.583 амбулантна прегледа и 2.972 купања (36,86).

r) Број посетилаца и ноћења у бањи за 1965. годину представља збир података статистике туризма (4.865 посетилаца и 56.156 ноћења) и медицинске статистике (1.201 болесник и 27.747 бол. дана). Природно лечилиште је имало још 5.641 амбулантни преглед и 5.915 купања (37,86);

s) Такође, број посетилаца и ноћења у Сијаринској Бањи за 1966. годину чини збир података статистике туризма (4.148) посетилаца и 49.043 ноћења) и медицинске статистике — 1.063 исписаних болесника са 19.023 бол. дана (38);

Прву етапу смо поделили у четири фазе развоја" (39,427). *Прву фазу* карактерише нагли пораст тражње за лечењем и одмором у бањи, која је вишеструко превазилазила могућности понуде (1945—1948. године). За само четири године број посетилаца је двоструко надмашио предратни максималан промет из 1938. године. Синдикалне повластице су омогућиле великом броју радника из Лесковца да свој годишњи одмор проведу у бањи. У *другој фази* тражња је смањена па је туристички промет опао, док је лечилишна функција појачана (утврђена је лековитост климе, бања је постала природно лечилиште). *Трећу фазу* (1956—1965) одликује „оживљавање туристичке и одмаралишне функције" (39,427), подстакнуте подизањем одмаралишта за раднике и камп-насеља, затим привлачног базена који је пуњен водом из реке. Већ је 1962. године настала су прва ограничења у вези бесплатног бањског лечења, чиме је заустављен раст туристичког промета. Упркос свему у овој фази је *промет у бањи више него удвостручен*. У појединим годинама тражња у сезони је била тако велика да се вратило „око 2.000 гостију јер није нашло смештај" (40,5) или су многи домаћини „своје собе уступали гостима, а спавали испод јабука у дворишту" (41,6). У *четвртој фази* (1966—1975) дошло је до више организационих промена у бањи (гашење природног лечилишта, интеграција са „Југекспресом" и др.) које су унапредиле туристички промет па је његов обим увећан више од два пута.

Друга етапа је подељена у две фазе: *прва фаза* (1975—1982) и *друга фаза* (1982—1986). Изградњом хотела „Гејзер" бања је постала модерна и конкурентна многим у Србији. У *првој фази* друге етапе у Сијаринској Бањи су постигнута оба рекорда туристичког промета: у 1976. години забележено је 18.543 посетиоца, а 1977.

Сл. 2. Група посетилаца Сијаринске Бање која се „тушира" под врелим природним млазевима „Великог гејзера" (Снимио: **М. М. Мићејка** 26. VIII 1978. године)

године 226.202 ноћења, после чега почиње његов велики пад. Трансформацијом бање у природно лечилиште није заустављено опадање промета, јер њена понуда није у стању да прати све пробирљивији укус посетилаца српских бања. Тако *Сијаринска Бања* сваке године *губи део своје некадашње клијентеле* која одлази у друге бање, пошто она није успела да ни делимично реализује амбициозне планове изградње (пре свега РХ центра).

Ради прегледнијег представљања туристичког промета неког места, региона, републике или државе можемо користити и његово приказивање по петогодишњим периодима, који су одавно прихваћени као оптималне и временски заокружене целине. Ово посебно важи у случајевима велике неуједначености, промета, какава је нпр. **Сијаринска Бања.**

ТАБЕЛА 3. Просечан број лежаја, посетилаца и ноћења у Сијаринској Бањи и ноћења у бањским местима Србије по петогодишњим периодима.

Период	ЛЕЖАЈИ		ПОСЕТИОЦИ		НОЋЕЊА		ПРОСЕЧАН БОРАВАК	НОЋ. У БМС	
	Број	Инд.	Број	Инд.	Број	Инд.		Број	Индекс
1948/50.			3.493						
1951/55.			2.322						
1956/60.	632	100	4.133	100	55.315	100	13,4	1.559.839	100
1961/65.	632	100	5.054	122	69.498	126	13,8	1.999.234	128
1966/70.	670	106	5.719	113	62.547	90	10,9	2.367.325	118
1971/75.	1.761	293	11.336	198	144.598	231	12,8	3.344.474	141
1976/80.	2.059	105	16.971	150	195.329	135	11,5	3.966.762	119
1981/85.	2.062	100	12.460	73	133.062	68	10,7	3.997.705	101
1981/85. 1956/60.		326		301		241			256

У послератном развоју Сијаринске Бање (период 1956—1985. године) највећи пораст бележе смештајни капацитети (индекс 326), затим број посетилаца (индекс 301), а најмањи број ноћења (индекс 241), који заостаје за просеком српских бања (индекс 256). Капацитети за смештај нарочито су повећани у периоду 1971—1975. године — за око три пута у односу на претходни период. На тај начин је омогућено да туристички промет расте не само у овом већ и у наредном периоду 1976—1980. године. Таква законитост туристичког тржишта је позната, тј. нагло проширење понуде (индекс 293) не прати одмах одговарајућа тражња (индекс 198 и 231), већ се преноси и на следећих пет година (индекс 150 и 135).

Највише посетилаца (16.971) **и ноћења** (195.329) у Сијаринској Бањи забележено је у периоду **1976—1980.** године, што представља и највећи скок у развоју туризма бање, док је у наредном периоду 1981—1985. године уследио *највећи пад туристичког промета.* У бањским местима Србије промет је стално растао, мада се мењала његова стопа, али ни у једном случају не сувише нагло. Најдужи просечан боравак посетилаца био је у периоду 1961—1965. године (13,8 дана), а потом се углавном смањује ка последњем периоду (10,7 дана). То је знак опадања лечилишне функције и повећања учешћа транзитних. излетничких и других кретања.

Сл. 3. Каналисано корито Бањске реке, у предњем плану, и долина њене десне притоке са приватном кућом за издавање соба туристима, у задњем плану (Снимо: **И. Б. Поповић 8. V 1980.** године)

ТАБЕЛА 4. Број страних посетилаца и њихових ноћења у Сијаринској бањи и учешће у укупном туристичком промету (26)[x]

	Страни посетиоци		Ноћења стр. пос.		
	Број	% учешћа	Број	% учешћа	Просечан боравак
1961.	6	012	25	0,03	4,2
1962.	2	0,04	11	0,01	5,5
1963.	6	0,15	21	0,05	3,5
1964.	3	0,06	5	0,01	1,7
1965.	2	0,03	30	0,04	15,0
1966.	5	0,09	5	0,01	1,0
1968.	4	0,09	40	0,09	10,0
1969.	21	0,31	220	0,30	10,5
1970.	1	0,01	20	0,02	20,0
1974.	1	0,01	15	0,01	15,0
1975.	13	0,09	170	0,09	13,1
1976.	7	0,04	81	0,05	11,6
1977.	30	0,16	400	0,18	13,3
1978.	30	0,18	249	0,12	8,3
1979.	22	0,13	147	0,08	6,7
1980.	65	0,44	188	0,11	2,9
1981.	25	0,64	158	0,12	2,1
1982.	70	0,58	162	0,12	2,3
1983.	118	0,83	267	0,18	2,3
1984.	79	0,58	331	0,24	4,2
1985.	36	0,33	147	0,12	4,1

* У осталим годинама није било страних посетилаца.

Иностранн туризам у бањама Србије је неразвијен. Њихово учешће у 1985. години износило је за посетиоце 1,6%, а за ноћења 0,7%. **Сијаринска Бања** такође *има неразвијен иностранн туризам*. То је у знатној мери условљено њеним положајем и уопште положајем Србије у односу на земље Европе чије је становништво туристички покретљиво. Највећи број страних туриста у Сијаринској Бањи забележен је 1983. године — 118, а максималан број њихових ноћења од 400 био је 1977. године. Њихово учешће у туризму Сијаринске Бање, мада је у порасту, далеко је од бањског просека у Србији. Међутим, *дужина њиховог боравка* у Сијаринској Бањи *већа је него у бањама Србије*.

Закључна разматрања. — На основу основних карактеристика туристичког промета у досадашњем развоју Сијаринске Бање могу се издиференцирати три периода развоја: **први период** — до завршетка првог светског рата, **други период** — између светских ратова (1918—1945) и **трећи период** — после ослобођења, који још траје. У *првом периоду* бању карактерише лечилишни туризам у веома скромним условима уређења са кратким задржавањем посетилаца. *Други период* се може поделити у две етапе — прву етапу (1918—1930) одликује лечилишна функција као доминантна и почетак развоја рекреативно-одмаралишног туризма, али са краћим боравком посетилаца јер је уређење бање још увек било доста примитивно, и другу етапу (1930—1945) у којој су лечилишна и рекреативна функција знатно унапређена на бази побољшаних услова смештаја, лечења, садржаја боравка и саобраћајне повезаности, па је просечно задржавање посетилаца у бањи повећано на око десет дана. У *трећем периоду* такође се издвајају две етапе: *етапа општег преображаја* (1945—1975), у којој су унапређене две основне функције бање и развијене нове, са најдужим просечним боравцима посетилаца, и *етапа модерног развоја* бање (1975—1986), коју одликују фаза максималног успона туристичког промета (1975—1982) и фаза највеће кризе у историји развоја бање (1982—1986), каква је погодила многа слична бањска места (Горња Трепча, Матарушка Бања, Куршумлијска Бања и др.) у врло сложеним тржишним условима привређивања са изванредном конкуренцијом.

Сијаринска Бања сада представља развијеније бањско место у Србији. По *величин промета* (броја ноћења) у 1985. години она заузима *девето место* у бањском туризму Србије са 2,9% учешћа у структури ноћења српских бања, иза Врњачке Бање, Сокобање, Нишке Бање, Бање Ковиљаче, Буковичке Бање, Матарушке Бање, Горње Трепче и Бање Илице код Пећи; иначе у структури укупног промета бања Србије, рачунајући промет у рехабилитационим центрима, испред ње се налазе још Рибарска Бања и Гамзиградска Бања. У време максималне тражње у 1977. години Сијаринска Бања је са преко 226 хиљада ноћења била на *петом месту у бањском туризму Србије* и на *седмом месту међу бањама Југославије*, после Врњачке Бање, Сокобање, Нишке Бање, Рогашке Слатине, Матарушке Бање и Вараждинских Топлица.

У Јужноморавском региону **Сијаринска Бања** је и даље највећи туристички центар у коме се налази 32,8% од укупног броја лежаја и реализује 25,7% ноћења туриста у региону. Она је са *просечним боравком*

од 10,7 дана, испред Врањске Бање са 8,0 дана, место са најизраженијим боравишним туризмом. Међутим, када се у Врањској Бањи заврши објекат који је требало да буде рехабилитациони центар, Сијаринска Бања ће вероватно свој примат највећег туристичког центра региона изгубити.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Живадин Јовичић: **Елементи и фактори туристичке сезоне у Врњачкој Бањи;** Зборник радова, Бр. XXI, (стр. 111—120); Географски институт ПМФ-а; Београд; 1974.

2. Иван Б. Поповић: **Основна обележја туристичке сезоне у Нишкој Бањи;** Гласник LIV, Бр. 2, (стр. 103—112); Српско географско друштво; Београд; 1974.

3. Časlav Mladenović: *Izračunavanje turističke potrošnje na osnovu sezonskih oscilacija turističkog prometa;* Statistička revija, god. XXVII, Br. 3—4, (str. 235—246); Jugoslovensko statističko društvo; Beograd; 1977.

4. Михајло Костић и Миливоје Маћејка: **Врдничка Бања**, Један изванредан пример валоризације раритетних термалних налазишта; Зборник родава, Кн. 22, (стр. 245—276); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1980.

5. Миливоје Маћејка: **Улога и значај Горње Трепче у туристичком промету бањских места Србије**, Прилог познавању развоја туристичког промета СР Србије; (рукопис); Београд; 1980.

6. Миливоје Маћејка: **Карактеристике развоја туризма Бање Бадање**, Прилог познавању развоја бањских места Србије; (рукопис); Београд; 1981.

7. Миливоје М. Маћејка, Иван Б. Поповић: **Послератни развој материјалне базе и туристичког промета Прибојске Бање,** Прилог познавању развоја бањског туризма Србије; (рукопис); Београд; 1982.

8. Миливоје М. Маћејка, Иван Б. Поповић: **Најновије структуре промене туристичке сезоне у Буковичкој Бањи,** Прилог подробнијем изучавању бањског туризма Шумадије; Географски годишњак, Бр. 18, (стр. 19—48); Српско географско друштво — Подружница у Крагујевцу; Крагујевац; 1982.

9. Миливоје М. Маћејка: **Битнија обележја туристичке сезоне у Сокобањи;** Теорија и пракса туризма, Год. I, Бр. 2—3, (стр. 20—26); Одсек за туризмолошке науке, ПМФ; Београд; 1984.

10. Миливоје М. Маћејка: **Клима Пролом Бање и њен значај за туризам;** Лесковачки зборник, Кн. XXIV, (стр. 397—418); Народни музеј у Лесковцу; Лесковац; 1984.

11. Радисав Радојковић: **Минералне воде Србије и њихова лековитост као таквих;** Прештампано из „Српског архива за Цел. Лекарство" 1909, (стр. 73); Београд; 1909.

12. Михајло Костић: **Сијаринска Бања,** Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља; Лесковачки зборник, Кн. III, (стр. 117—141); Народни музеј; Лесковац; 1963.

13. Марко Т. Леко и други: **Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца са балнеолошком картом;** Издање Министарства народног здравља (LXXIII + (3) + 280 + (2 карте); Београд; 1922.

14. Марко Т. Леко: **Сијаринска Бања II;** Лесковачки гласник, Год. III, Бр. 26, (стр. 1—2); Лесковац; 1923.

15. Анонимни аутор: **Сијаринска Бања;** Лесковачки гласник, Год. III, Бр. 19, (стр. 2—3); Лесковац; 1923.

16. Александар Шчербаков: **Сијаринска Бања** (Лесковачка Бања, Арнаутска Бања); Медицинска енциклопедија за народ, Кн. II, (стр. 955—956); „Народна просвета"; Београд; 1931.

17. *Arhiv Jugoslavije* 65—1050/1982; Beograd.

18. *Arhiv Jugoslavije* 65—1046/1974; Beograd.

19. Бериславе Арсић: **Бање у Вардарској бановини;** Туристичко друштво „Југ" (36 стр.); Скопље; 1940.

20. Статистички годишњак Краљевине Југославије (за) 1938—39, Кн. IX; Београд; 1939.

21. Анонимни аутор: **Сијаринска Бања**, Општи услови живота. Провод; Лесковачки гласник, Год. XII, Бр. 34, (стр. 1); Лесковац; 1932.

22. Анђелија Коцић—Весин: **Сијаринска Бања** (Југословенски Виши); Лесковачки гласник, Год. XVIII, Бр. 16, (стр. 3); Лесковац; 1938.

23. Анонимни аутор: **Сијаринска Бања;** Политика, Год. XXXIII, Бр. 9398 од 16. јула 1934. године, Београд; 1934.

24. Laza Nenadović i dr.: *Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji;* Izdanje pisca; Beograd, 1936.

25. Радивоје Ивић: **У Сијаринској Бањи;** Наша реч, Год. III, Бр. 34, (стр. 3); Окружни одбор јединственог народно-ослободилачког фронта Лесковачког округа; Лесковац; 1946.

26. *Arhiva* Republičkog zavoda za statistiku SR Srbije, Beograd.

27. Месечни статистички извештај НР Србије. Бр. IV, (стр. 45—46); Завод за статистику и евиденцију НР Србије; Београд; 1954.

28. *Godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi 1953; Savezni zavod za narodno zdravlje; Beograd; 1955.

29. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi FNRJ; Savezni zavod za narodno zdravlje; Beograd; 1456.

30. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u FNR Jugoslaviji 1955; Savezni zavod za narodno zdravlje; Beograd; 1958.

31. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u FNR Jugoslaviji; Savezni zavod za narodno zdravlje; Beograd; 1959.

32. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u FNR Jugoslaviji 1957; Savezni zavod za narodno zdravlje; Beo grad; 1961.

33. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u FNR Jugoslaviji

1958. i 1959; Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu; Beograd; 1962.

34. Materijal III redovne godišnje skupštine Turističkog saveza Srbije održane 7. XII 1957. godine u Beogradu; Turistički savez Srbije; Beograd; 1957.

35. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u SFR Jugoslaviji 1960. i 1961; Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu; Beograd; 1964.

36. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u SFR Jugoslaviji 1964; Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu; Beograd; 1966.

37. *Statistički godišnjak* o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi u SFR Jugoslaviji 1965; Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu; Beograd; 1967.

38. *Arhiva* Zavoda za zdravstvenu zaštitu SR Srbije, Beograd.

39. Миливоје М. Маћејка, Иван Б. Поповић: **Савремено кретање структуре смештајних капацитета у Сијаринској Бањи,** Прилог познавању рецептивне базе бањског туризма Србије; Лесковачки зборник, Књ. XXIV, (стр. 419—430); Народни музеј; Лесковац; 1984.

40. Жика Николић: **У Сијаринској Бањи 200 нових лежаја;** Угоститељство, Год. VII, Бр. 52, (стр. 5); Привредна комора НР Србије; Београд; 1960.

41. Миодраг Стојановић: **Један дан у Сијаринској Бањи и око ње,** Између планова и свакодневних брига; Наша реч, Год. XIX, Бр. 34, (стр. 6); ССРН Среза Лесковац; Лесковац; 1963.

Dr *Milivoje M. Maćejka*
Ivan B. Popović

LES CARACTÉRISTIQUES ÉLÉMENTAIRES DU TRAFIC TOURISTIQUE DE SIJARINSKA BANJA

Contribution à la connaissance du tourisme thermal de Serbie

Resumé

Sijarinska Banja est le plus grand centre touristique du sud de la Serbie. Elle se trouve à la source de la rivière de Jablanica affluent gauche de la Južna Morava, à 420—440 m de l'altitude, à 96 km au sud-ouest de Niš.

Dans le trafic touristique de Sijarinska Banja on peut distinguer trois périodes de son développment: la première période (jusqu'à 1918) à une fonction exclusivement thérapeutique, la deuxiéme (à partir de 1918 jusqu'a 1945) et la troisième (après 1945 jusqu'à nos jours) où on remarque un développment d'autres fonctions des thermes bien que la thérapeutique est restée comme la principale. Pour certaines périodes développment on a donné une division en époques et phases. Avec plus de 120 000 de nuitées en 1985 Sijarinska Banja occupe la nevième place dans le tourisme thermal de la Serbie et la septiême place dans celui de Yougoslavie. Cette crise, provoquée par l'arrêt de l'aménagement et la construction des thermes, dure depuis une dizaine d' années. La concurrence d'autres villes d'eau modernisées a aggravé sa situation.

УДК 338.48 (497.11)

Др Миливоје М. Маћејка

Термални извори Пролом Бање

Прилог познавању термоминералних вода СР Србије

Пролом Бања представља *највећи туристички центар* у Топлици (са Косаницом и Добричем) и трећи у Региону Ниш, после Нишке Бање и Ниша. Са укупно 1.030 лежаја, од чега 209 у друштвеним објектима, у 1985. години заузима десето место међу бањама СР Србије (2,1% учешћа), док са 100.233 регистрованих ноћења у истој години налази се на *дванаестом месту у бањском туризму* Републике (2,4% учешћа) — после Врњачке Бање, Сокобање, Нишке Бање, Матарушке Бање, Бање Ковиљаче, Буковичке Бање, Горње Трепче, Рибарске Бање, Гамзиградске Бање, Бање Илице код Пећи и Сијаринске Бање (узет је у обзир и промет оних рехабилитационих центара који нису увршћени као туристички).

Препоставља се да су термални извори Пролом Бање коришћени у лечилишне сврхе још у античко доба. Први пут се званично помињу у извештају **Д. Мицића**, окружног физикуса Округа топличког, који је за 1906. годину упућен Санитету Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије, по коме у поменутом округу осим „куршумлијске сумпорне терме" и „луковске индиферентне терме" има *„и неколико неиспитаних извора у Вичи и Пролому" (1).* Све до пред крај међуратног периода, бања је била непозната изузев *„у пет срезова унаоколо"*, а током лета 1939. године „имала је **преко две хиљаде** посетилаца" (2,13), који су се по народном веровању, поглавито купањем, лечили од *стомачних, кожних и реуматичних болести.* Од 1956. године нагло расте публицитет и посета ове још увек приватне, врло примитивно уређене „дивље" бање. Већ 1961. године експроприсано је 5,48 ha земљишта са термалним изворима и три објекта од слабог материјала, а статистика туризма почиње да прати промет Пролом Бање као бањског туристичког места, мада су лекари више година упорно одбијали да је прихвате као бању, пошто нису могли да објасне феномен њених вода. Бања је потом доста брзо изграђивана и уређивана: *главни извор* је каптиран у чесму 1963. године, када је подигнуто и *купатило* са три базена (сада је уместо њих 15 када), 1968. године сагрђен је *хотел „Радан"* са 28 лежаја, 1976. године подигнут је *депанданс „Б" категорије* са 124 лежаја и терапеутским блоком, а главни извор је преуређен, 1982. године *хотел „Радан"* је реконструисан и проширен за 15 нових лежаја итд. Бањско насеље је 1961. године имало 21 кућу, 1964. године 87 кућа, 1969. године 151 кућу, а 1984. године 576 кућа (3,7—9). Коначно у 1977. години бања је стекла статус природног лечилишта и те године је забележен *максималан туристички промет* од преко 119 хиљада ноћења, после чега долази до стагнације. Просечан боравак посетилаца Пролом Бање у десетак последњих година кретао се између девет и једанаест дана, што значи да је везан највише за ефекте термалних извора.

Размештај и основна физичка својства термалних извора. — Проломбањски извори се појављују дуж главног раседа, чији је правац ЗСЗ—ИЈИ, релативно високо на десној долинској страни Проломске реке, на око 600 m н. в. Постоје два разбијена изворишта природних термалних вода и четири бушотине у њиховој близини. Природни извори су везани за укрштање попречних раседа са главним проломским раседом, који су међусобно удаљени око 950 m. Источно или

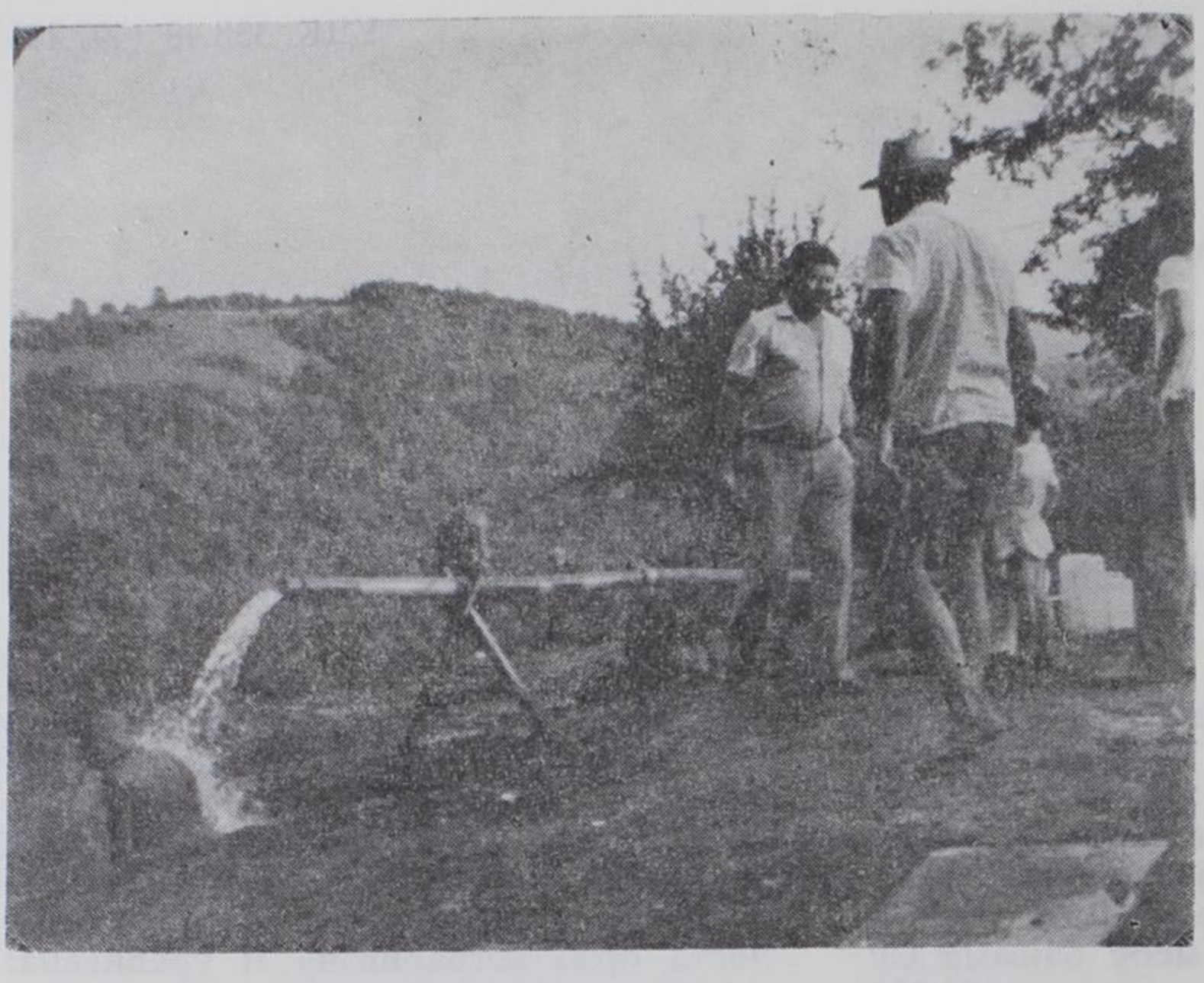

Сл. 1. Термално изворište „Пупавци“ у Пролом Бањи са бушотином чије воде посетиоци користе за „туширање“ (снимио: 23. августа 1986. године **Миливоје М. Маћејка**)

главно изворište је у непосредној близини депанданса, представљено са три природна извора и три бушотине, а **друго изворište,** које чине четири природна извора и једна бушотина, налази се у засеоку Вуковићи села Велико Пупавце.

Главни извор у источном изворишту или „извор лековите воде“ истиче на око 50 m изнад долинског дна Проломске реке, на 599 m н. в. Појављује се, по **В. Миловановићу** (1976), **„из једне веће пукотине зоне у андезитима“** *(4,4)* који су крупним раседима издељени у блокове. Вода од падавина продире системима пукотина до великих дубина, успут се **загрева** и **минерализује**, а потом из својих лежишта у андезитима креће се узлазно до места појављивања на топографској површини. Овај извор је каптиран 1963. године на три метра дубине у виду чесме са самоизливајућом лулом, а 1976. године је преуређен са настрешницом. Његова издашност је 0,15 l/s (по мерењу 8. јуна 1981. године). односно **0,17** *l/s* (измерена 26. јула 1976. године), а **температура** воде се колеба од **26,4°C** (мерено 8. јуна 1981. године). до **27,1°C** (према мерењу од 9. децембра 1981. године). Десетак метара даље је други термални извор чија је издашност такође **0,17** *l/s*, а **температура** 27,2°C. Око 320 m источно од главног извора налази се трећи извор који има исту издашност као два претходна извора, али знатно **нижу температуру** од **19,2°C;** примитивно је каптиран од стране мештана за водоснабдевање.

До почетка наше деценије овог века у лечилишне сврхе је коришћена само вода два првопоменута термална извора у источном изворишту чија је температура приближно једнака, а укупна издашност 0,34 l/s, односно око 30.000 l дневно. То је био ограничавајући фактор за даљи развој па су у току 1981. и 1982. године извршени радови у „циљу добијања већих количина топлије воде“ (**5**,75). Постављене су три истражне бушотине (Б-1, Б-2 и Б-3). Бушотина Б-1, удаљена око 40 m од главног извора, дала је самоизливом 0,5 l/s воде са температуром од 30,2°C, али се истицање воде на њој одразило на осетно смањење издашности главног извора, па је бушење обустављено на дубини од 21,5 m и бушотина је затворена. Бушотина Б-2 изведена је око 100 m северно од главног извора до дубине од 150 m, а дала је **2,5** *l/s* воде са температуром од **31,5°C;** при узимању узорка воде за анализу 16. септембра 1982. године измерена је температура од 30,5°C. Бушотина Б-3 налази се око 100 m јужно од главног бањског извора, на платоу испред хотела „Радан“, а са дубине од 160 m дала је **3,0** *l/s* воде чија је температура **28,7°C;** при узимању узорка воде за анализу 16. септембра 1982. године измерена је температура од 28,8°C.

Изворište „Пупавци“ налази се у долини Вуковског потока. Представ-

њено је са **четири природна извора и једном бушотином.** Четири природна извора имала су температуру од 15,0 до **25,9°C** и укупну издашност од **0,26** *l/s*. Према подацима Геоинститута из Београда, на главном извору „Пупавац" измерена је 25. фебруара 1982. године температура воде од 25,5°C, а издашност 0,1 l/s, док је 8. јуна 1981. године температура воде била 26°C. Пре неколико година изворište је делимично каптирано. У току 1986. године урађена је бушотина на овом локалитету до дубине од 200 m, чија је **издашност** око **10** *l/s* и **температура** воде **30—31°C**, после чега је истицање воде на приодним изворима минимално. У току је праћење режима бушотине на изворишту „Пупавци" и очекује се да ће њена издашност бити нешто смањена (око 8 l/s.

Издашност термалних изворишта је једна од најважнијих особина будући да од ње **зависи ширина примене"** *(***6,79)**, како у балнеолошке и туристичке сврхе, тако и за загревање појединих објеката и насеља, пољопривредну производњу (гајење цвећа, поврћа, живинарске фарме и сл.), подизање геотермоелектрана итд. **О. Франко** (Чехословачка, 1975) је предложио **класификацију** термоминералних вода по издашности на шест група: незнатна (испод 1,0 l/s), врло мала (1,0—4,9 l/s), мала (5,0—9,9 l/s), средња (10,0—24,9 l/s), велика (25,0—50,0 l/s), и врло велика — изнад 50 l/s (**7,67**). Пролом Бања је до 1981. године располагала незнатном издашношћу термалних извора, у времену од 1982. до 1985. године одликовала се малом издашношћу, а од 1986. године већ има средњу издашност термалних вода која се креће **између 14 и 16 l/s**, односно до 1,4 милион l/дан. То значи да тренутно располаже већом количином воде него Врњачка Бања, Сијаринска Бања, Бујановачка Бања, Брестовачка Бања, Гамзиградска Бања, Богутовачка Бања и др. На овај начин термална вода се може користити за **проширење лечилишних капацитета, изградњу рекреативних базена, евентуално флаширање, топла заливања** у пољопривреди итд. Хидрогеолошка истраживања ради добијања још већих количина термалне воде треба наставити бар до дубине која би обезбедила воде са температурама од 35—45°C.

Сл. 2. Каптиран и уређен главни извор „Извор лековите воде" у бањском центру (Снимио: новембра 1986. године **Драган Станковић**)

Температура воде проломбањских извора, не рачунајући извор који се користи за водоснабдевање неколико домаћинстава, креће се од **25,5** до **31,5°C**, тј. припадају субтермалним или **хипотермалним** или слаботермалним водама. Температура воде има велики значај при организацији њиховог лечилишног искоришћавања. У балнеологији су **највише цењене** воде са температуром 35—42°C, пошто њихова примена није зависна од специјалних уређаја ради загревања или хлађења, при чему се снижавају нека природна својства (садржај гасова, радиоактивност, pH). Незнатно хлађење воде се

постиже и без специјалних направа, на њиховом путу од извора до места где се изводе процедуре (**8**,39). Проломске воде са температуром 25,5—31,5°C захтевају при коришћењу само **незнатно догревање,** па како су оне и **слабо сулфидне,** при томе губе велике количине сумпорводоника. Зато је нужно да се наставе истражни радови ради добијања вода са температуром 35—42°C. Такве воде би могле да се користе и за **загревање хотела, депанданса и других објеката,** чиме би се постигле уштеде на енергији, с обзиром да период загревања просторија у Пролом Бањи „траје просечно од 6. октобра до 3. маја, односно 210 дана у години" (**9**,400). Постојеће термалне воде, у случају добијања квалитетнијих вода за балнеотерапију, биле би идеалне за **пуњење рекреативних базена,** јер се одликују врло ниском минерализацијом, малим садржајем радона и потпуним одсуством угљене киселине.

Хемијски састав проломбањске терме. — Термалне воде Пролом Бање **анализиране** су до сада једанаест пута. Прву потпунију хемијску анализу урадио је **Институт за медицинску хидрологију и климатологију** СР Србије из Београда 1963. године, по којој је вода главног извора **„индиферентна лако сумпоровита хипотерма"** (10,4). **Завод за кемичне ин текстилне тенолошке разискаве при Факултету за наравословје ин технологијо Универзе в Љубљани** у јануару, фебруару и марту 1969. године три пута је анализирао воде главног извора. Резултате треће детаљније геохемијске анализе, коју је учинио **Завод за геолошка и геофизичка истраживања** СР Србије у Београду, делимично су објавили **В. Вујановић, М. Теофиловић и М. Арсенијевић** (1971., 1972), закључујући да спада у тип **„остале вулканске воде"**, јер нису производ цезијумоносног вулканизма, који је дао воде „шумадијског типа". Проломске воде **„испирају, на свом путу ка површини, и неке елементе из осталих стена, а с друге стране се разблажују, мешајући се са подземним водама"** (**11**,138—139). На основу посебног проучавања микрокомпонената термоминералних вода многих локалитета у Србији, аутори су утврдили да проломбањски извор има повећану количину олова (0,004 mg/l), сребра (0,01 mg/l) и ванадијума (0,004 mg/l), малу количину литијума (0,004 mg/l) и стронцијума (0,05 mg/l), као и врло низак садржај рубидијума (0,006 mg/l) и никла (0,0006 mg/l), док кобалт и цезијум нису установљени (**12**,122-125; **13**,411-415). **Геоинститут** из Београда извршио је 1974. године **комплетну анализу** главног извора, четврту по реду, а на основу садржаја радона од 520 pC/l одговара 19,24 Bq/l) ова вода се не може сматрати радиоактивном. **Институт за хигијену и епидемиологију и микробиологију** из Ниша (1974) урадио је прву анализу извора „Пупавци", а **Центар за развој ин здравствено разисковање минералних вод** из Марибора извршио је хемијску анализу главног извора 1976. године. На основу ове последње **Јоже Крижнич** је исте године дао балнеомедицинску оцену термалне воде у Пролом Бањи. Седму анализу воде главног извора (или извор „Чесма" учинио је **Институт за физикалну медицину и рехабилитацију** СР Србије из Београда 8. јуна 1978. године и сврстао је у „категорију сулфидних хипотерми" (**14**), а 29. септембра 1978. године дао је оријентационо мишљење о њеној терапијској вредности. Осму анализу воде главног извора и извора „Пупавац" извршио је 8. јуна 1981. године **Геоинститут** из Београда, девету анализу урадио је **Институт за физикалну медицину и рехабилитацију** СР Србије из Београда 9. септембра 1981. године само за главни извор и потом дао мишљење за његову терапијску вредност (**14**). После завршетка истражних радова у центру бање, **Геоинститут** је анализирао воде из бушотине Б-2 и Б-3 15. фебруара 1982. године, а потом их је испитао и **Институт за физикалну медицину и рехабилитацију** СР Србије из Београда 16. септембра 1982. године (дато је и мишљење о терапијској вредности термалне воде).

Хемијски састав термалних вода у Пролом Бањи током времена се мења у зависности од многих променљивих чинилаца и њихових међусобних односа. Добија се утисак да је основни хемијски састав релативно устаљен! Природни извори и бушотине имају воде сличног хемијског састава, што указује на њихово заједничко порекло.

Према величини **опште минерализације**, која за извор „Пупавац" износи 183 mg/l, а за бушотину Б-2 322 mg/l, проломске терме су врло нискоминерализоване воде. **Њихов суви остатак** на 180°C креће се од 137 до 177 mg/l, што представља најмању вредност међу бањским водама у Србији. Сада по себи овако ниска мине-

Таб. 1. Анализе термалних вода Пролом Бање (14), садржаји *mg/l*

	ЗКТТР Гл. извор 20. I '69.	ЗКТТР (Извор 16. II '69.	ЗКТТР „Чесма") 20. III '69.	ЗКТТР (без озн.) 20. III '69.	Геоин. Главни 9. X '74 27°C	ЦРЗРМБ извор I '77. 26,7°C	БКИ (Извор „Чесма") 28. VI '78. 26,6°C	Геоинст. 8. VI '81. 26,4°C	Геоинст. „Пупа-вац" 8. VI '81 26°C	БКИ „Чесма" 9. IX '81. 27,1°C	Геоинститут Београд Б-2 15. II '82. 31,5°C	Геоинститут Београд Б-3 15. II '82. 28,7°C	БКИ Б-2 16. IX '82. 30,5°C	БКИ Б-3 16. IX '82. 28,8°C
NH_4+	**0,69**				**0,1**	0,1	трагови	0,1	**0,1**	—	**0,0**	**0,0**	—	—
K+	1	1	1	1	0,2	0,42	2,5	0,4	0,3	2,5	0,3	0,3	0,4	0,3
Na+	**44,6**	**45**	**44**	**45**	**48,3**	**43,0**	**39,5**	**45,3**	**44,0**	**39,0**	**45,1**	**43,4**	**53,3**	**45,2**
Ca^{2+}	5,29	4,9	5,00	4,8	4,0	8,0	8,0	5,0	3,0	8,0	6,0	5,0	11,5	7,5
Mg^{2+}	0,26	0,1	0,1	0,2	**0,0**	0,08	4,0	0,0	0,0	3,8	0,0	0,0	0,96	0,6
Fe^{3+}					0,1			0,0	0,0		0,0	0,0		
Fe^{2+}	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05		0,0	0,0		0,0	0,0		
Mn^{2+}						**0,01**		0,00	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01
Al^{3+}	0,3	0,3	0,3	0,3		0,04		0,30	**0,11**					
Li+					**0,001**	**0,00**		0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Sr^{2+}					0.028	0,00		0,01	0,02	0,08	0,03	0,05	0,05	0,06
КАТЈОНИ	52,2	51,4	50,5	51,4	52,8	48,44	54,0	50,8	47,4	53,40	51,4	48,7	66,14	53,68
Cl^-	5,2	4,5	4,5	5,0	**7,0**	**3,91**	5,0	7,0	7,0	6,0	7,1	5,3	6,4	7,2
NO_3^-	1,63	1,4	1,6	1,5	4,8	2,9	1,0	0,86	0,40	1,0			2,1	2,0
SO_4^{2-}	4,1	4,0	3,9	4,2	2,0	0,96	16,9	2,0	3,0	12,0	3,0	2,0	31,2	1,4
HCO_3^-	**127**	**121**	**122**	**123**	**79,3**	**94,6**	**122,0**	**97,6**	**61,0**	**124,0**	**103,7**	**97,6**	**128,6**	**130,0**
CO_3^{2-}					24,0	12,00		12,0	**24,0**		9,0	12,0		
Br^-					0,03	0,011		0,05	0,04	—	0,04	0,03	—	—
J^-					0,01	0,004		0,03	0,02	—	0,02	0,01	—	—
F^-	0,05				0,20	0,02		012	0,12	**0,14**	0,13	0,12	0,13	0,12
HPO_4^{2-}					**0,05**	**0,00**				0,04			0,12	0,12
АНЈОНИ	138,0	130,9	132,0	133,7	117,41	114,441	144,9	119,49	95,42	143,18	122,8	116,9	168,55	140.84
HBO_2	0,4				0,5	0,0		1,2	0,2	0,9	0,3	0,3	0,8	1,8
H_2SiO_3	38,7	38,0	39,5	40,0		**52,2**								
SiO_2					**50,0**		42,0	**60**	40	42,0	38	48	46,0	**76,4**
Al_2O_3							**6,0**			7,5			39,9	12,1
Fe_2O_3							0,1			0,5			0,87	0,7
Минерални	229	221	222	225	221	215	247,0	231	183	147,48	212	214	322,26	285,46
Суви остатак	140	146	148	**150**	210	137	148,0	177	141	152,0	161	152	159,2	166,4
CO_2	—	—	—	—	—	—	—	—	0,0	—	—	—	—	—
H_2S					**0,68**		**1,6**	0,05	0,07	**2,1**	0,07	0,09	**1,53**	**1,54**
pH	8,83	8,24	8,22	8,30	**9,0**	**8,6**	8	**8,6**	**8,8**	8,4	>8,4	>8,4	8,40	8,45

Објашњење скраћеница:

ЗКТТР — Завод за кемичне ин текстилне технолошке разискаве при Факултету за наравословје Универзе в Љубљани

Геоинст. — Геоинститут, Београд

ЦРЗРМБ — Центар за развој ин знанствено разисковање минералних вод, Марибор

БКИ — Институт за физикалну медицину и рехабилитацију. ООУР Завод за интерне болести „Др Властимир Годић", Београд — Одељење за балнеоклиматологију

рализација не може имати лечилишне ефекте, али су зато такве воде **пожељне за рекреативне базене,** топлификацију објеката и насеља, пољопривреду и сл. По **јонском саставу** ове воде су хидрокарбонатне натријумске, а са извора „Пупавац" хидрокарбонатно-карбонатна натријумска. Међутим, при коришћењу нискоминерализованих вода за бањско лечење не врши се њихово разграничавање по јонском саставу јер је небитно.

Гасном саставу термоминералних вода у нас посвећује се мало пажње. Институт за физикалну медицину и рехабилитацију СР Србије, који је овлашћен за давање мишљења о терапијској вредности ових вода, узима у обзир гасни састав, мада исказује садржај слободног угљендиоксида и сумпорводоника. Међутим, **В. В. Иванов** (1982) сматра да је гасни састав минералних вода најважнији показатељ њихове балнеолошке вредности (**15**,14), јер у многим случајевима представља најважнији показатељ порекла ових вода, утиче на њихов јонски састав, одређује динамику избијања на површину и могућност практичног искоришћавања. Проучавањем гасног састава минералних вода у Србији највише се бавила N. Dimitrijević (1975), али није испитивала гасни састав проломске терме. Ипак, према класификацији *»mineralnih voda Srbije na osnovu gasnog sastava«* (**16**, таб. 14), коју је предложила, ове воде би припадале азотно-кисеоничним водама (N_2 70%, O_2 20%). Према анализи воде Пролом Бање коју је извршио Геоинститут из Београда 1974. године у гасном саставу азот је учествовао са 66,3% и кисеоник са 33,7%.

За термалне воде Пролом Бање карактеристично је *потпуно одсуство угљендиоксида,* док сумпорводоник као слободан гас бележи присуство од 1,53 до **2,1** mg/l. На основу тога ове воде су категорисане као сулфидне хипотерме. У нашим анализама термоминералних вода приказивање сулфида је непотпуно, јер недостаје *хидросулфид,* а његово присуство је веће него водониксулфида у водама са високим qH, као што је проломска терма. Иначе, сулфидне воде спадају у ред термоминералних вода са најјачим деловањем. По **Ф. Г. Гарфису** (1986), оптималне у лечилишном смислу су средње сулфидне воде (садржај сулфида 50—100 mg/l), посебно уколико садрже минералне соли или угљокисели гас, док је *лечилишни ефекат* слабосулфидних вода (концентрација сулфида 10—15 mg/l низак (**17,** 117—118). Према томе, лечилишни ефекат проломске терме, на основу садржаја сулфида, минералних соли и угљендиоксида, био би минималан.

Присуство **силицијумске киселине** (38,0—52,2 mg/l, односно силицијумдиоксида (38—76,4 mg/l, у термалним водама Пролом Бање је изнад норме за именовање силицијумских вода. Оно не превазилази једино садржај хидрокарбоната. Улога силицијумске киселине у термоминералним водама у нашој балнеологији је готово „непозната", мада се нпр. у СССР-у користе већ пола века при лечењу *кожних болести, трауматских стања* и неких *обољења желудачно-цревног тракта.* С обзиром на висок садржај *флуора,* већина оваквих терми употребљава се углавном за купке. Међутим, термалне воде Пролом Бање, у односу на поменуте, имају ту предност да се могу користити у лечилишне сврхе пијењем, инхалацијом итд. Од радиоактивних вода у балнеологији се користе само **радонске.** Садржај радона у проломским термама испитиван је само у једној хемијској анализи воде (Геоинститут, 1974), али је његово присуство *без практичног значаја.*

Све већа пажња у последње време даје се присуству **органских материја** (укупна количина органског угљеника), које имају особито лечилишно деловање у слабоминерализованим водама. Према подацима хемијских анализа Геоинститута у 1981. и 1982. години, садржај органских материја у проломским термама је испод 1,0 mg/l, односно *без важности.*

Киселост и алкалност воде, које се изражавају величином pH, указују на присуство појединих тешких метала и слабих киселина у термоминералним водама. Представља основни критеријум при оцени воде за лечилишне и друге практичне примене. Вредност pH у проломбањским водама креће се од 8 до **9,0** а то значи да су оне алкалне реакције (pH 8,5—9,5), која је веома карактеристична за групу нискоминерализованих азотних силицијумских терми атмосферског порекла и повезана у знатној мери са великим концентрацијама силицијумске киселине у овим водама (**8**,38).

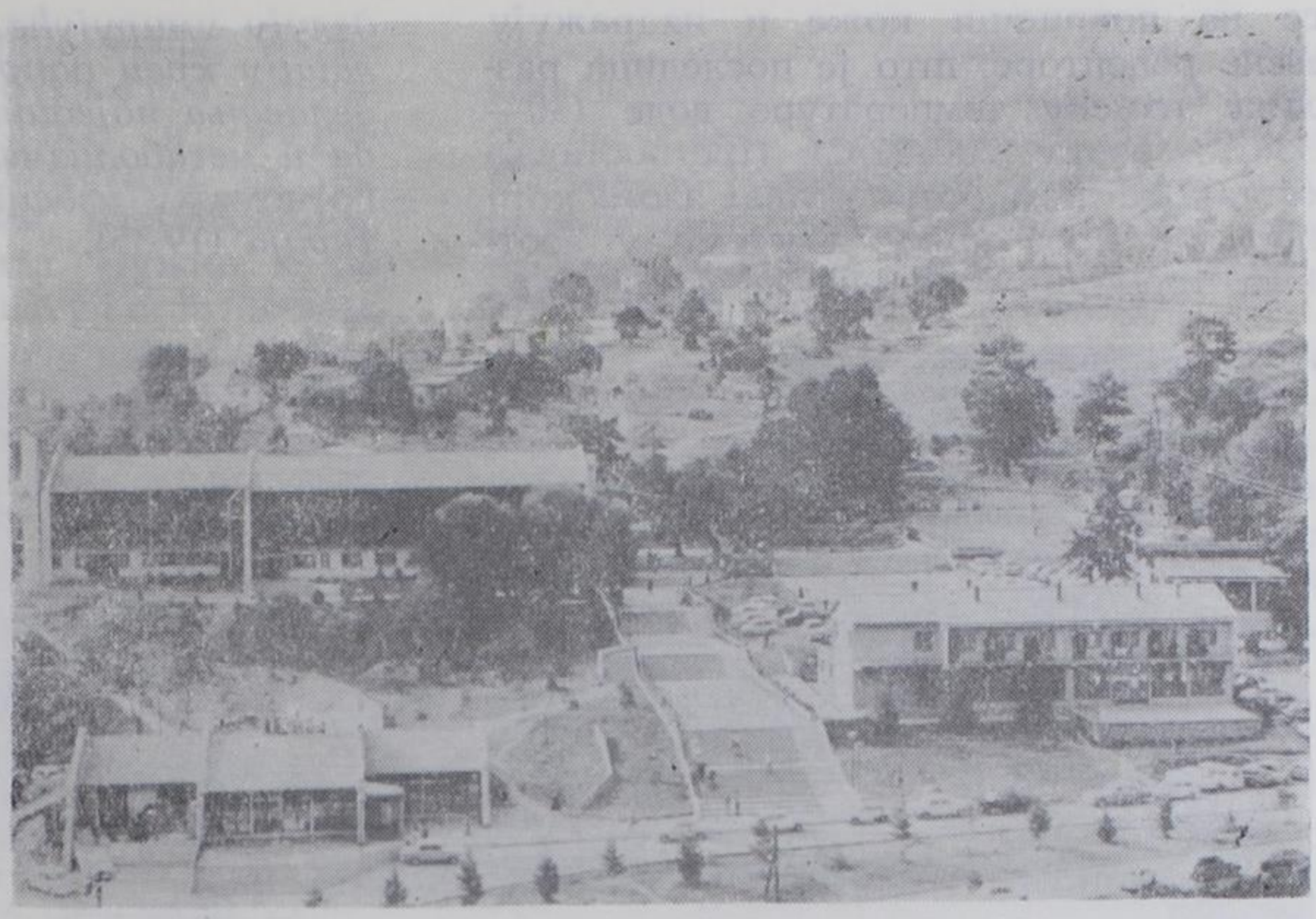

Сл. 3. Поглед на централни део Пролом Бање и део бањског насеља на падинама планине Соколовице (снимио: 26. јуна 1983. год. **Миливоје М. Маћејка)**

Балнеолошка вредност термалних вода Пролом Бање. — За балнеолошку оцену неке лековите воде *полазну основу* чине њен хемијски састав и физичка својства: гасни састав, садржај гасова и гасни фактор, основни јонски састав, општа минерализација, специфичне компоненте (угљендиоксид, сулфиди, арсен, гвожђе, бром, јод, силицијумска киселина, органске материје), реакција воде (киселост, базичност), радиоактивност и температура воде. Према овим карактеристикама врши се класификација на одређене групе и подгрупе, пошто воде једне групе имају практично једнако деловање и ефекат на организам човека. Затим се врши упоређивање лечилишних ефеката са водама исте балнеолошке групације *»koje već dugo služe u terapijske svrhe«* (**18**,6), мада се узимају у обзир и искуства бањских лекара дотичне бање. Коначна оцена о лековитости природне термоминералне воде добија се после дуготрајних научних клиничких испитивања.

Прву стручно-научну оцену деловања проломске терме изнео је **Јоже Крижнич** 1976. године и одредио следеће *индикације*: стања после повреда и оперативних захвата на систему за кретање, лакши облици обољења срца и крвотока, неуровегетативне дистоније, психонеурозе и неурастеније, кожне болести (разне отворене ране, екцеми, пруритуси итд.) и обољења мокраћних путева (каменци) — купањем, затим болести органа за варење (хиперацидни гастрит, улкус вентрикули и дуодени, упале жучи, и жучних путева, катари црева, хронични затвор) — пијењем. Уз класичну балнеотерапију предложене су и додатне физикалне процедуре, *»jer je samo komplesna metoda medicinske rehabilitacije u stanju dati najbolji efekt lečenja«* (**18**,15).

Институт за физикалну медицину и рехабилитацију СР Србије из Београда, на основу резултата физичко-хемијских анализа вода главног извора и бушотина Б-2 и Б-3, дао је 1978, 1981. и 1982. године мишљење о њиховој терапијској вредности. На основу тога ове воде се могу применити као један од фактора у склопу савременог лечења и рехабилитације хроничних реуматских болести: хронични инфламаторни реуматизам (хронични еволутивни полиартрит, почетни стадијум Бехтеревљеве болести), дегенеративни реуматизам (артрозе, спондилозе) и екстраартикуларни реуматизам (фиброзити, миозити, паникулити, тендинитис), потом последице траума и ратних рањавања и кожне болести (псоријаза, хронични екцем).

На основу резултата хемијских анализа и познавања европске балнеологије може се закључити да су најважнији фактори који одређују физиолошко деловање проломских терми *гасни састав, садржаји силицијумске киселине и изразита алкалност* воде, а затим сулфиди итд.

Лечилишни **ефекат азота** при купкама заснива се на температурном и механичком (мехурићи гаса) деловању на рецепторе коже. Ситни и слабо покретљиви мехурићи азота задржавају

се на површини коже и надражују њене рецепторе, што је последица разлике између температуре воде (30—35°C и азота (20—22°C). Претпоставља се такође да постоји утицај азота који продире кроз кожу. Купке у азотним термалним водама *ублажују бол, делују умирујуће, побољшавају циркулацију крви доприносе нормилизацији деловања појединих ендокриних жлезда и метаболизма*, а при клизмама потпомажу *избацивање токсичних материја* (19,35).

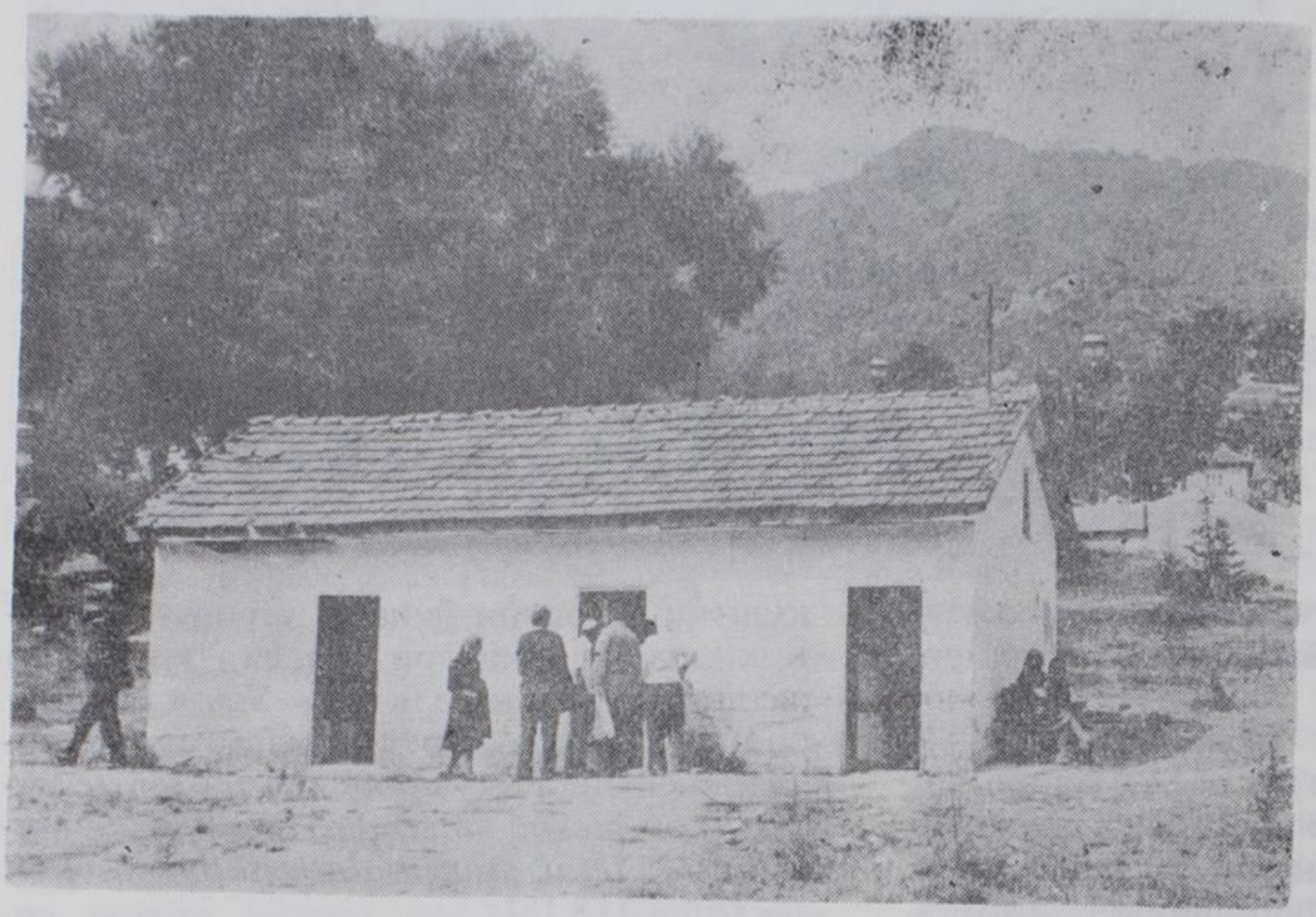

Сл. 4. Купатило у центру Прол. Бање (Снимио: 26. јуна 1983. године **Миливоје М. Маћејка**)

Балнеолошка **улога силицијумске киселине** најпре је прихваћена у СССР-у као тзв. „*куљдурски*" тип терми, а касније је норма од 50 mg/l, њене концентрације у минералним водама узета као *један од критеријума за њихову класификацију* — именовање. Последњих година ову норму је признала Комисија за минералне и термалне воде Међународне асоцијације хидрогеолога. Деловање силицијумске киселине већ је поменуто.

Из фармакологије је познато благотворно **деловање алкалних материја на кожу** и преко ње на организам у целини. Алкална средина доприноси надимању колоида коже и пенушању масти коже, „потпоможе тешњем контакту минералне воде с кожом и повећању њене еластичности" (**20**,120). Тако се објашњава повољан утицај алкалних вода у многим *кожним болестима, улкусима* и сл.

Закључна разматрања. — Воде Пролом Бање припадају азотним, сулфидним, силицијумским, слабоминерализованим алкалним термама, које пружају могућности за *веома широке индикације*. Овим типом термалних вода Србија је веома богата, јер су такве, мада са извесним разликама, терме у Рибарској Бањи, Јошаничкој Бањи, Радальској Бањи и Брестовачкој Бањи, а Кулаши у Босни и Херцеговини. Сличне терме изван Југославије су Бадгаштајн у Аустрији, Јанске Лазне у Чехословачкој, Пломбијер у Француској, Велинград, Вршец, Горна Бања и Кјустендил у Бугарској, Хот Спрингс у САД, Куљдур и многе друге у СССР-у.

Азотне, силицијумске и алкалне слабоминерализоване термалне воде примењују се **купањем при обољењима** *нервног* и *кардиоваскуларног система, кожних и гинеколошких болести*, као и неких *поремећаја метаболизма*, (19,15), а **пијењем воде** при обољењима *органа за варење и излучивање*. У време када је од лекара игнорисана, Пролом Бања је доживљавала велику навалу посетилаца у условима примитивног уређења и готово без смештаја у чврсто грађеним објектима; у **Горњој Бањи** код Софије (температура воде 41°C, издашност 8 l/s, минерализација 131 mg/l, pH 9,7) је подигнут огроман стационар, специјализован за *болести бубрега и мокраћних путева, желуца и црева, јетре и жучи, поремећаја метаболизма;* купање у базенима и кадама лече се гинеколошке, реуматске и неуролошке болести (**21**,41). Аналогно томе, и у Про-

лом Бањи би примарни значај требало дати лечењу обољења органа за излучивање и варење, потом *кожним болестима*, па тек после тога реуматским, неуролошким, кардиоваскуларним итд. Нужно је да се бања специјализује за лечење две до три болести, *савремено изгради, уреди и опреми* нпр. као поменута Горња Бања, повеже са одговарајућим научним институцијама у земљи и иностранству, а да се лекари у њој баве *првенствено балнеологијом*.

С обзиром да су термалне воде основни фактор на коме бања постоји, неопходна су даља истраживања на добијању топлијих вода (температура 34—45°С и више) али *без флуора*, које би свакако имале јачу концентрацију азота, силицијумске киселине и већу pH вредност, што значи и њихово ефикасније деловање при разним обољењима. Такође, бања мора сама или у сарадњи са одговарајућим институцијама да организује систематско праћење издашности (свакодневно или бар једном недељно), температуре воде и основних компонети хемијског састава, да захтева потпуније хемијске анализе воде (гасни састав, садржај гасова и гасни састав, H_2S и HS^-, H_2SiO_3, $HSiO_3$, органске материје), да систематски прати и обрађује резултате деловања термалних вода на поједина обољења али и да оснује биоклиматску станицу.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. **Архив Србије**, МУД-С (XII 1071/1907.

2. Анонимни аутор: **Бања за коју јавност не зна али која је само у прошлој години имала две хиљаде посетилаца.** Она нема никаквог уређења а њени посетиоци спавају по колибама или на ливадама под ведрим небом; Политика, Год. XXXVII, Бр. 11.509 од 19. јуна 1940. године, стр. 13; Београд.

3. Radovan Tanasković: *Turističko uređenje Prolomske Banje;* Arhiv diplomskih radova Odseka za turizmološke nauke Prirodno-matematičkog fakulteta; Beograd 1984.

4. Branislav Milovanović: *Izveštaj o osnovnim hidrogeološkim istraživanjima termomineralnih voda u području Kuršumlije;* Geozavod Beograd, Institut za hidrogeološka i geotehnička istraživanja; Beograd 1976 (rukopis).

5. Миливоје М. Маћејка: **Географско-туристички положај и природни услови за развој туризма у Пролом Бањи;** Гласник Српског географског друштва Св. LXV, Бр. 1, стр. 67—78; Београд 1985.

6. Миливоје М. Маћејка: **Територијални распоред и важнија својства термоминералних вода уже Србије;** Глобус, Год. XVI, Бр. 15—16, стр. 78—87; Српско географско друштво; Београд 1984.

7. Ondrej Franko, Stanislav Gazda, Miroslav Michaličeк: *Tvorba a klasifikácia mierálnych vôd Západnych Karpát;* Geologicky ústav dionyza štúra; Bratislava 1975.

8. В. В. Иванов, Г. А. Невраев: **Классификация подземных минеральных вод;** „Недра"; Москва 1964.

9. Миливоје М. Маћејка: **Клима Пролом Бање и њен значај за туризам;** Лесковачки зборник, Књ. XXIV, стр. 397—418; Народни музеј Лесковац; Лесковац 1984.

10. Vasa Dražić: *Prolomska banja*; Podružnica Srpskog lekarskog društva u Prokuplju; Prokuplje 1963 (rukopis);

11. Милорад Теофиловић, Војислав Вујановић: **Хемијски састав минералних вода Србије;** Хемијски преглед, Год. XVII, Бр. 5—6, стр. 136—140; Српско хемијско друштво; Београд 1976.

12. Vojislav Vujanović i drugi: *Regionalna proučavanja mineralnih voda i banja u Srbiji i AP Vojvodini i njihove osnovne geološke, geohemijske i genetske karakteristike;* Radovi Instituta za geološko-rudarska istraživanja i ispitivanja nuklearnih i drugih sirovina, sv. 7, str. 117—137; Beograd 1971.

13. Војислав Вујановић и други: **Претходна регионална проучавања неких минералних вода и бања у Србији и њихове генетске карактеристике;** Записници Српског геолошког друштва за 1968, 1969. и 1970. годину, стр. 409—423; Београд 1972.

14. **Архива** Радне организације за природна лечилишта, туризам и угоститељство ПКБ - „Планинка" из Куршумлије.

15. Валерий Владимирович Иванов: **Основные критерии оценки хемического состава манеральних вод;** Центральный совет по управлению курортами профсоюзов; Москва 1982.

16. Nadežda Dimitrijević: *Gasovi u podzemnim vodama s posebnim osvrtom na njihovo prisustvo u mineralnim vodama Srbije;* Zbornik radova Rudarsko-geološkog fakulteta, Posebna izdanja, Sv. 3; Beograd 1975.

17. Петр Григорьевич Царфис: **География природных лечебны богатств СССР** (Курортологические аспекты); „Мысль"; Москва 1986.

18. Jože Križnič: *Balneomedicinska ocena termalne vode u Prolom Banji;* Velenje 1976 (rukopis).

19. И. З. Вульфсон: **Азотные минеральные воды;** Курорты энциклопедический словарь, стр. 34—35; „Советская энциклопедия"; Москва 1983.

20. Миливоје М. Маћејка: **Хипертермални извори уже Србије;** Гласник Српског географског друштва Св. LXIII, Бр. 2, стр. 115—122; Београд 1983.

21. Марин Ницов, Димо Караколев: **Българските курорти и лечението в тях;** „Медицина и физкултура"; София 1963.

Dr Milivoje M. Maćejka

LES SOURCES THERMALES DE PROLOM BANJA

— *Une contribution à la connaissance des eaux thermominérales de la RS de Serbie* —

Resumé

La station thermale de Prolom Banja est située dans la Serbie du Sud, environ 60 km au sud-ouest de Niš, au pied des montagnes de Sokolovica et de Radan, à 550—668 m d'altutude. Elle possède deux sources des eaux azotiques, siliceuses (SiO_2 jusqu'à 76,4 mg/l), faiblement minéralisées (résidu sec 137—210 mg/l), hautement alcalines (pH jusqu'à 9,0), hypothermales (25,5—31,5^{0}C). Elles sont caraytérisées par la présence de l'hydrogène sulfuré jusqu'à 2,1 mg/l et l'absence de l'acide carbonique. L'abondance totale des sources naturalles et des trous de sondage est d'eviron 16 l/s. Les eaux thermales de Prolom Banja sont utilisées pour les bains et comme biosson et elles sont indiquées pour le traitement des rhumatismes, des maladies des nerfs, cardio-vasculaires, maladies de pesu et des affecitons des organes digestifs et de sécrétion. Ces eaux sont insuffisamment explorées du point de vue hydrogéologique et fort peu étudiées du point de vue balnéologique et l'auteur, dans la conclusion, propose une série de mesures en vue de suivre leur régime et de la constatation exacte de leurs effets sur l'organisme de l'homme.

УДК 312/314 (496.5)

Петар Голубовић
Негован Тодоровић

Природно кретање становништва Лужнице

УВОД

Лужница се налази у југоисточној Србији, дакле у централном делу Балканског полуострва. Граничи се општинама: Димитровград, Пирот, Бела Паланка, Гаџин Хан, Власотинце и Црна Трава, с једне и НР Бугарске, с друге стране. Простор општине донекле се поклапа са традиционалним називом области Лужница, али је од ове нешто већи, јер у свој састав, поред Лужничке котлине, укључује део Деркула (звоначког краја), Власине, горњег Заплања, као и ободни и остали планински предео.[1]

Лужница у ширем смислу обухвата брдско планинско подручје у подгорини Суве планине и у сливу реке Лужнице. Њен ужи део чини Лужничку котлину чија је површина око 85 км² а надморска висина 455—500 м, по чему је она једна од највиших котлина у југоисточној Србији. Остали део Лужнице претежно је брдско-планинског рељефа, са 86,5% земљишта надморске висине већи од 500 м (укупна површина Лужнице износи 532 км²).[2]

У територијално-саобраћајном погледу котлина повезује поједина подручја југоисточне Србије. Главни пут спаја Белопаланачку и Бабушничку са Пиротском котлином. Други, такође значајан, пут повезује ову област преко Власотинца са Лесковачком котлином. Пут Пирот—Бабушница—Власотинце—Лесковац представља део трансбалканске магистрале. Он у исто време чини најкраћу везу СР Македоније с источном Србијом.[3] Трећи пут, удолинским правцем, спаја Заплањску и Бабушничку с Нишком котлином.[4] Лужница се, дакле, налази на стецишту трију значајних саобраћајних артерија, што јој даје посебан регионалан и интеррегионални значај. Ови путеви су данас асфалтирани и погодни за друмски саобраћај.

НАТАЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА

Кретањем броја живорођених на 1000 становника, становништво Лужнице може се сагледати на основу података из табеле 1. За период од 1881. до 1928. године, у недостатку података за Лужницу, користићемо податке који се односе на демографски рејон „Нишаву" у оквиру кога је и лужнички срез, а за каснији период податке за данашњу територију општине Бабушница.

Крајем 19. века рејон „Нишаву карактерише висок наталитет становништва, са стопом од 45‰ што је на нивоу стопе рађања у Србији без покрајина (45,7‰ за период 1881—85. У 1882. години у пиротском округу, према М. Б. Милићевићу, родило се 1835 мушке и 1931 женске, свега 3466 деце. На 1000 становника долазило је по 45 рођења".[5] Високи наталитет становништва одржава се до тридесетих година овога века, када почиње постепено опадање. Од 1931. године када је наталитет у Лужници износио 36,4‰ уочи самог рата износио је 27,8‰ што је у односу на Србију без покрајина и Југославију виша стопа. После другог светског рата 1948. године стопа наталитета износи 34,5‰ што се сматра компензационим периодом након рата када је број рађања био у порасту услед повећаног нупцијалитета као и услед других разлога. После педесетих година овога века

карактеристичан је стални пад наталитета. Од 24,2‰ у 1953. години стопа се смањује на 8,6‰ у 1981. год. што је за задњих тридесетак година смањење за три пута. Овако ниска стопа спада међу најниже у Србији.

Табела 1. Кретање стопе наталитета

Година	Лужница (рејон Нишава)	Србија б/п	Југославија
1	2	3	4
1881—85.	45,0	45,7	. . .
1885—90.	. . .	43,2	. . .
1981—95.	. . .	42,4	. . .
1896—1900.	. . .	39,2	. . .
1901—05.	42,6	38,0	. . .
1906—10.	42,9	38,5	. . .
1911—15.	37,6	27,0	. . .
1916—18.	22,6	17,2	. . .
1919—1923.	40,0	38,3	. . .
1924—28.	45,9	36,5	. . .
1931.	36,4	35,1	33,6
1934.	. . .	31,9	31,6
1936.	36,5	26,4	29,1
1937.	36,7	25,6	28,0
1938.	32,5	23,9	26,7
1939.	27,8	22,6	25,9
1948.	34,5	25,7	28,1
1953.	24,2	25,3	28,4
1957.	. . .	18,4	23,9
1961.	18,5	17,2	22,7
1966.	11,3	15,5	20,3
1971.	11,3	14,8	18,3
1972.	13,5	15,1	18,3
1973.	13,3	15,3	18,1
1974.	12,9	15,5	18,1
1975.	11,1	15,6	18,2
1976.	10,1	15,6	18,2
1977.	9,5	15,2	17,7
1978.	8,9	14,5	17,4
1979.	8,2	14,7	17,2
1980.	9,6	14,3	16,9
1981.	8,6	13,2	16,4

ИЗВОР: за рејон Нишава и Србију б/п од 1981—1939. Природно кретање становништва НР Србије од 1863—1954. године. Завод за статистику НР Србије, приказ 20, Београд 1957.

За Лужницу 1931, 1936, 1937, 1938, 1939, 1948, 1953. израчунати показатељи од стране аутора.

Општинска статистичка документација бр. 125 129, 131, 135, 137, 141.
За Србију б/п и Југославију: Статистички годишњаци за период 1956—1881. Савезни завод за статистику, Београд.

Висина стопе наталитета испод 10‰, у свакодневном језику означава се као „депопулација". Негативни феномени ниског наталитета и природног прираштаја су већ неколико година или чак деценија, како је раније истакнуто, присутни на различитим територијама широм света, а и у нашим крајевима наше земље, поготову у Војводини и у ужој Србији где спада и Лужница.

Према Б. Берићу зависно од висине и тренда стопе наталитета постоје следеће демографске-популационе зоне кретања наталитета у Лужници:

— до педесетих година задржава се „горња зона аларма" до 30‰;
— неколико година после тога задржава се „горња зона упозорења" (23 до 30‰) да би тенденција наталитета до шездесетих година била у „мирној зони";
— следећих 14 година стопа наталитета налази се у оквиру „доње зоне упозорења" да би 1977. године прешла у „доњу зону аларма" или такозвану „депопулацију".

Узроци опадања наталитета у Лужници нису исти као они који су забележени у источној Србији још пре првог светског рата. Док је раније деналитет требало да омогући што виши животни стандард, денаталитет у Лужници је последица пресељавања младог становништва из села у градове и индустријска подручја у циљу запошљавања, као и интензитет старења становништва.

СМРТНОСТ СТАНОВНИШТВА

Кретање стопе смртности становништва Лужнице можемо сагледати на основу података из табеле 2. У недостатку података за територију Лужнице за период до 1940. године користићемо показатеље за демографски рејон „Нишава".

Најранији подаци о смртности становништва овога рејона односе се на 1882, а налазимо их у делу М. Б. Милићевића (Краљевина Србија, Нови крајеви, Београд 1884, стр. 220) где пише: „Умрло је у тој години 1116 мушких, 1078 женских, свега 2194. На 1000 становника долази 29 умрлих". Овако висока стопа смртности је последица економске заосталости и хигијенско-здравствених услова.

У периоду од првог светског рата стопа смртности опада осим за време када се изразито повећава (1914—1918. стопа је износила 35,5‰) као последица ратних страдања и честих епидемија). Тенденција опадања морталитета наставља се и после другог светског рата и од 9,5‰ у 1952. смањује се на 7,5‰ у 1969. год. Сличну тенден-

цију има и морталитет становништва Србије б/п и Југославије.

У последњој деценији, међутим, стопа смртности се у општини Бабушница повећава и у 1981. години износи 13,4‰. То је последица појачаног старења, насталог услед опадања наталитета и појачане емиграције становништва Лужнице.

Табела 2. Кретање стопе морталитета

Година	Лужница (рејон Ниша)	Србија б/п	Југославија
1	2	3	4
1882.	29,0	. . .	. . .
1901—05.	22,4	21,8	. . .
1906—10.	24,9	25,7	. . .
1911—13.	28,9	28,3	. . .
1916—18.	35,5	45,5	. . .
1919—13.	19,9	23,0	20,9 (1)
1924—28.	21,8	20,5	18,8 (2)
1929—33.	17,3	17,8	19,8 (3)
1934—37.	14,8	14,8	16,8 (4)
1938—40.	12,8	13,9	14,9 (5)
1974.	. . .	12,6 (6)	12,7
1950—54.	9,5 (7)	11,3	12,4
1955—59.	. . .	9,3	10,5
1960—64.	8,4	8,7	9,4
1965—69.	7,5	8,5	8,7
1970.	8,6	9,1	8,9
1971.	8,8	8,7	8,7
1972.	10,1	9,4	9,2
1973.	10,1	8,8	8,6
1974.	10,3	8,5	8,4
1975.	10,5	8,9	8,6
1976.	10,3	8,8	8,4
1977.	10,8	8,9	8,4
1978.	9,5	8,9	8,7
1979.	10,0	9,1	8,6
1980.	11,1	9,4	8,8
1981.	13,4	9,6	9,0

ИЗВОР: као код табеле 1.
(1) односи се на 1921. год. (2) 1926; (3) 1931; (4) 1935; (5) 1939; (6) 1948—53; (7) 1952;

Смртност по старости и полу

За детаљније анализе смртности, а нарочито када се упоређују популације са различитом старосном структуром, неопходно је да се располаже подацима о старосној и полној структури умрлих лица, као и подацима за целу популацију.

На основу поменутих апсолутних података у бројевима свих мушких, односно женских становника, као и о бројевима свих умрлих мушких, односно женских лица по старости, дефинишу се специфичне стопе морталитета као однос између умрлих лица старих X година и броја свих становника старих X година. Ове стопе рачунају се на 1000 становника, обично посебно за мушки и посебно за женски.

Упоређујући општу стопу смртности, на следећој табели види се да је она код становништва Лужнице у односу на општине димитровградског рејона Нишава, и код мушког и женског становништва, најнижа.

Међутим, ако вршимо поређење смртности према старости видимо да је смртност одојчади највиша у Лужници за мушко становништво а, сем општине Димитровграда, и за женско. Код становништва старости 25—34 године становништво Лужнице има већу стопу од Димитровграда а мању од Беле Паланке и Пирота код мушког, док је на нивоу са Белом Паланком и нешто нижа од Димитровграда и Пирота код женског.

Разматрајући просечан морталитет 1970—1972. године код неких старосних група (карактеристичних за смртност) могла би предњим разматрањима да се додају још нека запажања:

— однос смртности женске и мушке одојчади углавном је у директној корелацији са нивоом морталитета код подручја са вишим морталитетом женских је више од мушке.

— код становништва 25—34 године морталитет је свуда веома низак и разлике су мале међу општинама, док су код старијег становништва нешто веће, а код одојчади знатно веће.

Табела 3. Специфичне стопе смртности по неким групама старости и полу општина Нишава 1970—72

Општина	Мушки				Женски			
	општа стопа	O^x	25—34	55—64	општа стопа	O^x	25—34	55—64
Бабушница	9,5	65,9	1,3	15,1	8,8	39,6	1,0	12,9
Бела Паланка	10,7	25,4	1,7	10,7	10,9	21,2	1,0	12,8
Димитровград	11,5	62,7	1,0	12,9	11,1	74,6	1,1	8,4
Пирот	10,7	35,2	1,6	15,4	9,7	35,6	1,2	10,8

ИЗВОР: Развитак становништва Србије и промене до 2000. године; ИДН Београд 1979, стр. 307

Узроци вишег морталитета мушког становништва су разнолики. Међу њима свакако су професионална активност у тешким занимањима, затим навике распрострањене код мушког становништва (пушење, алкохолизам), знатно већи број самоубистава и несрећних случајева код мушког становништва такође је значајан фактор који утиче на знатно виши морталитет мушког становништва. Али у којој мери биолошки фактори утичу на виши морталитет мушког становништва, то питање није довољно испитано. Разлике у старости становништва по подручјима су се смањиле, сем код одојчади и мале деце. Код мушког становништва, морталитет после 20 до 30 године старости је данас на развијенијим подручјима изнад нивоа на слабије развијенијим подручјима.

У старосној групи од 55—64 морталитетна стопа лужничког становништва је нижа од Пирота а виша од Димитровграда и Беле Паланке. Код женског становништва за исту старосну групу смртност становништва Лужнице је највећа мада је на нивоу општине Бела Паланка.

Раздобље од 4—44. године старости је животни период када је смртност становништва најнижа. Из теоријске демографије зна се да је смртност најнижа код свих популација од 10 до 14 година, а затим почиње лагано да расте; пораст је лаган све до 44 године старости, када смртност почиње да расте брже.

У наредној табели приказаћемо специфичне стопе морталитета по полу и старости за Лужницу, Србију б/п и Југославију за 1981. годину где се напред изнете констатације могу најбоље видети.

Табела 4. Специфичне стопе морталитета по старости и полу за Лужницу, Србију б/п и Југославију 1981. године

Пол	Укупно	0—4	5—14	15—24	25—34	35—44	45—54	55—64	65—74	75+
				Лужница						
мушки	13,5	7,0	—	1,2	2,9	3,0	6,3	9,1	41,0	66,4
женски	13,1	7,4	—	0,7	—	1,5	4,6	9,2	36,8	121,1
				Србија б/п						
мушки	10,3	5,6	0,5	0,6	1,4	2,0	7,2	16,4	44,8	159,7
женски	8,9	4,6	0,3	0,5	0,7	1,6	3,8	9,2	32,4	113,1
				Југославија						
мушки	9,6	7,4	0,5	1,1	1,7	3,5	7,1	18,6	47,2	125,5
женски	8,3	6,4	0,3	0,5	0,7	1,7	4,0	9,7	30,7	106,7

ИЗВОР: преузето из др Брезник, Модели демографске анализе за општине и друге територијалне јединице, студија Републичког завода за статистику СР Србије: Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981. године. Београд 1984, стр. 181—195.

Умрли према узроку смрти

Подаци о узроку смрти добијају се или на основу дијагнозе лекара који је лечио умрло лице, или на основу одговора које даје пријавилац смрти.

Груписање података о узроку смрти вршено је према скраћеној „Б" листи међународне класификације болести, повреда и узрока смрти, која се примењује од 1968. године.

Табела 5. Умрли према узроку смрти

Узрок смрти	Апсолутни број				Структура у %			
	1972.	1973.	1974.	1975.	1972.	1973	1974.	1975.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Укупно:	288	280	280	286	100,0	100,0	100,0	1000
Заразне болести	5	1	4	4	1,7	0,4	1,4	1,4
Неоплазме	13	10	19	22	4,5	3,6	6,8	7,7
Болест органа за дисање	6	11	1	6	2,1	3,9	0,4	2,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Болести срца и крв. суд.	25	23	28	38	8,7	8,2	10,0	13,3
Болести можданих крв. судова	2	3	16	12	0,7	1,1	5,7	4,2
Нефритис и нефрозе	1	3	1	—	0,4	1,1	0,4	0,0
Недовољно дефинис. стање	206	194	182	170	71,3	69,2	65,0	59,4
Све остале болести	20	20	18	21	8,9	7,1	6,4	7,3
Насилне смрти	10	15	11	13	3,5	5,4	3,9	4,6

ИЗВОР: Општине у Србији за одговарајућу годину.

Из претходне табеле види се да велики проценат отпада на групу „недовољно дефинисане болести", што отежава доношење правилних закључака о стварним променама о узроку смрти. Но, запажа се опадање ове групе како у апсолутном тако и релативном броју. Године 1972. било је 206 случајева или 71,5%, а 1975. 170 или 59,4%.

Пропорција умрлих услед заразних болести, болести органа за дисање, насилне и остале болести је константан, а повећава се учешће болести неоплазме, срца и крвних судова, болести можданих крвних судова што је у вези са променама у старосној структури становништва.

Квалитет података статистике узрока смрти зависи у великој мери од тога да ли се подаци заснивају на лекарском извештају о узроку смрти. Предуслов да податак о узорку смрти потекне од лекара (и то оног који је лечио болесника) је да лица која су болесна траже и имају лекарску помоћ. Затим, зависи од организације статистике да ли ће се за сва умрла лица која су била лечена прикупити и одговарајући лекарски извештај.

Према подацима виталне статистике, у Лужници је 1975. године проценат умрлих са одговарајућим лекарским извештајем износио 37,8%. У општинама које чине саставни део демографског рејона Нишава тај проценат је следећи: Бела Паланка 95,0%, Димитровград 54,9%, Пирот 59,2%. За остала умрла лица податак о узроку смрти добија се на основу изјаве лица која су матичару пријавила смртни случај. Из изнетог се види да је број лекарских извештаја још недовољан да би се могло сматрати да статистика смрти задовољава квалитетом.

У табели 5. приказан је проценат лечених пре смрти. Релативно учешће лечених пре смрти се креће од 31,3% у периоду 1960—64. до 75,4% у 1977—81. Садашње учешће лечених пре смрти у Лужници је на нешто нижем нивоу од стања у Србији б/п (у 1981. год. 86,3%).

Табела 6. Лечени пре смрти

Период	Умрли	Лечени	% лечених
1960—64.	1298	407	31,4
1972—76.	1415	486	34,3
1977—1981.			

ИЗВОР: израчунато на основу података из Статистичког прегледа среза Ниш 1965. г. Општине у Србији 1974—77, општинска статистичка документација.

ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ

Природни прираштај представља разлику између броја новорођених и умрлих лица у оквиру проучаваног становништва за одређени период времена, обично за сваку календарску годину. Природни прираштај становништва изражава се у апсолутном и релативном износу. Међутим, права коначна мера природног прираштаја је његов израз у релативном изразу, а он се добија из односа апсолутног износа природног прираштаја становништва и укупног броја становника одређене популације. Показатељ ове мере назива се стопа природног прираштаја и рачуна се на 1000 становника.

Природни прираштај у свету у периоду 1970—1975. године варира од 2 до 13‰ код развијенијих, и од 18 до преко 30‰ код земаља у развоју.

У следећој табели приказане су стопе природног прираштаја за Лужницу, Србију б/п и Југославију, уз на-

помену да се стопе природног прираштаја за Лужницу од 1882. до 1940. односе на демографски рејон Нишаву.

Табела 7. Стопе природног прираштаја

Година	Лужница (рејон Нишава)	Србија б/п	Југославија
1882.	16,0	. . .	. . .
1901—1905.	20,2	17,1	. . .
1906—1910.	18,0	12,5	. . .
1911—1915.	9,0	3,9	. . .
1916—1918.	—12,9	—27,0	. . .
1919—1923.	20,1	15,3	15,8 (1)
1924—1928.	24,1	16,0	16,5 (2)
1929—1933.	26,0	10,0	13,8 (3)
1934—1937.	17,6	14,4	13,1 (4)
1938—1940.	13,3	10,0	10,9 (5)
1950—1954.	20,5 (6)	14,7	17,0
1955—1959.	. . .	10,3	14,7
1960—1964.	9,9	7,0	12,0
1965—1969.	3,8	6,5	11,6
1971.	2,5	6,1	9,6
1972.	3,4	5,7	9,1
1973.	3,2	6,5	9,5
1974.	2,6	7,0	9,5
1975.	0,6	6,7	9,6
1976.	— 0,2	6,8	9,8
1977.	— 1,3	6,3	9,3
1978.	— 0,6	5,6	8,7
1979.	— 1,8	5,6	8,5
1980.	— 1,5	4,9	8,3
1981.	— 4,9	3,6	7,5

ИЗВОР: као и код табеле 1. (1) за 1921; (2) 1926; (3) 1931; (4) 1935; (5) 1939; (6) 1952;

Природни прираштај је у овом периоду био у опадању на свим посматраним подручјима. До другог светског рата, ниво природног прираштаја у рејону Нишаве, као Лужнице, био је релативно висок и поред опште тенденције опадања. Највећа стопа природног прираштаја забележана је од 1929—1933, — 26‰, а најмања за време балканског и првог светског рата и то од 1911—1915. 9,8‰ и 1916 — 1918. — 12,9‰. Цео овај период карактерише виши ниво природног прираштаја од просека за Србију и Југославију.

У другој издвојеној етапи, периоду од педесетих година овога века до данас, дошло је до наглог пада плодности, а настављена је тенденција пада смртности становништва Лужнице. То је условило даље опадање природног прираштаја њеног становништва. Године 1952. природни прираштај је износио 20,5‰ а у периоду 1960—64. упола мање 9‰. Следећих двадесет година стопа природног прираштаја из године у годину опада и 1975. достиже 0,6‰ а од тада пада још ниже и више је умрлих него рођених тј. негативна је. Године 1981. умрло је 318 становника Лужнице, а рођено је 204, тј. 114 становника мање од броја умрлих. Тако стопа природног прираштаја износи —4,9‰. Поред ниске плодности, на овакво кретање природног прираштаја делује и неповољна структура становништва за репродукцију, која је настала услед емиграције млађег становништва из овог краја. Природни прираштај је негативан или врло низак готово у свим недовољно развијеним општинама Србије б/п, односно општинама са претежно пољопривредним становништвом.

ПЛОДНОСТ (ФЕРТИЛИТЕТ) СТАНОВНИШТВА

Према демографском речнику[1] у демографији се под називом плодност, наталитет или фертилитет проучавају квантитативне појаве које су непосредно везане за рађање деце у оквиру становништва или неког његовог дела. Према томе, у ширем смислу поменути термини се употребљавају као синоними, а у ужем смислу под називом наталитета врло се често мисли на општу стопу наталитета или на фреквенцију рађања у подскуповима унутар укупног становништва (али опет да се у поступку обухвате сви старосни контингенти без обзира на пол), док се под називом плодност (фертилитет) подразумева фреквенција рађања у скупини жена у фертилном периоду живота.

Општа стопа фертилитета

Општа стопа фертилитета добија се као количник укупног броја живорођене деце и броја жена старих 15 до 49 година средином периода посматрања (обично календарске године). Опш-

[1] Вишејезички демографски речник, ИДН, Београд 1971., стр. 60.

Табела 8. Општа стопа фертилитета

Подручје	1931	1950.	1953.	1961.	1971.	1981.
Лужница	145,0	128,7	84,4	66,2	39,5	39,2
Србија б/п	. . .	100,7	91,7	80,2	52,3	51,4
СФРЈ	120,1	111,7	105,6	89,5	68,4	64,3

ИЗВОР: Демографска статистика издање СЗС, за 1981. годину податак процењен од стране аутора на основу података из пописа становништва.

та стопа фертилитета рачуна се на 1000 жена старих од 15 до 49 година.

На основу података из табеле 8. може се закључити да је тенденција опадања опште стопе фертилитета у свим посматраним подручјима очигледна, чак веома изражена. Општа стопа фертилитета женског становништва износила је у Лужници 1931. године 145%, што је било изнад просека за Југославију где је онда износила 120,1%. Одмах после другог светског рата општа стопа фертилитета такође се задржава на вишем нивоу од одговарајућих стопа за Србију б/п и Југославију. Од педесетих година она нагло опада и у 1981. години износи 39,2‰. То је ниже у односу на Србију б/п где је стопа износила 51,3‰ и Југославију са 64,3‰. Према томе, у Лужници је данас скоро најнижа плодност у Србији.

Специфичне стопе фертилитета

За анализу фертилитета жена по старости рачунају се специфичне стопе фертилитета и то обично по петогодишњим групама старости. У табели 9 приказане су специфичне стопе фертилитета по старости за Југославију и Србију б/п за десетогодишње периоде од 1950. до 1981. године а за Лужницу у недостатку података само за 1976. и 1981. годину.

За период од 1950. до 1981. године у погледу нивоа и промена стопа фертилитета женског становништва Југославије и Србије б/п било је карактеристично следеће:

Значајно опадање опште стопе фертилитета, као и стопе фертилитета по старости, дошло је до изражаја врло брзо након краткотрајне демографске компензације (1948—1953), тј. после 1953. године.

Највише су опадале стопе фертилитета код жена из старијих старосних група изнад 30-те године, код старосне групе од 25 до 29 година опадање је било слабијег интензитета, у старосној групи од 20—24 стопе су у Југославији биле релативно стабилне (само лагано опадање) док је у Србији б/п интензитет опадања јачи, а у најмлађој старосној групи дошло је до незнатног пораста плодности.

Становништво општине Бабушница има врло ниске стопе фертилитета по старости, испод просека за територију Србије ван територије САП чије је становништво такође међу популацијама са ниским фертилитетом. Убрзо после 35 године старости фертилитет жена је веома низак што је карактеристично за популације ниске фертилности, односно интензивног регулисања рађања.

Плодност становништва зависи у великој мери и од бројне расподеле жена по старости у оквиру плодног периода.

Табела 9. Број и структура жена Лужнице у фертилном периоду према петогодишњим групама старости

година	укупно	15—19	20—24	25—29	30—24	35—39	40—44	45—49
1961.	9289	1210	1657	1878	1575	1326	792	851
1971.	8037	1429	1059	669	1044	1387	1318	1131
1981.	5148	706	679	698	663	479	852	1201
				структура %				
1961.	100,0	13,0	17,8	20,2	17,0	14,3	8,5	9,2
1971.	100,0	17,8	13,2	8,3	13,0	17,3	16,4	14,0
1981.	100,0	13,7	13,2	13,6	12,3	9,3	16,6	23,3

ИЗВОР: Попис становништва 1961—1981.

Као што се из претходне табеле може видети, број жена у фертилном периоду опада. Од 9289 у 1961. години, број жена је опао готово за половину у 1981. години. Највише је опао број жена од 20—29 година старости, тј. она група жена која има и највећу стопу фертилитета. Зато се, како у апсолутном тако и у релативном броју, повећавају старије групе жена. Учешће жена старости од 40—49 у укупном износи 40%.

Табела 10. Специфичне стопе фертилитета женског становништва Лужнице, Србије б/п и Југославије

подручје	година	свега	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—45	45—49
Лужница	1976.	41,4	45,9	163,4	92,1	19,1	3,2	1,8	0,0
	1981.	39,2	43,5	139,9	71,6	22,1	10,4	2,3	0,0
Србија	1950.	100,7	46,1	207,4	185,5	121,8	51,0	22,9	5,7
	1960.	68,8	64,1	161,1	113,2	50,9	20,8	9,9	1,3
	1970.	52,9	67,3	151,9	90,8	43,3	14,2	3,2	0,4
	1981.	51,4	51,8	140,2	94,8	42,4	13,3	2,8	0,3
СФРЈ	1950.	111,7	38,7	198,4	201,2	160,4	92,3	46,1	10,8
	1960.	91,9	51,8	178,4	155,8	94,2	51,8	26,4	4,4
	1970.	66,2	51,1	160,4	124,0	71,6	34,0	10,8	1,5
	1981.	64,3	43,3	188,2	121,9	60,6	24,8	6,8	0,7

ИЗВОР: Демографска статистика 1956, 1960, 1976, 1981, издање СЗС.

У демографској анализи се као статистички показатељ нивоа фертилитета користи стопа укупног фертилитета, која означава просечан број живорођене деце на једну жену у току читавог живота, а под претпоставком фертилитета из године посматрања. Поменута стопа, у ствари, представља збир специфичних стопа по петогодиштима, рачуната на јединицу (тј. на једну жену), помножена са 5.

У условима садашњег нивоа морталитета, поменуте стопе требало би да износе најмање 2,15 до 2,18 да би се обезбедило просто обнављање становништва. Међутим, дугорочни трендови фертилитета у Југославији имају изразиту опадајућу тенденцију што се види из следећих података о кретању стопе укупног фертилитета од 1950. године.

Табела 11. Стопа укупног фертилитета на једну жену

Подручје	1950.	1960.	1970.	1981.
Лужница	...	...	1,63[1]	1,45
Србија б/п	3,20	2,11	1,86	1,73
СФРЈ	3,74	2,81	2,28	2,08

ИЗВОР: израчунато на бази података објављених у публикацији „Демографска статистика“ 1) податак се односи на 1976.

Опадање стопе укупног фертилитета било је значајно на свим подручјима у посматраном периоду. Од 3,74 у 1950. години, стопа укупног фертилитета у Југославији се 1981. године смањује на 2,08. У Србији б/п стопа укупног фертилитета смањује се од 3,20 у 1950. на 1,73 у 1981. Лужница има нижу стопу укупног фертилитета од одговарајућих стопа за Србију б/п и Југославију и у 1981. години износи 1,45.

У 1972. години је стопа укупног фертилитета износила за Југославију 2,33 живорођених на једну жену што је на нивоу развијених земаља у свету и Европи. Тако је у периоду 1970—1975. стопа укупног фертилитета износила:[2] у свету 4,39; у развијеним земљама 2,33; у земљама у развоју 5,30 и Европи 2,29.

Ако се поменуте стопе задрже за дужи период времена на ниском нивоу, онда на поменутим подручјима треба рачунати са депопулацијом, тј. опадањем укупног становништва са убрзаним процесом старења.

ЗАКЉУЧАК

Овим радом су настављена демографска истраживања Лужничке котлине, која је отпочела М. Спасовска. Изложени резултати истраживања природног кретања становништва ове области привлаче пажњу због тога што се скоро у свим насељима број становника смањује. Од насеља на проучаваној територији, смањење броја становника 1981. године у односу на 1948. годину евидентирано је скоро у свим насељима. Само Бабушница (једино градско насеље у општини) има нешто већи број становништва у односу на три деценије раније. Ову област карактерише стална тенденција пада стопе наталитета. Кретање стопе морталитета је различито до педесетих година, она је била висока, затим опада и на крају се поново повећава. Из обављених истраживања се види да демографску масу ове котлине чини углавном старо становништво. Број фертилних жена је у опадању (односно

[2] Према статистичару бр. 10. страна 34.

мали), тако да подмлатка нема. Многе стамбене и привредне зграде су напуштене, већина школа затворено. Друштвена заједница мора уложити одговарајуће напоре како би живот људи на овом простору био сразмеран оном што природа пружа и људи надграђују. То је у интересу општенародне одбране, повратка младих у сеоска насеља, оживљавању школства и развоју културе. Иначе, у овој области се становништво може задржати само реализацијом перспективних смерница на економском и општем унапређењу. Пиротска, нишка и лесковачка привреда, подстакла је исељавање младог и радноспособног становништва из Лужничке котлине и то пре свега ради запошљавања и школовања.

Напомене:

1. Ј. Ћирић, Југоисточна Србија, Нишки зборник бр. 8, Ниш, 1979.

2. Ј. Цвијић, Главне особине централних области Балканског полуострва. Говор и чланци, Београд, 1921.

3. П. Голубовић и Т. Величковић, Власотинце (Општина), у публикацији „СР Србија", III, Београд, 1985.

4. П. Голубовић, Савремене демографске карактеристике општине Гаџин Хан, Лесковачки зборник, књ. XXVI, Лесковац, 1986.

5. В. Николић, Из Лужнице и Нишаве, Београд, 1910.

6. Ј. Ћирић, Насеља горњег Понишавља и Лужнице, Пиротски зборник бр. 8—9. Пирот, 1979.

7. Ј. Ћирић, Географски положај и границе Пирота и пиротског региона, Пиротски зборник бр. 3, Пирот, 1971.

8. М. Фригановић, Демографија становништва свијета, Загреб, 1978.

9. М. Костић, Белопаланачка котлина (Друштвено-географска проучавања) Географски институт „Ј. Цвијић", посебно издање, књ. 23, Београд, 1970.

10. М. Милићевић, Кнежевина Србија, књ. II, Београд, 1976.

11. Д. Брезник: Демографски методи и модели, Институт друштвених наука, Београд, 1972.

14. П. Голубовић, Савремени миграциони процеси на подручју општине Сврљиг, Нишки зборник бр. 9 за 1980.

15. М. Спасовска, Демографске одлике становништва Лужнице у овом веку, Зборник радова Етнографског института, књ. 11, Београд, 1981.

16. П. Голубовић, Савремена кретања и порекло становништва неких делова Ниша, Чалије и Дурлана II, Нишки зобрник бр. 15 за 1985.

Petar Golubović — Negovan Todorović

NATURAL MIGRATION OF POPULATION OF LUŽNICA

Lužnica is a mountaineous region in the south-eastern Serbia with specific traits resulting from decline in the birth rate and growth in the mortality rate. The mortality rate in Lužnica increased so much in the last decades that this region remained almost depopulated. Owing to the small inflow and large outflow of population the lack of working people in reproduction period could be felt, which reflects to the global economic and social development of the region. Because of that many private and public buildings are empty and most of schools closed. The social community must make certain efforts to adjust the life in this region to the actual needs of the socialist Yugoslavia.

УДК 316

Радмила Стојановић

Промјене у приградским насељима настале развитком привредног и друштвеног живота

— КУЛТУРА СТАНОВАЊА —

Под видним утицајем брзе индустријализације и урбанизације наше земље, налазимо се у временском периоду када се у сеоским насељима, како оних која су лоцирана у непосредној близини градова, тако и удаљених, јављају значајне промене у погледу културе становања.

Значајне економске и социјалне промјене, посебно у послијератном периоду, условиле су континуиране, некада брже, а некада спорије друштвене процесе, који су мијењали ритам живота сеоског живља, на подручју Лесковца.

Испитивана насеља (Винарце, Печењевце, Бабичко, Мирошевце, Брза, Косанчић и Гајтан), узета су у разматрање као карактеристична за овај регион. Са друге стране, набројана насеља су зракасто распоређена око града. На тај начин заступљени су сви делови региона: Морава, Поречје, Пуста Река и Јабланица. Мада су међусобно у непосредној близини, логично је претпоставити извесне специфичности диктиране географским положајем.

Досадашња, веома обимна грађа сакупљена на терену, представља значајан материјал за будућа истраживања других друштвено-научних дисциплина. Подаци су аутентични с обзиром да су добијени од одговарајућих друштвених служби: мјесне администрације, матичне службе, архиве и појединаца који су помно пратили све тековине и збивања у погледу културе становања у својим срединама. Сигурно је да је временска дистанца учинила своје, те су и многа сјећања субјективна, каткада и контрадикторна.

СЕОСКА НАСЕЉА

Све оно што се може констатовати за испитиваних седам сеоских насеља тј. како су она формирана и које су њихове специфичности и трансформације, углавном важи и за друга насеља лесковачког региона с обзиром на идентичне историјске догађаје, као и економске и друштвене услове.

У погледу праћења њиховог формирања, увиђа се, да су она у прошлости била лоцирана од главних путева којима су се кретале окупационе војске.

Чињеница је да су сеоска насеља била доста неразвијена у погледу броја кућа, као и броја становника. У равничарским предјелима насеља су била донекле збијеног типа, док у брдовитим, планинским и шумовитим предјелима — разбијеног типа. У близини града број житеља је био већи, а што је раздаљина од града била већа број житеља се смањивао.

Друга карактеристика сеоских насеља указује да су формирана једно поред другог у непосредној близини. Долази до изражаја и величина посједа домаћинства, која се огледају у томе што су у планинским предјелима они већи, у виду шума и пашњака, док су у равничарским знатно мањи.

Када је ријеч о формирању насеља, увиђа се да је од значаја била и текућа вода у виду рјечица или потока. Ово је сасвим разумљиво када се зна од колико је виталног значаја вода у животу људи. Данас се веома ријетко у овоме крају може да нађе и најмање насеље без текуће воде.

У циљу разјашњења појма сеоског насеља посматраћемо нека насеља збијеног и разбијеног типа. Као типична насеља првог типа су: Печењевце, Винарце, Мирошевце, Брза, Косанчић и Бабичко.

Од сеоских насеља лесковачког региона збијеног типа поменућемо и издвојити Косанчић и Винарце. Поменућемо још и насеља Бабичко, које припада овоме типу, али се од наведених одликује „трлама", које су за ово насеље повезане, тако да чине нераздвојну цјелину.

Косанчић је типично равничарско насеље. Налази се на сјеверној периферији подручја Пусте Реке. Његов настанак датира из времена послије ослобођења ових крајева од Турака. Његова специфичност се огледа у томе што је оно једино сеоско насеље овога краја које је грађено планski. Са свих страна је оивичено улицом, дуж које су лоцирани стамбени објекти. У самом селу су широке улице које се сијеку под правим углом. Кућне парцеле су тачно одређених димензија 70 x 40 м., на којима су кућа и окућница. Стамбене, као и помоћне зграде, размјештене су унутар дворишта, на идентичан начин. Карактеристично је да су стамбени објекти у свим случајевима лоцирани према улици и то својом ужом страном. Помоћне зграде нијесу разбацане, већ се надовезују на стамбени објекат, чинећи са њим нераздвојну цијелину.

У прво вријеме свога настанка Косанчић је био насељен само Банаћанима, који су у ове крајеве дошли око 1888. године. Данас ово насеље представља конгломерат становништва из ближих и даљих крајева, из Црне Траве, Власотинца, Јабланице, па чак и из Црне Горе и Херцеговине.

Винарце, као сеоско насеље, ушло је у концепт разматрања из више разлога: прије свега што се може да посматра као приградско насеље које је током времена, са наглим ширењем града, скоро срасло са њим. Простор између села и града временом се попуњавао новоизграђеним градским и сеоским стамбеним зградама. У догледно вријеме ако се овако настави, чиниће јединство града и села.

Међутим, и поред наглог спајања ових двеју средина, може се тачно уочити граница села. Језгро села са свим својим специфичностима и даље остаје у првобитном облику (стамбене зграде, помоћни и привредни објекти, окућница) док нови део који је окренут граду је видно измијењен. Ту имамо стамбене зграде без привредних објеката, са мањим окућницама.

Бабичко је, по свом положају, типично планинско село, лоцирано терасасто на падинама Бабичке горе. Посматрано у односу на конфигурацију терена, требало би да припада разбијеном типу насеља. Међутим, оно није такво. У томе је и његова карактеристика. Кућни плацеви на којима су изграђени стамбени објекти су неправилног облика. Помоћне зграде су удаљене од куће. То су тзв. „гумна" (трле). На њима се, с обзиром на то да је ово сточарско насеље, одвија живот њихових становника, посебно у летњим мјесецима, када напасају стоку и израђују сточарске производе.

Тема наших истраживања је праћење промјена у приградским насељима. Међутим, овим концептом обухваћено је и једно насеље типично разбијеног типа, које се налази релативно на већој удаљености од града, како би се уочиле промјене у начину живота приградских и удаљених насеља. Том приликом увидјео би се утицај града на село у овој сфери. То је сеоско насеље Гајтан. С обзиром на конфигурацију терена, припада разбијеном типу насеља. Удаљено је од града педесетак километара. Насељено је углавном црногорским живљем. Подијељено је на махале. Свака од њих заступљена је са једном породицом које се по њиховим именима и називају.

У сваком погледу може се констатовати да је утицај града на село у погледу културе становања видљив. Међутим, удаљеност села од града последњих година није разлог да се и у овим насељима не уочава видан утицај града, због све развијеније саобраћајне мреже, која је условљена добрим путевима.

Овом приликом морали би поменути и извјесне психолошке моменте људи који су уско везани за традиционалан начин живота и тешко га се ослобађају. Материјални услови нијесу ни у ком случају препрека да житељи Косанчића и Гајтана прихвате новине из града.

Међутим, постоје извјесне устаљене навике које доводе до тога да се донекле још живи старијим начином живота, посебно у смислу изградње стамбених објеката.

ОКУЋНИЦА

Посматрајући окућницу у разним временским периодима, може се примјетити да се њен изглед временом мијењао. Те промјене биле су условљене могућностима људи са села, конфигурацијом терена, као и бројем чланова породице.

Становништво лесковачког краја бавило се углавном, у циљу стицања животне егзистенције, земљорадњом и сточарством. Ова занимања захтијевала су помоћне зграде у којима се чувала стока или смјештале житарице. За успјешно обављање ових дјелатности, поред кућа за становање, грађене су и помоћне зграде од којих је свака имала одређену намјену.

У испитиваним сеоским насељима окућница је имала различите називе. Тако су је негдје називали „обор" (Мирошевце, Печењевце, Винарце), негдје „двор" (Бабичко), „авлија" (Печењевце, Брза), а негдје и „плац" (Косанчић, Гајтан). Ови термини су се временом мијењали, али се код старијих људи још увијек задржао назив „обор".

Што се тиче димензија „обора" варирао је у доста широким границама: од 3 до 20 ари, док је рецимо у Бабичком и Гајтану био површински много већи, јер се налазио у слободном простору, ближе или даље од села на „трлама".

Ако се посматра окућница, „плац", у селу Косанчић, ту се примјећује једна специфичност, која се огледа у следећем. Житељи овога села су углавном досељеници из Баната, колонисти. Земљиште на коме су се населили, добили су бесплатно и прије но што су почели ма какву градњу, окућнице су биле испарцелисане. Углавном истог облика и димензија 70 x 40 м. тј. 28 ари. Окућница је тачно дефинисан и одређен појам, који у себи обухвата следеће елементе: кућа са двориштем, економско двориште и башту.

У испитиваним насељима гдје су праћене промјене у култури становања, примјећује се у распореду економских зграда и кућа за становање следеће:

Првобитни распоред елемената окућнице је такав, да при улазу у окућницу наилазимо прво на економске зграде. Лоциране су дуж самог сеоског пута, „сокака", док се у дубини плаца налази кућа за становање. Сматра се, да овакав распоред окућнице датира још из времена Турака. Српско становништво, које је живјело у сталном страху од окупатора, повлачило се у дубину дворишта, док су помоћне зграде стављане у први план. Могућ је и други разлог: да се стока одмах утјера са паше, у стаје.

Окућница се у давним временима није ограђивала, али се посјед сваког домаћинства тачно знао. Временом су почела домаћинства да ограђују своје посједе.

Најпримитивнији, а уједно и првобитни начин ограђивања био је у виду набацаних трновитих грана, око окућнице.

С обзиром да су у околини сваког села била шумска подручја, то се доцније дрво као грађа све више користило за ограду. Прављене су ограде од плетеног прућа, која су се звале „плот". У селу Бабичком, овај начин ограђивања се звао „повојачки плот". Он је грађен тако, што се између храстових колаца, висине 1,50 м. плело по три пута наизмјенично лако савитљиво грање, док је на врху било набацано трновито грање. Оваквих ограда било је све до II св. рата. Током времена, њих замјењују ограде „на баскије". Њихова карактеристика је у томе, што су у земљу побадани „колци", а потом су се „искивале" баскије, са унутрашње или са спољашње стране. Овај тип ограда звао се још „исковане ограде", зато што су се баскије на колце хоризонтално закивале.

У већини насеља, због помањкања дрвене грађе која није имала дуги вијек трајања, ограде од дрвене грађе замијењене су оградама од тугли. Тугле су се ређале једна на другу, обично на висини од 1,5 м. Да би се заштитила од кише и продужио њен вијек трајања била је прекривена ћерамидом. Изузетак чине ограде у селу Бабичко, гдје је подлога, тј. основа, туглане ограде била од камена. Камен се стављао у основу због брдовитог предјела, гдје су бујице послије кише биле јаке и као такве ударом у тугле могле су их разбити.

Камен је био захвалнији материјал за грађење ограда, те се из тих разлога задржао и до данас у многим селима.

Са индустријском производњом печених цигала, туглу и камен замјењује цигла, која се обимније почиње у сврху ограђивања да користи од 1948. године.

Појава цемента као грађевинског материјала, од 1955. године почиње да се користи и за прављење ограда. То су тзв. ограде од „тврдог материјала". Прављене су од бетонских блокова тзв. „плоча", кроз које је провучено гвожђе, како не би биле крте и на удар се лако ломиле. Ове ограде замјењене су од

1960. године бетонским оградама, само што оне нијесу биле у виду плоча, већ су рађене у калупима различитих орнамената. Њихово преимућство је било у томе, што су имале љепши естетски изглед, јер су посједовале „украсне шарке". Потрошња материјала је била знатно мања. Оваквих ограда данас има у приградским насељима.

У садашњој фази развоја нашег села, када је његова економска моћ на завидној висини, ограде се не третирају више само као начин за ограничење посједа, већ имају и јако изражену декоративну страну. Гвожђе је и овдје нашло своју примјену, тако да се све чешће почиње да употребљавају жичане ограде, са бетонским постољем. Код ових ограда, падају одмах у очи јако изражене боје, којим је гвожђе премазано, као и разноврсни украсни елементи у виду цвјетова, лишћа и плочица различитог облика.

Упоредо са развојем ограда ишле су и капије. Оне су се налазиле у склопу ограда, са том разликом што им се придавала већа пажња но самој огради.

Одређени тип ограда (дрво, тугла, цигла, гвожђе), пратила је одговарајућа капија. Тако је ограду од прућа пратила „леса", искована од колаца, дужине 3 м., док је ограду од тугли пратила капија од искованих летава из два дијела, у висини 1,5 м.

Имућнија домаћинства у овој фази развоја граде тзв. „порте", које су биле веома високе — до 3 м., а састојале се из два дијела: мала капија „капецик" и велика порта. Порта је покривена ћерамидом или црепом. Овакве порте се ту и тамо још увијек, мада веома ријетко могу видјети и данас.

У Поречју — Мирошевцу и Брзи, као и у селу Бабичком, у многим случајевима домаћинства нијесу од сокака одвојена оградама, већ помоћним зградама, као што су штале са плевњама и шупе. Између тих зграда налазе се порте.

Гвоздене ограде праћене су и капијама од истог материјала. Њима се придаје посебна пажња те су у том циљу богато декорисане. Ту се могу наћи бројни како биљни, тако и геометријски орнаменти у разним бојама.

Окућница је шири појам и као таква обухвата: кућу са двориштем, економско двориште и башту „бачу".

Дворишта су одувјек била само набијена земља. У кишном периоду стварало се блато, те су многа домаћинства у виду калдрме или камених плоча повезивали кућу са помоћним зградама. Доцније, а и данас се те стазе праве од бетона.

Сеоска домаћинства придавала су пажњу и цвијећу. Оно се је одвајкада гајило у дворишту и то „тик" уз саму кућу, према сокаку. То су биле „баче". Са друге, пак, стране куће, слободни земљани простор искоришћен је за садњу зелени у виду паприке, лука, парадајза и томе слично. Уколико је плац веће површине, иза куће је био воћњак, тзв. „шљивик".

Новије куће данас ређе имају зелени појас око куће, док се цвијеће више гаји у саксијама, које представљају декоративни елеменат тераса и степеништа.

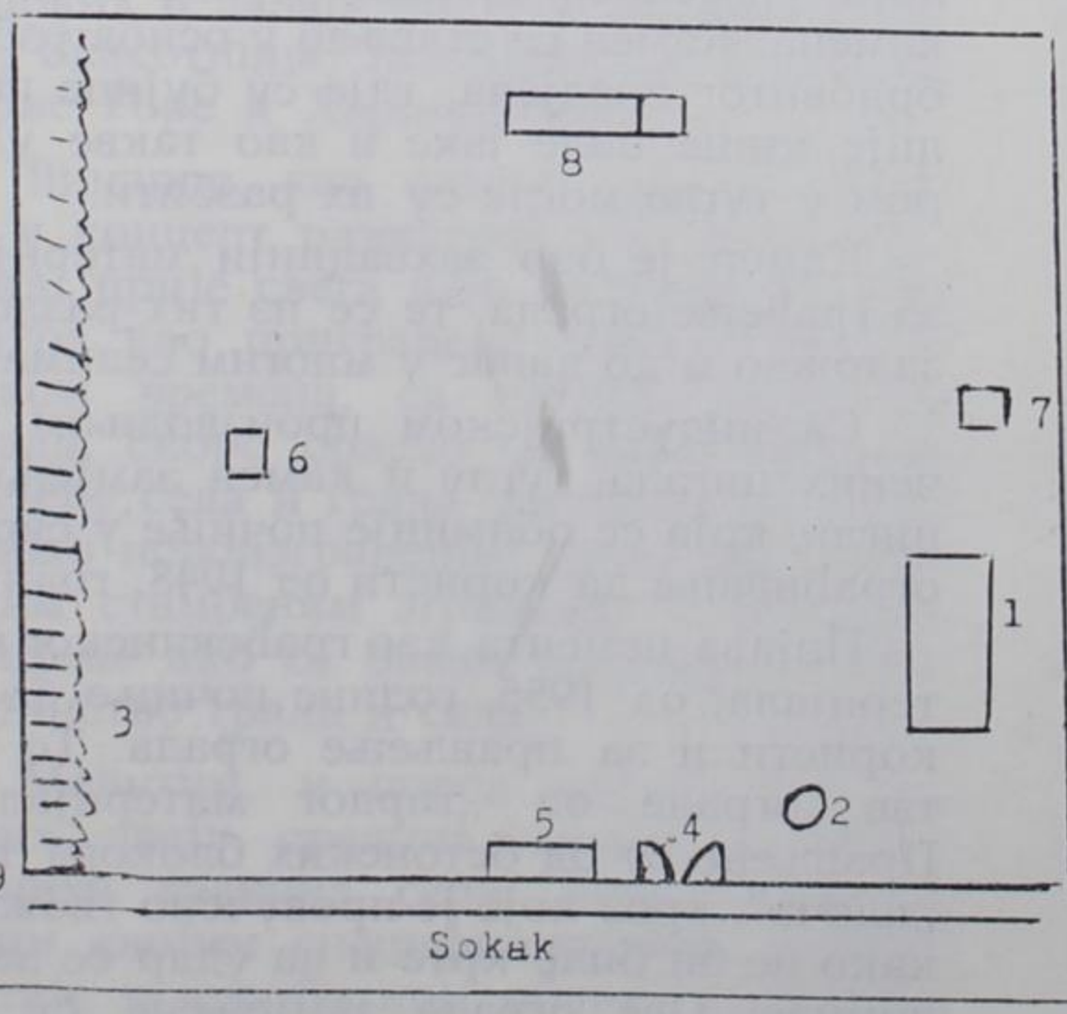

Стара окућница „обор" — село Винарце

1. Кућа „чатмара"
2. Бунар
3. Ограда од трња
4. Капија
5. Штала
6. Трла
7. Кочина
8. Амбар и кош
9. Ограда од тугле

Новија окућница „плац" — село Винарце

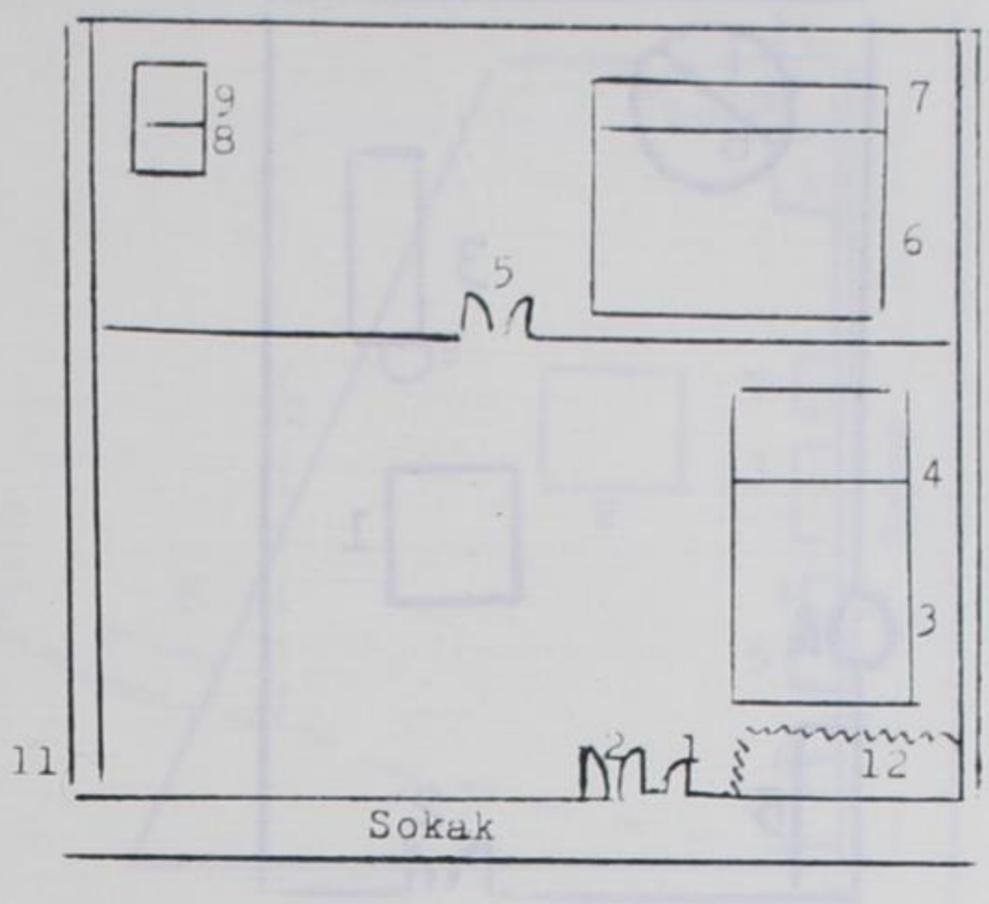

1. Мала капија
2. Велика капија
3. Кућа
4. Кујна
5. Средња капија (одвојени и ограђени део за помоћне зграде
6. „Плевња" (све помоћне просторије под једним кровом)
7. Кочина (под истим кровом, али залепљена)
8. Нужник
9. Кокошарник
10. Ограда „зид", од тугле
11. Жичана ограда
12. Башгица за цвеће

Стари тип „обора" — Печењевце

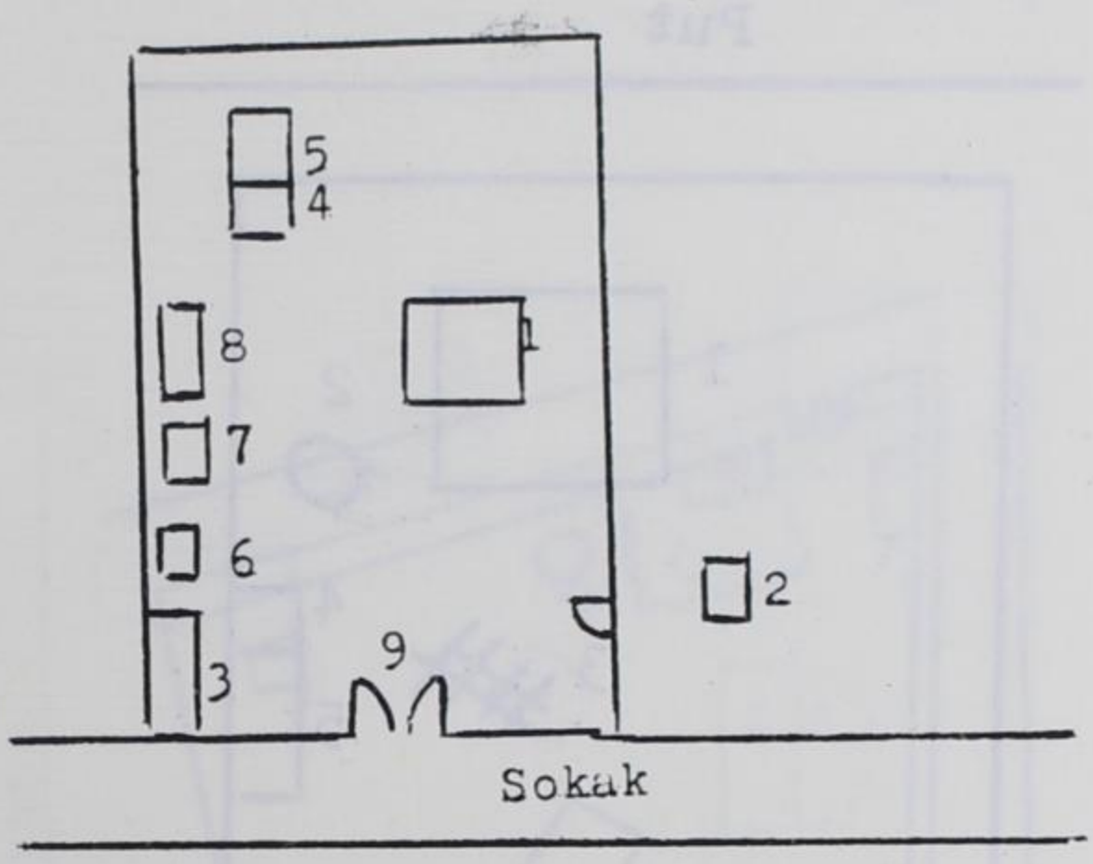

1. Кућа
2. Трла (ван обора)
3. Штала
4. Амбар
5. Салач (за кукуруз)
6. Нужник
7. Кочина
8. Кокошарник
9. Капија

Новији тип „авлије" — Печењевце из 1955. г.

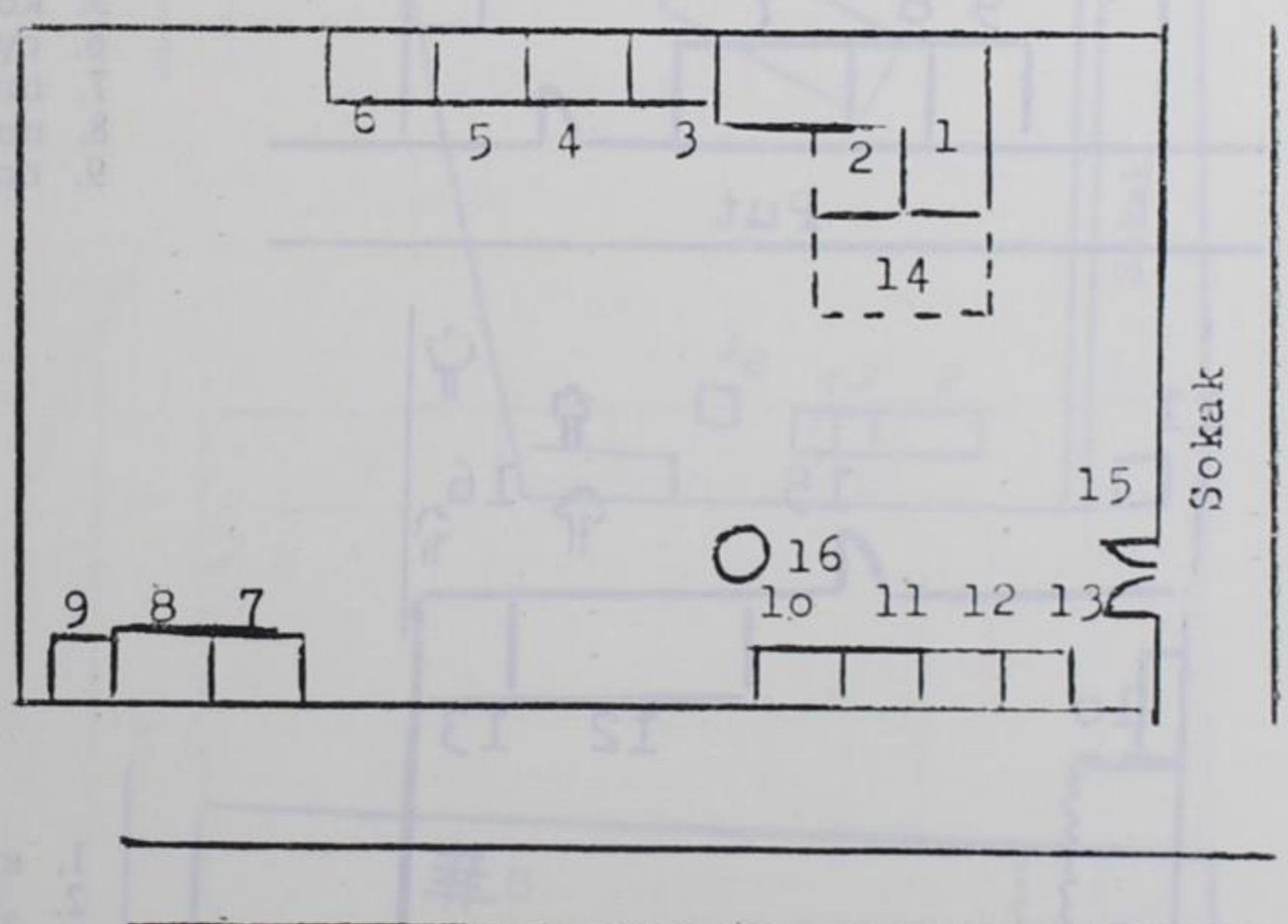

1. Кућа
2. тераса
3. шупа
4. плевња
5. штала
6. свињац
7. шупа (сушница)
8. кокошарник
9. нужник
10. шупа (подрум, салач, амбар)
11. остава за брашно са млинчетом
12. радионица — шупа
13. гаража
14. „бача"
15. капија
16. бунар

Најновији плац из 1980. г. — Печењевце

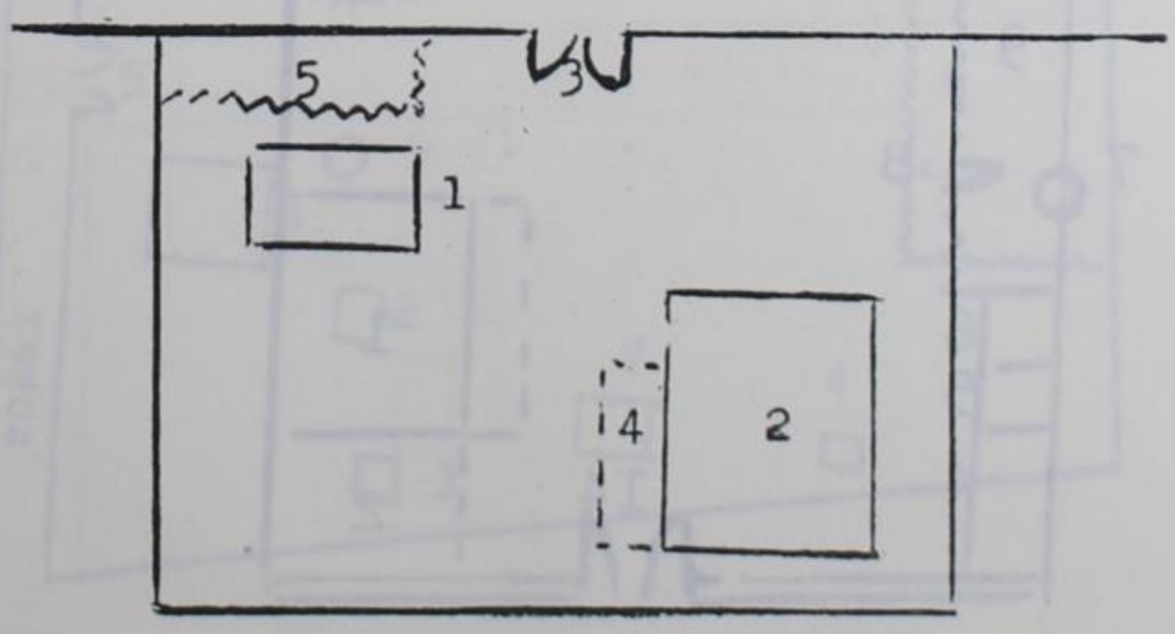

1. кућа
2. плевња (у којој је све заједно: штала, шупа, плевња, амбар, кош, свињац и др.)
3. капија
4. ајет
5. башта

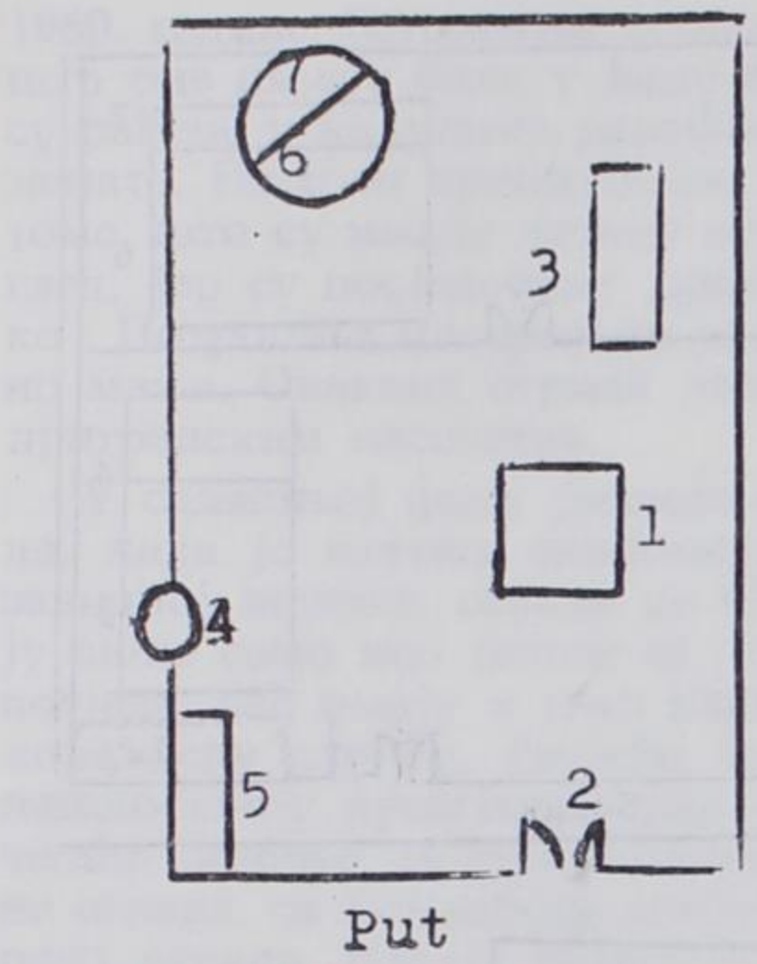

Распоред „авлије" из 1912. г. — Брза

1. кућа „чатмара"
2. капија „леса"
3. штала
4. бунар „међаш"
5. племња са ајетом
6. „ометина" (за овце и козе)
7. трла (за овце и козе)

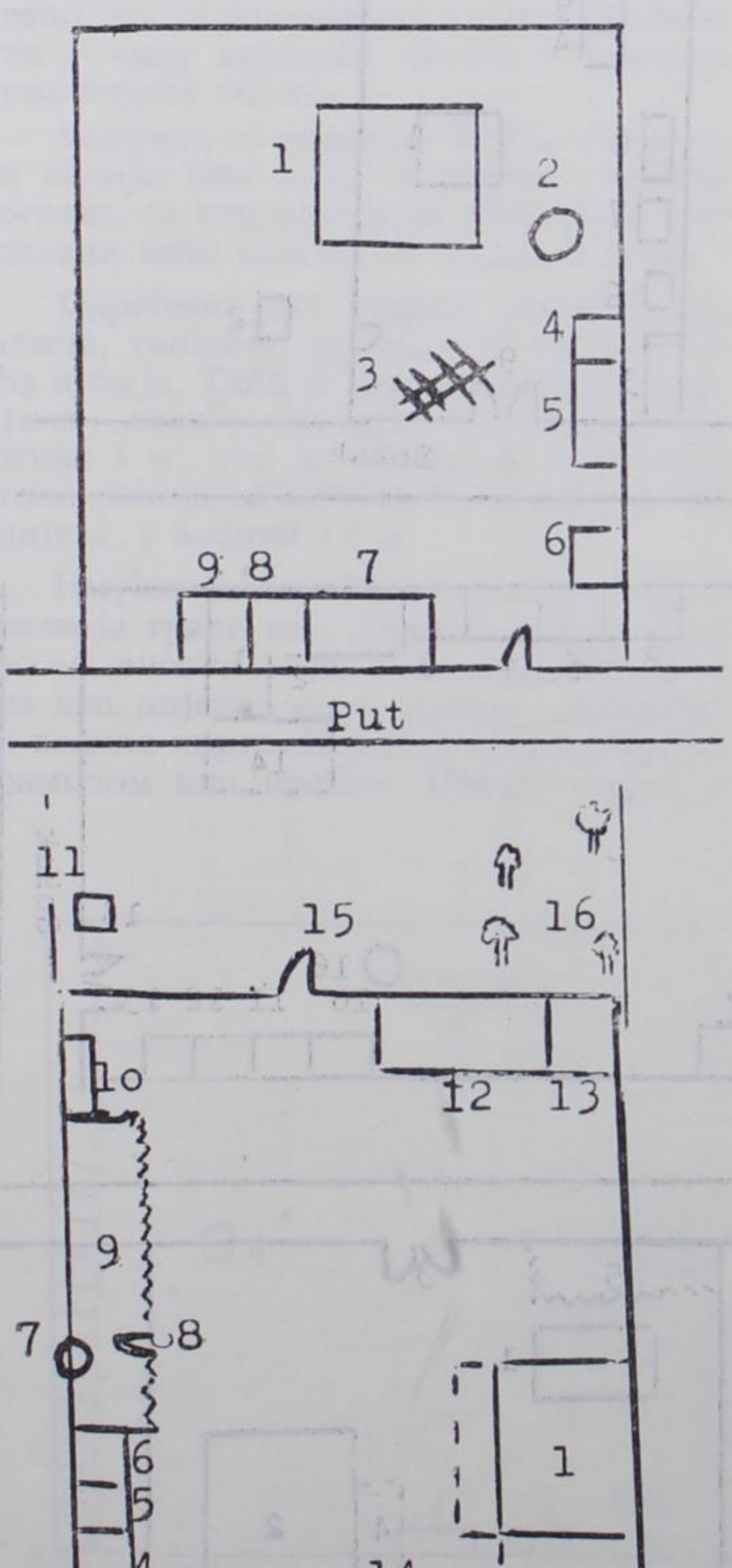

Распоред „авлије" уочи II св. рата — Брза

1. кућа
2. бунар
3. дрвник
4. амбар
5. кош
6. сушара за месо
7. штала са племњом
8. порта — покривена
9. остава

Плац из 1948. г. — Брза

1. кућа са терасом
2. „бача"
3. зид — камен
4. остава за намирнице
5. сушара за месо
6. одаја за амбарче
7. бунар „међаш"
8. капија за башту
9. башта, за паприке, парадајз и др.
10. племња, са ајетом
11. нужник (ван плаца)
12. штала са ајетом
13. кочина
14. улазна капија
15. „капицик" за воћњак
16. воћњак

Стари тип „обора" између 1920-1944. г. — Мирошевце

1. штала
2. кућа
3. кош и амбар
4. казаница
5. свињац
6. кокошарник
7. плевња
8. нужник
9. бунар
10. леса
11. ђубриште
12. плот од прућа

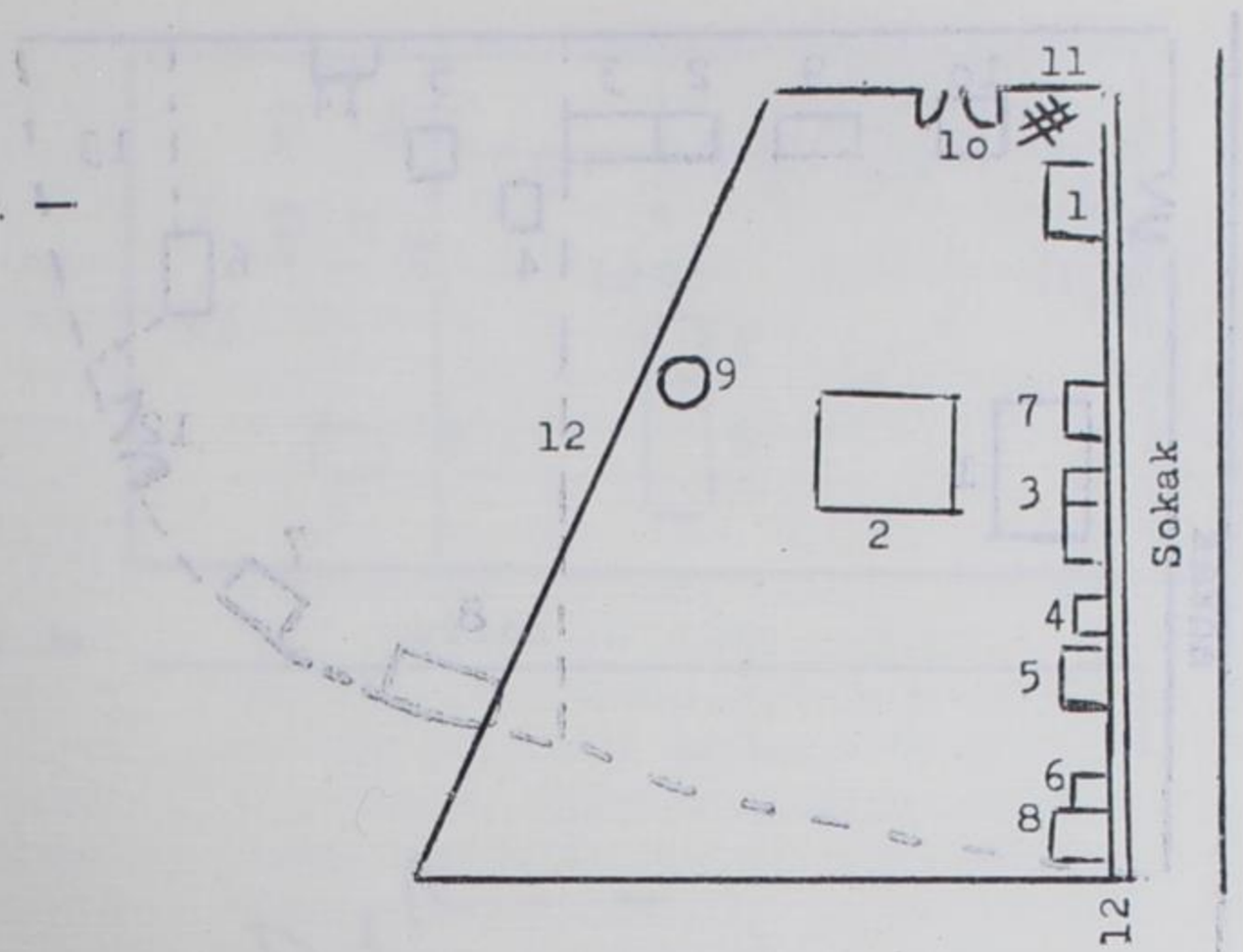

Новији тип „обора" послије II св. рата — Мирошевце

1. кућа
2. кош
3. амбар
4. свињац
5. племња и штала
6. капија
7. помоћна зграда
8. помоћна зграда
9. кокошарник
10. чесма
11. бунар
12. чесма за стоку
13. башта
14. камени зид

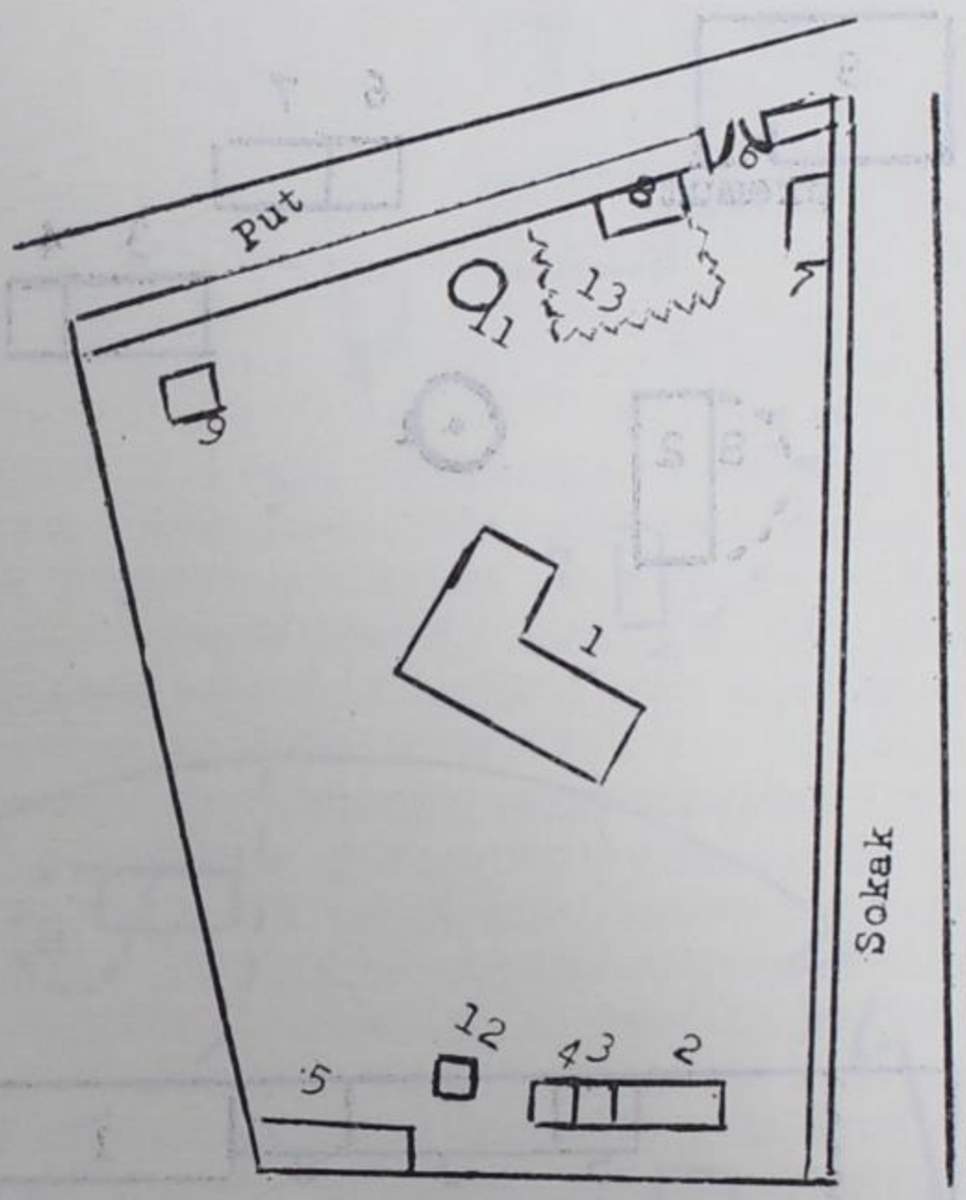

Стари тип „двор" (окућница) — Бабичко

1. кућа
2. сушница
3. казаница
4. нужник
5. леса
6. „бача"
7. кокошарник
8. дрвник
9. бунар

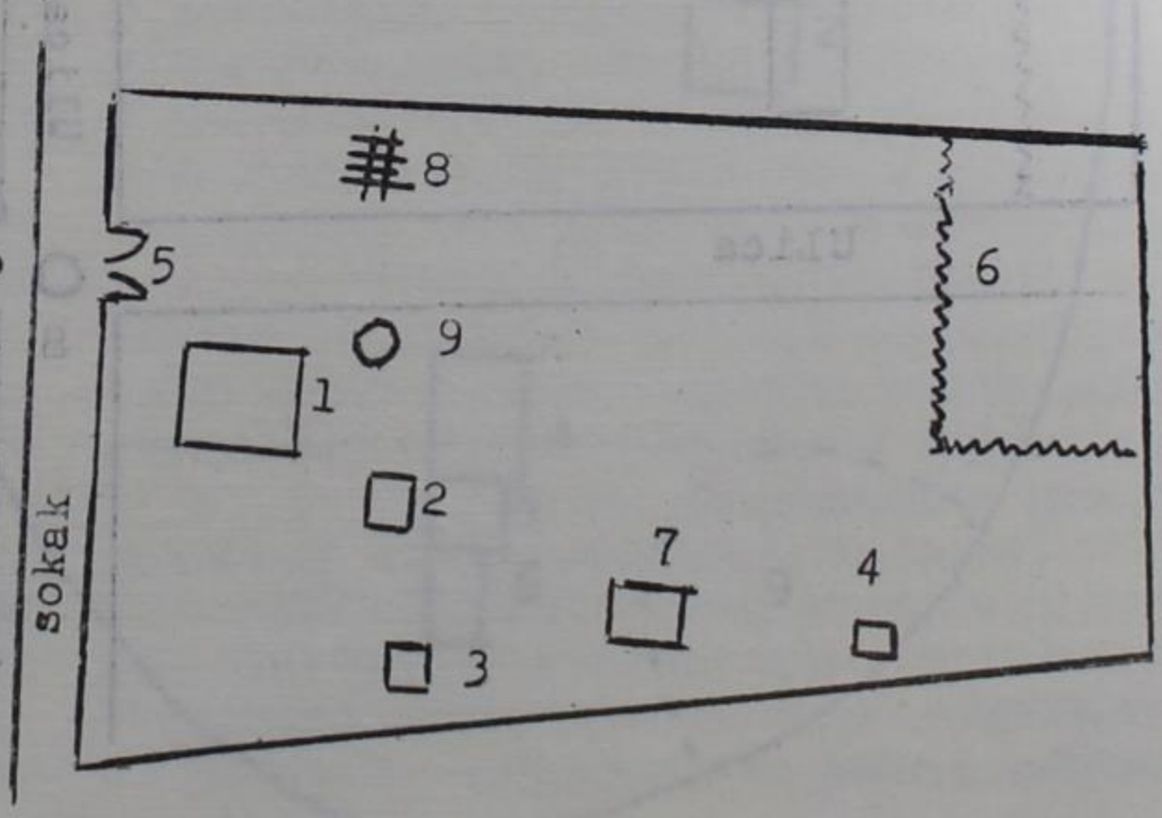

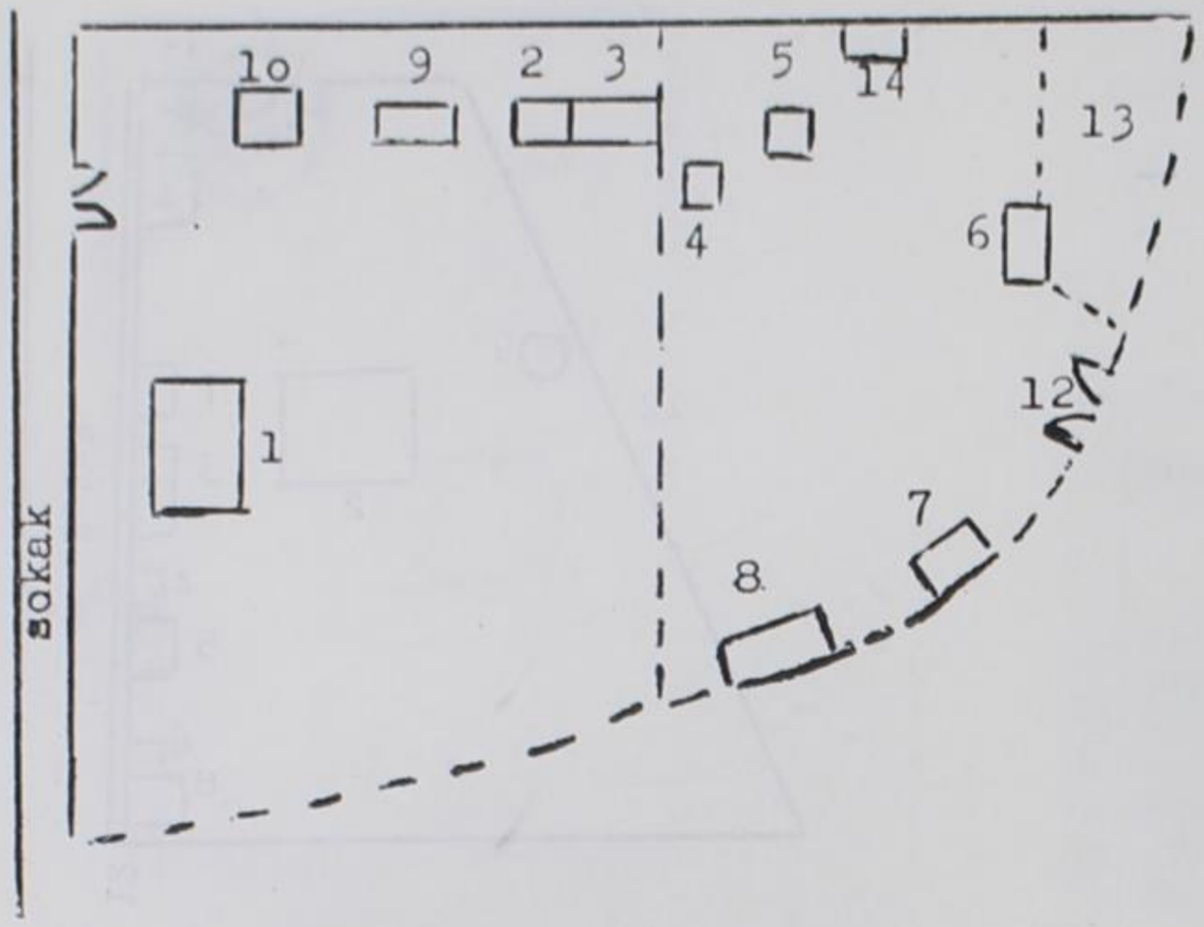

Нови тип окућнице — Бабичко

1. кућа
2. амбар
3. кош
4. кокошарник
5. сушница за месо
6. племња
7. кочина за свиње
8. шупа за дрва
9. помоћна кујина
10. казаница
11. капија
12. споредна капија
13. „бача"
14. клозет

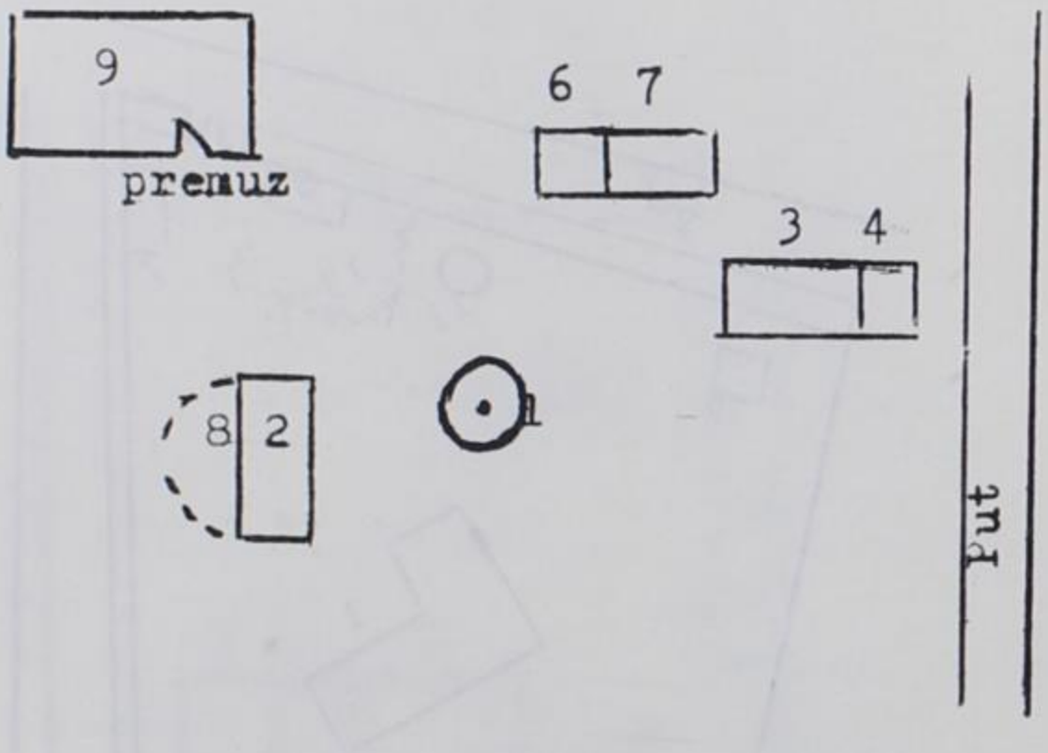

Распоред на „гумну" (трли)

1. стожер и гумно
2. племња
3. колиба
4. штала
5. трла
6. амбар
7. кош
8. сулдрма
9. ометина

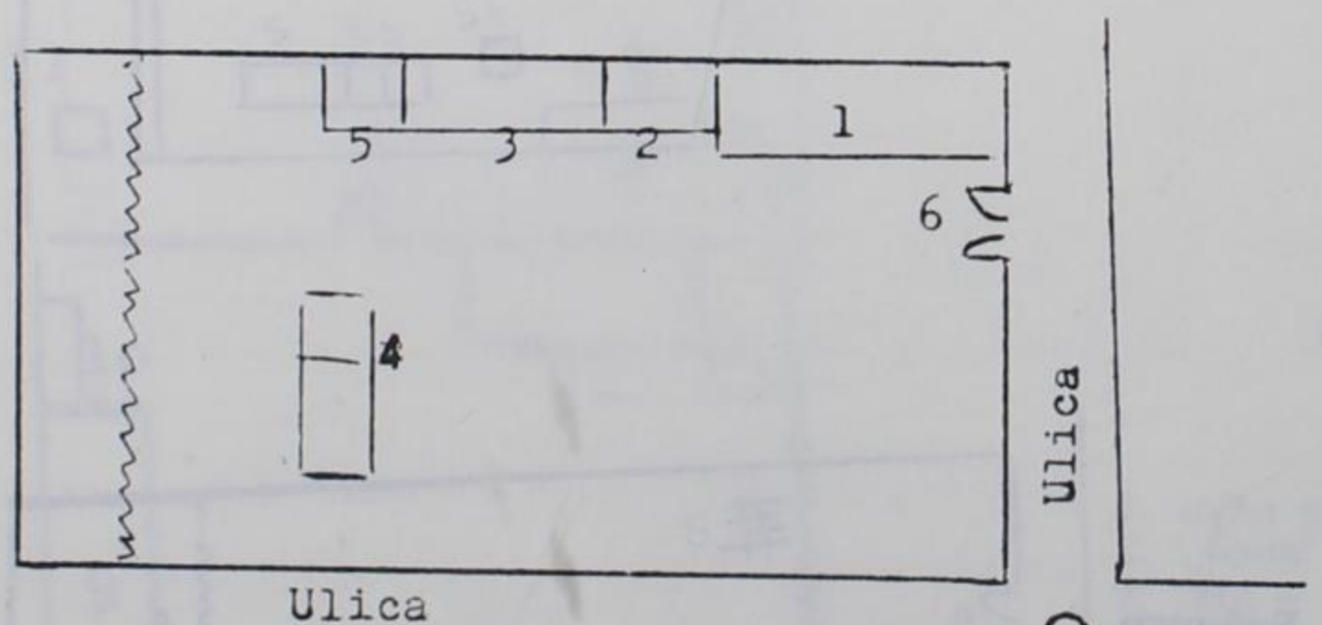

Стари плац, од 1930. г. — Косанчић

1. кућа
2. шпајз
3. штала
4. амбар и кош
5. нужник
6. капија
7. башта
8. бунар

Новији плац — Косанчић

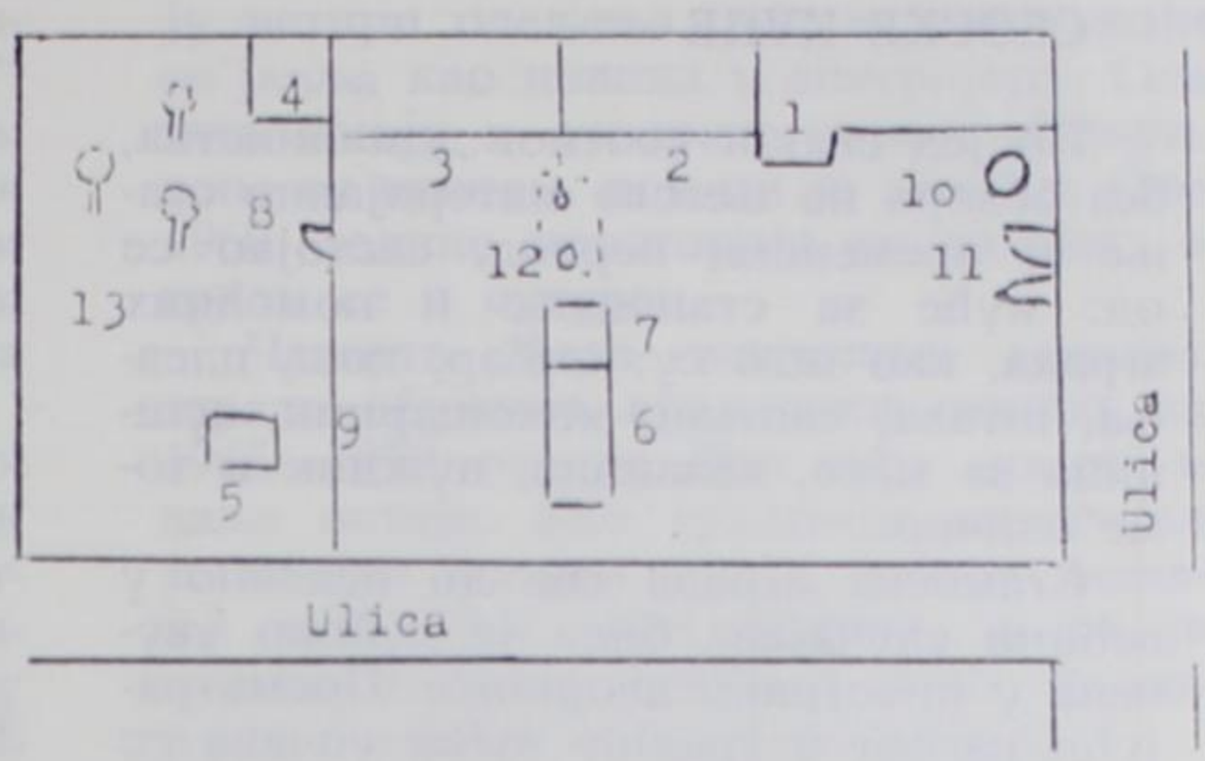

1. кућа
2. остава
3. штала
4. кочина
5. нужник
6. кош
7. амбар
8. капија за башту
9. тарабе за башту
10. бунар
11. капија
12. трем са два стуба, испод пролаз за башту
13. башта (са воћем, поврћем)

Стари тип „плаца" — Гајтан

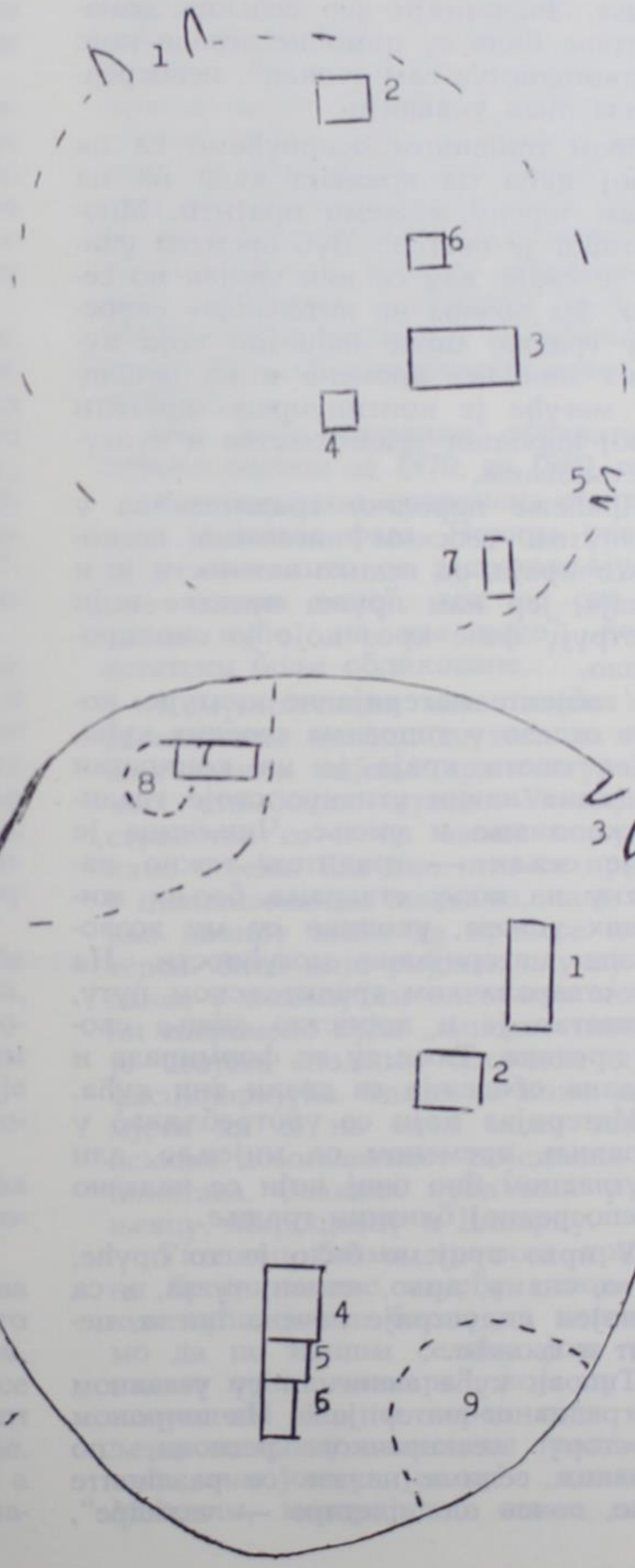

1. Улаз „љеса"
2. Кошара
3. Кућа
4. Млекар
5. Мала вратница
6. Амбар
7. салач

Плац је разграђен

Новији тип „авлије" — Гајтан

1. кућа
2. млекар
3. велика капија
4. свињарник
5. кокошарник
6. нужник
7. штала
8. тор
9. башта
10. воћњак
11. тарабе

СЕОСКЕ КУЋЕ

Посјед сваког сеоског домаћинства, без обзира на његово материјално стање и временски период, састојао се од: куће за становање и помоћних зграда, као што су: амбар, кош, плевња, штала, свињац, кокошарник, сушница за месо, казаница, нужник и томе слично.

Стамбена зграда све до недавно у већини случајева била је дубоко увучена у пространо двориште. Посматрајући изглед и градњу кућа, уочава се да се њима није придавала значајнија пажња. Значајнији део сеоских домаћинстава биле су помоћне зграде које су лоциране уз сам „сокак", непосредно иза пола у авлији.

Овом приликом осврнућемо се на развој кућа од времена када их на нашем терену можемо пратити. Много старог је нестало. Зуб времена учинио је своје, али се још увијек по селима, без обзира на интензивну савремену градњу може наћи по која кућа из минулих времена и на основу њих могуће је континуирано пратити развој народног градитељства и културу становања.

Праћење народног градитељства у поменутим сеоским насељима лесковачког краја, од велике важности је и значаја, јер нам пружа податке који илуструју фазе кроз које је оно пролазило.

У објекте материјалне културе, која се огледа у типовима сеоских кућа, човјек овога краја је на конкретан и видљив начин утиснуо своје градитељско знање и умење. Чињеница је да је сељак — градитељ тежио напретку на пољу стварања бољих животних услова, уколико су му дозвољавале материјалне могућности. На том стваралачком градитељском путу, прихватао је и користио знања својих предака. Тиме су се формирала и локална обележја за сваки тип кућа.

Материјал који се употребљавао у изградњи, временом се мијењао, али је углавном био онај који се налазио у непосредној близини градње.

У прво вријеме било је то прућe, блато, слама, дрво, камен, тугла, а са развојем индустрије печена цигла, цемент и гвожђе.

Типови кућа зависили су углавном од градивног материјала. На широком простору лесковачког региона, по околним селима налазе се различите куће, почев од „плетаре — чатмаре", „кованице", „ тугларе", као и куће зидане од „тврдог материјала" — цигала, са примјеном цемента и гвожђа.

Без обзира на материјал, народни градитељ стварао је људска пребивалишта у којима је спретно повезивао лијепо са корисним. Типичан примјер својевремене градитељске маште су сеоске куће тзв. моравке, које и данас представљају модел савремених викендица.

У нашим разматрањима, на основу постојећих објеката на терену, у могућности смо да пратимо развој сеоских кућа, од времена ослобођења наших крајева од Турака, па до данашњих дана. Веома слабо материјално стање осиромашеног сеоског живља турским робовањем, условило је и грађење примитивних пребивалишта која нијесу задовољавала ни минималне хигијенске животне услове.

Праћењем развоја градње сеоских кућа увиђа се, да су то првобитно биле „бусарнице" или куће „на плот". Данас их и нема, а једино нас на њих подсећају садашње виноградарске колибе, као и усамљене планинске појате, које служе за смјештај стоке. Биле су правоугаоног облика, лаке конструкције, са колцима побијеним у земљу, између којих се налазило густо плетено прућe, облепљено блатом. Биле су једнодјелне, а покривене сламом.

Према ономе што је испитивањем нађено на терену, народно градитељство, тј. изградњу кућа можемо класифицирати у шест фаза. Класификација је извршена према материјалу, типу кућа и времену градње.

Прва фаза представља једнодјелну кућу, типа сламне чатмаре. Ово име добила је по томе, што је била покривена ражаном сламом. Њена конструкција је од плетеног прућа које је омазано. Није била кречена. На средишту куће је било огњиште. Била је без подрума и „ајета".

Друга фаза у изградњи, представља корак напријед ка задовољењу основних просторних потреба људи. Сламне чатмаре, замјењене су — чатмарама са ћерамидним кровом. Овај тип кућа у овој фази развоја има већ „ајет", „кућу" тј. просторију са огњиштем, већу собу и малу собу „ћилер". Према казивању мјештана, овај тип кућа задржао се у употреби све до 1940. године, са тенденцијом опадања,

Чатмара се као стамбени објекат временом трансформисала у више раз-

личитих облика. Првобитна ћерамидна чатмара имала је отворени „ајет" полукружног или квадратног облика, који је уједно био и улаз у кућу. Током времена „ајет" заузима у једном дијелу куће и то обично на једном крају већи правоугаони простор, са једним дрвеним стубом.

Временом, у циљу задовољења бољих животних услова који су водили проширењу стамбеног простора, чатмара добија други облик. Број одељења се повећава на неколико, која су намјенски издиференцирана. Ту већ имамо обавезно подрум, велику собу, двије мање собе, сопче и пространи „ајет" са стубовима и полукружним аркадама.

Број оваквих кућа у сеоским насељима је био ограничен и припадао је само имућнијим домаћинствима. Уобичајен начин за ове куће био је — кућа „на чардак". Примјер овакве градње имамо још у Печењевцу, Мирошевцу и Брзи.

Непосредно послије 1925. године, граде се куће са истим распоредом, само што се као градивни материјал употребљава тугла. Сем тога, доњи део ових кућа, на висини од 30—50 цм., грађен је од камена — „цокла". С обзиром да су грађене од тугли, у народу су познате под именом „тугларе". Оваквих кућа било је на нашем терену све до 1955. године.

Сем чатмаре и тугларе, у овој фази народног градитељства налазе се и куће типа „кованица". Име су добиле тако што су на дирецима исковане баскије са спољашње и унутрашње стране. Између њих налази се блато. С обзиром да је простор између баскија испуњен блатом, у народу их зову „пуњенице".

„Кованице" су одговарале као куће за становање сеоског становништва, али је за њихову изградњу била потребна дрвена грађа која је многим селима недостајала. Примјер овога је село Печењевце, гдје се скоро не може наћи овај тип кућа.

Трећа фаза изградње сеоских кућа датира од 1955. године, од када се почињу да граде куће „на ге".

За њихову изградњу употребљава се много чвршћи материјал, као што је печена „пољска цигла". Међутим, као везивни материјал употребљава се и даље блато. Просторне могућности овога начина градње су далеко веће. Основа ових кућа је обично 11 x 6 м, а искористиве површине око 60 м². Имају четири одељења, као и шпајз који се јавља као новина у ентеријеру. Сем тога имају и отворене терасе. Покривене су црепом, под им је земљан. Око 1960. године просторије се патосу, а гради се и сутурен.

Четврта фаза изградње сеоских зграда обухвата временски период од 1965—1970. године. Тип кућа „на ге" и даље остаје. Као градивни материјал је печена пољска цигла, док је везивни материјал сада, малтер, а то је смјеша пијеска, креча и воде. Разлика је у тераси која се застакљује.

Пету фазу градње карактерише спратна кућа са поткровљем, које такође представља стамбени простор. Грађене су од тврдог материјала, јер пољске цигле замјењују фабричке тзв. „гитер" цигле, које су далеко постојаније на атмосфералије. Битна је разлика и у ентеријеру. Не мали број кућа посједује мјесто патоса паркет, граде се купатила, која су обложена зидним плочицама, а обзиром да је електрификација уведена у домаћинствима примјењују се и савремени електрични уређаји.

Ова фаза изградње обухвата временски период од 1970. до 1980. године.

Као последња, савремена етапа градње је шеста фаза. Новина ове фазе је у томе, што се запостављају куће „на четири воде", док се све више граде куће „на две воде", које су естетски боље обликоване.

Комуникативна веза наших људи са свијетом доводи до тога да се задњих година мијења архитектура сеоских стамбених зграда. Утицај иностранства се и на овоме пољу и те како осјећа. Све оно што се примјети у цивилизованим земљама, наш човјек као новину жели да пренесе на свој терен. Зато није риједак случај да се данас у поменутим насељима могу наћи савремене куће „алпског типа", које својим спољним изгледом дјелују фасцинирајуће. Одмах се може да примјети да се на овом пољу тежи да искаже доминантност појединих домаћинстава. Оваквих кућа има у Печењевцу, Мирошевцу и Винарцу.

Уколико бисмо пратили приближни бројни однос између типова сеоских кућа, могли бисмо да констатујемо да по нашим селима још увијек имамо кућа „чатмара", које су скоро напуштене. Но, и поред свих стремљења на пољу савремене градње, гро кућа чине још увијек куће „кованице". Међутим, материјално стање сеоског

живља још увијек није на тој висини да се „кованице“ сасвим напусте. „Кованица“ као таква у основи остаје, али се мијења њен спољни изглед, а посебно ентеријер. То се огледа, прије свега у томе, што се у постојећој унутрашњости врше такве реконструкције, јер се уводе све оне друштвено хигијенске просторије које првобитна „кованица“ није посједовала.

Када је ријеч о данашњој градњи стамбених објеката на селу, могу да се констатују следеће чињенице:

Приградска насеља по угледу на град имају тежњу да поред постојећих старих, још увијек добро очуваних, граде доста велике нове куће. Међутим, уочава се да оне остају у већини случајева без примјене јер се живот одвија на „старом огњишту“. Очевидно је да овдје долазе до изражаја чисто психолошки моменти. Нове куће представљају само вид малогадског изражавања људске личности, а не стварне потребе. Ради се само о престижу појединаца.

Међутим, има и супротних случајева. Примјер су села Косанчић и Гајтан. Материјално стање житеља ових села је на том нивоу, да су у могућности да граде савременије куће, али се они вјероватно због поштовања извјесних традиција, одлучују за старији тип градње. У овим сеоским насељима и те како се могу наћи новије куће изграђене задњих година, али се по стилу не разликују од пређашњих сем што им је унутрашњи део куће испуњен новијим прохтјевима. Риједак је случај у Косанчићу видјети спратну кућу.

Због извјесних специфичности задржаћемо се и издвојити као једну цјелину изградњу кућа у Косанчићу. Слободно можемо нагласити да овдје имамо углавном четири фазе у изградњи:

Прва фаза представља куће које су грађене од набијене земље. То су тзв. „набојнице“. Њихови су зидови дебели до око 80 цм. Покривене су ћерамидом или бибер црепом. Имале су двије собе, кухињу, ходник и шпајз. Грађене су на двије воде и без подрума су.

Другу фазу у изградњи представљају куће које су грађене од непечене цигле тзв. ћерпича. Граде се од 1922. године, па све до 1935. године. Данас оваквих кућа има око тридесетак. Распоред соба је скоро исти, само што су проширене још једном просторијом за становање.

Трећа фаза у изградњи почиње са употребом печене цигле. Распоред просторија за становање је идентичан као у претходној фази. Печена цигла почиње да се примјењује у овом селу од 1933. године.

Четврти тип представља савремену градњу која датира од 1972. године, па све до данашњег дана, са извјесним минималним разликама, углавном на фасади. Граде се од тврдог материјала, донекле су увучене у двориште са оградом испред ње. Простор између куће и ограде је обично засејан цвијећем. Важна карактеристика је у томе што су и данас остале приземне. Риједак је случај да се нађе која кућа на спрат.

ТИПОВИ КУЋА ИСПИТИВАНИХ НАСЕЉА

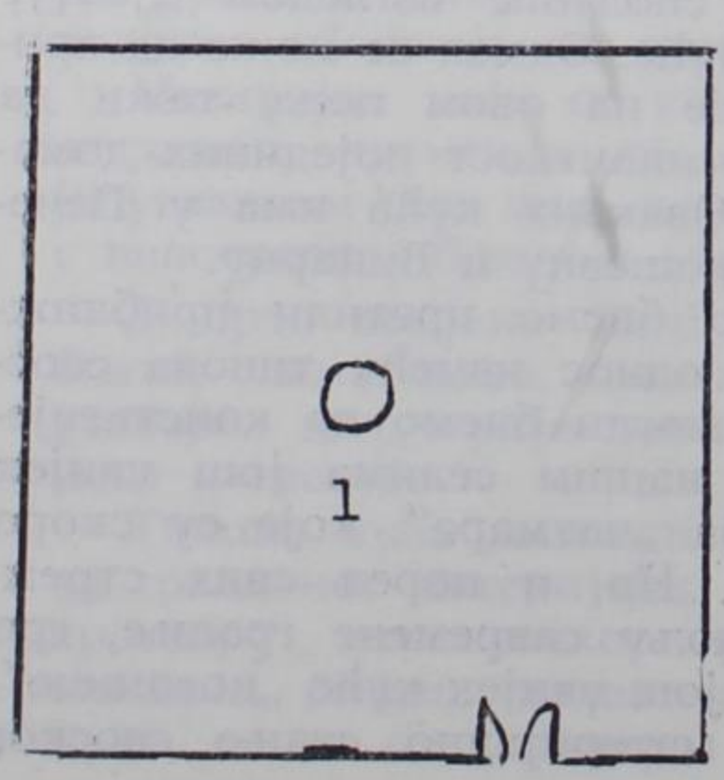

Једноделна сламна „чатмара”

1. Огњиште „насред куће”

Једноделна ћерамидна „чатмара"

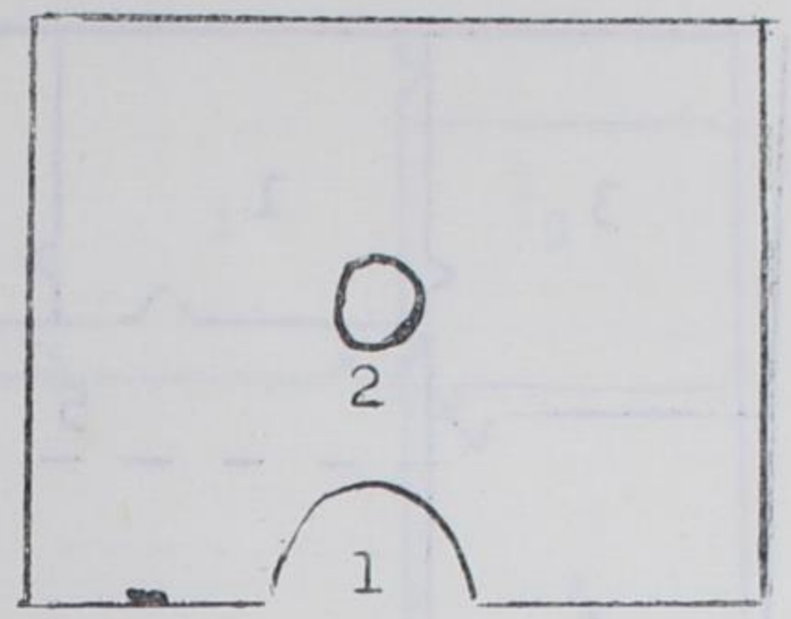

1. Полукружни „ајет"
2. Огњиште

Проширена „чатмара"

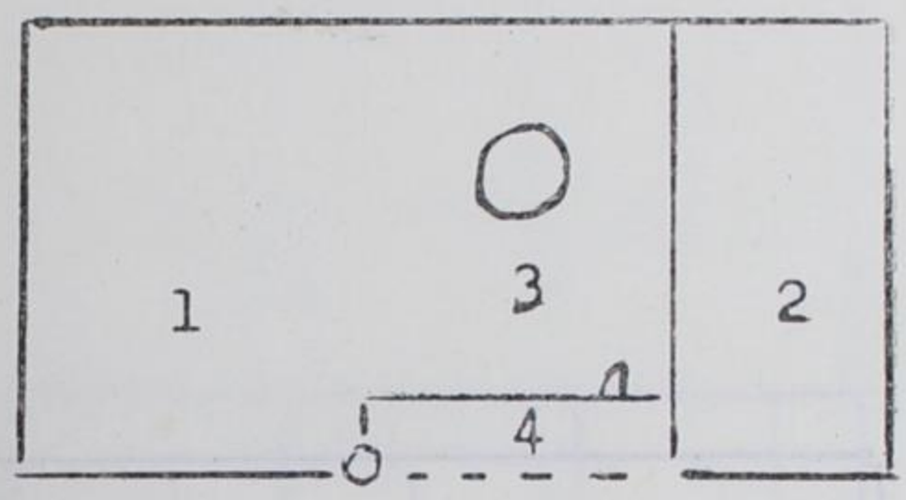

1. кућа
2. соба
3. огњиште
4. „ајет" са стубом дрвеним

Проширена „чатмара"

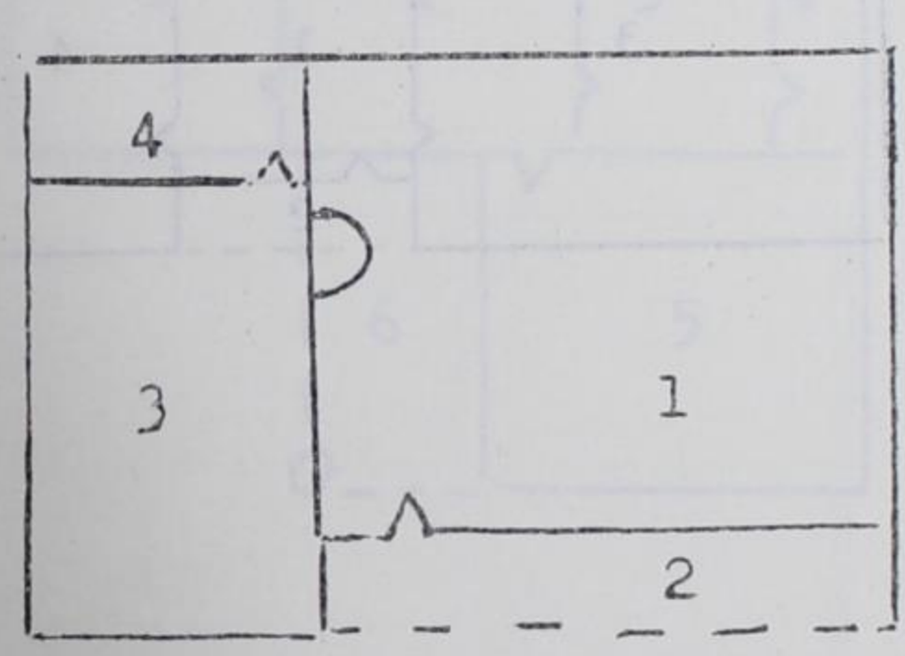

1. „кућа"
2. „ајет"
3. соба велика
4. собче „ћилер"

Чатмара са „ајетом" и кружним аркадама

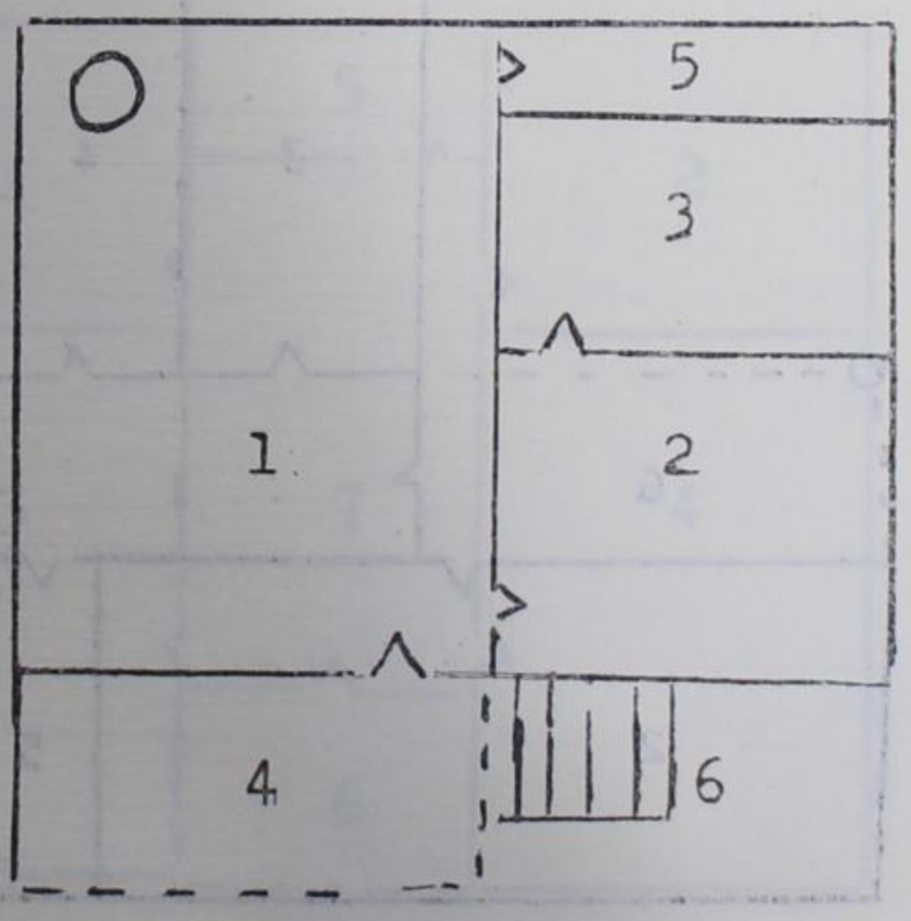

1. „кућа"
2. соба
3. соба
4. „ајет"
5. собче „ћилер"
6. камене степенице

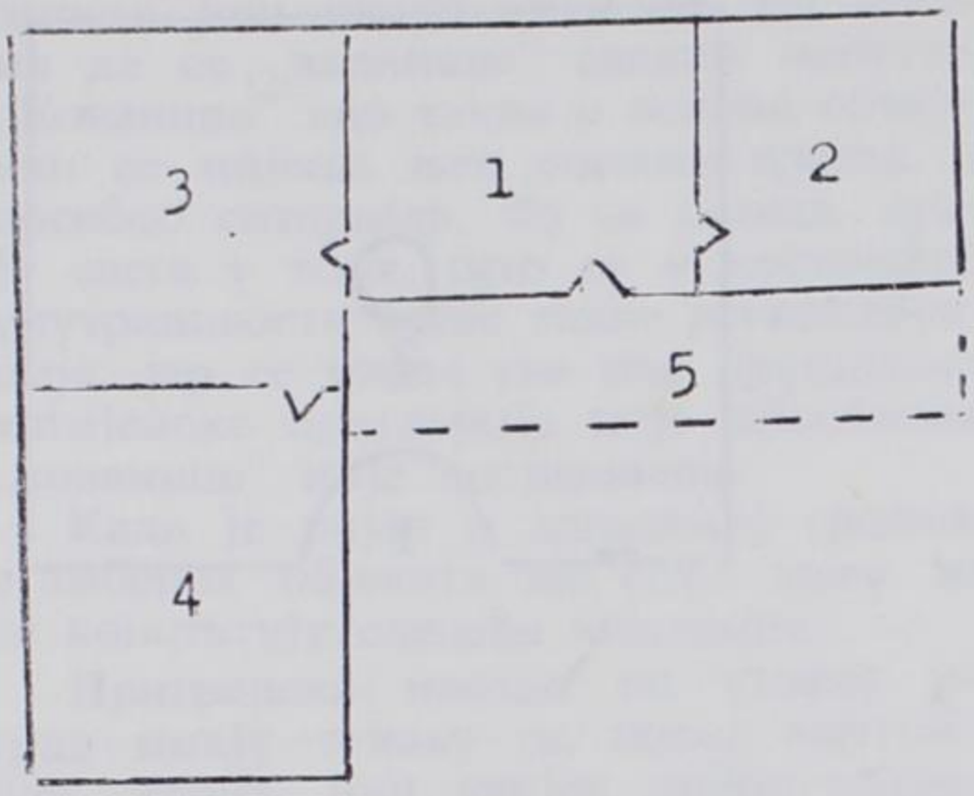

Тұглара „на ге"

1. „кућа"
2. соба
3. соба
4. соба
5. тераса

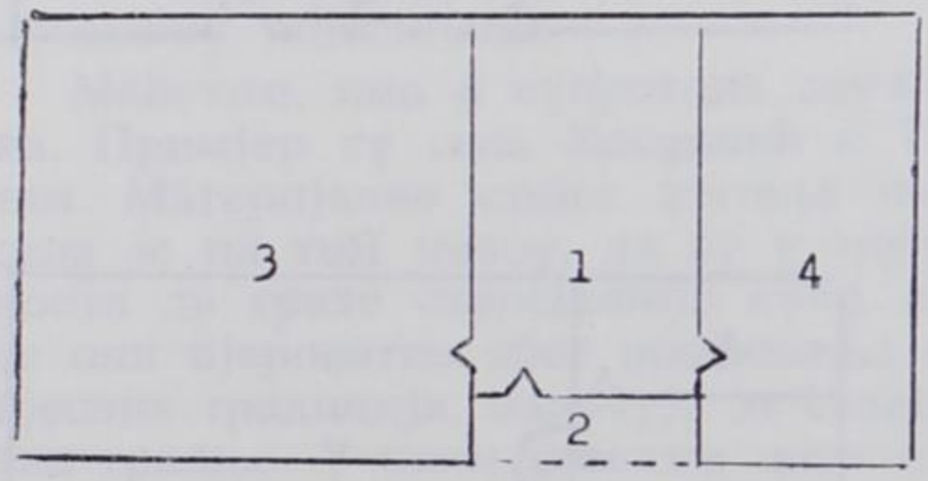

Кућа „кованица" до 1952

1. „кућа"
2. ајет
3. „голема соба"
4. мала соба

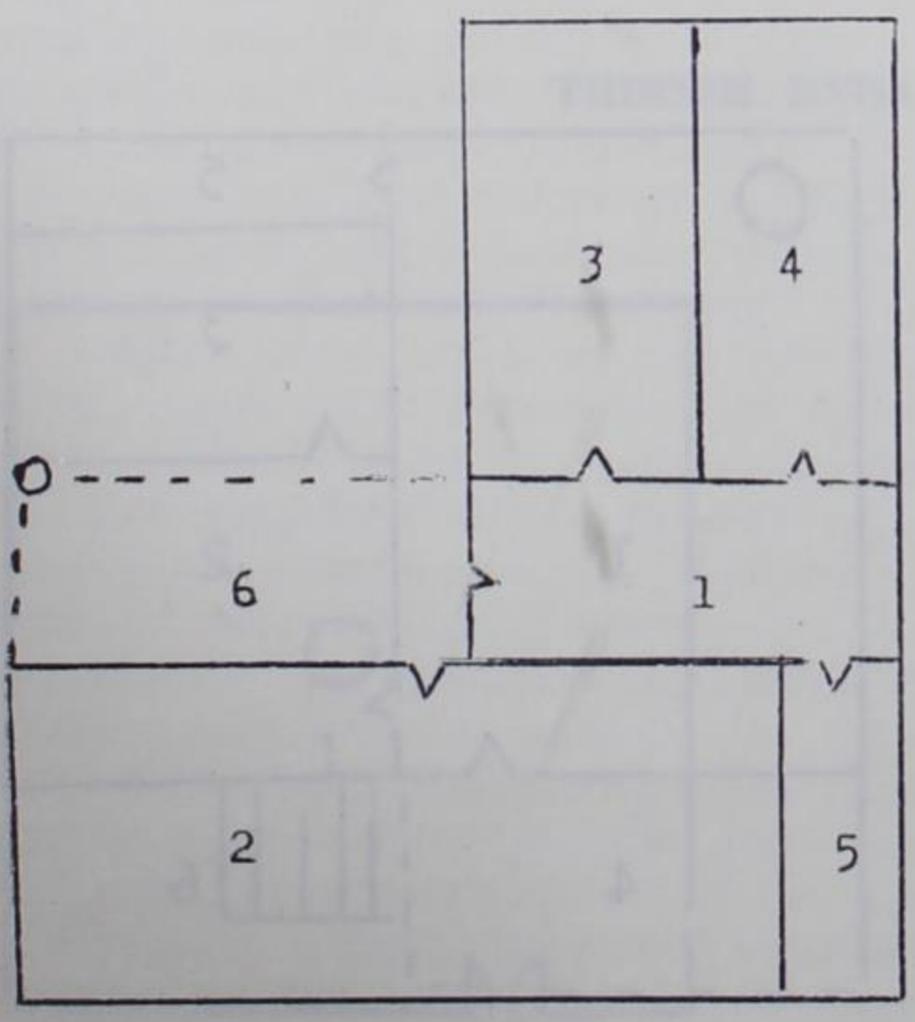

Кућа „кованица" на „ге"
до 1970. г.

1. кујина
2. велика соба
3. соба
3. соба
5. шпајз
6. тераса

Кућа „кованица" на „ге"
(од 1970, па до данас)

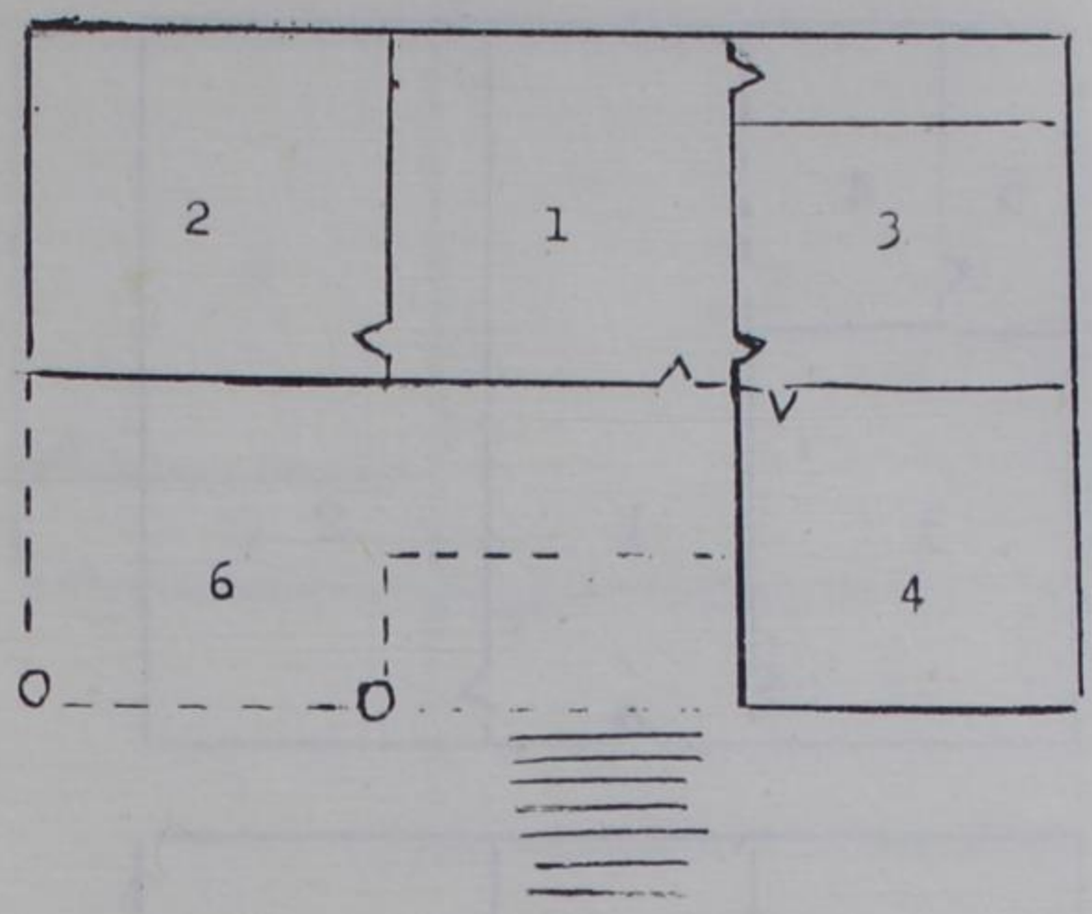

1. кујина
2. велика соба
3. соба
4. соба
5. шпајз и купатило
6. тераса
7. степенице

Кућа од „пољске" цигле
од 1955—1965. г.

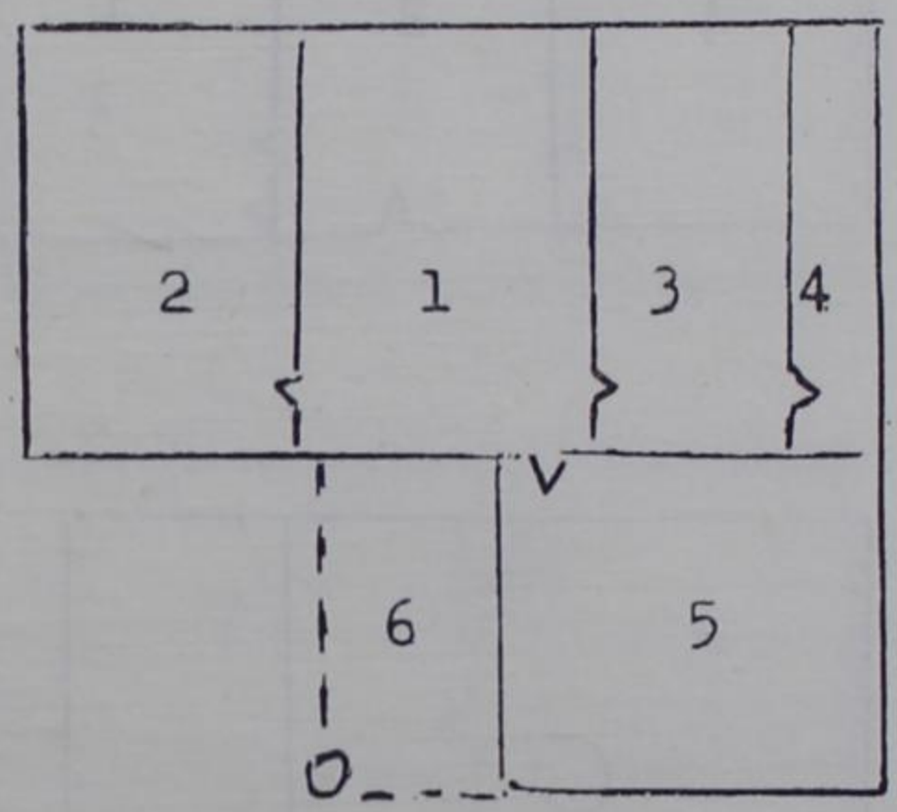

1. кујина
2. соба
3. соба
4. шпајз
5. „голема" соба
6. отворена тераса са стубом

Кућа од „тврдог" материјала
од 1970—1980. г.

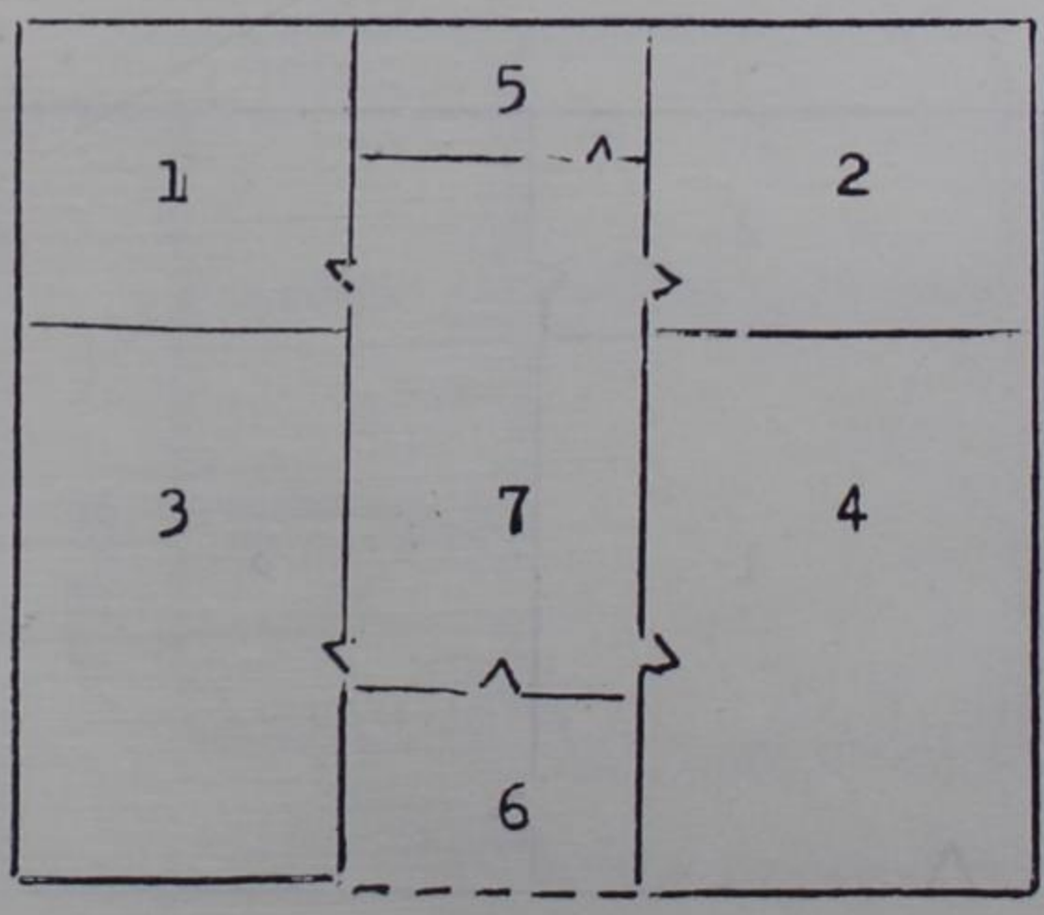

1. соба
2. соба
3. соба
4. соба
5. купатило
6. ходник
7. кухиња

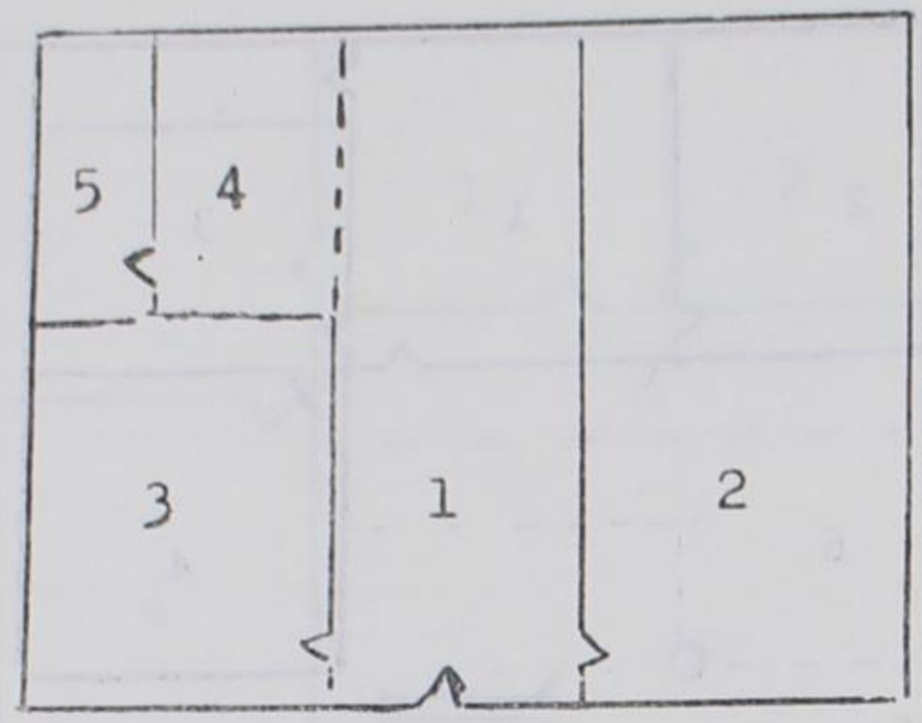

Најновије куће са приземљем и спартом

Приземље:
1. кујна
2. соба
3. остава
4. ниша
5. купатило

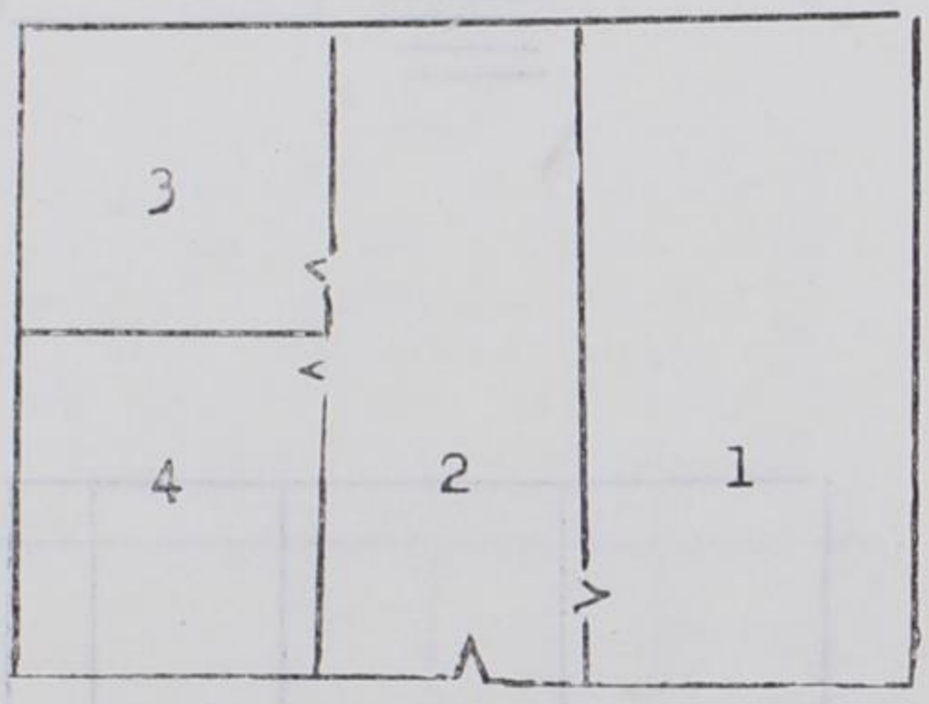

Спрат:
1. соба
2. ходник
3. соба
4. соба

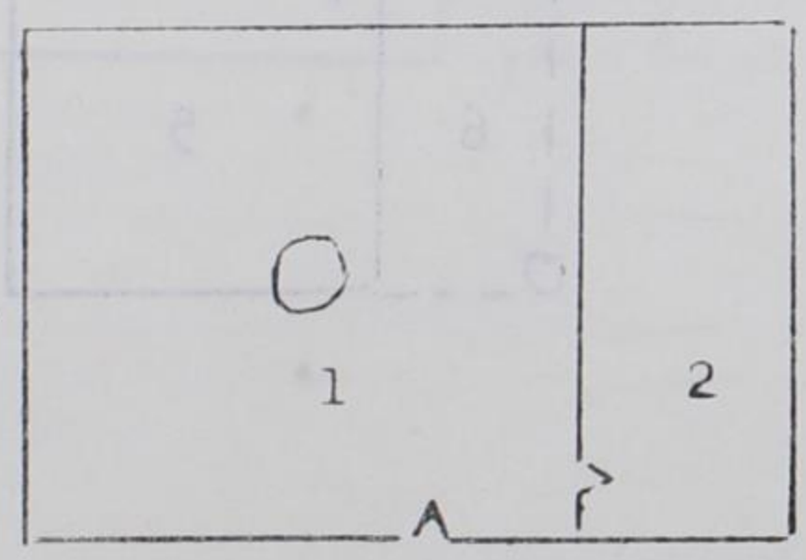

Село ГАЈТАН

Стари тип куће „чатмаре"

1. „Оџак" (без прозора)
2. Соба

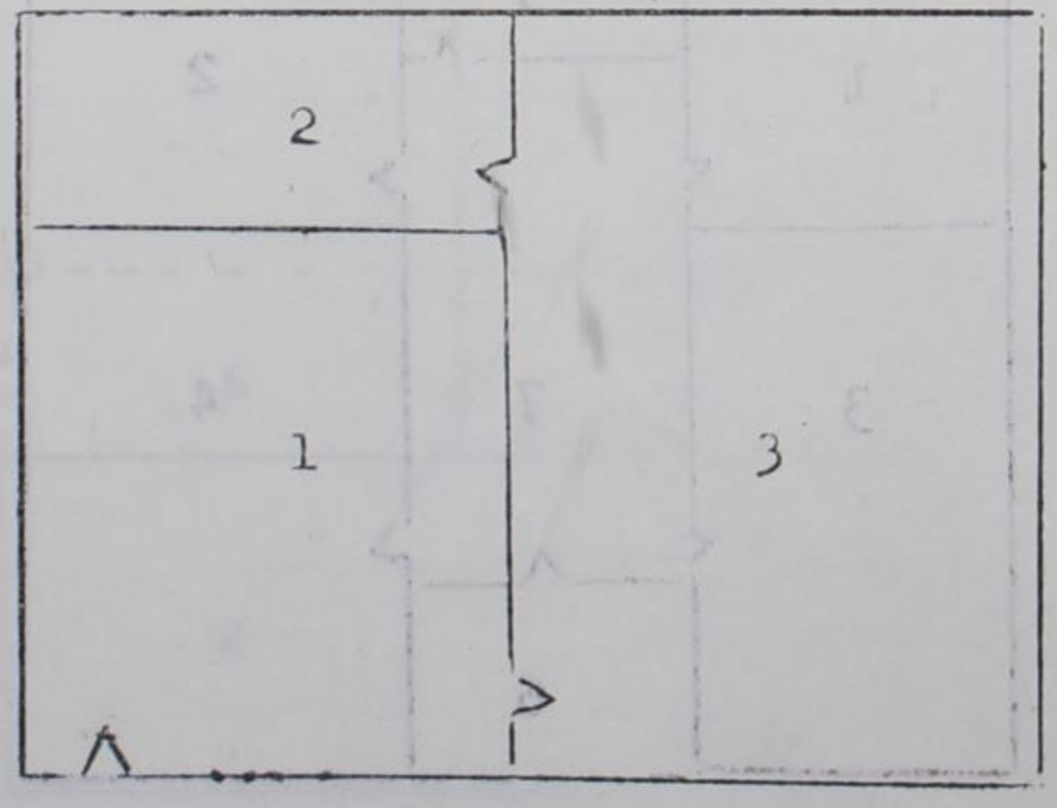

Тип куће „кованице", до II св. р.

1. кујина
2. мања соба
3. велика соба (7 x 5 м.)

Новији тип „кованице", послије II св. рата

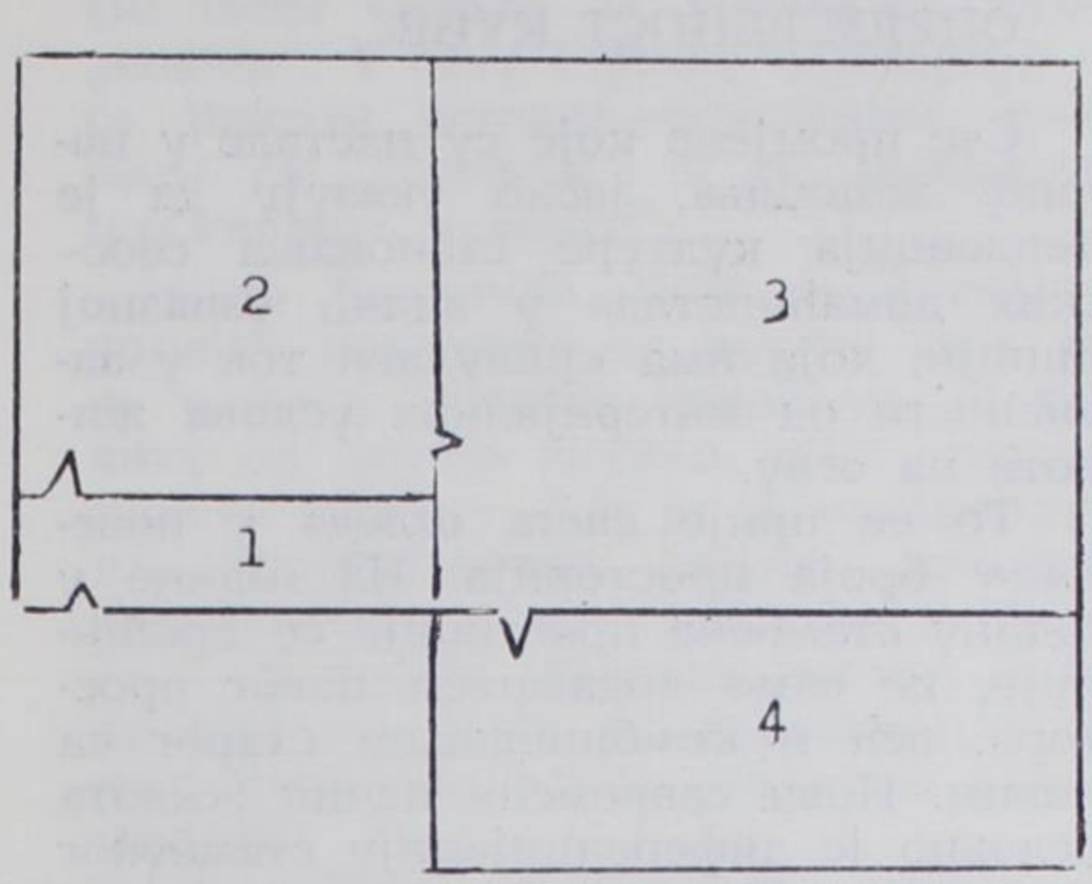

1. ходник
2. кујина
3. велика соба
4. мала соба

Село КОСАНЧИЋ
Најстарији тип куће „набојнице"

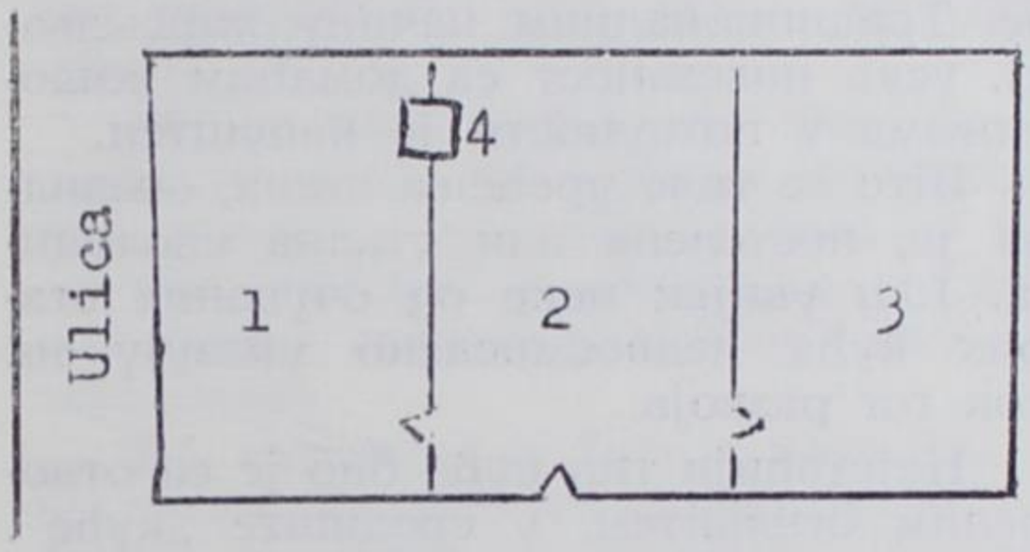

1. соба
2. кухиња
3. соба
4. фуруна

Кућа „туглара"

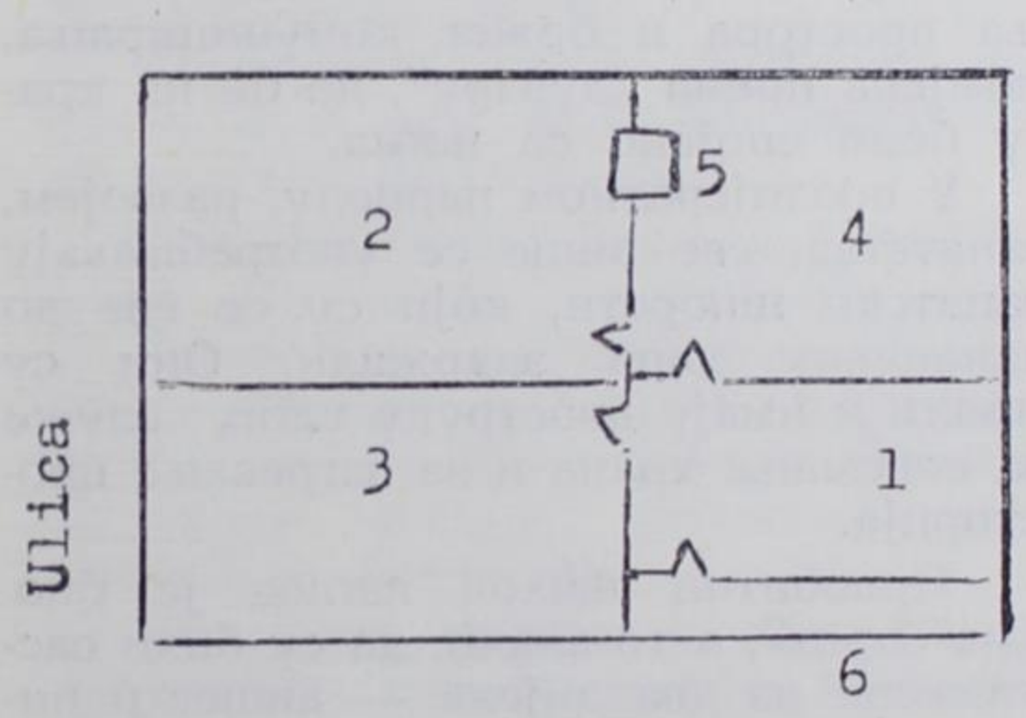

1. „конк" (ходник)
2. соба
3. соба
4. кухиња
5. фуруна
6. зид „банк"

Новији тип зидане куће циглом на „лакат"

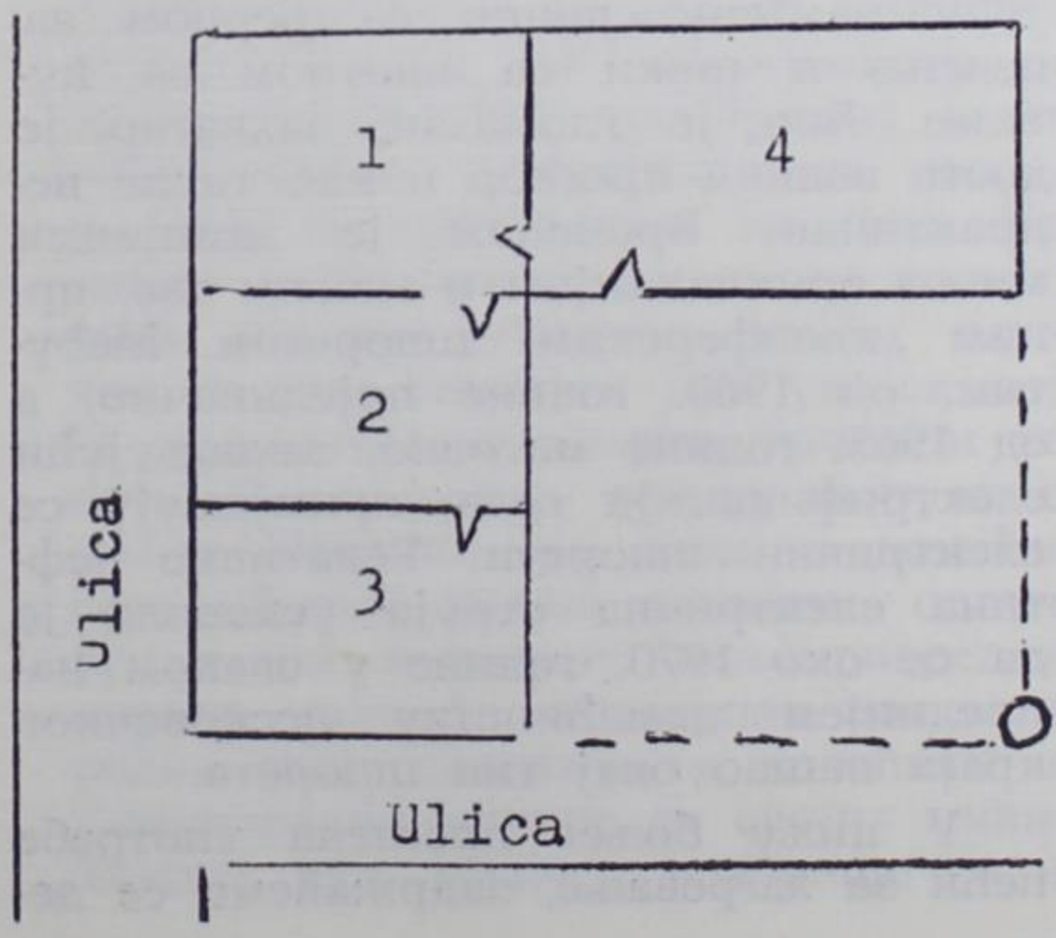

1. соба
2. соба
3. соба
4. кухиња
5. тераса са стубом

ОПРЕМЉЕНОСТ КУЋЕ

Све промјене које су настале у начину живљења, јасно указују да је тенденција културе становања сеоских домаћинстава у видно узлазној линији, која има кривудави ток у зависности од материјалних услова живота на селу.

То се прије свега огледа у повећању броја просторија. Из године у годину стамбене просторије се проширују, не само додавањем новог простора, већ и комбиновањем старог са новим. Нови савремени начин живота условио је диференцијацију стамбеног простора. Просторије за становање постају чисто намјенске. И док једне служе за ноћење, друге су за дневни боравак, а треће за привредне потребе. Традиционалним начину живљења, тј. уска повезаност са домаћим животињама у потпуности је напуштен.

Што се тиче уређења стана, очевидна је, постепена али стална еволуција. Још увијек неке од очуваних старих кућа недвосмислено указују на ток тог развоја.

Најстарији тип кућа био је са отвореним огњиштем, у средиште „куће". Доцније се оно, ради бољег коришћења простора и бржег комуницирања, помјера према „дуварy", да би на крају било спојено са њима.

У послијератном периоду, развојем, занатства, све више се употребљавају занатски шпорети, који су се све до данашњих дана задржали. Они су имали и имају двоструку улогу: служе за спремање хране и за загревање просторија.

Првобитни њихов изглед је био „на спрат", а то значи, да су били састављени из два дијела — вишег и нижег. Сваки од њих имао је одговарајућу намјену: виши, са рерном за печење и нижи са плотном за кување. Био је гломазан, захватао је доста велики простор и као такав непрактичан. Временом је замијењен много прикладнијим и мањим тзв. црним „клонферским" шпоретом. Међутим, од 1960. године појединачно, а од 1965. године масовно, захваљујући електрификацији села, примјењују се електрични шпорети. Релативно јефтина електрична струја условила је да се око 1970. године у сваком напреднијем домаћинству лесковачког краја нашао овај тип шпорета.

У циљу бољег прегледа употребе пећи за загревање, задржаћемо се детаљније на неколико насеља у којима се огледа извјесна специфичност.

Тако, на пр., за банатску кућу у Косанчићу, карактеристичне су биле озидане „фуруне", са широким оџацима, које су биле лоциране у кухињама. Други њихов део залазио је у суседну собу. Из кухиње се ложило, ту се пекао хлеб и спремала храна, а једновремено се друга просторија грејала, користећи исту топлоту. Биле су високе око 1,60 м., а широке око 1,20 м.

Даљи развој средстава за загревање временски је текао у следећем смјеру. Први већ описани тип шпорета, замењен је зиданим шпоретом од ћерпича, са плотном. Од 1930. године у употреби се јављају црни високи плехани, тзв. „немачки" шпорети који су имали релативно кратку употребну вриједност, те се већ 1937. године замењују тзв. „француским шпоретима", који су били равни — „изједна прављени", од црног плеха.

Већ 1955. године по селима се могу да нађу и бијели емајлирани шпорети. Електрификацијом села, све више се око 1970. године почињу да примењују електрични шпорети.

За загревање осталих просторија, и то само у зимском временском периоду, коришћене су плехане пећи. Биле су овалног облика и разних величина, а звале су се „кубе-кубићи", а у неким селима „бубњаре" или „фуруне". Брзо су се загријавале и зрачиле топлоту али су се брзо и хладиле. Углавном су служиле за брзо загревање просторија.

Покућство, као и сви они реквизити који су употребљавани, временом су се мијењали и представљају одраз стамбене културе са једне стране, а са друге развоја индустрије и пласмана њених производа на тржишту.

Генерално посматрано, скоро по свим сеоским насељима реквизити у „кући" били су скоро исти. Све је то било врло примитивно и оскудно, прављено углавном од дрвета, руком самоуких сеоских мајстора. То су: „танур" (округли—ниски сто), троношке, наћве, „водници" разних врста, као и „пресеци" (амбарчики) за жито.

Посебно интересантну еволуцију имали су реквизити који су служили за смештај посуђа и чување хране. Првобитно то су били тзв. „лебарници". Смјештени у угловима, ради коришћења простора, а представљали су даску која је уштемована „у ду-

вар". Доцније се јављају „водници". Грађени су од дасака које су вертикално ишле до плафона. Унутрашњи простор је био издиференциран. Горњи део је изгледао у виду сандука, са два капка у коме се чувао хлеб, док је доњи део био подијељен на неколико полица, које су служиле за смештај тестија за воду, а изнад њих је било распоређено земљано и бакарно посуђе, које се употребљавало у кући. Било је и ниских „водника", у виду једне хоризонталне даске, који су служили само за смештај тестија. Дуги су 1—1,5 м, а висине до 50 см.

Ријетко где у савременом домаћинству села, данас се могу видјети ови „водници". Њих временом замјењују столарски креденци, који представљају комбинацију дрвета и стакла у горњем дијелу, у којима је сваки простор био намјенски издиференциран. Данас не мањи број сеоских домаћинстава, посебно оних која гравитирају граду, посједују висеће кухињске елементе.

До I светског рата скоро у свим селима, као лежај, користиле су се „рогоже", које су биле прострте по земљи. Овакав лежај је коришћен за све чланове домаћинства. Временом рогоже су замијењене лежајем који се звао „трон". Он представља већ корак напријед, јер је одигнут од земље, на дрвеним ногама, на којима су биле хоризонтално постављене даске. Ова врста лежаја била је у употреби веома дуго све до око 1935. године, када је замјењен дрвеним креветом. У селу Бабичком овакав лежај имао је назив „соја", која је била индентична са троњом.

Од 1930. године већ се по сеоским кућама умјесто троњева примјењују дрвени кревети „на вретенца", ширине 1,50 х 1,70 м. Њих су израђивали сеоски столари. Било је мањих и већих димензија. Био је ограђен са три стране и тиме уједно одвојен од зида, уз који се налазио. Ова врста лежаја задржала се до 1941. године.

Следећу фазу у развоју лежаја представљају „таблени" кревети, а код имућнијих домаћинстава гвоздени. Били су декорисани разним шарама, на плеху у виду боја, а на гвожђу и „гвоздени" или месингани елементи.

Обавезни реквизит просторије за спавање представљали су разне врсте „ковчега". У њима се чувала одјећа. То је била у прво време равна плоча, а доцније добија овалан облик. По свим селима је уобичајен назив „ковчег". У селу Гајтану најстарији су са равном плочом—поклопцем, називани су „сандуци", а са заобљеним поклопцем „куверти".

Село Косанчић, које се у сваком погледу разликује од других села јер су у њему житељи Банаћани, за разлику од других насеља, није употребљавало ковчеге, већ је за чување рубља употребљавало ниске „ормане". Они су били доста пространи и имали су 3—5 фијока. Њихова висина је била 1,10 см. Били су практичнији јер се у фијокама рубље могло да класифицира.

По селима унутрашње уређење соба било је још попуњено дугим дрвеним клупама 2—4 м са наслоном у виду „вретенаца" и без наслона. Биле су постављене дуж зида, насупрот столу.

Веома чест случај је био, да се дуж „дувара", по собама постављају доста дуге — од зида до зида — даске тзв. „равови". Служили су за смештај ствари које су се свакодневно употребљавале.

На зидовима је био и чивилук. То је даска дужине од 1—1,5 м са усађеним дрвеним „клиновима". Служио је за вјешање одјеће.

У „прочељу" собе између прозора или у углу собе, била је славска икона и, поред ње, кандило.

Осавремењивање сеоских домаћинстава почиње са ослобођењем земље, тј. послије II светског рата. Постепено се почиње да мијења традиционалан начин домаћег живота. Запажају се видне промјене уношењем нових елемената покућства.

Преломно вријеме у овом погледу представља период између 1960—1965. године и условљен је развојем индустрије, са једне стране и повратком сеоског живља из иностранства, са друге стране. Тај преображај је посебно видан у приградским насељима гдје се село угледа на град. При овоме треба примјетии да су носиоци свих новина углавном млађи људи, док се код старијих још увијек осјећа носталгија за старим начином живота. Они показују тежњу за чувањем новца. Уколико пак желе да домаћинство обогате неком новином, одлучују се на куповину пољопривредних справа, како би мукотрпан пољопривредни рад олакшали, а повећали пољопривредни принос са својих имања. Тежња, пак, млађих, иде више ка не-

ком луксузу у циљу исказивања и потврђивања своје личности. Веома много су наклоњени моторизацији, те се често по сеоским двориштима могу видјети аутомобили и мотори.

На иницијативу млађих, сеоска домаћинства се обогаћују и новим савременим намештајем и великим бројем техничких достигнућа, као и савременим санитарним уређајима. У овом периоду собе су опремљене савременим фабричким производима у виду комплетних спаваћих соба, каучa, фотеља, регала и томе слично. Умјесто досадашњих бијело кречених зидова, све више се употребљавају зидни тапети. Међутим, ова новина у селима удаљенијим од града је још увијек ријеткост. Тако, на пр., често наилазимо на тапете у приградском насељу Винарцу, као и у Печењевцу, вјероватно што задњих година ово село представља донекле индустријско насеље. Појава тапета може се видјети и у Мирошевцу, из разлога што су њихови житељи полуиндустријски радници усмјерени према граду.

КОРИШЋЕЊЕ СТАМБЕНОГ ПРОСТОРА

Материјално стање сеоског живља и ниска култура сановања, утицали су на коришћење стамбеног простора. Некада се сав живот домаћинства догађао у доста скученим и веома слабо опремљеним просторијама. Са развојем пољопривредне производње настају битне промјене на овом плану.

И док је некада стамбена просторија „кућа" коришћена за спремање хране, ноћење, па чак у хладним зимским данима за чување стоке, временом са проширењем стамбеног простора култура становања се мијења.

У „кући" се углавном одвија цјелокупан дневни живот. Собе су служиле само за спавање и свечане прилике: о свадбама, славама, кравајима, рођенданима, а данас и за испраћај војника.

За потребе домаћинства, жене су саме израђивале — ткањем, све предмете домаће радиности, од вуне, конопља и памука. Из тих разлога као обавезан елемент ручне производње користио се разбој, који је био смјештен у соби.

Док су некада, без обзира на број чланова домаћинства и година старости, сви чланови породице ноћивали у „кући", временом са проширењем стамбеног простора настаје диференцијација. Старији и даље ноћивају у „кући", док млађи спавају по собама.

На овом мјесту, треба нагласити, да је по селима лесковачког краја био веома развијен живот у породичним задругама. Тако, на примјер, у селу Печењевцу, постојала је једна од највећих породичних задруга, која је имала надимак БАРБЕШЛИЦИ. Имала је 21 члана. У истом селу позната је и породица ДУГЕНЦИ, са 15 чланова.

Приградско насеље Винарце имало је такође више породичних задруга, које су имале већи број чланова. Тако је позната задруга која се састојала чак од 25 чланова.

Наша испитивања су показала да је кућних задруга било и у свим испитиваним мјестима, само са мањим бројем чланова.

Кућне задруге се могу да прате скоро све до 1941. године. Међутим, за вријеме рата, а посебно у послијератном периоду јавља се тежња да се оне цјепају на мања домаћинства.

У вези са овим може се констатовати да је, уколико је број чланова већи, култура становања била на нижем нивоу. То је сасвим разумљиво јер су у то вријеме стамбене могућности породица биле доста скучене, те је у једној просторији морао да борави већи број људи. Било је случајева да су у једној просторији ноћивали скоро сви чланови, без обзира на старост и пол.

Важно је поменути да је по селима лесковачког краја постојало поштовање старијих. Однос између старијих и млађих у породици је био тачно одређен. Старији су били организатори послова, док су млађи те послове реализовали. То ни у ком случају не значи да су старији мање радили. Напротив, они су им у погледу рада служили као узор, без обзира на године старости.

Задњих неколико година, однос се у том смислу мијења. Млади чешће комуницирају са градом, брже прихватају новине, које прате савремени живот, те се јављају као иницијатори преображаја домаћинства.

За наша села је карактеристично и то да су неговали добросусједске односе. Уколико је долазило и до неких рђавих односа, у највећем броју случајева земљишни посједи су били узрок томе. То се огледа прије свега у

чињеници да у прошлости скоро да није било ограђивања окућница. Веома често бунар и гувно били су заједнички.

Деобом породица настају и рђавији, не само сусједски односи, већ и односи између подељене породице. Ова појава је израженија у приградским насељима, док су се у удаљенијим селима сачувала традиционална схватања људског поштовања. То нарочито долази до изражаја међу црногорским живљем у селу Гајтану.

ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ ПРЕОБРАЖАЈА

И док је некада наше село било у потпуности заостало, данас се по селима могу видјети стамбене зграде рађене у гвожђу и бетону, гдје су заступљени веома савремени стилови.

Економске могућности сеоског живља задњих неколико година су у видном успону. Они условљавају и брзу грађевинску дјелатност. То се огледа прије свега у градњи нових модерних стамбених објеката. Ова градња иде у два смјера. Рушењем постојећих објеката и зиданјем нових или поред старих објеката, граде се нови.

И у једном и у другом случају долази до изражаја видна контрадикторност која се огледа у томе што се живи у старим просторијама, а нове зграде остају неискоришћене или дјелимично искоришћене.

Упоредо са развојем сеоских кућа, развијала се и градња економских зграда. С обзиром, да оне служе за повећање животног стандарда, тенденција савременог сеоског домаћинства је, задњих десетак година, да им се придаје све већи значај и пажња.

Компарирајући некадашње и данашње привредне зграде, види се битна разлика. Некада је свака економска зграда била одвојена и имала је своју посебну намјену (амбар, кош, плевња, штала и тд.). Данашња тежња је да сви ови објекти који служе за разне домаће потребе, буду концентрисани на једном мјесту и под једним кровом. На тај начин створен је један обиман комплекс у виду једне зграде тзв. плевње. Има случајева и то не баш тако ријетко да „плевња" има већу површину од саме куће.

Уобичајено је да су скоро истог облика по свим селима, а грађене су најчешће од бетонских блокова. Дужине су 15 до 30 м а ширине 4 до 8 метара.

Испред „плевње" је најчешће отворени „ајет". Има практичну намјену и служи као остава за смештај алата, машина, трактора итд, како би били заштићени од атмосвералија. Сама „плевња" преградним зидовима подјељена је на више намјенских просторија, као што су: „амбар, кош, сило-јаме, штала, живинарник, свињац, млинче за млевење жита тзв. „прекрупач". Горњи део плевње служи за смештај суве сточне хране: детелине, сламе, шаше и томе слично.

Лична и друштвена хигијена села је у видном успону. То се прије свега огледа у потрошњи воде. До прије неколико година, вода како за пиће, тако и за кућне потребе употребљавала се углавном из сеоских бунара. Није их имало свако домаћинство, већ је неколико таквих бунара било за читаво село. То су сеоски бунари. На терену су се могли наћи и бунари „међаши", који су се налазили између двају домаћинстава. Када је ријеч о бунарима наводимо село Косанчић које је интересантно по томе што су се бунари налазили на раскрсницама. У другим селима, у циљу задовољавања потреба својих мјештана, били су лоцирани „усред села". Велике потребе за водом, временом су утицале да је број бунара бивао све већи, са тежњом да га свако домаћинство посједује.

Сеоски живаљ је бунарима придавао значајну пажњу. Скоро увијек су били ограђивани тзв. „сантрачом". У већини случајева сантрач је био од дрвета, а током времена бетонски. Био је покривен како би се заштитио од евентуалних загађења. У неким селима, као на пример у Косанчићу, бунару се придавала посебна пажња, што се огледа у томе што је био декорисан на специфичан начин.

Благодарећи техничком напретку, посебно у време од 1970. до 1975. године, све више се налазе у употреби хидрофори. Тако, на пример, село Винарце према последњем попису има 150 хидрофора, Печењевце око 40, Косанчић преко 150, Брза 25 итд.

Међутим, сеоска насеља која у својој непосредној близини имају јаке изворе (Бабичко, Гајтан) користе их тако што воду доводе у домаћинства пластичним цјевима. Ту се користи слободан пад воде, док у изградњи резервоара учествује читаво село, од-

носно сви они који су у могућности, због локације терена, да га користе.

Село Гајтан налази се на таквом терену, гдје има много извора здраве питке воде, те појединачно свако домаћинство користи по неки од њих.

Прохтеви села из године у годину расту, што се огледа у томе да домаћинства теже да уведу воду не само у двориште, већ и у саму кућу, а када је већ имају онда је употребљавају и за купатила. Није риједак случај да у приградским насељима скоро свака новоизграђена кућа поседује и све санитарне уређаје. Примјера ради наводимо да у Винарцу 722 домаћинства имају око 350 купатила, у Печењевцу 650 домаћинстава — 300 купатила, Косанчићу 180 домаћинстава — 30 купатила, Брзи 300 домаћинстава — 30 купатила, Мирошевцу 280 домаћинстава око 60 купатила. Међутим, планинска насеља Бабичко и Гајтан, са својих 250 домаћинстава, имају приближно по 50 купатила.

Са увођењем воде по кућама јавио се и проблем отицања отпадних вода. Ранијих година она се провизорним каналима одводила ван куће у слободан простор. Питање канализације ни у једном сеоском насељу није решено, нити је пак то даљна перспектива села. Напреднија домаћинства, проблем отпадних вода решавају копањем септичких јама у близини куће. Уколико се бунарска вода не користи, онда се они прекривају бетонским плочама и у функцији су септичких јама (Винарце, Печењевце).

Данас је електрична енергија заступљена у свим, па и у најзабаченијим селима. Скоро да нема домаћинства да није електрифицирано и не користи благодети које му пружа електрична енергија. Изузетак у овом погледу је село Гајтан, у коме само неколико домаћинстава није електрифицирано, због удаљења од електричне мреже.

Овом приликом наводимо временске периоде када су испитивана насеља електрифицирана: Винарце — 1951. године, Печењевце — 1957. године, Косанчић — 1960. године, Брза — 1956. године, Гајтан — 1974. године, Бабичко — 1956. године. Мирошевце је имало електричну струју још 1945. године, с тим што је коришћена динама из млина Теокаревића и напајала струјом оближњих око 100 домаћинстава. Од 1950. године извршена је реконструкција те мреже, те се преко трафостаница електрифицирало читаво село.

Уочава се да село прихвата и користи сва техничка средства која служе за уздизање културног нивоа њихових житеља. Тако из године у годину нагло се повећава број радио пријемника, касетофона, телевизора, веш-машина, фрижидера итд. То се може јасно да види по добивеним подацима:

Тако, на пример, село Винарце поседује 450 до 500 телевизора од којих је десетак у боји, веш-машина око стотину, у Печењевцу, 350 телевизора, у боји око 12 и око 50 веш машина. У Косанчићу преко 60 телевизора и око 50 веш-машина и 50 шиваћих машина. У селу Гајтану има око 100 телевизора а свака десета кућа има машину за прање веша и 60 штрикаћих машина. Село Брза има 100 телевизора — три у боји, 20 веш-машина. Бабичко — 100 телевизора, два у боји, 200 фрижидера, 10 веш-машина, 30 штрикаћих машина, 12 трактора и више моторних тестера за резање дрва. Мирошевце има преко 100 телевизора, 20 у боји и око 80 веш-машина.

При овоме треба напоменути да са развојем транзисторске технике и радио апарата, скоро да нема домаћинства које их не поседује.

Све ове чињенице непобитно указују да је село закорачило крупним корацима у савремени живот и да се у вези са тим култура становања рапидно мијења.

Традиционална пољопривредна производња добија нове токове. Село прати тржишне потребе града и оријентише се према њима. Тако имамо много случајева где се запоставља једна грана привреде на рачун друге гдје су улагања и рад мањи, а приходи већи. Као примјер можемо узети да се већина села оријентише на производњу јагода, малина, шљива, лука, пасуља, ораха и томе слично, док су житарице као и виногради донекле запостављени. Сточарска производња иде у смислу повећања производње млијека и млијечних производа док се знатно мање на индивидуалним газдинствима гаји стока за тов, због релативно скупе сточне хране.

Многа села оријентишу се на кооперацију са пољопривредним комбинатима који им директно у селу откупљују производе. На тај начин село не

губи време око пласмана својих производа на тржишту.

Овом приликом на основу досадашњег рада, који смо пратили на терену, може се утврдити следеће:

Јасно се уочава близина и утицај града, индустријски центри видно утичу на преображај ових села, нарочито у погледу промјене занимања, а са тим у вези и начина живота, културе становања — градње кућа, набавке намјештаја и друго.

Миграциона кретања сеоског живља из године у годину не јењавају и на тај начин село релативно брзо усваја све навике мијењајући своју физиономију и културу становања.

Radmila Stojanović

LES CHANGEMENTS DANS LES BANLIEUES QUI RÉSULTENT DU DÉVELOPPEMENT DE LA VIE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE

Observant la vie des habitants des banlieues dans la commune de Leskovac, l'auteur se rend compte des changements importants. En effet, sous l'influence permanente de la ville et de l'industrialisation, la vie de la population, des banlieues change. Les différences concernant la culture et le vêtement de la population, ainsi que la manière de gagner en travaillant. Les changements se font aussi remarquer dans la construction des maisons. A tout prendre, la vie des banlieues ressemble de plus en plus à celle des villes et s'écarte de celle de villages.

УДК 338.47 (497.11)

Првољуб Павићевић

Карактеристике саобраћаја и саобраћајних веза између Лесковца и околине

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Лесковац је највеће градско насеље на југу Србије. Он је у време последњег пописа становништва, из 1981. године, имао на ширем градском подручју близу 70.000 становника и после Београда, Ниша и Крагујевца заузимао четврто место међу градским насељима уже територије СР Србије. Седиште је највеће општине Јужноморавског региона (у чијем је саставу 13 општина) и једне од највећих у Републици, у којој живи око 170.000 становника. Лесковац је, истовремено, и административно-политички центар Региона, чија је површина 6.291 км² и коју насељава преко 500.000 становника.

И своју релативно рану појаву и свој даљи раст и развој Лесковац дугује двема групама чинилаца: морфо-тектонском склопу тла и свом изванредно повољном саобраћајном положају.

Богата и пространа котлина, на једној, и њен планински обод, на другој страни, као екстремно постављене природно-производне средине, наметале су и потребу за формирањем одговарајућег центра за размену ових производа. Такву функцију, ширег центра размене, доста рано, преузима Лесковац, у коме се стичу и укрштају сви путеви који полазе са овог простора. Што се самог саобраћајног, и уопште, географског положаја тиче, њега, пре свега, одређује положај овог насеља на кичменом, моравско-вардарском коридору али и његови укрштаји са трансверзалним саобраћајницама и силазним путевима окружујућег, планинског обода. Он се, чак, није битно мењао кроз читав историјски период. Наиме, ова је територија увек имала важну саобраћајно-транзитну функцију. Чак и онда када су робни токови, у турско време, ишли попречним, караванским путевима.

У овој резултанти треба тражити и одговор на његов континуирани успони развој и његову ширу функцију у односу на окружујућу територију.

Праћењем територијалног домета појединих његових функција — као насеља са концентрацијом функција вишег па и највишег реда, долазимо до закључка да је Лесковац готово кружно, на удаљености од 16—21 км, формирао прстен градова—сателита, величине од 3.500 — 12.000 становника. Развој индустрије у овим насељима, углавном у послератном периоду, учинио је да се заустави притисак силазних миграционих струја на сâм град. Размештени још и по ободу Лесковачке котлине — на додиру двеју већих морфолошко-производних средина, ови градови су у функцији микро-центара ове размене. Са преносом још и дела центричних функција, Лесковац је успео да умногоме заустави процесе механичких прелива, мада су они и данас (због привредне неразвијености његове шире гравитације) доста изражени.

У директној гравитацији Лесковца су општине Власотинце, Лебане и Бојник, са којима се и граничи, а затим и Црна Трава (преко Власотинца) и Медвеђа (преко Лебана).

Због низа сложених процеса, који су продукт гравитационо-функционалних односа, и овај град и његов окружујући простор представљају веома значајну савремену појаву. Ово тим пре што се ту ради о једном комплексном подручју, веома специфичном по испреплетености бројних природних и друштвених чинилаца. — Према категоризацији проф. др Јована Илића (1, стр. 179—180), Лесковац са својим гра-

витационо-функционалним подручјем требало би да припада трећој групи функционалних подручја. Међутим, према територијалном домету појединих њихових функција, али и низу других карактеристика — са функцијама највишег реда (рецимо, просторно протезање до међудржавне, југословенско-бугарске границе, на једној, и границе уже територије СР Србије са САП Косово, на другој страни, даље, ту је и један број високошколских институција — Технолошки факултет, две више школе, Вуларски институт, снажан здравствено-стационарани центар, са свим специјалистичким службама, специјализована привреда од значаја за снабдевање ширег гравитационог простора, велетрговина, Међународни сајам текстила и текстилних машина, банке, затим његова шира административно-политичка функција, као средиште Региона, и др.), он је и са многим карактеристикама насеља из четврте групе.

У овом раду акценат је на саобраћајно-географском аспекту ових односа, који је у функцији покретачког, моторног дела садашњег и даљег развоја и овог града и његовог ужег и ширег гравитационо-функционалног подручја.

2. САОБРАЋАЈНО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Лесковац је формиран на месту укрштаја важних група путева: уздужних, који воде моравско-вардарским правцем, и попречних, који за пролаз користе долине реке Јабланице и Власине. Кроз време, зависно од војно-политичких прилика, већу саобраћајну важност имали су час уздужни а час попречни путеви, али је Лесковац и у једном и у другом случају остајао на главним правцима комуницирања.

Па ипак, најчешће коришћен, и по својој широј саобраћајној функцији најзначајнији, био је пут који је пратио ток Јужне Мораве и спајао север са југом.

Од Лесковца су у правцу севера водила два подједнако важна пута. Први је преко Ниша а други преко Прокупља и Крушевца спајао ове крајеве са Београдом, с тим што су до Ниша водила два пута. Један је ишао десном обалом Јужне Мораве, док је други, преко Печењевца и Мрамора, излазио на пут Приштина—Прокупље—Ниш и њиме, даље, настављао до овог важног раскршћа. Први је за пролаз користио високу, већ фиксирану обалу Мораве, успутно спајајући и бројна насеља поређана дуж самог обода котлине, и најстарији је пут на овом правцу. То је и разумљиво, када се има у виду да је Лесковачко поље, у то време, било пуно мочвара, испресецано још и токовима река, и зато тешко проходно.

Од Лесковца према Врању и даље на југ водила су такође два пута. Први је за пролаз користио Грделичку клисуру, док је други пратио ток реке Ветернице.

Ови путни правци били су кроз стари и средњи век обезбеђивани низом градова и кула, чији се остаци могу видети и данас.

Сем уздужних, од веома велике важности били су и попречни путни правци. Посебно у време Турака.

Лесковац је преко Лебана и Медвеђе био спојен са Приштином и другим градовима Косова и Метохије и тим је путем, као и путем преко Прокупља, одржавао везу са Дубровником и другим приморским градовима. Долином реке Власине ишао је, опет, пут који је настављао почетни правац и био најкраћа веза са Софијом и Цариградом. Једна од варијанти овог правца (сем оне која је излазила на Пирот, и настављала према Софији) пролазила је кроз тада познати сточарски и рударски крај Црне Траве и Власине и служила је за размену ових производа са Истоком.

Пред крај турске владавине Митхад паша је изградио пут од Ниша до Врања и од Лесковца до Пирота. Њиме је Грделичка клисура добила поново у важности, јер је до тог времена саобраћај углавном ишао долином реке Ветернице. Били су то, за оно време, најквалитетнији путеви у овом делу земље.

После ослобођења ових крајева од Турака (1877. године), године 1886. на овом правцу изграђена је и железничка пруга. Она је значила и један нов квалитет у ширим контактима овог простора са осталим светом (2).

Иначе, до завршетка другог светског рата, мрежа друмских саобраћајница била је у овом делу земље у знаку макадамских коловоза, лоше одржаваних и спорих, тако да је ова врста саобраћаја имала тек другоразредну улогу. Односно, друмски саобраћај је имао за задатак да споји насеља на окружујућем простору са најближом железничком станицом.

Од времена завршетка трансјугословенске, трансевропске па и међуконтиненталне друмске саобраћајнице „Братство-јединство“, 1963. године (она је у овим крајевима завршена и предата саобраћају 1960—61. године; 3, стр. 99), на нашем кичменом, моравско-вардарском правцу, улога друмског саобраћаја се битно мења. Од тек комплементарне, секундарно значајне, он постаје водећа саобраћајна грана Југославије. А на овом месту, ова магистрала је у функцији сливне саобраћајнице, према којој је усмерена читава мрежа друмско-саобраћајних линија из ниже категорије путева, која се управо у Лесковцу улива у кичмени, међународно значајни саобраћајни проток.

Трансјугословенски пут „Братство-јединство“ има на овом делу трасе и рокадне варијанте праваца. На потезу Ниш—Лесковац њу прати регионални пут са савременим коловозним застором (осавремењеном трасом ранијег пута на главном, лонгитудиналном правцу), док се јужно од Лесковца могу користити чак два варијантна правца. Први води преко планине Кукавице, кроз потпуно нов, свеж, природни амбијент и избија на Врање, док други, источни правац иде нешто дужим али такође атрактивним путем — на Црну Траву и Власинско језеро и укључује се у почетни смер кретања у Владичином Хану. Према. др М. Павићевићу , коефицијент одступања од основног, магистралног правца овог пута — који уводи транзитно-туристички проток у високопотенцијални простор Власинске површи је 2,34, док је исти код западне варијанте правца 0,93 (4, стр. 8—9). Односно, пут кроз планину Кукавицу краћи је за 10 км — на потезу Лесковац—Врање, од дужине овог међуудаљења мереног на магистрали.

Са гледишта транзитно-туристичких кретања ове две рокадне варијанте праваца, као и сâма Гделичка клисура, кроз коју на овом делу трасе води магистрала, нуде природни заустављни пункт за краћи или дужи предах и одмор, великих потенцијалних могућности (4, стр. 4—9).

Међународна ознака овог пута је Е-75.

Такође у категорији магистралних путева (са ознаком М-9) је и трансверзални пут који правцем Приштина—Медвеђа — Лебане — Лесковац—Власотинце—Пирот спаја Косово са Поморављем и даље са Бугарском, односно, као једна од варијанти трансбалканске магистрале (4. стр. 9—10), јадранско са црноморским приморјем. — Или, прецизније, од Лесковца у правцу Бугарске воде три варијанте пута. Прва је ова коју смо пратили, која га повезује са Пиротом и Димитровградом (у односу на правац преко Ниша и Беле Паланке она скраћује ова комуницирања за једну трећину), друга се од овог правца одваја код Свође и преко Црне Траве избија на Власинско језеро, где један део пута код граничног прелаза Стрезимировци продужава у Бугарску док други наставља према Босилеграду и код овог места, новим граничним прелазом, такође улази у суседну Бугарску.

За разлику од друмског саобраћаја, железничка пруга је и после готово стогодишње експлоатације остала једноколосечна и спора, посебно када се ради о њеном пролазу кроз Грделичку клисуру. Радови на електрификацији ове пруге завршени су 23. новембра 1974. године (3, стр. 135).

Лесковац је од Ниша удаљен 45, од Београда близу 290 км, у правцу севера, док је од Скопља, у правцу југа, удаљен 160 км.

3. ГРАВИТАЦИОНО-ФУНКЦИОНАЛНИ ОДНОСИ

На формирање ове гравитационо-функционалне, географске целине од пресудне важности биле су две групе чинилаца:

— центрични положај Лесковца у овој просторној и плодној котлини, према којој је, у размени својих производа за равничарске, ратарске, био веома рано упућен њен планински обод, и

— његова функција улазно-излазног чвора на магистралне линије друмског и железничког саобраћаја.

Концентрација функција вишег, високог и па и највишег реда, и прерастање Лесковца у — за ове прилике, метрополитско насеље, доћи ће, кроз време, све више до изражаја. У његовој широј гравитационој зони је данас шест општина (Лесковац, Власотинце, Лебане, Бојник, Медвеђа и Црна Трава), чија је укупна површина 2.771 км². На њој је у време последњег пописа становништва живело 262.613 становника, у 336 насеља (8, стр. 600-02).

Лесковац је релативно рано почео да формира индустријско-производни басен, изградњом (у селу Стројковцу, касније у Вучју, Грделици) и касније дислокацијом једног броја фабрика, или погона, у околна места, чији се почеци везују за крај прошлог, XIX века. Читав овај процес добија нарочито у интензитету у условима социјалистичке изградње земље, по завршетку другог светског рата. Тада долази до нове прерасподеле дела његових центричних функција, посебно у сфери индустријско-производних активности.

Индустријализација насеља у његовом окружењу значила је само јаче наглашен наставак раније почетког процеса формирања градова—сателита, који се као какав заштитни прстен — са силазне миграционе струје које полазе са планинског обода, формира око овог насеља.

На другој страни, и ова насеља, смештена на важним силазним правцима, на самом додиру већих природно-морфолошких, производних средина, формирају своје, микро и мезо гравитационо-функционалне зоне, чиме је почео и процес групног уређења градова на овом подручју. — Односно, поред Вучја и Грделице, то су још и Власотинце, Лебане и Бојник, у њиховом залеђу и Медвеђа и Црна Трава, а у сличној функцији треба ускоро очекивати и Печењевце, односно Брестовац. Последња два насеља, као и Вучје и Грделица, нису општински центри (они су у склопу општине Лесковац), тако да део административно-управних функција није у оној мери изражен као код оних која се развијају као седиште општина, али је зато њихова индустријско-производна, културно-образовна (Грделица и Вучје имају, на пример, средње школе), здравствене и друге функције такође наглашена.

4. МРЕЖА ПУТЕВА И КЛАСИФИКАЦИЈА ПУТНИХ ПРАВАЦА

Према широј саобраћајној важности али и значају у дневним контактима Лесковца са окружујућом територијом, све улазне путеве у ово насеље можемо поделити у две веће групе.

Прву чини сам трансјугословенски пут „Братство-јединство", о чијем је ширем саобраћајном значају већ било речи. У овој прилици, за ово подручје, још и са допуном да је он у функцији централне сабирнице-разделнице мреже путева из ниже категорије, која се управо у овом саобраћајном чвору, у Лесковцу, улива и укључује у даљинске транспортне токове. Али, ова је магистрала истовремено значајна и за тзв. изворно-циљна кретања, дневних миграната, на уздужном правцу комуницирања, чији је генератор сам Лесковац.

Другу групу путева чине магистрални пут М-9 (Приштина—Медвеђа—Лебане — Лесковац — Власотинце—Пирот) као и група регионалних али и локалних путева, готово кружно распоређених, који повезују Лесковац са његовим гравитационим залеђем. Придржавајући се постојеће категоризације (о магистралним и регионалним путевима), у овој групи разликујемо седам путних праваца, односно: из правца Власотинца, Ступнице, Брестовца, Бојника, Лебана, Вучја и Грделице. Али, ту су и путеви у нижој, локалној категорији на којима се такође одвија значајан промет и који су од виталне важности за дневна снабдевања тржница Лесковца пољопривредним производима.

Међутим, према њиховој гравитационо-функционалној важности они се међу собом и квалитативно и квантитативно веома разликују. Зато их и треба, пре осталог излагања, издвојити у следеће четири групе:

Прву групу путева чине правци који као рокадне саобраћајне варијанте прате трасу Аутопута смером север-југ и спајају Лесковац са Печењевцем и Брестовцем, у једном, и Грделицом и Предејанем, у другом правцу.

За разлику од осталих, ови путни правци пружају најсигурније податке о промету који као гене
и привлачи Лесковац. До оваквог закључка долазимо на основу чињеница да у структури овог промета није садржан и транзитни проток, који је иначе присутан у структури саобраћаја на осталим правцима. Ово из тог разлога што за тзв. даљински и други транспорт, који иде у друге правце, насеља дуж ових саобраћајница могу да користе знатно бржи и експлоатационо-технички много ефикаснији Аутопут — са којим су ова насеља повезана одговарајућим саобраћајним петљама, или железничку пругу. Чак, део изворно-циљних кретања, као и робних токова, у спојевима са Лесковцем, преусмерен је на коришћење ових, бржих — или јефтинијих, магистралних саобраћајница.

Другу групу путева, готово екстремно постављене према првој, чине правци према Лебану и Власотинцу.

На овој групи путева, у категорији магистралних саобраћајница, транзитни проток је највише изражен. Ту, чак, можемо разликовати две врсте транзита. Први је онај који из групе даљинских превоза иде из Лесковца, или према њему, до циљних тачака ван ове гравитације, и други који полази из индустријских данас већ издиференцираних насеља — каква су Лебане и Власотинце, или из других успутних места (када су у питању пољопривредни и други производи), и настављају до одговарајућих исходишта, и обратно. Са овим превозом, као са транзитним протоком, мора се рачунати чак и у случајевима када се они завршавају на лесковачкој железничкој станици, као месту промене транспортера, где се врши нужни укрцај—искрцај.

Трећу групу путева чине правци према Вучју и Бојнику.

На овим путним правцима искључен је транзитни проток чије би полазне и завршне тачке биле ван ове гравитације, иначе присутне у другој групи путева. Ово из тог разлога што се ту ради о готово једносмерним спојевима поменутих насеља са Лесковцем. Међутим, у укупној структури робних токова присутан је и транзит, сировина и готових производа, који иде према индустрији ових насеља, или од њих, и, најзад,

четврту групу путева чини путни правац Лесковац—Братмиловце—Манојловце—Ступница, односно правци који спајају Лесковац са другим сеоским насељима у његовом окружењу — путевима из ниже, локалне категорије.

На крајевима ових линија, као ни у успутним местима или местима која се уливним путевима, из ниже категорије, укључују у овај правац, нема ни једног насеља у коме је развијен било који облик индустријске прераде. То значи да овде не треба рачунати са транзитом из ове производне сфере. Међутим, део робних токова — који иде ка Лесковцу, може да буде намењен другим тржиштима, тако да се са одређеним учешћем транзитни робни токови (тржних вишкова из пољопривреде), у укупној структури, могу да појаве и на овим правцима (9).

Иначе, ради потпунијег увида у ове прилике, и бољег праћења овог промета, веома важан је и податак да су сви ови путеви са добро одржаваним, савременим коловозним застором.

Најраније осавремењен био је пут који је спојио Лесковац са Вучјем. Он је грађен у периоду 1958—63. године и укључен је у експлоатацију у време када је завршен — на целој дужини трасе, и предат саобраћају наш најзначајнији, трансјугословенски пут „Братство-јединство“ (20. октобра 1963. године; иначе, деоница Аутопута од Малошишта до Грделице завршена је 1960. а Грделица—Скопље 1961. године — 3, стр. 99).

То је, истовремено, и најбоља илустрација важности овог правца.

Године 1965. завршен је и савремени коловозни застор (асфалт—коцка) на путу до Лебана (у периоду 1970—81. године и до Тулара, до границе према АП Косово, с тим што је пут Медвеђа—Мађедонце—Сијаринска Бања завршен 1972. године, а 1963—67. године и пут до Власотинца. Деоница Власотинце——Своће завршена је тек 1980. године, док је савремени пут из овог правца стигао до Црне Траве наредне, 1981. године. (Овај пут је на потезу Дарковац—Црна Трава био завршен 1978. године али је због веома тешког терена, на делу пута Своће—Дарковац — значи, на целој дужини трасе, завршен и предат саобраћају тек 1971. године). — Овде треба напоменути да је Црна Трава из правца Владичиног Хана — Сурдулице—Власинског језера спојена са Аутопутом нешто раније, 1976. године.

Пут према Бојнику завршен је 1969, до Ступнице 1978, а до Брестовца 1979. године, док стари пут према Грделици још увек није добио савремени коловоз на читавој дужини трасе (10).

5. КРЕТАЊЕ ГЛОБАЛНОГ ТРАНСПОРТА НА МАГИСТРАЛНИМ И РЕГИОНАЛНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА

Праћењем података о саобраћају на путевима из 1979. године (11. и 9) долазимо до материјала о оптерећености ових линија и структури возила у саобраћају. Самим тим ови подаци указују и на експлоатационо-превозну вредност, на важност појединих праваца и њихов значај у дневним миграционим кретањима и кретањима робних токова, у једном и другом правцу.

5. 1. Трансјугословенски пут „Братство-јединство“

Упоређен са просечним дневним оптерећењем на сектору Београд—Ниш, од 14.516 воз./дан, део трасе од Ниша до Лесковца показује релативно мање саобраћајно оптерећење, с тим што је деоница Ниш—Брестовац — са 13.792 воз./дан, са заостајањем у оптерећењу од само 4,99%, док је оно знатно израженије на деоници Брестовац—Лесковац — са просечно 11.893 воз./дан, и износи 18,06%. Или, укупно смањење на овом споју (Ниш—Лесковац), са просечним прометом од 12.909 воз./дан, износи 11,07%.

Међутим, за праћење гравитационо-функционалних сфера, пре свега Ниша и Лесковца, од посебне су важности подаци о структури возила. Да бисмо ове односе могли боље да пратимо, дајемо упоредну табелу броја возила и њиховог процентуалног учешћа на поменутим секторима-деоницама у 1979. години, односно:

број возила:

сектор-деоница	укупно	путнич. аутомоб.	аутобуси	теретна возила
Београд—Ниш	14.516	9.867	605	4.044
Ниш—Брестовац	13.792	8.824	887	4.081
Брестовац—Лесковац	11.893	5.967	612	5.314
Ниш—Лесковац	12.909	7.495	759	4.655
Лесковац—Предејане	8.625	4.362	383	3.880

проценат учешћа:

Београд—Ниш	100,00	67,97	4,17	27,86
Ниш—Брестовац	100,000	63,98	6,43	29,59
Брестов.—Лесковац	100,00	50,17	5,15	44,68
Ниш—Лесковац	100,00	58,06	5,88	36,06
Лесковац—Предејане	100,00	50,57	4,44	44,99

Из података дâтих у табелама, и бројем и процентом веома оштро издваја се увећано учешће теретних возила на улазно-излазним деоницама Лесковца. Док је, на пример, ово учешће на деоници Ниш—Брестовац готово на нивоу просечних стања сектора Београд—Ниш, дотле овај промет бележи скоковит раст на деоници Брестовац—Лесковац. Или, прецизније, он је за 1.233 воз./дан већи него на претходној деоници, а упоређен са истим на сектору Београд—Ниш — за чак 1.270 возила. Значи, оптерећење теретним возилима у просечном дневном току било је на деоници Брестовац—Лесковац за готово једну четвртину веће него на деоници Ниш—Брестовац, односно на сектору Београд—Ниш (23,20, односно 23,90%). — Напоменимо и то да је на делу трасе од Ниша до Лесковца број теретних возила био за просечно 611 воз./дан или за 13,13% већи од истог на сектору Београд—Ниш.

Из ових података није тешко извући закључак да је поред веома високог учешћа транзита, домаћег и међународног — који је, иначе, неспоран, овај део трасе трансјугословенског пута искоришћен и за комуницирање од знајчаја за снабдевање Лесковца, у његовим дневним контактима са окружујућом територијом.

Ови подаци добијају посебно у важности упоређени са оним на деоници која почете робне токове наставља у правцу југа. Односно, број теретних возила на деоници Лесковац—Предејане мањи је чак за 1.434 воз./дан или за 26,99%. — А то, истовремено, значи да је са гледишта дневног снабдевања Лесковца, учешће тржних вишкова из пољопривреде из правца Печењевца и Брестовца далеко веће од истог из правца Грделице.

Процентуално учешће теретног саобраћаја у зони Лесковца, у укупној структури возила, износило је око 50%, док је на осталим секторима-деоницама оно сведено на тек око једне трећине.

5. 2. Остали магистрални и регионални путеви

У овој групи путева, за разлику од промета на Аутопуту, можемо пратити кретање и моторног и мешовитог саобраћаја. Са гледишта кретања дневних миграната, и посебно робних токова, од значаја за снабдевање града, они су од изузетне важности, мада се, видели смо, не сме занемарити ни промет који се у овим комуницирањима одвија Аутопутом.

Према подацима о бројању саобраћаја на путевима из 1979. године, укупан промет моторних возила на седам посматраних праваца био је 15.225 воз./дан. Упоређен са одговарајућим прометом на првој деоници Аутопута у правцу Ниша (Лесковац—Брестовац) овај је био већи за 21,89% или за више од једне петине. Међутим, ако бисмо

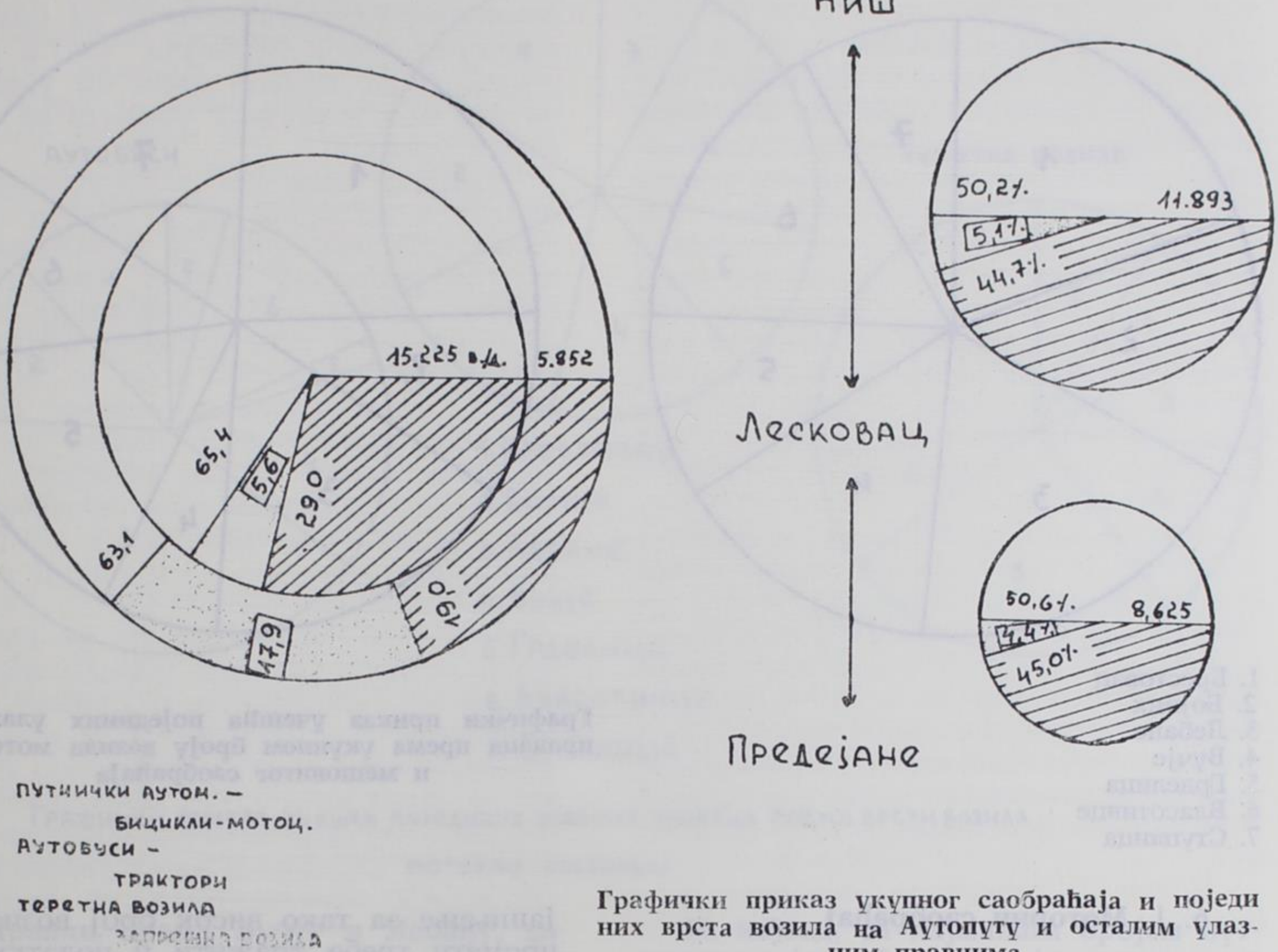

Графички приказ укупног саобраћаја и појединих врста возила на Аутопуту и осталим улазним правцима
Унутрашњи круг — моторни саобраћај
Спољни круг — мешовити саобраћај

— у праћењу робних токова, од првог одузели само разлику у деоничном оптерећењу броја теретних возила (1.233 воз./дан) и додали промету теретних возила (4.418 воз./дан) ове групе путева, долазимо до података да је овај већи чак за 27,78% или за близу једне трећине.

У структури моторног саобраћаја на овој групи путева путнички аутомобили учествовали су са 9.953 или 65,37%, аутобуси са 854 или 5,61% и теретна возила са 4.418 воз./дан или са 29,02%.

Ако овим подацима додамо и возила из групе мешовитог саобраћаја, од 5.852 воз./ дан, онда се овај број пење на просечно 21.077, што је за 9.234 воз./дан више од промета који је ишао Аутопутом. Или, био је готово два пута већи!

У структури мешовитог саобраћаја учешће мотоцикла и бицикла било је 3.693 или 63,11%, трактора 1.048 или 17,91% и запрежних возила 1.111 воз./ /дан или 19,98%.

Ако бисмо, опет, овај промет упоредили са прометом на Аутопуту у правцу Грделице, долазимо до података да је он већ и у моторном саобраћају већи за готово два пута, док је заједно са мешовитим већи за чак близу два- и по пута! — или за 12.452 воз./дан.

6. САОБРАЋАЈНО ОПТЕРЕЋЕЊЕ И СТРУКТУРА САОБРАЋАЈА НА ПОЈЕДИНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА

Према укупном саобраћајном оптерећењу, од седам уливних праваца које ћемо у овом делу текста пратити, више од осталих издваја се правац према Печењевцу и Брестовцу, са 4.297 воз./дан. Другу групу чине правци према Лебану и Власотинцу, са 3.821 односно 3.044 воз./дан, док се у трећој групи путева налазе правци према Бојнику, Вучју, Грделици и Ступници, са просечно 2.621 — 2.305 воз./дан.

Иначе, још једном, од укупно 21.077 воз./дан, на моторни саобраћај отпадало је 15.225 а на мешовит 5.852 воз./ /дан. Процентуално изражен, овај однос укупне структуре возила на посматраних седам уливних праваца стајао је у пропорцији од 72,24 : 27,76%.

МОТОРНИ САОБРАЋАЈ:

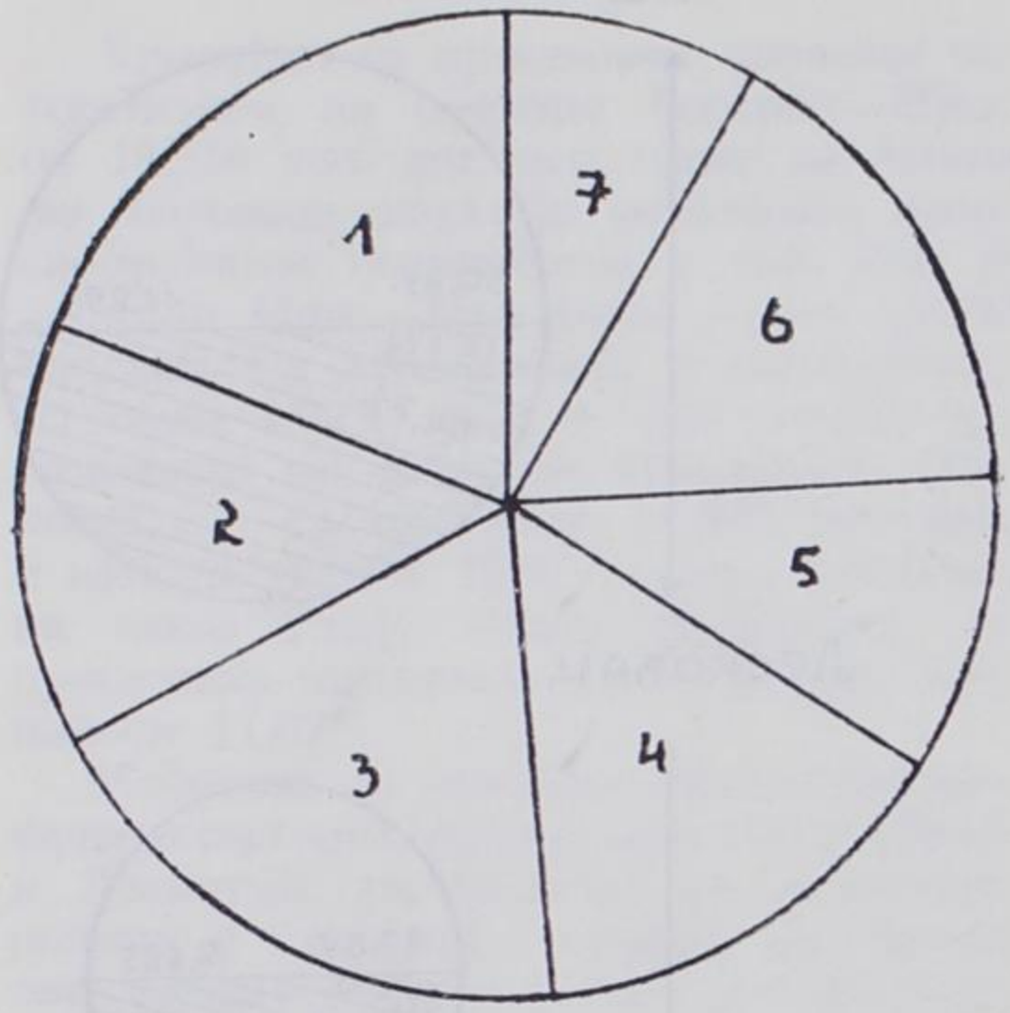

1. Брестовац
2. Бојник
3. Лебане
4. Вучје
5. Грделица
6. Власотинце
7. Ступница

МЕШОВИТ САОБРАЋАЈ:

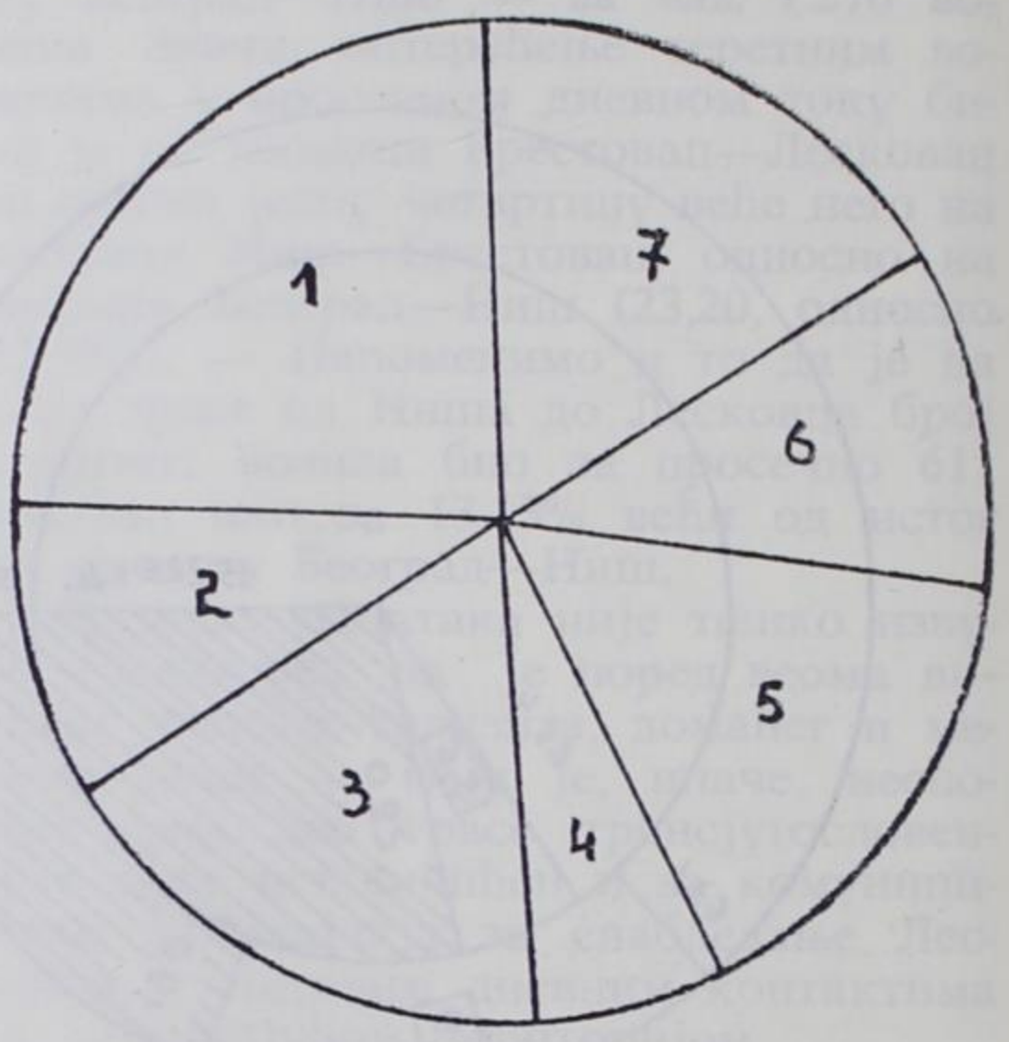

Графички приказ учешћа појединих улазних праваца према укупном броју возила моторног и мешовитог саобраћаја

6. 1. **Моторни саобраћај**

Структуру моторног саобраћаја на овим правцима можемо пратити у трима групама возила: путнички аутомобили, аутобуси и теретна возила.

7. 1. 1. **Путнички аутомобили.** — У укупној структури моторног саобраћаја учешће путничких аутомобила било је са далеко највећим процентом, од 65,37%. У посматраној години њихов просечни број био је 9.953 воз./дан. Упоређен са овим прометом на првој деоници према Нишу (5.967 воз./дан) он је већи за близу два пута, а у односу на правац према југу (4.362 воз./ /дан) чак и за више од два пута. — Када је у питању комуницирање на правцу север—југ онда треба и овде имати у виду релативно висок проценат експлоатационих преусмерења од спорије г, регионалног пута на знатно бржи и безбеднији Аутопут.

Према просечном броју ових возила, више од осталих издваја се правац према Власотинцу, са 1.897 воз./дан. Они у укупној структури моторних возила на овом правцу учествују са близу 79%, што је истовремено и највеће процентуално учешће на правцима које пратимо, и чине 19% — или једну петину, укупног броја путничких аутомобила на путевима ове групе. — Објашњење за тако висок број возила у промету треба тражити у податку да је Власотинце највеће градско насеље у групи градова-сателита у гравитацији Лесковца (са 12.170 становника) и веома израженом дневном миграцијом у једном и другом правцу.

На другом и трећем месту налазе се правци према Брестовцу и Бојнику, са по 1.600 воз./дан.

Међутим, треба одмах напоменути да, када се ради о правцу према Брестовцу, ови се подаци морају посматрати тек у њиховој реалативној вредности. Зато што највећи број путничких аутомобила користи за кретање Аутопут, уливима преко укључно-искључних петљи код Печењевца и Брестовца. На то, најзад, указује и процентуално учешће овог у укупном саобраћају моторних возила, које је једно од најнижих у овој групи путева — од само 55,31%.

Правац према Бојнику је, слично правцу према Власотинцу, са веома високим процентуалним учешћем путничких аутомобила, од 77,18%. То је и разумљиво, с обзиром на податак да су у питању чисто изворно-циљна кретања, без учешћа транзита, и без других, рокадних могућности комуницирања.

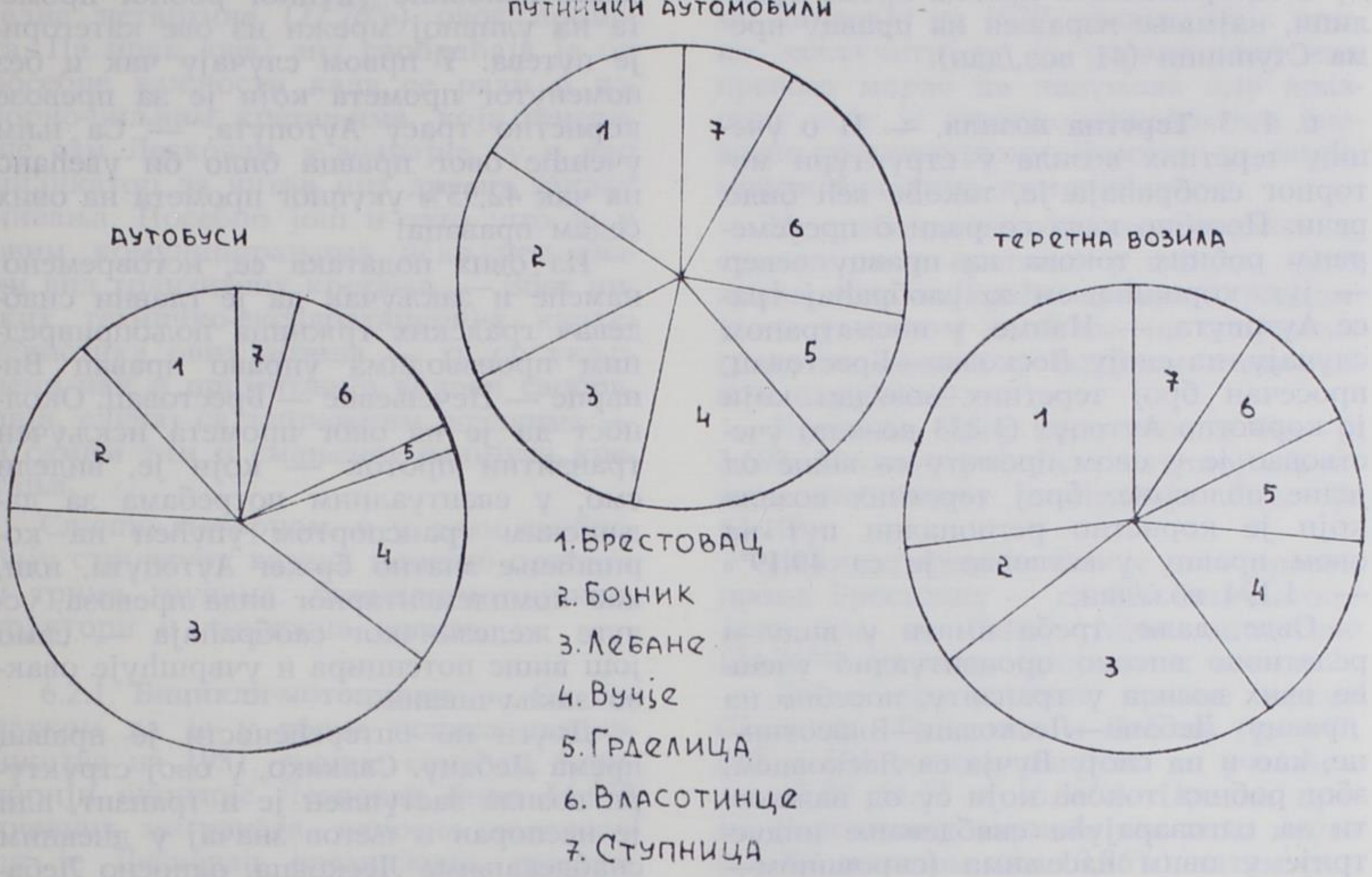

ГРАФИЧКИ ПРИКАЗ УЧЕШЋА ПОЈЕДИНИХ УЛАЗНИХ ПРАВАЦА ПРЕМА ВРСТИ ВОЗИЛА

МОТОРНИ САОБРАЋАЈ

Правци према Вучју и Лебану, са 1.493, односно 1.407 воз./дан, заузимају четврту и петту позицију.

Слично правцу према Бојнику, и правац према Вучју је у знаку веома наглашених изворно-циљних кретања, са једним од највећих оптерећења дневним мигрантима.

Правац према Лебану је са најмањим процентуалним учешћем путничких аутомобила у овој структури, од само 49,39%. Објашњење оваквих односа је у веома високом учешћу аутобуса у укупном броју моторних возила, посебно због спојне функције ове саобраћајнице (за одговарајуће везе са Приштином и, уопште, Косовом) и веома израженог транзита.

Због неквалитетног и још увек недовршеног савременог коловозног застора на читавој дужини трасе, на једној, и рокадних могућности — преусмерењем на Аутопут, или на коришћење железничке пруге, правац према Грделици заузима тек шесту позицију. Зато и ови подаци, слично оним за Брестовац, имају само релативну важност. — Односно, Ову саобраћајницу користи само један број сеоских насеља, у непосредној близини Лесковца, Просечан број воз./дан био је 1.080.

И, најзад, са најмањим бројем путничких аутомобила био је правац према Ступници, са само 876 воз./дан.

6. 1 2. **Аутобуси.** — Учешће аутобуса у овој структури — са просечно 854 воз./дан или са 5,61%, ни из далека не одговара правом стању ствари.

Наиме, већ и сам податак да правац према Лебану учествује са чак 40,52% или са 346 воз./дан — готово на нивоу овог промета на деоници Аутопута Лесковац—Предејане, указује на одређене аномалије, о којима је делом већ било речи.

Свакако, када је реч о Лебану, и, уопште, о овом правцу, подсећамо на податак о високом учешћу транзита, и већем броју пролаза из тзв. слободне вожње — према Сијаринској Бањи, посебно у туристичкој сезони, док је, опет, правац према Брестовцу (са 99 воз./дан) и нарочито према Грделици и Предејану — са само 17 воз/дан, сведен на готово симболично учешће због коришћења Аутопута.

Према Вучју, Власотинцу и Бојнику, са учешћем од 129—105 воз./дан, води доста уједначен саобраћај и ови правци чине другу групу путева, док је овај саобраћај — уз поменуту огра-

ду о оптерећености правца према Грделици, најмање изражен на правцу према Ступници (41 воз./дан).

6. 1. 3. **Теретна возила**. — И о учешћу теретних возила у структури моторног саобраћаја је, такође већ било речи. Посебно када се ради о преусмерењу робних токова на правцу север — југ, коришћењем за саобраћај трасе Аутопута. — Наиме, у посматраном случају, на споју Лесковац—Брестовац, просечан број теретних воз./дан који је користио Аутопут (1.233 возила) учествовао је у овом промету са више од једне половине; број теретних возила који је користио регионални пут на овом правцу учествовао је са 49,19% — 1.194 воз./дан,

Овде, даље, треба имати у виду и релативно високо процентуално учешће ових возила у транзиту, посебно на правцу Лебане—Лесковац—Власотинце, као и на споју Вучја са Лесковцем, због робних токова који су од важности за одговарајуће снабдевање индустрије у овим насељима (сировином—полуфабрикатима, у једном, и отпремом готових производа, у другом правцу).

Иначе, у структури моторног саобраћаја учешће теретних возила било је 29,02% или просечно 4.418 воз./дан.

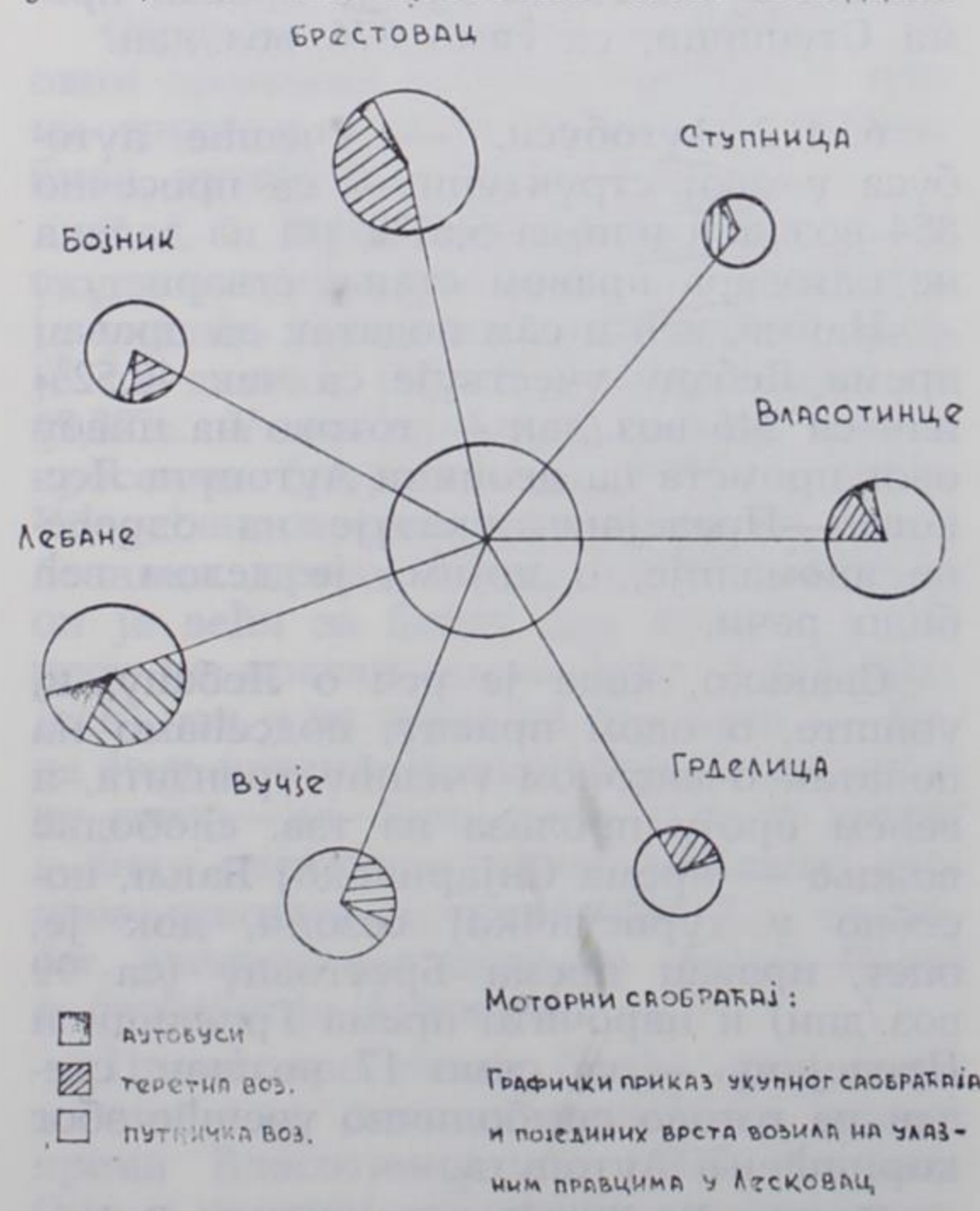

Гледано по појединим правцима, највеће учешће имали су правци према Брестовцу и Лебану, са учешћем од 27,02 односно 24,81% или са више од једне половине укупног робног промета на уливној мрежи из ове категорије путева. У првом случају чак и без поменутог промета који је за превозе користио трасу Аутопута. — Са њим учешће овог правца било би увећано на чак 42,95% укупног промета на ових седам праваца!

Из ових података се, истовремено, намеће и закључак да је главни снабдевач градских тржница пољопривредним производима управо правац Винарце — Печењевце — Брестовац. Околност да је из овог промета искључен транзитни проток — који је, видели смо, у евентуалним потребама за дальинским транспортом упућен на коришћење знатно бржег Аутопута, или, као комплементарног вида превоза, услуге железничког саобраћаја — само још више потенцира и учвршћује овакво закључивање.

Други по оптерећености је правац према Лебану. Свакако, у овој структури возила заступљен је и транзит, али је неспоран и његов значај у дневним снабдевањима Лесковца, односно Лебана. — Зато што се ту мора имати у виду и просторно међуудаљење ова два насеља (21 км), као и висок степен концентрације становништва на плодној алувијалној равни коју је формирала река Јабланица и зато претежно опредељење једног броја насеља на повртарску производњу. Део ових робних токова иде и према Лебану — смештеном на самом додиру двеју већих морфолошко-производних средина, коме је то и главни, па и једини правац снабдевања пољопривредним производима. А ту су још и, такође значајни, превози за потребе индустријске производње, како Лебана, и Медвеђе, тако и Лесковца.

Остали путни правци имају приближно једнако учешће, са осцилацијама од 13,22 (Вучје) до 8,33% (Бојник). Али, без сумње, сви они имају и своје место у дневним снабдевањима градских тржница Лесковца, с тим што ту ипак треба посебно издвојити правац према Ступници и Грделици (код последњег због сличних превозних преусмерења као и у случају Брестовца), и делом Бојника, на којима је учешће транзитних протока са готово занемарљиво малим процентом.

6.2. **Мешовит саобраћај**

Учешће мешовитог у укупном саобраћају на посматраној, уливној групи путева износило је тек нешто више од

једне четвртине (27,76%) овог промета. Па ипак, овај вид саобраћаја је од посебне важности када се ради о изворно-циљним кретањима, која генерише сâм Лесковац, а значајна су и као индикатор за читав низ других закључивања. Посебно још и зато што је у овим комуницирањима искључен сваки вид транзитних кретања. — Због нижих техничко-експлоатационих карактеристика ових возила — ту су укључени чак и примитивни видови саобраћаја, случај са запрежним возилима — и самим тим и смањеног радијуса кретања.

Слично моторном, и у овом саобраћају структуру возила можемо пратити у трима групама: бицикли-мотоцикли, трактори и запрежна возила.

6.2.1. **Бицикли-мотоцикли.** — Са податком да је у време пописа становништва из 1981. године само на територији општине Лесковац било 14.653 дневних миграната, односно податком да је Лесковац организовао градски саобраћај тек 1980. године — а да, опет, подаци о бројању саобраћаја на путевима које у овој прилици користимо датирају из 1979. године, није тешко закључити да је управо овај вид превоза морао да попуњава ону празнину коју је створио неадекватан превозно-организациони фактор у савременим видовима комуницирања.

Не треба ни посебно наглашавати да су код ових кретања у питању само краће, чак најкраће превозне релације — углавном до 5 км, на спојевима града са селима у његовом непосредном окружењу.

Просечан број ових возила био је 3.693. Њихово учешће у укупној структури мешовитог саобраћаја било је 63,10%.

Најоптерећенији био је опет правац према Брестовцу — са 896 биц.-мотоц./ /дан или са близу једне четвртине (24,26%) укупног броја ових возила.

Другу групу чине правци према Ступници, Грделици и Лебану (са 647, 612 и 604 возила, односно са учешћем од 17,52 16,57 и 16,36%). Правац према Власотинцу заузима тек пето место (са 401 возилом или 10,86%), затим следи правац према Бојнику, док је правац према Вучју имао најниже учешће — од само 5,58%.

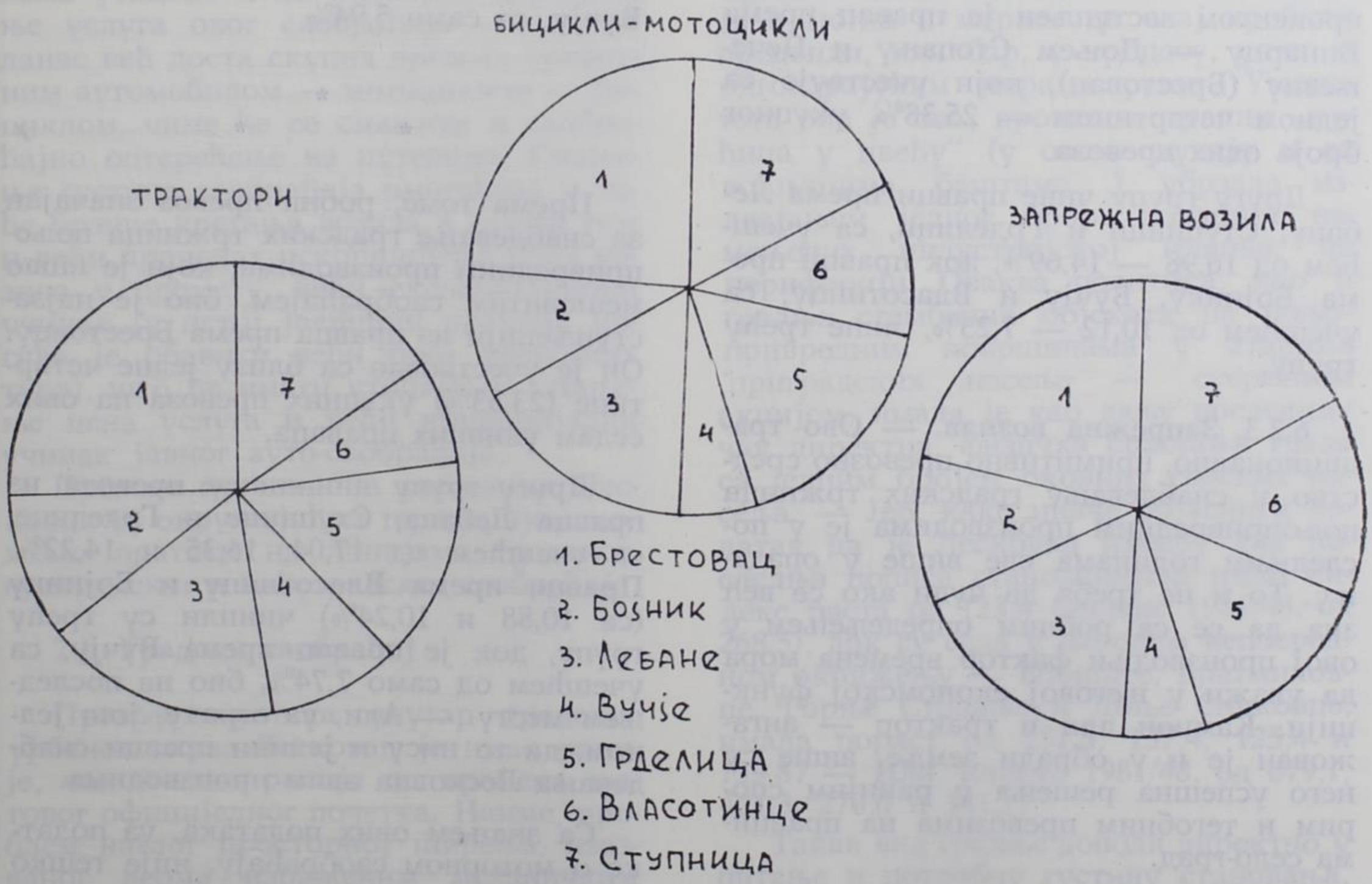

Мешовит саобраћај:

Графички приказ учешћа појединих улазних праваца према врсти возила

Међутим, сасвим је извесно да би ова слика била знатно другачија да су вршена одговарајућа мерења и на локалним путевима. Посебно на правцу према Бобишту, Богојевцу и на старом путу према Вучју. Јер, није случајно да ће управо до тих села, само годину дана касније, водити линије градског саобраћаја. Слично је и са путем према Мрштану.

6.2.2. **Трактори.** — Учешће трактора у укупној структури превоза мешовитим саобраћајем било је 17,90% или 1.048 воз./дан. И у овом случају, као и у превозу робе запрежним возилима, у овом броју није садржан промет који је према Лесковцу ишао путевима из ниже категорије, локалног значаја, на спојевима са селима у његовом непосредном окружењу.

Превози тракторима до градских тржница у Лесковцу су од посебног значаја за дневно снабдевање града пољопривредним производима. Они су већ и у посматраној, 1979. години успели да се изједначе са превозом запрежним возилима, што је од значаја за смањење потребног превозног времена и бржу циркулацију робе на овим правцима снабдевања.

И код ових превоза са највећим процентом заступљен је правац према Винарцу — Доњем Стопању и Печењевцу (Брестовац), који учествује са једном четвртином — 25,38%, укупног броја ових превоза.

Другу групу чине правци према Лебану, Ступници и Грделици, са учешћем од 16,98 — 14,69%, док правци према Бојнику, Вучју и Власотинцу, са учешћем од 10,12 — 7,25%, чине трећу групу.

6.2.3. **Запрежна возила.** — Ово традиционално, примитивно превозно средство у снабдевању градских тржница пољопривредним производима је у последњим годинама све више у опадању. То и не треба да чуди ако се већ зна да се са робним опредељењем у овој производњи фактор времена мора да уважи у његовој економској функцији. Камион али и трактор — ангажован је и у обради земље, више су него успешна решења у ранијим спорим и тегобним превозима на правцима село-град.

Учешће запрежних возила у мешовитом саобраћају било је 19,00% или 1.111 воз./дан.

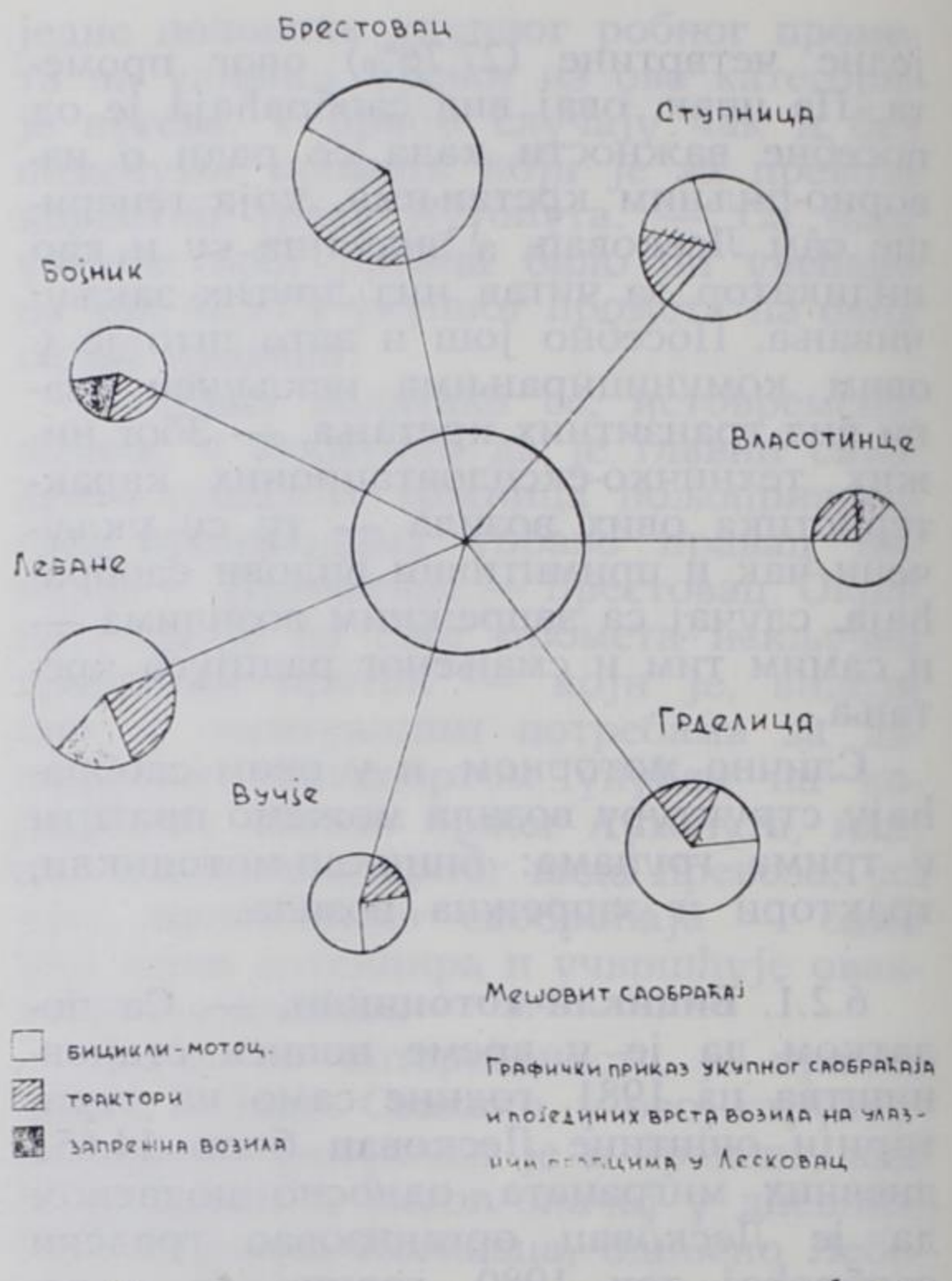

И код ових превоза најоптерећенији је правац према Брестовцу, са 21,78%. Другу групу чине правци према Лебану, Ступници, Власотинцу и Грделици (са учешћем од 16,36 — 13,77%), док је са најнижим учешћем правац према Вучју, са само 5,94%.

* * *

Према томе, робни превоз значајан за снабдевање градских тржница пољопривредним производима, који је ишао мешовитим саобраћајем, био је најзаступљенији из правца према Брестовцу. Он је учествовао са близу једне четвртине (23,53%) укупних превоза на ових седам уливних праваца.

Другу групу чинили су превози из правца Лебана, Ступнице и Грделице, са учешћем од 17,04, 16,35 и 14,22%. Правци према Власотинцу и Бојнику (са 10,88 и 10,24%) чинили су трећу групу, док је правац према Вучју, са учешћем од само 7,74%, био на последњем месту. — Али, уз ограду, још једном, да то нису и једини правци снабдевања Лесковца овим производима.

Са знањем ових података, уз податке о моторном саобраћају, није тешко утврдити и виталне, приоритетне правце даљег развоја приградског и градског саобраћаја.

7. ПРЕВОЗ ПУТНИКА АУТОБУСКИМ САОБРАЋАЈЕМ

Превозом путника јавним ауто-саобраћајем, пре свега на посматраној групи путева али и, за комуницирање на правцу север — југ, Аутопутом, Лесковац решава низ примарних, чак витално важних проблема. Међу њима се посебно издваја превоз радника и ђака од места становања до родног места, или школе, и обратно, као и проблем снабдевања градских тржница пољопривредним производима.

Од благовременог и превозно ефикасног јавног ауто-саобраћаја, са временским свођењем чекања превозног средства на најмању могућу меру, са увођењем у саобраћај већег броја тзв. зглобних аутобуса на превозно најоптерећенијим правцима — значајних за масовне превозе у шпицевима тражње (време одласка — повратка на посао, у школу), добиће се и на смањењу умора а тиме и већој производној ефикасности на радном месту, или у школи, на једној, и смањењу саобраћајног оптерећења на путевима, на другој страни. — Наиме, временска усаглашеност полазака превозних средстава јавног ауто-саобраћаја са временом почетка рада у радним организацијама и школама утицаће и на повећано коришћење услуга овог саобраћаја — уместо данас већ доста скупих превоза приватним аутомобилом — мотоциклом — бициклом, чиме ће се смањити и саобраћајно оптерећење на путевима. Смањење густине саобраћаја омогућава и веће брзине кретања возила а самим тим и већи проценат искоришћења ових возила у промету, већи експлоатациони учинак (у истој јединици времена могуће је обавити већи број превозних тура), што ће имати утицаја на смањење цена услуга и већи комерцијални учинак јавног ауто-саобраћаја.

Превозе путника на спојевима Лесковца са окружујућом територијом можемо пратити на линијама градског, приградског и међуградског саобраћаја.

7.1. Градски саобраћај

Превозе путника унутар градског урбаног ткива Лесковац је имао раније, чак знатно раније од времена његовог официјелног почетка. Наиме, проблем наглог просторног ширења, изазваног веома израженим механичким растом градског становништва, Лесковац је, у овом смислу, почео да решава линијама приградског саобраћаја, увођењем већег броја успутних стајалишта на њиховом пролазу кроз уже градско подручје.

Званичан датум почетка превоза градским саобраћајем је 4. фебруар 1980. године. Он је имао за задатак да повеже један број приградских насеља — и периферне делове града, са центром и да, истовремено, реши спојеве стамбених са индустријским рејонима, углавном концентрисаних у његовим северним и источним деловима.

У његове позитивне стране треба убројати и растерећење градских саобраћајница индивидуалним превозима и, нарочито, тзв. саобраћај у мировању. Са нафтном кризом, са осетним скоком цена бензина и његовим ограничењем у потрошњи, са скупим паркинзима — којих и иначе нема довољно у ужем градском центру, ово је, нема сумње, требао да буде значајан поен у решавању и друштвеног и личног стандарда становништва.

Међутим, он има и своја негативна обележја.

Прво, још од времена увођења стајалишта на линијама приградског саобраћаја, а посебно са овим, новим видом превоза, почиње процес готово неконтролисаног ширења града, чему је крива и сама Општина Лесковац. Она је и могла и морала да овај проблем предвиди, или бар, у процесу, уочи, и одговарајућим мерама реши. Уместо тога она је овај процес — градње „кућица у цвећу“ (у овом случају и са воћњацима, баштама...), убрзала издвајањем једног броја локација намењених индустријској градњи, на периферији. Оваква политика, као и градња стамбених објеката на пољопривредним површинама у атарима приградских насеља — сусретном акцијом, имала је као дању последицу чак директна, физичка срастања града са једним бројем околних сеоских насеља. — Јер, како иначе објаснити податак да је Лесковац између два пописа становништва имао индекс раста од 123,4 (индекс 1981/48. од 268,5), док су села у његовом непосредном окружењу — Бобиште, Братмиловце, Горње Стопање и Доње Синковце, имала пораст од 151,8, 137,4, 125,4 и 139,8? — Или, индекс 1981/48. од 679,1, 421,3, 270,0 и 341,1!

Такав вид градње доводи директно у питање и потребну густину становања, што је значајан експлоатациони чинилац, од кога зависи и рентабилност одржавања таквих линија.

Друго, учесталост ових полазака — са интервалима полазака од 1 ч., није адекватан потребама за овим видом комуницирања. Нарочито зато што не прати потреба за овим превозима; у потенцијалној маси корисника, у превозним шпицевима (време одласка — повратка са посла, из школе), према којима није ни временски ни организационо-технички (при чему треба подразумевати нове набавке и укључење у саобраћај великих, зглобних аутобуса, потребних у решењу масовних превоза) подешен, и

Треће, у питању је и доста висока цена превоза, нарочито на краћим превозним релацијама. Односно, она је, рецимо, иста за превоз до Бобишта, Винарца или неког другог приградског насеља, на дужинама од више километара, као и за превозе унутар града. Зато се и директно поставља питање: није ли то само нов организациони облик из категорије приградског саобраћаја?

Па ипак, и поред бројних недостатака, остаје и чињеница да је овај саобраћај од веома велике важности, како за превоз дневних миграната, на новим саобраћајним правцима, тако и за превоз неких пољопривредних производа до градских тржница. Он је, такође, и један од начина заустављања даљих притисака сеоског становништва — радно ангажованог у привреди—непривреди града, на долазак у Лесковац, и његов и иначе доста скромни стамбени фонд, или на његово даље просторно ширење (индивидуалном стамбеном градњом), чиме је формиран и нов заштитни прстен. — Јер, од овог времена, почиње и процес брзе изградње стамбених објеката у овим насељима, због ниже цене градње али и могућности бављења другим, допунским делатностима, пре свега из пољопривреде.

Свакако, остаје и закључак да и овај вид саобраћаја мора да прати повећање мобилности становништва, са нужним подешавањем на превозне шпицеве (праћењем дневних, недељних — викендних и годишњих неравномерности), да буде благовремен, брз и економски ефикасан.

Иначе, данас је у експлоатацији пет градско-саобраћајних линија, дијаметрално постављених.

Прве три линије отворене су 4. фебруара 1980. године. Прва спаја градско насеље Подрум (код јужне саобраћајне петље, на путу за Власотинце) са селом Винарце, друга Доње Синковце—Лесковац—Братмиловце и трећа Доњу Јајну—Лесковац—Бобиште. Прва и трећа имају по 20 а друга 21 стајалиште (12).

Овим линијама заједнички је пролаз Булеваром маршала Тита, што је од значаја за промену возила, или праваца, с тим што друга и трећа линија имају по четри а прва три заједничка стајалишта. Такође од значаја је и податак да сем већег броја стајалишта на пролазу кроз град, оне имају и по 3—6 стајалишта на пролазу кроз сеоска насеља.

Први поласци су у 5 ч., последњи у 23 ч., са укупно 19 полазака дневно, с тим што се недељом и државним празницима овај број своди на 8 код друге и треће и 9 код прве линије.

Четврта линија, на правцу Горње Стопање—Лесковац—Богојевце, укључена је у експлоатацију 15. децембра 1982. године, а пета — Рударе—Лесковац—Доње Стопање, 1. априла 1983. године.

И код њиховог постављања задржан је пролаз Булеваром маршала Тита, из истих разлога као и код претходних, с тим што са овима четврта линија има два а пета три заједничка стајалишта. Линија четири има 18 а линија пет 20 стајалишта.

Почетно и завршно време полазака, као и њихов укупан број, исти је као и код прве групе. Четврта линија, слично првој, има недељом и у време државних празника 9 полазака, док се, за разлику од осталих, у овим данима линија пет не одржава. — Она се, значи, може да користи само у радним данима и намењена је превозу радника и ученика.

Овде треба напоменути да су у сличној превозној функцији — када се ради о превозима унутар градског урбаног простора, и линије приградског саобраћаја, тако да се овај део превоза не може да издвоји (односно, он није посебно евидентиран у РО „Југекспрес“, у чијем је саставу и приградски и градски саобраћај; чак, они су у истом ООУР-у) од превоза на правцима приградских линија. Зато ће и укупан број превезених путника бити исказан заједно са овим превозима у приградском собраћају.

Иначе, сем недостатака о којима је већ било речи, ради повећања превозне ефикасности и, уопште, нивоа услуга овог саобраћаја, потребно је предузети још и низ других мера, орга-

низационо-техничке природе, међу којима су најважније: уређење аутобуских стајалишта ван коловоза (јер, заустављање—паркирање аутобуса затвара ток саобраћаја и формира превозне чепове; овај је проблем нарочито изражен у приградским насељима, где је ширина коловоза сведена на само 5,5 м), њихово обележавање (саобраћајним знацима и жутим линијама), изградња надстрешница, даље, изградња аутобуских окретница на почетно-завршним тачкама, смањење интервала полазака — посебно у шпицевима превоза, као и низ других мера које су од значаја за повећање потребног стандарда ових услуга. Такође се намеће и питање ликвидирања недељних неравномерности (односно, све ове линије морале би да имају исти број полазака и у радним данима и недељом и празницима, када је чак и повећана мобилност ових корисника), ту је већ акутно и питање отварања нових линија (рецимо, према Турековцу, Богојевцу и сл.), односно, у летњој, купалишној сезони њихови продужеци до таквих, рекреативних површина, и већ формираних излетничко-забавних пунктова (на пример, линију која иде до Братмиловца наставити до Манојловца, до Јужне Мораве, даље, одговарајући продужетак до Партизанске чесме, и сл.).

После свих ових напомена остаје и, још једном, питање да ли се овде ради о градском или тек о једној прилагођеној модификованијој форми приградског саобраћаја. — Свакако, ту има елемената карактеристичних за градски саобраћај. Или бар за овај саобраћај у његовој иницијалној, почетној форми, уз услов да се брже прилагођава потребама и самог града и његових житеља. Међутим, према постојећим организационо-техничким стандардима (са возним парком од укупно пет аутобуса, са интервалима поласка од 1 ч. . .), он то, сасвим сигурно, у овом моменту није. Ово тим пре што и један број линија на приградским правцима, на пролазу кроз град, има такође већи број стајалишта и обавља превозе унутар градског урбаног ткива.

7.2. **Приградски саобраћај**

Због специфичног саобраћајно-географског положаја Лесковца, велике концентрације становништва у равни Лесковачког поља, посебно дуж речних токова и важнијих комуникација — самим тим, због аграрне пренасељености, и одговарајућих вишкова радне снаге, и, нарочито, стално растућег броја дневних миграната, приградски саобраћај је од виталне важности за укупан друштвено-економски раст и развој и овог града и његове уже и шире гравитације.

Његови почеци сежу до првих организованих облика превоза на спојевима Лесковца са његовим залеђем, још из времена када је друмски саобраћај имао тек комплементарну, допунску улогу (са задатком да изведе најудаљеније делове насељеног простора до најближе железничке станице). Изградњом мреже брзих, савремених друмских комуникација, посебно у послератном периоду, он је данас од другоразредне постао водећа саобраћајна грана. О каквим се ту односима ради може се закључити из података да је само приградским и градским саобраћајем „Југекспреса“ у 1982. години превезено 11,641.000 путника, док је са железничке станице у Лесковцу у истој години отпутовало само 181.000 путника (6, стр. 697—98).

Међутим, горњи подаци — о броју превезених путника приградским и градским саобраћајем, чине тек део укупног броја превезених путника на правцима који спајају Лесковац са његовим гравитационо-функционалним залеђем. Ово из тог разлога што на спојевима које пратимо један број путника користи и услуге међуградског аутобуског превоза, у организацији „Југекспреса“ или ауто-превозника из других градова, република или Покрајине Косово. — Свакако, у случајевима када имају два и више заустављања у местима унутар ове гравитације. Јер, овде треба рачунати и са поласцима из Сијаринске Бање, Лебана, Власотинца, Црне Траве, Власинског језера... према Београду, и обратно, затим према Нишу, Пироту, Приштини, Скопљу... Конкурентска борба за путнике ових превозника нарочито настоји да у шпицевима превоза, затим у време викенда и празника, појача број линија (у истом термину, према реду вожње, са два и више аутобуса) које пролазе кроз Лесковац, тако да се веома тешко може да добије право стање о укупном броју превезених путника које на овим спојевима, у дневном току, као генератор, узрокује Лесковац.

У 1982. години градско-приградски саобраћај имао је 330 полазака у току дана, док је међуградски имао 241 по-

лазак. Од овог броја 107 линија било је у транзиту (13). Или, изражено у процентима, они су стајали у односу 57,8:42,2, с тим што је на превоз у транзиту отпадало 18,7%.

Иначе, кретање путника на спојевима Лесковца са његовим гравитационим залеђем можемо пратити кроз дневне, недељне и годишње неравномерности.

7.2.1. **Дневне неравномерности.** — Дневне неравномерности ових полазака можемо пратити из реда вожње Аутобуске станице приградског саобраћаја, односно:

00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
—	—	—	1	18	25	25	16	19	14	14	22	29	20	20	16	15	15	15	15	14	10	7	—
3	4	2	7	29	39	33	32	32	31	25	42	40	32	34	33	23	28	30	22	21	13	11	—

(у првој колони је број полазака градско-приградског а у другој укупног саобраћаја са аутобуских станица у Лесковцу у 1984. години)

Из ових података видимо да је у јутарњим часовима у градско-приградском саобраћају највећи број полазака био између 5—6 односно 6—7 часова, по 25. Ако се овом броју додају и поласци из удаљенијих насеља, између 4—5 часова — укупно 18, видећемо да се у интервалу од 4—7 часова укупан број полазака пење на 68.

Превозни шпиц у повратним кретањима је нешто више развучен, на четири часа, и јавља се у интервалу од 11—15 ч., са максимумом од 29 полазака у једном часу или са укупно 91 поласком.

Из ова два податка није тешко закључити да су у питању преовлађујући превози радника и ученика. Учешће ученика је веома наглашено, на шта указује податак да се већ од 11 ч. (22 поласка) јавља повећан притисак на ове превозе.

Овде је такође значајан податак да се између 8—9 ч. јавља нов, секундарни максимум, са 19 полазака, што указује на повећану мобилност становништва окружујуће територије у спојевима са Лесковцем. У овом броју садржана су и кретања од важности за снабдевање тржница у Лесковцу, чија су повратна кретања укључена у подневни максимум.

Поподневни и вечерњи часови су са знатно уједначеним током, тако да у периоду од 15—20 ч имамо осцилације од по само два поласка (број полазака креће се од 16—14).

Ако овим поласцима додамо и превозе на међуградским линијама доћи ћемо до нешто другачијег распореда ових, дневних неравномерности.

Наиме, апсолутни максимум бележи интервал од 11—12 ч, са 42 поласка, односно 11—13 ч са укупно 82 поласка, док се други максимум јавља у раним јутарњим часовима, између 5—6 ч, са 39 полазака. Јутарњи максимум је нешто више развучен, између 4—10 ч, са осцилацијама од 29—39 полазака, док је поподневни проширен за 1 час (до 16 ч), са осцилацијама од 32—42 поласка. Нешто веће повећање

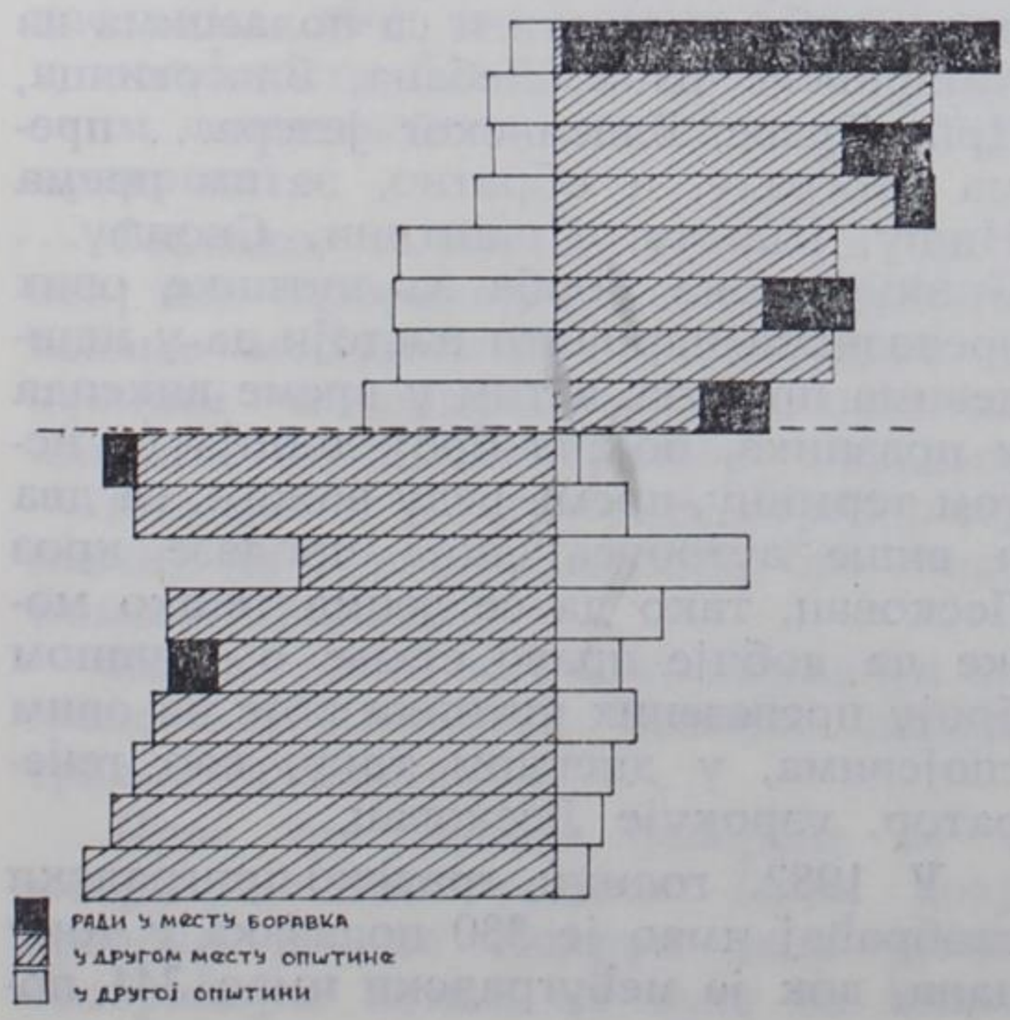

Власотинце	234	302	62
Орашје	178	29	164
Конопница	49	9	56
Батуловце	95	18	77
Ладовица	71	31	56
Стајковце	53	25	32
Гложане	90	34	60
Прилепац	39	25	19
Д. Крајинце	86	7	90
Г. Крајинце	93		83
Злоћудово	10		8
Номаница	24		22
Губеревац	232	32	222
Д. Буниброд	132		125
Г. Буниброд	95		90
Жижавица	20		19
Бадинце	57		57

Графички приказ дневних миграната из насеља на путу према Власотинцу (израж. у %(

јавља се и у позним поподневним часовима, између 17—19 ч, са осцилацијама од 28—30 полазака.

Ови подаци, иначе, имају за ова разматрања посебну важност, с обзиром на околност да се односе на време (1981. годину) у коме је био и последњи попис становништва, који, опет, користимо за праћење кретања броја дневних миграната. Такође значајан је и податак да се у односу на савремено стање (ред вожње добијен на Аутобуској станици приградског и градског саобраћаја у Лесковцу, на дан 1. 6. 1984. године — 14), у збирним, глобалним показатељима, ови подаци битно не разликују. Међутим, у њима можемо прецизније да пратимо ове неравномерности на појединим правцима, као и односе укупно ангажованог број аутобуса у дневном и недељном току.

Дневне неравномерности на појединим правцима превоза у 1984. години биле су следеће:

правци	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	ук.
Власотинце	1	4	5	3	4	2	4	2	4	4	3	5	5	2	2	4	2	1	1	—	58
Вучје	1	7	4	2	1	2	2	4	3	7	5	5	3	1	3	2	3	3	1	2	61
Брестовац	1	5	3	6	1	1	2	1	2	3	3	2	2	2	1	2	—	2	—	1	40
Богојевце	—	2	1	2	1	1	1	—	2	1	1	2	—	1	1	—	1	1	—	—	18
Ступница	—	3	3	3	1	2	—	1	2	4	1	2	1	1	2	1	1	1	—	1	30
Грделица	—	3	1	2	1	1	2	2	3	2	1	2	1	1	1	3	1	2	1	—	30
укупно:	3	24	17	18	9	9	10	11	16	21	14	18	12	8	10	12	8	10	3	4	237

Ако наведеним подацима додамо и број полазака градским саобраћајем (који је, видели смо, у сличној функцији), са по пет полазака у једночасовним интервалима, онда се добија следеће стање:

03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	ук.
3	24	22	23	14	14	16	15	21	26	19	23	17	13	15	17	13	15	8	9	327

Највећи број полазака у јутарњим часовима и овде се јавља у интервалу 4—7 ч — 59 (не рачунајући са градским саобраћајем), а подневни од 11—15 ч — 69, с тим што је дневни максимум између 4—5 ч, са 24 поласка или са више од 10% укупног дневног промета. Други дневни максимум има интервал од 12—13 ч (21 полазак), док је највећи број полазака у поподневним часовима између 18—19 ч (12 полазака).

Значи, само у јутарњим и подневном интервалу организује се више од половине свих дневних полазака — 54%.

Међутим, када се ради о неравномерностима броја превезених путника, у дневном току, у „Југекспресу" не располажу никаквим прецизнијим подацима. Па ипак, ослањајући се на разговоре са шефом станице, отправницима и возачима-кондуктерима, ова оптерећења у радном дану имају следећи ток:

— сви поласци из Лесковца до 5 ч имају просечно 1—5 путника; то исто важи и за повратне туре, према Лесковцу, после 20 ч и 20',

— попуњеност ових аутобуса у истом интервалу у повратку (према Лесковцу) креће се од 120—150 путника, код зглобних аутобуса и до 250 путника,

— у подневном превозном шпицу, од 11—16 ч, број путника креће се око 100, а од 14 ч 20' и преко 100 путника,

— интервал од 8—11 и од 16—17ч 30' је у знаку релативног мировања, са попуњеношћу аутобуса са 20—30 путника, и

— поподневно-вечерњи превозни максимум је у интервалу од 18—20 ч 20', са просечно 60—80 путника.

Према грубој процени, изражено у процентима, превоз путника у дневном току имао би следеће кретање:

04 — 08 ч — 45%
11 — 16 ч — 35%
18 — 21 ч — 15%
остало — 5%

И једни и други подаци добијају одговарајућу потврду у провери на превозно најоптерећенијем правцу (са укупно 3.423 радника — дневних миграната), према Вучју.

Овде треба имати у виду да линије приградског саобраћаја користе за кретање два правца: један преко Стројковца и Вучја — и даље према Мирошевцу, и други преко Доње и Горње Јајине до Мирошевца. Знатно оптере-

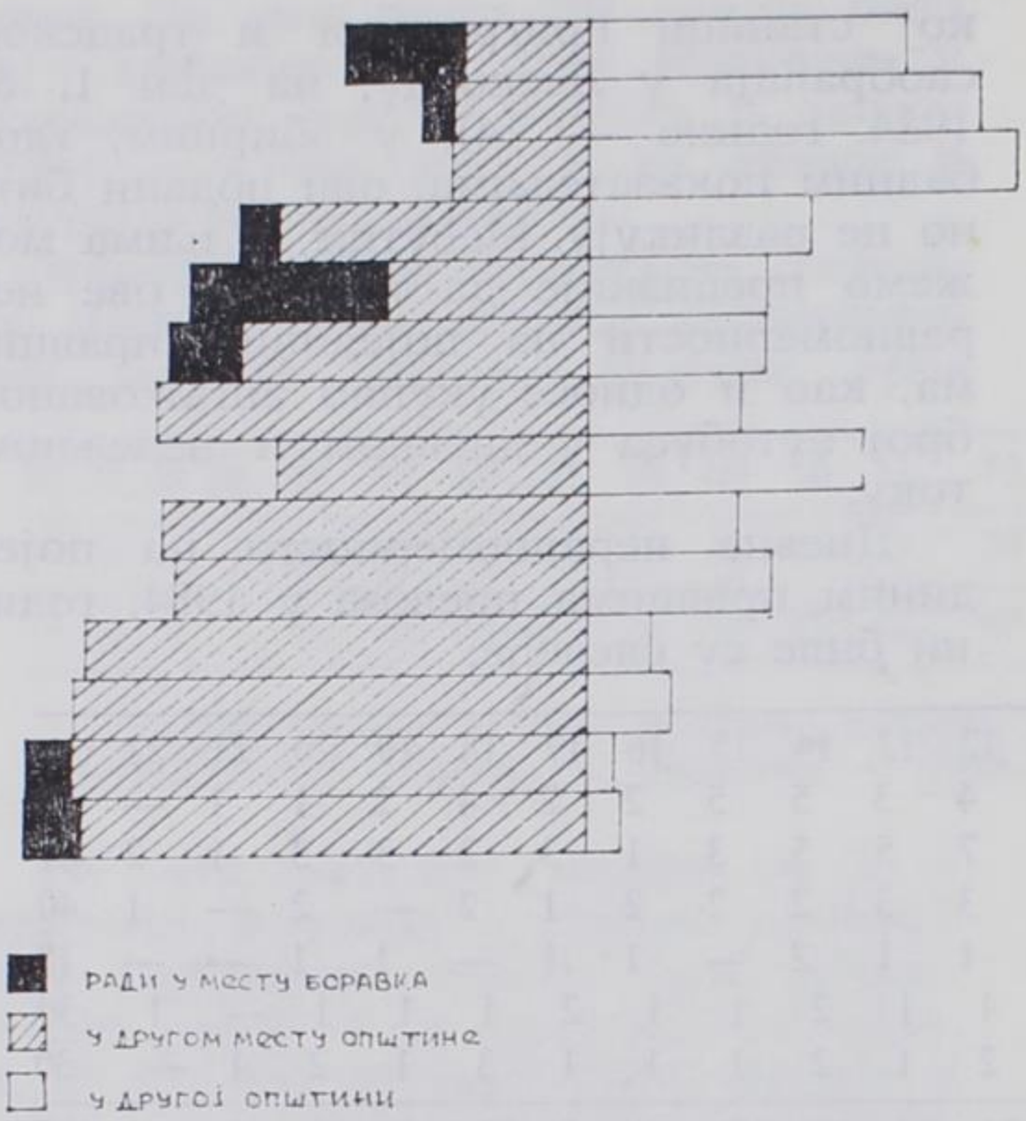

Брестовац	333	102	106	20
Кутлеш	141	10	42	12
Липовица	260	11	68	21
Чекмин	145	13	102	7
Печењевце	224	133	136	12
Разгојна	85	14	77	
Чифлук	45		37	
Брејановце	65		35	
Живково	125		123	
Каштавар	10		9	
Прибој	106		95	
Залужње	94		86	
Винарце	503	44	489	
Д. Стопање	178		174	

Графички приказ дневних миграната из насеља на путу према Брестовцу (у %)

ћенији је први правац, на коме је и највећа концентрација радника — дневних миграната (2.265), који у радном дану могу да користе 46 аутобуских полазака у једном правцу, док су насеља на путу преко Доње и Горње Јајине спојена са Лесковцем само са 15 линија. Просечно превозно оптерећење по аутобусу на једном правцу износи чак 56 радника — дневних миграната, од тога на правцу према Вучју (или на првом правцу) просечно 62.

Прерачунато на процењену расподелу путника у просечном дневном току у радном дану излази да се попуњеност аутобуса у раним јутарњим часовима, до 08 ч, креће око 103, а до 6 ч (у овом интервалу се углавном и обаве превози радника — дневних миграната), чак 128. Ако се ту, даље, има у виду да је пут према Вучју знатно оптерећенији, онда су нормална и неизбежна ангажовања већих, зглобних аутобуса. Тим пре што се овим, просечним стањем — о превозу радника — дневних миграната, мора додати и број ђака-путника као и остали корисници услуга јавног превоза. Ту такође не треба губити из вида ни превозе радника „Здравља", радне организације смештене на јужној периферији града, на путу према Вучју, који из правца Лесковца користе услуге ових линија.

Ради добијања једног заокругенијег утиска — када се ради о овом правцу према Вучју—Мирошевцу, треба подсетити да је у питању правац који је искључиво упућен на комуницирања према Лесковцу, или преко Лесковца, као и податак да је у структури упошљених чак 93,05% радника — дневних миграната који су запослени у радним организацијама унутар општине Лесковац, док је, значи, само 6,95% запошљено у другим општинама СР Србије.

Са податком да је укупан број превезених путника линијама приградског и градског саобраћаја „Југекспреса" у 1980. години (8) био 12,099.000 излази да је просечан број превезених путника у једном дану био 33.184. То значи да је број дневних миграната — радника могао да у максималном броју учествује са 50%, док остатак отпада на ђаке-путнике и остала изворно-циљна кретања на спојевима Лесковца са окружујућом територијом.

Рачунајући са овим просечним стањем, није тешко извући закључак да када се ради о правцу који смо пратили (према Вучју—Мирошевцу) услуге приградског саобраћаја су испод нивоа очекивања. Наиме, неспорно је да су аутобуси преоптерећени и да је нужно или повећање учесталости ових полазака — повећањем броја аутобуса у експлоатацији, или, укључењем већег броја зглобних аутобуса, увећати њихову превозну моћ. Посебно у тзв. превозним шпицама. Ово тим пре што је на овом превозном правцу близу једне четвртине (23,69%) укупног броја радника — дневних миграната општине Лесковац (15.).

7.2.2. **Недељне неравномерности.** — И недељне неравномерности, слично дневним, можемо пратити из реда вож-

ње Аутобуске станице приградског и градског саобраћаја.

Без смањења броја полазака недељом и празницима (у односу на остале, радне дане током недеље) су једино линије локалног саобраћаја према Нишу (14 полазака) и према селима Бабичко (преко Печењевца, 3 поласка) и Рајно Поље (са правца према Ступници, 2 поласка).

Највећи пад промета недељом и празничним данима бележи правац према Власотинцу, на коме се остварује само 36% броја полазака у радним данима (према Власотинцу 37, Крајинцу 36 и Губеревцу 33%). Према Грделици и Предејану промет пада на 63%, Јарсенову 58% и Вучју 55% (преко Јајине и Мирошевца на 41%). На осталим правцима, укључујући ту и спојеве са појединим селима, број ових полазака је са још већим умањењем, док се према селима Драшковац и Прибој, на правцу према Брестовцу, до којих радним даном саобраћају по два аутобуса, не одржава ни једна линија.

Укупан број полазака на приградским линијама недељом и празницима износи 121, што одговара тек половини (51%) оног броја који овај саобраћај има у радним данима. — То је, такође, веома сигуран илустратор о снази дневних миграција, пре свега радника и ученика, које као индустријско насеље, образовни, здравствени и административно-политички центар генерише Лесковац.

8.2.3. **Годишње неравномерности.** — Годишње неравномерности можемо доста успешно пратити из података о месечним картама радника и ученика, купљеним вирманским путем (од радних организација) или директно, на шалтерима аутобуских станица у Лесковцу или у већим насељима унутар ове гравитације, у 1983. години.

Табеларни преглед броја продатих месечних карата у Лесковцу и околним местима у 1983. години:

место продаје	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Лебане	52	165	169	148	126	103	40	45	128	171	154	178
Медвеђа	55	65	66	78	70	56	23	35	80	99	137	129
укупно:	107	230	235	226	196	159	63	80	208	270	291	307
Брестовац	71	120	147	126	105	68	69	129	132	132	138	120
Печењевце	100	214	272	262	317	134	84	131	211	223	252	243
укупно:	171	334	419	388	422	202	153	260	343	355	390	363
Бојник	18	69	158	122	117	33	16	22	161	190	208	209
Власотинце	150	194	189	188	135	105	113	62	229	220	260	249
Грделица	240	238	297	283	227	195	85	111	243	291	316	261
Вучје	681	634	727	811	414	302	346	728	776	776	1044	1085
Лесковац	1995	1745	1818	1723	1994	1184	941	933	1434	1621	1896	1850
укупно:	3362	3444	3834	3741	3505	2180	1717	2196	3394	3723	4405	4324
вирманом:	1033	1259	1216	1164	1129	1102	801	803	975	1058	1003	1066
свега:	4395	4703	5059	4905	4634	3282	2518	2999	4369	4781	5508	5390

место продаје	укупно продато	просечно за 1 месец	разлика екстрем месеци у процент.	проценат учешћа
1	2	3	4	5
Лебане	1479	123	22,5	3,7
Медвеђа	893	74	16,8	2,2
укупно:	2372	197	20,0	5,9
Брестовац	1357	113	46,3	3,4
Печењевце	2443	204	30,9	6,1
укупно:	3800	317	36,3	9,5
Бојник	1323	110	7,7	3,3
Власотинце	2094	175	23,8	5,3
Грделица	2787	232	26,9	7,0
Вучје	8324	694	27,9	20,9
Лесковац	19134	1595	46,8	48,0
укупно	39834	3320	39,0	100,0
вирманом:	12609	1051	63,6	—
свега:	52443	4371	45,7	—

Проценат одступања од просечног месеца:

р. бр.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	XI	X	X	XII
1.	101,3	103,7	115,8	112,7	105,6	65,7	51,7	66,1	102,2	112,1	132,7	130,2
2.	98,3	119,8	115,7	110,8	112,9	104,9	76,2	76,4	92,8	100,7	95,4	101,4
3.	100,5	107,6	115,7	112,2	106,0	75,1	57,6	68,6	99,9	109,4	126,0	123,3

— колона 1.: проценат одступања од броја продатих карата на шалтерима аутобуских станица,
— колона 2.: проценат одступања од броја продатих карата вирманом
— колона 3.: проценат одступања од укупног броја продатих карата.

Горњи подаци не дају тачну слику о броју дневних миграната на појединим правцима због тога што се из броја продатих карата у Лесковцу, директном куповином или вирманским путем — од радних организација не види и смер кретања ових путника. Ово тим пре што је њихово учешће веома високо (у директно купљеним картама они учествују са 48,0%, а са вирманом чак 60,5%). Па ипак, и овако дати, посебно у сумарним вредностима, они указују на низ веома карактеристичних појава.

И из ових података — из којих можемо пратити још и промет према Лебану—Медвеђи и Бојнику, видимо да је опет најоптерећенији правац према Вучју, на који отпада једна петина укупног броја продатих карата.

Осцилације у екстремним месецима су веома различите. Оне су најизраженије код споја Лесковац—Бојник (16: :209), где, без сумње, преовлађују превози ученика, на коме најмање оптерећен месец (јули) бележи само 7,7% промета максимално оптерећеног месеца (децембар). Најмања разлика забележена је на споју Лесковац—Брестовац (од 46,3%), односно код броја карата издатих у Лесковцу (46,8%), где преовлађују радничке претплатне карте. — Свакако, овде се не рачуна са вирмански купљеним картама (ове осцилације у екстремима износе овде 63,6%), које су значајне због одговарајућих неравномерности везаних за коришћење годишњих одмора упошљених лица.

Код осталих праваца оне се крећу од 16,8% према Медвеђи до 30,9% према Печењевцу, односно 27,9% према Вучју.

Средње стање ових односа показује да је највећи пад продаје месечних карата у јулу месецу, да је она осетно смањена још и у јуну и августу, и да се креће тек око једне половине броја продатих карата у просечном месецу.

Релативно смањење карактеристично је и за јануар и делом фебруар, у зимском периоду, с тим што су ове разлике, и овај пад, израженије на правцима где преовлађују месечне карте ученика — путника (због зимског распуста).

Очигледно је да су овако изражене неравномерности производ поклапања сезоне годишњих одмора са летњим школским распустом ученика. Овде треба посебно имати у виду да се већ и иначе традиционална, летња сезона годишњих одмора — када се ради о радницима — путницима, временски поклапа и са шпицом пољопривредне, вегетационе зоне, која се неретко комбинује и продужава („боловања“ или неплаћеним одсуством), како би се помогло домаћинству у обављању пољопривредних радова.

Када се, опет, ради о превозима ученика онда ту треба имати у виду да деца основних школа која живе на удаљењу од 5 и више километара од матичне школе имају права на бесплатан превоз (трошкове превоза ученика исплаћују превознику — овде „Југекспресу“, општински СИЗ-ови). О каквој се ту потенцијалној маси ради показује податак да је само у зони пута Лесковац — Вучје, који смо већ и раније пратили, у дужини од 16 км, у селима на удаљености до 3 км од комуникације (у овој зони је укупно 19 села), у време пописа становништва из 1981. године живело 1.742 ученика основних, 776 ученика средњих школа и 184 студента.

Највеће превозно оптерећење је у јесењим месецима, са максимумом у новембру и децембру. (15)

7.3. **Међуградски саобраћај**

У међуградском саобраћају разликујемо међумесне и експресне линије. Међумесне линије углавном одржава „Југекспрес“, док експресни саобраћај, и транзитне превозе, поред локалног

одржавају и превозници из других градова, република — покрајина.

7.3.1. **Међумесни превози.** — На правцу према Лебану и Медвеђи, и даље према Сијаринској Бањи односно Приштини, у једном, и Бојнику, у другом правцу, међумесни превози имају сличну превозну функцију као и превози из категорије приградског саобраћаја на правцима које смо пратили.

И у овој категорији превоза могу се пратити дневне, недељне и годишње неравномерности (са поласцима само у радним данима, односно само недељом и празницима, или поласци који су у експлоатацији само током школске године, и слично), слично онима у приградском саобраћају.

Сви аутобуси из ове категорије превоза стају, такође, у свим успутним насељима, као и на једном броју стајалишта на пролазу кроз град, чиме се врше и превози корисника из групе изворно-циљних кретања и превози унутар ужег и ширег градског урбаног ткива и растерећује притисак на градско-саобраћајним правцима. — Зато и остаје нејасно: зашто је у овој категорији правац према Бојнику, који је саобраћајно једносмеран, и углавном упућен на одговарајуће контакте са Лесковцем, док је, на пример, правац према Власотинцу у категорији приградског саобраћаја. Ово тим пре што преко овог насеља води и транзитни саобраћај према Пироту, односно Црној Трави и Власинском језеру, слично правцу према Лебану и Приштини.

Поласци аутобуса у ова два правца су са главне аутобуске станице, за разлику од приградских линија, које полазе са Аутобуске станице приградског и градског саобраћаја.

Укупан број полазака у радном дану, током школске године, у правцу Лебана је 62. До увођења у саобраћај зглобних аутобуса на овом правцу било је 66 полазака, чиме је — са мањим бројем полазака, задржан исти превозни ефекат. У овом броју је и 14 експресних линија (11 полазака „Југекспреса“ и 3 „Косовотранса“), од којих 9 иде до Приштине, 2 до Сијаринске Бање и 3 до Лебана.

Медвеђа је спојена са 27 полазака, Сијаринска Бања са 15 и Приштина са 9 полазака.

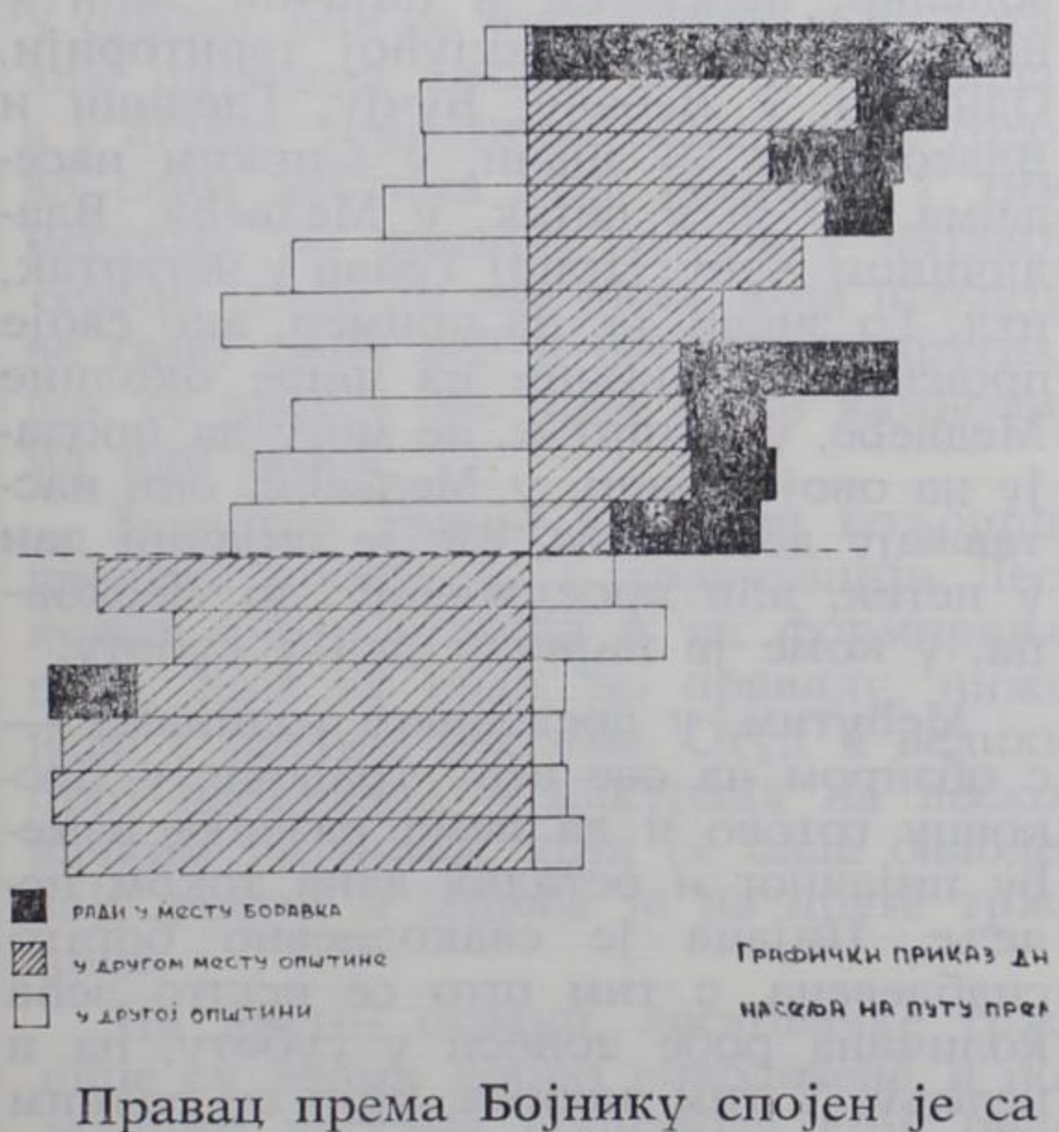

Графички приказ дн
насеља на путу прем

Лебане	166	213	38+2
Коњиню	111	29	90+
Ждеглово	55	20	47+
Лутаре	40	13	27+
Д. Вранювце	27	12	14
М Војловце	15	11	7
Бошњаце	160	90	88+
Тогочевце	30	21	14+
Пертате	130	88	52+
Ђеновац	31	26	7+
Власе	77		67
Д. Трњане	40		37
Тураковац	204	44+	199
Г. Трњане	34		31
Г. Синковце	68		77
Д. Синковце	353		342

Графички приказ дневних миграната из насеља на путу према Лебану (израж. у %)

Правац према Бојнику спојен је са 41 поласком, од тога 2 експресна и 10 кружних (правцем Лесковац — Бојник — Брестовац — Лесковац; на делу правца Брестовац — Лесковац аутобуси за кретање користе трасу старог, регионалног пута, чиме је појачан саобраћај и на овом правцу).

7.3.2. **Експресни саобраћај.** — Већ је речено да експресне превозе — којима је Лесковац спојен са осталим крајевима Србије и Југославије, одржава већи број транзитних превозника, са 105 линија, и „Југекспрес“, са 30 линија. У случајевима када сем у Лесковцу ови аутобуси стају у још најмање једном месту унутар овог гравитационо-функционалног подручја, они обављају и превозе које у контактима са Лесковцем користи становништво ове гравитације.

Највећи број полазака је у правцу Ниша, са којим је Лесковац спојен са укупно 85 полазака, од којих према Београду наставља 47.

У правцу југа саобраћај је са нешто смањеним интензитетом, тако да је до Врања 47 а до Скопља 34 полазка. Број ових полазака — нарочито број аутобуса у истом полазном терминy, у једном и другом правцу, знатно је увећан у време празника и у шпицевима превоза у туристичкој сезони (1. и 15. у месецу).

Сем „Југекспреса", један број ових превозника одржава линије и на трансверзалним правцима, према Пироту и Власинском језеру, односно према Приштини.

*

Применом формуле B. J. Рајлија[1] — о одређивању гравитационих утицаја између два суседна градска насеља, долазимо до следећих података:

Протезање гравитационо-функционалне зоне Лесковца у правцу Ниша износи 16,7 км, Власотинца 10,9, Лебана 15,2 и Бојника 17,5 км. На правцу према Валдичином Хану, као општинском центру суседне комуне, у правцу југа, ови утицаји имају протезање од 29,9 км.

Овако постављена, ова зона приближно одговара границама територије општине Лесковац, с тим што је у правцу Ниша нешто смањена, док је у правцу суседних општинских центара доста увећана. То је, најзад, и природно, с обзиром на различитости у концентрацији функција вишег, високог па и највишег реда. У овој зони су и најизраженија изворно-циљна кретања становништва.

8. РОБНИ ПРОМЕТ

Код робних токова разликујемо две врсте превоза: први има за задатак да обезбеди градско становништво дневним потребама за повртарско-ратарским, воћарским и сточарским производима, док је други намењен индустријско-прерађивачкој потрошњи, допреми сировина-полуфабриката, у једном, и отпреми готових производа, у другом правцу.

Пространо и богато пољопривредно залеђе, и његово релативно рано робно па и монокултурно опредељење (подсећамо на ове прилике из прошлости овог краја, и на веома дугу традицију у одржавању летњих и јесењих вашара), чине значајну основу у обезбеђењу градског становништва дневним потребама за овим производима. То нарочито важи за насеља у ближој околини Лесковца и насеља дуж комуникација и речних токова (због могућности наводњавања, директним путем—коришћењем моторних пумпи, или плитке издани, односно бунара). Томе иду у прилог и све веће цене пољопривредних а нарочито повртарских производа на тржишту (посебно када се ради о њиховој производњи у тзв. пластеницима, који скраћују вегетациону сезону и од важности су за раније доспевање ових производа на тржиште — отуд и њихова већа продајна цена) што опредељује све већи број ових произвођача на монокултурну, робну производњу.

Три велике и богато снабдевене пијаце Лесковца (на старом вашаришту, код Аутобуске станице, у Нишкој улици, на некадашњој сточној, „Говеђој пијаци", и у Подворцу), са повртарско-воћарско-сточарским производима, затим сточна и дрвна пијаца, представљају главне пунктове снабдевања града овим производима.

Главни пијачни дан Лесковца је субота. Према њему су — и овом дану, зонално, подешени и пијачни дани у насељима на окружујућој територији. Односно, у Лебану, Вучју, Гделици и Власотинцу — значи, у ближим насељима, он је у петак, у Медвеђи, Владичином Хану, Црној Трави у четвртак, итд. То значи да, на пример, ако своје производе планинци из шире околине Медвеђе, у четвртак, не могу да продају на овој пијаци, у Медвеђи, они настављају до Лебана, где је пијачни дан у петак, или продужавају до Лесковца, у коме је пијачни дан у суботу.

Међутим, у последњим годинама — с обзиром на све већу тражњу, у Лесковцу готово и да нема разлике између пијачног и осталих дана током недеље. Пијаца је свакодневно богато снабдевена, с тим што се нешто већа количина робе доноси у суботу, па и недељу. У тим данима, који су радним

---

[1] $G = \frac{d_{1,2}}{1 + \sqrt{\frac{s_1}{s_2}}}$

d — међуудаљење два суседна насеља

s_1 — насеље (број становника) према коме одређујемо гравитационе утицаје

s_2 — насеље од кога одређујемо гравитационе утицаје

људима нерадни, слободни дани, обавља се недељно снабдевање домаћинстава овим производима.

У овај вид снабдевања треба убројати и овде веома бројне разносаче млека, па и сира, који ове производе носе и продају својим сталним „мушterијама" по кућама. (Када се ради о продаји млека онда се наплата испоручене робе, по правилу, врши у месечним интервалима — првог у месецу.) Овај облик снабдевања је у Лесковцу традиционалан и још увек у коришћењу.

Робно-производна опредељења становништва једног броја приградских насеља, посебно у производњи повртарских култура, њихов висок квалитет и (коришћењем „пластеника") релативно раније доспевање ових производа на тржиште — уз већ традиционалну пословност и мобилност ових људи, учинили су да се један број ових произвођача определи и на одласке на удаљенија тржишта. Релативно мала удаљеност од Ниша, као великог потрошачког центра, и нешто веће продајне цене, имала је утицаја на опредељење једног броја произвођача да своје производе односи и пласира на ово тржиште. Међутим, један број њих се ни ту не задржава. У сезони, они се могу срести и на осталим пијацама Србије, чак и Београда, а у шпицу туристичке сезоне и по готово свим местима дуж Јадрана. У тим местима, по правилу, остаје у читавој сезони једно до два лица, која продају не само своје већ и производе других, док се превоз ове робе врши камионима или возом.

Значајни тржни вишкови пољопривредних производа у гравитацији Лесковца имају утицаја и на формирање цена, које су овде, по правилу, ниже него у другим местима. Отуд и велики број прекупаца и накупаца на лесковачким пијацама, који се овде снабдевају робом и односе је на друге тржнице.

На другој страни, лесковачке тржнице су веома добро снабдевене и појединим врстама производа који овде стижу из Македоније (бостан, као и поједини повртарски и воћарски производи), што је такође од важности у формирању робних токова, на једној, и обогаћења понуде и снижења цена ових производа, на другој страни.

Даље, и Лесковац и један број насеља у његовом окружењу располажу и таквим индустријско-прерађивачким капацитетима који своју производњу базирају на аграрним сировинама. Ове радне организације јављају се као стимулатори монокултурне аграрне производње на аутохтоном простору (гарантованим пласманом, ценом, интервенцијама у квалитетном семенском материјалу, научно-стручној помоћи), што је од значаја у формирању робних токова унутар ове регије. Од произвођача ка прерађивачу (сировина), у првој фази, и од прерађивача ка потрошачу — по завршетку производног циклуса.

Робни токови намењени снабдевању индустријско-производних организација потребном сировином, и, повратно, отпремом готових производа, одвијају се на три начина: сопственим возним парком, шпедитерско-теретним саобраћајем „Југекспреса", али и других превозника и железницом. — Не ретко, ови превози иду још и комбинованим превозима.

Сопствени возни парк, укључујући ту и возила специјалне намене, имају готово све веће радне организације. Па ипак, и оне су често у прилици да се користе услугама других, јавних превозника друмског и железничког саобраћаја. Укупан промет, структуру робе у превозу као и правце кретања робних токова нисмо могли да добијемо. Јер, таквим, збирним подацима ове радне организације не располажу. Међутим, сасвим је сигурно да се далеко највећи део робног промета обавља сопственим превозом. Посебно када се ради о превозу робе која тражи специјалне услове транспорта и робе чија је допрема-отпрема везана за одређене рокове и зато тражи брз и транспортно ефикасан превоз. То исто важи и за превозе на правцима где се други видови транспорта не могу да користе (рецимо, услуге железничког саобраћаја, којој је потребан допунски транспортер).

Једини сигурни подаци о робним превозима које у овом моменту можемо користити су подаци о робно-шпедитерским превозима „Југекспреса", у друмском саобраћају, и са железнице.

Теретни саобраћај „Југекспреса", као основна организација удруженог рада, почела је своју делатност 1. 8. 1964. године под називом „Шпедиција". У тој години овај је саобраћај располагао са 58 возила различитих типова производње, просечне носивости од 1,47 тона. Већ у 1980. годину овај саобраћај располаже возним парком од 152 возила, просечне носивости од 16,66 тона. За разлику од ранијег стања, возни парк је типизиран (марке

„Магирус“ и „ТАМ“) и зато у технич-ко-експлоатационом смислу знатно веће превозне моћи. — Због лакшег одржавања техничке исправности возила и зато мањег броја кварова, стајања и сл.

Количина робе превезена возилима теретног саобраћаја „Југекспреса“ имала је у последњим годинама следеће кретање:

1980.	год.	382.190	тона;	број возила	152
1981.	„	343.949	„	„ „	154
1982.	„	329.286	„	„ „	150
1983.	„	295.608	„	„ „	150

Превозни учинак ове радне организације је са перманентним падним кретањем што се објашњава нестабилним условима привређивања, високом стопом раста трошкова превоза, недостатком гума и резервних делова — што је утицало на смањење техничке исправности возила, и др.

Робни превоз железничким саобраћајем постаје од времена скоковитог пораста цена нафте све привлачнији. Не само у даљинском транспорту, у коме је железнички саобраћај увек јефтинији, већ и на средњим па и краћим линијама. Њене услуге биле би знатно више коришћене да су техничко-експлоатационе карактеристике ове гране саобраћаја нешто повољније. — Оне се, пре свега, огледају у спором и неадекватном превозу, ту је и велики губитак времена — и поскупљење транспортних услуга, због неизбежних претоварних, утоварно-истоварних операција, при којима је потребан још и везни транспортер (превоз камионима до железничке станице, и од ње), и друго.

Године 1982. железничка станица у Лесковцу имала је укупно 75.000 тона робе у утовару и 261.000 тона у истовару (6, стр. 697), што указује и на прерађивачке способности индустрије овог подручја.

9. ЗАКЉУЧАК

Стогодишња традиција у идустријској производњи, као и велике потенцијалне могућности овог простора, посебно у области пољопривреде и туризма, на једној, и нужност нове прерасподеле центричних функција вишег и највишег реда — пре свега Ниша и Лесковца али и Лесковца и градова сателита у његовом окружењу, на другој страни, стављају овај комплексни проблем у сам центар даљег просторног развоја овог подручја.

Веома изражене дневне миграције (још једном, у време последњег пописа становништва, из 1981. године, на територији општине Лесковац само је радника — путника било 14.653, од тога 1.007 из градских и 13.646 из сеоских насеља), углавном усмерене ка Лесковцу, и велики број незапослених лица у самом граду (почетком 1983. године на Заводу за запошљавање у Лесковцу било је евидентирано 9.480 лица, од ког је броја 5.557 било са села и 3.923 из града), указују да се проблему даљег развоја и овог града и његове уже и шире гравитације мора да приђе са много пажње. Проблем је утолико сложенији што ни Лесковац ни група градова, и општина, у његовом окружењу — који су са статусом неразвијених подручја, нису у могућности да га сами реше. Помоћ шире друштвене заједнице је овде, нема сумње, нужна.

У овој фази, Лесковац би морао да се определи на једну од две даље развојне варијанте:

— прво, концентрацијом нове индустрије или технолошким заокруженьем и проширењем постојеће, у самом граду, или

— друго, на децентрализацију производно-технолошког процеса отварањем нових погона или нових, мањих радних организација (у кооперативној или другој производној снази са индустријом Лесковца) на окружујућој територији. — На већ формираном заштитном прстену или на новом, ближем, који би био у сличној функцији.

У првом случају Лесковац би морао да рачуна са даљим брзим порастом броја градског становништва (по прорачунима проф. др Александра Вељковића, нових 1.000 упошљених у индустрији значи и пораст од око 8.000 лица у таквом, градском насељу), што носи и низ веома сложених обавеза. Од оних које се односе на нове механичке приливе (у овој резултанти је и процес даљег старења села, и његова смањена економска моћ), и притисак на стамбени фонд града, па преко комуналних и терцијарних делатности, школства, здравства... до производно-економских учинака запошљених. — Зато што се ту мора да рачуна и са повећањем броја дневних миграната — радника, или, прецизније, са категоријом сељака — радника, са њиховом смањеном економском заинтересованошћу за производњу и свој радни учинак

(због двојности у обезбеђењу материјалних средстава потребних за егзистенцију таквог домаћинства), због њихове смањене продуктивности, која је производ замора (због времена проведеног на путу, неадекватног превоза и зато новог губитка у времену — због чекања превозног средства, непотребних гужви и слично, због рада на свом пољопривредном поседу, по завршетку радног времена, и суботом и недељом), могућих закашњења, некад и психичке пренапрегнутости, или „боловања" — у шпицевима пољопривредних радова, и слично. Мада — што је такође од значаја, њихова дневна кретања на овим правцима носе и низ позитивних промена, у повратном дејству, које су у овим селима већ евидентне.

Због свега тога је, нема сумње, прихватљивија друга варијанта. Она значи и заустављање готово неконтролисаног механичког пораста броја градског становништва али и јачање читавог сплета друштвено-економских веза града са његовим залеђем, као и улазак у квалитетно виши производни стадиум, као индустријско-производног финалисте. Нова индустрија Лесковца би морала да има управо такав печат.

Што се тиче дневних миграција на правцима које смо пратили, чији је генератор Лесковац, са њима се мора рачунати и у времену које следи. Њихов садашњи ниво је одраз тренутних прилика и потреба. Он означава само фазу, чија ће даља надградња зависити не само од одговарајућих промена у инфраструктури, од пораста друштвеног и личног стандарда, већ, посебно, од даљих развојних процеса и самог града и његове окружујуће територије.

Посебно значајан је спој Лесковца са Нишом. Модернизација његових саобраћајних решења се већ данас јавља у императивној форми и део је виталних интереса и Лесковца и Ниша.

Када су у питању интереси Лесковца, треба подсетити да је то далеко најоптерећенији улазно-излазни правац и његових спојева са окружујућом територијом и његових ширих контактних веза са осталим производно-потрошачким центрима Србије и Југославије. Као јачи привредни, индустријско-производни и трговински, и посебно универзитетски центар, Ниш је генератор веома изражених дневних миграционих кретања али и, истовремено, снажан дисперзив излетничко-туристичких струја, великих потенцијалних могућности, које треба преусмерити на коришћење рекреативних простора у ближој и даљој гравитацији Лесковца. Са друге стране, брзе спојне линије на овом правцу, великих превозних могућности — због све израженије масовности у овим превозима, и веће учесталости полазака, веома су значајне и са гледишта Ниша. Овде није у питању само поменути број од 1262 радника — дневних миграната са територије општине Лесковац (не рачунајући са овом категоријом дневних миграната која се у овај правац укључује са територије општина Гаџин Хан, Дољевац, Прокупље и Ниш, и која је далеко бројнија од ове из Лесковца), или ученика — студената и других, већ се ради и о превозима од значаја за обезбеђење градских тржница Ниша пољопривредним производима. Бржи и превозно ефикаснији, савремени спојеви значиће и за сам Ниш смањени притисак механичких прилива из овог правца (у време између два последња пописа становништва Ниш је забележио највећу стопу раста у групи десет највећих градова Југославије), што је за овај град од изузетне важности, али и низ других, индукованих промена (17.).

Градња другог, одвојеног смера кретања и прерастање садашње трансјугословенске магистрале у аутопут пуног техничког профила на сектору Ниш — Лесковац је пред непосредним почетком. Овај део трасе је данас у фази пројектовања, средства за њену изградњу су већ обезбеђена, тако да се и са почетком и завршетком радова, и са њеним укључењем у експлоатацију, треба да рачуна у најскоријој будућности.

Такође значајан је и податак да су у фази одређених изучавања — друштвено-економске оправданости, и могућности повезивања ова два насеља савременим шинским спојевима, надземним метроом или брзом железницом. Ова би линија тебала да иде на правцу Нишка Бања — Ниш — Лесковац и требала би да дâ одговоре на бројна питања садашњег и даљег развоја ова два града и њихове уже и шире гравитације (17).

Такве, брзе саобраћајне везе, велике превозне и пропусне моћи, уз скраћење потребног превозног времена, значиће и временско скраћење ових међуудаљења. Оне ће утицати и на осетно повећање броја дневних миграната, које генеришу ова два насеља, као и на преусмерење дневних и викендних излетничких струја, које полазе из Ниша, на рекреативне просторе у ужој

и широј гравитацији Лесковца — према Грделичкој клисури, Кукавици, Власинској површи, Сијаринској Бањи. У пејзажно нов, свеж, природни амбијент. То ће значити и веће саобраћајно оптерећење на ова четири спојна правца (према Грделици — Предејану, Вучју, Власотинцу и Лебану, и даље према Црној Трави и Власинском језеру, односно Медвеђи и Сијаринској Бањи) и, временом, боља и савременија техничко-саобраћајна, превозна решења.

Изградња нових путева и реконструкција и модернизација постојећих на планини Кукавици отвориће ову планину за масовне излетничко-туристичке доласке и понудити један нов, пејзажно атрактивнији рокадно-транзитни правац за туристичка кретања према Грчкој, или од ње.

Најзад, транзитни проток на попречном магистралом правцу (Приштина — Медвеђа — Лебане — Лесковац — Власотинце — Пирот, и одвојком према Црној Трави, Власинском језеру и даље према Бугарској), биће у зони Лесковца издвојен и усмерен на јужну обилазницу (око Лесковца), значи, са пролазом ван градског урбаног ткива, чији је пројекат већ завршен и који ће бити реализован у наредном периоду. Она ће растеретити градске саобраћајнице транзитних токова, посебно у робним превозима, и убрзати његов проток.

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Јован Ј. Илић: Карактеристике функционалних односа између градова и околине са посебним освртом на СР Србију; „Становништво", јули — децембар 1970. године, Београд.
2. Др Миодраг Павићевић — Хранислав Ракић: Лесковачки и врањски крај, Лесковац 1986. године;
3. Миодраг Павићевић: Саобраћајна географија Југославије; Београд, 1975. године.
4. Др Миодраг Павићевић: Перспективе и могући правци развоја туризма на југу Србије; Суботица, 1983. г.
5. Хранислав Ракић — др Миодраг Павићевић: ЛЕСКОВАЦ, туристички водич; Лесковац, 1981. године.
6. Статистички годишњак Југославије 1983; Београд, 1983. г.
7. Др Миодраг Павићевић: Колико становника има Лесковац? — „Наша реч", Лесковац, 1981. године.
8. Статистички годишњак Југославије 1981; Београд, 1981. г.
9. Др Миодраг Павићевић: Категоризација и саобраћајно оптерећење улазних путева у Лесковцу у 1979. години; рукопис, у штампи.
10. Подаци добијени у СИЗ-у за путеве из Врања.
11. Саобраћајно оптерећење магистралних и регионалних путева у СР Србији ван САП у 1979. години; Београд 1980. године.
12. Ред вожње градског саобраћаја Лесковца; април, 1983. г.
13. Аутобуска станица Лесковац, идејно-технички пројекат.
14. Ред вожње Аутобуске станице приградског и градског саобраћаја у Лесковцу, јуни 1984. године.
15. Др Миодраг Павићевић: Градски и приградски саобраћај Лесковца; у штампи.
16. Подаци добијени у СИЗ-у за запошљавање у Лесковцу.
17. Др Миодраг Павићевић: Друштвено-економски и техничко-експлоатациони аспект савремених шинских спојева (надземни метро или брза железница) на правцу Нишка Бања — Ниш — Лесковац, предлог студијског пројекта; Институт Економског факултета у Нишу, 1982. године.
18. Саобраћајна студија: Пролаз кроз Лесковац магистралног пута М-9; „Југопројект", Београд, 1980. године.
19. Ред вожње експресних међуградских линија Аутобуске станице у Лесковцу, јуни 1984. године.
20. Преглед пословања ОУР јавног друмског саобраћаја СРС за период јануар—децембар 1982/83. године; „Србијатранспорт", Београд, априла 1984. г.
21. Разговори и подаци добијени у РО „Југекспрес" из Лесковца, Заводу за статистику у Лесковцу и СО Лесковац.

Prvoljub Pavićević

CHARACTERISTICS OF THE TRAFFIC AND TRAFFIC CONNECTIONS BETWEEN LESKOVAC AND ITS SURROUNDINGS

As the largest urban settlement in the south of Serbia Leskovac developed traffic connections with neighbouring settlements. The municipalities of Vlasotince, Lebane and Bojnik are directly coonected with Leskovac. By road, and those connections are used by a large number of pipils and workers, as well as by some occasional travellers. Those roads are also used for transport of goods and alimentary products to Leskovac markets.

УДК 91 (497.11)

Иван Б. Поповић

О доприносу Михајла Костића географском проучавању југоисточне Србије

Поводом 37-годишњице научног и стручног рада и 63-годишњице живота*

Михајло М. Костић је рођен, 2. маја 1924. године, у Нишу у службеничкој породици. Основну школу похађао је у Крагујевцу, а завршио у родном месту. У Нишу је учио гимназију и по ослобођењу, 1945. године, матурирао. Исте године уписао се на Природно-математички факултет Универзитета у Београду. Студирао је географију од 1945. до 1949. када је у „јуну положио дипломски испит из географије с антропогеографијом, као ужом струком, са одличним успехом" (**1**,1).

М. Костића су, као даровитог и вредног студента, још у првим годинама студија запазили његови универзитетски професори, академици **Боривоје Ж. Милојевић** и **Војислав С. Радовановић.** Под њиховим руководством он се успешно стручно развијао те је, по дипломирању,[1] био постављен 1. августа 1949. године у Географском заводу при Катедри географије на Природно-математичком факултету Универзитета у Београду. Вршећи дужност асистента као професор средње школе, у мају 1953. положио је државни испит. Августа следеће године је постављен за асистента за предмет антропогеографије на Катедри географије Природно-математичког факултета (**3**) поменутог Универзитета, јер је резултатима свог дотадашњег рада показао да се „врло активно и са успехом бави научним радом у струци којој се посветио" (**4**,51). Као старији асистент[2] завршио је докторску дисертацију „*Белопаланачка котлина — антропогеографска проучавања*" и одбранио је 2. марта 1959. године. Премда је **М. Костић** поседовао признате „пуне квалификације за научног сарадника" (**6**,35) и раније,[3] у ово звање је постављен тек првог јануара 1963. године у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ у Београду (**7**). У истом Институту је, 16. фебруара 1966. године, добио радно место вишег научног истраживача, а две и по године доцније (7. 11. 1968) унапређен је у вишег научног сарад-

---

* Урађен са сагласношћу др Михајла М. Костића још 1980. године овај текст објављен стицајем несрећних околности. Употпуњен само новим појединостима, презентира се у **Зборнику** ради обележавања **прве годишњице смрти** овог знаменитог научника. Тиме се одаје дужна пажња његовом научном проучавању југоисточне Србије и, једновремено, чува успомена на дугогодишњу плодну сарадњу коју је остварио са Народним музејом у Лесковцу.

1. Током студија географије Мих. М. Костић је био стипендиста ондашњег Министарства лаке индустрије НР Србије (**2**). Након дипломирања одустао је од тако обезбеђеног радног места у Етнографском институту Српске академије аука и уметности (**2**) и прихватио је већ припремљено постављење у Географском заводу Природно-математичког факултета у Београду.

2. У складу са тада важећим прописима о избору наставника и факултетских сарадника, М. Костић је биран, средином 1958, по други пут за асистента Универзитета у Београду (**5**).

3. На расписани конкурс за научног сарадника у Географском институту Природно-математичког факултета М. Костић се јавио марта 1960. године. Иако су му признати сви потребни квалитети, ипак „у то звање није постављен услед реорганизације научног рада у НР Србији" (**1**,1).

ника (**8**). Реферат је поднела комисија у саставу: академик **др Милисав В. Лутовац,** академик др **Атанасије Урошевић** и академик др **Бранислав Букуров.** У њему је наведено да дотадашњи „радови М. Костића одају једног вредног и формираног научног радника" (**8**,3). При том је истакнуто да се без консултовања Костићевог научног опуса „не може замислити никакво антропогеографско и економско-географско проучавање Нишавља и Јужног Поморавља" (**3**,3). Ово звање му је потврдила и Комисија за научна звања Републичке заједнице за научни рад и о томе је било саопштено у „Билтену" ове угледне институције (**9**,135). У поменутом Институту постављен је, 16. фебруара 1971. године, на радно место научног саветника у Одељењу друштвене географије (**1**), а 3. новембра 1972. године и *једногласно изабран за научног саветника* (**2**). И са тим звањем сагласила се означена Комисија Републичке заједнице за научни рад 18. децембра исте године (**10**,17). Напокон, као научни саветник у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ добио је, 11. октобра 1977. године, и вишу групу овог врхунског научног звања (**11**). У тој вишој категорији научног саветника био је све **до смрти** 17. 11. 1986. године.

Активност и рад М. Костића сагледавају се поглавито, током минулог тридесет седмогодишњег периода — кроз његове основне (професионалне) преокупације: *друштвену, научно-истраживачку и уређивачку.*

У друштвеном и јавном раду стекао је значајан углед. На првом месту се истиче његова активност у оквиру Српског географског друштва, а затим делатност у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ. Поставши агилан члан овог Друштва међу првим од прве поратне генерације студената географије М. Костић је, по дипломирању, биран у управни одбор и у њему је предано радио, са извесним прекидима, пуних десет година. За то време у Српском географском друштву обављао је дужност секретара у неколико наврата, а последњи пут током 1969. године. Наредне године биран је за **првог потпредседника** Друштва и председника његовог Научног одсека — секције (**12**,1). Истакао се и стручним руковођењем научних екскурзија у земљи и иностранству (**1**;**2**), које је организовало Српско географско друштво. Знатну активност испољио је М. Костић и на научним и стручним скуповима. Учествовао је у раду низа конгреса географа Југославије, а на јубиларном X поднео је чак два саопштења[4] што је права реткост за научне скупове ове врсте. Био је активни учесник и на бројним научним симпозијумима и другим скуповима географа ширег значаја. Уз то, одржао је низ запажених предавања на многим народним и радничким универзитетима у Србији, као и Коларчевом и Радничком универзитету у Београду.

Његову друштвену активност карактерише и чланство у Извршном одбору Савеза синдиката Српске академије наука и уметности (1972—1974). Био је и председник радне заједнице у функцији савета Географског института „Јован Цвијић" Српске академије наука и уметности у два мандата, 1974—1976. и 1976—1978. године (**3**,2). Године 1979. изабран је за председника збора радних људи истог Института са двогодишњим мандатом. Овакву друштвено корисну функцију обављао је и у периоду 1983—1984, а последњи пут од 1985. године па све до смрти (**2**;**3**). Његови лични квалитети огледали су се и у избору за вршиоца дужности директора Института у периоду 1971—1972. године (**13**,1), а смрт га је затекла на функцији председника извршног одбора Основне организације Савеза синдиката поменутог Института. Осим тога, био је именован и у три мандата за члана Научног већа; најпре током првог 1974—1976. (**14**), затим у другом 1976—1978. и у трећем 1983—1985. године (**2**).

Ипак, највећи и трајни допринос **М. Костића** произлази из његове *научно-истраживачке делатности.* Она је понајвише усредсређена на проблематику друштвене географије у најширем смислу. Третирана је антропогеографија, економска географија, историјска

---

4. На јубиларном X конгресу географа Југославије, што је одржан у Србији од 15—20. септембра 1976, М. Костић је презентирао два научна рада: 1) У секцији (C) за савремене географске проблеме развитка СФРЈ (са Д. Милановићем) — Razvoj i značaj eksploatacije mineralnih voda Jugoslavije; *Zbornik* X (стр. 259—267) и 2) у секцији (D) за Животну средину и географију (са Ж. Мартиновићем) — O raritetnim prirodnim termalnim izvorima u SR Srbiji; Исти *Zbornik* (стр. 388—396); Savez geografskih društava Jugoslavije i Srpsko geografsko društvo; Beograd, 1976.

географија, географске трансформације, као и **термална географија** која је поглавито везана за име др Михајла М. Костића. Из тако широког научног интереса за многе области географије и сродних наука, резултирала је библиографија научних, научно-стручних, стручних и научно-популарних радова, те мањих прилога, написа, бележака, критичких оцена, приказа, пригодних записа и некролога. Сва та разнолика научна делатност М. Костића исказивала се са 297 библиографских јединица[5] укључујући и две које ће бити постхумно наштампане. Од њих је преко 220 радова објављено у посебним издањима и сепаратима (**3**) и то доприноси да се *М. Костић уврсти у ред наших најпродуктивнијих географа најновијег доба* (**2**).

Из овог прилично волуменозног научног прегалаштва уочава се да је М. Костић изразито тежио за што већим осветљавањем и продубљивањем не само мање познате проблематике већ и доскора сасвим непознате (термалне) тематике, углавном из друштвено-географског комплекса на простору целе уже Србије и ван ње, а нарочито у подручјима **Јужног Поморавља и Понишавља** и њима граничној територији. То се јасно види из тематског прегледа његових публикованих радова, пошто је он највише научно интересовање исказао у темељним географским проучавањима простора југоисточне Србије у гравитационом смислу.[6]

Библиографија му је штампана више пута,[7] али ни једна не чини огледало и сведочанство његове стваралачке делатности (**2**) која се односи на југоисточну Србију, на чему је — како је и наглашено, највише радио. Ово због тога што је М. Костић у 140 библиографских јединица обрађивао југоисточну Србију. Очигледно је, дакле, да скоро половина његовог (обимног) научног опуса третира просторну и тематску материју из југоисточне Србије. Исправност претходне констатације подразумева и то да је он у још десетак синтетичких студија спорадично разматрао географску проблематику овог дела СР Србије. Сагласно изложеном, а употпуњујући поменуту празнину ми **такву библиографију** по први пут приказујемо уз овај чланак, Будући да је са свим одликама хронолошко-предметне библиографије тог профила она је *пишчева најпотпунија библиографија*, од досада урађених. Уједно је, колико знамо, и *једина штампана географска библиогрфија те врсте код нас*. Као таква приложена библиографска систематизација је довољна да образложи сву ширину домена" (**20**,17), а то не подразумева прецизне библиографске анотације његовог стваралаштва. Да се тим и сличним исказима не би уносиле извесне забуне, овим се пред научну јавност, по први пут — износи да његова библиографија садржи тачно 297 библиографских јединица.

---

5. До пре једне године, односно пред крај живота М. Костића оријентационо је навођен укупан број библиографских јединица његове библиографије. Тако, поминьано је да је он „објавио око 300 библиографских јединица" (**20**,17), а то не подразумева прецизне библиографске анотације његовог стваралаштва. Да се тим и сличним исказима не би уносиле извесне забуне, овим се пред научну јавност, по први пут — износи да његова библиографија садржи тачно 297 библиографских јединица.

6. Опште је познато да разгранато пространство на југоистоку СР Србије не поседује засебан заједнички назив. Прозвано југоисточном Србијом исто је и у терминолошком погледу најприхватљивије без обзира што му је унеколико спорна северозападна омеђеност. Наиме, она у природном смислу сужава њене просторе на северу и разбија евидентну, савремену, економско-географску гравитацију. Супротно, „северна граница области југоисточне Србије — не рачунајући општину Ражањ — била би оптимално сагласна северној граници ранијег среза Ниш" (**15**,28). Отуда је и овде, као знатно исправнија, узета југоисточна Србија у гравитационом смислу.

7. Пре **библиографије**, објављене поводом двадесетогодишњице научног и стручног рада (1949—1969) и касније штампаних њених **хронолошких прилога** (1969—1979), Мих. М. Костић је сачинио и њен први **Извод** још 1965. године. Штампан са насловом „Библиографија радова објављених сепаратно", извод је у опсегу од 45 радова сврстаних у четири дисциплина географије. Две деценије доцније, о његовој 35-годишњици рада, штампане су му две непотпуне библиографије. Једна је презентирана (**Ј. Ћирић**, 1985) тачно поводом 35 година рада М. Костића, а друга је публикована (**Ј. Ћирић**, 1985) исте године мада не обухвата цели период прегалаштва. Уз мању пропратну биографију **првопоменути** списак објављених радова М. Костића је са **изводом** из библиографије (5. 8. 1950 — 5. 8. 1985), што је и чини непотпуном. Чак иако у њој нису поминьани само радови **другоназначена** библиографија је — са најелементарнијим пратећим написом — изложена као **библиографија радова са подручја југоисточне Србије** 1950—1983. **године.** Осим тога она је и са две испуштене библиографске јединице, па је, уз неадекватну насловљеност и окрњену „периодизацију", и непотпуна (**2**).

та[8] његовог доприноса у научном стваралаштву са простора југоисточне Србије.

У немогућности да укажемо на бројне — у нашој и иностраној научној литератури публиковане, врло позитивне оцене из приказа Костићевих радова, ми ћемо то унеколико учинити, на овом месту, понајвише на основу архивске документације и прикладних извора до којих смо могли доћи.

Најпре треба нагласити да је Костићево стваралаштво на географији југоисточне Србије готово непрекидно трајало, почев од првих радова па све до последњег, који се постхумно објављује. С тим у вези је и чињеница да је М. Костић и све *испите за стицање квалификација* положио својим радовима са подручја југоисточне Србије. Најпре је дипломирао на антропогеографским истраживањима у региону Коритнице и објавио их у Српском Етнографском зборнику коначно 1954. године, а потом положио државни испит, такође са истог терена али на проблему физичке и привредне географије. Ова проблематика му је штампана у Зборнику радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ. И докторску дисертацију *Белопаланачка котлина* урадио је на бази петогодишњег (1952—1956) теренског проучавања средњег Понишавља. У њој је, како је то још 1959. године истакао, у име испитне комисије, академик Боривоје Ж. Милојевић, „савременом и умном оригиналном методом" показано да се „развој културних елемената Белопаланачке котлине изражавао у честим, брзим и великим променама, што је давало посебно обележје њеном географском лику" (**24**,1). Наглашено је да је М. Костић успешно обрадио и неке сложене антропогеографске проблеме кроз „гранични положај области и његове последице" ... „појаве и збивања у вези с положајем области" ... „главној уздужној балканској комуникацији" (**24**) итд. Придружујући се касније (1970) овој оцени, уважени југословенски географ Јован Ф. Трифуноски је написао да је штампањем овог дела „један предео наше земље стекао ваљану друштвено-географску монографију" (**25**,134) која је, по свему реченом, репрезентативног карактера. И академик Атанасије Урошевић је, између осталог нагласио да се „у општем делу рада истиче нов методолошки приступ испитивању насеља и порекла становништва као и нова композиција дела ове врсте" (**26**,224).

М. Костић је до 1960. године био познат и као писац не само већег броја антропогеографских радова о пределима и градским и сеоским насељима (Бурђево Поље, Власотинце, Нишка Бања, Рибарска Бања итд.) у југоисточној Србији, већ и чланака који се односе на физичко-географска, привредна и регионална разматрања њених географских целина (Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца, Физичко-географска и привредно-географске одлике слива Јелашничке реке, Сићевачка клисура, итд.). И док је за прве, од стране академика Б. Букурова и ред. проф. универз. С. Милојевића — речено да се „одликују пажљиво одабраним материјалом, исцрпношћу и прецизношћу" (**5**,9), за друге је истакнуто да се карактеришу „нарочитим наслањањем на историјска проучавања". Отуда су, у њима, комплекси географских проблема објашњени „еволутивном методом, као једино исправном и поузданом" (**6**,34).

С погледом на обухватније сагледавање *научно-истраживачке активности* М. Костића на географији југоисточне Србије можемо запазити и његову приметну тежњу „за све већим усредсређивањем на бањско-туристичку проблематику" (**8**,3) на једној, и јаснију оријентацију у изучавању јужноморавског аграра и баштованства на другој страни. Прва тенденција се обележава тиме што је он најпре отпочео а затим се још више сконцентрисао на комплексно географско истраживање познатијих и још неафирмисаних балнео-туристичких насеља прво на подручју југоисточне Србије, а потом и у целој Србији. Из тог његовог стваралаштва датирају читаве серије радова. У вези са овим треба нагласити да је и на овом тлу М. Костић детаљније истражио више термалитета у „опсегу проблемских и просторних проучавања термалног феномена" (**27**,6). Како су они означени карактеристичним

---

8. Ширина домета научно-стручног прегалаштва М. Костића захтева и његов допринос у оквиру тимског рада на великим издавачким подухватима и изданима. Таква је Enciklopedija Jugoslavije *Leksigrafskog zavoda* u Zagrebu (38). Уз то ваља нагласити и сарадњу у истраживању и реализацији »Generalnog urbanističkog plana Soko Banje« (22,2) i »Prostornog plana Opštine Soko Banja« (23,2).

термалним појавама и специфичним природним одликама, ту настале интересантне научне резултате презентирао је у неколико запажених студија. И у изради синтеза и „у конципирању преуређења бањских простора савременом валоризацијом термалних ресурса“ (**27**,4) југоисточне Србије М. Костић је прилазио обухватној обради у чему је био *заступљен интердисциплинарни правац модерне географије*. Шире познат и признат такав његов рад је дошао до највећег изражаја публиковањем обимнијих чланака „који би, нешто измењени, требали да чине главне одељке у предстојећем завршном делу **огледа географије термализма у Србији**“ (**2**). На жалост, смрт га је омела да те студије прошири, научно још више продуби и са најновијим сазнањима употпуни.

Код другог научног усмеравања је важно да је он, на основу дуготрајног теренског испитивања, што наглашавају и споменути академици — „био у могућности да доста подробно анализира утицај Ниша, Лесковца и других снажних индустријских центара на полет приградске, специјализоване, пољопривреде а нарочито повртарства“ (**8**,3). У сродности са овим, а са гледишта библиографије, од значаја је и чињеница да је М. Костић, „први после академика Б. Ж. Милојевића“ (**2**), објавио резултате својих синтетичких проучавања јужног Поморавља у књизи *Région de la Morava du Sud*, Caractères de géographie économique као Vol. 12 знамените едиције Mémoires у којој се објављују најзначајнија дела, на једном од светских језика, намењених првенствено иностраној научној јавности.

Овде треба рећи и то да се М. Костић бавио и синтетичким расветљавањем миграција и етничких процеса становништва југоисточне Србије. У новије време студиозно је третирао, нарочито у области Понишавља — и проблематику њеног стариначког становништва. Сем тога, он је све донедавно био у сталном настојању праћења протока промена и *преображаја просторног пејсажа* у вези са најновијим развојем нашег социјалистичког друштва. Зато се може казати да његови огледи и студије (Нишка котлина, Врањско-бујановачка котлина, Алексиначка котлина, Прешевска котлина, Јужно Поморавље, Економско-географске одлике удолине Јужне Мораве) *ходају напоредо са временом у погледу изналажења и уобличавања законитости* нових географских појава и процеса овог дела СР Србије.

У последњим годинама, са новим научним сазнањима и својим најновијим теоретским погледима и ставовима М. Костић је публиковао серију радова са подручја Нишког региона, од чега је Регион Калафата јединствен у југословенској географској научној литератури. Истог карактера су и чланци који се односе на географско проучавање Нишке котлине у време и по ослобођењу од Турака. Уз то, он је учествовао и у изради Монографије Ниша (*Историја Ниша*, књ. I—III). Тачније, за шири географски простор града Ниша написао је опсежнији рад „Географске одлике нишког подручја“ (**28**,11) за који је академик М. В. Лутовац, између осталог, у рецензији истакао да је „богат извор знања о физичко-географским особинама Нишког подручја“ (**29**,1).

И напокон, исказане оцене и поставке — и при целој својој објективности — не би биле довољне да расветле **научни допринос М. М. Костића** као заслужног научног радника ако се и посебно не би изнео његов удео у *изради методолошких концепција* најновијих научних пројеката из географије и сродних области. Тако, по одлуци познатог Етнографског одбора САНУ са седнице „одржане 22. маја 1979. поверено му је, као сталном члану тог Одбора од 1975. године“ (**2**), састављање методологије дугогодишњег пројекта „Друштвено-географске особине планина Србије“. Одазивајући се томе, М. Костић је, захваљујући својим изграђеним научним поставкама из богатог теренског искуства — убрзо поднео поменутом Одбору урађени пројекат. Уз мале измене, овај пројекат је једногласно прихваћен за реализацију почев од лета 1979. године. Треба нагласити и то да је Костић био и руководилац пројекта „Насеља и порекло становништва“ у Географском институту „Јован Цвијић“ САНУ. У том погледу је проширивао своја ранија истраживања о становништву и насељима у сливу Јелашничке реке. Важно је навести да је и за овај пројекат израдио савремену концепцију проучавања која је штампана као уводни чланак (**30**) у Зборнику радова поменутог Института. По томе је дао вредан научни прилог у надградњи Цвијићеве антропогеографске школе на

„пробијању" *сасвим нових путева изучавања савремене географије* становништва, насеља и насеобина.[9]

Дакле, може се закључити да је М. Костић био и највероватније ће задуго остати *најбољи познавалац географије југоисточне Србије*. Стога је и разумљиво да се — у новије време објављени, озбиљнији радови из географије и сродних наука не могу обавити без увида у огледе и студије овог нашег познатог научника. Његови чланци били су и остали непревазиђена основа за географска истраживања на тлу југоисточног дела уже Србије.

Сл. 1. — Изглед лица и наличја **Медаље „Јован Цвијић"** — највећег научног признања Српског географског друштва. (Снимио: **Иван Б. Поповић**, средином јуна 975. године)

Fig. 1 — Front and back view of *Jovan Cvijić* Medallion — top scientific recognition of Serbian Association of Geographers. (Photo taken by *Ivan Popović in June 1975*)

Посебна напомена: Овим се по први пут — **под правим ауторством**, објављује фотографија обостране физиономије **Медаље** „Јован Цвијић".

М. Костић је врло познат и по свом савесном и *зналачком раду на уређивачким пословима* у Српском географском друштву и Географском институту „Јован Цвијић" САНУ. Издавачкој делатности прве географске организације дао је изразити допринос и он се, са временског становишта, огледа у чињеници да је у два наврата (1959—1960. и 1966—1967) био члан редакцијског одбора за научна издања. Затим је, у четворогодишњем периоду (1970—1974), био главни и одговорни уредник научних издања. Уложио је много труда да научна издања Српског географског друштва *подигне на виши ниво*. Отуда су она, како је то и констатовано од девет потписника са академиком М. В. Лутовцем на челу — *obimom i savremenom tehničkom opremom bila i ostala najbolje publikacije koje je izdalo Srpsko geografsko društvo u svojoj poratnoj izdavačkoj delatnosti*. Као уредник централног научног издања Друштва М. Костић је иницирао и, изузев једне, скоро сам реализовао израду шест биобиблиографија заслужних чланова овог угледног друштва. Тиме је учињен »*krupan korak u sagledavanju savremenog razvoja geografije u Srbiji i van nje*« (**12**,2). У то време он је покренуо и сам уредио једну потпуно нову публикацију,[10] а учество-

---

9. Садржавши обликованост изучавања, између осталог, и у погледу „пејзажне архитектуре рекреативног простора викенд насеља и распореда и констелације кућа за одмор" (**30**,12) означена друштвено-географска концепција испитивања насеља и становништва (**30**) пружила је извесне основе за употребу ових разрађених теза и у глобалном концепту географско-туризмолошких проучавања просторно уобличених скупина индивидуалних кућа за одмор и рекреацију (**31**), односно тзв. викенд објеката.

10. Године 1971. Српско географско друштво је — на иницијативу М. Костића, издало прву књигу „Споменица преминулим члановима" и она је посвећена истакнутом члану Емилији Лутовац.

вао је и у графичко-техничкој опреми других,[11] сада познатих периодика Српског географског друштва.

И у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ М. Костић је био члан редакцијског одбора и уредник више научних издања у три наврата. Најпре је то био у два повезана двогодишња (1974—1976. и 1976—1978) мандата, односно континуирано у четворогодишњем периоду (**32**). И после навршене тридесетогодишњице свог научног и дугогодишњег уређивачког рада, М. Костић је одржао континуитет у уређивачкој делатности и активном учешћу у издавачким подухватима. Тако, почетком 1980. године „једногласно је изабран за члана Редакционог одбора" (**33**,1) овог Института и на тој функцији остао до смрти. Осим тога био је члан и издавачког савета угледне југословенске научне публикације *»Geographica Iugoslavica«* чији је издавач Savez geografskih društava Jugoslavije (**34**).

Имајући у виду допринос М. Костића у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ збор радних људи овог Института једногласно је донео одлуку (**35**) да му се ода највише признање доделом ПОВЕЉЕ Географског института „Јован Цвијић" САНУ. О Дану Републике 1979. године, а поводом 30-годишњице научног рада, повеља му је уручена *„у знак посебног признања и захвалности за особите резултате на унапређивању географских наука и Института* (**36**,2). Ову ПОВЕЉУ до сада је добио једино академик М. В. Лутовац, раније дугогодишњи директор овог Института. И за предани друштвени рад М. Костићу је указано посебно признање, јер му је уручена захвалница за *допринос развоју самоуправљања* у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ. То је уникатни, руком рађени, примерак *Захвалнице*, први пут додељен у том Институту од његовог оснивања (**37**,2).

Научни опус и стручна делатност М. Костића поодавно је позната и широј југословенској јавности. Управо, он је уврштен и у познате југословенске савременике још 1970. године, пошто је у цењеној књизи *Ko je ko u Jugoslaviji* наведено, уз неке биографске црте, и више његових важнијих радова који »rezultiraju iz antropogeografskih istraživanja« (**40**,493).

За дугогодишњи рад и резултате својих научних остваривања М. Костић је стекао и више других, шире познатих — признања. Међу првима је добио диплому и *спомен плакету* **11. октобар** С.О. Бела Паланка. Она му је додељена на дан ослобођења Беле Паланке за *изванредни научни допринос у изучавању антропогеографских особина територије општине* (**2**;**3**). Касније, на свечаном скупу посвећеном тридесетогодишњици Народног музеја у Лесковцу, одржаном средином маја 1978. године, М. Костићу је уручена захвалница за *дугогодишњу успешну сарадњу*. Додела ових признања је схваћена и као умесан одраз друштвене награде писцу за уложено трудољубље на оствареној сарадњи у скоро свим научним публикацијама које се „штампају као издања научних и културних институција југоисточне Србије (**2**). Ово због тога што је сарађивао у нишком „Привредном гласнику" (садашња „Економика") и ту објавио читаву серију радова, а у „Пиротском зборнику" и „Врањском гласнику" и неке од својих важнијих студија. Међу њима издваја се чланак „Прешевска котлина", један од најдражих његових радова (**2**) који је — уједно, према виђењу критике „међу најбољим радовима са овог подручја" (**19**,245).

Међутим, треба посебно нагласити да је најплодоносније сарадништво реализовао у централној научној публикацији споменутог музеја у Лесковцу. Дугогодишња сарадња у **Лесковачком зборнику** одвијала се кроз **три** изразита **правца** његових, напред растумачених, проучавања: балнео-туристичка проблематика, тематика специјализованих повртарских насеља и псеудотермализам. Научна оријентација **првог** правца изражена је у штампаним студијама „Сијаринска Бања" (Лз, III; 1963), „Туларска Бања" (са Т. Трајковићем; Лз, IV, 1964), „Врањска Бања" (Лз, V; 1965), и „Вички Кисељак" (са П. Голубовићем; Лз, XXVI; 1986), а **другог** у објављеним чланцима „Винарце" (са Т. Трајковићем; Лз, IV; 1964), „Доње Трњане" (са Т. Трајковићем; Лз, V; 1965) и „Печењевце" (са Т. Трајковићем; Лз, VI; 1966). Научном оријентацијом **трећег** правца карактеришу се у целости следећи радови: „О једном раритетном

---

11. Са професором Петром Шобајићем (**2**) Мих. М. Костић је 1951. припремио за штампу прву свеску научно-популарног зборника „Земља и људи", а у 1969. и 1970. извршио је техничко-графичку редактуру прва два броја познате периодике „Глобус".

прежитку култа псеудотермализма у Јужном Поморављу“ (Лз, XVIII; 1978), „Два примера раритетног култа псеудотермалних извора“ (Лз, XX; 1980) и „О неким прежицима култа псеудотермалних интермитентних извора“ (Лз, XXI; 1981). Сем тога, на страницама **Лесковачког зборника** објавио је и значајну економско-географску синтезу „Јужно Поморавље“ (Лз, IX; 1969) као и запажен рад о средњовековном граду Копријану (Лз, VII; 1967) који је доцније допунио новим научним сазнањима и то публиковао као самостално издање писца (**2**).

Осим поменутих друштвених одликовања Михајло М. Костић је, у последњим годинама живота — стекао и признања „која су му била најмилија“ (**2**,30). Подружница Српског географског друштва у Крагујевцу уручила му је специјалну диплому за вишегодишњу материјалну помоћ у презентирању научних сазнања едиције **Географски годишњак.** Уз то, као дугогодишњи сарадник ове публикације добио је — 29. октобра 1984. године, и захвалницу *за унапређење географске научне мисли.* Скоро годину дана доцније, односно 13. новембра 1985, примио је и повељу туристичког друштва „Кисељаја“ из напредног насеља Беле Воде код Крушевца. Овим је одата захвалност М. Костићу за изучавање термалних феномена (**2**) овог места, те је тако и исказана његова заслуга за *„научни допринос развоју Белих Вода“* (27). Награђен је био и тиме што је, истовремено изабран, за почасног члана означеног Туристичког друштва (**2**).

Али, за живота, највеће признање указало му је Српско географско друштво када га је одликовало дипломом и медаљом „Јован Цвијић“. Заправо, на Годишњој скупштини Друштва уручено му је 23. јануара 1980. ово одликовање[12] *„у знак посебног признања и захвалности за особите резултате на унапређењу географске науке и наставе.* У вези са овим признањима за постигнуте резултате у научном прегалаштву ваља нагласити да је **М. Костић,** међу географима Србије, **једини добитник** највиших признања свих постојећих географских институција у овој републици.

Као научник високог квалитета, заслужни географ др Михајло М. Костић је у проучавању географске стварности постигао резултате од трајне научне вредности и врхунског достигнућа. Током 37 година научног стваралаштва, богатећи се увек новим сазнањима, *водећи географ Србије, М. М. Костић,* је успео да и у југословенској географији заузме изузетно место — најкомплетнијег научног радника на пољу друштвене географије.

Са овим разматрањем доприноса др М. Костића географском проучавању југоисточне Србије тежило се да се — уз остало — подстакну даља биобиблиографска истраживања у нашој новијој историјској географији и савремености.

БИБЛИОГРАФИЈА МИХАЈЛА КОСТИЋА

КОЈА СЕ ОДНОСИ НА ЈУГОИСТОЧНУ СРБИЈУ

А. ГЕОМОРФОЛОГИЈА

1. ИЛИНСКА ПЕЋИНА (CHPELLA E ILINCES); Нов прилог проучавања краса на Карадагу (са Ж. Мартиновићем); Врањски гласник, књ. III (ст. 357—369); Народни музеј; Врање; 1967. Резиме: *Ilinska Cave.* И сепарат.
2. СТАНИЧЕЊСКЕ ЛЕДЕНИЦЕ, Прилог познавању улоге и значаја подземних крашких облика Белаве (са Ж. Мартиновићем); Пиротски Зборник, бр. 1 (ст. 89—97), Новинско-издавачка установа „Слобода“; Пирот; 1968. Резиме: **Станиченские ледяные пещеры.** И сепарат.
3. ПЕЋИНСКА САЛАМАЊА НА ПЛАНИНИ БЕЛАВИ КОД СТАНИЧЕЊА (са Ж. Мартиновићем); Гласник XLIX, бр. 2 (ст. 51—60); Српско геог. друштво; Београд; 1969. Резиме: *Les brisements de cavernes*

12. По новом Правилнику, са строжим критеријумима, о додели овог највишег географског признања Српског географског друштва, Диплому и **Медаљу „Јован Цвијић“** добио је, за сада, само др Михајло М. Костић. Предлог за доделу овог признања поднело је девет предлагача на челу са академиком М. В. Лутовцем (**12**).

sur la montagne de Belava prés de Staničenje. И сепарат.

4. ПОЈАВА КЛАСТОКРАСА НА АТАРУ СЕЛА МОКРЕ КОД БЕЛЕ ПАЛАНКЕ (са Ж. Мартиновићем); Гласник, св. LII, бр. 1 (ст. 105 — 109); Српско географско друштво; Београд; 1972. Резиме: *Le phénomène de clastokarst dans le finage du village de Mokra près de Bela Palanka.* И сепарат.

Б. РЕГИОНАЛНА И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА* ГЕОГРАФИЈА

1. БУРЂЕВО ПОЉЕ (Антропогеографска проматрања); Гласник, св. XXXII, бр. 1 (ст. 27—41); Српско геог. друш.; Београд; 1952. Резиме: *Đurđevo Polje*, Contribution anthropo-géographique. И сепарат.
2. ГЛАВНЕ ФИЗИЧКО ГЕОГРАФСКЕ И ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ КОРИТНИЦЕ; Зборник радова, кн. 6 (ст. 89 — 105); Географски институт САН; Београд; 1953. Резиме: *Principaux caractères phsico et économico-géographiques de Koritnica.* И сепарат.
3. КОРИТНИЦА (Антропогеографска испитивања); Српски Етнографски зборник, кн. LXVII (ст. 191 — 296); Српска академ. наука; Београд; 1954. Резиме: *Koritnica, Recherches de géographie humaine.* И сепарат.
4. ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ И ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ СЛИВА ЈЕЛАШНИЧКЕ РЕКЕ; Зборник радова, св. I (ст. 108 — 134); Географски завод ПМФ; Београд; 1954. Резиме: *Charactéristiques physico et économico-géographiques du bassin de Jelašnička Reka.* И сепарат.
5. О УЛОЗИ И ЗНАЧАЈУ СИЋЕВАЧКЕ КЛИСУРЕ ЗА САОБРАЋАЈ, НАСЕОБИНЕ И ЉУДСКА КРЕТАЊА (Прилог историјској географији и антропогеографији Нишавља); Зборник радова, св. II (ст. 93—111); Географски завод ПМФ; Београд; 1955. Резиме: *Le rôle et l'importance du défilé de Sićevo pour la circulation les habitats et les déplacements humains.* И сепарат.
6. СИЋЕВАЧКА КЛИСУРА (Географски аспекти и одлике); Привредни гласник, Год. VII, бр. 2 (ст. 25 — 30); Друштво економиста; Ниш; 1960.
7. СИЋЕВАЧКА КЛИСУРА (Природне лепоте и географске одлике); Зборник „Земља и људи", св. 10 (ст. 23 — 28); Српско геог. друш., Београд; 1960.
8. TIPOVI I OBLIK SELA U SREDNJEM NIŠAVLJU; Zbornik VI. kongresa geografa u FNRJ (st. 393—400); Savez geografskih društava FNRJ i Geografsko društvo Slovenije; Ljubljana; 1962. Rezime: *Types et forme des villages dans du cours de la Nišava.* И сепарат.
9. СПЕЦИЈАЛИЗОВАНО ПОВРТАРСТВО У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ, Прилог проучавању пољопривредне географије СР Србије (са Ж. Гајићем); Зборник радова, кн. 20 (стр. 103—145); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1965. Резиме *Culture maraîchère spécialisée dans la région de Južno Pomoravlje*, Une contribution à l' étude de la géographie agricole de la SR de Serbie. И сепарат.
10. ПРОИЗВОДЊА МАЛИНА И ЈАГОДА У ОКОЛИНИ НИША, Прилог проучавању воћарске специјализације у СР Србији (са Ж. Гајићем); Привредни гласник, Год. XII, бр. 11 (стр. 33—42); Друштво економиста; Ниш; 1965. И сепарат.
11. ДВОРИШНО БАШТОВАНСТВО У ОКОЛИНИ НИША, Прилог проучавању повртарске специјализације у СР Србији (са Ж. Гајићем); Привредни гласник, Год. XI, бр. 6 (ст. 26—30); Друштво економиста; Ниш; 1965. И сепарат.
12. НИШКА КОТЛИНА, Студија друштвеногеографског развоја; Зборник радова, кн. 21 (ст. 295—357); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1967. Резиме: *Bassin de Niš*, Étude de l' évolution socio-géographique. И сепарат.
13. RÉGION DE LA MORAVA DU SUD, *Caractères de géographie économique;* Mémoires, Vol. 12 (p. 1—56);

*) Овде је предметна разврстаност библиографских јединица нешто другачија од њихове истосмислене деобе, коју је лично сачинио Мих. М. Костић (1984) за своју **целокупну библиографију**. У изворном облику таква библиографија је сачувана код писца овог чланка и биће штампана неком другом приликом.

Société Serbe de Géographie; Belgrad; 1968.

14. ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКА КОТЛИНА, Привредно-географске карактеристике; Врањски гласник, књ. IV (ст. 183—262); Народни музеј; Врање; 1968. Резиме: *Bassin de Vranje et de Bujanovac,* Caractéristiques de geographie économique. И сепарат.
15. ПРИРОДНЕ ОДЛИКЕ ПЛАНИНЕ БЕЛАВЕ (са Ж. Мартиновићем); Зборник „Земља и људи", св. 10 (ст. 93—98); Српско геог. друш.; Београд; 1968.
16. АЛЕКСИНАЧКА КОТЛИНА, Друштвеногеографска проучавања; Зборник радова, књ. 22 (ст. 453—591); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1969. Резиме: *Bassin d'Aleksinac.* И сепарат.
17. ПРЕШЕВСКА КОТЛИНА, Друштвено-географска студија; Врањски гласник, књ. V (ст. 93—148); Народни музеј; Врање; 1969. Резиме: *Bassin de Preševo*, Étude de géographie sociale. И сепарат.
18. ЈУЖНО ПОМОРАВЉЕ, Економско-географске одлике; Лесковачки зборник, књ. IX (ст. 195—224); Народни музеј; Лесковац; 1969. Резиме: *The South Morava river basin,* Economico-geographical characteristics. И сепарат.
19. ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ УДОЛИНЕ ЈУЖНЕ МОРАВЕ; Зборник радова, књ. 22 (ст. 59—66); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1969. Резиме: *Dépression de la Morava du Sud.* И сепарат.
20. БЕЛОПАЛАНАЧКА КОТЛИНА, Друштвеногеографска проучавања; Посебна издања; 1970; Резиме: *Le bassin de Bela Palanka,* Étude de géographie sociale. И сепарат.
21. ГЕОГРАФСКЕ ОСОБЕНОСТИ И ОДЛИКЕ СВРЉИШКЕ КЛИСУРЕ; Зборник „Земља и људи", св. 21 (стр. 19—24); Српско географско друштво; Београд; 1971.
22. ПРОБЛЕМАТИКА СТАРИНАЧКОГ СТАНОВНИШТВА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ, Са посебним освртом на област Нишавља; Гласник, св. LIII, бр. 1 (стр. 31—53); Српско географско друштво; Београд; 1973. Резиме: *Problèmes concernant la population autochtone de la Serbie du Sud-Est*, Avec un aperçu spécial sur la région de Nišavlje И сепарат.
23. ПОРЕКЛО И КОМПОЗИЦИЈА СТАНОВНИШТВА У СЕЛИМА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ, Прилог географији становништва СР Србије; Зборник радова, књ. 25 (стр. 85—104); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1974. Резиме: *Origine et composition de la population dans les villages de la Serbie de l' Est,* Contribution à la géographie de population de la RS de Serbie. И сепарат.
24. КРОЗ РЕГИОН КАЛАФАТА, Глобус, Год. XI, бр. 11 (стр. 170—176); Српско географско друштво; Београд; 1979. И сепарат.
25. ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ НИШКОГ ПОДРУЧЈА; Историја Ниша, књ. I (стр. 11—24 и 346—349); ИРО „Градина" ГРО „Просвета"; Ниш; 1983. И посебан отисак.

В. ТЕРМАЛНА ГЕОГРАФИЈА И СРОДНО

1. НИШКА БАЊА, Антропогеографска проучавања; Зборник радова, св. V (стр. 111—129); Географски институт Природноматематичког факултета; Београд; 1958. Резиме: *Niška Banja*, Étude anthropogéographique. И сепарат.
3. RIBARSKA BANJA, Recherches de geographie humaine; Bulletin de geographie d Aix-Marseille, T. LXX, Nouvelle Serie, N° 5 (p. 51—66); Aix-en-Provence; 1959. И сепарат.
4. НЕИСКОРИШЋЕНЕ ЛЕЧИЛИШНЕ И ТУРИСТИЧКЕ МОГУЋНОСТИ (ЛУКОВСКА БАЊА); Привредни гласник, Год. VII, бр. 9 (ст. 25—30); Друштво економиста; Ниш; 1960.
5. МОГУЋНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА У КУРШУМЛИЈСКОЈ БАЊИ; Привредни гласник, Год. VIII, бр. 11, (ст. 27—32); Друштво економиста; Ниш; 1961.
6. КУРШУМЛИЈСКА БАЊА; Гласник, св. XLII, бр. 1 (ст. 45—62); Српско геог. друш.; Београд; 1962. Резиме: *Station balneaire de Kuršumliska Banja.* Recherches de géographie humaine. И сепарат.
7. ЛУКОВСКА БАЊА (Антропогеографска проучавања балнеолошких насеља у СР Србији); Гласник, св. XLIII, бр. 1 (ст. 61—70); Српско геог. друш.; Београд; 1963. Резиме: *Station thermale de Lukovska Banja,* Contribution à l'étu-

de anthropogeographique des agglomérations balnéaires dans la RS de Serbie. И сепарат.

8. СИЈАРИНСКА БАЊА (Прилог географском проучавању балнеотуристичких насеља); Лесковачки зборник, књ. III (ст. 117—141); Народни музеј; Лесковац; 1963. И сепарат.
9. TURISTIČKA VALORIZACIJA MINERALNIH I TERMO-MINERALNIH VODA U JUGOSLAVIJI; Turistička valorizacija prirode (st. 405—449); Geografski zavod PMF; Beograd; 1963. И сепарат.
10. ТУЛАРСКА БАЊА, Прилог географском проучавању термо-минералних вода у СР Србији (са Т. Трајковићем); Лесковачки зборник, књ. IV (ст. 129—136); Народни музеј; Лесковац; 1964. Резиме: **Туларский курорт,** Приложение географическому изучению термо минеральных вод в Социалистической Республике Сербии. И сепарат.
11. ПРОШЛОСТ И РАЗВИТАК РИБАРСКЕ БАЊЕ. Извод из рукописа Рибарска Бања и Рибаре (са Ж. Мартиновићем); **Наша прошлост,** бр. 1 (ст. 21—23); Историјски архив; Краљево; 1964.
12. ЗВОНАЧКА БАЊА, Прилог туристичко-географском проучавању; Зборник радова, књ. 20 (ст. 147—180); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1965. Резиме: *Zvonačka Banja*. Une contribucion à l' étude touristique et géographique. И сепарат.
13. ТЕРМА КРАВЉАНСКО ТОПИЛО, Морфохидролошка еволуција и значај за туризам (са Ж. Мартиновићем); Гласник, св. XLV, бр. 2 (ст. 133—144); Српско геог. друш.; Београд; 1965. Резиме: *Station thermale de Kravljansko Topilo*, Évolution morpho-hydrologique et son importance pour thermalisme et le tourisme. И сепарат.
14. ВРАЊСКА БАЊА, Прилог термалној географији СР Србије; Лесковачки зборник, књ. V (ст. 86—109 и 202—203); Народни музеј; Лесковац; 1965. Резиме: **Врањска Баня,** Приложение термальной географии СР Сербии. И сепарат.
15. МОГУЋНОСТИ И ЗНАЧАЈ ЗА ТУРИЗАМ СЕВЕРНЕ ПОДГОРИНЕ КАЛАФАТА (са Ж. Мартиновићем); Привредни гласник, Год. XI, бр. 5 (ст. 34—36); Друштво економиста; Ниш; 1965.
16. ЛЕКОВИТЕ ВОДЕ, „Србија — Знаменитости и лепоте", (ст. 79—90); Новинско - издавачко предузеће „Књижевне новине"; Београд; 1965.
17. ТЕРМО-МИНЕРАЛНЕ И МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ У СРБИЈИ; Зборник „Земља и људи", бр. 15 (ст. 45—56); Српско геог. друш.; Београд; 1965. И сепарат.
18. КУЛИНСКОБАЊСКА КОТЛИНА И КУЛИНСКА БАЊА, Прилог физичко-географском проучавању (са Ж. Мартиновићем); Гласник, св. XLVI, бр. 1 (ст. 21—30); Српско геог. друш.; Београд; 1966. Резиме: *Vallée encaisée et thermes de Kulinska Banja*, Une contribution à l'étude physico-géographiques. И сепарат.
19. АЛКАЛНЕ ТЕРМЕ У ГОРЊЕМ СЛИВУ ЈУЖНЕ МОРАВЕ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАКОВАЧКУ БАЊУ (са Ж. Мартиновићем); Врањски гласник, књ. II (ст. 357—371); Народни музеј; Врање; 1966. Резиме: *Thermes alkalins dans le cours supérieuer de la Morava du Sud et particulièrment les Bains de Rakovac*. И сепарат.
20. ОСТРОВИЧКЕ ТЕРМЕ, Прилог проучавању термалних извора Србије (са Ж. Мартиновићем); Зборник радова, књ. 21 (ст. 277—293); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1967. Резиме: *Thermes d'Ostrovica*, Une contribution à l'étude des sources thermales en Serbe. И сепарат.
21. ЕКСПОРТНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА МИНЕРАЛНИХ ВОДА У СР СРБИЈИ, С посебним освртом на производњу Буковичког киселњака; Гласник, св. XLVII, бр. 1 (ст. 71—81); Српско геог. друш.; Београд; 1967. Резиме: *Exploitation commerciale des eaux minerales dans la RS de Serbie*. И сепарат.
22. КУЛИНСКА БАЊА, Постанак и балнеонасеобинска генеза; Гласник, св. XLVII, бр. 2 (ст. 245—248); Српско геог. друш.; И сепарат.
23. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ БАЊСКИХ И БАЛНЕО-ТУРИСТИЧКИХ НАСЕЉА У СР СРБИЈИ — ФАКТОР ЊИХОВЕ ЕВОЛУЦИЈЕ И РЕГИОНАЛНЕ УЛОГЕ И ЗНАЧАЈА; Цвијићев зборник (У спомен 100. годишњице његовог рођења), (ст. 413—422); Одељење Природно-математичких наука САНУ; Бео-

град; 1968. Резиме: *Situation géographique des station balnéaires et balnéo-touristiques dans la RS de Serbie — Facteur de leur évolution et de leur rôle et importance régionale*. И сепарат.

24. СВРЉИШКА (НИШЕВАЧКА) БАЊИЦА, Прилог проучавању ишчезлих бањских насеља; Зборник радова, књ. 23 (ст. 53—69); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1970. Резиме: *Svrljiška (Ništevačka) Banjica*, Contribution à l'étude des station balnéaires disparues. И сепарат.
25. БЕЛОПАЛАНАЧКА БАЊИЦА, Прилог термалној географији југоисточне Србије (са Ж. Мартиновићем); Зборник радова, књ. 23 (ст. 107—116); Географски институт „Јован Цвијић"; Београд; 1970. Резиме: *Belopalanačka Banjica*. И сепарат.
26. ГЕНЕТСКА КЛАСИФИКАЦИЈА ТЕРМАЛИТЕТА СРБИЈЕ I, Функционалитет природних фактора; Гласник, св. LI бр. 1 (ст. 25—54); Српско геог. друш.; Београд; 1971. Резиме: *Classification génétique des thermes de Serbie I*, Fonctions des facteurs natureles. И сепарат.
27. БАЊА ЈОШАНИЦА, Прилог проучавању термалних насеља источне Србије (са Ж. Мартиновићем); Гласник, св. LI, бр. 2 (ст. 75—93); Српско геог, друш.; Београд; 1971. Резиме: *Banja Jošanica*, Contribution à l'étude des stations thermales de la Serbie de l'Est. И сепарат.
28. ГРАДАШНИЧКИ ТЕРМАЛНИ РЕЈОН, Прилог морфологији и термалној географији Нишавља (са Ж. Мартиновићем); Пиротски зборник, бр. 3 (ст. 95—119); Музеј Понишавља; Пирот; 1971. И сепарат.
29. ТЕРМОМИНЕРАЛНИ ТЕРЕН БАЊЕ ЈОШАНИЦЕ, Прилог познавању морфохидрогеологије и „ретких вода" у северозападном делу Сокобањског басена (са Ж. Мартиновићем); Гласник, св. LII, бр. 1 (ст. 49—68); Српско геог. друш.; Београд; 1972. Резиме: *Le terrain thermominéral de la station balnéaire de Jošanica*, Une contribution à la connaissance de la morpho-hydrologie et des eaux rares dans la partie nord-ouest du bassin de Sokobanja. И сепарат.
30. ТЕРМАЛНА НАЛАЗИШТА И ВАЖНИЈА БАЊСКА НАСЕЉА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ, Синтетички осврт о познатијим налазиштима и значају за термализам и туризам Сокобање, Брестовачке и Гамзиградске Бање, Зборник радова, књ. 25 (ст. 105—174); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1974. Резиме: *Sources thermales et stations balnéaires les plus importantes de la Serbie de l'Est*, Aperçu synthétique des sources thermales les plus renommées et de l'importance de Sokobanja, Brestovačka Banja et Gamzigradska Banja pour le thermalisme et le tourisme. И сепарат.
31. ПРОИЗВОДЊА И ПОТРОШЊА МИНЕРАЛНИХ ВОДА У ЈУГОСЛАВИЈИ; Гласник, св. LIV, бр. 2 (ст. 134—136); Српско геог. друш.; Београд; 1974. И сепарат.
32. ПОПШИЧКА БАЊИЦА, Прилог термалној географији источне Србије (са Ж. Мартиновићем); Зборник радова, књ. 26 (ст. 185—198); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1975. Резиме: *Popšička Banjica*, Contribution à la géographie thermale de la Serbie de l'Est. И сепарат.
33. ЕКСПОРТНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА И ПРОМЕТ УГЉЕНОКИСЕЛИХ ВОДА У СР СРБИЈИ; Зборник радова, књ. 28 (ст. 105—154); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1976. Резиме: *Exploitation en vue d' exportation et commerce des eaux minérales à gaz carbonique dans la RS de Serbie*. И сепарат.
34. РАЗВОЈ И ОДЛИКЕ ЕКСПОРТНЕ ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ МИНЕРАЛНИХ ВОДА У ЈУГОСЛАВИЈИ, (са Д. Милановићем); Зборник радова, Год. XIV (ст. 155—173); Економски факултет; Ниш; 1976. Резимеа: *Developpement et distinctions de l'exploitation exportative des eaux minerales en Yougoslavie*. И на руском. И сепарат.
35. O ZNAČAJU EKSPORTNE EKSLOATACIJE MINERALNIH VODA U JUGOSLAVIJI, (sa D. Milanovićem); Zbornik X kongresa geografa Jugoslvije (st. 259—266); Srpsko geog. druš. i Savez geog. društava Jugoslavije; Beograd; 1977. Rezime: *Sur l'importation de l'exploitation des eaux minérales de Yougoslavie pour l'éxportation*. И сепарат.

36. О RARITETNIM TERMALNIM IZVORIŠTIMA U SR SRBIJI (sa Ž. Martinovićem); Zbornik X kongresa geografa Jugoslavije (st. 388 — 396); Srpsko geog. druš. i Savez geografskih društava Jugoslavije; Beograd; 1977. Rezime: *Sur les sources thermales commee rarétés naturelles dans la RS de Serbie.*
37. О ЈЕДНОМ РАРИТЕТНОМ ПРЕЖИТКУ КУЛТА ПСЕУДОТЕРМАЛИЗМА У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ; Лесковачки зборник, кн. XVIII (ст. 241—251); Народни музеј; Лесковац; 1978. Резиме: *Sur une survivance rare du culte du pseudothermalisme dans le bassin de la Morava du Sud.* И сепарат.
38. ТЕРМАЛНОГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ РЕГИОНА КАЛАФАТА И ЊИХОВ ТУРИСТИЧКИ ЗНАЧАЈ; Економика, бр. 3—4 (ст. 61—71); Друш. економиста и Друш. рачуноводствених и финансијских радника; Ниш; 1979. Резиме: *Caractéristiques de géoraphie thermale de la région de Kalafat.*
39. РАРИТЕТНЕ ТЕРМАЛНЕ ПОЈАВЕ У ДОЛИНИ СВЕТОЈОВАНСКО-МАТЕЈЕВАЧКЕ РЕКЕ (НИШКА КОТЛИНА) И ЊИХОВ ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ; Зборник радова, кн. 30 (стр. 127—144); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1978. Резиме: *Phénoménes thermaux de caractère rare dans la vallée de la rivière de Sveti Jovan—Matejevac (Bassin de Niš) et leur importance du point de vue géographie de tourisme.* И сепарат.
40. РИБАРСКА БАЊА, Прилог проучавању функционалног развитка и преображаја; Зборник радова, кн. 31 (стр. 85—122); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1979. Резиме: *Ribarska Banja,* Contribution à l' etude de l'évolution et de la transformation de ses fonctions. И сепарат.
41. О ИШЧЕЗЛОЈ КУТИНСКОЈ БАЊИ; Гласник, св. LX бр. 2 (стр. 29—34); Српско географско друштво; Београд; 1980. Резиме: *Sur la station thermale disparue de Kutinska Banja.* И сепарат.
42. ДВА ПРИМЕРА РАРИТЕТНОГ КУЛТА ПСЕУДОТЕРМАЛНИХ ИЗВОРА; Лесковачки зборник, кн. XX (стр. 211—219); Народни музеј; Лесковац; 1980. Резиме: *Deux exemples du culte des sources pseurdothermales rares.* И сепарат.
43. РИБАРСКА БАЊА; Земља и људи, св. 30 (стр. 152—159); Српско географско друштво; Београд; 1980.
44. О НЕКИМ ПРЕЖИЦИМА КУЛТА ПСЕУДОТЕРМАЛНИХ ИНТЕРМИТЕНТНИХ ИЗВОРА; Лесковачки зборник, кн. XXI (стр. 157—164); Народни музеј; Лесковац; 1981. Резиме: *Sur quelques survivances du culte des sources intermittentes pseudothermales.* И сепарат.
45. БАЊЕ СРБИЈЕ; Енциклопедија Југославије, (стр. 448—449); Југословенски лексикографски завод; Загреб; 1983.
46. КЊАЖЕВАЧКА БАЊИЦА, Један пример преуређења простора савременом валоризацијом термалних вода; Лесковачки зборник, кн. XXV (стр. 253—259); Народни музеј; Лесковац; 1985. Резиме: *Knjaževačka Banjica,* Un exemple d' aménagement du terrain par une valorization contemporaine des thermales. И сепарат.
47. ВИЧКИ (ТОПЛИЧКИ) КИСЕЉАК, Прилог разрешавању проблема древног порекла и функционалне генезе (са П. Голубовићем); Лесковачки зборник, кн. XXVI (стр. 291—302); Народни музеј; Лесковац; 1986. Резиме: *L eau gazeuze de Toplica,* La contribution à la solution du probleme d' origine antique et de la genèse fonctionnelle. И сепарат.
48. ЕКСПОРТНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА И ПРОМЕТ УГЉЕНОКИСЕЛЕ ВОДЕ ВИЧКОГ (ТОПЛИЧКОГ) КИСЕЉАКА; Гласник, св. LXVI бр. 1 (стр. 21—29); Српско географско друштво; Београд; 1986. Резиме: *Export exploitation and the turnover of corbonic mineral water of vički (Toplice) mineral--water source.* И сепарат.
49. ЈУЖНОМОРАВСКА БАЛНЕОТЕРМАЛНА РЕГИЈА, Прилог проучавању термалне регионализације и хидротермалне проблематике СР Србије**); Нишки зборник, кн. 16 (стр. —); ИРО „Градина"; Ниш; 1986. Резиме са сепаратом.

**) Ово је једини рад ове библиографије који се постхумно објављује. Иако је предат Уредништву „Нишког зборника" још за живота М. Костића, због доцније предаје у штампу ове публикације поменути рад се штампа после његове смрти.

Г. ГЕОГРАФИЈА ГРАДСКИХ И СЕОСКИХ НАСЕЉА

1. ВЛАСОТИНЦЕ (Антропогеографска проучавања); Гласник, св. XXXIII бр. 2 (ст. 119—129); Српско геог. друш.; Београд; 1953. Резиме: *Vlasotince*, Étude anthropogéographique. И сепарат.
2. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ И ГРАВИТАЦИОНЕ СФЕРЕ ВЛАСОТИНЦА; Гласник св. XXXIV бр. 1 (ст. 34—47); Српско геог. друш.; Београд; Резиме: *Conditions économico-géographiques et sphères de gravitation de Vlasotince.* И сепарат.
3. ВЕЛИКИ ШИЉЕГОВАЦ (Прилог антропогеографском проучавању варошица у НР Србији); Зборник радова, св. VI (ст. 207—224); Географски институт ПМФ; Београд; 1959. Резиме: *Veliki Šiljegovac*, Contribution à l'étude antropogéographique des bourgs dans la RP de Serbie. И сепарат.
4. PLAN NIŠA; (st. 9); Geokarta; Beograd; 1963.
5. ВИНАРЦЕ, Прилог проучавању повртарских насеља у Лесковачком Поморављу (са Т. Трајковићем); Лесковачки зборник, књ. IV (ст. 112—123); Народни музеј; Лесковац; 1964. Резиме: *Vinarce*, Заметка к изучению огородническиx населений в Лесковачком Поморавле. И сепарат.
6. ДОЊЕ ТРЊАНЕ, Прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља (са Т. Трајковићем); Лесковачки зборник, књ. V (ст. 65—72); Народни музеј; Лесковац; 1965. Резиме: **Нижние Трняни**. И сепарат.
7. ПЕЧЕЊЕВЦЕ, Прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља у Лесковачком Поморављу (са Т. Трајковићем); Лесковачки зборник, књ. VI (стр. 143—158); Народни музеј; Лесковац; 1966. Резиме: Печеневце. И сепарат.
8. ГОРЊИ МАТЕЈЕВАЦ — НАПРЕДНО НАСЕЉЕ НА ДОМАКУ НИША; Зборник „Земља и људи" св. 29 (ст. 139—147); Српско географско друштво; Београд; 1979.
9. ЈЕДАН ПРИЛОГ ЗА САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТ АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ ПРОУЧАВАЊА НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВА***); Зборник радова, књ. 30 (стр. 1—16); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1978. Резиме: *Une contribution au concept moderne des études anthropogéographiques des agglomérations et de la population.* И сепарат.

Д. ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА

1. ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ НИША И ОКОЛИНЕ У СТАРИЈЕ ТУРСКО ДОБА; Привредни гласник, Год. VII, бр. 3 (ст. 28—30 ; Друштво економиста; Ниш; 1960.
2. ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ НИША И ОКОЛИНЕ У МЛАЂЕ ТУРСКО ДОБА; Привредни гласник, Год. VII, бр. 4 (ст. 30—33); Друштво економиста; Ниш; 1960.
3. КО ЈЕ И КАД ОСНОВАО НИШ? (Прилог географском познавању Ниша у прошлости); Привредни гласник, Год. VIII, бр. 1 (ст. 34—35); Друштво економиста; Ниш; 1961.
4. АГРАРНО-ПРАВНИ ОДНОСИ ПАРАСПУР ИЛИ ПАРАСПОР, Прилог познавању феудалних односа у јужном Поморављу: Гласник, св. XLVI, бр. 2 (ст. 211—215); Српско геог. друш.; Београд; 1966. И сепарат.
5. ДА ЛИ ЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД КОПРИЈАН ДАНАШЊИ КУРВИНГРАД? Лесковачки зборник, књ. VII (ст. 154—156); Народни музеј; Лесковац, 1967. Резиме: **Деиствительно ли средневековный город Коприян теперешний Курвинград.** И сепарат.
6. ДА ЛИ ЈЕ КОПРИЈАН ДАНАШЊИ КУРВИНГРАД?, Прилог историјско-географском познавању јужног Поморавља; Самостално издање писца (ст. 1—8); Београд; 1967. Резиме: *Koprijan est-il Kurvingrad d' aujourd' hui?*, Une contribution à la connaissance historico-géographique du Bassin de la Morava du Sud.
7. ГРАД СВРЉИГ, Прилог историјско-географском познавању порекла и функционалне генезе; Гласник, св. L, бр. 2 (ст. 101—110); Српско геог. друш.; Београд; 1970.

***) Мих. М. Костић је користио овај концепт при теренском истраживању порекла становништва у сливу Јелашничке реке (Нишавска котлина), па је и разумљиво што је наведена ова библиографска јединица (2).

Резиме: *La forteresse de Svrljig,* Une contribution à la connaissance historique et géographique de l' origine et de la genèse fonctionnelle. И сепарат.

8. ГЕОГРАФСКО ЗНАЊЕ О ПРИРОДНОЈ СРЕДИНИ НИШКЕ КОТЛИНЕ У ВРЕМЕНУ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА И ПОСЛЕ ТОГА; Нишки зборник, бр. 6 (ст. 117—121); Издавачка радна организација „Градина"; Ниш; 1978. И сепарат.
9. ГЕОГРАФСКО ЗНАЊЕ О НИШКОЈ КОТЛИНИ У ВРЕМЕ И ПО ОСЛОБОЂЕЊУ ОД ТУРАКА, Поводом стогодишњице 1878—1978. г.; Гласник, св. LVIII, бр. 2 (ст. 3—14); Српско геог. друш.; Београд; 1978. Резиме: *Connaissances géographigues sur le bassin de Niš au temps et après la libération de la domination turque,* À l'occasion du centenaire 1878—1978. И сепарат.

Б. ГЕОГРАФСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

1. ПОЉОПРИВРЕДНА ЕКОНОМИЈА „БУБАЊ", Привредне одлике и значај (са Ж. Мартиновићем); Привредни гласник, Год. XI, бр. 1 (ст. 25—27); Друштво економиста; Ниш; 1965.
2. ГЕОГРАФСКИ ПРЕОБРАЖАЈ И ЗНАЧАЈ ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ; Зборник „Земља и људи", св. 20 (ст. 105—113); Српско геог. друш.; Београд; 1970.
3. ТУРИСТИЧКИ ЦЕНТАР „ДИВЉАНА", Прилог туристичко-географском проучавању (са Ж. Мартиновићем); Гласник, св. LII, бр. 2 (ст. 121—139); Српско геог. друш.; Београд; 1972. Резиме: *Centre touristique de „Divljana"* И сепарат.

Е. КРАЋИ НАПИСИ И БЕЛЕШКЕ

1. *Коритница* (Антропогеографска проучавања); Гласник књ. II, св. 1 (ст. 208—210); Српска Академија Наука; Београд; 1950.
2. *Главне физичко-географске и економско-географске одлике Коритнице;* Гласник, књ. II, св. 2 (ст. 280 — 281); Српска Академија Наука; Београд; 1950.
3. *Бела Паланка* и други краћи написи и белешке (са П. Шобајићем); Зборник „Земља и људи", св. 1 (ст. 85—90); Српско геог. друш.; Београд; 1951.
4. *Власотинце* (Антропогеографска проучавања); Власина, 21. септембар (ст. 3); Власотинце; 1954.
5. *Lužnica;* Geografski horizont, God. IV, br. 4 (st. 41); Geografso druš. SR Hrvatske; Zagreb; 1958.
6. *Tipovi i obik sela u srednjem Ni*šavlju; Rezimeji referata VI kongresa geografa FNRJ, (st. 24—26); Ljubljana; 1961.
7. Jelašnica: Enciklopedija Jugoslavije, knj. 4 (st. 481); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1960.
8. *Krajište:* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 5 (st. 372); Jugoslavenski leksiokografski zavod; Zagreb; 1962,
9. *Rimljani u Niškoj Banji* (Каптаже извора у неким нашим бањама зналачки су извршили стари Римљани); Илустрована Политика, 13 новембар 1967. (ст. 6); Новинска организација „Политика"; Београд; 1962.
10. *Prirodni vodoskok tople vode* (У Сијаринској Бањи ростоји једини гејзир у нашој земљи); Илустрована Политика, 3. септембар (ст. 7); Новинска организација „Политика"; Београд, 1963.
11. *Niš:* Encikopledija Jugoslavije, knj. 6 (st. 295—296, 297); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1965.
12. *Niška Banja;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 6 (str. 298); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1965.
13. *Pirot;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 6 (str. 505); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1965.
14. *Preševo;* Enciklopedija Jugosavije, knj. 6 (str. 609); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1965.
15. *Prokuplje;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 6 (str. 625); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1965.
16. *Ražanj;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 7 (str. 54); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1968.
17. *Ribarska Banja;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 7 (str. 69); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1968.
18. *Sićevačka klisura;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 193; Jugoslavenski leskikografski zavod; Zagreb; 1968.

19. *Sijarinska Banja;* Enciklopedija Jugosavije, knj. 7 (str. 194); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1968.
20. *Sokobanja;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 7 (str. 426); Jugoslavenski leksikografski zavod; 1968.
21. *Opšta karakteristika naselja u Srbiji;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 7 (str. 679); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1968.
22. *Tipovi seoskog naselja u Srbiji;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 7 (str. 680); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1968.
23. *Stalać;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 119); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
24. *Surdulica;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 219); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
25. *Suva planina;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 221—222); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
26. *Svrljig;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (tr. 227); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
27. *Svrljiška kotlina;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 227); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
28. *Svrljiške planine;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 227); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
29. *Temska;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 324); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
30. *Vladičin Han;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 513); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
31. *Vlasotince;* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8 (str. 517); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1971.
32. *Babička Gora;* Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 1 (str. 392); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1980.
33. *Bela Palanka* (sa V. Radovanovićem); Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 1 (str. 547); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1980.
34. *Belava;* Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 1 (str. 549); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1980.
35. *Bosilegrad* (sa V. Radovanovićem); Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 2 (str. 106—107); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1982.
36. *Božica* (sa V. Radovanovićem); Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 2 (str. 386); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1982.
37. *Bujanovac* (sa V. Radovanovićem); Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 2 (str. 568); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1982.
38. *Bujanovačka Banja;* Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knj. 2 (str. 568—569); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1982.

И. ПРИКАЗИ

1. *Нишки привредни гласник*; Год. I, јули—децембар, св. 1—6; Ниш; 1954. — Гласник, св. XXXIX, бр. 2 (стр. 66—67); Српско географско друштво; Београд; 1959.
2. Љубиша Митровић: *Монографија о стариначким домаћинствима на селу*; (стр. 1—95); Издавачка организација „Економска Политика"; Београд; 1970. — Гласник, св. LII, бр. 2 (стр. 190—192); Српско географско друштво; Београд;1972.

J. ПРИГОДНИ ЗАПИСИ

1. Петар Голубовић: Демографске карактеристике и процеси у општини Сврљиг; *Предговор* (стр. 7—8); Библиотека „Економике", књ. 24; Друштво књиговодствених радника и економиста; Ниш; 1980.

ДОКУМЕНТИ, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Михајло М. Костић: **Биографија;** Рукопис (стр. 1—3); Београд; 1973.
2. Иван Поповић: **Записи о усменим казивањима др Михајла М. Костића у периоду 1967—1986 године;** Рукопис (стр. 1—34); Београд; 1968—1986.
3. Досије др Михајла М. Костића: **Уопштена документација** (стр. 1—7); Архив Географског института „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1976.
4. Реферат о кандидатима за избор два асистента за предмет антропогеографија;

Билтен Ректората, бр. 10 стр. 49—53); Ректорат у Београду; Београд; 1954.

5. Реферат о кандидату за асистента за предмет антропогеографија; Билтен, бр. 102 (стр. 1—10); Универзитет у Београду; Београд; 1958.

6. Реферат о кандидату за избор научног сарадника; Билтен, бр. 181 (стр. 30 — 35); Универзитет у Београду; Београд; 1960.

7. Реферат за избор научног сарадника у Географском институту „Јован Цвијић" САНУ ; Билтен, бр. 23 (стр. 21—25); Савет за научни рад СР Србије; Београд; 1962.

8. Документ, бр. 269/1 од 19. VI 1968.; Архив Географског института „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1968.

9. Одлука о избору и потврђивању звања; Билтен, бр. 2 (стр. 135); Комисија за научна звања, Републичка заједница за научни рад; Београд; 1971.

10. Одлука о избору и потврђивању звања; Билтен, бр. 5 (ст. 17); Комисија за научна звања, Републичка заједница за научни рад; Београд; 1972.

11. Решење, бр. 444/2 од 11. XI 1977.; Комисија за научна звања, Републичка заједница науке; Београд; 1977.

12. Predlog za dodelu *diplome* i *medalje* »Jovan Cvijić« dr Mihajlu M. Kostiću; Dokumenti, br. 150 i br. 150/1 od 13. XII 1979.: Arhiva Srpskog geografskog društva; Beograd; 1979.

13. Документ, бр. 361 од 20. IX 1971.; Архива Географског института **„Јован Цвијић"** САНУ; Београд; 1971.

14. Документ, бр. 299 од 22. VI 1976.; Архив Географског института „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1976.

15. Јован Ћирић: **Појам југоисточне Србије и неке њене демографске особености;** Споменица, Посебна издања, књ. 49 (стр. 27—34); Српско географско друштво; Београд; 1979.

16. Михајло М. Костић: **Библиографија, 1949—1969.;** Самостало издање писца; (стр. 3—16); Београд; 1970.

17. Михајло М. Костић: **Хронолошки (1970—1977) прилози библиографији, 1949 — 1969.;** Самостално издање писца; (стр. 17 — 24); Београд; 1977.

18. Mihajlo M. Kostić: *Bibliografija,* 1978—1979.; Rukopis (str. 1—3); Beograd; 1980.

19. Јован Ћирић: **Југоисточна Србија у радовима Михајла Костића** (са библиографијом радова са подручја југоисточне Србије 1950—1983.); Нишки зборник бр. 15. (стр. 45—249); ИРО „Градина"; Ниш; 1985.

20. Јован Ћирић: **Др Михајло Костић, Поводом 35-годишњице научног стваралаштва** (Са изводом из библиографије 5. 8. 1950 — 5. 8. 1985); Гласник, св. LXV бр. 2 (стр. 17—28); Српско географско друштво; Београд; 1985.

21. Izveštaj o projektima Geografskog instituta »Jovan Cvijić« SANU; Rukopis (str. 1—12) od 13. XII 1979.; Arhiv Geografskog instituta »Jovan Cvijić« SANU; Beograd; 1979.

22. Grupa autora: *Sokobanja, Generalni urbanistički plan;* Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1973.

23. Grupa autora: *Prostorni plan opštine Sokobanja;* Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1974.

24. Стручна оцена о докторској дисертацији Мих. М. Костића писана од председника испитне комисије; Документ од 26. 303. 1959.; Архива Природно-математичког факултета; Београд; 1959.

25. Јован Трифуноски: **Др Михајло Костић — Белопаланачка котлина, друштвено-географска проучавања** (Посебно издање, књ. 23; Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1970); Гласник, св. L бр. 2 (стр. 143—144); Српско географско друштво; Београд; 1970.

26. Атанасије Урошевић: **Михајло М. Костић — Белопаланачка котлина, друштвено-географска проучавања** (Посебно издање , књ. 23; Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1970); Гласник, књ. XIX—XX (стр. 224); Етнографски институт САНУ; Београд; 1973.

27. Иван Поповић: **Др Михајло М. Костић,** Поводом тридесетпетогодишњице научног и стручног рада и шездесетогодишњице живота; Рукопис (стр. 1—18); Београд; 1984.

28. Михајло Костић: **Географске одлике нишког подручја;** Историја Ниша, књ. I (стр. 11—28); Изд. радна организација „Градина", Граф. радна организација „Просвета"; Ниш; 1983.

29. Dokument, br. 70 od 1. 2. 1979; Arhiva Istorijskog instituta SANU; Beograd; 1979.

30. Михајло Костић: **Један прилог за савремени концепт антропогеографских проучавања насеља и становништва;** Зборник радова, књ. 30 (стр. 1—16); Географски институт „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1978.

31. Иван Поповић: **Један поглед на обухватнији концепт географско-туризмолошких проучавања викенд насеобина;** Прилог познавању савремене методологије истраживања туристичких насеља; Географски годишњак, бр. 21 (стр. 19—34); Српско географско друштво — Подружница Крагујевац; Крагујевац; 1985.

32. Dokument, br. 121 od 23. IV 1974. i dokument, br. 298 od 22. 4. 1976.; Arhiva Geografskog instituta »Jovan Cvijić« SANU; Beograd; 1980.

34. Grupa autora: *Geographica Iugoslavica;* Vol. 2; Savez geografskih društava Jugoslavije; Titograd; 1980.

35. Документ, бр. 854 од 6. 11. 1979; Архива Географског института „Јован Цвијић" САНУ; Беонрад; 1979.

36. Правилник о одавању признања сарадницима Географског института „Јован Цвијић" САНУ (стр. 1—3); Архива Географског института „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1978.

37. Одлука збора радних људи са 312 седнице Института; Архива географског института „Јован Цвијић" САНУ; Београд; 1984.

38. Grupa autora: Enciklopedija Jugoslavije, knj. VII (str. 3); Jugoslavenski leksikografski zavod; Zagreb; 1964.

39. Душан Дукић: **Улога географског завода у развитку науке и наставе у Србији за протеклих 90 година;** Развитак и примена географске науке у Србији за протеклих девет деценија, Посебно издање, књ. 3 (стр. 7—30); Одсек за географију и просторно планирање ПМФ; Београд; 1985.

40. Grupa autora: *Jugoslovenski savremenici,* Ko je ko u Jugoslaviji; Biblioteka »Leksikon« (str. 3—1208); Novinsko-izdavačko preduzeće »Hronometar«; Beograd; 1970.

УДК 58(497.11)

Др **Властимир Стаменковић**
Др **Новица Ранђеловић**

Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији

I. УВОД

Лековите, ароматичне, зачинске и јестиве самоникле биљке су последњих година предмет честих проучавања јер је, коначно, схваћено да представљају драгоцени природни потенцијал који може бити основа за развој неких екстремно неразвијених крајева, какав је случај са већином општина на југу Србије. У овим пределима са ниским нивоом индустријске производње, технологије и упошљености, постоје услови за веће коришћење природних ресурса. То је један од путева изласка ових крајева из неразвијености и све мање зависности наше земље од увозне технологије и сировина. Додуше, за сада постоје само потенцијали који се само делимично користе. Отуда се јављају многобројне идеје, елаборати, често паралелни програми о подизању објеката за прераду лековитог биља, формирају се доста неконтролисано откупне станице. Фармацеутска, козметичка и прехрамбена индустрија се све више окрећу тим природним ресурсима, а у неким срединама иде се и на више фазе прераде, какав је случај у Лесковцу.

Са развојем индустријских постројења која се баве прерадом сировина из тзв. природних извора, са отварањем све већег броја откупних станица јавља се и све већи број проблема: постојећи потенцијал се не користи рационално, јер се често уместо финалних производа продају (боље рећи препродају сировине; поједине биљне и животињске врсте су масовним прикупљањем угрожене, какав је случај нпр. са печуркама, пужевима, боровницом, линцуром и др.; плантажно гајење биљака није заступљено, чак се одустало од плантажног гајења где је технологија била разрађена (Digitalis, Claviceps и др.) под изговором да је то скуп поступак за добијање сировина; недостаје потребни стручни кадар, савремена опрема за више фаза прераде лековитог биља и др. Из ових разлога коришћење природних ресурса, онакво какво је сада постиже супротне ефекте: уместо да води бржем развоју недовољно развијених подручја на југу Србије, често води осиромашењу кроз поремећаје природне равнотеже, стварањем оголелих површина захваћених ерозијом. Зато је неопходно да се коришћењу природних ресурса приступи далеко организованије, уз пуно ангажовање стручних институција и појединаца.

II. ОПШТИ ПОДАЦИ

Поред историјских, битан допринос садашњем стању флоре и вегетације југоисточне Србије даје и комплекс еколошких фактора који владају на овом подручју. Не потцењујући значај осталих фактора, кратко ћемо анализирати неке елементе климе и земљиште, јер директно утичу на биљни покривач, који је према др Ј. Туцаковићу у функцији ових фактора.

Клима југоисточне Србије има транслаторни карактер. Налази се под јаким утицајима климатских фактора суседних подручја: са истока рродиру долинама Нишаве, Јерме, Лужнице, Власине и Пчиње утицаји степске климе, а са југа преко долина Вардара и Ј. Мораве утицаји медитеранске. На подручју југоисточне Србије се њихови утицаји испреплићу, што условљава да ово подручје нема климу која би одговарала његовом географском

положају. Та чињеница, као и веома изражен орографски моменат, утиче на велику флористичку и вегетацијску разноврсност и богатство. Тиме се објашњава присуство неколико стотина врста медицинских биљака на овом подручју. Узимајући у обзир напред наведене разлоге, разумљиво је што највећи део подручја југоисточне Србије има умерено-континенталну климу, модификирану утицајима степске и медитеранске климе. Нижи предели су са семиаридном, умерено топлом климом, а неки се према количини падавина у летњим месецима приближавају субмедитеранском родручју СР Македоније (Пчиња), или чак Медитерану, какав је случај са кречњачким површинама у подножју Суве планине где се јављају 4 месеца са сушним периодом. Претпланински и планински предели имају семихумидну, чак и хумидну умерено хладну климу, са нешто топлијим карактеристикама, због утицаја о којима смо напред писали.

Изнете констатације о клими југоисточне Србије поткрепљујемо неким показатељима добијеним у метеоролошким станицама на овом подручју:

а) средње годишње температуре

Ниш (200 м) — — —	11,8°C
Лесковац (228) — —	11,6°C
Власотинце (270) — —	12,0°C
Босиљград (830) — —	9,5°C
Власина (1190) — —	6,4°C
Чемерник (1560) — —	4,0°C
Б. кобила (1922) — —	2,6°C

Температурна колебања између екстремног минимума и максимума су много већа у нижим пределима, на пр. у Лесковцу 71°C, Власотинцу 67°C итд., него у вишим пределима и клисурама.

б) количина и распоред падавина у мм

Ниш — — — — — —	550
Лесковац — — — — —	628
Власотинце — — — —	699
Босиљград — — — —	619
Власина — — — — —	839
Чемерник — — — — —	1160

Колико је важна укупна количина падавина на једном подручју за стање флоре и вегетације, још је битније како су те падавине распоређене. На подручју југоисточне Србије, нарочито у нижим и брдским пределима, има крајева где за време вегетационог периода количина падавина је мања него у Медитерану. Зато ти предели имају чак 4 аридна месеца, а влажност ваздуха неких летњих месеци је само око 10%. Ти предели тада подсећају на степе, какав је случај са кречњачким теренима у подножју Суве планине, у околини Бабушнице и Босиљграда.

Геолошки састав југоисточне Србије је један од фактора флористичке и вегетацијске разноврсности и богатства. Највеће површине су са силикатном подлогом (Родопски планински масив), али су простране површине са кречњачком подлогом (Балканска маса). Стене су различите старости. Кисело скелетоидно смеђе шумско земљиште је најраспрострањенији тип земљишта.

Наведени фактори омогућавају да се на релативно малом простору нађу биљке различитих захтева и порекла. То омогућава и разноврсност медицинских биљака: алкалоидне, сапонинске, ароматичне, танинске и др. Ова разноврсност и велика биомаса неких биљних врста оправдава тежњу да се користе у фармацеутској, козметичкој и прехрамбеној индустрији, уз све мере опреза које су неопходне и о којима смо напред говорили.

III. ПРОЦЕНА ПРИСУТНОСТИ И КОЛИЧИНЕ НЕКИХ ЛЕКОВИТИХ БИЉАКА

Током вишегодишњег рада на проучавању флоре југоисточне Србије забележили смо присуство великог броја лековитих, ароматичних, зачинских и јестивих самониклих биљака. Поред детерминације прикупљеног материјала, прикупљањем података о њиховој употреби у народној медицини ових крајева, водили смо брижљиву евиденцију о степену присутности на појединим локалитетима, типовима станишта и еколошким факторима који владају. На бази тих истраживања и литературних података дајемо процену присутности и количине сирове и суве дроге за 136 лековитих биљака. Прихватили смо начин обележавања степена присутности који је применио Институт за проучавање лековитих биљака у Београду при проучавању ових биљака у неким општинама југоисточне Србије. Присутност је обележена следећим ознакама:

4 — врло велика количина, гради праве плантаже у природи. Постоји потпуна економска оправданост прикупљања и експлоатације биљке.

3 — велика количина, биљка се налази само на појединим локалитетима у тим количинама, али се налази и на другим местима у мањим количинама. Постоји економска оправданост експлоатације биљке;

2 — осредња количина, биљка се у мањим количинама. Поред прикупљања самониклих биљака препоручује се и плантажно гајење биљке ради обезбеђења довољних количина сировина;

1 — мала количина, биљка се налази у сасвим малим количинама, на неким локалитетима забележени су појединачни примерци. Не постоји економска оправданост експлоатације, прикупљања. Препоручује се заштита тих биљака.

У доста случајева степен присутности смо изразили прелазним бројевима (1—2, 2—3 и 3—4) због неједнаког распрострањења на посећеним локалитетима.

На основу властитих мерења и литературних података прерачунавање сирове у суву дрогу извршено је применом односа 4:1, односно 5:1, изузетно код неких биљака примењен је други однос, у зависности који се биљни део прикупља.

Биљна врста	Степен присутности	Количина дроге	
		сирова	сува
1	2	3	4
Achillea clypeolata S.S.	2	60	15
A. millefolium L.	3—4	640	128
Adonis vernalis L.	1—2	60	15
Agrimonia eupatoria L.	2—3	100	25
Agropyrum repens (L.) P.B.	3—4	150	37
Agrostemma githago L.	2	60	15
Althea officinalis L.	2	54	23
Anagalis arvensis L.	3	60	15
Arctium lappa L.	3—4	96	32
Arctostaphyllos uva-ursi (L.) Scop.	3	100	25
Artemisia absinthium L.	2	60	15
Artemisia vulgaris L.	3—4	150	40
Asarum europaeum L.	2	66	16
Asperula odorata L.	2—3	102	25
Aspidium filix mas L.	3—4	150	37
Atropa belladona L.	2—3	96	24
Bellis perennis L.	3—4	210	42
Berberis vulgaris L.	1	5	1
Betula alba L.	3	150	38
Calamintha officinalis Moench.	2—3	105	26
Caltha palustris L.	3	150	38
Capsella bursa-pastoris (L.) Moench.	3—4	162	49
Carlina acaulis L.	2	80	20
Centaurea cyanus L.	3	30	7,5
Centaurium umbellatum Gilib.	3	30	7,5
Chelidonium majus L.	2	60	15
Clematis vitalba L.	3—4	150	38
Colchicum automnale L. — krtola — seme	3	9	2
Consolida regalis S.F. Gray.	3	5	1
Convolvulus arvensis L.	3	90	20
Cornus mas L.	3—4	150	38
Coronilla varia L.	4	210	45
Crataegus oxicantha L.	3—4	258	65
Corylus avellana L.	3—4	150	35
Datura stramonium L.	3	54	13
Dictamnus albus L.	2	20	4
Digitalis ambigua Murr.	2—3	35	8
D. ferruginea L.	2	5	1
D. lanata Ehrh.	3—4	120	40
D. viridiflora Lindl.	1—2	5	1
Drosera rotundifolia L.	2	10	2
Equisetum arvense L.	3—4	84	21
Eupatorium cannabinum L.	3	80	16
Euphorbia cyparissias L.	3—4	120	26
Euphrasia stricta Host.	3	30	6
Filipendula hexapetala Gilib.	2—3	40	8
F. ulmaria (L.) Max.	2	20	4
Fragaria vesca L.	4	144	48
Fumaria officinalis L.	2	20	4
Galega officinalis L.	3—4	150	34
Galium verum L.	2—3	60	15
Gentiana lutea L.	1	1	0,25
Geranium macrorrhizum L.	3	80	18
G. robertianum L.	2—3	60	15
Geum urbanum L.	2—3	60	15
Hedera helix L.	4	200	40
Helleborus odorus W . et K.	3	120	24
Heracleum sphondylium L.	2—3	60	15
Herniaria glabra L.	3	60	15
Hieracium pilosella L.	4	150	34
Hyosciamus niger L.	1—2	36	9
Hypericum perforatum L.	3—4	240	60
Hyssopus officinalis L.	2	30	6
Iris pseudacorus L.	2	20	5
Isopyrum thalictroides L.	3	30	6
Juglans regia L.	3	30	6
Juniperus communis L.	2—3	160	32
Leucanthemum vulgare Lam.	3	80	20
Linaria vulgaris Mill.	2—3	60	15
Loranthus europaeus Jacq	1	2	0,5
Lotus corniculatus L.	3—4	100	25
Lychnis flos-cuculi L.	3	85	18
L. coronaria (L.) Desr.	2—3	60	15
Malva silvestris L.	3	40	10
Matricaria chamomilla L.	3	120	30
Melilotus officinalis (L.) Pall.	2—3	60	15
Melissa officinalis L.	2—3	60	15
Mentha pulegium L.	2—3	60	15
Menyanthes trifoliata L.	2—3	30	6
Nigella arvensis L.	2—3	20	4
Ononis arvensis L.	3—4	60	15
Onopardon acanthium L.	2—3	40	8,5
Orchis morio L.	3	60	15
Origanum vulgare L.	3	192	58
Papaver rhoeas L.	3	36	4
Parnassia palustris L.	2—3	25	5
Plantago lanceolata L.	3—4	300	75
P. maior L.			

1

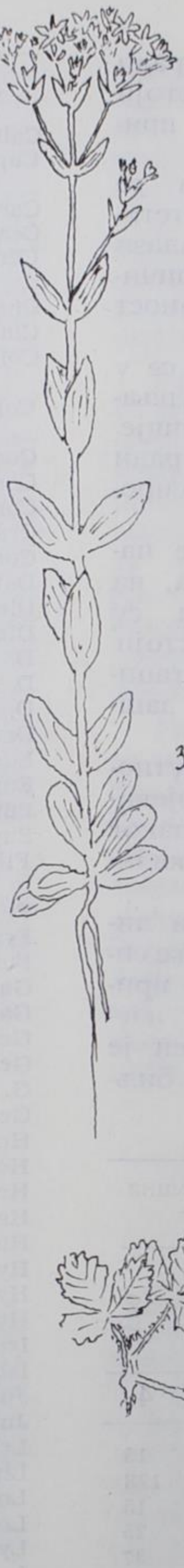

3

2

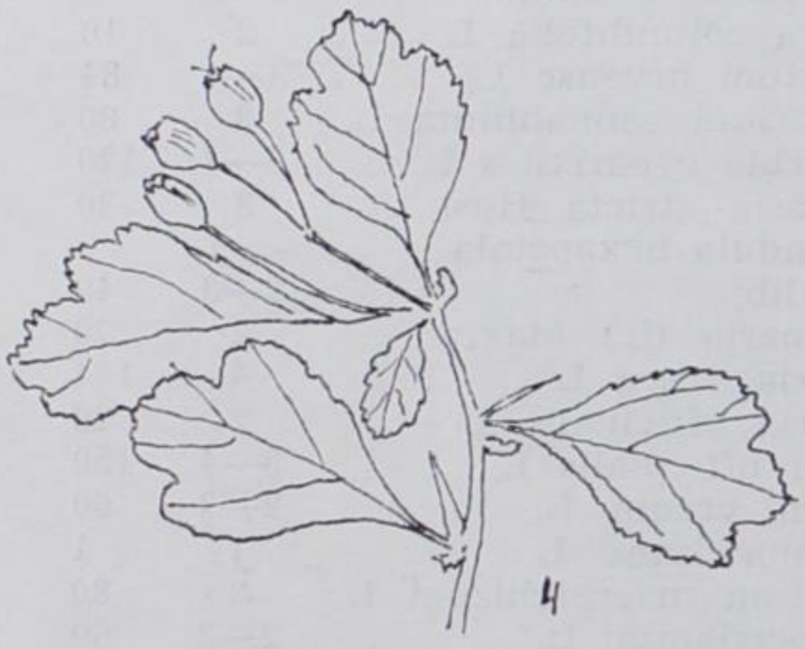

4

5

6

Tablica I (iz Fl.SRS)

1.Beli slez(Althea officinalis L.)
2.Bela breza(Betula alba L.)
3.Kičica(Centaurium umbellatum Gil.)
4.Glog(Crataegus oxycantha L.)
5.Šumska jagoda(Fragaria vesca L.)
6.Kantarion(Hypericum perforatum L.)

1

2

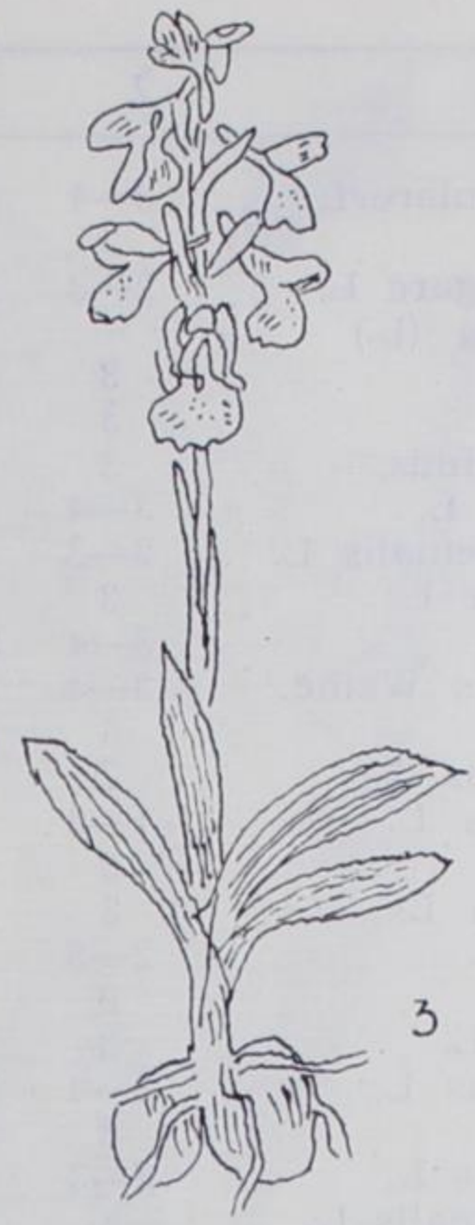

3

5

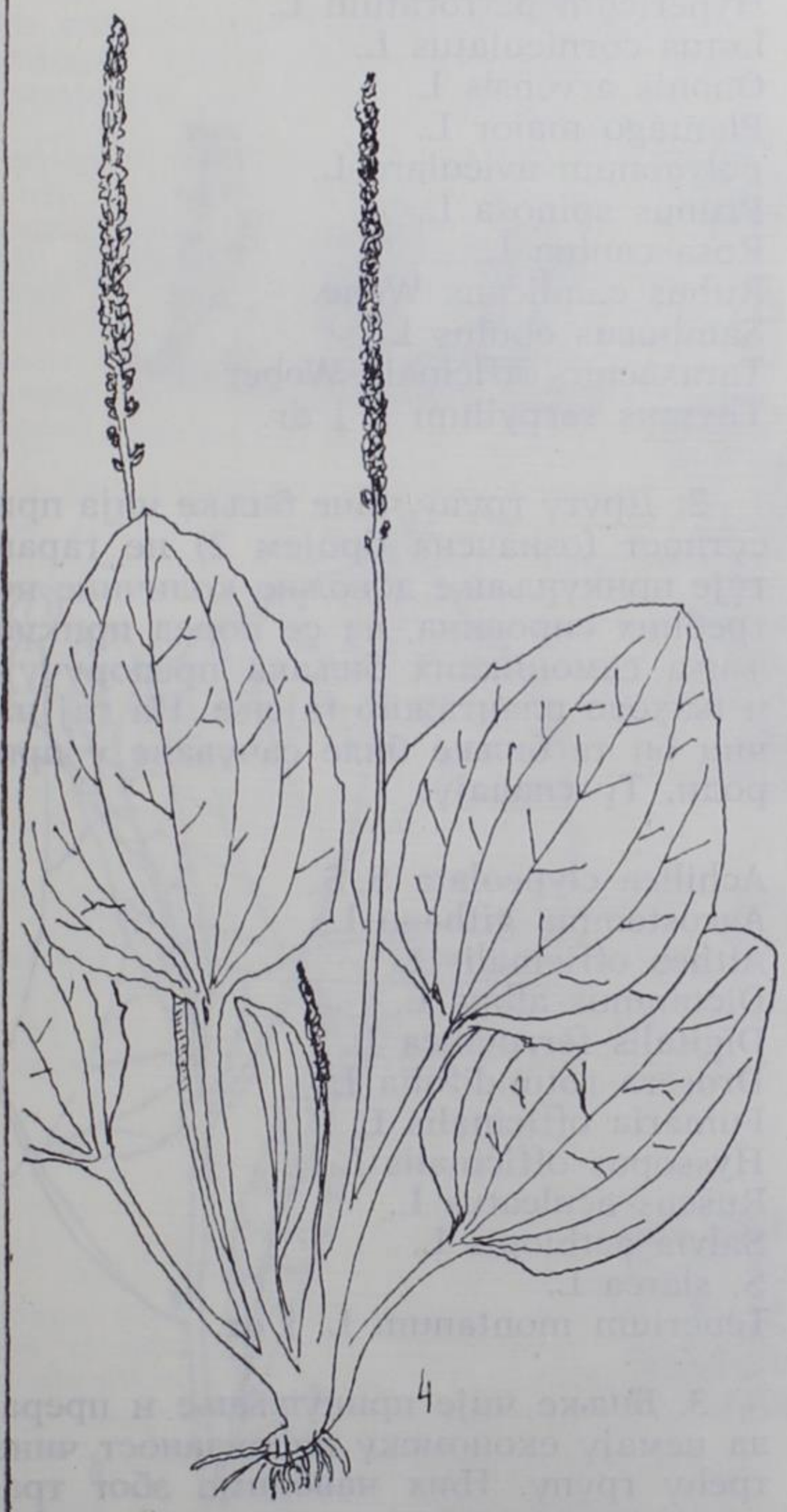

4

Tablica II(iz Fl.SRS)

1.Crni slez(Malva silvestris)
2.Kamilica(Matricaria chamomilla L.)
3.Salep(Orchis morio L.)
4.Bokvica(Plantago major L.)
5.Divlja ruža(Rosa canina L.)

1	2	3	4
Polygonum aviculare L.	3—4	80	17
P. bistorta L.	3	60	15
Polypodium vulgare L.	2—3	120	24
Potentilla erecta (L.) Räusch.	3	40	8
P. reptans L.	3	40	8
Primula veris Huds.	3	30	6
Prunus spinosa L.	3—4	24	5
Pulmonaria officinalis L.	2—3	24	5
Ranunculus acer L.	3	50	5
Rosa canina L.	3—4	800	200
Rubus candicans Weihe.	3—4	300	75
R. idaeus L.	3	150	40
Ruscus aculeatus L.	2	20	4
Ruta graveolens L.	1—2	2	0,5
Salix alba L.	3	75	15
Salvia aethiopis L.	2	5	1
S. officinalis L.	2—3	80	20
S. sclarea L.	2	5	1,5
S. verticillata L.	3	60	15
Sambucus ebulus L.	3—4	240	60
S. nigra L.	3	120	30
Sanicula eropaea L.	2—3	30	6
Saponaria officinalis L.	2	18	3,5
Saturea subspicata Vis.	2—3	30	6
Sedum acre L.	3	45	9
S. telephium L.	2—3	30	6
Solanum dulcamara L.	2	30	6
S. nigrum L.	2—3	50	10
Solidago virgaurea L.	2—3	50	10
Symphytum officinale L.	2	30	6
Tamus communis L.	2—3	20	4
Tanacetum vulgare L.	3	30	7,5
Taraxacum officinale Weber	3—4	120	30
Teucrium chamaedrys L.	3	120	30
Teucrium montanum L.	2	12	3
Thymus serpyllum L.	3—4	720	240
Tilia sp.	2—3	25	5
Tussilago farfara L.	3	54	12
Urtica dioica L.	4	300	75
Vaccinium mytillus L.			
— list	3	120	30
— plod		300	60
V. vitis idea L.			
— list	2—3	50	10
— plod		100	20
Valeriana officinalis L.	2—3	15	3
Veratrum album L.	3—4	36	8
Verbascum thapsiformae Schrad.	3	12	2,5
Verbena officinalis L.	3	30	6
Vinca major L.	2	5	1
Viola odorata L.	3	12	2,5
V. tricolor L.	3—4	74	18
		12.711	3.079,2

Дали смо процену присутности и могућности прикупљања сирове и суве дроге за 136 самониклих лековитих биљака које су, према нашој оцени, најприсутније на подручју југоисточне Србије. Иначе, далеко већи број лековитих биљака је присутан на овом терену, али сматрамо не у таквим количинама да би се могла оправдати експлоатација. Износ сирове и суве дроге који је у предњој табели дат поткрепљује оправданост подизања специјализованих објеката за прераду лековитог биља на подручју југоисточне Србије.

Према могућностима експлоатације наведене биљке можемо разврстати у три веће групе:

1. Биљке које се могу прикупити у већим количинама, без плантажног гајења, уз економску оправданост њихове експлоатације (означене са 3,3—4 и 4):

Achillea millefolium L.
Agropyrum repens L.
Artemisia vulgaris L.
Aspidium filix mas L.
Bellis perennis L.
Coronilla varia L.
Equisetum arvense L.
Fragaria vesca L.
Galega officinalis L.
Hedera helix L.
Hieracium pilosella L.
Hypericum perforatum L.
Lotus corniculatus L.
Ononis arvensis L.
Plantago maior L.
Polygonum aviculare L.
Prunus spinosa L.
Rosa canina L.
Rubus candicans Wehe.
Sambucus ebulus L.
Taraxacum officinale Weber
Thymus serpyllum L i dr.

2. Другу групу чине биљке чија присутност (означена бројем 2) не гарантује прикупљање довољне количине потребних сировина, па се поред прикупљања самониклих биљака препоручује и њихово плантажно гајење. На тај начин би те биљке биле сачуване у природи. Ту спадају:

Achillea clypeolata S. S.
Agrostemma githago L.
Althea officinalis L.
Dictamnus albus L.
Digitalis ferruginea L.
Drosera rotundifolia L.
Fumaria officinalis L.
Hyssopus officinalis L.
Ruscus aculeatus L.
Salvia aethiopis L.
S. slarea L.
Teucrium montanum L. i dr.

3. Биљке чије прикупљање и прерада немају економску оправданост чине трећу групу. Њих наводимо због традиционалне примене у народној и официјелној медицини. Сировина се може обезбедити једино са плантажа јер при-

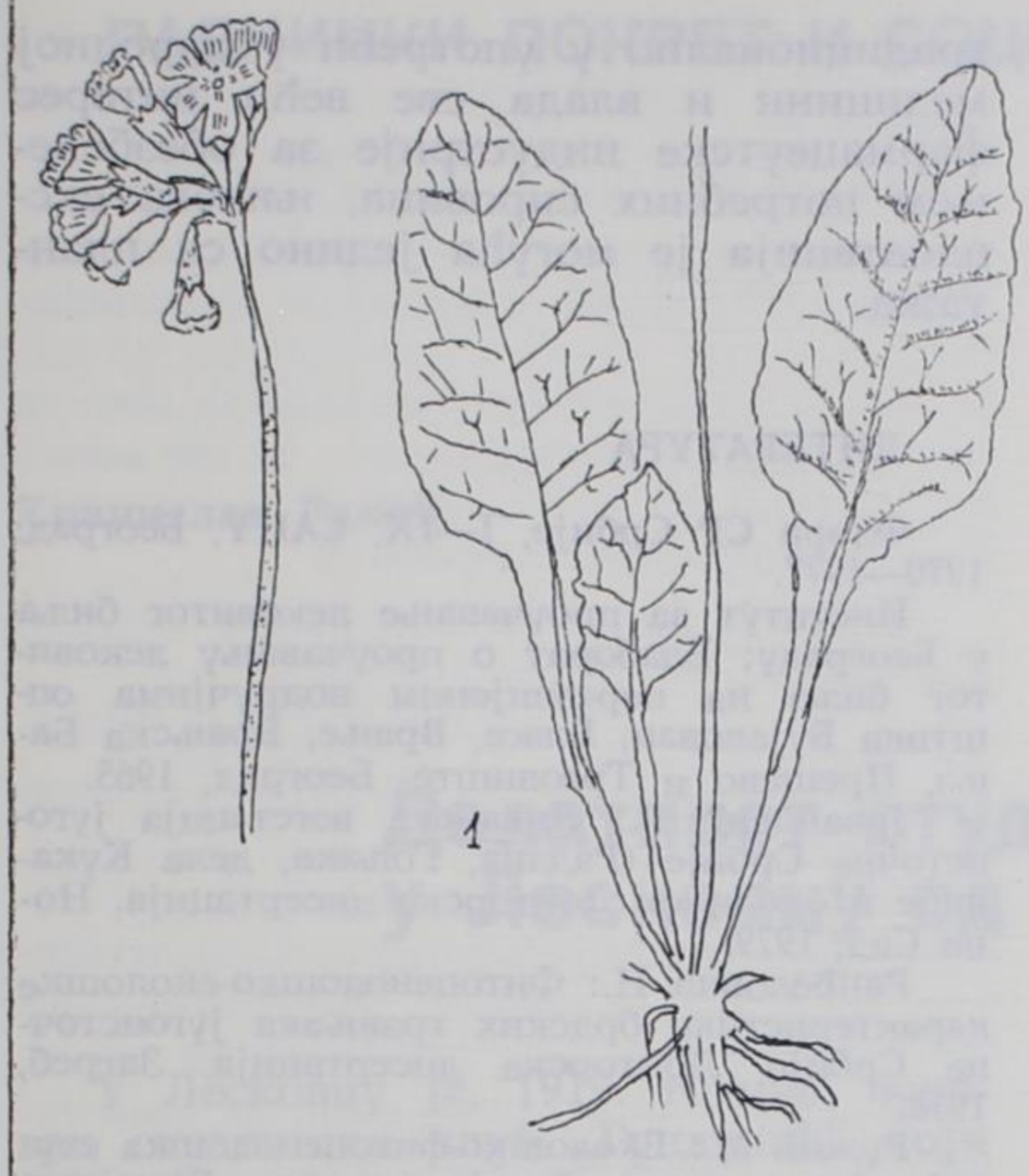

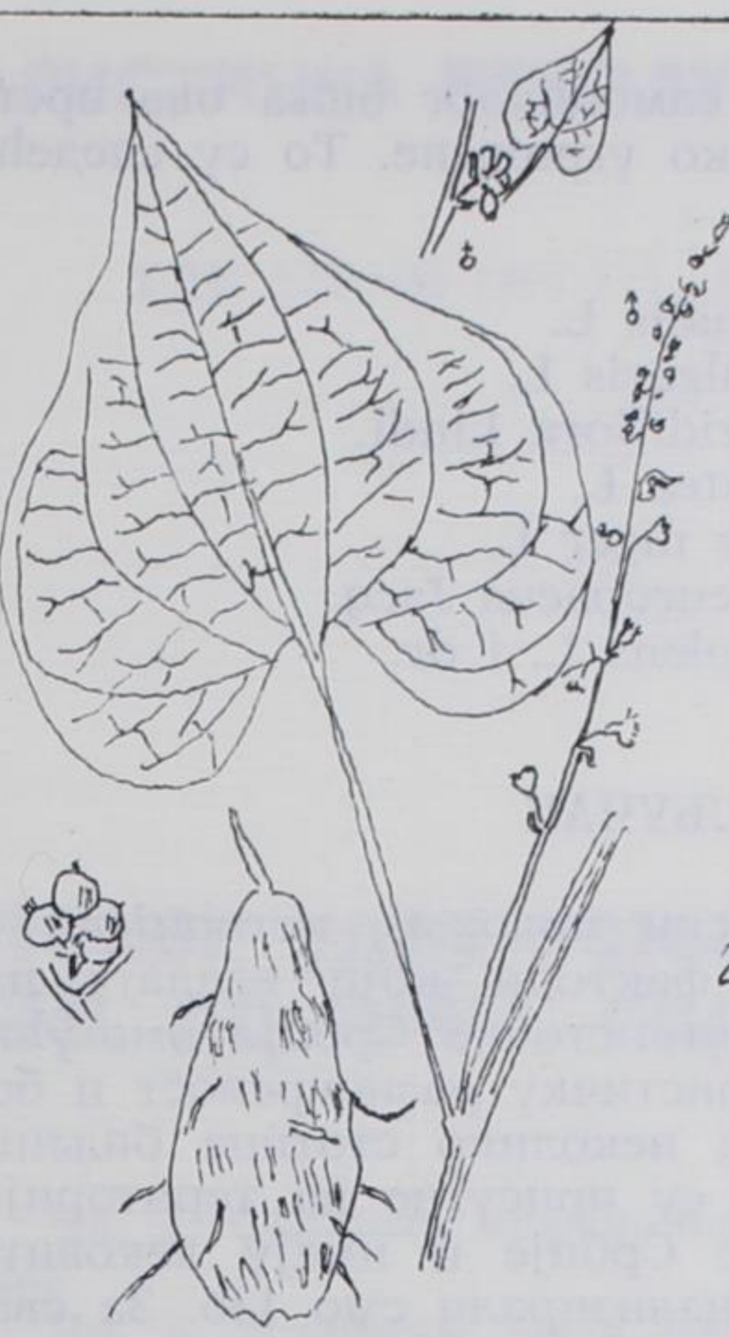

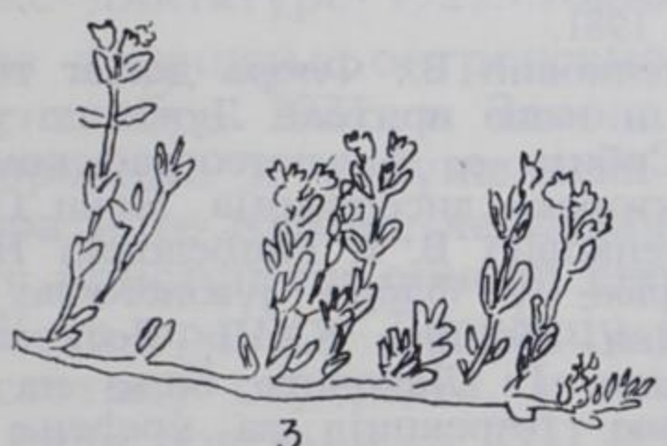

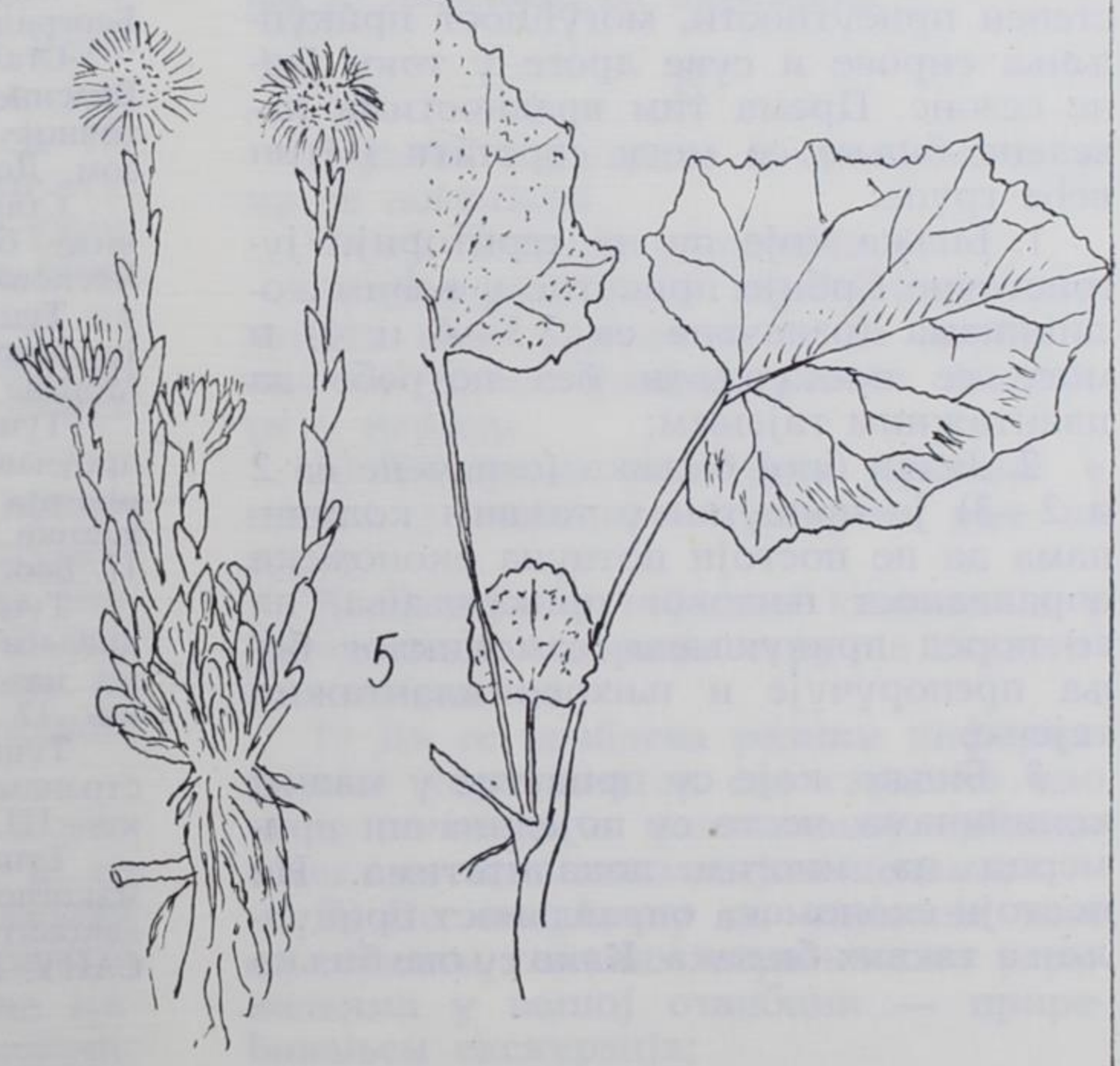

Tablica III(iz Fl.SRS)

1.Jaglika(Primula veris Huds.)
2.Bljušt(Tamus communis L.)
3.Majčina dušica(Thymus serpyllum L.)
4.Lipa(Tilia platyphyllos Scop.)
5.Podbel(Tussilago farfara L.)

купљањем самониклог биља ове врсте би биле јако угрожене. То су следеће биљке:

Adonis vernalis L.
Berberis vulgaris L.
Digitalis viridiflora Lindl.
Gentiana lutea L.
Hyosciamus niger L.
Loranthus europaeus Jacq.
Ruta graveolens L. i dr.

IV. ЗАКЉУЧАК

Географски положај, историјски и еколошки фактори који владају на подручју југоисточне Србије омогућили су флористичку разноврсност и богатство. Од неколико стотина биљних врста које су присутне на територији југоисточне Србије и имају лековита својства, анализирали смо 136. За сваку биљку дали смо латински назив, степен присутности, могућност прикупљања сирове и суве дроге у току једне сезоне. Према тим вредностима наведене биљке се могу сврстати у три веће групе:

1. Биљке које су на територији југоисточне Србије присутне у већим количинама (означене са 3,3—4 и 4) и могу се прикупљати без потребе за плантажним гајењем;

2. Један број биљака (означене са 2 и 2—3) је присутан у таквим количинама да не постоји потпуна економска оправданост њиховог прикупљања, па се поред прикупљања самониклог биља препоручује и њихово плантажно гајење;

3. Биљке, које су присутне у малим количинама, често су појединачни примерци на многим локалитетима. Не постоји економска оправданост прикупљања таквих биљака. Како су ове биљке традиционално у употреби у народној медицини и влада све већи интерес фармацеутске индустрије за обезбеђењем потребних сировина, њихова експлоатација је могућа једино са плантажа.

ЛИТЕРАТУРА

Флора СР Србије, I—IX. САНУ. Београд, 1970—1977.

Институт за проучавање лековитог биља у Београду: Елаборат о проучавању лековитог биља на неразвијеним подручјима општина Бујановац, Власе, Врање, Врањска Бања, Прешево и Трговиште. Београд, 1965.

Јовановић В.: Ливадска вегетација југоисточне Србије (Радана, Гољака, дела Кукавице и околине). Докторска дисертација. Нови Сад, 1979.

Ранђеловић Н.: Фитоценолошко-еколошке карактеристике брдских травњака југоисточне Србије. Докторска дисертација. Загреб, 1978.

Ружић М.: Еколошко-фитоценолошка студија флоре и вегетације планине Видојевице код Прокупља. Докторска дисертација. Београд, 1981.

Стаменковић В.: Флора доњег тока реке Власине и њене притоке Лужнице у југоисточној Србији са биљногеографском анализом. Докторска дисертација. Нови Сад, 1983.

Стаменковић В. и Ранђеловић Н.: Лековите биљке у флори југоисточне Србије. Лесковачки зборник XXVI. Лесковац, 1986.

Туцаков Ј.: Лековито биље на подручју Мораве. Дирекција за уређење Велике Мораве. Београд, 1964.

Туцаков Ј.: Прилог фармакогнозијском проучавању рудинског пелина (Artemisia camphorata Vill.) на Каловерској планини (Сврљишке планине). САНУ, Глас CCLVII, књ. 17. Београд, 1964.

Туцаков Ј.: Допунска исхрана планинаца дивљим биљем у неродним и ратним годинама на Бесној Кобили. САНУ, Глас CCLVII, књ. 17. Београд, 1964.

Туцаков Ј.: Лековито биље на западним странама Бесне Кобиле. Врањски гласник, књ. III. Врање, 1967.

Туцаков Ј. и Горуновић М.: Прилог фармакогнозијском проучавању ароматичног и лековитог биља на подручју среза Гњилане. САНУ. Глас, књ. 17. Београд, 1964.

Dr *Vlastimir Stamenković* and *Novica Ranđelović*

RESOURCES OF SOME MEDIEVAL PLANTS IN THE SOUTH-EASTERN SERBIA

The geological and ecological conditions in the region of the south-eastern Serbia made possible the variety and opulence of the flora. In this work 136 plants were analyzed out of several hundred noted ones. The author divided all the plants into several groups according to their quality and spread. The first group consists of the plants that exist in large quantities and could be easily exploited, so that growing on plantations is not necessary. The second group includes the plants for which, owing to the small quantities, gathering is not worthwhile. As far as those plants are concerned, growing on the plantations is recommended.

УДК 378+06 (497.11) „1935—1940“

Хранислав Ракић

Делатност студентског удружења у Лесковцу од 1935. до 1940. године

У Лесковцу је, 1919. године, основан студентски клуб „Гундулић“ који је своју делатност обављао до шестојануарске диктатуре 1929. године.[1]

После доношења октроисаног Устава 3. септембра 1931. и Закона о јавним зборовима и удружењима од 18. септембра исте године, лесковачки студенти су приступили обнови свог удружења. У то време у Лесковцу је било преко стотину студената, и многи од њих су били повезани са КПЈ и Скојем, или се налазили под њиховим утицајем.

Удружење је морало да има правила која су крајем 1931. године студенти урадили и предали властима на одобрење. Међутим, тек, после пуне две и по године Министарство просвете је, под бр. 4455 од 1. маја 1934. године, потврдило Правила удружења.

Удружење је урадило обиман и доста разноврстан план рада који је са прилично успеха остваривао. Задаци удружења произилазили су из правила која, да би се сагледала суштина његових делатности, доносимо у целини:

ПРАВИЛА

УДРУЖЕЊА СТУДЕНАТА — ЛЕСКОВАЦ

I.

Име, седиште и подручје удружења

Чл. 1. Студенти и студенткиње обнављају ранији студентски клуб „Гундулић“ под именом „Удружење студената — Лесковац“.

Чл. 2. Седиште удружења је Лесковац.

Чл. 3. Подручје рада овог удружења је Лесковац са околином.

II.

Задатак удружења и средства којима се постизава

Чл. 4. Задатак удружења је:

А) да представља корпорацију студената овог удружења и да штити и подиже углед универзитетске омладине у народу.

Б) Културно развијање средине у опште а нарочито културни рад на селу;

В) Оснивање народне књижнице у Лесковцу и стварање стручне студентске књижнице;

Г) Да се снабдева разним информацијама корисним за све студенте као и да се стара о колективној набавци књига по што повољнијим ценама;

Д) По могућству да одржава везе са осталим сличним студентским удружењима у нашој отаџбини — приређивањем екскурзија;

Ђ) Да се брине за здравље и телесни развитак својих чланова — одржавањем летовалишта;

Е) Да потпомаже сиромашне чланове.

Чл. 5. Да би удружење постигло свој задатак служиће се овим средствима:

а) уписнином и чланарином редовних и сарађујућих чланова;

б) добротворним прилозима и завештањима;

в) држањем стручних и популарних предавања;

г) приређивањем забава, концерата и др.;

д) издавањем листа или часописа.

III.

Устројство управе и начин како се пуноважно доносе одлуке удружења

Чл. 6. Управу сачињавају претседник, потпредседник, I секретар, благајник, књижничар, три члана управног одбора са надзорним одбором.

Чл. 7. Управа се бира на редовној годишњој скупштини. Избор управе врши се поименичним гласањем. За избор је довољна већина а на случај да буде подједнак број гласова добија она страна на којој је председавајући. Свака скупштина решаваће о начину гласања.

Дужности и права управе

Чл. 8. а) Дужност је управе да ради на остваривању горе предвиђених друштвених задатака поменутим средствима.

б) да подноси извештај о раду годишњој скупштини. Извештај подноси председник или подпредседник;

в) да објављује седнице и скупштине удружења;

г) да одреди висину уписнине и чланарине;

д) да доноси решења о почасним члановима и даје предлоге о искључењу из чланства.

Чл. 9. Седнице управе сазива претседник или потпредседник. Записник са седнице води секретар или његов заменик, који му оверава претседавајући. У случају да се неки предмет на седници управе не може решити због подједнаког броја гласова, претседавајући ће имати одлучујући глас.

Чл. 10. Седнице управе се могу држати и у местима ван Лесковца ако је присутно више од половине чланова управе са претседником или потпредседником.

Чл. 11. Упражњено место кога члана из управе попуниће се на седници управе кооптирањем заменика до прве скупштине неким од редовних чланова који је за упражњено место погодан.

Чл. 12. Сви чланови управе врше своју дужност без икаквих принадлежности од стране удружења.

Дужности и права појединих чланова управе

Чл. 13. Дужност претседника је:

а) да претставља удружење према властима, другим лицима и установама;

б) да сазива седнице управе као и скупштине и конференције да на њима председава и да записнике и решења својим потписом оверава;

в) да се стара о извршењу одлука скупштина и седница управе;

г) да прима и потписује преписку;

д) да наређује и оверава новчана примања и издавања;

ђ) да потписује чланске карте редовних и сарађујућих чланова и дипломе почасних чланова, утемељача, добротвора и великих добротвора;

е) претседник је обавезан да присуствује на позив надзорног одбора прегледу дружинске имовине.

Чл. 14. Претседника у његовом отсуству заступа у свему потпредседник.

Чл. 15. Дужност I секретара је:

а) да води преписку удружења;

б) да води и потписује записник;

в) да уређује друштвену архиву;

г) да потписује чланске карте и дипломе са претседником и води тачан списак чланова;

д) да чува печате и архиву.

Чл. 16. Првог секретара у његовом отсуству или оставци заступа у свему II секретар кога бира такође скупштина. Он улази у управу само када отступи I секретар.

Чл. 17. Дужност благајника је:

а) да рукује благајном;

б) да се стара о наплаћивању чланског улога.

Све издатке благајник врши по одлукама претседника а за сваки издатак мора имати оверен рачун или признаницу од стране претседника.

Чл. 18. Дужност књижничара је:

а) да чува књижницу удружења и води тачан списак књига;

б) да издаје књиге, листове и часописе члановима на читање и то на реверс.

Чл. 19. Дужност управног одбора је: да помаже претседнику и учествује у раду.

Чл. 20. Сви чланови управе одговарају морално и материјално како за имовину удружења тако и за свој рад.

Чл. 21. Ако неки члан управе у току године дипломира, дужан је у року од месец дана поднети писмену остакву удружењу. Оваквом лицу управа може уважити оставку или га овластити да и даље врши своју дужност до идуће скупштине ако се дотично лице прими. У противном Управа ће поступити по чл. 11. ових правила.

Надзорни одбор

Чл. 22. Надзорни одбор чине три члана а дужности су им:

а) да пази да се целокупан рад удружења од стране Управе марљиво и исправно води у духу ових правила;

б) да прегледа имовину удружења и то благајну, књижницу и архиву обавезно једаред годишње или кад прилике то затраже. Надзорни Одбор је дужан на три дана раније да обавести функционере Управе о прегледу њиховог рада;

в) да годишњој скупштини подноси извештај о своме раду и то писмено а осталим скупштинама по нахођењу. Извештај саставља надзорни Одбор а скупштини га подноси први члан. У случају поделе мишљења, морају већина и мањина поднети извештај. Ако скупштина не усвоји извештај надзорни одбор сматра да је надзорном одбору изјављено неповерење. Онда се на тој скупштини бира анкетни одбор који ће другој скуштини поднети свој извештај.

Сви извештаји иду у архиву.

г) Надзорни Одбор има право да скупштини подноси и конкретне предлоге.

д) Надзорни Одбор пуноважно решава већином гласова и сазива га први члан.

ђ) на случај немарног отправљања послова или других којих разлога надзорни одбор има право захтевати од управе сазив ванредне скупштине. Он то тражи од управе у писменој претставци где мора изнети разлоге за тај захтев. Ако управа не сазове скупштину у року од седам дана сазива је сам надзорни одбор.

Чл. 23. Одлуке које се односе на управљање удружењем доноси управа односно већина управе, а начелне одлуке скупштина, односно већина скупштине.

IV.

Одредбе о ступању у Удружење и о иступању.

Чл. 24. Чланова има: редовних, сарађујућих, утемељача, добротвора, великих добротвора и почасних.

Чл. 25. Редовни чланови су само студенти и студенткиње и свршени матуранти и матуранткиње средњих школа из Лесковца и околине — поданици Краљевине Југославије.

Чл. 26. Сарађујући члан може бити сваки грађанин поданик Краљевине Југославије кога буде примила Управа Удружења. Не примљени грађани могу да захтевају пријем од скупштине.

Чл. 27. Утемељач може бити сваки грађанин поданик Краљевине Југославије као и Удружења, заводи, банке на територији Краљевине Југославије који од једном положе за свагда триста динара или учине какав поклон исте вредности.

Чл. 28. Добротвор може бити сваки грађанин поданик Краљевине Југославије као и удружења, заводи, банке на територији Краљевине Југославије који одједном за свагда положе 500.— (пет стотина) динара или учине поклон исте вредности.

Чл. 29. Велики добротвор може бити сваки грађанин поданик Краљевине Југославије као и удружења, заводи, банке на територији Краљевине Југославије, који од једном за свагда положе удружењу 1.000 динара или учине поклон исте вредности.

Чл. 30. Утемељачи, добротвори и велики добротвори не могу бити они грађани који нису поданици Краљевине Југославије као и удружења и заводи ван територије Краљевине Југославије.

Чл. 31. Почасни члан може бити сваки онај кога скупштина на предлог управе за учињене услуге удружењу изабере за таквог.

Чл. 32. Чланом удружења престаје бити сваки онај:

а) који то писмено изјави управи клуба;

б) кога скпуштина на предлог управе или надзорног одбора искључи са мотивацијом да намерно наноси моралну или материјалну штету удружењу;

в) који не плаћа редовно чланski улог;

г) који изгуби грађанска права;

д) који буде правно онеспособљен.

V.

Чл. 33. Права и дужности редовних чланова су:

а) да бирају управу и да буду изабрани. Ово право имају само они чланови који су платили чланski улог;

б) да присуствују седницама удружења и скупштинама;

в) да подносе радове и узимају учешће у дискусијама;

г) да активно учествују на свим јавним предавањима, забавама, екскурзијама и другим приредбама удружења;

д) да се користе читаоницом и књижницом удружења;

ђ) да уредно долазе на седнице и скупштине;

е) да се покоравају одлукама удружења и управе;

ж) да подносе молбе и жалбе удружењу и управи; и

з) да тачно и на време дају своје чланске улоге.

Чл. 34. Сарађујући чланови имају иста права и дужности као и редовни чланови, изузев права да решавају, бирају и да буду изабрани.

VI.

Заступање Удружења

Чл. 35. Удружење студената — Лесковац је правно лице и може на своје име прибављати својине како покретне тако и непокретне; примати на себе обавезе, тужити и бити тужено. Удружење за своје обавезе јамчи својом имовином.

Чл. 36. Удружење студената — Лесковац према властима представља председник или потпредседник а у њиховом отсуству члан управног одбора кога управа одреди. У случају потребе а ако управа нема кворум одређује га сам председник.

Чл. 37. Пуноважно потписује удружење једно од поменутих лица у члану 36. ових правила и секретар или његов заменик.

Књижница

Чл. 38. Удружење има своју стручну књижницу. Удружење ће такође основати народну књижницу у Лесковцу и то под својом управом или заједно са неком другом установом сличног циља. О појединостима стварања народне књижнице решиће управа.

Лист и часопис

Чл. 39. Кад прилике дозволе Удружењу оно може покренути свој лист или часопис а може и једно и друго. Управа ће прописати нарочити правилник о обради, сарађивању, издавању и растурању листа или часописа. Извештај о листу и часопису подноси председник заједно са извештајем о раду Удружења годишњој скупштини.

Чл. 40. Архива. У архиву долазе сви извештаји и сва друштвена акта која морају бити заведена у деловодни протокол. Њим руководи секретар.

Скупштина

Чл. 41. Скупштина има редовних и ванредних и сазива их председник удружења. Редовна годишња скупштина састаје се у месецу септембру. Ванредна скупштина састаје се:

а) кад управа нађе за сходно да је позове;

б) кад је сазове надзорни одбор сходно чл. 22. тачка ђ) ових правила;

в) кад затражи једна трећина свих редовних чланова који морају уједно назначити о чему има да расправља скупштина. Ако Управа у року од седам дана не сазове скупштину, сазваће је сами чланови.

Чл. 42. Позив за редовну годишњу скупштину објављује се на седам дана раније а за ванредну на 5 дана раније преко друштвеног листа, других листова и обичних објава. У позиву се објављује дневни ред и само се по њему може на скупштини радити.

Чл. 48. Имовина. Приходи друштвени предвиђени овим правилима по одбитку трошкова за одржавање Удружења, улагаће се на приплод код солидних новчаних завода; хартије од вредности такође се дају новчаним заводима на чување. Управа одлучује у који ће се завод дати на приплод и хартије на чување. Приватним лицима било да су чланови или не, не може се позајмљивати друштвена готовина ни хартије од вредности.

Чл. 44. Готовина уложена на приплод и хартије од вредности дате на чување не могу се узети без претходног решења управе које ће потписати претседник и благајник. Изузетно у хитним приликама уложена готовина може се узети и на потпис претседника и благајника. За овакво узимање готовине треба тражити на првој седници управе накнадно одобрење.

VII.

Друштвени знакови, печат и слично

Чл. 45. Удружење има свој печат у облику елипсе са натписом „Удружење студената — Лесковац“.

VIII.

Намена имовине Удружења за случај његовог престанка

Чл. 46. Ако би ово удружење ма из којих разлога престало да функционише, имовина Удружења ће се предати народном универзитету на чување са правом употребе књижнице док се удружење не обнови. Ако се у међувремену од 6 година Удружење не обнови, имовина постаје својина народног универзитета.

IX.

Чл. 47. Правила се могу мењати и допуњавати кад то скупштина реши а надлежна власт потврди.

X.

Закључне одредбе

Чл. 48. Ова правила ступају у живот кад их надлежна власт потврди.

Сергије Димитријевић, студ. права

Момчило Ж. Обреновић,
канд. права
Митић Т. Василије,
канд. права
Борђевић Н. Предраг[2]

Удружење студената у Лесковцу је, дакле, имало за циљ да свестрано и свеобухватно развија људску личност. Преко књижнице и читаонице знатно је утицало на развој културе не само у граду већ и на селу. Помагало је члановима на тај начин што им је набављало стручну литературу, вршило позајмице итд.

Правила су прецизирала права и дужности чланова управе и свих чланова Удружења.

По одобрењу Правила од стране министарства ванредна скупштина је одржана 15. јула 1934. године у сали хотела „Костић" у присуству великог броја студената. Скупштину је отворио и њоме председавао председник Привременог одбора Синиша Тодоровић, дипломирани правник. Од стране полицијске власти присуствовао је комесар Перкучин.

По отварању скупштине, С. Тодоровић је говорио о томе како је дошло до обнављања студентског клуба „Гундулић" и његове трансформације у „Удружење студената". Пре преласка на дневни ред, Јован Јовановић, уредник „Недељних новина", у својој дужој речи истакао је потребу за удруживањем студентске омладине, критикујући при том негативне појаве које су се испољавале у ранијем раду у студентском клубу „Гундулић".

На скупштини је изабрана управа у саставу: Предраг Борђевић, председник, Новко Вуксановић, потпредседник Драгиша Кнежевић, секретар (његов заменик Воја Вуксановић), Влада Милошевић, благајник, Добривоје Јовановић, књижничар; чланови: Светозар Крстић, Захарије Илић, Боривоје Коцић. Надзорни одбор: Лука Ценић, Сергије Димитријевић, Живојин Тодоровић.[3]

Лесковачки студенти су, одмах после избора управе, започели са остваривањем задатака који су произлазили из Правила. Удружење студената је — захваљујући помоћи грађана и доброј сарадњи са Народним универзитетом — основало Народну књижницу и читаоницу. Пошто је Народни универзитет ову књижницу и читаоницу узео под своју управу, Удружење је приступило оснивању стручне књижнице на тај начин што је из овог фонда издвојило књиге које су могле да користе члановима као помоћна литература за њихово стручно образовање. Како су већину чланова чинили студенти права, набављени су неопходни уџбеници за студије на правном факултету чиме је сиромашним студентима омогућено да спремају испите.

Удружење је претплаћено на „Архив", часопис за правне и друштвене науке, и неке друге часописе.[4]

Пошто је улог чланства био основни извор финансијских средстава, Удружење је позвало своје чланове да испуњавају своје обавезе, а јавно се захваљивало добротворима који су га материјално помагали.[5]

Рад Удружења студената није текао глатко; напротив, улагано је доста труда и напора да се нешто оствари. Као резултат упорног рада, годину дана после скупштине — 18. јула 1935, у просторијама лесковачке Народне књижнице и читаонице отворена је стручна студентска књижница која је располагала већим бројем стручних књига, часописа и уџбеника.[6]

Културно-просветна делатност

Обнављањем студентског удружења у Лесковцу створена је могућност да студенти развијају ширу културно-про-

светну делатност на ширем подручју Лесковца и околине. Међутим, треба истаћи да је рад Удружења између 1935—1938. године мало познат, а да, захваљујући сачуваним записницима за период 1939—1940, можемо детаљније сагледати културно-забавну активност, делатност књижнице и читаонице, сарадњу са Академским позориштем, Народним универзитетом, „Сељачком слогом" итд. Интересантно је напоменути да су и у овим институцијама главна покретачка снага били студенти или већ дипломирани студенти. Неки од њих, као што су Миодраг Хаџијованчић, Риста Антуновић, Станимир Вељковић Зеле и други били су и у управама Академског позоришта, Сељачке слоге, Народног универзитета, „Абрашевића" и др. Како су неки од њих активно радили у илегалним организацијама КПЈ и Скоја, ове организације — институције биле су погодне за неговање револуционарне активности и ширење утицаја КПЈ и Скоја на шире чланство. Са доласком Јосипа Броза Тита на чело КПЈ — настао је период интензивног ангажовања не само управе Удружења студената већ и других институција.

У периоду припрема борбе против наступајућег фашизма, у време обједињавања свих прогресивних снага, у Лесковцу је, у просторијама „Народне сељачке слоге", 30. јула 1938. године одржана заједничка седница Академског позоришта и Удружења студената, на којој се расправљало о слању делегата на мировну омладинску конференцију у Београду. После исцрпне дискусије, Удружење студената је за делегате изабрало Радомира Митровића, Драгића Станковића и Душана Максимовића, а Академско позориште Владу Јовановића, Бору Димитријевића и Стојана Томића. Они су 4. августа 1938. присуствовали мировној омладинској конференцији у Београду.[7]

Културно-забавна активност више пута је разматрана на санстанцима управе Удружења студената. Ова активност нарочито је испољавана последњих година рада: организовано је више књижевних вечери, предавања и забава, и то у сарадњи са Академским позориштем и Народним универзитетом, затим културно-просветних група по селима (Печењевце, Винарце, Вучје, Грделица, Косанчић, Лапотинце и др.), које су најчешће припремале и изводиле позоришне комаде: „Јазавац пред судом", „Сељаково јуне", „Глава шећера" и др. Често су одржавање културно-забавне вечери и развијана спортска активност. Формирани су активи Задружне омладине Југославије, Савеза комунистичке омладине Југославије и др.

Дванаестог марта 1939. године одржано је успешно вече посвећено Бори Станковићу. На неколико састанака управа Удружења је расправљала о садржини ове вечери када су детаљно разрађене све појединости. Одлучено је да се позову Велибор Глигорић, књижевни критичар, и Радован Зоговић, књижевник. Штампан је и плакат. После поздравне речи представника Народног универзитета и управе Удружења студената прочитан је одломак из „Нечисте крви". Велибор Глигорић је затим говорио о Бори Станковићу као књижевнику, а Радован Зоговић о трагичности „Нечисте крви".

„Лесковачки гласник" поводом ове књижевне вечери оцењује да је она у потпуности успела.

Међутим, није иступио представник управе Удружења, како је планирано, јер је проф. Телебаковић то перфидно онемогућио.[8]

У организацији ове вечери, као и на уређењу сале, истакли су се Риста Антуновић и Владимир Наумовић, као и цела управа Удружења.

У априлу 1939. године учињен је покушај да се у сарадњи са Народним универзитетом организује прослава двадесете годишњице наше државне независности. Циљ ове прославе, како је истицао Миодраг Хаџијованчић, јесте „да окупи све родољубиве снаге и да подигне борбени дух код широких слојева, да улије самопоуздање и веру у нашу снагу, да прогони дух капитулације и да унесе ведрину свима."[9]

Предвиђено је такође, да се заједничка конференција са Народним универизетом одржи 18. априла 1939, на којој би требало да се постигне договор о садржини прославе поводом двадесетогодишњице ослобођења. На састанку Управе се расправљало и о томе какав став треба да заузме делегација Удружења. Превладало је мишљење да делегати прихвате став студената Београдског универзитета, став штампе на универзитету и став уједињене омладине. Станимир Вељковић се заложио да њихов делегат изнесе положај свих категорија омладине, као и став омладине по питању одбране земље. Риста Антуновић је предложио да представник Удружења на конференцији буде Миодраг Хаџијованчић,

а потом су изабрани и Станимир Вељковић и Радивоје Илић. На састанку одржаном 17. априла 1939. поново је вођена дискусија о иступању делегата на конференцији са Народним универзитетом. С обзиром на ситуацију у свету, посебно све снажније надирање фашизма, препоручено је да изнесу мишљење да је омладина Југославије спремна за одбрану земље јер сматра да је независност први предуслов за културни развој земље. Предложено је да се посетиоци приредбе, планиране после конференције, ките значкама у виду тробојке са натписом „Чуваћемо границе — Бранићемо земљу".

На састанку управе Удружења 21. априла 1939. године Радивоје Илић је реферисао о конференцији са Народним универзитетом на којој се разговарало о прослави двадесетогодишњице ослобођења, истичући да она није протекла како је планирано. Информишући о конференцији, Станимир Вељковић каже: „Капитуланти су хтели још у наслову да пресеку иницијаторе ове приредбе изговарајући се да је већ једном слављена двадесетогодишњица ослобођења и уједињења.[10] Студенти су на овој приредби хтели да истакну опасност од фашизма која прети нашој земљи, упозоравајући на неопходност организоване одбране. Пошто су резервни официри били против овакве прославе, а приредба није дозвољена, конференција је завршена без резултата.

Управа Удружења студената је била веома заинтересована за окупљање свих родољубивих снага. Предложено је да се напише писмо свим омладинским организацијама, а после тога да се одржи и заједничка конференција. Ова замисао је била добра јер су напредни студенти желели да ступе у контакт са омладинским организацијама, и то би било једна од конкретних акција у циљу приближавања и заједничких акција на културно-просветном пољу. Писмо је написано, али није схваћено од омладинских организација, већ су тражиле додатна објашњења.

Напредни омладинци су измишљали форме и садржину како би се што више зближили и боље упознали. На састанку Удружења 27. јуна 1939. предложено је да се организује излет до Козара на коме би учествовали сви студенти и матуранти. Излет је прикређен 2. јула 1939. а организовали су га Миодраг Хаџијованчић и Станимир Вељковић. Чланови управе Удружења дали су иницијативу Народном универзитету и Француском клубу да заједнички приреде прославу 150-годишњице француске револуције. За програм је предложено да се отпева нека француска песма, а да говорник буде из Београда. Предложено је да неко говори у име управе на тему „Зашто волимо Француску" а Јован Живковић Шућуран предложио је да се напише изјава која би се на прослави прочитала.[11]

Представници Народног универзитета и Француског клуба, и поред иницијативе управе, сами су одржали прославу. Разлог је, вероватно, био у томе што се управа Удружења понашала доста слободно, а плашили су се да не дође и до неког иступа који се не би свиђао полицији и државној управи. Било је предлога да се, пошаље протестно писмо Народном универзитету и Француском клубу, али је прихваћено да Миодраг Хаџијованчић разговара са др Јованом Кашиковићем о разлогу таквог поступка према Удружењу.[12]

Иако је управа Удружења имала доста предлога за сарадњу са другим институцијама, који су нерадо прихватани, била је принуђена да изналази остале могућности као би се представила јавности. Тако је предложено да зидне новине припреме Миодраг Хаџијованчић, Драган Томић и Бира Михајловић.[13]

У августу је одржана комеморација поводом смрти ректора Београдског универзитета. Садржина комеморације била је следећа: Станимир Вељковић је рецитовао песму — „Апостоли" а говорило се и о темама „Ректор и омладина" и „Ректор и студенти". Реферате су припремали заједнички Стојан Јанчић, Млад. Младеновић и Миодраг Хаџијованчић.

Пошто је Бира Михајловић отишао привремено из Лесковца, за члана уређивачког одбора именована је Ана Стојковић, студент медицине.

Жељни афирмације у јавности, студенти су предлагали многобројне акције. Тако је Станимир Вељковић предложио да се нова забава одржи 15. септембра 1939. године. Међутим, после дискусије у којој су учествовали Стојан Јанчић, Миодраг Хаџијованчић, Јован Живковић Шућуран и др., одлучено је да се та забава одржи 10. септембра. Предвиђен је следећи програм: Поздравна реч; рецитација „Пустахије по моди" или „Патак и жабе" (рецитатор Драгомир Михајловић); пе-

сма — „Ланци нам се кују клети“ или „Омладинци, омладинке“ (хор) и рецитација „Ми знамо судбу“, а можда и „Отаџбина“ (хор).

Међутим иако је била добро припремљена, приредба није одржана, јер је 1. септембра 1939. почео други светски рат; становништво је било узнемирено, и све је било подређено том догађају.[14] Станимир Вељковић је био мишљења да је приредба одложена због тога што програм није одговарао новонасталој политичкој ситуацији, и да би Удружење, њеним организовањем, заправо радило против себе.[15]

Академско позориште, на седници од 24. јануара 1940. године, предложило је да се разговара са управом Удружења студената о могућности организовања заједничке приредбе.[16] Управа је прихватила и предложила да се у програму изведу: „Лажа и паралажа“, Јазавац пред судом“, „Слуга Јернеј и његово право“, „Страдија“ (VIII сцена), рецитације „Богаташ и убоги Лазар“, „Пећина“, „Песма инвалиду“. Студенти су се сложили да се приредба одржи 2. марта 1940. године. Одређен је и приређивачки одбор у саставу: Бошко Крстић, Драгомир Младеновић, Слободан и Борко Цекић и Риста Антуновић.[17]

Приредба је одржана 2. марта у хотелу „Костић“ и 9. марта у Лебану — прва у сарадњи са Академским позориштем, а друга самостално. На обе приредбе Удружење је материјално добро прошло.

У критичкој анализи програма истакнуто је да је организација могла да буде боља, Јован Живковић је нагласио да је програм био слаб, „Јазавац пред судом“ прилично добро спремљен, али не и „Страдија“. Истакао је такође да Удружење нема публику, а да би је имали морамо да је створимо“.[18] Веома педантно и са одређеном строгошћу разговарало се о укупној активности, и на тај начин лесковачки студенти припремили су се за предстојеће догађаје.

За издавање зидних новина именован је и редакциони одбор који су сачињавили Риста Антуновић, Слободан Цекић и Драган Томић. Међутим, нисмо могли да утврдимо да ли су уопште зидне новине припремљене.

Осамнаестог априла 1940. одржана је веома жучна и нервозна седница, што је, вероватно, условило да се наредна седница одржи тек 24. јула 1940. године. Или је, пак, рад паралисан спремањем и полагањем испита, јер је активност потом била веома запажена.

У току лета, у циљу реализације идеје да се одржи „културно вече“, изабран је приређивачки одбор у саставу Драган Томић, Стојан Јанчић, Борко Цекић и Петар Коцић Мурат. После неколико састанака извештај о припремама у име овог одбора поднео је Стојан Јанчић. Он је обавестио чланове управе да је прибавио једночинке „Кад мртви проговоре“, „Закопајте мртве“ и др., а од песама „Пустахија по моди“ од Змаја и „Са фронта“ од Лазе Костића. О програму је вођена жучна дискусија, а потом је утврђен следећи пројекат: „1. Омладинска химна; 2. Поздравна реч; 3. Рецитација „Човек пева после рата“. 4) Коло са народним песмама из живота печалбара; 5) Хорска рецитација; 6) Терцет; 7) Једночинка.“ Ради ефикасности у припремању програма одбор је проширен.

Академском позоришту упућен је позив на сарадњу у припремању заједничког програма за ово вече. Позориште је 21. августа 1940. прихватило понуду Удружења под условом да суделује у одговорности али и у добити са приредбе од 50%. У одбор за преговарање са Удружењем студената изабрани су Велимир Живковић и Душан Цекић. Преговори између Академског позоришта и управе Удружења позитивно су завршени.

Управа Удружења је 19. VIII 1940. године утврдила следећи програм за ову заједничку приредбу: „1. поздравна реч (Риста Антуновић); Омладинска песма (масовна); Рецитација „Човек пева после рата“ (Трајко Борђевић, М. Младеновић и В. Наумовић); Печалбарске песме (Ч. Михајловић, Бикић, Младеновић, В. Живковић, Жика Петровић и Слободан Цекић), рецитације (Т. Борђевић, М. Младеновић и Вл. Наумовић), Кад мртви проговоре (Тасић, Петровић, Борђевић Т. и Благоје Бурић, Аца Мишић, Цекић Слободан, Велимир Живковић, В. Наумовић)“.

Риста Антуновић је апеловао на свест чланова, како би ова приредба била достојна рада студената који се руководе најплеменитијим, најпрогресивнијим идеалима.[19]

Заједничко културно вече одржано је 8. септембра 1940. године у Лебану, и из докумената се види да је изведен следећи програм: 1. Поздравна реч;

2) Омладинска песма; 3) рецитација — Твоја кућа ме гледа" од Р. Зоговића; 4) рецитација — „Народ" од Змаја Јове Јовановића; 5) Сплет македонских песама; 7) позоришни комад „Кад мртви проговоре" од М. Адића."[20]

Међутим, иако је веома озбиљно припремана, приредба није дала очекиване резултате, па је предложено да се, убудуће, пре сваке приредбе, одреде људи за техничке послове (на бини и у сали), а и они који ће на дан приредбе бити слободни.

На седници од 11. септембра 1940. године Академско позориште је одлучило да се културно вече одржи у Власотинцу. Ђура Михајловић је задужен да оде у Власотинце и испита економске и друге могућности и о томе известити одбор у који су, за ову прилику ушли и Миомир Јовановић, Трајко Борђевић и Живорад Петровић уместо Стојана Јанчића који је отишао у Београд.

Према записнику Академског позоришта ово културно вече је одржано 22. септембра 1940. године, али нема података о томе какви су резултати постигнути и да ли је приредба била заједничка.

Из излагања се може закључити да је управа Удружења студената покретала многе иницијативе из културно-просветног живота, одржавање прослава и других манифестација, али и то да, и поред великог ентузијазма, лесковачки студенти нису баш увек имали успеха, не својом кривицом већ кривицом људи са којима су покушавали да сарађују.

Друштвена активност

Активност Удружења студената у Лесковцу није се огледала само у организовању културно-забавног живота већ и у учешћу у друштвено-политичком животу града и шире околине. Удружење је учествовало у свим збивањима која су била одраз политичких изборних борби и у акцијама које је предузимао лесковачки пролетаријат. Чланови удружења били су махом чланови КПЈ и Скоја, чланови МК КПЈ, ОК Скоја и ОК КПЈ Лесковац, и били саставни део Универзитетске омладине у Београду учествујући у свим њеним акцијама, било директно било давањем подршке њеним акцијама.

Буржоаски режим је намеравао да укине аутономију Универзитета. Због тога је долазило до веома оштрих сукоба. Режимски плаћеници су ишли тако далеко да су вршили чак и физичку ликвидацију појединих револуционарних кадрова на Универзитету. Студентско удружење у Лесковцу, априла 1939. године, упознавши се са актом Акционог одбора Стручног студентског удружења на Универзитету, дало је безрезервну подршку напредним студентима у Београду. Тим поводом лесковачки студенти послали су протестно писмо министру просвете и универзитетском сенату са захтевом да се стане на пут терористичким акцијама против студената.

На састанку управе Удружења од 29. новембра 1939. разматран је позив Акционог одбора Стручног студентског удружења Универзитета у Београду за учешће на општем студентском збору у Београду. Том приликом је закључено да Станимир Вељковић, Радивоје Илић и Риста Антуновић напишу писмо и изразе пуну подршку организаторима збора. Садржина писма је једногласно усвојена и оно је послато Акционом одбору. Удружење студената у Лесковцу није послало делегате на збор.

Петог априла 1940. године управа Удружења је разматрала позив Акционог одбора стручних студената Универзитета у Београду да пошаље своје представнике на конгрес удружења студената за мир и Лигу народа при Универзитету у Београду. Управа Удружења студената у Лесковцу је за делегате изабрала Ристу Антуновића и Миодрага Хаџијованчића. На наредном састанку, 10. априла, Риста Антуновић је поднео извештај о раду овог конгреса и, између осталог, истакао „да је на конгресу било представника из свих универзитета у земљи као и студентских организација из унутрашњости. Било је делагата из Бугарске, Истре и Горице. Рад конгреса је био подељен у три комисије које су разматрале теме: „Омладина у рату", „Улога и задаци студената у одбрани мира" и „Улога женске омладине". Конгрес је истакао једнодушну одбојност према империјалистичком рату; основни циљ је био борба против рата и настојање да наши народи не буду увучени у ратни пожар.[21]

Удружење се активно укључило у покрет који је имао за циљ да се шпанским добровољцима омогући повратак у домовину. Тако је 24. јула 1940. године расправљано о тешком положају шпанских добровољаца и одлучено да секретар и председник напишу протес-

тно писмо француском посланству и представништву владе Краљевине Југославије. Миодраг Хаџијовановић је прочитао писма шпанских бораца родитељима, у којима се износи тежак живот ових младих људи који су се борили за добро народа, за мир, хлеб и слободу а потом је истакао да им у овом тренутку треба помоћи.[22]

У извршавању револуционарних задатака управа Удружења студената у Лесковцу радила је на стварању јединства младе генерације у граду и по селима у лесковачком крају. Организовала је активе Задружне омладине Југославије из којих су израстали прекаљени револуционари у НОР-у и социјалистичкој револуцији. Ради ефикаснијег извршавања многобројних и важних задатака била су подељена задужења: Благоје Бурић и Владимир Наумовић били су задужени за села Братмиловце, Печењевце, Залужње и Прибој; Станимир Вељковић и Драгољуб Томић за села у правцу Пусте Реке; Борко Цекић и Стојан Илић за села у Поречју, итд.

Полиција је будно пратила рад Удружења студената. Због револуционарне активности хапшени су Риста Антуновић, Василије Смајевић, Станимир Вељковић, Борко Цекић, Стојан Николић и други, а неки од њих су и протеривани из града.

Политички рад на селу се показао као веома значајан и користан. Активисти који су обилазили села помагали су да се у њима организују и остварују многобројни садржаји из програма рада Удружења. На тај начин стварао се снажан омладински кадар који је омогућавао омасовљење Скоја, кадар из кога ће се у НОР-у регрутовати борци за борбу против окупатора и домаћих издајника.

Начелство среза лесковачког је предосећало опасност која режиму прети од буђења револуционарне свести код омладине, свести коју је подстицало и развијало Удружење, па је тражило да се оно укине. С тим у вези Начелство је краљевској банској управи послало акт следеће садржине:

„У Лесковцу од 1934. године постоји Удружење студената. Ово удружење већ неколико година има сасвим други циљ од онога који је прописан правилима, а састоји се у легалној комунистичкој пропаганди. Без изузетака сви чланови управног и надзорног одбора овог Удружења од реда су комунистички оријентисани, а од којих има неколицина врло активних и опасних комуниста.

За чланове овог Удружења част ми је доставити следеће податке:

1. — На челу Удружења студената у Лесковцу стоји Антуновић Риста, студент права, родом из Голог Рида, среза јабланичког, који је комунистички оријентисан и као такав евидентиран код овог Начелства. Ниједан се илегални летак који издају студенти Универзитета у Београду не може у Лесковцу растурати а да није достављен преко Антуновића. Због тога што је протествовао на улици приликом хапшења комунисте Вељковића Станимира противу органа власти пресудом овог начелства бр. 22302 од 27. августа 1940. године кажњен је са три дана затвора и прогонством у место рођења.

2. — Вељковић Станимир, зв. „Зечко“, студент права из Сувог Поља, среза јабланичког, секретар Удружења студената у Лесковцу одговарао је по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави због растурања комунистичке литературе у Текстилној школи у Лесковцу и био у истражном затвору. Пошто је пуштен из притвора пресудом овог Начелства пов. бр. 1007 од 15. априла 1940. године кажњен је и протеран у своје место рођења. Врло је опасан комуниста и у сталном је додиру са радницима из организације УРС-а. Организује илегалне састанке у Лесковцу и најближој околини, а у последње време прикрива се у Лесковцу заједно са Антуновићем Ристом.

3. — Смајевић Василије, студент права, родом из села Мркоње, среза јабланичког, члан је управе Удружења. (Смајевић Василије у време на које се акт односи није био члан управе Удружења, него организациони секретар ОК КПЈ за округ лесковачки, Х.Р.). Један од врло активних комуниста. Био је умешан у растурању комунистичких летака у фабрици Мите Ристића у Нишу. Због једног инцидента који је учинио на једном предавању националне природе био је кажњен пресудом бр. 12882. од 10. маја 1939. године, а због илегалног боравка у Лесковцу и везе са овдашњим познатим комунистима пресудом бр. 2146 од 4. јула 1940. године кажњен је са три дана затвора и прогонством у место рођења.

4. — Цекић Борко, студент в. комерц. школе у Београду, родом из Лесковца, други секретар Удружења сту-

дената у Лесковцу. Био је умешан око растурања комунистичких летака пред фабриком канапа и ужарије у Лесковцу, на дан 25. маја 1940. године и због овога прикривао се све до 17. јула 1940. године. Када је био ухапшен и приведен Начелству изјавио је како је боравио у Београду, али да се није пријављивао јер није имао новца да плати стан, већ је наводно становао код својих другова. На захтев да каже име неког свог друга код кога је становао изјавио је да се њихових имена не сећа. Пошто није имао довољно материјала да се стави у притвор по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави, пресудом овог Начелства пов. бр. 2237 од 17. јула 1940. године кажњен је са 20 дана затвора. Именовани је као члан Академског позоришта у Лесковцу организовао по селима овог среза дилетантске групе, али главни посао био је комунистичка пропаганда.

5. — Хаџи-Јованчић Миодраг, студент права, родом из Лесковца, члан управе Удружења духовни је вођа студената комуниста, организатор свију илегалних састанака са студентима и радницима организованим у синдикалним организацијама УРС-а у Лесковцу. Ниједна важнија одлука не може се донети без његовог присуства и савета. Због прикривања Цекића Борка и илегалног рада кажњен је пресудом овог начелства пов. бр. 2077 од 25. јуна 1940. године 20 дана затвора.

6. — Томић Драгољуб, студент права, родом из Лесковца, потпреседник Удружења студената у Лесковцу, бив. званични дневничар Бановинске болнице у Лесковцу, активан је комуниста. Поводом конфинирања Стаменковић Косте, познатог комунисте из Лесковца потписао је представку уручену Министарском савету у Београду којом се протествовало противу „незаконитог“ конфинирања Стаменковића Косте. Поменуту представку именовани је потписао као бановински службеник. Ради тога је пресудом овог Начелства бр. 8609 од 9. априла 1940. године кажњен са десет дана затвора, а од надлежних отпуштен из бановинске службе. И он се креће непрекидно у друштву познатих комуниста и представника радника из организације УРС-а.

7. — Михаиловић Бира, студент права, син Михаиловић Богдана, учитеља у пензији, родом из Штипа. члан је управе Удружења. Код овог начелства евидентиран је као комунистички оријентисан због сталног додира са познатим комунистима. На свим конференцијама и договорима месних радничких организација УРС-а присутан је. Поред тога што се евидентира као комуниста познат је као македонски аутономиста и у кући његових родитеља чешће пута се састају Јужносрбијанци, који су познати као македонски аутономисти.

8. — Митић Александар, студент права, родом из Лесковца, члан је управе Удружења, а од Начелства, евидентиран као комунистички оријентисан. Стално се креће у друштву Хаџи-Јованчића и Борка Цекића, а поред тога чешће пута се виђа у Радничком дому.

9. — Наумовић Владимир, студент права, родом из Лесковца, званичник Окружног суда у Лесковцу био је умешан око растурања комунистичке литературе међу ђацима Текстилне школе и због сталног додира са свима напред именованим као и осталим комунистима у Лесковцу.

10. — Жунић Радомир, студент технике, син учитеља Жунић Сретена у Лесковцу, члан управе удружења. Један од врло опасних комуниста у Лесковцу.

11. — Поред напред именованих истакнутих комуниста који воде Удружење студената у Лесковцу код овог Начелства евидентирано је још неколико млађих студената као комунистички оријентисаних: Жунић Драгомир, Борђевић Трајко—Кукар, Бурић Димитрије (име погрешно треба Благоје, Х. Р.).

Достављајући ове податке част ми је у исто време известити да простор-ије Удружења студената у Лесковцу више служе за илегалне састанке са радницима комунистима, под изговором сарадње са члановима радничке уметничке групе „Абрашевић“ у Лесковцу и за ширење илегалне комунистичке пропаганде него чак за стручно усавршавање, међусобно помагање и културну пропаганду.

Из свих напред изнетих разлога част ми је умолити за надлежно решење да се Удружењу студената у Лесковцу забрани рад.

Срески начелник,
Н. Поповић, **с. р.**“[23]

Тако је, непосредно уочи рата, дошло до укидања синдиката, „Абрашевића“, Удружења студената и других

организација које су својом активношћу спроводиле линију КПЈ и Скоја.

Студенска књижница

Као што смо истакли, Студенска стручна књижница почела је да делује самостално још од 1935. године. Међутим, књижница и њен рад су били више пута предмет разматрања на седницама управе Удружења у Лесковцу.

Пошто је у књижници углавном било књига неопходних за савлађивање универзитетске наставе, чланови су их тешко враћали. О том проблему више пута је разговарано на седници управе, што је доводило до неких размирица и несугласица.

На седници од 17. марта 1939. године друга тачка је била посвећена проблемима у раду књижнице. Истакнуто је да је фонд обновљен веома значајним књигама, али је евиденција веома неуредна, посебно о узимању и враћању књига.[24]

Иако је књижничару дат рок да прикупи позајмљене књиге, за петнаестак дана, он то због своје индолентности није урадио ни после месец дана, па је на седници од 4. јула 1939. затражено од Извршног одбора да наложи Надзорном одбору да прегледа стари и нови списак чланова како би утврдио постојеће стање.[25] Формирана је комисија, у саставу: Радивоје Илић, Риста Антуновић и Станимир Вељковић, којој је стављено у задатак да прегледа стање у књижници, а да после тога Риста Антуновић преузме дужност књижничара.[26]

После скупштине Удружења књижница је, према одлуци, требало да се преда Васи Манојловићу, новоизабраном књижничару. Међутим, она је предата тек после многобројних дискусија и неспоразума. Однос између првог и другог књижничара био је поремећен. Први књижничар је захтевао да буде једини, а други није хтео да буде на тој дужности само формално. Предузете су опсежне мере да се позајмљене књиге врате, што је допринело да се књижница среди.

Треба констатовати да је књижница одиграла веома значајну улогу јер је омогућавала сиромашним студентима да на време припремају и полажу испите.[27]

Просторије Удружења

Студентско удружење је више пута мењало своје седиште јер су то условљавале и минималне финансијске могућности којима је оно располагало. Тражене су могућности да се са Академским позориштем користе заједничке просторије што је, у тим приликама, било од обостраног интереса. Удружење је користило просторије В. Ничића у којима је, једно време, био смештен и Француски клуб. Међутим, управа Удружења одржавала је састанке и у гостионици „Златни праг", сластичарници Милана Стојановића, просторијама „Сељачке слоге" и др. Па ипак, остварила је континуиран и систематски рад. Крајем марта 1940. године Удружење се иселило из стана у Улици краља Петра и преселило у стан у Улици Војводе Бојовића бр. 3, за који је плаћало кирију од 100 динара месечно; од тога је половину плаћало Удружење, а другу половину Академско позориште.[28]

Позајмице члановима Удружења и благајна

Студентско удружење је, на име финансијске помоћи својим члановима, давало позајмице из средстава која су сакупљана у виду чланарина и других извора. У прикупљању тих средстава пресудну улогу имао је благајник. Из докумената се, међутим, види да је он био неактиван, о чему је управа више пута расправљала. Тако је 14. априла 1939. наложено првом и другом благајнику да буду активнији и предузимљивији у наредном периоду. Треба рећи да је било и појава да поједини чланови студентског удружења нису редовно плаћали чланарину.

О стању благајне Надзорни одбор је подносио извештаје: Када је 1939. године, изражена сумња у исправност благајне, после жучне и оштре дискусије, одлучено је да се изврши примопредаја благајне, што је и учињено после скупштине од 10. јануара 1940. године.

Управа Удружења студената у Лесковцу више пута је одобравала позајмице неким члановима, и то за оверавање семестра, путне трошкове за полагање испита и др. Тако је, 12. марта 1939, одобрила позајмицу Станимиру Вељковићу и Владимиру Наумовићу за упис, а Ристи Антуновићу на име путних трошкова за полагање испита у Београду. Такође, дала је и сагласност да се помоћ од 100 динара дâ Петру Коцићу Мурату, а крајем 1939. године одлучила да му се поклони још сто

динара. Позајмице су додељиване Благоју Бурићу — 60 динара за оверу семестра, а 18. априла 1940. и Вељку Стефановићу од 100 динара.[29]

После објављивања прве управе Удружење студената у „Недељним новинама", нисмо могли да континуирано пратимо састав и рад управе Удружења студената у Лесковцу. Ово се посебно односи на период од 1935. до 1939. године. Ипак за 1939. годину, на основу записника, закључујемо да је председник био Радивоје Илић, студент права, Петар Коцић Мурат, други секретар, Михајло Глигоријевић, благајник, Станимир Вељковић, потпредседник, Драган Томић, први секретар, а Риста Антуновић, Миодраг Хаџијованчић, Владимир Наумовић и Ђира Михајловић чланови.

Састав управе Удружења сазнајемо тек за 1940. годину, и то на основу записника са скупштине одржане 31. децембра 1939. на којој је изабрана и нова управа у саставу: председник Риста Антуновић, потпредседник, Драган Томић, први секретар, Слободан Цекић, други секретар, Борко Цекић, први благајник, М. Глигоријевић, други благајник, Александар Митић, први књижничар, Васо Манојловић, други књижничар, Благоје Бурић. Надзорни одбор: Станимир Вељковић, Владимир Наумовић, Јован Живковић; Управни одбор: Радивоје Жунић, Јован и Александар Јовановић — Белка.[30]

После избора, Миодраг Хаџијованчић је пожелео да нова управа свој рад настави стазама старе управе. Са скупштине је упућен и телеграм Акционом одбору стручног удружења студената у Београду са вешћу о избору нове управе.

Можемо констатовати да је већина управе Удружења студената и чланова имала руководеће функције у НОР-у и социјалистичкој револуцији. Станимир Вељковић Зеле, народни херој, био је члан ОК КПЈ Лесковац и ОК КПЈ Ниша, Риста Антуновић, народни херој, секретар ОК КПЈ Лесковац и ОК КПЈ Врање и командант 21. дивизије НОВЈ, Драган Томић, прва жртва после окупације, Слободан Цекић, комесар Бабичког НОП одреда, Борко Цекић, комесар Кукавичког НОП одреда, Јован Живковић, комесар чете у Бабичком НОП одреду, Александар Јовановић Белка секретар ОК Скоја Лесковац, и многи други.

На крају може се закључити да је Удружење студената у Лесковцу, под руководством искусних партијских кадрова, било организатор омладине за борбу против окупатора и домаћих издајника, и да су под његовим окриљем стасали кадрови који су у најтежим тренуцима наше најновије историје себе жртвовали за нове друштвене односе, изводећи социјалистичку револуцију у специфичним условима другог светског рата у Југославији.

Напомене:

1. Драгољуб Трајковић — Предратне организације студената лесковачког краја и стварање народне књижнице и читаонице у Лесковцу (Лесковачки зборник VI, Лесковац 1966., стр. 165—168).

2. Правила удружења студената Лесковца, оригинал у архиви Народног музеја (нерегистрована грађа).

3. Недељне новине, бр. 29 од 22. јуна 1934. године, стр. 3.

4. Исто, бр. 37 од 16. септембра 1934., стр. 1.

5. Исто, бр. 3.

6. Недељне новине, бр. 26 од 8. августа 1935.

7. Записник управе Академског позоришта од 30. јула 1938. године (Записник Академског позоришта, поседује Народни музеј — нерегистрована грађа).

8. Записник са састанка Управе удружења студената у Лесковцу од 17. марта 1939. године. Књигу записника поседује Народни музеј — нерегистрована грађа (**у даљем тексту Записник УУСЛ од . . .**).

9. Записник УУСЛ од 14. IV 1939.

10. Записник УУСЛ од 21. IV 1939.

11. Записник УУСЛ од 27. VI 1939.

12. Записник УУСЛ од 4. VIII 1939.

13. Записник УУСЛ од 23. VIII 1939.

14. Записник УУСЛ од 24. XI 1939.

15. Записник УУСЛ од 29. XI 1939.

16. Записник са друге управне седнице Академског позоришта од 24. I 1940. године (ориг. у арх. Н. музеја у Лесковцу — нерегистрована грађа).

17. Записник УУСЛ од 6. II 1940.

18. Записник УУСЛ од 11. III 1940.

19. Записник УУСЛ од 19. III 1940.

20. Записник управне седнице Академског позоришта од 11. септембра 1940. (ориг. у арх. Н. музеја у Лесковцу, нерегистрована грађа).

21. Записник УУСЛ од 10. IV 1940.

22. Записник УУСЛ од 24. VII 1940.

23. Др Миливоје Перовић — Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968, стр. 63 и 64.

24. Записник УУСЛ од 17. III 1939.

25. Записник УУСЛ. од 4. VIII 1939.

26. Записник УУСЛ од 20. XI 1939.

27. Записник УУСЛ од 10. IV; 18. IV и 17. VIII 1940.

28. Записник УУСЛ од 22. I; 6. II и 2. IV 1940.

29. Записник УУСЛ од 12. III, 2. IV и 18. IV 1940.

30. Записник УУСЛ од 31. XII 1939.

Hranislav Rakić

THE STUDENT ASSOCIATION IN LESKOVAC (1935—1940)

Renewed in 1935, the student association carried out its program on two levels. On one hand, it was the cultural and entertaining level, and, on the other hand, the political and ideological one. Namely, the association organized cultural and entertaining performances and founded some funds and a library in order to help its members materially and professionally, but also supported the ideology of the Communist party. That is the reason why the prominent members of the association were under constant police surveillance.

УДК 940.53/54 (497.11)

Др Милан М. Миладиновић

Доња Пуста Река у НОР и социјалистичкој револуцији крајем 1943. године

Наглим ширењем ослободилачке и револуционарне борбе на југу Србије, а посебно у Пустој Реци, долази до проширења слободне територије и стварања партизанских бригада. У току септембра 1943. године непријатељ је напустио Косанчић, Бојник и Житни Поток тако да је створена „добро организована потпуно слободна партизанска територија".[1] Окупаторска војска „борави још мало у већим гарнизонима и поред пруге" — стоји у извештају Окружног комитета КПЈ Лесковац од децембра 1943. године.[2] У Брестовцу се налазио један батаљон бугарске војске, а у Печењевцу јача бугарска војна посада. У Пуковцу се налазе недићевци и четници Драже Михаиловића. У другим местима доње Пусте Реке нема непријатељеве војске али повремено успева да контролише насеља дуж пута и железничке пруге Ниш — Лесковац.

Партијска и скојевска организација доње Пусте Реке деловале су на омасовљењу својих редова после одласка великог броја чланова Партије и Скоја у партизанске јединице у току августа и септембра 1943. године.[3] На томе су радили Рејонски комитет КПЈ за Косанчић и Рејонско руководство Скоја. Деловали су и општински НОО Косанчић и Стубле. Створена је 25. новембра 1943. године и Команда места Обилић. По селима омладина је обављала готово све послове око прикупљања зимнице и обраде земљишта. Одржаване су и бројне политичке манифестације. Све снажније се деловало ка селима дуж пруге Ниш — Лесковац.

Све је то чинило нови квалитет у развоју НОР и социјалистичке револуције у доњој Пустој Реци.

Рад партијске организације

Рејонски комитет КПЈ ради у ранијем саставу: Стојан Радивојевић, секретар, а чланови Милан Ивановић из Кацабаћа и Зарије Лазаревић из Буковца до 17. децембра када за секретара долази Димитрије Петровић Јаворовски, а за члана Стојанча Стојковић. Стојан Радивојевић је изабран за секретара Рејонског комитета Партије Орана.[4] На партијску везу овај Рејонски комитет и партијску организацију доње Пусте Реке држао је члан СК СКЈ Пусте Реке и Јабланице Михајло Митровић Мика Чича.

Међу члановима РК КПЈ Косанчића извршена је подела терена. Стојан Радивојевић држао је Косанчић и Обилић, Зарија Лазаревић Горњи и Доњи Дреновац, Границу, Воровац, Буковац и Плавце, а Милан Ивановић Горње и Доње Бријање, Кацабаћ и сва села ка прузи Ниш — Лесковац.

Рејонски комитет Партије радио је на сређивању партијске организације, пријему нових чланова, стварању партијских актива, учвршћењу месних и општинских народноослободилачких одбора, пружао помоћ скојевској организацији и радио на даљој мобилизацији нових бораца за Прву и Другу

---

[1] **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река у НОБ, Бојник, 1978, год., стр. 287.

[2] Зборник докумената НОР т. IX, 4, стр. 607.

[3] Види: **др Милан М. Миладиновић**, Успон револуционарне борбе у доњем делу Пусте Реке (август-септембар 1943.) Лесковачки зборник, т. XXI/1981. стр. 71—82

[4] То је аутору изјавио Петровић Димитрије јуна 1983. год. **Милан М. Миладиновић**, Косанчић и околина у НОР и револуцији 1941—1945. (збирка изјава), св. IV, стр. 92 (У даљем тексту — Косанчић и околина...)

јужноморавску бригаду, помагао јачању и раду Команде места Обилић и деловао и на остваривању осталих задатака. Посебну активност испољио је у стварању упоришта у селима ка Јужној Морави: Печењевцу, Међи, Шарлинцу, Драшковцу, Брестовцу, Липовици, Чекмину, Пуковцу, Кочану и другим у чему је и имао успеха.[5]

Одласком Милана Момчиловића, секретара СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице, долази до промена у овом партијском руководству. За секретара је изабран Игњат Миљковић Ицко, из Лапотинца а за чланове: Велимир Тасић Зека, Михајло Митровић Мика Чича, Стојанча Ивановић, Милорад Вељковић Миле (сви из доње Пусте Реке), Цана Миљанић, а при крају године и Братислав Гудурић Батила, секретар СК Скоја Пусте Реке и Јабланице.[6]

Један број партијаца повучен валом општег одушевљења, а и ради личног примера јављао се на одржаним зборовима за добровољни одлазак у партизанске јединице па је дошло до наглог пада броја партијаца на терену доње Пусте Реке, а рад и задаци су се увећавали. Стога је било неопходно што пре обновити постојеће и формирати нове партијске ћелије, смелије прићи пријему кандидата за чланове Партије и стварати партијске активе. На тим задацима ће радити Рејонски комитет КПЈ и партијске ћелије.

Партијску ћелију Косанчића сачињавали су: Бура Величковић, секретар, а чланови су били: Милан Павловић Мића Булаја,[7] Алекса Станојевић, Миља Младеновић — Митровић, Братислав Гудурић до избора за секретара СК Скоја Пусте Реке и Јабланице, Рада Цакић — Миладиновић, Живка Гудурић и Тренча Михајловић.

У партијској ћелији Кацабаћа били су: Михајло Вељковић, серкетар, и чланови: Станоје Радовановић,[8] Милан Ивановић,[9] Љубомир Марковић, Војислав Станојевић, Станоје Анђелковић и Мирко Радовановић.[10]

Била је веома активна партијска ћелија Стубле: Милан Николић, секретар, а чланови: Радомир Митић, Младен Марковић, Стојанка Ивановић, Стеван Љубеновић, Антанас Живковић, Нада Бикић и Даринка Нискић.[11]

Партијска ћелија Буковца радила је у сатаву: Станоје Лазаревић, секретар, Зарија Лазаревић[12] и Тоза Радовановић.

У Плавцу после одласка Љубисава Златковића у партизане, престала је са радом партијска ћелија Граница — Плавце која је до тада деловала у саставу: Цветко Илић Цека, секретар, Лука Стојановић из Границе и Љубисав Златковић из Плавца чланови. Место ове партијске ћелије створена су два партијска актива.[13]

У Доњем Бријању велику активност је развио партијски актив у коме су радили: Богосав Виденовић,[14] Драгутин Стојановић, Гаја Стаменковић и Трајко Пешић. У то време једино је Виденовић био члан КПЈ, а остали су били кандидати за Партију.

Бора Цакић је био секретар партијског актива Горњег Бријања и са њим су радили Спаса Павловић, Борђе Младеновић и Стеван Игњатовић. Овај актив је, преко Боре Цакића, успоставио везу са Кочаном ради набавке артикала из Ниша за потребе партизанских јединица.

У Међи се истичу у раду Воја Јовић, Љуба Златановић и Влајко Милић. Пошто је Јовић радио и на веома поверљивим задацима то се мање јавно декларисао у раду у селу, али је

---

[5] Сазнајемо и из извештаја непријатеља од 9. децембра 1943. године да су партизани одржали политички збор у Шарлинцу (Зборник докумената НОР, т. I, 21, стр. 534. О развоју борбе у овим селима види још: **Храниславе А. Ракић, Станко Борђевић,** Хроника Печењевца, Лесковац, 1962. Народни музеј инв. бр. 1302, стр. 205 и Милан М. Миладиновић. Од времена бржи — Тихомир Ракић Вељко, Лесковац, 1984. стр. 295—297.

[6] **Храниславе А. Ракић,** Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941 — 1945), Лесковац, 1982. стр. 130.

[7] Крајем новембра 1943. године Милан Павловић Мића Булаја одлази на терен Топлице за члана СК Скоја Добрича.

[8] По изјави Мирка Радовановића, носиоца „Споменице 1941" дате аутору 24. I 1971. год. у Кацабаћу, („Косанчић и околина... св. III, стр. 93—94) нерегистровано у Народном музеју у Лесковцу).

[9] Као члан РК КПЈ Косанчића радио је у овој партијској ћелији.

[10] Мирко Радовановић је примљен 15. августа 1943. године у КПЈ.

[11] На основу изјаве Радомира Митића, носиоца „Споменице 1941" дате аутору у лето 1971. године. (Косанчић и околина... св. III, стр. 104)

[12] Зарије Лазаревић је као члан РК КПЈ Косанчића био обавезан да ради у партијској ћелији.

[13] Лука Стојановић је као члан Окружног НОО Лесковца припадао овом партијском активу у Граници, чији је секретар био Цветко Илић Цека.

[14] Богосав Виденовић је био члан Срескоr НОО Пусте Реке и Јабланице и радио на терену према прузи Ниш — Лесковац.

стварао обавештајне пунктове ка селима где се задржао непријатељ.[15]

Зарије Лазаревић, као члан РК КПЈ Косанчића, радио је на стварању партијског упоришта у Г. Дреновцу, али до краја 1943. године није успео да формира партијски актив.

Партијски актив у Обилићу спадао је међу најактивније у доњем делу Пусте Реке. Овај актив формирао је Михаило Митровић Мика Чича, члан СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице. Партијски активисти у овом селу радили су у саставу: Раде Перовић, секретар, Бошко Лакићевић, Жико Ристовић, Вуле Косановић, Радован Перовић, Никола Николић и Мара Перовић.[16]

Партијске ћелије и активи радили су на јачању сеоских народноослободилачких одбора и антифашистичких масовних организација. Доста пажње је посвећено и марксистичком образовању с обзиром на низак образовни ниво и на веома оскудно знање из револуционарне теорије. Били су то новопримљени чланови Партије и чланови партијских актива који су тек стицали искуства у раду и борби, а задаци су бивали све сложенији с обзиром да је требало уређивати целокупни живот на ослобођеној територији и учинити све да функционише редовно снабдевање партијских бригада и Првог јужноморавског одреда. Радило се на изградњи лика комунисте. Партијци су деловали и на подизању морала становништва, јер су стизале вести из Лесковца, Ниша, Брестовца и других места где се налазио непријатељ да се припрема офанзива на слободну територију. Једна је и убрзо уследила већ у октобру 1943. године. Били су и налети Бугара који су поражени од стране Прве јужноморавске бригаде код Рујковца[17] и Космаче.[18]

Партијска техника наставила је рад у Плавцу. Она је била прво смештена у кући Илић Драгомира, а онда пребачена код Златковић Александра.[19] Ту су штампани многи прогласи и леци па и летак посвећен дану октобарске револуције. Техником је руководио секретар ОК КПЈ Лесковца Видоје Смилевски Бата Брка, који се налазио у Плавцу у кући Петра Павловића.[20]

Уместо Милана Ивановића из Кацабаћа курир Окружног комитета КПЈ Лесковца и набављач материјала за партијску технику постао је Јован Илић из Плавца.[21] Илић је био погодна личност, јер је често одлазио на пијаце у околним градовима. Под изговором да води жену код лекара и да иде да купује робу несметано је обављао дужности курира и набављача све до ослобођења Лесковца. Илић је одлазио до Добрија Аранђеловића који је у Лесковцу набављао одговарајуће артикле за технику и уручивао му писма. Илић је носио на шајкачи одговарајуће знаке као знак распознавања са Добријем Аранђеловићем. После већ уходане везе договор је био да се налазе увек на другом месту.

Са Илићем је редовно ишла и његова жена Даринка. Јован је деловао незаинтересовано и неупадљиво, а придржавао се и свих договора око успостављања везе и одржавања конспирације. Обављао је веома важне партијске задатке, а није био члан Партије. Да би се прикрила његова активност за партизане, у Плавцу није био ангажован ни на једном задатку.

Материјал је од Јована Илића преузимао курир ОК КПЈ за Лесковац Тихомир Павловић Дика и предаво га Бранислави Стефановић која је радила у партијској техници. Она је материјал умножавала и на основу распореда Видоја Смилевског Бате Брке предавала га Павловићу а овај односио на пункт у селу Граници и Лапотинцу. У Граници материјал је остављан у кући

---

[15] Воја Јовић је на обавештајним задацима ангажоваo Драги Ристића и Милана Крстића, учитеље из Шарлинца. (Аутор је обавио разговор са Војом Јовићем 24. августа 1979. године у Међи. (Косанчић и околина, св. XIV, стр. 11)

[16] О раду овог актива аутору је изјаву дао Бошко Лакићевић из Обилића, (Косанчић и околина... св. XIII, стр. 55.)

[17] Види о томе, **Јован Манасијевић, Хранислав Ракић** — Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945, Лесковац 1979, стр. 235—236.

[18] Исто, стр. 233.

[19] На то је указао у разговору са аутором Тихомир Павловић Дика из Плавца носилац „Споменице 1941" у разговору 20. 11. 1986. године у Београду у стану Милана Миладиновића.

[20] То је аутору саопштио Тихомир Павловић Дика 25. 1. 1971. године у Плавцу (Косанчић и околина... св. III, стр. 173). Риста Антуновић, Партијска техника у рату изјава од 5. III 1984. године. (Налази се код аутора).

[21] О раду технике у Плавцу изјаву дао Видоје Смилевски Бата Брка 5. фебруара 1965. гонине у Скопљу (Изјава се налази код аутора а дата је у вези с регулисањем борачког стажа Јована Илића из Плавца).

[22] На основу изјаве Тихомира Павловића Дике дате аутору 20. 11. 1986. у Београду.

Луке Стојановића, а затим код Живка Прокића. Курирска веза одржавана је сваког петка.[22] Други пункт је био у селу Лапотинцу (Граовце) код Светозара Миљковића Тоће.[23]

Интензиван рад скојевске организације

Највећи број чланова Скоја одазвао се позиву и добровољно ступао у партизанске јединице Прву и Другу јужноморавску бригаду, Први јужноморавски народноослободилачки партизански одред и Команду подручја Вујаново и команде места. Они су били носиоци активности око јављања и чланова Усаоја за постајање бораца партизанских јединица. Бројни њихов одлазак ослабио је скојевску организацију на терену доње Пусте Реке. Велике обавезе преузеле су чланице Скоја, јер су млади комунисти већином постали борци НОР и револуције. То је била њихова велика шанса да се истакну у раду и допринесу бржем разбијању патријархалних и других стега.

Рејонски комитет Скоја Косанчића наставља рад у саставу: Милош Миловић Милош Поп, секретар, Милан Павловић из Косанчића, Персида Петковић из Буковца, Владанка Михајловић Шустер из Кацабаћа, Раде Јанковић из Душановаа и Нада Бикић из Стубле — чланови. У току новембра долази до промене због одласка Милана Павловића у Топлицу. Тада долазе за чланове РР Скоја Богић Илић из Границе и Јован Марковић из Г. Бријања.[24] Неки чланови овог скојевског руководства наставили су да обављају дужности секретара актива Скоја у својим селима. Такав је случај био са: Владанком Михајловић Шустер, Радетом Јанковићем, Јованом Марковићем и Надом Бикић.

У Косанчићу секретар актива Скоја био је Стеван Стаменковић, у Зоровцу Илија Лакићевић, у Плавцу Светислав Стојановић,[25] у Д. Бријању Ратко Виденовић, у Г. Дреновцу Тихомир Борђевић и у Драшковцу Љубомир Павловић. У то време још нису постојали активи Скоја у Међи, Кутлешу, Д. Дреновцу, Чекмину, Липовици, Брестовцу, Пуковцу и Подримцу.

Готово у свим селима били су формирани одбори Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (Усаоја). Председници ових одбора били су популарни омладинци и омладинке, а серкетари чланови Скоја. У овим одборима је било и највише промена. По својим моралним, борбеним, радним и другим квалитетима чланови Усаоја мало су се разликовали од чланова Скоја. Уосталом они су се и осећали да припадају комунистичкој организацији.

Одбори Усаоја су приступили формирању радних чета, културно-просветних и хигијенских одбора, пионирских водова и чета. У њима је највише била заступљена женска омладина.

Одбори Усаоја и активи Скоја посебно су радили на сакупљању летине и обради земље, јер су многе породице остале без мушке радне снаге.

У децембру 1943. године у Косанчићу, Стубли, Кацабаћу и још неким селима отварају се омладински домови. У Косанчићу дом се налазио у кући Васе Бојића. Тамо су омладинци организовали друштвени живот: одржавани су састанци одбора Усаоја, радних чета и водова, пионирских чета и водова, скојевских актива, читани леци и прогласи, одржаване омладинске конференције, организована прела, одржавани аналфабетски течајеви и обављане забавне активности — учене песме, рецитације, писани чланци за зидне новине, учене глумачке улоге итд. Домови су били украшени паролама. Члан одбора Усаоја био је руководилац дома.

Одборе Усаоја сачињавали су: председник, секретар, председник културно-просветног одбора, председник здравственог одбора, командир радне чете, командир пионирске чете или вода и руководилац омладинског дома.

Командир пионирске чете у Косанчићу и даље је био Милан Гудурић Мића Кендри, у Стубли Раде Банковић,[26] у Г. Бријању Пејча Марковић итд. Пионири су били и припадници радних чета и водова. Оди су чували стражу и на неки начин били део безбедносног система слободне територије. Обављани су и курирске дужности. Редовно су пионирске чете и водови одржавали сатанке. На њима су обавезно присуствовали председници одбора Усаоја. Отварањем основних школа

---

[23] Исто.

[24] Ово је аутору изјавио Милош Миловић Поп у разговору вођеном 13. августа 1971. године у Обилићу. (Косанчић и околина... св. III, стр. 156).

[25] Види: Косанчић и околина... св. III, стр. 172.

[26] На основу изјаве Драгомира Ристића Брке, носиоца „Споменице 1941" из Стубле, дате аутору 28. VII 1982. године у Косанчићу. (Косанчић и околина... св. IX, стр. 45).

пионири постају и добри ученици. У овим четама је све више девојчица што је раније био веома редак случај.

Скојевски активи су преко разгранате активности Усаоја били у могућности да прате рад сваке омладинке и омладинца и да их примају у Ској. Истина, још увек се секташило па су бројни добри омладинци остајали изван редова Скоја. Ову чињеницу констатује и ОК КПЈ Лесковац у извештају Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 10. децембра 1943. године.[27] Пошто су и сами прошли кроз велику и дугу проверу и припрему чланови Скоја су то тражили и од других без обзира што је дошло до промене војно -политичке ситуације и до могућности да се брже провере и остварују припреме добрих омладинаца и омладинки за пријем у Ској. На то су указивала скојевска руководства, али је веома тешко ишло. У исто време разгранат рад захтевао је бројнију скојевску организацију, а пријем је насупрот томе ишао веома споро. У неким случајевима су и чланови СК Скоја примали директно поједине већ проверене омладинце у Ској и тиме бар донекле превладавали секташтво.

У октобру Братислав Гудурић Батило из Косанчића постао је секретар Среског комитета Скоја Пусте Реке и Јабланице, а Милан Миладиновић Пљака члан Окружног комитета Скоја Лесковца.

Антифашистички фронт жена

Чланице Антифашистичког фронта жена (АФЖ-еа) преузимају многе послове по селима. Оне су основни носиоци активности у породици, у селу и у остваривању антифашистичких задатака. У свим селима, сем онима поред пруге Ниш — Лесковац, постојали су сеоски одбори АФЖ-еа. Стварају се и општински одбори.

Масовним укључивањем жена у НОР и револуцију на терену доње Пусте Реке снажно је дошла до изражаја нова снага која је рушила баријере које су вековима биле постављене друштвеној ангажованости жена. Не само што неке од њих одлазе у партизане,[28] него постају и чланови народноослободилачких одбора.[29] Жене се више уважавају и њихова реч се чује и на политичким конференцијама које су дуго биле резервисане само за мушкарце.

Одбори АФЖ-еа посебну пажњу су посвећивали политичкој изградњи жена. Одржавали су посебне конференције, организовали заједничко читање летака, прогласа и другог материјала, читање књига напредних писаца, вођени политички разговори, остваривани разни договори о раду и борбеној активности. Миља Младеновић је у томе испољила у Косанчићу нарочиту активност. Тако је радила и Стојна Ивановић у Стубли, Перса Лазаревић у Буковцу и друге у другим селима. Без обзира на велику активност одбора АФЖ-еа у Г. и Д. Бријању, Г. и Д. Дреновцу, Међи и другим селима где су партизански борци повремено боравили теже је ишло са ангажовањем жена. Оне су још увек изражавале страх пред новим што се одигравало пред њиховим очима. Разуме се, да су жене чланова Партије и одборника револуционарно-ослободилачке власти у тим селима биле најактивније у раду.

Формирањем Среског одбора АФЖ-еа Пусте Реке и Јабланице дошло је до појачаног рада на терену доње Пусте Реке.[30] Загорка Игњатовић која је дуже време у првој половини 1943. године боравила на овом терену сада наставља да пружа неопходну помоћ, која је била драгоцена имајући у виду њен већ велики ауторитет међу женама. Она је поседовала моћ убеђивања, а својим моралом и другарством пленила је жене које су јој веровале, од ње училе и извршавале постављене задатке.

Срески одбор АФЖ-еа организовао је курс за оспособљавање активисткиња. На овом курсу који је одржаван у Доњем Коњувцу и Црквици биле су и жене са терена доње Пусте Реке.

---

[27] Зборник докумената НОР т. IX, 4. стр. 607.

[28] Међу првима отишла је Љубинка Митровић-Радојевић из Стубле. Из Косанчића су отишле: Радмила Анђелковић, Ружица Калођера и Вера Миловановић.

[29] У Стубли је Стојна Ивановић била члан сеоског НОО, а у Косанчићу Савка Анђелковић. У другим селима још није било жена у НОО. О томе се говорило на једном од састанака Рејонског комитета Партије, али нису до краја године постигнути у томе неки значајнији резултати.

[30] Види: **Јован Манасијевић, Хранислав Ракић,** Хронологија . . . стр. 238. Изненађује малобројност овог одбора имајући у виду потребу веће помоћи општинским и сеоским одборима АФЖ-еа.

Револуционарно-ослободилачка власт

Крајем 1943. године чланови Среског НОО Пусте Реке и Јабланице са терена доње Пусте Реке постали су: Богосав Виденовић из Д. Бријања, Михајло Миладиновић из Косанчића, Александар Борић Лека из Кацабаћа, Војислав Рајковић из Стубле и Стојанча Ивановић из Кацабаћа, који је као члан Среског комитета КПЈ, заменио на дужности секретара овог одбора Михајла Митровића Мику Чичу.[31]

Формирањем Округног НОО за лесковачки округ долази до новог квалитета у развоју револуционарно-ослободилачке власти.[32] Чланови овог одбора постају Лука Стојановић из Границе, Милоје Спасић из Кацабаћа[33] и Стојанка Ивановић из Стубле.

Општински одбори настављају своју делатност у нешто измењеном саставу. Постају бројнији него раније. На терену доње Пусте Реке била су и даље два одбора. Један који је покривао Косанчић и околна села, а други су сачињавали Стубла, Душаново, Подримце и још нека села. Први одбор сачињавали су: Богосав Виденовић, председник, чланови Драгутин Стојановић и Трајко Пешић из Д. Бријања,[34] Владимир Илић Бугарче из Плавца,[35] Бошко Лакићевић из Обилића, Алекса Стојановић из Косанчића, Душан Илић из Кацабаћа и Раденковић из Буковца. Седиште овог одбора је било у Граници.[36]

У овом периоду формиран је сеоски НОО у Г. Дреновцу, који су сачињавали: Добросав Величковић, Добросав Војиновић, Драгољуб Стојановић и Стојановић Драгутин.[37] Одбор револуционарне власти у Г. Бријању радио је у саставу: Борђе Младеновић, Спаса Павловић и Стеван Игњатовић. До мањих промена је дошло у осталим сеоским НОО.

У циљу оспособљавања одборника револуционарно-ослободилачке власти организовани су курсеви. Један је одржан у селу Црквици на коме су предавали: Видоје Смилевски Бата Брка, секретар, и Бошко Крстић, члан Округног комитета КПЈ Лесковца.[38] На њему су били из доње Пусте Реке: Александар Борић Лека, Антанас Живковић, Гаја Стаменковић, Миладиновић Михајло, Бошко Лакићевић, Владимир Илић Бугарче и Борђе Младеновић. Ови одборници су онда своја знања преносили на друге што је утицало на бољи рад сеоских и општинских НОО. То им је прибављало морални и политички ауторитет. Разуме се, да се приликом избора у сеоски, а посебно у општински и срески одбор водило рачуна и о моралним и политичким квалитетима. Раније политичке поделе између радикала и демократа давно су превазиђене па су оданост, дисциплинованост, поштење, правичност, антифашистичко опредељење, одушевљеност за остваривање циљева НОР и социјалистичке револуције и спремност на подношење највећих тешкоћа били критеријуми за избор одборника.

Култура, просвета и образовање

Широка ослобођена територија омогућила је да се остварује активнији и масовнији рад на ширењу напредне културе, подижу знања и остварује васпитање свих како у јединицама НОВ и ПО Србије тако и на терену. Организоване су културно-уметничке екипе које су обилазиле села и давале приредбе, а активирани су сви облици културно-забавног рада. У томе су биле ангажоване партијске и скојевске организације.

Биле су организоване књижнице у Косанчићу, а у Г. Бријању је наставила рад.[39] Радило се и на прикупљању књига за омладинске домове у Стубли и Кацабаћу. Сакупљане су и ћачке књиге ради учења и читања на читалачким групама. Била су организована и научна предавања са циљем подизања културног и општеобразовног нивоа.

---

[31] Види — Косанчић и околина... св. VIII, стр. 3.

[32] Види: **Храниславе А. Ракић,** Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945), стр. 262.

[33] **Др Миливоје Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968. године, стр. 382.

[34] Види: Косанчић и околина... св. VIII, стр. 3.

[35] Види: Косанчић и околина... св. III, стр. 176.

[36] Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945. Београд, Војно-историјски институт ЈНА, стр. 592.

[37] **Драгољуб Мирчетић,** Буна у Добричу, Житорађа, 1971. стр. 275.

[38] Косанчић и околина... св. III, стр. 127.

[39] Читаоница и књижница постојала је у Г. Бријању од пре другог светског рата и успешно је радила. Она је преузета од стране актива Скоја села Г. Бријања. Међутим, наставио је да њоме руководи Милорад Ристић из Г. Бријања.

Почеле су са редовном наставом и основне школе у селима: Буковцу, Граници, Обилићу, Плавцу, Кацабаћу и још неким селима. Настава је извођена по посебном плану и програму. Тешкоћа у раду је била због немања довољног броја квалификованих учитеља.[40] У Граници је радио Радослав Милосављевић,[41] у Косанчићу Вукашин Милосављевић, у Стубли Фрањо Фелдхамер.

Поред основних школа били су организовани и аналфабетски течајеви за одрасле. Њима су руководили учитељи тамо где су радиле основне школе, а у другим селима ученици гимназије или писменији људи, који нису били обухваћени општом добровољном мобилизацијом.

Опште образовање остваривано је и путем летака, радио вести, прогласа и других материјала који су читани на скуповима омладине, жена, пионира и старијих. Ту су стицана знања из географије (објашњавање стања на фронтовима савезника, а нарочито Совјетског Савеза), друштвено-политичког уређења, историје (октобарска револуција, први и други српски устанак, топлички устанак, први светски рат итд), историје социјализма, настанка и суштине фашизма итд. Многи су први пут чули о многим земљама у свету. Посебно је то било карактеристично за жене које су биле потиснуте са позорнице друштвеног живота и образовања без обзира што се на томе раније инсистирало. Ширена су знања о националном питању, карактеру политичке власти, Комунистичкој партији Југославије, о сељачком питању, а било је и упознавања са основним елементима политичке економије.

Општем деловању у свим сферама културе, образовања и просвете допринео је и новоформирани Просветни одбор Окружног НОО Лесковца.[42] Члан овог одбора постао је Милан Сретић Аврам из Косанчића,[43] који је ангажовао Загорку и Верицу Анђелковић и Стојана Анђелковића Цоју,[44] и Мићу Димитријевића из Стубле.[45]

Доњепусторечани у партизанским јединицама

После августа и септембра када је био масован одлазак у партизанске јединице у октобру се то чини појединачно. Из Горњег Дреновца су у октобру 1943. године ступили добровољно у партизане Владимир и Милан Николић,[46] из Кутлеша Слободан Јовић, Милоје Бокић и Јован Јанковић.[47] У новембру 1943. године из Душанова одлазе у партизане Тома Маринковић. Владимир Трајковић, Миладин Станојковић и Павле Јанковић.[48]

Борци **Прве јужноморавске НО бригаде.** На дан формирања било је шездесет бораца[49] са терена доње Пусте Реке. Неки су остали њени борци до краја рата, а други су се прикључили другим јужноморавским бригадама.

На дан формирања борци Прве јужноморавске били су из Кацабаћа: Анђелковић Милутин, Асановић Јордан, Османовић Јордан, Љубеновић Бошко, Митић Обрен Бане, Михајловић Добросав, Павловић Градимир Гане, Милошевић Светислав, Банчић Јордан, Соколовић Александар, Станишић Глигорије и Тричковић Добросав.

Борци ове бригаде из Стубле били су: Арсић Војислав, Вељковић Драгутин, Грујић Љубомир, Дамјановић Светислав, Борђевић Јован, Бикић Борисав, Нискић Миливоје Мина, Јовановић Владимир, Минић Вељко, Ратковић Александар, Љубеновић Симеон и Ристић Драгомир Брка.

---

[40] Одржан је учитељски течај у Славнику, који је почео са радом 10. децембра 1943. године. (**Драгутин Гроздановић**, Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945. Лесковац, Народни музеј, 1973., стр. 49).

[41] Исто, стр. 50.

[42] **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река у НОБ, стр. 270; **Хранислав А. Ракић**, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају 1941—1945. стр. 262.

[43] Загорка Анђелковић-Борђевић изјавила је аутору како је ступила са сестром Верицом и братом Стојаном у Културно-уметничку екипу (Косанчић и околина... св. IV, стр. 79).

[44] Види: **Драгутин Гроздановић**, Просвета, школство и култура, стр. 82.

[45] О свом учешћу у Културно-уметничкој екипи аутору је дао изјаву 14. септембра 1969. године Мићо Димитријевић из Стубле. (Косанчић и околина... св. IX, стр. 14).

[46] **Драгољуб Мирчетић**, Буна у Добричу, стр. 300.

[47] **Хранислав Ракић**, Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције у бившој општини Брестовац 1941—1945., рад у Лесковачком зборнику, т. VI/1966. стр. 82.

[48] Ово је аутор установио на основу изјаве Милорада Стаменковића из Душанова од 22. јануара 1971. године (Косанчић и околина... св. III, стр. 166).

[49] Овим се допуњује списак бораца Прве јужноморавске партизанске бригаде дат у књизи **Тито у Лесковцу**, Лесковац, 1968. стр. 171—181, што се тиче терена доње Пусте Реке.

Косанчани, борци Прве јужноморавске бригаде били су: Анђелковић Миодраг, Вицић Крста Кића, Живковић Радомир Рада, Калођера Ружица, Миловановић Васа Китанче, Николић Бранко Тазин, Сретић Милан Јашко, Савић Мика, Томић Драгољуб Џица, Чуровић Радомир и Лазаревић Љубомир.[50]

Из Обилића у Прву јужноморавску бригаду ступили су: Бранковић Момчило Монтер, Јовановић Марија, Митровић Петар, Чупић Стојан, Мирко Црнотравац и Перовић Боро.

Петровић Сибин и Миливоје Лазаревић из Ћуковца били су у строју Прве јужноморавске НОО бригаде за време формирања у селу Ображди.

Четворица Граничана нашли су се као бригадири у Ображди. То су Мицић Светислав, Илић Живојин, Илић Никола и Илић Милорад Лацко.

Из Горњег Бријања борац Прве јужноморавске био је Сретен Цакић Срећко,[51] а из Плавца били су Ратковић Петар и Стевић Војислав.[52] Њима су се придружили из села Међа Бора Станковић, Косирко Коцић и Бине Османовић, а из Зоровца Божо Жижић и Душан Лакићевић. Само Борђе Стојановић из Г. Дреновца био је борац Прве јужноморавске.

Приликом формирања Прва јужноморавска бригада имала је 576 бораца,[53] а само из доње Пусте Реке било је 60, што значи сваки десети партизански борац — бригадир био је са овог терена. Међу њима било је чланова Партије, Скоја, одборника и три омладинке.

Доњепусторечани учествовали су у борби против Немаца код Коњувца првог новембра 1943. године.[54] Они су допринели и победи над бугарским фашистима у борби на Космачи,[55] а испољили су храброст и у борби код Рујковца.[56] Били су запажени и у борби на Великом Шиљеговцу против четника Драже Михаиловића, народног издајника.[57] У борби на Космачи рањени су Градимир Павловић Гане и Светислав Дамјановић.[58] У свим борбама које је водила Прва јужноморавска бригада погинули су са терена доње Пусте Реке: Асановић Јордан, Митровић Драгољуб, Банчић Јордан и Станишић Глигорије (сви из Кацабаћа), Живковић Радомир из Косанчића, Мирко Црнотравац из Обилића, Арсић Војислав, Ћикић Борисав, Нискић Миливоје и Стаменковић Петар (сви из Стубле) и Живојин Илић из Границе.

Борци Друге јужноморавске НО партизанске бригаде са терена доње Пусте Реке били су:[59] Антић Владислав, Љубеновић Ранђел, Павловић Радослав Туке и Симоновић Радмило — сви из Кацабаћа, Љубинка Митровић — Радојчић из Стубле,[60] Бранко Николић Тазин и Радмила Анђелоквић из Косанчића, Влајко Стоиљковић из Душанова,[61] Драгомир Ристић Брка из Стубле, Боро Перовић из Обилића, Раде Илић, Велимир Стојановић и Благоје Стојановић — сви из Границе, Павловић Никола и Бошко Стојановић из Плавца, Владимир Томић из Г. Бријања и Стојана Анђелковић из Плавца.

Друга јужноморавска бригада однела је велику победу над јуришним четничким корпусом Нишке четничке области 15. децембра 1943. године.[62] Четници Драже Михаиловића кренули су у напад на слободну територију Пусте

---

[50] Ово је аутору саопштио Лазаревић Љубомир из Косанчића у разговору обављеном 7. августа 1979. године у Косанчићу (Косанчић и околина... св. IV, стр. 38).

[51] Види: Тито у Лесковцу, стр. 181.

[52] То је аутору саопштио Тихомир Павловић Дика из Плавца у разговору вођеном у Београду 20. новембра 1986. године. Изјава се налази код аутора.

[53] Види: Извештај штаба Прве јужноморавске бригаде од 31. октобра 1943. године Главном штабу НОВ и ПО Србије, Зборник докумената НОР-а, т. I, 5, стр. 342—343.

[54] Види: Лексикон Народноослободилачки рат и револуција у Југославији 1941—1945. Београд, Народна књига, 1980. књ. II, стр. 908.

[55] Зборник докумената НОР-а т. I, 5, стр. 343.

[56] Види: **Милорад Мадић**, Корчагин и његови другови, Београд, Народна армија, 1968. године.

[57] **Јосиф Стефановић**, Преглед акција Прве јужноморавске бригаде, Наше стварање, Лесковац, 1964. VIII, 1—4, стр. 19—33.

[58] **Младен Марков**, Прва јужноморавска, Београд, 1968. год. стр. 34.

[59] Ово је само делимичан списак бораца ове бригаде са терена доње Пусте Реке. Аутор ће наставити истраживања како би дошао до целовитих података.

[60] Љубинка је била рањена у борби на Косанчићу као борац Друге јужноморавске бригаде.

[61] Косанчић и околина... св. III, стр. 166.

[62] Имајући у виду велику победу НОВ и ПО Србије над снагама контрареволуције која је остварена у Косанчићу, то ће аутор написати посебну студију о овој борби. Ово је била највећа победа на југу Србије над издајницима — четницима Драже Михаиловића. О њој су написани и војно-стручни радови од стране кандидата Више војне академије ЈНА. Аутор располаже фотокопијом непријатељевих наређења, депеша, извештаја итд. Исто тако и докумената партизанских команди.

Реке долазећи са десне обале Јужне Мораве. Били су то делови Сврљишког, Чегарског и Сувопланинског четничког корпуса. Прешли су Јужну Мораву код села Топонице, несметано железничку пругу Ниш — Лесковац, иако је била чувана од бугарског гарнизона у Брестовцу, избили испред Косанчића и освојили га по повлачењу снага Команде места Обилић. Ту су задржани од Друге јужноморавске партизанске бригаде и Првог јужноморавског НОП одреда. У току ноћи су четници нападнути у селу Косанчићу и разбијени. Преко сто педесет их је погинуло. Оставили су све коње и опрему. Само мали део успео је да се пробије из обруча. У овој борби партизани су имали седам погинулих, а међу њима и командант Друге јужноморавске бригаде.[63] Косанчани су били водичи и делом учествовали у борби против четника у свом месту. Ту су се борили и борци Бригаде и Одреда са терена доње Пусте Реке.

Команда места Обилић

Схватајући потребу стварања војно-позадинских органа Окружни комитет КПЈ Лесковца донео је одлуку о формирању Команде подручја у Вујанову и команди места на слободној територији. Тако је 17. новембра формирана Команда војног подручја Вујанова,[64] а само осам дана касније и Команда места Обилић. За команданта је постављен Васо Перовић, а за политичког комесара Војкан Грујић из Коњувца[65] кога ће заменити Сима Симић на овој дужности.[66] Ова команда је била смештена у кући Величковића у Обилићу и имала 35 бораца, који су крстарили слободном територијом доње Пусте Реке и обезбеђивали несметан рад народноослободилачких одбора и револуционарних и антифашистичких организација. Поред њих по селима су биле организоване сеоске страже од стране сеоских НОО. Команда места је била и пункт где су се сливали обавештајни подаци о непријатељу и курирске везе између руководства и организација на терену.

Команда места остваривала је и сакупљање нових бораца који су одлазили у Команду војног подручја и распоређивани у партизанске јединице. Она је сарађивала и са сеоским и општинским НОО око издавања разних дозвола за кретање по слободној територији и за одлазак у оближње градове. Помагала је у набавци дефицитарних артикала за исхрану и живот људи на слободној територији.

Борци ове Команде места били су из Плавца Петар Стојановић, Станоје Павловић и Милорад Живковић,[67] из Г. Бријања Митар Виденовић и Тоза Стојковић, из Косанчића Ранђел Стефановић Тоска и Благоје Илић Дрта, из Кацабаћа Милорад Јовановић, Милорад Петковић, Милорад Спасић и Милош Страхињић.[68]

У саставу Команде подручја Вујаново са терена доње Пусте Реке било је више бораца и руководилаца. Милоје Спасић из Кацабаћа био је заменик команданта Подручја и интендант, а његов заменик је био Милан Кузмановић Баница из истог села.[69] Као борци били су: Стојанча Антић, Никодија Ивановић, Рацко Динић и Никола Петковић сви из Кацабаћа,[70] Светолик Цветковић из Г. Бријања,[71] Раде Перовић из Обилића, Зарије Пауновић, Светис-

---

[63] Види — Операцијски дневник Друге јужноморавске бригаде од 15. децембра 1943. год. Војно-историјски институт ЈНА, рег. бр. к. 16—2, док. 1045; Извештај Заједничког штаба Друге јужноморавске бригаде и Првог јужноморавског НОП одреда Главном штабу за Србију 17. 12. 1943. године (Зборник докумената НОР, т. I, 5, стр. 407—408).

[64] **Миливоје Перовић**, Јужна Србија у НОБ, Бгд. Просвета, 1961. стр. 322. Извештај ОК КПЈ Лесковац ПК КПЈ за Србију ЗПРП Србије — ПКС бр. 444 и Зборник докумената НОР т. IX, 4, стр. 609.

[65] **Миливоје Перовић**, Јужна Србија у НОБ, стр. 322.

[66] Према изјави тадашњег секретара РК КПЈ Косанчића Димитрија Петровића Јаворовског дате аутору јуна 1983. године (Косанчић и околина... св. IV, стр. 97).

[67] Милорад Живковић је заробљен јуна 1944. године од стране Бугара који су га везали коњима за репове и растргли.

[68] Косанчић и околина... св. III, стр. 66.

[69] Види: Изв. ОК КПЈ од 17. 11. 1943. ПК КПЈ за Србију, Зборник докумената НОР т. I, 5, стр. 375; Хронологија Косанчића и околине 1941—1945. стр. 242 и Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945. стр. 611.

[70] У својој изјави датој аутору од 25. јула 1971. године Стојанча Антић је ово навео. Исто тако истакао је да су већина у формираној партијској ћелији при Команди подручја били чланови партије из Кацабаћа: Милоје Спасић, Милан Кузмановић, Стојанча Антић, Никодија Ивановић, Рацко Динић и Никола Петковић. (Косанчић и околина... св. III, 35.).

[71] У разговору са аутором Светолик Цветковић је изјавио да је био курир при Команди подручја Вујаново и навео места где је односио пошту. (Косанчић и околина... св. VII)

лав Марковић, Божидар Станковић и Славко Првуловић сви из Косанчића.

У радионицама, које је организовала Команда подручја, радили су обућари, кројачи, пушкари и пекари са терена доње Пусте Реке.[72]

Борци доње Пусте Реке били су и у другим командама места. Тако је први командант Команде места у Гајтану био Стеван Венчевић из Косанчића,[73] а Миша Лакићевић из Обилића политички комесар Команде места у Миљаковцу у Топлици (Шарене Букве).

Као што се види бројно је учешће бораца Пусте Реке у партизанским бригадама и војно-позадинским органима. Међутим, то није било све. Они су радили на бројним задацима и на фронту и у позадини. По својим квалитетима истицали су се и били цењени па ће брзо и напредовати постајући добри војни и политички руководиоци. Они који нису нашли снаге да остану у редовима партизана и вратили се кућама брзо ће увидети своје погрешке па ће се вратити и бити борци нових бригада које ће се формирати почетком 1944. године.

Непријатељеви напади на слободну територију

Масовни одзив становништва доње Пусте Реке општој мобилизацији и успеси Прве јужноморавске НО бригаде и Првог јужноморавског НОП одреда као да су умањили будност према непријатељевом деловању. Јавило се осећање да нико више не може да доведе у питање слободну територију. Тако је дошло до самоуверености која је умањила одговорност народноослободилачких одбора да организују извлачење богате летине у случају наиласка непријатеља и да предвиде евакуацију становништва. Тако се и десило да је крајем октобра 1943. године непријатељ јачим снагама продро до линије: село Злата — Г. Коњувце — Д. Коњувце — Бојник и тако пресекао слободну територију Пусте Реке на два дела. Циљ Немаца заједно са недићевцима био је да обезбеде извлачење летине из реокупираног дела. Углавном то су била села доње Пусте Реке.[74] Продор непријатеља био је снажан тако да је готово без отпора избио на наведену борбену линију. Села доње Пусте Реке била су одсечена и притиснута непријатељевим снагама. Док се борба водила код Коњувца између Прве јужноморавске НО бригаде и Првог јужноморавског одреда с једне и непријатеља: Немаца, Бугара и недићеваца с друге стране, непријатељеве посаде по селима вршиле су пљачку житарица и других артикала исхране: масти, пасуља, кромпира — крупне и ситне стоке, итд.

Немци су организовали центар за сакупљање намирница у Косанчићу где им се налазила и главна команда. Ту су сељаци под стражом довозили пшеницу и друге прехрамбене артикле, који су одавде одвожени за Печењевце на железничку станицу и утоварани у вагоне раније припремљене.[75]

Непријатељ је вршио репресалије над становништвом. У Граници су новембра 1943. године убили Милорада Степановића, младића од шеснаест година.[76] У Косанчићу су у кући Јелене Миладиновић затворили Србу Радивојевића, његову жену Зору и двоје мале деце. Од Радивојевића су тражили да призна да је комуниста и ко је све комуниста у Косанчићу. У току ноћи убацили су и провокатора, али пошто нису ништа сазнали чим је свануло Немци су га пустили. Приликом одласка Немци су са собом повели и Радивојевића, а жену и децу пустили.[77]

Немци су настојали да ухапсе жену члана СК КПЈ Пусте Реке и Јабла-

---

[72] Велики број стручњака био је ангажован у радионицама Команде подручја. Међутим, пошто се ради углавном о 1944 години то ће учешће бораца из доње Пусте Реке бити обрађено касније далеко шире.

[73] **Добросав Туровић**, Гајтан, Београд, 1975. год. стр. 343. Касније ће већину при Команди места Дубово сачињавати Косанчани и Обиљевчани. Стеван Венчевић Берза се није дуго задржао на дужности команданта места Гајтан.

[74] **Јован Манасијевић, Хранислав Ракић,** Хронологија... стр. 238

[75] Међу онима који су утоварали храну у вагоне био је и Светозар Цвеће Гудурић из Косанчића, који је изјаву дао аутору 11. августа 1979. године. (Косанчић и околина... св. IV, стр. 8).

[76] То је аутору саопштио Илија Илић из Границе у разговору вођеном у Илићевој кући 12. 8. 1971 год. (Косанчић и околина... св. III, стр. 208).

[77]) Детаље о хапшењу и одвођењу Србе Радивојевића аутору је изјавила Костић Зора у разговору обављеном 27. јануара 1982. године у Косанчићу (Косанчић и околина... св. IV, стр. 87—90.) Срба Радивојевић је био осуђен на смрт. Успео је да побегне из Лесковачког затвора, али је приликом искакања поломио ногу. Сакрио се на тавану неке зграде у Лесковцу. Домаћица га је приметила и пријавила Немцима који су га стрељали.

нице Миљу Митровић, али у томе нису успели.[78]

Приликом повлачења Немци су у Косанчићу запалили више кућа: Михајла Миладиновића, Милића Миладиновића, Синадина Анђелковића, Светозара Марковића и Стојана Радивојевића.[79]

Немци су ухапсили Косанчане: Милутина Младеновића, Крсту Цветковића, Радована и Милорада Милосављевића, Светозара Гудурића, Борђа и Радивоја Лазаревића, Борђа Симића, Воју Сретића Ђелеша, Воју Сретића Винка, Воју С. Сретића, Драгољуба Станковића Ђиру,[80] Косту Петровића Ђурлику, СветиславаИсу Станковића, Васу Ђурковића, Драгомира Цветковића, Станоју Николића, Алексу Станојевића, Лазу Ђурковића, Дуку Петровића, Станоју Вељковића, Владимира Првуловића, Косту Бекседића, Проку Пешића Моравца, Гавру Ивановића, Станчу Станојевића, Васу Глигоријевића, Трону Стаменковића и Јоску Борђевића.[81]

Међу затвореним мештанима доње Пусте Реке било је и 22 Кацабаћана и то: Сотир Љубеновић, Душан Марковић, Милан Динић, Влајко Петровић, Бошко Димитријевић, Никодије Грујић, Банчић Душан, Војислав Соколовић, Бошко Станишић, Стеван Борић, Милутин Борић, Борђе Видојевић, Тика Илић, Филип Станишић, Бока Пејчић, Милутин Љубеновић,[82] Драгољуб Станковић, Добривоје Стојановић, Душан Кузмановић, Стојанча Станковић, Раде Станковић и Станко Вељковић.[83]

Немци су успели да опљачкају више вагона хране и стоке.[84]

Осамнаестог октобра 1943. године Немци су затворили групу Пуковчана. Међу њима и Милића Миладиновића из Косанчића са синовима Душаном и Жиком. Држали су их у затвору у Лесковцу. Милић је убрзо пуштен, а синови Душан и Живојин су интернирани за Немачку.[85]

Четници Драже Михаиловића заробили су Радомира Живковића из Косанчића, борца Прве јужноморавске бригаде и заклали га 19. децембра 1943. године у селу Рибашевини код Титовог Ужица.[86]

Немци су убили у логору у Норвешкој Стојана Ивановића из Г. Дреновца ученика гимназије, борца Пусторечке чете Јабланичког НОП одреда. Од Немаца је стрељан и Јово Перовић из Обилића 30. октобра 1943. године у Норвешкој после неуспелог бекства.[97]

После ових непријатељевих војних акција дошло је до малог отрежњавања на терену доње Пусте Реке, али и до опадања борбеног одушевљења које је било захватило све после успеха Прве јужноморавске бригаде и формирања Друге јужноморавске бригаде. То се види и из констатације Окружног комитета КПЈ Лесковца дате у извештају ПК ПКЈ за Србију 10. децембра 1943. године која гласи „Борбено расположење маса је неравномерно. Најбољи нам терен — Пуста Река попустила је после реакције непријате-

---

[78] **Милан М. Миладиновић**, Хронологија Косанчића и околине... стр. 192

[79] Исто, стр. 192

[80] Драгољуб Станковић Ђира и још неки од ухапшених су били у партизанима и самовољно напустили јединицу. Немци су их затекли у селу и затворили.

[81] Списак ухапшених је аутор установио из разговора са Станковић Светиславом Исом из Косанчића обављеном 17. августа 1971. године (Косанчић и околина... св. II, стр. 97—99); Светозара Гудурића Цвећета из Косанчића (Косанчић и околина... св. IV, стр. 9). На интервенцију Владе Ивановића и његовог сина Добрија, учитеља, љотићевца, Немци су из затвора пустили Косанчане: Воју П. Сретића, Проку Пешића, Гавру Ивановића, Алексу Станојевића, Станчу Станојевића, Станоја Николића и Василија Глигоријевића. Остале су интернирали за Немачку. Станоје Вељковић је једини успео да побегне.

[82] Из воза на путу из Лесковца према Београду успели су да побегну: Бошко Станишић, Стеван Борић, Борђе Видојевић, Тика Илић, Филип Станишић, Бока Пејчић и Милутин Љубеновић. Они ће се укључити у рад за НОР и социјалистичку револуцију. (Податке о затварању Кацабаћана и бекству дао Радмило Симоновић из Кацабаћа, официр ЈНА у пензији, 29. 12. 1986. године).

[83] Кацабаћани су за време рада у логору вршили разне саботаже на средствима рада.

[84] Види о томе: **др Никола Живковић**, Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године, Лесковачки зборник, т. XXV/1985. год. стр. 136. Још није установљено колико су Немци стварно опљачкали намирница у овој војној интервенцији намењеној пљачки летине.

[85] **Милан М. Миладиновић**, Хронологија... стр. 191. Живојин Миладиновић Жика је у разговору с аутором објаснио како је дошло до хапшења и интернирања. Разговор је обављен 18. марта 1983. године у Косанчићу (Косанчић и околина... св. IV, стр. 110—111)

[86] Види: Тито у Лесковцу, стр. 82—85.

[87] **Вукашин Цонић**, Далеки бели путеви, Лесковац, Наша реч, 1969. стр. 376.

ља“.[88] У ствари ради се о већини села доње Пусте Реке, а што је изискивало појачани партијско-политички рад на овом терену.

Нови налет непријатеља на слободну територију био је од стране четника Драже Михаиловића са терена Сврљига, Понишавља, Суве Планине груписаних у јуришни корпус 15. децембра 1943. године.[89] Четници су успели да освоје Косанчић и у покушају да заузму Обиљевачко и Стубљанско брдо били су заустављени дејством Друге јужноморавске НО бригаде, Првог јужноморавског НОП одреда и Команде места Обилић. По упаду у Косанчић непријатељ је вршио насиља над становништвом. Четници су тукли Миливоја Лазаревића и претукли Борђа Жикића, који је убзро умро. Они су претили мештанима кад сване да ће их све поклати.[90]

Ово је био последњи упад непријатеља на слободну територију у току 1943. године, а највећи пораз је баш у њему доживео.

Победа партизана над четницима Драже Михаиловића поново је подигла борбени морал становништва доње Пусте Реке.

Још нека питања рада и борбе

Политичка активност била је све интензивнија, иако су партијска и скојевска организација, народноослободилачки одбори и одбори Усаоја и Афежеа били ослабљени одласком њихових чланова у јединице НОВ и ПО Србије. Настављена је активност на даљој мобилизацији нових бораца, сређивању стања на слободној територији, активнијем продору ка селима дуж пруге и пута Ниш — Лесковац и ка Лесковцу.

Организована је била широка политичка активност у вези с прославом двадесетшестогодишњице октобарске социјалистичке револуције у Русији. У Стубли је одржан велики народни збор,[91] а у Косанчићу, Кацабаћу и Граници политичке конференције. Било је више састанака партијских ћелија и скојевских актива на којима су проучавани прогласи ЦК КПЈ и покрајинског комитета КПЈ за Србију.[92] Том приликом је истицан светскоисторијски значај октобарске револуције и на тај начин подизана револуционарна свест и борбени морал. Указивано је и на успехе наше борбе за ослобођење и дефинисани задаци рада на терену.

Биле су веома значајне и политичке пароле које су се јављале као позив на акцију, на појачавање борбе на свим фронтовима, путоказ чему се тежи. Оне су биле и као средство политичког и револуционарног утицаја. У Прогласу ЦК КПЈ од новембра 1943. године се истиче „У ватри крвавих бојева и у надљудским патњама народних маса кује се нова заједница народа Југославије, нова Југославија, изграђена на равноправности и братству наших народа“.[93] По селима су писане пароле о октобарској револуцији и НОР и социјалистичкој револуцији, у: Косанчићу, Душанову, Међи, Кутлешу, и другим.

После одласка непријатеља новембра 1943. године са терена доње Пусте Реке, дошло је до интензивирања политичког рада на санирању политичког стања. То закључује и Окружни комитет КПЈ Лесковца у извештају ЦК КПЈ за Србију од 17. 12. 1943. године.[94] Секретар Рејонског комитета Партије Косанчића одржао је успели, масовни и политички револуционарно и патриотски усмерен говор мештанима села Шарлинца децембра 1943. године.[95] Политички збор одржан је у селу Међи на коме је говорио Бошко Крстић, члан ОК КПЈ Лесковца. Политичких манифестација је било и у Буковцу, Обилићу, Г. Дреновцу и другим селима доње Пусте Реке. Политички је деловала и Команда места Оби-

---

[88] Зборник докумената НОР т. IX, 4, стр. 607; Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, стр. 276.

[89] Види шире о томе: **Петар Милашиновић**, Дејства Друге јужноморавске НО бригаде у разбијању четничке офанзиве на Пусту Реку и Јабланицу децембра 1943. гонине, Крушевачки зборник, 1/1984. год. стр. 167 — 185.

[90] Аутор располаже бројним изјавама Косанчана о томе. Пошто ће бити посебна студија о овој борби то не наводимо изворе.

[91] На основу изјаве Радета Банковића из Стубле, ученика гимназије и активног омладинца (Хронологија Косанчића... стр. 196)

[92] У Технищи ОК КПЈ Лесковца, која се налазила у Плавцу, умножена су ова два прогласа и допремљена до партијских руководстава, па и РК КПЈ Косанчића. О умножавању ових прогласа види: Лесковачки зборник т. XVI/1976. год. стр. 95.

[93] Документат у Архиву РПЈ Београд, 5164 /I, 4—1 (43) 283.

[94] ОК КПЈ Лесковца констатује „Расположење народа је добро. Народ је пред устанком“. (Зборник док. НОР т. I, 5, стр. 374)

[95] Зборник докумената НОР т. I, 21, стр. 534

лић. Политички комесари прво Војкан Грујић, а затим и Сима Симић, су сваку акцију војног карактера политички припремали и објашњавали народу. Политичке омладинске конференције, држали су Братислав Гудурић, секретар СК Скоја, и Милан Миладиновић Пљака, члан ОК Скоја Лесковца.

Партијска и скојевска организација деловале су и на подизању ауторитета сеоским народноослободилачким одборима. Чланови Партије и Скоја на политичким конференцијама истицали су значај и улогу нове власти и потребу да се извршавају одлуке одбора.

На терену доње Пусте Реке проучаван је и позив Окружног НОО за лесковачки и топлички округ, штаба Друге јужноморавске бригаде и штаба Првог јужноморавског одреда од 26. новембра 1943. године.[96] Потом и проглас НОО, Одбора АФЖ-еа, Одбора Усаоја округа Лесковац од 1. 12. 1943. године.[97] Овим документима позива се народ Јабланице, Топлице, Поречја, Пусте Реке, Добрича и других крајева округа Лесковац на настављање борбе до победе. У њима се указује на значај и улогу КПЈ у оружаној борби и позива да се следе борбене традиције из прошлости. Осуђује издаја и позивају завеђени да напусте редове издајника српског народа и ступе у партизане. Захтева се и већи напор у зимској кампањи за обезбеђење јединица НОВ и ПО Србије потребном одећом, обућом и храном. Ту се истичу ове пароле: **Живела наша блиска победа над окупатором и његовим слугама! Живела победоносна Црвена армија! Живели наши моћни савезници Совјетска Русија, Еглеска и Америка! Живела наша јуначна Народноослободилачка војска и партизански одреди и њихов Врховни штаб! Смрт подлим издајницима и слугама окупатора Недићу, Љотићу и Дражи Михаиловићу! Све на фронт — Све за победу! Живела наша јуначка Народноослободилачка војска и партизански одреди! Живела наша блиска победа! Увећајмо борбену способност наших ослободилаца — партизана прилозима за зимску помоћ фронта!.**[98] Као што се види истиче се блиска победа са циљем да се увећају ослободилачке снаге и подигне борбени морал. Истиче улога Црвене армије, која треба да служи за пример и партизанским борцима Југославије. Подвлачи се значај савезништва са Совјетским Савезом, Енглеском и Америком. Тиме се политички тежило схватању да је наша борба саставни део антифашистичког фронта у свету па има и међународни значај. Путем парола афирмише се **нова народна војска — народноослободилачка** по карактеру и начину настанка, по циљевима и односу према народу. Ту је и осуда издајника народа који су се ставили у **службу окупатора. На тај начин** је подизана патриотска свест и развијан презир према свим издајницима и слугама туђину. Поред ових биле су и друге пароле.

Политичка активност била је испољена и у критици извесних појава протекције, која се јавила приликом остваривања опште мобилизације. Поред низа дивних примера да су родитељи сами утицали на своју децу да се јаве да иду у партизане било је случајева да појединци избегну своје патриотске дужности путем заштите од неких са терена или утицајем на лекара. Тако је било ослобођено неколико бораца који су се вратили својим кућама.[99] Ту и тамо јављала се и тежња да се мање оптерете рођаци.

Рејонски комитет КПЈ Косанчића је на својој седници одржаној у селу Буковцу, у кући Зарија Лазаревића, одлучио да формира специјалну борбену групу, која је била директно на вези овог Комитета. Њу су сачињавали чланови партије.[100] Састанак је одржан 19. децембра 1944. године. То је и први састанак којим је руководио нови секретар Димитрије Петровић Јаворовски.[101] Испред СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице сатанку је присуствовао Михајло Митровић Мика Чича.

Група активиста из Печењевца новембра 1943. године успева да пронађе шест пушака, које је преко везе послала Првом јужноморавском НОП одре-

---

[96] Исто, т. I, 5, стр. 376—379

[97] Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. Лесковац, 1967. стр. 160—162.

[98] Велики значај парола у мобилизацији маса и подизању борбеног и радног морала захтева ширу обраду. Овде је ова тема само евидентирана.

[99] О ослобађању неких бораца из Косанчића аутору је саопштио Михајловић Живко у разговору обављеном 19. јануара 1982. године (Косанчић и околина... св. IV, стр. 70).

[100] Ово је јединствени случај на територији СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице. О томе је аутору саопштио Димитрије Петровић Јаворовски (Косанчић и околина... св. IV, стр. 99)

[101] Исто, стр. 97

ду. Групу су сачињавали: Власта Стојановић, Миодраг Ристић, Момчило Јовановић и Миле Митић.[102]

За време борбе против Немаца, недићеваца и љотићеваца код Д. и Г. Коњувца новембра 1943 године у конаку цркве села Плавца, иза положаја непријатеља који је долазио и у ово село, били су смештени партизански рањеници. Са њима је била и лекар Дуња са медицинском сестром — болничарком. Ту је лежао тешко рањени борац из Стубле Светислав Дамјановић са још два партизана. Пошто је постојала опасност да буду откривени, Стојанча Ивановић, секретар Среског НОО, организовао је њихово пребацивање у Стублу. У овој акцији учествовали су: Радомир Митић, Милан Николић, Петар Анђелковић и Максим Јашаревић — сви из Стубле, који су успели једне ноћи да сместе рањенике и болничко особље на сигурно место. Склоњени су у Стубли у кући Алексе Стојановића и Добросава Благојевића. Ту су остали око двадесет дана, а затим су пребачени до болнице у Лопарди.

Светислав Милошевић и Александар Тодоровић из Косанчића преузели су радио-станицу, која је донета из Црне Траве, а Милан Ивановић је уз помоћ Стевана Тодоровића исту допремио до Команде подручја у Вујанову. Било је то новембра 1943. године.[103]

Октобра 1943. године у КПЈ је примљен Божидар Бикић из Стубле, борац Првог јужноморавског одреда.[104] Новембра исте године у КПЈ су примљени Василије Милановић Китанче из Косанчића, и Драгољуб Томић Цица оба из Косанчића, борци Прве јужноморавске НО бригаде.[105] Боро Перовић из Обилића примљен је новембра 1943. године у КПЈ у Другој јужноморавској бригади.[106] Поред њих примљен је у КПЈ и Миодраг Савић Мида из Качабаћа.[107]

Милорад Вељковић Миле био је једно време заменик политичког комесара Првог јужноморавског НОП одреда, а затим се вратио на рад у Среском комитету КПЈ Пусте Реке и Јабланице.

Закључци

Партијска и скојевска организација у периоду октобар — децембар 1943. године остварила су велике успехе у раду и борби. Извршила су општу мобилизацију у доњој Пустој Реци, ојачале своје редове, учврстиле револуционарну власт и утицале на појачани рад антифашистичких организација.

(1) Чланови Партије и Скоја служили су за пример приликом јављања за одлазак у јединице НОВ и ПО Србије. Они су утицали и на друге да се добровољно јављају. По одласку у јединице наставили су да се доказују као морално-хумане, борбене и револуционарне личности.

(2) Масовним одласком чланова Скоја у партизане био је као хитан задатак да се обнови рад актива и смелије приступи пријему нових чланова. Без обзира на успехе, секташтво није побеђено. Иако је било велико одушевљење младих, а посебно омладинки, за пријем у Ској, које су то и заслужиле, мало их је било обухваћено. Настојање и РК КПЈ и Рејонског руководства Скоја да дође до смелијег пријема није дало очекиване резултате.

(3) Жене су масовније приступале покрету. Оне ће бити носиоци многих активности, али ће и даље остајати изван КПЈ и одбора револуционарно-ослободилачке власти. Немамо жена секретара партијских ћелија, а нити их је било у Рејонском комитету КПЈ. Истовремено активност жена је била у великом успону па је постојала могућност провере и развијања одговарајуће револуционарне свести и изградње комунистичких својстава неопходних да постану чланови КПЈ.

(4) Села поред пута и пруге Ниш—Лесковац бивају захваћена активношћу партијске и скојевске организације доње Пусте Реке. Као резултат тога имамо повећани прилив нових бораца у партизане из ових села, а све је живљи и антифашистички рад. Само је била отежана масовнија активност због сталног присуства непријатеља у Печењевцу, Брестовцу и Пуковцу.

(5) Одушевљење због успеха оствареног у току августа, септембра и октобра у мобилизацији нових бораца и формирања Прве јужноморавске бригаде утицало је да опадне будност па је непријатељ успео да опљачка део летине и да интернира један број људи са терена доње Пусте Реке. Ово је била опо-

---

[102] Хранислав А. Ракић, Станко Борђевић, Хроника Печењевца, стр. 205.
[103] Хронологија Косанчића... стр. 200
[104] Исто, стр. 194
[105] Исто, стр. 199 и Косанчић и околина... св. I, стр. 82
[106] Хронологија Косанчића... стр. 201
[107] Косанчић и околина..., св. III, стр. 44

мена која је правилно схваћена па су партијска и скојевска организација заједно са одборима власти касније организовале извлачење људи са угроженог дела слободне територије.

(6) Партијска техника успешно је радила у Плавцу. Умножени материјал је стизао у одређене пунктове. Веза је функционисала веома добро. Доња Пуста Река била је испреплетена мрежама веза. Биле су добре партијске и скојевске везе па су информације веома брзо стизале до Рејонског комитета Партије и Скоја и НОО су имали добру организацију обавештавања. То се односи и на друге антифашистичке организације. Сваки становник је осећао дужност да о свему што сазна о непријатељу одмах извести активисту на терену. Кад је успостављена Команда места у Обилићу постала је обавештајни пункт и место за одржавање готово свих веза. Ту се стицала пошта и извештаји са терена а одавде слати даље. Разуме се, било је и директних веза између партијских ћелија, РК КПЈ и Среског комитета КПЈ.

(7) Био је добро организован систем обезбеђења села. Постојале су сеоске страже, патроле, курири и сваки се осећао дужним да осматра и јавља о свему што примети да је сумњиво, а посебно ако дође до неких информација о непријатељу. Команда места Обилић је учинила целовитим непосредни систем обезбеђења, али су одбори власти и даље били обавезни да се старају о обезбеђењу својих села.

(8) Веома брзо су сумирана искуства и одмах коришћена у даљем раду. Томе су доприносили бројни састанци, лични контакти, разговори и саветовања.

(9) Доња Пуста Река и у овом периоду дала је свој допринос НОР и социјалистичкој револуцији. Њени борци заузимали су бројна руководећа места у Партији, Скоју, НОВ и ПО Србије, НОО и антифашистичким организацијама. Ова активност биће још већа у наредном периоду одлучујућих борби за ослобођење југа Србије, и Југославије.

Dr *Milan M. Miladinović*

DONJA PUSTA REKA IN THE NATIONAL LIBERATION WAR AND SOCIAL REVOLUTION AT THE END OF 1943

In 1943 the liberation and revolutionary struggle expanded abruptly. The liberated territory increased, particularly in Pusta Reka, so that the enemy left Kosančić, Bojnik and Žitni Potok in September 1943. Party and Youth League organization in Pusta Reka worked successfully in this period, mobilized the people mostly decided to fight against the occupiers and traitors and strenghtened their ranks. All this made the contribution of this part of our country to the National Liberation Struggle and Socialist Revolution very important.

УДК 940.53/54 (497.11)

Др Петар Вишњић

Дејства Оперативне групе у јужној Србији (августа 1944)

Војно-политичка ситуација у Југославији средином 1944. године веома повољно се развијала у корист народноослободилачког покрета, а продор Црвене армије преко Румуније наговештавао је одлучну битку за југоисточну Европу и за успостављање јединственог фронта савезника на Балкану, у коме би Народноослободилачка војска Југославије била карика која би везивала фронт англо-америчке војске у Италији са совјетским фронтом.

С обзиром на све то, у лето 1944. године Врховни штаб НОВЈ усмерио је главни правац офанзивних дејстава на Србију. Намера му је била да са јаким снагама из Црне Горе, Санџака и источне Босне продре у Србију, успостави контакт са снагама у југоисточној Србији у којој је било пет српских дивизија и велика слободна територија са многобројним партизанским одредима и у заједничком садејству наставе борбу за ослобођење Србије.

У току пролећа и лета Врховни штаб је концентрисао у источном делу Црне Горе Оперативну групу дивизија (2. пролетерска, 5. и 17. ударна дивизија), у Санџаку — 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска дивизија) и у источној Босни — 12. ударни корпус (16. и 36. дивизија). Планом је било предвиђено да Оперативна група дивизија продре на територију јужне Србије и да појача тамошњу групацију НОВЈ под командом Главног штаба за Србију. а 1. и 12. корпус да се пробију у западну Србију и да затим предузму заједничку офанзиву ради коначног ослобођења Србије и Београда.

Кренувши 28. јула из рејона Берана (сада Ивангград) у правцу Србије, Оперативна група дивизија је 2. августа, после мањих борби на Пештерској висоравни, избила у непосредну близину р. Ибра и у борбама 3. до 5. августа форсирала Ибар и разбила јаку одбрану немачких окупационих снага и отворила пут за избијање на Копаоник. На Копаонику је од 6. до 8. августа, после оштрих борби, разбила отпор четника 4. групе јуришних корпуса и чврсто стала на тле Србије, спремна да приступи реализовању плана Врховног штаба.

Када је чишћење терена и протеривање четника са Копаоника привођено крају, Штаб Оперативне групе, не испуштајући иницијативу из руку, донео је одлуку да настави офанзивна дејства ка североистоку, односно ка Жупи и Расини. Његова замисао је била: делом снага овладати Жупом и затворити правце који изводе из долине Западне Мораве у долину Расине и Топлице, делом снага продужити надирање према Разбојни и Блацу, а делом снага обезбедити правце који изводе из Ибарске долине на Копаоник. На темељу тога је, 8. августа у 19 часова издао заповест којом је предвидео:

— да 2. пролетерску дивизију упути ка Разбојни и Блацу и, по могућству, ликвидира непријатељеве снаге у њима, а уколико у томе не успе, да се постави око Разбојне и затвори правце од Куршумлије, Блаца и од Крушевца долином Расине;

— да 17. дивизију пребаци на простор Брус — Велика Грабовница — Милентија и затвори правце од Крушевца и Јошаничке Бање; и

— да 5. дивизију задржи на Копаонику, у рејону села Радуња, Берекара и Брзећа са задатком да извиђа и затвара правце како од комуникације Рашка — Косовска Митровица тако и од Лаба и Куршумлије.[1]

---

[1] Архив ВИИ, кут. 392, бр. кут. 44/3.

Сутрадан, 9. августа, јединице 4. пролетерске бригаде 2. дивизије, не налазећи на отпор непријатеља, ушле су у Разбојну и поставиле на положај с којега су затвориле правце од Блаца и Крушевца. Трећа српска бригада ове дивизије и даље се задржала у простору Лепенца на обезбеђењу праваца из долине Топлице и од Копаоника,[2] док су батаљони 2. пролетерске бригаде били распоређени у ширем рејону Бруса: 3. и 5. батаљон, са болницом и интендантуром бригаде у засеоку Зракама и Брусу, 1. и 4. батаљон у селима Кобиљу и Малој Врбници, а 2. батаљон у рејону Милентије. У 14 часова бригада је добила задатак од Штаба дивизије да са три батаљона садејствује јединицама 17. дивизије у нападу на непријатеља у Александровцу.[3]

С циљем да се јединице 2. дивизије оријентишу ка простору Разбојна — Блаце, а у вези са заповести штаба Оперативне групе од 8. августа, Штаб 2. дивизије је 9. августа у 18,50 часова наредио 2. пролетерској бригади да се, без обзира да ли ће учествовати у нападу на Александровац, размести на линији заселак Пањевац — с. Жилинци — с. Златари — с. Богише са задатком да на положајима по дубини код засеока Суваје, на к. 314 и код засеока Сутлимаца (у клисури Расине) затвори правац Крушевац — Брус. У случају да 17. дивизија заузме Александровац и избије у с. Новаке и севернije од истог, бригада је могла да избаци два батаљона на просторију с Купци — с. Штитари са истим задатком. Истовремено је имала да контролише сеоски пут који води гребеном Павлово брдо — Ристино гувно (триг. 378) — Јанковица (к. 431 — заселак Пањевац. Покрет на нову просторију требало је почети 10. августа у 4 часа.

Четврта пролетерска бригада је добила задатак да се једновремено с 2. пролетерском бригадом развије на просторију с. Дупци — Разбојна — с. Ковиоци ради затварања праваца Блаце — Жуње и Блаце — Разбојна.

Трећој спрској бригади је наређено да се 10. августа ујутру пребаци до с. Батоте са задатком да из овога рејона затвори правце од Куршумлије и друма Куршумлија — Блаце, а нарочито да обрати пажњу на друм Куршумлија с. Мерћез као и на сеоски пут који преко Кукулића (к. 1045) изводи у Батоте.[4]

Истог дана ујутру 17. дивизија је почела марш с гребена Копаоника према Александровцу. Петнаеста мајевичка бригада кренула је из рејона с. Ливаће друмом за Брус и поставила се на просторију Велика главица (к. 824) — с. Жиљци — Брус, осигуравајући се на правцу Блаце — Брус и од Александровца. Шеста источнобосанска бригада, пошто је повукла снаге са положаја на Шиљачи (триг. 1625), Мрамору (к. 1304) и Палежу (к. 1474), маршовала је преко Старе бачије и разместила у рејону Велике Грабовнице, истурајући борбена осигурања према Копаонику и Александровцу. Друга крајишка бригада, која се налазила код села Угара и Осредака, маршовала је према путу Брус — Александровац и посела линију с. Велики Рибари — Милентија, обезбеђујући се са правца Копаоника, Јошаничке Бање и Александровца. После краћег задржавања на достигнутим просторијама главнина 17. дивизије продужила је ка Александровцу и пред мрак подишла развученом положају, јужно од овог места, који је бранила Жупска бригада четничке Расинско-топличке групе корпуса, заједно с припадницима Српске државне страже. Друга крајишка бригада је задржана на својој просторији ради осигурања левог бока и крила осталих јединица 17. дивизије.[5]

За то време 1. и 4. крајишка бригада 5. дивизије су чистиле простор Јарам — Бећировац од заосталих четничких група и појединаца, које су лутале по шумама и селима Копаоника, док је 10. крајишка бригада из рејона с. Домишевине затварала правце од Ибра и Куршумлије.[6]

Тога дана четничка 4. група јуришних корпуса је саставила са извлачењем према долини Западне Мораве. Први, 2. и 3. јуришни корпус кренули су у 4 часа из рејона с. Плеша правцем с. Станишинци — Трстеник, где су се пребацили преко Западне Мораве и увече разместили у селима Медвеђи и Богдањи.[7] У исто време 5. јуришни корпус повукао се са Орловца (триг. 1230) преко Станишинца за Трстеник где је стигао истога дана око 17 часова.[8]

---

[2] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2.
[3] Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.
[4] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 106.
[5] Зборник, том I, књига 9, док. бр. 182.
[6] Зборник том I, књига 9, бр. док. 181.
[7] Архив ВИИ, бр. док. С-В-1667/2; С-В--11476.
[8] Архив ВИИ, бр. док. С-V-6236.

У току ноћи уочи 10. августа 15. мајевичка бригада 17. дивизије, уз садјество 3. батаљона 2. пролетерске бригаде 2. дивизије, напала је непријатељево упориште у Александровцу. Противник је пружио слаб отпор и варош је, после краће борбе, ослобођена 10. августа око 2 часа. Жупска четничка бригада и снаге Српске државне страже су се повукли у правцу с. Веље Главе и Трстеника. Исте ноћи око 3 часа 1. и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде без отпора су ушли у Новаке, пресекли телефонско-телеграфске везе између Крушевца и Александровца и поставили заседе према Крушевцу.[9]

После заузимања Александровца, 2. крајишка бригада 17. дивизије и даље је остала у рејону Милентије, одакле је затварала правце од Јошаничке Бање и Копаоника, 6. источнобосанска бригада посела је положај на линији с. Мала Врбница — с. Ботуња и затворила правац Крушевац — Брус, а 15. мајевичка бригада, задржана је код Александровца на линији Новаци — с. Борје — Лупоглава (к. 667), затварајући правце који изводе из долине Западне Мораве према Александровцу и Брусу.[10]

Десетог августа је 2. пролетерска дивизија померила своје јединице како је то планом било предвиђено. У току дана 2. пролетерска бригада је посела положај између Штитара и Гаревине (1. и 4. батаљон), код с. Жилинаца (3. батаљон) и у рејону с. Златара (2. и 5. батаљон). На тај начин она је затворила правац Крушевац — Разбојна и Крушевац — с. Доброљупци — Брус.[11] Четврта пролетерска бригада развила се на просторији с. Дупци — с. Жуње — Разбојна — с. Равни и обезбедила правац од Блаца, док се 3. српска бригада померила из Липовца у Батоте и затворила правце од Куршумлије.[12]

Пета дивизија се задржала на гребену Копаоника чистећи терен од заосталих четника и затварајући правце од Јошаничке Бање, Ибарске долине, Лаба и Куршумлије. Њена 1. крајишка бригада је са просторије Берекари — Чокотар затварала правац од с. Градишта, а 4. крајишка бригада, са просторије Брзеће — Гочманци и са Милановог врха и Јелице, сеоске путеве који воде од села Руднице и Шипачине и жандармеријске станице Стругаре према Брзећу. Десета крајишка бригада са просторије с. Домишевина — с. Радуње — с. Судимље осигуравала је правце од Ибра и села Требиње, Лукова и Мерђеза.[13]

Идућег дана на свим правцима било је мирно. Јединице Оперативне групе нису имале борбу с непријатељем па су то време искористиле за одмор и сређивање. Није било ни неких значајнијих измена у распореду снага. Једино се 6. источнобосанска бригада 17. дивизије померила према другу Крушевац — Александровац и разместила у селима Љубинцима, Новацима и Виткову са задатком да затвори ову комуникацију.[14] Ни непријатељ није испољавао јачу активност. Углавном, он се ограничио на упућивање извиђачких група и патрола из својих гарнизона у Куршумлији, Блацу и Крушевцу. Тако је једна колона од око 60—70 бугарских коњаника упућена из Блаца за с. Пребрезу, али се предвече вратила назад. Друга колона, која је кренула из Блаца у правцу с. Сибнице, задржала се на косама изнад овога села.[15]

Тако је у овом простору Оперативна група створила и учврстила слободну територију. Пошто је за кратко време сломила отпор четничке 4. групе корпуса на Копаонику и ослободила Брус, Александровац и друга места, четницима је одузела готово сваку могућност да сами ма шта озбиљније предузму у циљу побољшавања свога положаја.

Приближавање 2. и 5. дивизије Куршумлији

После борби на гребену Копаоника и успеха Оперативне групе у Жупи и Расини, немачко-бугарски окупатори и четници правилно су проценили да ће она, по спајању с дивизијом Главног штаба за Србију, продужити офанзивна дејства ради чишћења територије у међуречју Западне и Јужне Мораве, а затим овладати долином Западне Мораве између Краљева и Крушевца и успоставити мостобран на њеној левој обали са којега би наставила продор на север у унутрашњост Србије, према

---

[9] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182; Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4; бр. док. С-В-11271.
[10] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182.
[11] Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.
[12] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 180.
[13] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 181.
[14] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182.
[15] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2.

Шумадији, како је то било у плану Врховног штаба.[16]

Да би ово онемогућио окупатор је, још док су вођене борбе на Копаонику, прикупио расположиве снаге са подручја јужне Србије и сконцентрисао их у две основне групе: у простору Крушевца — два ојачана батаљона 65. пешадијског пука бугарске 27. дивизије, 3. батаљон немачког 5. полицијског пука (с нешто тенкова), 3 батаљон 5. пука Српског добровољачког корпуса и одреди Српске државне страже Округа крушевачког, укупно око 3.500 војника, а у ширем рејону Блаце — Прокупље — Куршумлија, преко кога је ишао веома важан правац према Нишу — 122. и 123. пешадијски пук бугарске 27. дивизије, бугарски 69. ловачки пук, немачки 5. полицијски пук (без 3. батаљона), ојачан брдском батеријом, Гвоздени пук Српског добровољачког корпуса (који је био у формирању) и одреде Српске државне страже са ове територије, укупно око 8.000 војника.[17] Задатак ових снага био је да нападну Оперативну групу и спрече јој дубљи продор ка пл. Великом Јастрепцу и у простор Топлице. Четничку 4. групу корпуса немачки војни командант Југоистока је поставио у одбрану прелаза преко Западне Мораве, на одсеку Крушевац — Трстеник.

Сматрајући да су наведене јединице недовољне да спрече продирање Оперативне групе ка Западној и Јужној Морави и евентуално одбацивање њених снага из простора Расине, Жупе и с Копаоника, а ценећи њен дубљи продор у Србију врло опасним, генерал Фелбер је преко четничке Врховне команде, организовао извлачење Расинско-топличке групе корпуса[18] и 2. косовског корпуса из Јабланице и јужног дела Топлице према Прокупљу, Великом и Малом Јастрепцу. Намера му је била да их благовремено употреби, заједно са другим јединицама, против Оперативне групе. Остале непријатељеве снаге у Јабланици (немачке полицијске јединице под командом пуковника Дизнера, 287. батаљон за обезбеђење[19] делови Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже, делови бугарске 27. пешадијске дивизије и четничка Јужноморавска група корпуса) задржане су у ширем простору Јабланице за дејства против 21. и 24. дивизије Главног штаба за Србију. У истом циљу активиране су и фашистичке балистичке снаге са Косова.

У вези с оваквим намерама генерала Фелбера, 11. августа, је 4. група јуришних корпуса добила задатак да брани леву обалу Западне Мораве на одсеку Крушевац — Трстеник. У том циљу Штаб групе је, истога дана, наредио 1. јуришном корпусу да поседне одсек с. Врба — с. Чукујевац са задатком осигурања од пл. Гоча, Голог брда и Јошаничке Бање; 5. јуришном корпусу да заузме положај на одсеку с. Грабовац — с. Богдања; 3. јуришном корпусу да организује одбрану у простору с. Медвеђе и 2. јуришном корпусу да поседне положај у рејону с. Дренове, односно одсек к. 171 (на путу између Медвеђе и Дренове) — Коњушки поток, а извиђачке патроле да упути у правцу с. Дашнице, с. Ратаја и Александровца.[2]

Оваквим распоредом четничких снага немачко фашистичко командовање намеравало је да спречи даљи продор Оперативне групе и брани обале Западне Мораве док нове окупаторске снаге не стигну у овај простор и да евентуално одбаци јединице Оперативне групе према југозападу.

Не знајући за намере непријатеља 11. августа је Штаб Оперативне групе одлучио да настави офанзиву у правцу југоистока, ка долини Топлице, са циљем да заузме Куршумлију, споји се с јединицама Главног штаба Србије, пружи им помоћ у руководећем кадру, попуни своје бригаде и дивизије борачким саставом с територије јужне Србије, а затим што пре крене у западну Србију, односно Шумадију, како је то било у плану Врховног штаба. На темељу ове одлуке, он је овога дана у 18,30 часова издао наређење 2. и 5. дивизији да припреме напад на Куршумлију.[21] Петој дивизи-

---

[16] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11291.

[17] Архив ВИИ: Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289533-37; НАВ-Н-Т-311, филм 192, снимак 432-435; 529-533.

[18] Четничка Расинско-топличка група корпуса се 10. августа 1944. на своје тражење добровољно ставила под команду немачке борбене групе пуковника Дизнера (Архив ВИИ Микрофилм, НАВ-Н-Т-311, филм 192, снимак 432-435).

[19] Овај батаљон се раније налазио у долини р. Босне одакле је повучен у Србију и 16. августа 1944. ојачао немачку борбену групу пуковника Дизнера (Архив ВИИ, Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 628572-9).

[20] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11271.

[21] Архив ВИИ, кут. 392, бр. док. 45/3.

ји је наредио да са две бригаде крене јужним огранцима Копаоника према Куршумлији правцем с. Радуње — с. Трешњица — с. Требиња а затим разместити у засеоцима Речица, Угљаре, Пардусе и Парада (са задатком да извиђају и осигуравају правац од Куршумлије. Једну бригаду требало је да задржи на просторији Бело Поље — Брзећа, која би, заједно са Ибарским партизанским одредом,[22] затварала правце из Ибарске долине ка Брусу. Поред тога, дивизија је добила задатак да се у простору с. Бранкове Куле повеже (с јединицама 21. ударне дивизије Главног штаба Србије. Другој пролетерској дивизији је постављен задатак да крене преко Јаворца и Лепеница и 13. августа до 4 часа разместити у селима Муљевићима, Невадама, Вишеселу и Манастирици, и сачека заповест за даљи рад, извиђајући и осигуравајући се од напада непријатеља с друма Куршумлија — Блаце.

По наређењу штаба групе 17. дивизију је требало задржати у Расини и Жупи на просторији Разбојна — Александровац — Брус, с тим што је требало да преузме положаје 2. пролетерске дивизије и затвори правце од Крушевца, Блаца, Јошаничке Бање и Трстеника.

Одмах по пријему наређења штаб 5. дивизије је прецизирао задатке својим бригадама и наредио 4. крајишкој бригади да се задржи на просторији Бело Поље — Берекари — Равниште и, истурајући борбена осигурања на Миланов врх, Врлетницу, Лисичију стијену (к. 1155) и Велику ливаду (к. 1590), контролише правце од Ибра, а 10. крајишкој бригади да крене правцем с. Ковизле — Луковска Бања и разместити се у с. Требињи. Приликом марша требало је да упути део снага у десну побочницу преко засеока Белосице која би осигурала десни бок колоне дивизије. Првој крајишкој бригади је наредио да маршује правцем с. Бело Поље — с. Иричићи — с. Калиманци — с. Луково и разместити на просторији заселака Шиповац — заселак Парада — Луково.[23]

Ова заповест истога дана је допуњена у томе што је 1. крајишкој бригади наређено да избије у засеоке Угљаре, Пардусе и Параду и одатле упути извиђачка одељења у правцу Бранкове Куле ради успостављања везе с 21. дивизијом, а и према Куршумлији у циљу прикупљања података о распореду, јачини и намерама непријатеља. Десетој крајишкој бригади је наређено да се после извршеног покрета размести на просторији Требиња — заселак Бачиће, истурајући осигурања према засеоку Беласици, а 2. крајишкој бригади да прими под своју команду Ибарски партизански одред, који се налазио у Блажеву и постави му задатак да испитује и прикупља податке о непријатељу и његовим намерама у долини Ибра.[24]

Сутрадан, 12. августа, деснокрилна 5. дивизија извршила је покрет по утврђеном плану. Десета крајишка бригада наступала је правцем Ковизле — с. Штава — Букова глава према положају који су бранile балистичке фашистичке снаге на линији Кременњак — Кркина чука — Мадљика (триг. 1318), јужно од Требиња. По избијању у рејон Јавора упутила је 1. батаљон у десну побочницу правцем Пилатовица (триг. 1703) — Шаторица (к. 1750) — Мусинац (триг. 1725) — — Говеђе брдо, а с главнином снага се спустила у заселак Беласицу, одакле је у 8 часова почела напад општим правцем Кременњак — Мадљика. На овом правцу бригада је водила оштре борбе са балистима који су се бранили са узастопних положаја. По заузимању Кременњака, продужила је напад преко к. 1355 ка засеоку Горњој Трновици и према Мадљики, задржавајући део снага и на Кркиној чуки. Једновремено са овим њен 1. батаљон, као десна побочница, савладао је отпор балиста на Шаторици и Мусинцу, после чега је прешао Мургулску реку, избио на леви бок и у позадину непријатељевих снага које су се налазиле у рејону Требиње и посео Говеђе брдо, северно од с. Мургуле, са тежњом да спречи долазак непријатељевих ојачања долином Лаба ка Кременњаку, као и повлачење напријатеља са Кременњака у правцу Мургуле и с. Полатне. Иако балисти нису фортификацијски били уредили положај за одбрану, него групно посели поједине важније топографске објекте, борба се на правцу 10. бригаде продужила све до 20 часова када су бранioчеве снаге разбијене и одбачене, оста-

---

[22] У међувремену 5. дивизија је успоставила везу са Ибарским партизанским одредом који је дејствовао са подручја Копаоника према Косовској Митровици и долини Ибра.

[23] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 118.

[24] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 118.

вивши за собом 33 погинула и већи број рањених. Десета крајишка бригада претрпела је губитке од два погинула и 11 рањених.[25]

Прва крајишка бригада, наступајући као лева колона 5. дивизије, правцем с. Иричићи — Обли камен (к. 1040) — заселак Карићи, избила је 12. августа око 8 часова на линију Луковска Бања — Луково и одмах предузела напад на балистичке снаге које су браниле положај Глоговица (к. 1200) — Колиште. На свом правцу бригада је до 14 часова савладала отпор непријатеља, а затим је њен 3. батаљон напао положаје код Пардусе и на Мадьики, коју је непријатељ био нарочито утврдио. После оштре борбе отпор непријатеља и на овим положајима је сломљен. При том су балисти одбачени у правцу Угљара и на Угљарски крш. У овим борбама 1. бригада је имала два погинула и четири рањена, док за непријатељеве губитке немамо података.[26]

После завршених борби, 1. и 10. крајишка бригада су заноћиле на линији Говеђа глава — Горња Трновица — Кркина чука — Мадьика — Пардусе — Парада, истурајући борбена осигурања и извиђачко-обавештајне органе у правцу Полатне, Угљарског крша и Жегрове.[27]

Истога дана у 9,20 часова, а у вези с наређењем да се 2. дивизија помери на просторију с. Сагоњево — с. Вишесело — с. Неваде — с. Муљевиће, Штаб ове дивизије је издао наређење за покрет бригаде. Другој пролетерској бригади је наређено да крене у 16 часова правцем Златари — Разбојна — Жуње — Манастирци — Вишесело и размести на линији Црквина — Манастирци — Вишесело, са задатком затварања праваца који на њену размештајну просторију изводе од друма Блаце — Куршумлија, а нарочито с линије с. Спанци — с. Барбатовац. Четвртој пролетерској бригади је постављен задатак да крене једновремено с 2. пролетерском бригадом, а по смени од стране јединица 17. дивизије, правцем Разбојна — Жуње — Сагоњево и развије се на просторији Неваде — Муљевиће — с. Влајња (северозападни засеоци) — с. Жуч, да што темељитије поруши друм између Куршумлије и Мерћеза, да постави на истом добре и сигурне препреке и затвори правце који на њену размештајну просторију изводе како од Куршумлије, долином Топлице, тако и оне од друма Куршумлија — Блаце, с тим да нарочиту пажњу обрати на правце који изводе од Куршумлије, с. Мачковца и Спанаца. Трећој српској бригади је наређено да се пребаци из Батота до Сагоњева где да се размести и, хватајући везу с јединицама 2. и 4. пролетерске бригаде, предузме извиђање непријатеља у Куршумлији.[28]

Двадесетог августа око 15 часова, у време кад је требало да почне померање јединица 2. и 4. пролетерске бригаде из Крушевца су, долином Расине, предузели наступање два батаљона бугарске 27. пешадијске дивизије и један немачки батаљон ојачан артиљеријом. Циљ им је био да одбаце делове 2. дивизије према Расини и уз садејство бугарских снага, које су претходног дана из Блаца стигле у с. Сибницу и оних које су 12. августа око 8 часова из Куршумлије избиле у Сагоњево, овладају рејоном Разбојна — Јаворац ради стварања могућности за даљи напад према Брусу и Александровцу.[29] Без ометања непријатељ је избио у с. Шоголье и одатле наставио наступање преко с. Себечевца ка Гујином брду (триг. 350). У сусрет непријатељу упућене су из рејона Купаца две чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде. Оне су, у заједници с деловима 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије, који су дејствовали на десно крило непријатеља с правца Новака, из покрета напале непријатеља на Гујином брду и одбациле га према селима Себечевцу и Дољану.[30]

У међувремену док су се водиле ове борбе почело је померање 2. пролетерске дивизије на просторију јужно од пл. Лепенца. Друга пролетерска бригада, која је била најистуренија и најудаљенија од нове просторије, предузела је марш у 16 часова са 2, 3. и 5. батаљоном, болницом, Пратећом четом, интендантуром и бојном комором, правцем Златари — Разбојна — Јаворац (Бурла к. 869) где је стигла у 24 часа. Њен 1. и 4. батаљон

---

[25] Архив ВИИ, кут. 789-А, бр. док. 19/5.
[26] Архив ВИИ, кут. 787-А, бр. док. 24/6.
[27] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 181.
[28] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 123.
[29] Архив ВИИ, кут. бр. док. 2/2; Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289548-52.
[30] Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4; Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289553-9.

који су се налазили на положају између Купаца и Гаревине, због наведеног напада непријатеља од Крушевца, а и због закашњења јединица 17. дивизије које су требале да их смене на положају, почели су покрет, касније, ради чега у току дана нису могли стићи у састав бригаде. Четврта пролетерска бригада је у 18 часова, по завршеној смени од стране јединица 17. дивизије, кренула из рејона Разбојне, правцем, Жуње — Лепенац — Пожар — Сагоњевске ливаде, одакле је у току ноћи уочи 13. августа њен 5. батаљон одбацио бугарске предстражне делове. Трећа српска бригада задржала се у току дана на ранијим положајима у рејону Батоте, а у току ноћи између 12. и 13. августа кренула је правцем с. Јањићи — Равна глава (к. 1112) — Црна чука (триг. 1197), и у зору 13. августа, развила према Сагоњеву на линији Ораовац — к. 1065 — Црна чука, десно од 4. пролетерске бригаде.[31]

Седамнаеста дивизија посела је у току дана, са извесним закашњењем, нове положаје, преузевши и одсеке јединица 2. пролетерске дивизије. Петнаеста мајевичка бригада померила се из рејона Александровца према Разбојни и поставила на просторију Јанковића (к. 431) — с. Ћелије — с. Златари — с. Равни — с. Дупци — с. Жилинци, затворивши правце Крушевац — Брус — (долином Расине) и Блаце — Брус (долином Блаташнице). Шеста источнобосанска бригада остала је и даље у селима Новацима, Виткову и Љубинцима, на затварању правца Крушевац — Александровац. Два батаљона 2. крајишке бригаде развила су се на линији Лупоглава (к. 667) — с. Ржаница, северно од Александровца, један батаљон и даље је задржан у простору Милентије на затварању правца од Јошаничке Бање, а један батаљон (без једне чете која је пребачена у Александровац), остао је на осигурању позадинских делова у рејону Бруса. На комуникацији Брус — Милентија, према Јошаничкој Бањи и Брус — Александровац — Новаци, према Крушевцу извршено је потпуно рушење 11 мостова док су друмови прекопани.[32]

Да би се 5. дивизија још више приближила Куршумлији и поставила у повољнији положај за предстојећи напад на ово место, штаб Оперативне групе је 12. августа у 20,30 часова наредио да се њене јединице помере на просторију с. Жегрова — с. Мирница, обезбеђујући свој десни бок и позадину од напада балиста како у току марша тако и на овој просторији.[33]

Како су борбе са балистима у овом моменту биле непотребне, а јединице би задржавањем у њима губиле у времену и открile своје праве намере, тј. напад на Куршумлију, а на основу предњег наређења штаба групе, истога дана у 21,15 час Штаб 5. дивизије је планирао да 10. крајишка бригада 13. августа у 2 часа крене правцем Мадљика — заселак Раштелица и размести се у шуми западно од Жегрове (између к. 1138 и к. 1030), и да 1. крајишка бригада истовремено са 10. бригадом маршује правцем Мадљика — Раштелица — заселак Горња Мирница и поседне рејон Никодинова ливада — к. 927, истурајући осигуравајуће и извиђачке делове у правцу Куршумлије.

Марш на нови простор требало је извести тако да што дуже остане у тајности и да се заврши у току ноћи.[34]

За време док су се 2. и 5. дивизија приближавале Куршумлији, а с обзиром да је непријатељ и даље очекивао да ће оне настојати да се што пре спусте у долину Западне Мораве и њоме овладају како би створиле мостобран на левој обали реке са којега би извршиле продор с југа у Шумадију, непријатељ је предузео мере да што боље обезбеди долину Мораве. У том циљу је 12. августа штаб четничке 4. групе корпуса издао заповест којом је наредио да његове јединице поседну нове положаје за одбрану и то:

— 5. јуришни корпус дуж железничке пруге и друма Краљево — Сталаћ на одсеку од ушћа Попинске реке у Западну Мораву до с. Оџака, с тим да борбена осигурања истури на линију Јагодино брдо (к. 416) — Козник (к. 413), а прихватни положај да организује на линији јужни део с. Грабовац — с. Богдање;

— 3. јуришни корпус на левој обали Западне Мораве на одсеку од с. Шаврани до Гашинца, с тим што би борбена осигурања истурио поред железничке пруге између Оџака и Почековачке механе, а прихватни положај организовао на одсеку између

---

[31] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2; кут. 739, бр. док. 4/3; кут. 739, бр. док. 5/3.
[32] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182.
[33] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 124.
[34] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 125.

Шаврана и Топоничког потока и то на висовима изнад села Богдање, Медвеће и Дренове; и

— 2. јуришни корпус на одсеку Гашинац — Моравиште, истурајући борбена осигурања дуж железничке пруге између Почековачке механе и с. Бресног Поља и организујући прихватни положај на висовима непосредно изнад села Медвеће, Дренове и Беле Воде.

Поседање положаја борбених осигурања и главног положаја требало је извршити 13. августа до 7 часова. У исто време на прихватне положаје требало је поставити резерве. Наређено је да се главна пажња обрати на организацију одбране главног положаја, који је требало посести по групном систему, али тако да Западна Морава буде стављена под стрељачку ватру, а газови и могућа места прелаза „безусловно под концентричну ватру аутоматских оруђа и бацача".[35]

Какав је требало да буде поступак четничких јединица при одбрани долине Западне Мораве види се из цитата који смо узели из заповести команданта 4. групе корпуса:

„Покушају ли партизани напад онда се мора дати најжилавија одбрана на предстражном положају како би нам се створила могућност да се употреби за бочни удар Ударна група у Трстенику.

Продру ли партизани кроз предстражарски положај река се мора бранити до последњег човека и одступити се може само по мојој писменој заповести. Подвлачим да је необично важно да се ту испољи што јачи отпор како би се обезбедили бочни удари на првом месту из Трстеника, а потом и са правца оних јединица код којих напад није извршен...

На реци Морави треба пронаћи газове и тачно их објаснити трупама како би јединице са предстражног положаја тачно знале куд ко има да се повлачи, ако на то буду приморане, односно да би трупе са главног положаја тачно знале **где** има да се сасреди најјача ватра".[36]

Поред тога у уводном делу заповести команданта 4. групе корпуса се каже:

„Са наше стране предузете су опсежне војно-политичке мере за стварање војске, која ће са сигурношћу моћи тући Титове снаге. Док се сви ови послови не заврше Четврта група јуришних корпуса мора по сваку цену спречити комунистички пробој на отсеку Крушевац — Трстеник".[37]

У току ноћи између 12. и 13. августа штаб бугарске 27. пешадијске дивизије извршио је организацију напада како оних својих снага које су се у току 12. августа прикупиле у простору Сагоњева, према 2. пролетерској дивизији, тако и оних на линији Пребреза — Сибница, према 17. дивизији.

Према подацима штаба Оперативне групе јачина ових бугарских снага износила је четири батаљона, а према подацима Штаба четничке 4. групе корпуса, Бугари су у овом нападу ангажовали два пешадијска пука, ојачана дивизијском артиљеријом.[38] Подаци које су имали четници били су тачнији.

Разбијање бугарских снага код Сагоњева

Тринаестог августа око 6 часова два батаљона бугарског 122. пешадијског пука преузела су, у више колона, напад према 3. српској бригади 2. дивизије која је држала положај на линији Ораовац — к. 1065 — Црна чука (триг. 1197) и 4. пролетерској бригади у рејону Сагоњевских ливада. Циљ напада је био да се активним дејством ових батаљона обезбеди леви бок бугарских и немачких снага које су добиле задатак да нападају на основном правцу Куршумлија — Блаце — Разбојна.[39] Напад је извршен са ослонцем на полазну линију к. 934 — заселак Морачане — заселак Бугаре. Јединице 3. српске и 4. пролетерске бригаде спремно су дочекале непријатеља на својим положајима, зауставиле напад бугарских батаљона, а затим прешле у противнапад и потисле непријатеља у Сагоњево. У току борбе, око 9 часова, 2. пролетерска бригада је стигла у Манастице, где је задржана болница, интендантура, Пратећа чета, Штаб бригаде и 3. батаљон док су 2. и 5. батаљон продужили марш за Вишесело и ту сазнали за долазак бугарских окупаторских снага у Сагоњево. Због тога су 2. и 5. батаљон и једна чета 3. батаљона постављени на Кошутњак (к. 821), према Сагоњеву, а

---

[35] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11291.
[36] Исто.
[37] Исто.
[38] Исто.
[39] Архив ВИИ, Микрофилм, НАВ-Н-Т--311, филм 192, снимак 517-521.

две чете 3. батаљона и позадинске јединице бригаде су упућени на Церовачко пресло (к. 953). Око 11 часова, баш када су се снаге бугарског 122. пешадијског пука повлачиле испред јединица 3. српске и 4. пролетерске бригаде, према Сагоњеву и када су покушале да организују отпор на к. 934 и у рејону засеока Бугара, 2. и 5. батаљон и једна чета 3. батаљона 2. пролетерске бригаде су кренули са Кошутњака према Сагоњеву да нападну на десни бок бугарског 122. пешадијског пука. По прелазу преко Сагоњевске реке они су напали непријатељеве положаје на линији к. 894 — к. 934 и после двочасовне борбе, у заједници с јединицама 3. српске и 4. пролетерске бригаде, разбили бугарске снаге у простору Сагоњева. Непријатељ је у паници одступио у правцу села Селове и Жуча. Овим је бугарски напад био сузбијен.[40] Но, и поред тога, Штаб Оперативне групе, који је због новонастале ситуације одложио напад на Куршумлију, оријентисао је у току преподнева снаге 5. дивизије које су у првим јутарњим часовима биле достигле линију к. 1030 — к. 1105 — к. 927 и ухватиле везу с Главним штабом Србије и 21. дивизијом, на правац Бабина чука (к. 1004) — Жуч, у леви бок и позадину бугарског 122. пешадијског пука, у циљу окружења и уништења ових окупаторских снага. У међувремену, а у споразуму с Главним штабом за Србију, 21. дивизија[41] је привремено стављена под команду штаба Оперативне групе. Њој је у 13 часова наређено да изврши притисак са јужне и југоисточне стране на непријатељев гарнизон у Куршумлији. Њене јединице је требало да испоље офанзивно дејство како на комуникацији Куршумлија — Прокупље (ближе Куршумлији), тако и преко комуникација, и на тај начин растерете 2. пролетерску дивизију, а непријатељеве снаге принуде на повлачење у Куршумлију. Даље је штабу 21. дивизије наређено да што пре испољи дејство у одређеном правцу и да се чврсто повеже с јединицама 5. дивизије у рејону Мирнице.[42]

У међувремену, око 11,30 часова, штаб 5. дивизије је наредио 1. крајишкој бригади да упути три батаљона правцем Лаз — Игриште (триг. 1064), са задатком да успоставе везу са 2. пролетерском дивизијом у простору Сагоњево — Жуч, и према потреби, да нападају непријатеља. Поред тога, требало је до пристизања 10. крајишке бригаде, да задржи један батаљон на Стојановој чуки (к. 844), ради осигурања од Куршумлије и Влајње и прикупљања података о непријатељевим снагама у Куршумлији. Десетој крајишкој бригади наређено је да крене из рејона Жегрове и поседне положај на гребену Стојанова чука — Никодинова ливада — Бабина чука (триг. 1004), смењујући на Стојановој чуки батаљон 1. крајишке бригаде.[43]

Предвече истога дана настављен је напад 2. пролетерске, 3. српске и 4. пролетерске бригаде 2. дивизије и 1. крајишке бригаде 5. дивизије на батаљоне бугарског 122. пешадијског пука који су се били повукли у рејон Селова и Жуча. Левокрилни батаљон овог пука чим је осетио приближавање 1. крајишке бригаде правцем Игриште — Жуч, напустио је положај код Жуча и повукао се у правцу Куршумлије.[44] Око 19 часова три батаљона 1. крајишке бригаде су почела напад преко Бећирова брда (к. 767) и од засеока Мароша у леви бок и позадину осталих снага бугарског 122. пешадијског пука у простору Селова и Жуча. У исто време јединице 3. српске, 4. пролетерске и 2. пролетерске бригаде су почеле напад правцима Ораовац — Селова — Жуч, Сагоњево — Честа чука (к. 803) — Жуч и Вишесело — Неваде — Муљевиће. Том приликом заједничким залагањем све четири бригаде отпор непријатеља је брзо сломљен и до 22 часа заузета села Селова и Жуч. Бугарске окупаторске снаге су биле разбијене и натеране да се у нереду, бацајући са себе спрему

---

[40] Архив ВИИ: кут. 735, бр. док. 2/2; кут. 736, бр. док. 12/4; кут. 739, бр. док 5/3; Микрофилм НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289560-5.

[41] У време када је 21. ударна дивизија стављена под команду штаба Оперативне групе њене јединице су заузимале следећи распоред: 4. српска бригада на положајима Марина кула — Маричића брдо — с. Мала Пупавица — с. Велика Лубница; 5. српска бригада на просторији с. Доња Речица — с. Велика Плана и 6. српска бригада у рејону с. Бојника у Јабланици. Њено бројно стање, после скоро непрекидних двомесечних борби у Топлици и Јабланици, било је нагло спало тако да је 13. августа имала свега 1.098 бораца — 4 бригада 311. 5. бригада 470, 6. бригада 300 и 17 артиљераца (Зборник, том I, књига 9, бр. док. 183).

[42] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 130.

[43] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 136.

[44] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 136.

и оружје и уз велике губитке, повуку у Куршумлију.[45]

У борбама 13. августа бугарски 122. пешадијски пук је, према подацима штаба Оперативне групе, имао 185 погинулих, много више рањених и 135 заробљених официра, подофицира и војника. Заплењена су три брдска топа 75 мм, четири минобацача, осам митраљеза, 16 пушкомитраљеза, 12 аутомата, 250 пушака, 26.000 метака, једна радиостаница, 40 коња и много друге ратне опреме.[46] Губици непријатеља били би знатно већи да није искористио ноћ, шуму и необезбеђене међупросторе у распореду јединица 2. дивизије за повлачење у Куршумлију.

По извршеном задатку 3. српска бригада се задржала код Сагоњева на затварању правца од Разбојне, 4. пролетерска бригада у рејону Влајња — Муљевиће — Неваде — Жуч, обезбеђујући правац од Куршумлије, 2. пролетерска бригада на линији Вишесело — Манастирци, уз осигурање од Блаца[47] и 1. крајишка бригада у рејону Марош — Игриште, оријентисана према друму Куршумлија — Мерђез.[48]

Док су јединице 2. дивизије и 1. крајишке бригаде 5. дивизије водиле борбу против снага бугарског 122. пешадијског пука у простору Сагоњева — Селова и Жуча, 4. српска бригада 21. дивизије нападала је на Куршумлију у којој су се тада налазили четнички 1. косовски корпус, одред Српске државне страже, јачине 75 жандарма, један батаљон Гвозденог пука Српског добровољачког корпуса и мањи делови бугарског 122. пешадијског пука.[49] Напад је вршен са једним батаљоном правцем Бранкова Кула — с. Љуша — Самоков (триг. 734) — Куршумлија, а са једним батаљоном правцем с. Марина Кула — Циглана — градска болница, док је на затварање правца Прокупље — Куршумлија оријентисан један батаљон, који је организовао положаје у рејону с. Доње Крчмаре.

У току ноћи уочи 14. августа бригада је подишла непријатељевим положајима на Самокову, код Циглане и код гробља и у 2 часа 14. августа прешла у напад. Батаљон који је нападао од Марине Куле, успео је да овлада спољном одбраном и да прегази р. Топлицу а затим и да избије у рејон градске болнице на северу града. За то време је батаљон, на правцу Самокова, ликвидирао непријатељев отпор на триг. 134 и продро до бетонских бункера на висовима у непосредној близини града, испред којих је непријатељ поставио три реда жичаних препрека. Пред овом препреком борбени поредак батаљона је задржан. И баш у то време, из рејона Жуча, почели су да пристижу разбијени остаци бугарског 122. пешадијског пука. Они су, стигавши у с. Микуљану, организовали противнапад на батаљон 4. бригаде који је био заузео Циглану, болницу и гробље. Пред изненадним нападом непријатеља који је дејствовао преко к. 431 и к. 440. у десни бок и позадину, код болнице је 4. батаљон био приморан да напусти заузете положаје и да се повуче на десну обалу Топлице, поседајући положај у рејону Марине Куле. Око 6 часова из Прокупља је наишао воз са ојачањима одбране Куршумлије. Њега је код Доње Крчмаре дочекао батаљон 4. бригаде који се налазио на затварању тога правца. У краткој борби воз је враћен за Прокупље, али је пешадија успела да изађе из њега и да се, преко с. Пепељевца, пробије у Куршумлију. С обзиром да град није заузет и да је непријатељева артиљерија из рејона Мачковца сасредила ватру на батаљон 4. српске бригаде који се налазио на Самокову, то се и овај батаљон пре подне 14. августа, повукао на гребен изнад Љуше, где је организовао нови положај.

Иако напад 4. српске бригаде 21. дивизије на Куршумлију није успео он је позитивно утицао на борбе јединица 2. и 5. дивизије против бугарског 122. пешадијског пука у простору Сагоњево — Селова — Жуч, јер је непријатељ с једне стране морао да одваја снаге са овог правца за одбрану Куршумлије, а с друге стране био је везан за одбрану града и ни-

---

[45] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2; кут. 736, бр. док. 12/4, Зборник, том I, књига 9, бр. док. 181.

[46] Књига депеша штаба Оперативне групе. Депеша бр. 28—29, од 14. VIII 1944. Архив ВИИ. Међутим, подаци о губицима које признаје непријатељ унеколико се разликују. Непријатељ тврди да је имао 10 мртвих, 26 рањених и 272 нестала војника, подофицира и официра, да је изгубио 4 топа, 5 минобацача, 35 пушкомитраљеза, 266 пушака, 1 радиостаницу и 197 коња. (Архив ВИИ, Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289572-9).

[47] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 1/2.

[48] Архив ВИИ, кут. 787 А, бр. док. 24/6.

[49] Архив ВИИ: кут. 25, бр. док. 20/6; Микрофилм, Билећа, бр. док. 8/513—514.

[50] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 162.

је могао да упућује снаге у помоћ 122. пуку, коме је ова била преко потребна.

Напад на Куршумлију

Четрнаестог августа 5. дивизија, која се налазила на крајњем десном крилу Оперативне групе, и даље је задржала на гребену Копаоника своју 4. крајишку бригаду и Ибарски партизански одред, ради обезбеђења десног крила и бока Оперативне групе са правца Ибарске долине. Десета крајишка бригада била је развијена на просторији Жегрова — Стојанова чука — Бабина чука, са обезбеђујућим деловима ка Куршумлији и долини Лаба, 1. крајишка бригада на просторији Марош — Жуч — Игриште, осигуравајући се ка Куршумлији.[51]

Друга пролетерска дивизија налазила се на југоисточним ограncима Пожара у следећем распореду: 4. пролетерска бригада на просторији Влајна — Муљевићи — Неваде — Жуч, затварајући друм Куршумлија — Мерћез; 2. пролетерска бригада на линији Вишесело — Манастирица — Церовица, ради заштите правца Блаце — Сагоњево и 3. српске бригаде у рејону Сагоњева са задатком обезбеђења праваца који из долине Расине, преко Пожара, изводе на њену размештајну просторију.[52]

Двадесет прва дивизија је и даље задржана на просторији Космача — Љуша (4. српска бригада), у рејону с. Бојника (6. српска бригада) и на јужним падинама Јастрепца, у рејону с. Велике Плане, (5. српска бригада).[53]

По успешно завршеним борбама с батаљонима 122. пешадијског пука бугарске 27. дивизије, а пошто су очистиле просторију Сагоњево — Жуч и прикупиле ратни плен, 2. пролетерска и 5. ударна дивизија су доведене у повољан положај за напад на непријатељске снаге у Куршумлији. Ослобођење овог града пружало је широке могућности за даљи развој офанзиве Оперативне групе и још боље учвршћење позиција НОВЈ у јужној Србији. А тиме би се јако побољшали услови за мобилизацију нових бораца, за учвршћење и развијање народне власти и за разбијање окупаторско-квислиншких организација, повезивање ослобођене територије у Жупи и Расини са територијом Топлице и Јабланице, као и за економско сређивање слободне територије у овом делу Србије.[54]

Да би припремио јединице за напад на Куршумлију штаб групе је 14. августа на командантском извиђању саопштио своју претходну одлуку и поставио основне задатке јединицама 2. и 5. дивизије (пре издавања борбене заповести за напад), како би оне могле да изврше померање према Куршумлији и да изађу на полазне положаје. Штабу 21. дивизије упутио је у 11 часова наређење да са две бригаде поседне најјаче тактичко-топографске положаје с обе стране комуникације Куршумлија — Прокупље, на одсеку Куршумлија — Тулари, и спречи долазак ојачања из Прокупља гарнизону у Куршумлији. Поред тога, њој је наређено да темељито поруши железничку пругу и друм, нарочито ближе Прокупља, и да ликвидира отпор непријатеља у мањим упориштима, а с једном бригадом, јужно од Куршумлије, да затвори комуникације Куршумлија — Подујево. Истим наређењем упознат је Штаб 21. дивизије да ће се напад на Куршумлији предузети ноћу између 14. и 15. августа, уколико 2. пролетерска дивизија не буде ангажована у борбама на правцу Куршумлија — Блаце, или ноћу уочи 16. августа „ако непријатељ не добије јаче појачање у Куршумлији" и да ће у нападу учествовати и његова 4. српска бригада која се налазила јужно од Куршумлије, с тим што би са једним батаљоном затварала правац Куршумлија — с. Саставци — Подујево. Исто тако дато је на знање штабу дивизије да ће у случају напада на Куршумлију „вероватно заповест добити са малим закашњењем" јер се очекивао извештај о ситуацији код 2. пролетерске дивизије и да због тога благовремено треба да припреми „бригаду која ће учествовати у нападу и чији ће задатак бити упад у град са правца Циглана — гробље", наслањајући се лево на 5. дивизију, а десно, на правцу Мачковца и градске болнице на 2. пролетерску дивизију.[55]

На основу свега тога, Штаб 21. дивизије је наредио 6. српској бригади да се пребаци из с. Товрљана на положаје код с. Доњег Плочника и из овог рејона затвори правац Прокупље —

---

[51] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 181.
[52] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2.
[53] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 162.
[54] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 136.
[55] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 135.

Куршумлија, поруши железничку пругу и друм и повеже се са 5. српском бригадом, којој је наређено да крене из Велике Плане и поседне Умац (к. 472), на левој обали Топлице, ради затварања правца Прокупље — Белољин и спречавања покрета непријатеља из Прокупља према Куршумлији. Пред 4. српску бригаду постављен је задатак да нападне Куршумлију на одсеку Марина Кула — Мачковац, а с једним батаљоном да затвори комуникације Подујево — Саставци — Куршумлија.[56]

Штаб 5. дивизије, овога дана у 11,30 часова, је наредио 1. крајишкој бригади да у 22 часа нападне Куршумлију на одсеку с. Кастрат (искљ.) — Лугићски поток, а 10. крајишкој бригади са два батаљона да осигурава болницу на простору Игриште — Лаз, а друга два батаљона да задржи у резерви ради употребе при нападу на Куршумлију или за обезбеђење напада на комуникацији према Куршумлијској Бањи.[57]

Штаб 2. пролетерске дивизије такође је, на основу претходног усменог наређења, у 15,30 часова издао заповест за напад на Куршумлију.[58] Према тој заповести 4. пролетерска бригада је добила задатак да нападне у две колоне:

— десна колона (три батаљона, брдски топ, противтенковски топ и одговарајући број минобацача), правцем Перуничка глава — Дуга Лука — Велика чука — Микуљане — к. 540 и да овлада Микуљанама, а затим да продужи напад на град косом од Микуљане према болници; и

— лева колона (један батаљон 4. пролетерске, један батаљон 3. српске бригаде и два минобацача), правцем Перуника — Циганski лаз — Пљаково — Пепељевац — гробље код Куршумлије, овладавајући делом града на правцу свога напада.

Другој пролетерској бригади је стављено у задатак да напада непријатељеву посаду у селима Барбатовцу и Спанцима, на друму између Куршумлије и Блаца, а по ликвидацији отпора непријатеља у њима, да се постави на запречни положај Барбатовачки виногради — Барбатовачко брдо ради затварања пута од Блаца. Трећој српској бригади (без једног батаљона) наређено је да се задржи код Сагоњева и контролише положај Кукулић — Пожар — Равна глава — Црна чука.

Даље је заповешћу било предвиђено да се, по заузимању града, један батаљон 3. српске бригаде задржи у Куршумлији на одржавању реда, а 4. пролетерска бригада постави на просторију Микуљана — Пљаково — с. Тмавски Забран и буде спремна да пружи помоћ 2. пролетерској бригади, уколико на њу непријатељ изврши јачи притисак из Блаца. Друга пролетерска бригада требало је да остане на истим положајима јужно од Барбатовца а 3. српска бригада у рејону Сагоњева, такође са истим задатком. У случају неуспеха требало је све јединице 2. дивизије повући на полазне положаје.

Четрнаестог августа у 20 часова штаб Оперативне групе издао је писмену заповест за напад на Куршумлију. Према тој заповести напад је требало да почне истог дана у 23 часа, а не у 22 часа како је раније било наређено.[59] У овој заповести неких нарочитих разлика у задацима потчињених јединица а које су оне раније добиле на командантском извиђању није било. Једино су ти задаци још боље конкретизовани. Тако је 2. пролетерска дивизија добила задатак с једном ојачаном бригадом да напада правцем Микуљана — градска болница — град, са зоном ширења десно од друма Куршумлија — Мерђез, а лево до комуникација Куршумлија — Прокупље; с једном бригадом у рејону Барбатовца да затвори правац Блаце — Куршумлија и с једном бригадом, распоређеном у простору Горње Тмаве и Тмавског Забрана, да затвори правац према с. Туларима и с. Калудри. Петој дивизији је наређено са једном бригадом да напада на Куршумлију основним правцем с. Марковиће — град, са зоном ширења десно од комуникације Куршумлија — Саставци, а лево од друма Куршумлија — Мерђез; једну бригаду да задржи у рејону Мирнице у општој резерви и једну бригаду на просторији Брзеће — Бело Поље, са задатком затварања праваца од Ибарске долине. Двадесет прва дивизија добила је задатак с једном бригадом да напада на Куршумлију правцем Марина Кула — циглана — град, са зоном ширења десно од комуникације Куршумлија — Прокупље, а лево од пута Куршумлија — Саставци, а две брига-

---

[56] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 183.
[57] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 136.
[58] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 137.
[59] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 138.

де да постави на комуникацију Куршумлија — Тулари ради рушења исте и затварања правца према Прокупљу.

Куршумлија је била добро утврђена. На периферији града били су ископани ровови и сазидани бункери, испред којих је постављена жичана ограда. У самом граду на раскрсницама, на улазима од Прокупља, Блаца, Куршумлијске Бање и с. Раче и око мостова на Топлици налазило се више бетонских бункера. Нарочито је прилаз ка мосту на Топлици са стране Микуљана добро брањен из бетонских бункера израђених крај самог моста. Изван града налазило се више истурених положаја на најосетљивијим правцима. И ови положаји су били утврђени. Кључни објекат у одбрани Куршумлије били су Самоков (триг. 734), градско гробље и болница. Непријатељ је око њих, а нарочито на Самокову озидао бункере и ископао ровове и организовао солидну фортификацијску одбрану. Упад у град без претходног освајања ових положаја, посебно Самокова, било је скоро немогућ, јер Куршумлија лежи непосредно у подножју Самокова.

Према изложеном плану напад на Куршумлију је извршен ноћу уочи 15. августа. Дејства су почела нешто после одређеног времена. Деснокрилна 1. крајишка бригада 5. дивизије нападала је с 4. батаљоном Самоков с тим да се по заузимању истог, спусти у град с јужне стране; с 1. батаљоном долином Бањске реке, са задатком да овим правцем неопажено продре у град и заузме Соколски дом, општинску зграду, зграду Среског начелства, железничку станицу, пошту и седиште немачке среске команде; с 2. батаљоном из рејона Шанца (к. 697), преко с. Бањоглаве, с циљем да ликвидира отпор непријатеља на овом правцу и преко к. 425 упадне у град, и с 3. батаљоном десном обалом Топлице, с тежњом да, по разбијању непријатељевог отпора на овом правцу, упадне у град и у заједници с 1. батаљоном ликвидира непријатеља како у граду, тако и изван њега. Око 24 часа 1. батаљон је успео да продре у јужно предграђе Куршумлије, а затим да сломи непријатеља на железничкој станици, у Соколском дому и у више ровова и бункера у граду. У исто време 2, 3. и 4. батаљон нападали су на својим правцима, али, и поред несебичног залагања бораца и бомбаша, нису могли заузети тврдо грађене бункере на прилазима града, испред којих су се налазили ровови и жичане ограде у три реда кола. Осим тога, непријатељ је прилазе бункерима и рововима штитио јаком артиљеријском, минобацачком и митраљеском ватром. Ипак су борци ових батаљона на појединим правцима, као на Самокову, успели да овладају рововима, али даље нису могли продрети и заузети бункере. На овим правцима борба је вођена све до 6 часова 15. августа, када су се батаљони 1. бригаде повукли на полазне положаје, не успевши да се пробију у град. Ослобођен притиска са ових праваца непријатељ је у 6 часова извршио јак противнапад на 1. батаљон, који се све до тада одржавао у центру града, и присилио га да се повуче долином Бањске реке, према с. Великој Шатри. Извлачење батаљона из града ишло је врло тешко јер је правац којим је одступао био изложен непрестаној и јакој ватри артиљерије, минобацача и митраљеза. Поред тога, непријатељ је пешадијом нападао на батаљон тако да је долазило и до „таквих момената када су се наши борци хватали за гушу са непријатељским војницима и одузимали им пушке“.[60] Уз то ваља истаћи да остали батаљони нису потпомагали ово извлачење 1. батаљона, који је, улажући крајње напоре и максимум пожртвовања, ипак успео да организовано извуче не само здраве борце, већ и да изнесе пет тешких рањеника на носилима. У овим борбама 1. крајишка бригада је имала девет мртвих и 32 рањена, док су непријатељеви губици, према процени штаба 1. бригаде, били: 71 мртав (од којих три официра) и девет заробљених. Уласком у град 1. батаљона у његове руке пао је и велик ратни плен: један магацин муниције, један воз на железничкој станици натоварен материјалом и много коморе и кола. Међутим, сав овај материјал, због изненадног противнапада непријатеља, није се могао извући нити уништити.[61]

На правцу напада 4. пролетерске бригаде 2. дивизије борба се овако развијала. Њена десна колона је успела, после оштре борбе, да савлада отпор непријатеља на Целом брегу (к. 510), Микуљану и у селима Горњој и Доњој Микуљани, а затим преко к. 431 да продре у северни део града и из-

---

[60] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 149.
[61] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 181.

бије на леву обалу Топлице. Лева колона, која је нападала са североистока, избила је у Пљаково, али у даљем наступању преко Пепељевца, није успела да савлада спољну линију непријатељеве одбране и да продре у град, услед добро организованог ватреног система и жилавог отпора бројнијих браниочевих снага са јако утврђених положаја.[62]

Основни напори 4. српске бригаде 21. дивизије били су усмерени у напад на град са запада, преко Марине Куле и циглане. Она је успела, у току ноћи, делом снага да заузме циглану и градско гробље и да продре у сам центар Куршумлије, док је део њених снага задржан снажним отпором непријатеља пред бункерима на северним падинама Самокова, пошто због недостатака тешких оруђа није успео да ликвидира непријатеља у овим утврђењима.[63]

Исте ноћи, а пошто је примио извештај о борбама у Куршумлији, штаб бугарске 27. пешадијске дивизије упутио је оклопним возом из Прокупља за Куршумлију појачања која су се, кроз заседе јединица 5. и 6. бригаде 21. дивизије на комуникацији Прокупље — Куршумлија, пробила до Пепељевца. Одавде су, ујутру 15. августа, преко Мачковца нападала у леви бок и позадину борбеног поретка десне колоне 4. пролетерске бригаде, приморавши је да се 15. августа око 6 часова повуче преко Микуљана у правцу Хуљевића и да поседне положаје у висини овог села.[64]

Док је нападана Куршумлија 2. пролетерска бригада 2. дивизије маршовала је правцем Вишесело — Спанци и не наилазећи на непријатељеве снаге 15. августа око 3 часа избила на Куршумлију — Блаце. Ради затварања друма 1, 4. и 5. батаљон су заузели положај на Барбатовачком брду с тим што је 4. батаљон истурио једну чету у Барбатовцу, која је организовала положај на десној обали Барбатовачке реке. Западно од група у рејону Барбатовачких винограда и Коњувског брда заузео је положај 3. батаљон, док је 2. батаљон задржан у Спанцима.[65]

За то време је 10. крајишка бригада 5. дивизије на више места порушила комуникацију Куршумлија — Подујево и успешно обезбеђивала напад на град са запада и југозапада,[66] а делови 5. и 6. српске бригаде 21. дивизије су дејствовали на комуникацији Куршумлија — Прокупље, коју су местимично и порушили али нису успели да спрече пробој упућених појачања из Прокупља за Куршумлију.[67]

Петнаестог августа један ескадрон бугарске коњице кренуо је из Блаца ка Куршумлији ради пружања помоћи нападнутој посади. Око 11 часова њега је на улазу у Барбатовац са блиског одстојања дочекала снажном ватром 1. чета 4. батаљона 2. пролетерске бригаде и уз ватрену подршку осталих јединица бригаде с положаја на Барбатовачком брду и Барбатовачким виноградима, потпуно разбила. Гонећи потученог непријатеља према Блацу делови 4. батаљона 2. пролетерске бригаде су око 13 часова избили на Трбуњско брдо (триг. 465) и упали у јужно предграђе Блаца. У даљем нападу су задржани снажном пешадијском и артиљеријском ватром непријатеља са десне обале Блаташнице. Том приликом бугарске јединице су имале 15 погинулих док на страни 2. пролетерске бригаде није било губитака. На овом сектору пушкомитраљеском ватром оборена су и два бугарска извиђачка авиона, која су изгорела са посадом.[68]

Тако се завршио напад јединица Оперативне групе на Куршумлију. У тим борбама непријатељу су, према подацима Штаба групе, нанети губици од 125 мртвих, 103 заробљена и око 160 рањених. Губици 2. и 5. дивизије били су 16 погинулих и 55 рањених,[69] док о губицима 21. дивизије немамо података.

Бугарско фашистичко командовање је максимално ангажовало своје расположиве снаге да би спречило даљу офанзиву Оперативне групе и нанело јој што теже губитке. До које се мере бугарски окупатор ангажовао у борбама код Куршумлије види се и из депеше Оперативне групе достављене Врховном штабу, коју цитирамо:

„14. на 15. смо напали Куршумлију, али је нијесмо заузели, јер је непријатељ пред наш напад довукао појачања, а Бугари су бранили град као Немци. Наша два батаљона била су у самом граду, но Бугари се ноћу и у гра-

---

[62] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2.
[63] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 183.
[64] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2.
[65] Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.
[66] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 181.
[67] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 183.
[68] Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4; Зборник, том I, књига 9, док. бр. 143.
[69] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 179.

ду боре до последњег. Непријатељу су нанешени тешки губици. Према првим извештајима наши губици нијесу велики. Бугарско-четничке снаге у јачини преко три хиљаде нападају нас са правца Крушевца".[70]

Напад на Куршумлију није довео до жељених резултата углавном због неповољног односа снага, недостатка артиљерије, као и због закашњења са почетком напада, јер је до сванућа било остало мало времена да се непријатељ разбије и уништи, с обзиром на то да је требало савладати бетонске бункере.[71]

Штаб Оперативне групе располагао је подацима да се у граду налази један пук Српског добровољачког корпуса, један непотпун батаљон бугарских војника, десетина немачких војника и мање четничке снаге.[72] Полазећи од претпоставке да су ови подаци о непријатељу били тачни и да бугарски батаљон после разбијања 122. пешадијског пука код Сагоњева и Жуча, с обзиром на истуреност Куршумлије, неће моћи да пружи тако јак отпор, Штаб групе је за напад одредио мање од половине расположивих снага. Међутим, непријатељ је у међувремену (пре борбе код Жуча) повукао из Мерћеза у Куршумлију још један бугарски батаљон, тако да је у време напада у граду располагао с два батаљона бугарске 27. дивизије, 3. батаљоном 5. гвозденог пука Српског добровољачког корпуса,[73] једном четом немачке „Шуцполиције", 75 војника Српске државне страже, групом четника из Топличког и 1. косовског корпуса и са 10—12 артиљеријских оруђа — укупно око 3.500 непријатељских војника. Постоје подаци да се тада у Куршумлији налазио и 2. косовски четнички корпус.[74] Према томе произилази да је Штаб групе потценио јачину непријатељевих снага. Док је однос снага у пешадији био приближно исти, дотле је у артиљерији непријатељ био далеко надмоћнији, односно 3:1 у корист непријатеља. Осим тога, град је био солидно утврђен низом армирано-бетонских бункера испред којих су биле постављене жичане препреке у три реда кола.

Иако су у току поподнева 14. августа јединице предвиђене за напад вршиле извесне припреме и померања, ипак им је остало мало времена за поседање полазних положаја за напад, извиђање и детаљнију организацију напада.

Поред тога, Штаб 21. дивизије није у потпуности извршио наређење Штаба групе, јер је своју 5. српску бригаду пребацио на Умац, уместо да је привуче ближе Тулари ма, чиме би чвршће затворио комуникацију од Прокупља између Тулара и Белољина. Исто тако јединице 5. и 6. српске бригаде ове дивизије су закасниле да на време и чвршће запрече комуникацију Прокупље — Куршумлија и тако онемогуће долазак ојачања из Прокупља у Куршумлију. Самим тим оне нису могле ни испољити тешње садејство при извршењу постављеног им задатка. Непријатељ је то искористио и снагама које су дошле из Прокупља напао с леђа јединице 4. пролетерске бригаде, које су већ биле ушле у град, и приморао их на повлачење.

Нападом на Куршумлију дивизије Оперативне групе и Главног штаба за Србију дошле су у чвршћу и непосредну оперативну везу, те од тог тренутка практично и почињу заједничка дејства ових снага Народноослободилачке војске у јужној Србији.

Борбе 17. дивизије у долини Расине и у Жупи

Тринаестог августа, једновремено с нападом 122. пешадијског пука бугарске 27. дивизије из рејона Сагоњева на положаје 2. пролетерске дивизије, јединице бугарског 69. пешадијског пука и немачког 5. полицијског пука (без 3. батаљона) предузеле су напад из Блаца с обе стране Јанкове клисуре према Разбојни, на положаје једног батаљона 15. мајевичке бригаде 17. дивизије који је овај држао на линији Бурла к. 869 — Јанкова клисура — Грмељ (к. 530). Напад је почео око подне са ослонцем на полазну линију с. Цепница — с. Чучале. После жестоке борбе, подржан јаком артиљеријском и минобацачком ватром, непријатељ је успео да потисне батаљон 15. бригаде с његовог положаја и истог дана, у попод-

---

[70] Књига депеша Штаба Оперативне групе дивизија, депеша од 15. VIII 1944, Архив ВИИ.

[71] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 149.

[72] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 138.

[73] Поред пушака овај батаљон је био наоружан са 4 митраљеза, 14 пушкомитраљеза, 15 лаких минобацача, 2 средња минобацача и 2 топа. У свом саставу је имао три чете од по 170 људи и Пратећу чету. Архив ВИИ, Микрофилм, Билећа бр. 8 (507).

[74] Архив ВИИ, Микрофилм, Билећа бр. 8 (513—514 и бр. 12) 420.

невним часовима, да избије на линији Мала и Велика коса (к. 517) — Јанкове клисуре — Обла глава (к. 624), с тежњом да што пре овлада Разбојном и да угрози десни бок и позадину снага 17. дивизије које су се налазиле на правцима Крушевац — Брус и Крушевац — Александровац. Под притиском непријатеља цела 15. мајевичка бригада се повукла на леву обалу Расине и посела нови положај на линији Барска чука — Микуљанска чука — Кременак — Чука — Берда, спречавајући даљи продор непријатеља према Брусу и Доброљупцима.[75]

Истог дана поподне два батаљона бугарског 65. пешадијског пука и 3. батаљон немачког 5. полицијског пука[76] предузели су напад из Крушевца долином Расине, на положаје 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије, с циљем да се споје с бугарско-немачком борбеном групом која је нападала на правцу Блаце — Разбојна, и тако створе запречни положај ради онемогућавања продора снага Оперативне групе према Великом Јастребцу и Блацу. Овим непријатељевим јединицама садејствовале су 2. крушевачка бригада четничког Расинског корпуса и 2. расинска бригада четничког Јастребачког корпуса, које су се налазиле у саставу немачке борбене групе „Вејвел". Друга крушевачка бригада наступала је на правцу с. Дашница — с. Ратаје — с Дренча, а 2. расинска бригада на правцу с. Горњи Ступањ — с. Злегиња — с. Суботица. Њима је било наређено да спрече јаче груписање снага — НОВ на Јастрепцу.[77]

Штаб 17. дивизије, који се налазио у Брусу није ни приближно оценио јачину непријатељевих снага. Према његовој процени на правцу Блаце — Разбојна нападало је свега 400—500 бугарских војника и нешто четника, који су у свом саставу имали два топа и три минобацача. О непријатељевим снагама које су изводиле напад на правцу од Крушевца и Трстеника, Штаб дивизије изгледа да још није имао никаквих података. Према процени Штаба дивизије циљ непријатељевог напада из рејона Блаца је био да заузме гребен Лепенац — Јаворац и југо-западне падине Јастрепца, заобиђе Јанкову клисуру и продре у рејон Разбојне и даље у правцу Бруса. Да би се ова намера непријатеља онемогућила Штаб дивизије је 13. августа у 18,15 часова наредио 15. мајевичкој бригади да се прикупи на најпогоднијем положају и затвори правац Блаце — Брус, а затим ноћним нападом уочи 14. августа одбаци непријатеља у његов полазни гарнизон Блаце, координирајући своја дејства с јединицама 2. пролетерске дивизије, уколико ове буду ангажоване на овом сектору. Шестој источнобосанској бригади је наредио да се рокира удесно на просторију с. Мајдево — Злегиња — с. Босичане и затвори правац од Крушевца долином Расине и гребеном Вујино брдо — Јанковица — Дугин брег, а затим да нападне непријатељеве снаге које су дејствовале од Крушевца, везујући своја дејства са дејствима 15. мајевичке бригаде. Друга крајишка бригада је добила задатак да се постави на широкој линији Новаци — Александровац — Милентија и извиђа и осигурава правце који из долине Западне Мораве изводе на њену размештајну просторију, као и правац Јошаничка Бања — Брус. Поред тога, требало је да упути један батаљон у Брус, где да образује дивизијску резерву, а једну чету да задржи у Александровцу.[78]

Чим су добиле ово наређење, а пошто је још раније уочено наступање бугарско-немачко-четничких снага од Крушевца, јединице 6. источнобосанске бригаде, које су се налазиле на простору Новаци — Витково — Љубинци, кренуле су непријатељу у сусрет и у први сумрак напале га на Ристином гувну (триг. 378). Међутим, пошто нису успеле да непријатеља одбаце према Крушевцу, оне су се повукле на линију Странска чука (к. 510) — Јанковица — Новаци — Прекоп (триг. 379) и сање, наслањајући се на 15. мајевичку бригаду, затвориле правац од Крушевца ка Александровцу и Брусу. Непријатељ је заноћио на линији Ристино гувно — с. Набрће (к. 382) — Превалац (триг. 518). Увече је одбрану 6. бригаде на правцу Новаци Александровац ојачао један батаљон 2. крајишке бригаде.[79]

У току ноћи између 13. и 14. августа, по извршеном прикупљању и затварању правца Блаце — Брус, 15. мајевичка бригада је прешла у противнапад на непијатеља у рејону Разбојне и

---

[75] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182.
[76] Архив ВИИ, Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289560-5; бр. док. С-В-11293/1.
[77] Архив ВИИ, бр. док. С-В 11291; Микрофилм, НАВ-Н-Т-78, филм 332, снимак 6289553-9.
[78] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 131.
[79] Архив ВИИ, кут. 982, бр. док. 13/3.

на десној обали Расине. Међутим, противнапад није дао очекиване резултате јер бригада није успела да одбаци непријатеља у Блаце.

Сутрадан, 14. августа, ситуација се код 17. дивизије ништа битније није изменила. Удружене непријатељеве снаге које су наступале од Крушевца, после артиљеријске припреме, рано ујутру извршиле су напад на део борбеног поретка 6. источнобосанске бригаде на Јанковици, али су, после жестоке борбе, одбијене. Напријатељ се повукао на свој полазни положај на Ристино гувно. Пред фронтом 15. мајевичке бригаде, колона непријатељеве борбене групе, која је дејствовала од Блаца, вероватно да не би дубљим продором према Брусу, сувише се уклинила и тако изложила своје бокове нападу снага 17. дивизије и окружењу у долини Расине, а с обзиром да је био заустављен и напад непријатељеве колоне од Крушевца, задовољила се тиме да положаје 15. бригаде туче артиљеријом, док је мањим извиђачким одељењем вршила насилно извиђање. После подне, на оба правца владало је затишје.[80]

У таквој ситуацији је око 11 часова наређено четничком 2. и 3. јуришном корпусу 4. групе корпуса да остану на старим положајима и буду спремни за одбрану, а у 23,20 часа немачком мајору Вајелу да своје главне снаге задржи на линији Трстеник — Стопања, а борбена осигурања на положају с. Папратна — Поглед — Печен гроб. Даља намера непријатеља је била да борбене групе из рејона Блаца и Крушевца продуже напад како би се сјединиле у рејону Разбојне, где је требао да остане 3. батаљон 5. пука Српског добровољачког корпуса, а остале снаге да овладају рејоном Бруса.[81]

У току ноћи уочи 15. августа 15. мајевичка бригада, ојачана једним батаљоном 2. крајишке бригаде, поново је напала бугарско-немачку борбену групу у рејону Разбојне, али без знатнијег успеха. После жестоке борбе она се повукла на њен ранији положај Барска чука — Берда и на Ковиочкој реци наслонила на десно крило 6. источнобосанске бригаде, код које за то време није било борбе, сем што је непријатељ повремено тукао њене положаје артиљеријском ватром.[82]

Петнаестог августа пре подне непријатељ је у рејону с. Белија, на правцу Крушевац — Разбојна, ојачао своје снаге са око 150 војника. Тако ојачан око подне је напао положаје 6. источнобосанске бригаде. После жестоке борбе под притиском непријатеља и под јаким дејством непријатељеве артиљерије, бригада је напустила Јанковицу и Странску чуку и повукла на линију Влајна (к. 462) — Јелењак (к. 508) — Јанково ограђе — Јелењак (к. 434). С овог положаја спречила је даље продирање непријатеља према Брусу, обезбедила леви бок и крило 15. мајевичке бригаде и онемогућила непријатеља да, продором преко Влајне у рејон Лепенца, компромитује одбрану 15. бригаде на правцу Разбојна — Брус и тако створи повољније услове бугарско-немачким снагама за продор из рејона Разбојне ка Брусу.

За то време на одсеку 15. мајевичке бригаде, сем мањих ватрених чарки, није било значајнијих борби. Непријатељева борбена група није кретала у напад јер је, вероватно, ишчекивала исход борбе на правцу од Крушевца. Пред мрак 2. батаљон 2. крајишке бригаде који је ојачао положаје 15. бригаде, напао је десном обалом Расине непријатеља који је бранио Облу главу (к. 264), око 2 км југозападно од Разбојне, и после краће борбе, заузео брдо. Непријатељ је одбачен преко Жуњске реке у правцу Розбојне. Напад су бочном ватром подржавале снаге 15. бригаде са Кременњака и Чуке.[83]

Пошто су бугарско-немачко-четничке снаге и даље настојале да се пробију из рејона Блаца и Крушевца ка Брусу и Александровцу, а Куршумлија није представљала тако важан објекат око кога би се требало задржавати и који би требало што-пото освојити, Штаб Оперативне групе је одустао од понављања напада и заузимања Куршумлије, па је овога дана радиограмом наредио Штабу 2. пролетерске дивизије да с једном бригадом (а по потреби и свим снагама) пружи помоћ 17. дивизији у рејону Разбојне,[84] Штабу 5. дивизије да пребаци 1. крајишку бригаду на просторију Мирница — Игриште, а Штабу 21. дивизије да повуче своје јединице јужно и југоисточно од Куршумлије и да се

---

[80] Архив ВИИ, кут. 982, бр. док. 15/3.

[81] Архив ВИИ, Микрофилм, НАВ-Н-Т-311, филм 192, снимак 543—548; бр. док. С-Х-296.

[82] Архив ВИИ, кут. 982, бр. док. 13/3; Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182.

[83] Архив ВИИ, кут. 982, бр. док. 13/3.

[84] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 180.

стави поново под команду Главног штаба за Србију, пошто излази из састава Оперативне групе.[85]

Двадесет прва дивизија није благовремено добила ово наређење. Она је, пошто је један батаљон њене 4. српске бригаде око 16 часова заузео ж. ст. Пепељевац (североисточно од Куршумлије), у 21 час са овом бригадом поновила напад на Куршумлију. Међутим, иако су се поједини делови бригаде пробили до центра града, ни овај напад није успео, јер је непријатељ према њеним јединицама оријентисао све расположиве снаге које су бранile Куршумлију. Борба је трајала 16. августа до 6 часова када се 4. бригада повукла на полазни положај у рејону Марине Куле. Исте ноћи делови 5. и 6. српске бригаде порушили су комуникацију Прокупље — Куршумлија на више места, и у току 16. августа 6. бригада је избила на железничку пругу код Белољина, пошто је претходно заузела железничке станице у селима Барлову и Плочнику, порушила пругу, уништила станичне уређаје, зграде и око 100 вагона и прекопала друм. Код Барлова је уништила непријатељев патролни воз, запленила 20 пушака, један митраљез и око 28.000 метака, а у борби убила 10 бугарских војника. Јединице 6. српске бригаде нису имале губитака.[86]

Шеснаестог августа, вероватно због притиска снага 2. и 5. дивизије на Куршумлију и неуспелог напада јединица 2. пролетерске бригаде 2. дивизије на Блаце у ноћи између 15. и 16. августа, непријатељ је пред фронтом 17. дивизије почео да се повлачи у правцу Крушевца и Блаца. Сигурно је на овакав поступак непријатеља утицао и притисак батаљона 6. и 15. бригаде 17. дивизије који је тога дана пре подне почео на свим њиховим положајима. Притискујући непријатеља и неупуштајући се у дубље продоре, до мрака је 15. мајевичка бригада прешла на десну обалу Расине, заузела Разбојну и избила на линију Јаворац (триг. 850) — Грмељ (к. 601) — Берда — с. Жилинци, где је заноћила затварајући правац од Блаца и долином Расине од Крушевца.

Истог дана 2. пролетерска бригада 2. дивизије, после неуспелог напада на Блаце, извршила је марш правцем с. Цукела — Лепенац, с циљем да садејствују противнападу јединица 17. дивизије. Око 11 часова бригада је у рејону Мечка (к. 847) ухватила везу с 2. батаљоном 2. крајишке бригаде од кога је сазнала да се непријатељ повукао из Разбојне. У таквој ситуацији одустало се од намере да се и 2. бригада уведе у борбу код Разбојне па се она распоредила: 1. и 2. батаљон на Мечку (к. 847), 5. батаљон на Црној чуки (к. 1063), 4. батаљон у с. Церовици и 3. батаљон с болницом и осталим позадинским деловима бригаде у с. Батотама.[87]

Сутрадан, 17. августа, непријатељ се повукао и испред 6. источнобосанске бригаде. У току дана, после успешног гоњења непријатеља према Крушевцу, 6. бригада је достигла линију заселак Небрђе — Злегиња — Новаци, затварајући правац од Крушевца, долином Расине.[88]

Повлачењем немачко-бугарско-четничких снага у Блаце и Крушевац завршене су ове петодневне борбе 17. дивизије на правцима Блаце — Брус и Крушевац — Брус. Отпором 6. источно-босанске и 15. мајевичке бригаде непријатељ није успео да оствари свој замишљени циљ тј. да се пробије у простор Бруса и Александровца и тако угрози даља дејства Оперативне групе у јужној Србији и онемогући стварање чврсте операцијске основице за њено даље продирање на север, у Шумадију. Пропала је и замисао непријатељевог командовања да се окупаторско-квислиншке снаге из Блаца и Крушевца споје у рејону Лепе горе, а затим заједно крену на југ ка долини Топлице, како је то било планирано. После овог неуспеха непријатељ се морао повући у своје полазне гарнизоне. Напад непријатеља је подржавала његова авијација узимајући активно учешће у дневним борбама и бомбардујући положаје јединица 17. дивизије. У овим борбама непријатељ је, према подацима Штаба 17. дивизије, имао преко 100 мртвих и рањених окупаторских војника међу којима и пет официра. Јединице 17. дивизије су имале три погинула и 10 рањених.[89]

Обострано прегруписавање снага

У међувремену, 15. августа увече, стигле су преко Добрича на југоисточ-

---

[85] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 141.
[86] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 162, 183.
[87] Архив ВИИ, кут 736, бр. док. 12/4.
[88] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182.
[89] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 182; Архив ВИИ, бр. док. С-В-11293/1.

не падине Малог Јастрепца и остале снаге четничке Расинско-топличке групе корпуса ради ангажовања против Оперативне групе како из долине Западне Мораве тако и из рејона Јастрепца. Оне су заноћиле на линији Велики Песак (к. 584) — Манастир Свети Јован — Велика чука (к. 539).[90] Два дана касније у састав Групе су ушле четничка 2. расинска и 2. крушевачка бригада, које су до тада учествовале у борбама преко јединица 17. дивизије.

Осамнаестог августа Штаб Оперативне групе, процењујући општу ситуацију у јужној Србији, донео је одлуку да 2. пролетерску дивизију упути у Јабланицу ради транспортовања у Италију свих тешких рањеника Оперативне групе и да 5. дивизију и даље задржи на просторији Копаоник — Куршумлија — Блаце — Јастребац, а 17. дивизију у Жупи и долини Расине. Да би остварио ову одлуку Штаб групе је истог дана у 7,30 часова наредио 2. дивизији да 19. августа упути 4. пролетерску бригаду са рањеницима на просторију Игриште — Жегрова.[91]

Спроводећи у живот ово наређење Штаб 2. дивизије истог дана у 21 час је наредио 2. пролетерској бригади да се 19. августа до 8 часова постави на просторију Вишесело — Манастирци — Црквина, где да смени делове 4. пролетерске бригаде с тим што би један батаљон задржала на линији Музаћ — Рашица ради затварања правца од Блаца и одржавања везе с јединицама 17. дивизије. Трећој српској бригади је наређено да упути један батаљон у Неваде где да смени делове 4. пролетерске бригаде, а са осталим батаљонима да се и даље задржи у селима Сагоњеву и Жучу. Четврта пролетерска бригада је добила задатак да се 19. августа до мрака помери на просторију Игриште — Жегрова и ту прими тешке рањенике ради даљег транспорта.[92]

Истог дана у 23 часа Штаб групе је издао ново наређење:

— 2. пролетерској дивизији да изврши марш на просторију Арбанашка планина — Пуста река — Гајтан планина — Косаница — Горња Јабланица. Померање на нову просторију дивизија је требало да изврши у три колоне: десна колона — 4. пролетерска бригада — 19. августа с просторије Муљевиће — Влајња преко Стојанове чуке и Мирнице, тако да до пада мрака стигне на просторију Жегрове — Трска, а затим, 20. августа, да продужи правцем Куршумлијска Бања — с. Рача, одакле у пратњи два батаљона да упути све рањенике преко с. Баке за с. Горњи Гајтан, где ће се повезати са тамошњим јединицама НОВЈ, сачекати 2. пролетерску бригаду и извршити транспорт рањеника до аеродрома, а затим да се врате у састав главнине бригаде и продуже дејство на простору Косаница — Горња Јабланица, затварајући правце од пута Лебане — Приштина и Подујево — Куршумлија; средња колона — 2. пролетерска бригада — да 20. августа крене правцем Вишесело — Жегрова — Куршумлијска Бања — Рача, а затим настави марш преко села Баке, Горњег и Доњег Гајтана и размести се на простору с. Гајтан — с. Бучумет — с. Слишане, затварајући правце од пута Лебане — Приштина; и лева колона — 3. српска бригада — да крене 20. августа из рејона Сагоњева правцем Барбатовац — с. Плочник — с. Бресник, у току ноћи уочи 21. августа пређе комуникације Куршумлија — Блаце и Куршумлија — Прокупље, а затим размести у селима Житном Потоку, Ргајама и Арбанашкој, затварајући правце од комуникације Куршумлија — Прокупље.

— 5. дивизија 19. августа до 24 часа да преда тешке рањенике 4. пролетерској бригади, једну бригаду да постави у рејон Неваде — Вишесело, са задатком да затвара правце који на исти изводе од пута Куршумлија — Блаце, а остале две бригаде да задржи на ранијим просторијама; и

— 17. дивизија да тешке рањенике преда 2. пролетерској бригади, а она да остане у Жупи и Расини на затварању праваца од Блаца, Крушевца, Трстеника и Јошаничке Бање.[93]

У току овог дана није било значајнијих борби, сем што је нешто после 19 часова бугарски окупатор тукао јаком артиљеријском ватром положаје 4. српске бригаде 21. дивизије код Марине Куле и изнад Самокова југоисточно и јужно од Куршумлије. Око 20 часова из Блаца, преко Барбатовца, пристигла су бугарским фашистичким снагама у Куршумлији ојачања од око 10 камиона пешадије са шест топова.[94]

Деветнаестог августа у Штаб Оперативне групе дошао је генерал Коча По-

---

[90] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11584/1.
[91] Архив ВИИ, кут. 735. бр. док. 2/2.
[92] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 159.
[93] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 160.
[94] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 162; 183.

повић, командант Главног штаба за Србију. На састанку одржаном у Игришту стављено је на расположење Главном штабу за Србију 250 виших и нижих војно-политичких руководилаца из Оперативне групе и донета одлука о заједничком раду Оперативне групе и дивизија Главног штаба Србије. О овоме је командант Оперативне групе истога дана обавестио Врховни штаб. Уједно је тражио обавештење о даљим намерама и задацима, како би могао подесити свој рад.[95]

И у току овог дана није било значајнијих борби и измена у распореду јединица. Једино је непријатељ из Куршумлије артиљеријом тукао положаје јединица 5. дивизије. Око 14 часова 4. пролетерска бригада 2. дивизије је почела марш из Вишесела и увече заноћила на просторији заселак Праворађа — Жегрова.[96]

Код јединица 21. дивизије, а нарочито на одсеку Барлово — Плочник, непријатељ је испољио извесну активност. Једна колона јачине око 200 бугарских војника у пратњи оклопних кола кренула је из Белољина за Плочник, одакле је пешадијском и минобацачком ватром тукла положаје 6. српске бригаде, а затим се повукла у Белољин. Исто тако, једна мања непријатељева колона с правца с. Бело Поље — Ново Село покушала је да сиђе у Доње Крчмаре и Барлово. Међутим, ватром делова 4. и 6. бригаде враћена је натраг према Вршевачкој глави (к. 491). Како је непријатељ пред мрак тукао положаје 6. бригаде јаком артиљеријском ватром, она се повукла из Крчмара, али се у току ноћи поново повратила на своје старе положаје.

За то време 5. српска бригада 21. дивизије вршила је притисак на Блаце, са североистока. Делом снага је на друму Белољин — Блаце дочекала једну непријатељеву колону и оштетила један камион а у борби убила и ранила око 20 непријатељевих војника.[97]

Због одласка 2. пролетерске дивизије у Јабланицу Штаб Оперативне групе је, овога дана, наредио Штабу 5. дивизије да 1. и 10. кријишку бригаду оријентише на просторију Неваде — Вишесело са задатком затварања праваца од Куршумлије, Блаца и Разбојне,[98] а Штабу 21. дивизије да одмах, по избијању јединица 2. дивизје на просторију Арбанашка — Рграје, упути једну бригаду у рејон Игриште — Сагоњево — Манастирци, а једну бригаду на просторију Бранкова Кула — Куршумлијска Бања — Жегрова, са задатком да затворе правац од Куршумлије и нападају непријатеља на комуникацијама Куршумлија — Блаце и Куршумлија — Прокупље. Истовремено је предвиђено да једна бригада 21. дивизије и 1. крајишка бригада 5. дивизије из рејона Јастрепца дејствују према другу Прокупље — Блаце — Разбојна.[99]

Двадесетог августа у 5 часова 2. пролетерска бригада 2. дивизије кренула је из рејона Манастирци — Вишесело и око 14 часова разместила се на просторији Жегрово — Велика Шатра, осигуравајући се са правца Куршумлије. Други и 4. батаљон су остали у Сагоњеву да прихвате 24 тешка рањеника 17. дивизије.[100] Четврта пролетерска бригада, која је носила рањенике 2. и 5. дивизије, кренула је у 4 часа из Жегрова, до Раче, где се разместила с тим што су два батаљона са рањеницима продужила за Горњи Гајтан. За време марша код Жегрова непријатељева артиљерија из Куршумлије гађала је колону бригаде и том приликом су погинула два, а рањена два борца. Трећа српска бригада пребацила се из Сагоњева до Вишесела приближивши се путу Куршумлија — Блаце, који је имала прећи у току наредне ноћи.[101]

Код 17. дивизије није било промена. Она је остала на својим старим положајима према Блацу, Крушевцу, Трстенику и Јошаничкој Бањи. Ту се одмарала, сређивала и прикупљала податке о непријатељу у поменутим гарнизонима. Њена 6. источнобосанска бригада прослављала је двогодишњицу свога постојања, на којој је грађанство узело великог учешћа.[102]

Истог дана у 21.45 час Врховни штаб је наредио радиограмом Штабу Оперативне групе да 2. пролетерску дивизију задржи у простору Јабланица, а да у састав Групе уђе 21. ударна дивизија, да се Група не уплеће у јаче

---

[95] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 179.

[96] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2; кут. 739. бр. док. 4/3 и 5/3.

[97] Зобрник, том I, књига 9, бр. док. 183.

[98] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 164 и 165.

[100] Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.

[101] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 3/2.

[102] Архив ВИИ,, кут. 982, бр. док. 13/3.

борбе, да је њен следећи циљ планински венац Рудник — Сувобор — Маљен, и да се сви њени рањеници предају Главном штабу Србије.[103]

У вези с овом директивом, Штаб Оперативне групе намеравао је да даљи боравак 5, 17. и 21. дивизије на простору Јастрепца и Копаоника искористи за попуну и реорганизацију, прикупљање података о стању код непријатеља на правцима предстојећих дејстава и за одмор, како би успешније извршиле постављене им задатке. Ишло се за тим да се повећа ударна и ватрена моћ јединица, те је тешко наоружање — минобацачи и топови — повучено из нижих јединица и формиране су пратеће чете по батаљонима, бригадне и дивизијске артиљерије.

У току ноћи између 20. и 21. августа 3. српска бригада 2. пролетерске дивизије наставила је марш из Коњуше. Код Барбатовца је наишла на непријатељеву заседу и после краће борбе, уз губитке од два мртва и три рањена, одбацила је према Куршумлији, а затим прешла друм између Куршумлије и Блаца. Настављајући марш код Барлова је прешла комуникацију Куршумлија — Прокупље и у току 21. августа избила у село Трнов Лаз, Пестиш и Бресник, где је ухватила везу са 6. српском бригадом 21. дивизије. За то време 4. пролетерска бригада се померала из Раче на просторију Кутлово — Саставци — Баке — Иван Куле, где је разбила мању групу четника, док се 2. пролетерска бригада задржала код Жегрова и Велике Шатре, ишчекујући њена два батаљона која су остала да прихвате рањенике 17. дивизије. Око 12 часова у Жегрову су стигли и ови батаљони па су размештени 2. батаљон у Жегрову, а 4. батаљон у Рашевицу.[104]

Прва крајишка бригада 5. дивизије кренула је 21. августа у 5 часова с просторије Сагоњево — Вишесело у Манастирци, Лепе горе у Разбојну, у коју је стигла око 10 часова, а затим продужила покрет ка Златарима и око 13 часова посела линију Равни — Богише — Златари, на западним падинама Великог Јастрепца. Око 10 часова 10. крајишка бригада је посела Неваде и Вишесело, а један батаљон је остао у Горњој Мирници док га не смене јединице 21. дивизије. Друга крајишка бригада и даље је задржана на Копаонику, осигуравајући правце од Ибра према Брусу.[105]

Јединице 17. дивизије су се налазиле на старим положајима према Крушевцу, Трстенику и Јошаничкој Бањи, без додира с непријатељем.[106]

Пошто је Штаб 21. дивизије добио наређење од Штаба Оперативне групе да две бригаде постави на просторију Бранкова Кула — Куршумлијска Бања — Велика Шатра — Сагоњево — Манастирци, а једну бригаду да оријентише на Јастребац, он је, да би се ово извршило, наредио: 4. српској бригади да се пребаци на просторију Бранкова Кула — Мирница са задатком да одавде омете непријатељев саобраћај на комуникацији Куршумлија — Подујево и спречава евентуални напад непријатеља из Куршумлије према Копаонику, а 5. српској бригади да се помери на просторију Влајња — Вишесело ради дејства по непријатељу на путу Куршумлија — Блаце и затварања праваца који изводе на њену размештајну просторију. Шестој српској бригади, ојачаној једним противтенковским топом, наређено је да крене на јужне падине Јастрепца, поседне просторију с. Међухана — с. Драгуша, и пошто ухвати везу с 1. крајишком бригадом 5. дивизије, да се стави под њену команду, ради вршења притиска на Блаце и друм Блаце — Белољин. Наређењем је предвиђено да 5. и 6. бригада изврше померање 21. августа, а 4. бригада 22. августа.[107]

Двадесет првог августа увече 5 српска бригада маршовала је из рејона с. Придворице, правцем Пребреза — Неваде и сутрадан посела просторију Влајња — Вишесело — Манастирци, затварајући правац Куршумлија—Мерћез. Истовремено је 6. српска бригада у маршу из рејона с. Плочника ка Јастрепцу, прешла Топлицу и друм Блаце — Белољин и наставила марш за Међухану, где је стигла сутрадан.[108]

Ноћу уочи 22. августа 1. и 3. батаљон 4. крајишке бригаде 5. дивизије кренули су са Сувог рудишта да нападну рудник бакра код с. Кремића, 8 км североисточно од Рашке. Недићеви жандарми, њих неколицина, који су чували рудник, одмах су се разбежали, а двојица су заробљена, тако да

---

[103] Књига депеша Врховног штаба, бр. 197, Архив ВИИ, бр. 85, листа 3.

[104] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2; кут. 736, бр. док. 12/4.

[105] Архив ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/6; кут. 783А, бр. док. 1/1; кут. 787 А, бр. док. 1/7.

[106] Архив ВИИ, кут. 982, бр. док. 13/3.

[107] Зборник, том I, књига 9, бр. док. 174.

[108] Зборник, том I, књига 11, док бр. 179.

до праве борбе у ствари није ни дошло. У овој акцији демонтиране су машине и рудник онеспособљен за производњу, а заплењене су две пушке и мања количина муниције и експлозива.[109]

Двадесет другог августа није било значајних догађаја код јединица Оперативне групе. Неке од њих вршиле су само мање померање у свом распореду. Тако је 1. крајишка бригада 5. дивизије с просторије Равни — Златари у 4 часа извршила око 15 км марша десном обалом Расине до Витановца и Наупара, где је стигла истог дана увече припремајући се да нападне немачки аеродром код Крушевца и четничке снаге у с. Паруновцу, југоисточно од Крушевца.[110] Друга пролетерска бригада 2. дивизије померила се с просторије Жегрова — Велика Шатра на просторију Рача — Саставци, а 3. српска бригада у селу Арбанашку, Ргаје и Њиве.[111] Четврта српска бригада и Штаб 21. дивизије кренули су са просторије Товрљане — Марина Кула — Мала Пупавица, прешли Косаницу и преко с. Љуше и Куршумлијске Бање, стигли на просторију Бранкова Кула — Велика Шатра — Селиште.[112] Остале јединице Оперативне групе остале су на својим старим положајима. Према њима непријатељ није испољавао скоро никакву активност.

Истога дана по паду мрака 1. крајишка бригада 5. дивизије наставила је покрет према Крушевцу с циљем да нападне аеродром јужно од града, на коме је било око 20 авиона и једрилица, као и снаге четничке Расинско-топличке групе корпуса које су се налазиле у селима Паруновцу и Головодама, у рејону Ломнице и Буци задржан је 2. батаљон и позадински делови бригаде, а 1, 3. и 4. батаљон су продужили преко села Трмчара, Модрица и Кобиља ка Паруновцу. Трећи батаљон је имао задатак да се пробије између Паруновца и Головода и да нападне аеродром и уништи авионе и једрилице које су се налазиле на њему. Први батаљон је добио задатак да напада четничке снаге у Головодама и штити леви бок 3. батаљона од евентуалног напада непријатеља с правца Головода и Мудраковца. Четврти батаљон је примио задатак да напада четнике у Паруновцу и штити десни бок 3. батаљона. Око 24 часа пробивши се неопажено од стране непријатеља између Паруновца и Головода 3. батаљон је избио на Радину, коју је прегазио, а одмах затим преко засеока Прњавора упао на аеродром. На самом аеродрому није било авиона и једрилица јер их је непријатељ склонио на западну ивицу Мудраковца у шљивацима око којих су били ископани ровови, изграђени армирано-бетонски бункери и постављена жичана ограда. Батаљон је извршио напад у том правцу, али су немачки војници који су бранили авионе и једрилице, успели да одбију напад. Том приликом ватром митраљеза спаљена су три авиона. После тога батаљон се повукао на десну обалу Расине. У исто време једна чета 1. батаљона напала је у Великим Головодама четнички батаљон који се ту налазио. Како је непријатељ раније осетио покрет јединица 1. бригаде и очекивао напад то је организовано пружио отпор и у краткој борби с четом 1. батаљона, успео да одржи своје положаје и одбије напад. Друге две чете овог батаљона продрле су преко Расине у Мудраковац одакле су осигурале леви бок 3. батаљона за време напада на аеродром. Истовремено је 4. батаљон са две чете с југа и једном четом са истока напао четничку 2. расинску бригаду у Паруновцу. У краткој борби, у којој је непријатељ био потпуно изненађен, погинуло је 25, рањено шест а заробљено 43 четника. Заплењен је један митраљез, 15 ручних бомби, 500 метака и други материјал, а уништене 32 пушке, један минобацач, двоја кола минобацачке муниције и друго. У целој акцији 1. бригада је имала три погинула и три рањена. После акције, 23. августа, око 3 часа батаљони 1. бригаде су се повукли на просторију Ломница — Петина — Наупара.

Карактеристично је да приликом напада на аеродром и на четничку 2. расинску бригаду у Великим Головодама и Паруновцу, непријатељ из Крушевца уопште није реаговао. Исто тако противдејства према снагама 1. бригаде није предузимала ни главнина Расинско-топличке групе корпуса која се у то време налазила у селима Гаглову, Текији, Макршану и Дедини, источно од Крушевца. Вероватно да је оваква пасивност непријатеља била по-

---

[109] Архив ВИИ, кут. 788, бр. док. 1/6; кут. 782/А, бр. док. 13/2.

[110] Архив ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/61; 1/7.

[111] Архив ВИИ, кут. 735, бр. док. 2/2.

[112] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 179.

следица страха да у међувремену не буду нападнуте и ове његове снаге.[113]

Двадесет трећег августа све јединице Оперативне групе су остале на својим положајима. У њиховом распореду није било битнијих промена. Једино се 10. крајишка бригада 5. дивизије померила с просторије Неваде — Вишесело у рејон Разбојне да би затворила правац од Блаца и Крушевца према долини Расине. И 2. пролетерска бригада 2. дивизије извршила је краћи марш из рејона Раче и око 17 часова разместила се на просторији Бучумет — Гајтан, док је 2. батаљон продужио за Бојник ради транспорта рањеника 17. дивизије.[114] Ноћу између 23. и 24. августа један батаљон 15. мајевичке бригаде 17. дивизије померио се у Брус, где је сменио батаљон 2. крајишке бригаде који је упућен у Александровац у састав своје бригаде.[115]

И 24. августа није било значајнијих промена у распореду јединица Оперативне групе, сем што се цела 15. мајевичка бригада прикупила на просторији Шљивово — Ботуња, а 1. крајишка бригада 5. дивизије на просторији Здравиње — Пољаци — Петина — Буци.[116] Око 21 час три батаљона 1. крајишке бригаде кренула су из с. Малог Шиљеговца да нападну снаге четничке Расинско-топличке групе корпуса које су се налазиле у селима Гаглову, Текији, Макршану и Дедини. Покрет је извршен правцем к. 312 — Чука (триг. 271) — Равни, одакле је један батаљон упућен да напада Штаб групе корпуса код школе и цркве у Макршанима, један батаљон са две чете да напада четнички логор у рејону к. 185, северно од Дедине, и с једном четом преко к. 270 на четничке снаге у Текији, а један батаљон с једном четом да поруши мостове на потоку Велики Биљевац и код Равња, западно од Макршана, с једном четом да осигурава напад од правца Крушевца с положаја западно од с. Капаџије и с једном четом да врши напад на четнике у Гаглову. Двадесет петог августа око 1 час јединице 1. бригаде су избиле у одређене рејоне не наилазећи на отпор непријатеља јер се Расинско-топличка група корпуса раније повукла делом у Крушевац, а делом на леву обалу Западне Мораве. У овој акцији батаљони 1. крајишке бригаде спалили су општинску архиву у Дедини, порушили железничку пругу и друм Крушевац — Сталаћ у рејону Макршана, а делом снага продрли чак до Бивоља у источно предграђе Крушевца. По извршеној акцији бригада се повукла на просторију Велики Шиљеговац — Каоник.[117]

Исте ноћи око 23 часа четири чете 2. и 4. батаљона 4. крајишке бригаде код с. Кајкова, на комуникацији Рашка — Косовска Митровица, из заседе су сачекале једну немачку аутоколону од 16 тешких камиона и једног путничког аутомобила. Том приликом уништени су сви камиони и путнички аутомобил, убијено је 13 непријатељевих војника, заплењено 10 пушака, два пиштоља и један радио апарат и порушено око 500 метара железничке пруге. Јединице 4. крајишке бригаде нису имале губитака.[118]

Следеће ноћи 3. батаљон 1. крајишке бригаде извршио је покрет преко Буниског виса (триг. 415) и у близини Манастира Свети Нестор, на железничкој прузи Ниш — Сталаћ, из заседе сачекао немачки транспортни воз. У тој акцији уништена је локомотива и већи део вагона, а убијено је 10 немачких војника и четири су заробљена, док је заплењено шест пиштоља, 10 ранаца, 20 војничких торбица, 20 шаторских крила, 10 ћебади и пет шињела. Батаљон 1. бригаде није имао губитака.[119]

Исте ноћи 5. српска бригада 21. дивизије напала је немачко-бугарске положаје на Барбатовачком брду код Барбатовца, а 4. српска бригада ове дивизије извела је демонстративни напад на Куршумлију, али ни једна ни друга нису постигле значајније резултате, после чега су се повукле на своје полазне положаје.[120]

Напад четничких снага из долине Западне Мораве

У међувремену Штаб четничке Врховне команде добро је уочио да ускоро предстоји наступање Оперативне групе у долину Западне Мораве и даље према Шумадији. Претпостављао је да

---

[113] Зборник, том I, књига II, бр. док. 32; Архив ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/6; кут. 782 А, бр. док. 17/2; кут. 787 А, бр. док. 1/7.

[114] Архив ВИИ, кут. 782 А, бр. док. 14/2; кут. 736, бр. док. 12/4.

[115] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 178.

[116] Архив ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/6.

[117] Архив ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/6; Зборник, том I, књига 11, бр. док. 32.

[118] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 56; Архив ВИИ, кут. 782 А, бр. док. 18/2.

[119] Архив ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/6.

[120] Зборник, том I, књига 11, док. бр. 179.

може доћи и до општег напада на сам Крушевац. Како су се јединице четничке групе корпуса, после повлачења са Копаоника на леву обалу Западне Мораве,. прегруписале, попуниле новим људством из западне Србије и одмориле, то је Врховна команда сматрала да ће крајем августа оне бити у стању да, заједно са Расинско-топличком групом корпуса и уз садејство немачко-недићевских снага из Крушевца и Трстеника, поврате Жупу са Александровцем и Брусом и да ће моћи задржати даље продирање Оперативне групе у унутрашњост Србије.[121] Такав задатак примили су лично у Врховној команди од Драже Михаиловића командант 4. групе корпуса и командант 1. јуришног корпуса. На темељу тога је 20. августа, командант 4. групе корпуса донео одлуку да све његове снаге и Расинско-топличка група корпуса, која му је била потчињена, групише у долини Западне Мораве. Трећи јуришни корпус оријентисан је на простор села Велике Дренове, Селишта и Беле Воде, а 5. јуришни корпус у рејон Стопања, са задатком да у одређено време избије на линији Виљац (к. 1041) — Поглед (к. 736), одакле би предузели напад у правцу југозапада. Први јуришни корпус из рејона Чукујевца упућен је на Жељин, ради обезбеђења десног бока 4. групе корпуса и ради бочног напада према Плешу и Нерађи (триг. 1350). Расинско-топличку групу корпуса и 2. косовски корпус командант 4. групе корпуса предвидео је за дејство из простора Крушевца, левом обалом Расине, основним правцем Горњи Ступањ — Злегиња — Јанковица — Микуљанска чука југоисточно од Бруса. На тај начин он је желео да раздвоји јединице Оперативне групе, а нарочито 17. дивизије, и појединачно их туче. У том циљу он је, истога дана, наредио Расинско-топличкој групи да најкасније до пада мрака 22. августа са својим јединицама, које су се налазе на Малом Јастрепцу, избије на линију Парлог (триг. 401) — Видица — Доњи Ступањ (источни део села), с. Себечевац.[122] Други јуришни корпус 4. групе није био предвиђен за учешће у нападу, јер је 17. августа пребачен из Трстеника, преко Краљева и Крагујевца, у Шумадију да узме учешће у нападу на 2. шумадијску бригаду и 1. шумадијски партизански одред који су дејствовали у рејону пл. Рудника.

На састанку начелника Штаба 4. групе корпуса, Нешка Недића, са командантом Расинско-топличке групе корпуса Драгутином Кесеровићем, 24. августа, донета је начелна одлука о нападу на делове Оперативне групе у Жупи и Ресави и груписању снага. Истога дана 3. и 5. јуришни корпус и Шумадијска бригада су прешли из с. Дренове на десну обалу Западне Мораве да би 25. августа до 18 часова код Стопање, дуж железничке пруге, посели положај, док је Расинско-топличка група концентрисана на линији Читлук — Крушевац — Макршане, такође на јужној обали Западне Мораве. У току 25. августа извиђачки батаљон 5. и 3. јуришног корпуса, који су извиђали правце Стари Трстеник — Голубовац — Ротаје и Стопања — Глободер — Доњи Ступањ, у зони извиђања прикупили су податке о јединицама Оперативне групе,[123] на основу којих је командант 4. групе корпуса донео одлуку да у току ноћи уочи 26. августа 4. група корпуса поседне полазни положај на линији Виљац (к. 1041) — Мали врх (к. 902) — Папратна (триг. 901) — Поглед (к. 736) — Илијина глава (триг. 503) а Расинско-топличка група корпуса на линији Парлог (триг. 401) — Доњи Ступањ — Себечевац — Шоголье, а затим, према ситуацији, 26. августа у зору предузму напад у правцу Александровца, Бруса и Разбојне.[124] У поподневним часовима 25. августа командант 4. групе издао је наређење за поседање полазних положаја и извршење напада.[125] Трећи јуришни корпус је добио задатак да у 0 часова 26. августа крене у наступање из Стопање, правцем Стари Трстеник — с. Тоболац — Штитар (к. 325) — Поглед — Папратна — Мали врх — Виљац, ради поседања за одбрану Виљца и извиђања у правцу Лисца (триг. 1065) и села Плеше и Велике Врбнице. Задатак 5. јуришног корпуса био је да наступа из Стопање 26. августа у 2 часа иза колоне 3. корпуса и избије на Папратну, ту организује за одбрану и упути извиђачке патроле ка Великој Врбници, с. Латковцу и с. Петковићима. Шумадијској бригади је наређено да крене из Стопања 26. августа у 3.30 часа за колоном 5. корпуса и по избијању на Мали врх да се задржи у

---

[121] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11, 587; С-В-11, 299/1.

[122] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11295/3.

[123] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11297.

[124] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11299/1.

[125] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11299.

резерви 4. групе корпус. На Малом врху предвиђено је и организовање командног места команданта 4. групе корпуса. Пре почетка наступног марша, тј. 25. августа у 19 часова, 5.корпус је треба ло да упути један батаљон на Поглед, а 3. јуришни корпус на Папратну ради обезбеђења марша главнине ових корпуса. Према овој заповести 3. и 5. корпус требало је да буду спремни за напад 26. августа до 10 часова.[126] Првом јуришном корпусу је упућено наређење да 25. августа, у 13 часова, крене из рејона с. Врбе, преко Степандела са с. Остроци, где је имао да прими задатак за даљи рад. Накнадно је 25. августа командант 4. групе корпуса наредио 1. јуришном корпусу да што пре избије на Жељин, а најкасније 26. августа до 4 часа, с циљем да отуда надире ка Брусу и осигурава десни бок 4. групе корпуса.[127] Поступак 1. јуришног корпуса требало је да буде следећи: ако јединице Оперативне групе пруже јачи отпор у Жупи и задрже 3. и 5. јуришни корпус он је требало да врши напад у леви бок и позадину снага Оперативне групе, од Жељина, према Плешу и даље ка Александровцу: ако снаге Оперативне групе буду принуђене или се саме одлуче на повлачење из Жупе у том случају је имао задатак да што пре овлада Нерађом (триг. 1350), а затим, дејствујући према Обрадовој чуки и Палежу, да онемогући њихово повлачење на гребен Копаоника; и у случају да јединице Оперативне групе пређу у противнапад и почну продирати у правцу Трстеника, задатак 1. корпуса је био да предузме напад у правцу Лисца (триг. 1065), дејствујући у леви бок Оперативне групе.

И Штаб четничке Расинско-топличке групе корпуса издао је 25. августа у 16 часова заповест за припрему напада и поседање полазних положаја. Према тој заповести покрети потчињених корпуса требало је да почну 26. августа у 6 часова. Топлички корпус је имао да наступа правцем Обреж (триг. 209) — Пепељевац — Церова — Жабаре — Парлог, где да организује полазни положај и припреми се за напад; Јастребачки и 2. косовски корпус, по извршеном маршу правцем с. Читлук — к. 207 — к. 284, требало је у рејону Церове да организују одбрану и припреме за напад; Расински корпус маршујући правцем Читлук — Бегово брдо — Луковачко брдо, имао је задатак да избије у рејон с. Гари и ту организује полазни положај за напад а Жупска бригада по тројкама да дејствује у Жупи, у позадини снага 17. дивизије, а затим да уђе у састав свога корпуса. Друга крушевачка бригада задржана је у простору Пепељевца са задатком да контролише простор према селима Мачковцу и Глободеру и штити позадинске делове Расинско-топличке групе, смештене у Пепељевцу.

У нападу на јединице Оперативне групе у Жупи и Расини предвиђено је и учешће једног батаљона немачког 5. СС моторизованог полицијског пука, једног батаљона 5. Српског добровољачког пука. Они су требали да наступају са полазног положаја Вучак — Пакашница, левом обалом Расине ка Разбојни.[128]

Дража Михаиловић, који је, преко команданта 4. групе јуришних корпуса, био детаљно упознат са развојем војних догађаја у овом делу Србије, као и о припремама за напад окупаторско-квислиншких снага на Оперативну групу, нашао је за потребно да о свему овоме обавести и избегличку владу у Лондону. Он је, у завршном периоду припрема напада, 24. августа, упутио радиограм у Лондон у коме је стајало:

„Почетком овога месеца једна јача група комуниста пребацила се из области Берана преко Рожаја и Тутина у правцу Копаоника. Шестог овог месеца ова комунистичка група успела је да потисне наше делове са Копаоника и да овлада Брусом и Александровцем, а потом се јачи део ове групе упутио у правцу Косаонице. У области Куршумлије воде се борбе са овом групом. У Топлици и Јабланици почели су да се прикупљају делови комунистичких јединица који су тамо разбијени у току прошлог месеца. Наше јединице врше припрему за поновну офанзивну акцију у правцу Копаоника, Топлице и Јабланице, где се налазе главне комунистичке снаге у Србији".[129]

Пред почетак непријатељевог напада у ноћи између 25. и 26. августа Оперативна група је била овако распоређена:

— на десном крилу 21. дивизија: са 6. српском бригадом у рејону Међухана — Алабанс — Драгуша, североисточно од Блаца, а са 4. и 5. српском

---

[126] Архив ВИИ, бр. док. С-В-524; С-В-11299/1.
[127] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11300.
[128] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11587.
[129] Архив ВИИ, Микрофилм, Билећа бр. 17/А/290—291.

бригадом на положајима према Куршумлији (4. бригада на линији Бранкова Кула — Куршумлијска Бања — Мирница а 5. бригада на линији Неводе — Кутловац);[130]

— на центру 5. дивизија: са 10. крајишком бригадом на положају Лепенац — Јанкова клисура — Грмељ, затварајући правац Блаце — Разбојна; са 1. крајишком бригадом у рејону Каоник — Велики Шиљеговац — Здравиње, одакле је вршила притисак на Крушевац и железничку пругу Ниш — Сталаћ и са 4. крајишком бригадом на Копаонику (у селима Блажеву, Берекарима, Кнежеву и Брзећу и на Сувом рудишту), ради затварања праваца који изводе из долине Ибра према Брусу; и

— на левом крилу 17. дивизија: са 6. источнобосанском бригадом на просторији Злегиња — Новаци — Трнавци; са 2. крајишком бригадом у рејону Павлово брдо — Рженица — Лупоглава (к. 667) — Плеш — Козник — Ракља; и са 15. мајевичком бригадом на просторији Брус — Шљивово — Ботуње.[132]

Исте ноћи јединице 2. пролетерске дивизије су се налазиле: 2. пролетерска бригада у селима Горњем Гајтану, Бучумету и Слишанима; 3. српска бригада у Пустој Реци а 4. пролетерска бригада оријентисана према Подујеву и селима Секирачи, Добром Долу, Трпези и Трну.[133]

Ноћу уочи 26. августа почели су покрети четничких снага који су и имали за циљ поседање полазних положаја за напад на Оперативну групу у Жупи и долини Расине. Трећи јуришни корпус, без једног батаљона који је 25. августа око 19 часова упућен ка Погледу да бочно осигурава колону корпуса, кренуо је из Стопање у 2 часа правцем Тополац — с. Лесковица — Виљац. Његов је задатак био да поседне полазни положај у рејону Виљца. За њим је у исто време кренуо и 5. јуришни корпус, с тим да заузме полазни положај на линији Папратна — Поглед.[134] У зору 26. августа и снаге 1. јуришног корпуса су стигле на врх Жељина.

Кад су предњи делови 5. јуришног корпуса 26. августа око 5 часова избили на Поглед и део снага (један батаљон) упутили на Чикер (триг. 759), и док је 3. јуришни корпус наступао преко Лесковице ка Малом врху, са Лупоглава (к. 667) су их открили делови једног батаљона 2. крајишке бригаде 17. дивизије и на њих, док су још били у маршевском поретку, извршили напад правцем Лупоглава — Чикер — Поглед. Том приликом до Чикера су одбацили батаљон четничког 5. јуришног корпуса. Око 10 часова ове снаге 2. крајишке бригаде су допуњене с једном четом. Тако ојачане оне су извршиле силовит напад од Петковића и одбациле четничку Шумадијску јуришну бригаду према Папратни. Ангажујући у борби још један батаљон 5. корпуса, непријатељ је ојачао положај Чикер — Папратна и пред овом линијом око 11 часова, зауставио снаге 2. крајишке бригаде. Око 12 часова Штаб 2. крајишке бригаде убацио је у борбу према Чикеру и свој батаљон из рејона Рженице. Међутим, непријатељ је успео да одбије нападе ова два батаљона 2. крајишке бригаде. Због развучености јединица бригаде и како није могла да ангажује све батаљоне у нападу на Поглед и Папратну, а два њена батаљона нису била у стању да одбаце даље на север далеко надмоћније четничке снаге, Штаб бригаде је обуставио даљи напад и наредио да се јединице повуку на положај Павлово брдо — с. Већа Глава — Лупоглава. Истовремено је Штаб 17. дивизије упутио један батаљон 6. источнобосанске бригаде да поседне Илијину главу (триг. 503) у циљу обезбеђења десног бока 2. крајишке бригаде. Користећи такву ситуацију 3. и 5. јуришни корпус су успели да, после јачих борби, око 14 часова, избију на Папратну и поседну полазни положај Виљац—Лесковица—Чикер. Мање борбе вођене су све до 21 час, али без значајнијих резултата.[135]

Истога дана, 26. августа око 11 часова, четничка Расинско-топличка група корпуса избила је на линију Парлог — Дубрава (к. 273) — Церовац — Гари, а немачко-недићевске снаге из Крушевца на линију Вучак — Пакошница, не долазећи у додир са деловима 17. дивизије. Већ око 16 часова, подилазећи полазном положају, Расинско-топличка група је избила на линију Парлог — Доњи Ступањ — Себече-

---

[130] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 179.

[132] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 178.

[133] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 177.

[134] Архив ВИИ, бр. док. С-В-6352.

[135] Архив ВИИ, бр. док. С-В-6331/1; С-В-6352; С-В-4460/2; Зборник, том I, књига 11, бр. док. 178.

вац — Шоголье, а предњим деловима, око 400 људи, на Павлово брдо.[136]

Избијањем четничке 4. групе корпуса на полазни положај Жељин — Папратна — Поглед и Расинско-топличке групе корпуса на линију Парлог — Шоголье, створени су повољни услови за концентричан напад на 17. дивизију у Жупи. У том циљу је, 26. августа, командант 4. групе корпуса издао заповест за напад који је требало да почне рано ујутру 27. августа.[137] Први јуришни корпус, који се налазио на Жељину, добио је задатак да почне напад 27. августа у 6 часова наносећи удар преко Смреке, Стражишта (к. 1273) и Карауле (к. 1113) на Нерађу и овом овлада, а затим једном колоном да продужи дејство преко Погледа на Козник, а главнином снага правцем Врљак — Сто (к. 1307) — Куманова чука — Обрадова чука — Палеж (к. 1474) и, пошто овлада овим висовима, да се припреми за одбрану, нарочито с правца Сувог рудишта и Огледно. Даље му је наређено да, по заузимању Обрадове чуке и Палежа, упути једну јачу колону преко Великог брда (к. 882) и Велике главице (к. 824) ка Брусу са задатком да дејством из позадине нападне снаге 17. дивизије које би покушале да пруже отпор 3. и 5. корпусу на левој обали Расине. Трећем јуришном корпусу, који је требало да дејствује на централном делу зоне напада, наређено је да почне напад 27. августа у 7 часова правцем Виљац — Пожари — Бановац — Блато — Гледилиште. Његов задатак је био да овлада Гледилиштем (к. 730), Кобиљачким брдом и Малом Врбницом и да преко с. Јабланице ка Кознику и даље десном обалом Расине упути јачу побочницу ради осигурања десног бока и одржавања везе с. 1. корпусом. Петом јуришном корпусу, чије је дејство предвиђено на левом крилу група корпуса, наређено је да једновремено са 3. корпусом крене у напад с полазне линије Поглед — Папратна у три колоне: десна, правцем Папратна — Латковац — Ракља — Шљивово; средња, правцем Лесковица — Лупоглава (к. 667) Александровац — Шљивово; и лева, правцем Поглед — с. Вељa Глава — Александровац — с. Перчин, с тим да задржи један батаљон на Чикеру у резерви. Тежиште дејства корпуса требало је да буде ка Александровцу. Шумадијска бригада задржана је у општој резерви 4. групе корпуса са задатком да се креће на правцу напада 3. корпуса.

У току ноћи између 26. и 27. августа делови 2. крајишке бригаде 17. дивизије, ојачани једним батаљоном 15. мајевичке бригаде, извршили су напад на полазне положаје 3. и 5. јуришног корпуса на линији Виљац — Поглед. У 2 часа је батаљон 2. бригаде од Лупоглава напао четнике на Малом врху (к. 992) и после краће борбе успео да га заузме. Четници су одступили под саму Папратну. Међутим, како се непријатељ одмах средио то је извршио противнапад и уз садејство Шумадијске бригаде са Папратне око 4,30 часа принудио батаљон 2. бригаде да се повуче на полазни положај. Око 7 часова Шумадијска бригада је предала положај јединицама 5. корпуса, а она се поново извукла на Папратну и ставила у општу резерву. Исте ноћи око 3 часа батаљон 2. бригаде из с. Грчка, уз садејство једног батаљона 15. мајевичке бригаде, напао је снаге 3. јуришног корпуса у рејону Виљаца. После двочасовне борбе знатно надмоћније непријатељске снаге су одбиле овај напад, а батаљоне 2. и 15. бригаде принудиле да се повуку на положај Пожари — Синдино брдо.[138]

За то време два батаљона 6. источнобосанске бригаде и један батаљон 15. мајевичке бригаде нападали су делове четничке Расинско-топличке групе корпуса на Павловом брду, јужно од Горњег Ступња. Том приликом је сломљен јак отпор непријатеља, а четници су одбачени према Себечевцу, чиме је овај вис био заузет.[139]

Двадесет седмог августа у 7 часова четнички 3. и 5. корпус предузели су планирано концентрично наступање према Александровцу и Брусу. Једновремено с њима напад је почео и 1. корпус са Жељина у леви бок и позадину јако развучена 17. дивизија. У току дана почео је напад и Расинско-топличке групе корпуса као и 2. косовског корпуса на правцу Крушевац — Брус. У том нападу непријатељ је ангажовао око 11.000 људи.

Трећи јуришни корпус нападао је Виљца (к. 1041) у правцу Оглавка на централни део распореда 2. крајишке

---

[136] Архив ВИИ, бр. док С-В-11587/2; Зборник, том I, књига 11, док. бр. 178.

[137] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11301.

[138] Зборник, том I, књига 11, бр. док 95; Архив ВИИ, бр. док. С-В-4431; С-В-4460/2.

[139] Зборник, том I, књига 11, бр. док 178.

бригаде. Наступајући источном обалом Расине, корпус је у рејону Јабланице напао батаљон 2. крајишке и батаљон 15. мајевичке бригаде који су затварали долину Расине. Пружајући организован и снажан отпор ови батаљони су успели да одрже своје положаје све до 11 часова, када су се, под притиском јачих непријатељских снага, а и због дејства четничког 1. корпуса са Жељина, према Нерађи, у леви бок и позадину ових батаљона, морали повући на линију Милентија — Нераће. Око 14 часова један батаљон четничког 3. корпуса избио је на Козник, а батаљони 2. крајишке и 15. мајевичке бригаде су се повукли у заселак Бозоље и на Каменитү главу и Прежевину где су образовали нови положај према четничком 3. и 1. корпусу.[140] Њима су предвече у помоћ упућена три батаљона 4. крајишке бригаде 5. дивизије, правцем Брзеће — с. Крива Река.

Пети јуришни корпус нападао је са линије Папратна — Поглед према Александровцу на десно крило борбеног поретка 2. крајишке бригаде и једног батаљона 15. мајевичке бригаде. Друга крајишка и батаљон 15. бригаде пружали су непријатељу отпор, прелазећи повремено и у противнападе. Нарочито јак отпор дале су ове јединице на линији с. Већа Глава — Лупоглава — к. 646 на којој је борба вођена пуна четири часа. Око 12 часова, у међупростор између четничког 3. и 5. корпуса, а у борбу за ове положаје, уведена је из опште резерве и Шумадијска јуришна бригада, која је добила задатак да, наступајући преко Ветрењака и Латковца, нападне леви бок снага 2. крајишке бригаде које су браниле к. 646 и Лупоглаву. Тек око 13 часова, када је 5. корпус употребио све расположиве снаге и резерву и пошто је Шумадијска бригада дубоко продрла до Старачког брда, непријатељ је, после оштре борбе, успео да заузме к. 646 и да овлада Лупоглавом. Пружајући и даље отпор на узастопним положајима делови 2. крајишке и батаљон 15. мајевичке бригаде постепено су се повлачили према Александровцу. Око 14 часова предњи делови четничког 5. корпуса су избили у висину александровачких винограда (северно од града), а око 15 часова ушли су и у северно предграђе насеља. У веома оштрој борби до 16 часова непријатељ је потпуно заузео Александровац, а затим, продужујући напад овладао положајем на линији к. 508 — заселак Доња Стањевачка Пивница. За то време Шумадијска јуришна бригада, избивши западно од града на Старачко брдо, предузела је напад са два батаљона ка Ракљи, а са два батаљона правцем Старци — Поповци. На коси Јасиковици (југозападно од града) сачекали су је заштитни делови једног батаљона 15. мајевичке бригаде, који су организовали отпор. После јаче борбе Шумадијској бригади је пошло са руком да заузме Јасиковицу, а потом и да пресече друм Александровац — Милентија и избије на Виљак који је посела са два батаљона, док су друга два батаљона оријентисана на друм између Доњих Вратара и Ракље. Око 17 часова делови 2. крајишке бригаде извршили су противнапад на снаге четничког 5. корпуса код Доње Стањевачке Пивнице. После жилавог отпора непријатеља они су успели да одбаце четнике преко друма Крушевац — Александровац и даље у правцу Стањева. Међутим, непријатељ се убрзо средио и предузео нови напад у коме је, око 20 часова, успео да избије на Новачку реку где је заноћио. Снаге 2. крајишке и батаљон 15. мајевичке бригаде повукле су се на линију Ботуња — Лесеновци — Блато.

Док су вођене ове борбе, делови 6. источнобосанске бригаде су извршили марш из Злегиње, преко Новске и Рataја. Из покрета они су напали четничке снаге које су се налазиле на Илијиној глави и у рејону Тулежа и после краће борбе одбацили четнике ка Стопањи. У таквој ситуацији, а да би обезбедио леви бок 5. корпуса, према коме су продирале снаге 6. источнобосанске бригаде, командант четничке 4. групе корпуса, хитно је упутио према Илијиној глави један батаљон 5. корпуса који се до тада налазио у резерви на Чикеру. Он је, међутим, после краће борбе потиснут на Чикер, а затим и са овог виса према Папратни. Око 18 часова делови 6. источнобосанске бригаде су продужили напад и успели да овладају положајима четника и на Погледу, одакле су извршили притисак на леви бок 5. јуришног корпуса. Међутим, пошто су снаге 5. корпуса, не обазирући се на избијање јединица 6. источнобосанске бригаде на Чикер и Поглед, продужиле са нападом преко Александровца у правцу Бруса, по наређењу Штаба 17. дивизи-

---

[140] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 95; С-В-11490; С-В-11492; С-V-1095/1.

је 6. источнобосанска бригада је напустила ове положаје и предвече почела извлачење према линији Љубинци — Ботуња, на коју је избила сутрадан ујутру.

На десно крило 17. дивизије који су бранили остали делови 6. источнобосанске бригаде, тек у првим поподневним часовима извршила је напад четничка Расинско-топличка група корпуса, уз садејство снага Српског добровољачког корпуса и немачких тенкова, испољавајући намеру да преко Горње Ступње продре ка Брусу. Тачно у 14 часова прешао је у напад на Ристино гувно 2. косовски корпус, али је задржан све до 16 часова. Тада је на овај правац уведен у борбу и Топлички корпус. Услед описаног ангажовања дела снага 6. источнобосанске бригаде према Погледу и Чикеру, правац напада ових четничких корпуса остао је скоро потпуно незаштићен и отворен, што је омогућило непријатељу да заузме Ристино гувно, где се задржао. У оваквој ситуацији повучена су два батаљона 10. крајишке бригаде 5. дивизије с положаја код Разбојне и упућени у рејон Ристиног гувна и засеока Набрђа. Ту су убачени у борбу против знатно надмоћнијег непријатеља. Поред тога, Штаб 5. дивизије је у 17,30 часова затражио од 5. српске бригаде 21. дивизије, а према наређењу Штаба Оперативне групе, да она одмах преузме положаје 10. крајишке бригаде између Блаца и Разбојне и да смени остале њене батаљоне, како би се цела 10. крајишка бригада ангажовала у борби.[141] Батаљони 10. крајишке бригаде, који су први уведени у борбу против четничког Топличког и 2. косовског корпуса и немачко-недићевских снага, пружили су, заједно с деловима 6. источнобосанске бригаде, на линији Мајдево — Набрђе — Злегиња — Новаци дужи отпор удруженим непријатељевим снагама које су, не обазирући се на губитке, вршиле жестоке нападе. Јединице 6. и 10. бригаде су извеле и неколико противнапада и тако успориле надирање непријатеља. Противнику су нанеле губитке од око 40 мртвих, док су батаљони 10. крајишке бригаде имали два погинула и четири рањена.[142]

Појавом четничког 1. корпуса у простору Плеша и његовим наступањем преко Вранштице према Нераћи био је угрожен леви бок и позадина Оперативне групе. Због тога је 10. крајишка бригада 5. дивизије (без два батаљона која су се налазила према Крушевцу), не чекајући смену од стране 5. српске бригаде 21. дивизије, предвече 27. августа повучена с положаја у Јанковој клисури и преко села Разбојне, Брђана, Дренове и Грашеваца упућена на Копаоник, у рејон Мачковца. Једновремено с овим, Штаб 5. дивизије послао је два батаљона 4. крајишке бригаде из рејона Берекара и Кнежева, преко Шиљаче и Мрамора у правцу Криве Реке с циљем да их ангажује у противнападу на 1. јуришни корпус.

У току овог дана код јединица 21. дивизије није било значајнијих промена. Штаб дивизије се у циљу приближавања 5. и 6. бригади и ради лакшег одржавања везе са Штабом Оперативне групе и Штабом 5. дивизије у 9 часова пребацио из Велике Шатре у Вишесело. За време покрета, око 12 часова, у Мирници је примио од Штаба Оперативне групе наређење које је Штабу 21. дивизије било упућено 26. августа:

„Одлуком Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Ваша дивизија улази у састав ове групе.

II пролетерска бригада, која је до сада била у саставу II пролетерске дивизије, ући ће у Ваш састав.

У циљу реорганизације Ваше дивизије и давања нових задатака, Ваша дивизија мора бити концентрисана 29. овог мјесеца до 12 часова на простору: Дубовци — Бугарци — Вукосављевићи — Тршановци — Дртевци, тј. дуж комуникације Лепенац — Брус.

Покрет са досадашње просторије извршите одмах и без обзира на долазак јединица П-1“ (односи се на 2. пролетерску дивизију — Прим. П. В.).[143]

Да би се ово остварило Штаб 21. дивизије је наредио 4. српској бригади да крене из Сагоњева и до 12 часова 29. августа размести у рејону заселака Савиће, Микуљанаца, Параћана и Лапчевића. Петој српској бригади је наредио да ујутру 28. августа изврши марш у Пожару преко Лепенца и поседне просторију Тршановци — Дртевци — Мала Грабовница, док је 6. српску бригаду упутио из рејона Блаца

---

[141] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 55.

[142] Зборник, том I, књига 11, бр. док 89 и 178; Архив ВИИ бр. док. С-В-6352; С-В-12524; С-В-1095/1 С-В-4431; С-В-4432; С-В-4460/2; С-В-17122; С-Х-300; С-В-11351/2; С-В-6352; С-В-6336/1; С-В-6336/2; С-В-6336/3.

[143] Архив ВИИ, кут. 1040, бр. док. 29/5.

на просторију Брђани — Лепенац — заселак Радовићи.[144]

У току ноћи уочи 28. августа делови 2. крајишке и 15. мајевичке бригаде 17. дивизије с линије Батуња — Лесеновци — Блато после оштре борбе, сломили су два узастопна напада снага четничког 3. корпуса и Шумадијске бригаде.[145] За то време су јединице 1. крајишке бригаде, које нису биле захваћене нападом четничке Расинско-топличке групе корпуса и немачко-недићевских снага из Крушевца, извршиле напад на један немачки железнички воз на прузи Ниш — Сталаћ, код с. Тешице, и уништиле локомотиву, 15 вагона са вуном, храном и санитетским материјалом, три авиона и три камиона, који су превожени овим возом, и др.

Како се, у међувремену, побољшала ситуација на правцу Крушевца, исте ноћи повучени су и остали батаљони 10. крајишке бригаде из рејона Злегиње и упућени на Копаоник, ка Мачковцу с циљем да нападну четнички 1. корпус код Нераће.[146]

У току ове ноћи, четири чете 4. крајишке бригаде дочекале су у заседи на железничкој прузи између Рашке и Косовске Митровице окупаторски војни воз у коме се налазило око 200 немачких војника и већи број рањеника из 1. брдске дивизије рањених у борбама с јединицама 2. корпуса у Црној Гори. Воз је бачен у ваздух а у борби је погинуло и рањено око 150 немачких војника. Вероватно би цела ова група немачких војника била уништена да није четама 4. бригаде нестало муниције па су се морале повући. Заробљен је један немачки војник, уништен топ, а заплењена два пушкомитраљеза, аутомат и пиштољ. Уништено је или оштећено тридесетак вагона. Истовремено је 6. српска бригада 21. дивизије нападала положаје бугарског 123. пешадијског пука код Блаца, али без неких већих резултата.[147]

Штаб Оперативне групе свакодневно је имао увид у ситуацију. Због тога није ни очекивао да ће напад четничко-немачко-недићевских снага из долине Западне Мораве зауставити или успорити продирање групе у унутрашњост Србије. Међутим, пошто је бугарска 27. пешадијска дивизија главнину снага била оријентисала према Куршумлији и Прокупљу, а пред фронтом 17. дивизије су се налазиле далеко бројније непријатељске снаге, Штаб Оперативне групе је дозволио 17. дивизији да се, задржавајући непријатељево надирање, постепено повлачи, уз пружање отпора на узастопним линијама, с тим да у току ноћи између 27. и 28. августа поседне положаје на десној обали Расине на линији Савичка чука — Мечкари — Бугарци — Дреновачка чука — Велика Главица — Каменита глава — Пржевина — Нераће више према нападном правцу четничке 4. групе корпуса, и да ове положаје, чија је ширина износила преко 20 км, одржи по сваку цену до увођења у борбу 21. ударне и 2. пролетерске дивизије на десном и 5. и делова 17. дивизије на левом крилу Оперативне групе. За разбијање непријатељског напада било је предвиђено да се две бригаде 5. дивизије (4. и 10. крајишка бригада) и 2. крајишка бригада 17. дивизије групишу на просторији Ливаће — Мрамор — Крива Река, ради обухватног напада на десно крило 4. групе корпуса; да се 6. источнобосанска и 15. мајевичка бригада 17. дивизије поставе на положај Мечкари — Дреновачка чука — Велика чука — Црни врх јужно од Бруса, и упорно држе ове положаје како би се онемогућило даље продирање непријатеља према главном гребену Копаоника; и да 1. крајишка бригада 5. дивизије и 6. српска бригада 21. дивизије из рејона Великог Јастрепца притискују леви бок Расинско-топличке групе корпуса у долини Расине на линији Штитари — Разбојна.[148]

Пошто је планирано да се 21. дивизија групише на просторији Лепенац — Брус пре него што су четничке снаге извршиле напад из долине Западне Мораве, то је Штаб Оперативне групе, 28. августа у 13 часова, упознао Штаб 21. дивизије са ситуацијом у Жупи и Расини и о својим даљим намерама. Истовремено је поставио задатак 21. дивизији:

„Ваш је задатак да са ваше двије бригаде посједнете положај источно од Стрмачке Реке, тј. Шанац — Микуљанска Чука — Радошевица — Вирије**вићи и да чврсто затворите правце** који изводе од комуникације Блаце — Брус. На лијевом крилу одржавати чврсту везу са јединицама Б-1 (17. ди-

---

144 Зборник, том I, књига 11, бр. док. 57.
145 Зборник, том I, књига 11, бр. док. 178.
146 Архив ВИИ, кут. 783/А, бр. док. 1/1.
147 Архив ВИИ, кут. 782А, бр. док. 21/2; Зборник, том I, књига 11, бр. док. 179.
148 Зборник, том I, књига 11, бр. док. 64.

визија — прим. П.В.), а на десном крилу повежите се са вашом VI и једном бригадом К-1 (мисли се на 1. крајишку бригаду 5. дивизије — прим. П.В.).

Уколико је II пролетерска бригада стигла у ваш састав, то ћете је ангажовати у извршењу датог задатка, држећи је као резерву, и за случај потребе употријебити је за затварање најосетљивијег правца.

Јединице П-1 (2. пролетерска дивизија — Прим. П. В.) имају задатак да што прије стигну на просторију Сагоњево — Разбојна — Брус. Уколико благовремено стигну на ову просторију употребићемо их у разбијању непријатељских снага на просторији Разбојна — Златари, а затим ће даље обухватно дејствовати у бок и леђа непријатеља правцем Новаци — Александровац. Уколико јединице П-1 не стигну благовремено, општи напад извршићемо без њих".[149]

У противнападу и разбијању непријатељевих снага у простору Жупе и долини Расине Штаб Оперативне групе предвидео је учешће и снага 2. пролетерске дивизије. С тим у вези упутио је 28. августа радиограм Штабу дивизије у коме га је упознао са ситуацијом код 17. дивизије и са прикупљањем „наших снага ка непријатељском десном крилу у циљу разбијања непријатеља".[150] Том приликом је Штабу 2. дивизије наредио да са свим снагама пође ка Разбојни и за време општег напада, заједно са Првом крајишком, обухвати непријатељево лево крило на правцу Александровац".[151]

Кроз предузете мере које смо изложили јасно се да уочити намера Штаба Оперативне групе да маневарском одбраном 17. дивизије увуче четничку 4. групу јуришних корпуса и Расинско-топличку групу корпуса у Жупу и Расину, а затим, кад заврши прегруписавање расположивих снага и њихово прикупљање према непријатељевим крилима, у рејону Разбојне и на гребену Копаоника, да обухватним дејством уз једновремен напад с фронта, приступи уништењу непријатељевих снага.

Одмах по пријему радиограма од Штаба групе, Штаб 2. пролетерске дивизије је проучио задатак. Анализирајући новонасталу ситуацију он је дошао до закључка да четници имају намеру „да овладају у првом реду Копаоником".[152] Да би померио јединице из простора Јабланице ка Разбојни, према левом крилу и боку четничких снага, он је у 18,45 часова наредио:

— 2. пролетерској бригади да се одмах пребаци на просторију Равни Шорт — превој, 26. августа да стигне у рејон Жегрове а 30. августа настави покрет до Сагоњева, са задатком да поседне гребен Кукулић — Пожар — Црна чука (триг. 1197) и, уколико не буде непријатеља на овим положајима, да настави марш и избије на просторију Жуње — Разбојна;

— 4. пролетерској бригади да у току 29. августа пређе на просторију Превој — Војниће — Куршумлијска Бања и да, уколико бугарске окупаторске снаге напусте Куршумлију, уђу у град. Даље јој је наређено да 30. августа избије у заселак Игриште и село Жуч и Неваде; и

— 3. српској бригади да се 29. августа концентрише на просторији Арбанашка — Товрљане, а затим да се 30. августа помери на просторију Жегрова — Горња Мирница, а 31. августа у рејон Сагоњева.[153]

У међувремену непријатељ је продужио са офанзивним дејством на целом фронту. Напад је настављен 28. августа у 4 часа. Четнички 1. јуришни корпус наступајући с линије Нераће — Козник, кренуо је са једном колоном у напад на 2. крајишку бригаду 17. дивизије која се налазила на линији Каменита глава — Пржевина — Угар — Гарушана, док је другом нападном колоном дејствовао на правцу Нераће — Врљак — Мачковац, ради обухвата левог бока 2. крајишке бригаде. Ујутру је непријатељ, после оштре борбе, успео да заузме Пржевину, а на правцу Нераће — Мачковац, овлада Обрадовом чуком и Палежом.[154] Међутим, непријатељ се није могао дуже одржати на заузетим положајима. Јединице 2. крајишке бригаде, заједно са три батаљона (без једне чете) 4. крајишке бригаде 5. дивизије, који су

---

[149] Исто.

[150] Књига депеша Штаба 1. корпуса, депеша бр. 172/53, од 28. VIII 1944. Архив ВИИ.

[151] Исто.

[152] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 67.

[153] Исто. С обзиром да су Немци били почели разоружавање бугарских војника у Лесковцу, то је Штаб 2. дивизије 29. VIII у 0,30 часова обуставио покрет 3. српске бригаде за Сагоњево и наредио јој да се најхитније пребаци на просторију Грађе — Трнов Лаз — Товрљане ради дејства на сектору Прокупље — Куршумлија и прихвата бугарских снага које би се повукле из Прокупља и Куршумлије и ступиле на страну НОВЈ.

[154] Архив ВИИ, бр. док. С-В-1095/3.

дејствовали у захвату правца Шиљача — Крива Река — Мачковац, противнападом су успеле да поврате Палеж, Обрадову чуку и Пржевину. Том приликом оне су разбиле једну четничку бригаду 1. корпуса тако да се она морала у разбијеним и деморалисаним групама повлачити према Брусу, Кознику и Нераћи.[155] Око 14 часова батаљон 2. крајишке бригаде са Гарушане прешао је у противнапад према Нераћи, док је батаљон са Пржевине извршио противнапад преко Старог Села према Погледу (к. 1032). На овим положајима непријатељ је пружао снажан отпор настојећи да их одржи по сваку цену. Пред вече су уведена у борбу за Нераћу и три батаљона 4. крајишке бригаде, који су, дејствујући преко Мачковца, Лапчевића и Борја, успели да обухвате десно крило 1. јуришног корпуса на Нераћи. Затим је заједничким напорима снага 2. и 4. крајишке бригаде, око 20 часова, потпуно сломљен отпор 1. корпуса на Нераћи и овладано непријатељевим положајима на линији Нераће — Поглед — Козник. Разбијени четници су се повукли на леву обалу Расине, где их је прихватио 3. јуришни корпус.[156]

Истог дана по подне у рејон Мачковца стигла су и два батаљона 10. крајишке бригаде, где су задржани.

За то време четнички 3. и 5. јуришни корпус и Шумадијска јуришна бригада из рејона Александровца нападали су положаје 15. мајевичке бригаде и 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије. Циљ им је био да овладају Брусом и избију на леву обалу Расине. И на овом правцу вођене су јаке и тешке борбе у којима су се напади и противнапади наизменично смењивали. Око 6 часова делови 15. бригаде из рејона Ботуње извршили су противнапад у правцу Виљака и Лесеновача. Већ око 7 часова с положаја код засеока Јежевица Пивница одбацили су четничку Јаворску бригаду, а затим обухватајући Виљак са југозапада и јуришем с фронта, заузели овај значајан вис. Четничка Шумадијска бригада, која је бранила овај положај, побегла је у Ракље. Међутим, Шумадијска бригада, после краће припреме, извршила је нови напад и после жестоке борбе поново заузела Виљак, а затим, уз губитке од девет мртвих, 11 рањених и четири заробљена, и Ботуњу.[157]

У међувремену четнички 3. јуришни корпус успео је да пробије одбрану делова 15. мајевичке бригаде на правцу Блато — Гледалиште, и око 12 часова да заузме Кобиљачко брдо, а затим пред мрак мањим снагама да уђе и у Брус. Пети јуришни корпус, наилазећи на јак отпор делова 6. источнобосанске бригаде, око 8 часова избио је у висину с. Стубла.[158] Пошто су се јединице 15. бригаде пред надмоћнијим снагама 3. јуришног корпуса и Шумадијске бригаде, повлачиле на десну обалу Расине где је требало, по наређењу Штаба дивизије, да поседну нови положај на линији Мечкари — Бугарци — Велика чука — Велика главица, то је отпор Источнобосанске бригаде, чији се леви бок све више откривао и излагао удару четничког 3. корпуса, постепено слабио. Такав развој борбе омогућио је четничком 5. корпусу да без већих напора, око 13 часова, предњим деловима избије у Игрошу, на Рапчевицу и косе северно од Тршановца, а око 15 часова до Тршановца и Лепенца, на источну обалу Расине. Јединице 6. бригаде су се повукле на десну обалу Расине, позади положаја 15. мајевичке бригаде и поселе за одбрану линију Вртешка — Дреновачка чука — Велика чука — Голо брдо (к. 996).[159]

Тако је предвече овога дана 17. дивизија образовала за одбрану нове положаје на десној обали Расине: 15. бригада на линији Ракићевићи — Дубовци — Жљебови (к. 706) — Велика главица (к. 824), 2. крајишка бригада на линији Каменита глава — Пржевина — Козник — Нераће и 6. источнобосанска бригада на линији Вртешка — Голо брдо.

Истог дана у 5 часова четничка Расинско-топличка група корпуса, ојачана 2. косовским корпусом, предузела је напад у три колоне. Десна је нападала преко Злегиња, Трнаваца, Јеленјака (к. 434) и Јанковог ограђа (к. 442), средња гребеном Ристино гувно — Јанковица и лева на правцу Копиљарац (к. 361) — Странска чука (к. 510). Ове правце затварала су само два батаљона 10. крајишке бригаде 5. дивизије. Они су, упорном одбраном, још од самог почетка, не само успорили већ и зауставили напад надмоћног не-

---

[155] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11491.

[156] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 89, 95 и 178; Архив ВИИ, кут. 782 А, бр. док. 21/2.

[157] Архив ВИИ, бр. док. С-В-4460/2.

[158] Архив ВИИ, бр. док. С-В-6336/3.

[159] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 178: Архив ВИИ, бр. док. С-В-6342/1; С-В-6352

пријатеља. Због тога је командант ове групе корпуса, преко делегата 4. групе корпуса, који се налазио при немачком Штабу у Крушевцу, тражио овога дана од окупаторског командовања да најхитније упути своје тенковске јединице према Трнавској чуки (к. 555).

Око 10 часова, после оштре борбе и упорне одбране батаљона 10. крајишке бригаде, Расинско-топличкој групи је ипак пошло за руком да овлада Трнавском чуком и да у току дана предњим деловима избије преко Доброљубаца на Влајну (к. 462) и у Игрошу, а затим и на леву обалу Расине. Ту је посела линију Трлина (к. 615) — Јабуковац — заселак Криви Брод — Кременњак (к. 552), хватајући везу десно с 5. јуришним корпусом.[160]

Противнапад Оперативне групе

Пошто су 4. групе јуришних корпуса и Расинско топличке групе корпуса у описаним борбама од 27. и 28. августа постигле свој крајњи тактички циљ и овладале Жупом и Расином са Александровцем и Брусом, то је даља намера непријатеља била да одржи у својим рукама ову територију и припреми „општу акцију" на простору Копаоника и Јастрепца ради постизања оперативног циља. Штаб 4. групе корпуса одлучио је да ни по коју цену не дозволи поновни губитак Жупе и Расине. Због тога је 28. августа у 13 часова потчињеним корпусима саопштио следеће задатке:

— 1. јуришном корпусу да делом снага организује одбрану леве обале Расине на линији Оглавак — Ботурићи — Блато, главнину снага да размести у селима Горњим Вратарима, Старцима, Поповцима, и Доњим Вратарима;

3. јуршином корпусу да поседне леву обалу Расине на линији Гледалиште — Стевовичко брдо — Тршановачка коса, с тим да главнином снага контролише рејон Ботуње и Шљивова;

— Расинско-топличкој групи корпуса да поседне положај на линији Трлина — Јабуковац — Берда (к. 509) — Пањевац — Јанковица — Ристино гувно али тако да већи део снага задржи позади ове линије у селима: Доброљупцима, Љубинцима, Трнавцима и Злегињу;

— 5. јуришном корпусу да образује општу резерву на линији Стубал — Витково; и

— Шумадијској јуришној бригади да у Александровцу уђе у општу резерву 4. групе корпуса.[161]

Међутим, овакво груписање четничких снага није обезбеђивало и извршење постављених задатака. Услед повлачења са Нераће 1. јуришног корпуса и због његовог постављања на леву обалу Расине ради поседања положаја Ботурићи — Блато, као и због дубоког уклињавања Расинско-топличке групе, њихове снаге су се нашле у неповољном положају у односу на распоред и намеравани план дејства Оперативне групе, а оба крила и бокови били су им изложени обухватним дејствима 21. и 5. дивизије.

У таквој ситуацији је 29. августа у 1 час Штаб Оперативне групе издао заповест за напад „у циљу разбијања и уништења непријатељских снага", не чекајући на долазак јединица 2. пролетерске дивизије.[162] Заповешћу је било предвиђено:

— да 1. крајишка бригада 5. дивизије и 6. српска бригада 21. дивизије, као десна бочна колона, нападају леви бок Расинско-топличке групе општим правцем Штитари — Рataје, обухватајући непријатеља својим десним крилом и осигуравајући се од Крушевца;

— да 4. и 5. српска бригада 21. дивизије, у улози десне колоне, пређу Расину на одсеку — Дупци — Лепенац и нападају општим правцем Криви Брод — Доброљупци — Ратаје, осигуравајући се мањим снагама од напада непријатеља с правца Блаце — Разбојна;

— да 6. источнобосанска и 15. мајевичка бригада 17. дивизије, као средња колона, пређу Расину на одсеку Лепенац — Брус и нападају општим правцем Тршановци — Ботуња — Александровац, с тим да јужно и југозападно од Бруса задрже један батаљон ради свог обезбеђења; и

— да 4. и 10. крајишка бригада 5. дивизије и 2. крајишка бригада 17. дивизије, у улози леве колоне, нападају општим правцем Нераће — Плеш — Лупоглава, обухватајући својим левим крилом десни бок четничке 4. групе корпуса, а мањим снагама да се осигурају од дејства непријатеља из долине Ибра и од Јошаничке Бање.

---

[160] Архив ВИИ, бр. док. С-В-12525.
[161] Архив ВИИ, бр. док. С-В-11302.
[162] Зборник. том I, књига 11, бр. док 73.

План борбе је предвиђао да бочне колоне почну напад 29. августа у 20 часова, а остале јединице у 21 час.

На крају заповести је стајало:

„Напад мора бити енергичан и силовит са тежњом да се уништи ова непријатељска група и њени остаци протјерају преко Мораве.

Припреми и извршавању задатака приступити са свом озбиљношћу и упорношћу. Објаснити борцима и старјешинама важност разбијања ове бандитске групе у вези са развојем ситуације на Балкану и предстојећим задацима у вези са групацијом свих издајничких снага.

— У случају да непријатељ у току 29. о.м. изврши прегрупацију својих снага, команданти колона ће дејствовати иницијативно, водећи рачуна да треба уништити главне непријатељске снаге.

— Послије разбијања непријатељских снага и чишћења просторије Брус — Новаци — Александровац, јединице Б-1 (17. дивизија — прим. П. В.) ће продужити са гоњењем остатака разбијеног непријатеља у правцу Мораве, а потом ће се поставити на просторију Александровац — Новаци — Рataје, затварајући правце од Трстеника и Крушевца. Јединице XXI Српске дивизије ће се размјестити на просторији Брус — Лепенац, обезбеђујући се од праваца Разбојне, а јединице К-1 (5. дивизије — прим. П. В.) на просторији Мачковац — Лапчевићи — Осредци, затвараће правац од Јошаничке Бање, и извићати према долини ријеке Ибра“.[163]

Одмах по пријему ове заповести, Штаб 5. дивизије упутио је потчињеним јединицама своју заповест. У њој је наредио 4. крајишкој бригади, ојачаној једним батаљоном 10. крајишке бригаде, да нападне непријатеља обухватним правцем Нераће — с. Козница — Оглавак — Ботурићи — Доњи Вратари — Јасиковица, с тим што би део снага упутила од Оглавка и Тоскића, преко Бановића на Блато, ради садејства јединицама 17. дивизије у нападу на ово брдо.[164] Поред тога, наређено јој је да батаљон 10. бригаде постави у рејон Милентије фронтом према Блату како би онемогућио повлачење четника ка Копаонику и Јошаничкој Бањи. Другој крајишкој бригади 17. дивизије. која је привремено стављена под команду Штаба 5. дивизије, наређено је да напада правцем Поглед (к. 1032) — с. Јабланица — с. Бежановићи — с. Петковићи, тежећи да нaткрили непријатеља и пресече његову одступницу ка северу и североистоку. Део снага требало је да упути ради чишћења од непријатељевих снага просторије Латковац — Лупоглава — Александровац. Десета крајишка бригада добила је задатак да упути један батаљон са Нераће преко Плеша и Велике Врбнице на Папратну с циљем да обезбеди правац од Трстеника, а један батаљон да постави на Козник (Јеринин град) ради контролисања пута Јошаничка Бања — Милентија и рејона Грчка, а касније, према развоју борбених дејстава, да исти пребаци на Борје (2,5 км западно од Нераће) са задатком да затвара правац од Јошаничке Бање. Заповешћу је било предвиђено да све јединице почну наступање 29. августа у 18 часова, а јуриш у 21 час. Поред тога, наређено је да 2. крајишка бригада, по извршењу постављених задатака, продужи гоњење непријатеља ка долини Западне Мораве, заједно с осталим јединицама 17. дивизије, 10. крајишка бригада да се прикупи у простору Лапчевића, обезбеђујући правац од Јошаничке Бање, а 4. крајишка бригада у рејону Криве Реке, осигуравајући гребен Копаоника од напада непријатеља из Рашке.

Двадесет деветог августа на фронту Оперативне групе дивизија владало је затишје, изузев што су, око 10 часова, делови Расинско-топличке групе, у јачини око 150 четника с правца засеока Криви Брод, прешли Расину и изашли на Микуљанску чуку и Шанац (к. 739), настојећи да се пробију даље према Лепој гори. Међутим, они су енергичним дејством 3. батаљона 4. српске бригаде 21. дивизије (управо је избијала на десну обалу Расине), према Шанцу и 2. батаљона ове бригаде преко Микуљанске чуке, око 13 часова одбачени преко друма Брус — Разбојна на север. У борби је непријатељ имао пет мртвих и шест рањених, а учествовале су и деснокрилне јединице 15. мајевичке бригаде 17. дивизије.[165]

Истог дана увече 21. дивизија се налазила у следећем распореду:

— 6. српска бригада, која је 28. августа око 9 часова, пошто су бугарске окупаторске трупе напустиле Бла-

---

[163] Исто.

[164] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 76.

[165] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 778; 178 и 179.

це и повукле се у Прокупље, ушла у исто, поседала је положај на линији Цепница — Чучале;

— 5. српска бригада, по извршеном маршу правцем Вишесело — Јаворац, још 28. августа око 13 часова, поставила се на положај Разбојна — Обла глава (к. 624); и

— 4. српска бригада, после марша из рејона Сагоњева, преко Пожара и Лепе горе, а пошто је одбацила четничке снаге са Микуљанске чуке, држала је положај лево од 5. бригаде на линији Радошевица — Микуљанска чука — Шанац.[166]

Пошто је борбена заповест Штаба Оперативне групе стигла у Штаб 21. дивизије један сат после рока за почетак напада, тј. 29. августа у 22 часа, то ова дивизија није могла у потпуности поступити по заповести. Али, знајући основни задатак и руководећи се претходним наређењем Штаба Оперативне групе од 28. августа у 13 часова,[167] Штаб 21. дивизије самоиницијативно је издао задатке за напад. Шеста српска бригада добила је задатак са три батаљона да изврши напад 29. августа у 21 час правцем Цепница — Богиште — Турјак (триг. 416) — заселак Буковци — Јелењак (к. 508), а са једним батаљоном правцем Разбојна — Берда — Ковиоци — Влајна и да, по достизању линије Јелењак — Влајна, задржи ове положаје и ухвати везу с јединицама 17. дивизије. Петој српској бригади је наређено да напада једновремено са 6. бригадом у две колоне: десном, правцем Разбојна — Дупци и левом правцем Криви Брод — Игрош — Шљивово и да се по извршеном задатку задржи на просторији Рапчевица — Стевовићско брдо. Четврта српска бригада је примила задатак од начелника Штаба дивизије да напада правцем Криви Брод — Доброљупци — Боботе — Ратаје.[168]

Командант четничке 4. групе корпуса изгледа да је благовремено уочио намере Штаба Оперативне групе. Ради тога је и одустао од одбране по сваку цену положаја на левој обали Расине и донео одлуку да брани долину Западне Мораве, образујући одбрамбене положаје на вододелници између Западне Мораве и Расине на линији Вильац — Папратна — Поглед — Чикер — Павлово брдо — Тулеж — Риљевина (к. 436) — Парлог. На темељу такве одлуке он је, 29. августа око 16 часова, наредио извлачење 4. групе корпуса на положаје у зони Вильац — Чикер а Расинско-топличке групе корпуса на положаје у зони к. 628 — Парлог. Шумадијској јуришној бригади је наредио да с једном четом брани Лупоглаву (к. 667), а са једним батаљоном к. 734, с циљем да на овим положајима приме борбу, а затим да се повуку на главни положај који је предвиђен да се организује на Чикеру. Остале јединице ове бригаде добиле су задатак да поседну положај на Чикеру.[169]

Овога дана до 20 часова Расинско-топличка група корпуса посела је одређене положаје, а у 22 часа избио је на Папратну 5. јуришни корпус 4. групе и ту посео положај фронтом према селима Плешу и Великој Врбници.[170] Други косовски корпус ноћио је у Ратајама, истурајући Митровачку и Дреничку бригаду на Прокоп и Пузаљку. Десно од њега на линији к. 628 — Павлово брдо — к. 360 налазио се Расински а лево на положају с. Лаћислед — Парлог Јастребачки корпус.[171]

Општи противнапад Оперативне групе почео је према изложеном плану и тачно у одређено време. Како су се пред њеним јединицама у прво време налазили само заштитнички делови четничке 4. групе и Расинско-топличке групе корпуса, то се напад у првој фази претворио у незадрживи наступни марш све до избијања у рејон Александровца. Штабови дивизија и бригада нису благовремено добили податке од обавештајно-извиђачких органа о повлачењу четничких снага са леве обале Расине, те нису ни предузели напад по сопственој иницијативи, што им је било сугерирано раније наведеним наређењем Штаба Оперативне групе. При даљем нападу на положај Вильац — Поглед — Ратаје — Доњи Ступањ, четници ће пружити знатно јачи и организованији отпор у тежњи да одрже ову линију одбране и спрече дубљи продор снага Оперативне групе ка долини Западне Мораве.

Прва крајишка бригада, која је нападала леви бок Расинско-топличке групе кренула је увече са три бата-

---

166 Зборник, том I, књига 11, бр. док. 78; 179.

167 Зборник, том I, књига 11, бр. док. 64.

168 Зборник, том I, књига 11, бр. док. 179.

169 Архив ВИИ, бр. док. С-В-4460/2.

170 Архив ВИИ, бр. док. С-В-6352.

171 Архив ВИИ, бр. док. С-В-17124.

ња из Наупара преко Витановца, где је прешла Расину и избила у Шоголье и Себечевац, не наилазећи на отпор четничких снага. По избијању у рејон Себечевца, 30. августа у зору, Бригада је продужила напад. Први батаљон, ојачан топом 47 мм и два митраљеза „Бреда", нападао је правцем Вујино брдо (триг. 350) — Павлово брдо — Новаци, а 3. и 4. батаљон преко Горњег Ступња ка Новацима и Ратајама.[172]

Штаб 21. дивизије, која је требало да напада лево од 1. крајишке бригаде, као што смо навели, примио је заповест Штаба групе тек око 22 часа, односно један сат после одређеног рока за почетак напада. Због тога је, након пријема заповести, извршио извесне измене у задацима 6. и 5. српске бригаде, тако што је 6. бригаду упутио правцем Ковиоци — Ратаје, а 5. бригаду преко Рапчевице према Доброљупцима: образовао је и дивизијску резерву која се кретала позади 4. и 6. бригаде.[173]

Тридесетог августа око 5.30 часова обе колоне 1. крајишке бригаде су прешле Новачку реку и Велику реку и одмах прешле у напад на положаје четничког 2. косовског корпуса код Рataja. Митровачка и Дреничка бригада овог корпуса, које су се налазиле на к. 261, Пузаљки и Прокопу (триг. 379), нису издржале напад батаљона 1. крајишке бригаде, већ су се повукле према Риљевини и Тулежу, где су прихваћене од главнине корпуса. Око 14 часова у рејон Рataja избиле су, преко Јеленьака и Виткова, 4. и 6. српска бригада 21. дивизије, које дотле на свом правцу нису наилазиле на неки значајнији и организованији отпор четничких снага. Одмах затим су ове бригаде и три батаљона 1. крајишке бригаде предузеле напад на Расински, 2. косовски и Јастребачки корпус који су се налазили на линији к. 628 — Павлово брдо — Тулеж — Риљевина — Војнез (к. 372) — Живкова пољана. Већ око 16 часова оне су успеле да заузму Павлово брдо и да се уклине у међупростор између Расинског и 2. косовског корпуса. Мало касније су овладале и Војнезом, чиме су раздвојиле снаге 2. косовског и Јастребачког корпуса и обухватом угрозиле оба крила, бокове и позадину 2. косовског корпуса. У таквој ситуацији Расински и Јастребачки корпус, да би избегли бочни удар, предузели су повлачење преко Ријевштице и Лаћисле-

да на север према долини Западне Мораве. Ни 2. косовски корпус, и поред жилаве одбране, није успео дуже да одржи своје положаје у рејону Тулежа, тако да се и он, око 18 часова, уз губитке од четири погинула, четири нестала, осам рањених и више контузованих,[174] почео повлачити према Стопањи тучен „тако да је било тешко одржати људство под командом".[175]

Једновремено са одступањем ових четничких снага дошло је до повлачења и немачко-недићевских снага из долине Расине, са простора Шаврани — Дољане, у Крушевац, без борбе с јединицама Оперативне групе.

Пошто су овладале положајима Расинско-топличке групе корпуса и непријатељеве снаге одбациле на север, 1. крајишка брагада 5. дивизије и 4. и 6. српска бригада 21. дивизије продужиле су гоњење четника, одбацивши их, на линију с. Бела Вода — с. Кукьин — с. Јасика, на левој обали Западне Мораве. Увече су се јединице 1. крајишке бригаде, ради одмора, повукле из долине Западне Мораве у Горњи и Доњи Ступањ. Приликом доласка у ова села Пратећа чета бригаде је разбила слабију групу четника Јастребачког корпуса, која се овуда повлачила према Крушевцу. И 4. батаљон ове бригаде разбио је мању групу четника истог корпуса код Горњег Ступња, одбацивши је према Западној Морави.[176]

У описаним борбама 1. крајишке и 4. и 5. српске бригаде, цени се да је непријатељ имао укупно 44 погинула, 29 заробљених и око 30 рањених, а заплењене су 22 пушке, један пиштољ и већа количина муниције. Јединице ових бригада су имале пет рањених.[177]

На правцима напада 17. дивизије нису вођене јаче борбе све до избијања на линију северно од Александровца, пошто су заштитнички делови четничког 1. и 5. корпуса брзо узмицали, не упуштајући се у одлучније окршаје. Тридесетог августа око 3 часа снаге

---

[172] Архив, ВИИ, кут. 787/А, бр. док. 24/6.
[173] Архив ВИИ, кут. 1040, бр. док. 36/5; 40/5.
[174] Архив ВИИ, бр. док. С-В-17124; кут. 787 А, бр. док. 24/6; Зборник, том I, књига 11, бр. док. 179.
[175] О жестини ових борби говори и податак да је само 2. косовски корпус тога дана утрошио 21.500 метака, 108 мина за бацач, 43 гранате и 200 ручних бомби. Архив ВИИ, бр. док. С-В-17124.
[176] Архив ВИИ, кут. 787 А, бр. док. 24/6.
[177] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 89; 179.

17. дивизије с правца Латковца напале су Лупоглав и к. 734, које је бранила Шумадијска јуришна бригада. После краће борбе, уз губитке од једног погинулог и 25 заробљених четника, Шумадијска бригада је протерана на Папратну у чијем су се рејону већ биле прикупиле јединице 1. и 5. корпуса, после борби код Велике Врбнице и Бежановића.[178] По избијању пред главни непријатељев положај на линији Виљац — Папратна — Поглед јединице 17. дивизије су наишле на добро организован и јак отпор јер су се овде браниле главне снаге 1, 3. и 5. јуришног корпуса које су ове положаје, после повлачења с леве обале Расине, поселе још 29. августа до 22 часа. Већ око 3.30 часа јединице 17. дивизије су прешле у напад на предстражне положаје четничких снага и после краће борбе успеле да заузму к. 920, Чепељ (к. 922) и Себићко брдо. Ускоро затим, четници су извршили противнапад. Они су покушали да поврате изгубљене положаје, али су одбијени. После тога продужен је напад на главни положај 4. групе корпуса, а нарочито на Папратну. Борбе су вођене непрестано до 10 часова, када је Папратна заузета, а непријатељ одбачен ка Западној Морави. Шумадијска јуришна бригада, која је око 5 часова, после повлачења са Лупоглава, била упућена на положај Рогови (триг. 513) — с. Црнишева — Влашко поље, прихватила их је на овим положајима и омогућила им колико-толико организовано повлачење преко Западне Мораве.[179] Овде се да замерити јединицама 17. дивизије што су, углавном, стале на достигнутој линији, што нису енергичније наступале и што су одустале од гоњења четничких снага преко Западне Мораве.[180] Да су четници набачени на Мораву они би и ту претрпели један од својих највећих пораза, па можда и већи него што је био онај на Копаонику. Онако деморалисани и без довољно муниције били би, вероватно, потпуно разбијени, што би им још више сломило и онако пољуљану борбеност и упорност. То би знатно олакшало борбе 1. пролетерског корпуса које ће уследити нешто касније с овим четничким снагама око Пожеге и на Јеловој гори.

На крајњем левом крилу Оперативне групе, 5. дивизија (без 1. крајишке бригаде), ојачана 2. крајишком бригадом 17. дивизије, дејствовала је тачно по предвиђеном плану. Друга крајишка бригада, којој су била придата два батаљона 10. крајишке бригаде, наступила је правцем Нераће — Козница — Јабланица — Велика Врбница — Петковићи. Она је тежила да обухвати десно крило 4. групе корпуса и да у садејству суседне 4. крајишке бригаде, која је наступила преко Оглавка, Ботурића и Горњих Вратара, уништи четничке снаге на просторији Латковац — Александровац — Лупоглава. Један батаљон 10. крајишке бригаде, којим је била ојачана 2. крајишка бригада, упућен је са Камените главе (к. 862) на положај к. 731 — заселак Росуле — к. 737, западно од Милентија. Њему је дат задатак да непријатеља онемогући да се преко Блата извуче ка Сувом рудишту и Јошаничкој Бањи, јер се још није знало да се 4. група корпуса повукла према Папратни и Погледу. Исто тако један батаљон 10. крајишке бригаде постављен је на Козник (Јеринин Град), да у прво време контролише друм од Јошаничке Бање, а по успешном развоју напада да се пребаци на Борје, западно од Нераће, с циљем да обезбеде правац од Јошаничке Бање. По избијању 2. и 4. крајишке бригаде у рејон Латковца, оне су, заједно са левокрилним јединицама 17. дивизије напале четничке снаге на Лупоглави и к. 734. По заузимању ових положаја, продужиле су напад према главном положају 4. групе корпуса, дејствујући лево од 17. дивизије. У току дана оне су, уз помоћ снага 17. дивизије, успеле да заузму Виљац, Мали врх и Сабљу. Истовремено је Штаб 4. крајишке бригаде упутио један батаљон 10. крајишке бригаде у напад на Папратну, ради садејства јединицама 17. дивизије. До 17 часова су обе бригаде, као ударна група, продрле преко Чукаре (к. 759), Вратарнице и Равне горе (к. 592) у рејон Јасиковица. Четничке снаге су одступиле према Западној Морави преко које су се до пада мрака потпуно повукле.

Када је непријатељ протеран на леву обалу Западне Мораве 1. крајишкој бригади 5. дивизије наређено је да се врати на Јастребац, а 4. и 10. крајишкој бригади да поседну просто-

---

[178] Архив ВИИ, бр. док. С-В-4460/2; С-В-6352..

[179] Архив ВИИ, бр. док. С-В-6352; С-В-4460/2.

[180] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 178.

рију Мачковац — Лапчевићи, ради затварања правца из долине Ибра. Јединице 17. дивизије поставиле су се према долини Западне Мораве и то: 2. крајишка бригада на просторији Папратна — Поглед — Рићевштица — Александровац — Лупоглава, 6. источнобосанска бригада на просторији Илијина глава — Новаци и 15. мајевичка бригада на просторији Злегиња — Мајдево — Суботица — Љубинци. Двадесет прва дивизија се разместила на просторији Лепенац (4. српска бригада) — Мала Грабовница — Брус (5. српска бригада) — Стојинци (6. српска бригада). Друга пролетерска бригада, која је ушла у састав 21. дивизије, налазила се 31. августа код Бруса на просторији Тршановци — Дртевци — Брус.[181]

После неуспеха у Жупи и Расини и бекства на леву обалу Западне Мораве, 4. група корпуса је 31. августа посела за одбрану зону од ушћа Попинске реке до школе у с. Селиштима, а Расинско-топличка група зону од школе у Селиштима, до Бошњана. На овим положајима обе четничке групе корпуса имале су задатак да се среде, одморе и ту задрже, „док не буду извршене детаљне припреме за поновну акцију у Жупи, на Копаонику и у Топлици".[182] Корпусима је наређено да групно поседну све газове на Морави као и сва места где су постојале скеле и чамци, а међупросторе да контролишу патролама. Истовремено њихов је задатак био да упућују извиђачке батаљоне на десну обалу реке у циљу прикупљања података о распореду, јачини и даљим намерама Оперативне групе.

Тако је пропао и овај покушај удружених непријатељевих снага да поново овладају Жупом и Расином, као и гребеном Копаоника, а јединице Оперативне групе да одбаце из тог дела Србије. После овог неуспеха непријатеља ова територија била је практично за њега потпуно изгубљена и коначно ослобођена. У борбама од 26. до 30. августа непријатељ је претрпео осетне губитке. Према подацима штабова Оперативне групе погинуло је 467, рањено преко 235 и заробљено 87 непријатељевих војника. На другој страни јединице Оперативне групе су имале 13 мртвих, 61 рањеног и шест несталих.[183]

---

[181] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 89; 178; 179; Архив ВИИ, кут. 736. бр. док. 12/4.

[182] Архив ВИИ, бр. док. С-В-17123.

[183] Зборник, том I, књига 11, бр. док. 89; 178; 179.

Dr *Petar Višnjić*

ACTIONS OF THE OPERATIVE GROUP IN THE SOUTH SERBIA (AUGUST 1944)

Favourable development of military and political situation in 1944 made possible directing of the offensive actions of the National Liberation Army units towards Serbia. The complex operations that contributed to the final liberation of this part of our country and victory over the fascist occupier took place in August. The goal, set to the Division Operative Group by the Supreme Headquarters, was completely achieved: from Crna Trava, Sandžak and eastern Bosnia they penetrated Serbia and, helped by its forces, conquered it. The author gives the detailed description of the operation.

УДК 940.53/.54 (497.1)

Никола П. Илић

Пчињски народноослободилачки партизански одред

На основу наредбе штаба 22. српске ударне дивизије Народноослободилачке војске, 20. августа 1944. године у селу Новом Глогу на месту званом Преслап, недалеко од Трговишта (Врање) формиран је Пчињски народноослободилачки партизански одред.[1] Штаб Одреда су сачињавали: командант — Владимир Здравковић Влада зв. Глошка, политички комесар — Душан Младеновић Мače, заменик команданта Бранко Богдановић Баце, заменик политичког комесара (партијски руководилац одреда) Воја Станковић Гуштер, начелник штаба Бранко Антанасијевић, интендант Чеда Миленковић и референт санитета Перса Борђевић.[2]

Бројно стање Одреда на дан формирања нисмо могли установити јер у документима се не помиње, а преживели чланови штаба поуздано се не сећају. Према неким сећањима бројао је 40—50 бораца.

Рејон борбених дејстава Одреда био је шире подручје Пчиње и комуникација Београд — Ниш — Солун, на простору од Прибоја до Прешева. Основни задатак Одреда био је да у садејству са Врањским партизанским одредом и бригадама НОВЈ, очисти терен од заосталих четника Вардарског и Јужноморавског корпуса. Сем тога, да Одред буде територијална јединица, јер је предстојао покрет бригада и дивизија ради борбених дејстава у рејону Ниша, Власотинца, Владичиног Хана, Врања, на Косову и другде.

Одред је задржан под непосредну команду штаба 22. српске ударне дивизије.[3]

После формирања, Одред се креће у рејону Пчиња — Врањска Бања. То је брдско-планинско подручје, настањено Србима. На ширем подручју Врања и Трговишта све до Козјака налазили су се остаци Вардарског и Јужноморавског четничког корпуса. Ове остатке уништавале су јединице Команде војног подручја, народноослободилачке бригаде и Пчињски партизански одред. Оред је упутио писани позив четничким бандама да се у року од пет дана предају и прикључе јединицама НОВЈ.[4] У позиву су четници обавештени да је указом краља Петра II од 25. августа 1944. године распуштена четничка „Врховна команда југословенске војске у отаџбини".[5] У наведеном року око 30 четника предало се Пчињском партизанском одреду. Већина њих који су до тада били заведени четничком пропагандом и нису починили злочине, предали су се и изјавили жељу да ступе у НОВЈ ради борбе противу окупатора како би се рехабилитовали и ублажили срамоту због свог издајничког рада. Ови „добровољци" су одмах примљени и распоређени у јединице НОВЈ где су остали до коначног ослобођења Југославије.

Међутим, на терену су се и даље налазиле четничке банде, углавном састављене од разних злочинаца, старе-

---

[1] Зборник података и докумената о НОР народа Југославије том I, књ. 11, док. бр. 1, стр. 11 (Извештај штаба 22. српске дивизије НОВЈ од 21. августа 1944. упућен Главном штабу НОВ и ПО за Србију) и писмено саопштење Владе Здравковића из Врања, бившег команданта Пчињског НОП одреда, и Александра Здравковића из Доњег Стајевца, потпредседника Општинског одбора СУБНОР Трговиште од 22. августа 1978, налази се код аутора.

[2] **Живојин Николић Брка,** „22. српска дивизија", Београд, 1972, стр. 485 и писана саопштења Владе Здравковића и Александра Здравковића.

[3] Зборник НОР, том I, књ. 11, док. 112 и 135; књ. 12, док. бр. 146.

[4] Исто, књ. 11, док. бр. 48 и 63.

[5] Исто.

шина и других. Одред је потерама, заседама и претресом терена само за неколико дана убио седам четника.

У циљу ослобођења градова у рејону Врања и пресецања комуникација у долини Јужне Мораве и Грделичке клисуре, штаб 22. српске дивизије упутио је Пчињски партизански одред да ослободи Јелашницу. Ту се налазила електрична централа која је струјом снабдевала фабрику молибдена у Белом Пољу. Централу је чувала јака бугарска посада. Први напад Пчињског партизанског одреда није успео. Крајем августа поновљен је напад и том приликом је сломљен отпор бугарске посаде. Одреду се предало 170 војника, око 12 подофицира и шест официра са мајором на челу.[6] Заплењено је њихово оружје и разна војна опрема, животне намирнице и друго. Рушењем електричне централе фабрика у Белом Пољу је престала да ради. Био је то знатан успех Одреда.

Затим је Одред упућен у шири рејон Врања. Три пута је нападао бугарску посаду у Врањској Бањи, без успеха. Непријатељ се грчевито бранио. У то време очекивало се повлачење бугарске окупационе војске са терена Србије, јер се Црвена армија у свом победоносном наступању приближавала границама Бугарске. Да се не би непотребно проливала крв Бугара и партизана, штаб Пчињског партизанског одреда је позвао бугарског команданта посаде у Врањској Бањи на преговор ради повлачења посаде. Он се позиву није одазвао. Пчињски одред је ноћу између 3. и 4. септембра 1944. године поновио напад. Бугарска посада је разбијена и натерана у бекство према Врању. Врањска Бања је ослобођена 4. септембра.[7] Створена је слободна територија до реке Јужне Мораве и проширен маневарски простор за непосредни напад јединица НОВЈ на бугарски гарнизон у Врању.

У садејству осталих јединица НОВЈ, Пчињски партизански одред води борбе за ослобођење Врања. Имао је борбе с бугарском фашистичком војском на Требешинском риду и нападао железничку станицу Врање.[8]

Онда је Пчињски партизански одред упућен у рејон Ристовца.[9] Два пута врши напад на бугарску посаду и железничку станицу у Ристовцу, без успеха. Непријатељ је пружио јак отпор из бункера и зграда од тврдог материјала. Одред није имао топова нити тенкова за рушење оваквих објеката па се повукао у села недалеко од Ристовца.

Седмог септембра 1944. године бугарске окупационе јединице почеле су да се повлаче из долине Јужне Мораве према Бугарској. Тако је бугарска 29. дивизија напустила Врање 7. септембра и повлачила се према Бујановцу одакле је сутрадан продужила ка Куманову. Пчињски партизански одред са 8. прешевском народноослободилачком бригадом заузео је Бујановац 8. септембра. Тада су делови Одреда са 3. батаљоном Прешевске бригаде и командом места упућени у Прешево. Ове јединице нису успеле да заузму Прешево, јер су после повлачења Бугара ово место заузеле наоружане албанске јединице „вулантари" (добровољци). Сутрадан, 9. септембра, албанске фашистичке јединице — 4. албански пук из Гњилана и друге националистичке снаге укупне јачине око 4.000 нападају на Бујановац. Пчињски, Врањски и Лесковачки партизански одред, 12. прешевска и делови 8. српске народноослободилачке бригаде нису успеле да одбране Бујановац. Непријатељ је заузео ово место. Настале су тешке борбе око Бујановца и на гребену Честелину. У тим борбама учествује и Пчињски одред. Партизани су тешком и жилавом борбом успели да истерају непријатеља из Бујановца. Пошто су се немачке јединице армијске групе „Е" повлачиле из Грчке овим правцем, Немци, балисти и вулантари поново заузимају Бујановац. Немци нису могли да се пробију комуникацијама Скопље — Ниш — Београд јер су биле од Народноослободилачке војске пресечене у Грделичкој клисури. Због тога се армијска група „Е" повлачи преко Косова и Босне.[10]

На прилазима Бујановцу вођене су тешке борбе у којима учествује и Пчињски партизански одред. Немци, балисти и вулантари чврсто су држали Бујановац и одбијали нападе. Сем тога, Пчињски партизански одред води борбе с балистима и контрачетницима на Биљачи, Летовици, Личану, Несал-

---

[6] Писмено саопштење Владе Здравковића, цитирано.

[7] Исто.

[8] Исто.

[9] „22. српска дивизија", стр. 240 и саопштење В. Здравковића.

[10] Зборник НОР, том I, књ. 12, док. бр. 175 и 200; том VII, књ. 3, док. бр. 47 и 48; књ. 4, док. 44, 47 и 48.

цу, Великом Трновцу.[11] Одред је имао у борбама пет погинулих и девет рањених. Остао је на том терену око десет дана. Тада га замењује 8. српска бригада.

После тога, Пчињски партизански одред је ангажован на мобилизацији људства за формирање нових бригада и дивизија и попуне постојећих.

Средином септембра 1944. године по наређењу Главног штаба НОВ и ПО за Србију и штаба 22. српске дивизије, Пчињски партизански одред је расформиран, а људство укључено у Прву врањску народноослободилачку бригаду која је формирана у селу Буљесовцу.[12]

У то време ради „покривања" терена, гоњења немачких јединица и уништавања остатака квислинга (четника и недићеваца) штаб 13. корпуса НОВЈ 14. октобра 1944. године наредио је штабу 46. српске дивизије да расформира Прву и Другу сурдуличку и Другу врањску бригаду од чијег људства да се поновно формирају Пчињски, Врањски и Масурички партизански одред, а остатак људства упути ради попуне 25, 26. и 27. српске бригаде.[13]

Од расформиране Друге врањске бригаде издвојено је 50 бораца са оружјем и 100 бораца без оружја и поново је формиран Пчињски народноослободилачки партизански одред.[14] Одред је стално попуњаван мобилизацијом нових бораца.

Из сачуваних докумената сазнајемо да је нови Пчињски партизански одред дејствовао и источно од реке Моравице, северно од Леве Реке а источно од реке Пчиње и на југу до линије Куманово — Страцин. Одред се углавном бавио уништавањем четничких банди. На овом терену тада нису постојале четничке јединице, али су се око неких села и својих кућа скривали појединци и групе, чинили злочине, избегавали заслужене казне. Одред их је заробљавао и предавао народном суду ради суђења. На том послу имао је знатан успех.

Сем тога, Одред је на свом рејону вршио мобилизацију способног мушког становништва, обучавао га у руковању оружјем, затим га наоружавао и са Командом подручја Врања упућивао у народноослободилачке бригаде и дивизије. Истовремено је помагао народноослободилачким одборима у обнови попаљених села, на изградњи порушених мостова, збрињавао је ратну сирочад, организовао снабдевање храном становништва овог сиромашног брдско-планинског подручја чија је егзистенција још више угрожена ратним пустошењем од стране бугарске окупационе војске. Чланови штаба Одреда често су у селима одржавали зборове на којима су говорили о циљевима народноослободилачке борбе, о успесима НОВЈ у завршним операцијама за ослобођење Југославије, позиван народ на братство и јединство, на обнову села.

По наређењу Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 5. новембра 1944. године и други Пчињски народноослободилачки партизански одред је расформиран а људство укључено у Корпус народне одбране — КНОЈ.[15]

---

[11] Писмено саопштење Владе Здравковића.

[12] „22. српска дивизија", стр. 252.

[13] Зборник НОР, том I, књ. 14, док. бр. 23, стр. 47—49 (Наређење штаба 46. српске дивизије НОВЈ од 16. X 1944).

[14] Зборник НОР, том I, књ. 14. док. бр. 23 и 72 (Извештај штаба 46. српске дивизије од 20. X 1944).

[15] „Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945", Београд, 1964, стр. 1015.

Nikola P. Ilić

THE NATIONAL LIBERATION PARTISAN DETACHMENT OF PČINJA

The National Liberation Partisan Detachment of Pčinja was formed on August 20, 1944 in the village of Novi Glog, in order to purge the area of residual chetnik groups in Pčinja together with the Partisan Detachment of Vranje. The detachment carried out this task successfully, and, having definitely destroyed the quislings, it ceased to exist separately, and its fighters joined the units of Yugoslav National Liberation Army.

УДК 940.53/54(497.1)+344

Благоје Глигоријевић

О војном суду Команде лесковачког подручја

У току народноослободилачког рата, тачније 1944. године, поред организованих војних судова у јединицама НОВЈ југа Србије, о чему смо писали у прошлом броју овог годишњака, организован је и радио Војни суд Лесковачког подручја.

Организовање овог суда почиње јула 1944. године. Тада је у војним јединицама било више бораца из Београда, које је једног дана позвао Слободан Пенезић Крцун у циљу организовања ОЗН-е, па им је дао задатак да се врате у Београд и преузму одређене задатке. Међу њима је био и Благоје Бошковић из Никшића, који је пре доласка на слободну територију био судијски приправник са службом у Београду. Пенезић га је задржао и ставио на располагање Радовану Грковићу, који је у то време био одговоран за рад и организацију правосуђа. Он је Бошковића упутио Команди подручја која је била стационирана у Славнику и Ивању, са упутством како да се при команди оснује Војни суд, који је имао углавном задатак да суди ратним злочинцима и другим извршиоцима кривичних дела. Команда Јабланичког подручја спроводећи ово упутство организовала је Војни суд. За председника суда је постављен Благоје Бошковић, поручник. За време суђења председник већа старији по рангу био је такође поручник Радислав Аризановић, касније капетан I класе. Војни тужилац био је дипломирани правник поручник Стеван Бодић. По ослобођењу Лесковца овај суд је комплетиран јер је постављен секретар суда дипломирани правник Момчило Вукосављевић. Постављен је и иследник Тихомир Пејчић, судијски приправник Окружног суда у Лесковцу. Трећи члан већа је био један официр или подофицир. Иначе пре ослобођења Лесковца услед недостатка правничког кадра ислеђење је водио Благоје Бошковић, а потом учествовао у суђењу као члан већа. То је био први војни суд при територијалном органу у овом делу југа Србије. Касније су основани судови у Прокупљу, Врању, Крушевцу, итд.

Прва суђења војни суд је вршио у Славнику неким шпијунима четничке организације и народним непријатељима, а касније и дезертерима.

По ослобођењу Лесковца овај суд је постао Војни суд Команде Лесковачког подручја, пошто је ово подручје било организовано и наставио рад у Лесковцу све до његовог расформирања јуна 1945. године. У међувремену извршена је реорганизација судства, па је овај суд добио назив Војни суд Нишке војне области — Веће при Лесковачком подручју.

Према члану 12. Уредбе о војним судовима од 24. маја 1944. године војни судови суде за: разне злочине, дела народних непријатеља и кривичних дела народних непријатеља и кривичних дела војних лица и ратних заробљеника. По члану 16. исте Уредбе војни суд, поред осталих тамо наведених казни, може изрицати и смртну казну. Кад суд изрекне смртну казну, дужан је одмах пресуду са својим списима и кратким рефератом доставити Вишем војном суду, односно надлежном већу Вишег војног суда, који ће пресуду нижег војног суда одобрити, преиначити или укинути. Смртна казна се сме извршити тек након одобрења на Вишем војном суду, члан 29. напред поменуте Уредбе.

За војни суд Команде Јабланичког односно Лесковачког подручја, надлежни Виши војни суд налазио се при Главном штабу Србије који је био на

терену у околини Лесковца, а по ослобођењу Београда радио је у Крагујевцу. Председник Вишег војног суда био је првоборац Михајло Борђевић из Крагујевца, познати врстан правник. Према изложеном све пресуде по којима је суд изрекао смртну казну са кратким рефератом неодложно су достављене Вишем суду на одобрење без обзира да ли је постојала жалба осуђеног или није.

Војни суд Јабланичког, а касније Лесковачког подручја имао је доста посла и био веома активан и ажуран. У то време били су организовани органи откривања ОЗН-а па је откривен или заробљен велики број злочинаца односно народних непријатеља, који су вршили непријатељску делатност против народноослободилачке борбе, војних јединица и органа народне власти. На овом терену непријатељ је био изузетно активан, сконцетрисао је већи број шпијуна и ангажовао разне непријатеље против народноослободилачке борбе. То је чинио јер је знао да се на терену налазе руководства главног штаба Србије, Главног народноослободилачког одбора, Покрајинског комитета КПЈ и других организација народноослободилачког покрета. Војни суд је због тога био веома ангажован, нарочито при крају рата, када су откривени бројни народни непријатељи.

За време свога постојања Војни суд Лесковачког подручја завршио је велики број разних предмета, али је изрекао и 134 пресуде са смртном казном.[1])

Неке своје пресуде Војни суд је објављивао путем штампе и на тај начин обавештавао ширу јавност. Тако је 20. октобра 1944. године издао саопштење одштампано на две стране великог формата. Тиме је објавио три своје пресуде од 17. и 18. октобра 1944. године. Због кривичног дела велеиздаје, помагања окупатора и мобилизације људства у непријатељске редове, којима је осудио на смрт десет злочинаца из Лебана и околине. Поменутим пресудама утврђено је да су осуђени били организатори и извршиоци четничке непријатељске активности и борбе против народноослободилачког покрета у овом крају. Из образложења уочљиво је да су пресуде веома добро документоване писаним доказима, исказима сведока, заплењеним писмима и наредбама четничких организација, војвода, организатора и одбора у Лебану и признањем осуђених лица. Не само да су били организатори, већ и директни шпијуни повезани са немачким Гестапом, бугарском обавештајном службом односно њиховим агентима, четничким, љотићевским, недићевским организаторима непријатељских акција, достављали непријатељу спискове партизана и симпатизера НОП, са циљем да ови буду ухваћени и стрељани. Неки од осуђених су предводили непријатељске акције показујући куће партизанских породица ради паљења њихових кућа и хапшења чланова породица. Појединци су и раније били откривани као активни извршиоци непријатељског рада, али су пуштани на слободу, опроштено им је да би постали лојални грађани, али су своја обећања прекршили и наставили непријатељски рад. Тако је један од осуђених после пуштања на слободу упућен у бригаду јер је изјављивао да ће се борити у НОВ али је дезертирао и наставио непријатељски рад.

Поменутим пресудама осуђени су: 1. Божидар—Бошко Драговић из Лебана. Као доказ између осталих доказа узето је и његово писмо упућено попу Милутину из Прекопчелице у коме наводи и ово: „Примили смо твоје писмо... Добро си учинио што нам шифрама достављаш имена људи, нумере кућа комуниста, које треба ликвидирати. Старац се брине за тебе, паметно ради, чувај се добро". У другом писму четничком војводи Илији Николићу Бувском даје упутство како треба напасти и окружити партизане и „изненадити их с леђа", као и да четници „задају смртан ударац тој **аждаји.**"

2. Божидар—Бошко Пантазијевић, кафеција из Лебана.

3. Стошић Радован, опанчар и Соколовић Александар, оба из Прекопчелице, 5. Тадија Турањанин, егзекутор Пореске управе, 6. Филип Младеновић, прегледник финансијске контроле, 7. Митар Радосављевић, пинтер, 8. Љубиша Момировић, председник општине, 9. Виден Радосављевић, пиљар, и 10. Петар Гроздановић, абација, сви из Лебана.[2])

---

[1]) Изјава Благоја Бошковића, председника Војног суда, сада у пензији из Београда од 25. маја 1945. године, налази се код аутора.

[2] Саопштење Војног суда Команде Лесковачког подручја од 20. октобра 1944. године у поседу аутора.

Поменуте а и друге пресуде Војног суда су слика темељног рада да своје пресуде документима и јасним доказима поткрепи и све јавности изнесе. Овај суд је у периоду од једне године свога постојања судио познатим шпијунима, међу којима је била једна жена, која је проказала и своје суседе, које су Немци стрељали. Осуђено је и неколико кољаша односно чланова црних тројки, који су клали мирно становништво, и извршиоци убиства по наређењу четничких и других непријатељских старешина. Међу њима је био осуђен и кољаш, члан црне тројке Александар Станковић, познат као Цане из Стопања који је заклао већи број људи и био омрзнут у народу. Овај суд је осудио и неке четничке руководиоце, као што је командант четничке бригаде капетан Миле Андрејевић.

Осуђено је и седам Немаца и неколико Бугара, који су вршили злочине. Војни суд је изрицао конфискацију имовине као споредну казну. Имао је извршне органе, који су ову казну спроводили.

Поред наведеног рада суд је склапао и брачне уговоре, т. ј. вршио регистрацију брака. То је уводило у живот грађански брак уместо црквеног. Пред судом, поред осталих, сачињен је и уговор између политичког комесара Команде места у Власотинцу Боривоја Стојановића и Славице Црниловић из Власотинца, 25. фебруара 1945. године.

Рад овог Војног суда је дао велики допринос у обезбеђењу законитости и заштити права грађана и несметаном раду и развоју органа народне власти.

По престанку рада овог суда редовни судови су преузели надлежност суђења ратним злочинцима и другим народним непријатељима.

УДК 321.74 (497.11) „1945—1947“

Др **Живан Стојковић**

Рад Градског народног одбора у Лесковцу (1945—1947)

Коначно ослобођење земље 15. маја 1945. године Лесковац је дочекао већ слободан. Осам месеци одвијао се живот у граду који је непосредно пре ослобођења доживео разорно бомбардовање, што је у великој мери утицало на сређивање животних прилика. Утолико су били и тежи задаци Градског народноослободилачког одбора. Поред обнављања града један од главних задатака Градског НОО био је прикупљање и слање помоћи Народноослободилачкој војсци која се припремала за коначан обрачун са непријатељем.

Један од главних задатака Градског народног одбора у овом периоду био је обнављање порушених објеката, пре свега школа, зграда за смештај установа и објеката за становање. Тако је већ 18. маја 1945. Извршни одбор Градског НО закључио да се обнова школских зграда не може спровести из редовних средстава па је одобрен кредит у износу од 30.000 динара на терет буџета општине за 1945. За рад, самог Градског НО било је неопходно обновити зграду бившег Градског поглаварства. Јер, просторне могућности нису одговарале потребама Градског НО, па су поједини одсеци били одвојени и смештени у посебним зградама (Здравствени, Грађевински, Саобраћајни, Просветни одсек и Градска милиција). Оваква одвојеност служби није омогућавала ефикаснији рад. Зато је на поменутом састанку Извршног одбора НО одлучено да се изврши дозиђивање порушеног дела ове зграде и комплетно реновирање. Како, пак, средства којима је располагао Градски НО нису била довољна закључено је да се тражи помоћ од грађана Лесковца. Извршен је разрез према имовном стању утврђеном у време спровођења реквизиције за 1945. годину, с тим што је највећа сума разреза могла бити 300 динара. Спровођење овог задатка било је поверено Грађевинском одсеку који је морао обезбедити и елаборат. Такође, је затражена помоћ и од Окружног народног одбора. За обезбеђивање дела прихода за општински буџет уведена је такса по један динар за сваку продату биоскопску улазницу. А да се истовремено водила брига и о социјалном стању појединих категорија грађана Лесковца показује податак да је Градски НО донео одлуку да се исплаћује по 150 динара месечно на име помоћи сиромашним пензионерима. За помоћ, ипак, градској сиротињи замењен је лој и камена сода из градског магацина за сапуне из фабрике сапуна у Лесковцу, па им је сапун подељен. Такође, је из истог магацина Фабрика платна била снабдевана памуком и свилом како би јефтиније радила платно за сиромашне грађане Лесковца.[1] Питање положаја неких грађана Градски НО је решавао и појединачно. Тако је службеницима Градског НО, крајем маја 1945. издат по један пар ћонова за пенџетирање обуће. Породици Петра Бикића, која је била сиромашна, са болесном децом и без средстава за живот, исплаћивано је 200 динара месечно, а из градског магацина су јој даване животне намирнице. Михајлу Ристићу исплаћивано је 100 динара месечно. Такође је био реактивиран пензионисани службеник Градског НО Петар Антић, како би могао примати плату службеника.[2]

Брига о редовном снабдевању града електричном струјом била је стално присутна. Зато се, поред осталих послова, на време разговарало и о обез-

беђењу угља за нормалан рад. Како произвођачи нису могли испоручивати угаљ без уплаћених средстава, на седници Извршног одбора Градског НО, 26. маја 1945. закључено је да Лесковачко електрично друштво узме зајам од 250.000 динара код Индустријске банке, а да жирант буде Градски НО. Услови су били да Лесковачко електрично друштво једномесечни укупни приход од испоручене електричне енергије исплати Градском НО, а да ће дуг Индустријској банци вратити за пет месеци. Да се на време бринуло о зимским условима види се из одлуке Градског НО да већ крајем маја 1945. формира комисију коју су чинили: Љубомир Богдановић, Божидар Шарлић и Љубомир Тошић која је имала задатак да проучи питање снабдевања грађана дрвима и да на време обавести Одбор.

Како је, пак, ово било време када је борба против непријатеља настављена у граду и на сваком месту донет је Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже и формирана комисија коју су чинили: Јован Дискић, Благоје Живковић, Гојко Зечевић, Драгољуб Митић и Бора Цветановић која је имала задатак да се брине о поштовању и примени овог закона.[3]

Потреба да се чешће анализира рад Градског НО условила је да се 10. јуна 1945. одржи скупштина која је сумирала резултате четворомесечног рада. Седници су присуствовали чланови Извршног одбора, пленума, одборници бивших рејона, представници Команде подручја, Народног фронта, АФЖ-а, УСАОС-а и представници Окружног народног одбора Бошко Крстић и Живорад Петровић. Скупштину је отворио председник Јован Дискић и после одавања поште минутом ћутања умрлом члану Градског НО Димитрију Ђермановићу говорио је о раду Одбора од претходне скупштине одржане 18. фебруара 1945. до јуна. После уобичајеног осврта на међународне догађаје истакао је да је Одбор успешно обавио реквизицију у новцу, замену окупаторских новчаница, снабдевање града дрвима, осветљавање града и побољшање здравствених прилика. Водовод је са знатним тешкоћама успешно радио, безбедност у граду била је побољшана, школе су оспособљене за рад, обновљен Дом културе и предузете мере да се оспособи највећа биоскопска дворана „Корзо", предузете мере да се приведе крају први регулациони план града. Затим су шефови одсека поднели извештаје о раду. Учествујући у дискусији, војни тужилац Стеван Јодић је говорио о потреби бољег обучавања Народне милиције и њеној опремљености. Даље се говорило о експедитивности службеника, одржавању кола за превоз меса у чистом стању, шпекулацијама са стоком и другог. Секретар Окружног НО Живорад Петровић је између осталог рекао: „Ако народна власт хоће да буде народна, мора да има лице народно, да буде стварно народна". Председник Окружног НО Бошко Крстић је нагласио да је Градски НО обнављајући најпорушенији град у Србији одговорио својим задацима, али да тек предстоји решавање важних задатака од виталног интереса за цео град. На крају је одлучено да се Градски НО попуни са још 11 чланова како би имао четрдесет. У Одбор су изабрани: Димитрије Кулић, Миле Живковић, Влада Андрејевић, Драги Михајловић, Сава Митић, Бока Јашић, Пера Стојановић, Савка Рајчевић, Добривоје Ристић, Војин Петровић и Бока Новаковић.[4] Већ на следећој седници Извршног одбора Градског НО 15. јуна 1945. извршене су измене, тако да је имао 11 чланова. Чинили су га: Јован Дискић, председник, Сава Митић, потпредседник, Живорад Петровић, секретар, Димитрије Кулић, шеф Здравственог одсека, Гојко Зечевић, Социјалног, Благоје Живковић, Привредног, Костадин Недељковић, Војног, Бошко Наумовић, Финансијског, Душан Поповић, Просветног, Љуба Богдановић, Грађевинског и Добривоје Аранђеловић, Одсека унутрашњих послова. У оквиру Привредног одсека основана су два пододсека: индустријски и за снабдевање. Индустријским пододсеком руководио је Матеја Синадиновић, а пододсеком за снабдевање Славко Михајловић. Предузете су и мере да се отклоне негативности о којима је говорено на Скупштини. Тако је уведена контрола сточне пијаце у погледу цена и продаваца стоке, убрзани радови на оспособљавању школа и њиховог ослобађања само за потребе наставе. Препоручено је да се за смештај милиције и војске користе и приватне зграде, као и зграда Монопола. Утврђене су надлежности око расподеле текстила и друге робе, за град Градски НО, а за село Срески НО. Како би се дрва за огрев на време обезбедила закључено је да грађани уплаћују по 300 динара унапред,[5] да у ко-

мисију за набавку три до три и по хиљаде кубних метара дрва за огрев међу: Драги Михајловић, Влада Андрејевић и Борђе Јањић, да се за набавку тражи од Окружног НО Лесковац кредит од 100.000 динара, а од Команде заробљеничког логора сто италијанских заробљеника.[6] Схватајући потребу обезбеђивања дрва за огрев, Градски одбор УСАОС-а организовао је омладинске радне групе за одлазак на Кукавицу, где је већ боравила инжењерска чета по налогу Градског НО која је имала задатак да испита могућности сече дрва на овој планини. Крајем јула 1945. прва омладинска група од четрдесеторице омладинаца окупила се у Централном дому и после поздрава које им је упутио у име Окружног одбора УСАОС-а Милован Динић и весеља отишли су камионом на Кукавицу преко Чукљеника. Са омладинцима је пошло и неколико пионира.[7] Дух ентузијазма и рада испуњавао је омладину Лесковца. Зато је са одушевљењем дочекана недеља када су омладинке из Лесковца са пуним котарицама хране аутобусом до Чукљеника, а онда пешице хитале својим друговима на Кукавици. То је био и дан весеља, али и дан рада, јер су желеле да помогну и да се норма од 70 кубика дневно попне на 100.[8] Градски НО је планирао да овом акцијом на Кукавици обезбеди 5.500 кубних метара дрва која су остала од бившег Градског поглаварства. После резања и спуштања дрва су сељачким колима превожена до Стројковца, а одатле камионима до Лесковца. За ове услуге сељацима је плаћено 15 килограма кукуруза и 100 динара по једном метру. Друга количина од 3.500 до 4.500 кубних метара планирана је из Предејана. Уговор о испоруци закључио је Градски НО са Вељком Ковачевићем, а сељацима је плаћано кукурузом. Како је граду било потребно око 15.000 кубних метара дрва осталу количину је требало да испоруче сељаци преко пијаце. Акцији за добровољну сечу дрва на Кукавици придружили су се, средином августа, и наставници и ученици Средње текстилне школе.[9]

Разматрајући редовно извештаје о раду својих одсека, Градски НО је предузимао и одговарајуће мере које су биле од утицаја за даљи рад. Тако су крајем јуна 1945. дипл. инж. Љубомир Богдановић, повереник Грађевинског, и Димитрије Кулић, повереник Здравственог одсека, добили задатак да се што пре поправи купатило у Женској занатској школи. Поводом завршетка школске године затражен је кредит од Окружног НО за доделу књига најбољим ученицима. Како је, пак, било тешкоћа у снабдевању грађана требало је обезбедити и контролу поделе намирница. Зато је при Одсеку трговине и снабдевања формиран Пододсек снабдевања од три лица са задатком, не само да контролише поделу намирница, већ и да неке од њих набавља. За правилнију поделу и контролу штампане су и купонске књижице. По захтеву Окружног НО формирана је и Комисија за набавку намирница за потребе војске коју су чинили: Костадин Недељковић Дича, Воја Борђевић и Жика Јанковић. Здравствени одсек је и даље бринуо о чистоћи града па је донео одлуку о плаћању шест чистача, прскању улица суботом, и обавези грађана да чисте тротоаре и улице испред своје куће. Образована је мешовита комисија за контролисање нехигијенских радњи и оних које бесправно раде. Предузете су и мере да се Дом стараца у Лесковцу окречи, постељина опере, набаве нове сламарице, поправи водовод и побољша исхрана. Саобраћајни одсек је припојен Грађевинском одсеку. За новог потпредседника Градског НО уместо Драгољуба Митића изабран је Благоје Тошић. Формиран је нови Статистички одсек чији је шеф постао Велимир Живковић. За чувара паркова примљен је Радован Поповић.[10] У време лета 1945. један од важних задатака Градског НО било је и организовање жетве. На имању „Мира" жетва је спроведена на време. За сваки пожњевени дулум радницима се плаћало по тридесет килограма жита с обзиром да нису хтели да им се исплаћује у новцу. Жетву је све време пратио Пера Стојановић, члан Градског НО са два ватрогасца. Свакодневно је било присутно и по шест милиционара ради осигурања жита.[11] Одмах после тога предузете су мере за одбрану овог имања. Зато је Градски НО већ средином септембра одлучио да имање повери на обраду Душану Николићу званом Власотинче који је имао задатак да заједно са Грађевинским одсеком изврши омеђивање и парцелизацију за што бољу обраду, да организује орање и засејавања одговарајућим културама. За ове послове била су обезбеђена и два трактора.

Капитулација Јапана и крај другог светског рата изазвали су у Лесковцу

велико одушевљење. Поводом тога је на главном тргу био организован велики митинг у присуству 3.000 људи. Митинг је отворио серкетар Градског одбора Народног фронта Љубисав Марковић. Затим су говорили начелник унутрашњих послова Окружног НО Милорад Вељковић и секретар Градског НО Живорад Петровић. Говорници су били често прекидани бурним клицањем Совјетском Савезу, Енглеској, Америци, маршалу Титу, Стаљину, Црвеној армији.[13]

При настављању радова на обнављању Лесковца једно од главних питања било је и обезбеђење и подизање биоскопске сале. Иако је непосредно после ослобођења оспособљена зграда бивше Соколане у којој су се одржавале игранке, позоришне представе, концерти, предавања и биоскопске представе, било је неопходно оспособити још једну салу за ове потребе. Зато је одлучено да се поправи сала биоскопа „Корзо" чији су спољни зидови остали непорушени. План поправке урадио је архитекта Јакшић. По њему сала је продужена за пет метара, већи део постојећих зидова је морао да се сруши и фасада је измењена. Сала је требало да има 640 седишта и да служи само за биоскопске представе и предавања. Испред сале је предвиђен и фоаје са бифеом и гардеробом, а такође и балкон.[14]

Крајем септембра 1945. Извршни одбор Градског НО донео је одлуку о промени имена следећих улица: главна или улица од железничке станице до моста названа је Улица маршала Тита, Индустријска — Коста Стаменковић, Краља Петра II — Сретен Жујовић, Краља Милоша — Александар Ранковић, Краљице Марије — Коча Поповић, Хаџи-Павлова — Благоје Николић и Рупе I и II део — Раде Металац I и II део.[15]

Једно од важних питања за развој Лесковца било је израда регулационог плана што је ретко који град у овом периоду имао. Поступак је био у току, а руководио је инжењер Љубомир Богдановић, шеф Грађевинског одсека. Крајем септембра 1945. Извршни одбор Градског НО је одлучио да се поред пројектанта ангажује још једно плаћено техничко лице и да за даље радове на изградњи плана издвоји 20.000 динара.[16] Идејна скица регулационог плана била је изложена у згради Грађевинског одсека на увид грађанима који су могли стављати примедбе до краја октобра. Усвојена је на седници Извршног одбора Градског НО 24. децембра 1945. са примедбом да се приликом детаљне разраде поведе рачуна, колико је то могуће, о уклапању постојећих блокова зграда које нису страдале у бомбардовању. Интересантно је навести да је, углавном, овај план предвиђао: подизање станице испред које би био велики парк, изградњу главне улице која би била широка 30 метара од станице до болнице са новим мостом преко Ветернице, изградњу главног трга око кога би биле све важне установе. План је предвиђао и регулацију Ветернице, изградњу канализације, измештање индустрије поред железничке пруге, подизање неколико модерних квартова, аеродрома и више спортских игралишта као и више паркова. Предвиђено је да Лесковац има 80.000 становника и претвори се у модеран град. Интересантно је да је једна од примедби на план у јавној расправи била да се предвиди изградња базена за топљење конопља и то у доњем току Ветернице, далеко од града.[17]

Годишња скупштина Градског НО одржана је 10. фебруара 1946. Скупштину је отворио председник Јован Дискић, а секретар Живорад Петровић је говорио о политичкој ситуацији у свету и у нашој земљи. Затим су разматрани извештаји о раду појединих одсека. Са 14 службеника Одсек унутрашњих послова са пододсецима решавао је 8.935 предмета, издао 2.720 уверења, 2.500 писаних саопштења, 9.360 личних карата, 82 овлашћења за радње, 168 оружних листова и дозвола за лов, 559 смртовница и 57 пописа заоставштине. Донето је 1.256 пресуда за тежа и лакша дела и решено 286 предмета комисије за сузбијање недопуштене шпекулације. Финансијски одсек је радио са знатним тешкоћама јер је раније архива уништена у бомбардовању. Зато се у првом полугођу 1945. радило без буџета, али је у другом полугођу стање било нормализовано па је буџет остварен са 80%. Врло тежак је био рад Одсека трговине и снабдевања поготову у снабдевању грађана хлебом, јер није било никаквих залиха. Само у периоду од августа до децембра било је издато 266.656 кг кукуруза и 84.710 кг пшенице за 11.843 лица. Издато је такође 35.000 купона за пријем разне робе. Ако се томе дода и брига о снабдевању грађана дрвима за огрев и вођењу

рачуна о ценама у трговини и занатству и узимању зајма од Привредне банке Србије у износу од 2.000.000 динара за снабдевање људи, онда се може закључити да се томе поклањала изузетна пажња. Социјални одсек је давао помоћ породицама палих бораца и оним на војним дужностима, као и сиромашним породицама. Дата је помоћ за оправку 85 кућа социјално угрожених породица, обућом снабдевено 154, оделом 430, разним кућним стварима 25 породица. Подељено је и 163 метара дрва и 54.901 кг брашна. У новцу је исплаћено на име помоћи 19.738.506 окупационих и 7.140.351 динара Демократске Федеративне Југославије. Отворена су два дечја обданишта са 59 деце. Финансирала их је са 60% фабрика „Коста Стаменковић", а остало родитељи. Смештају грађана поклањана је значајна пажња. Тако је решено 924 молби за усељење и 281 за пресељење. Просветни одсек је такође радио са знатним тешкоћама које су, међутим, углавном добро савладане. Школу је редовно похађало 1.670 ученика (863 мушких и 807 женских). Сиромашни ученици су помогнути са 200 пари гумених опанака, 250 пари ципела и 800 текстилних предмета. Основана је Народна књижница са 2.400 књига са којима се просечно служило 400 лица. Здравствени одсек је радио и преко Народне амбуланте. За годину дана извршено је 11.592 прегледа, излечено 358 шугавих, извршено 117 прегледа животних намирница, 105 прегледа чистоће улица, осам прегледа пијаће воде, вакцинисано је 400 лица против трбушног и 159 против пегавог тифуса и 900 деце против великих богиња. Одржана су и два курса о хигијени и о дезинфекцији, четири предавања и 14 конференција. Грађевински одсек је такође имао изузетно тежак посао због порушености града. Поред изградње јавних објеката изграђен је 41 мали стан, недовршено још 36, оправљене 243 куће и 20 помоћних зграда.[18]

У првој половини марта 1946. извршена је реорганизација Градског НО тако да је Грађевински одсек спојен са Одсеком трговине и снабдевања, а за референта је постављен Благоје Живковић. Здравствени одсек је спојен са Социјалним, а референт је био Гојко Зечевић. Референт Просветног одсека био је Душан Поповић, Финансијског одсека Божидар Наумовић. Он је истовремено био и потпредсеник Градског НО. За чланове Окружног НО били су изабрани Јован Дискић и Сергије Димитријевић.[19]

Прослави државних празника у Лесковцу је поклањана значајна пажња. Тако је за припрему прославе Првог маја уз сагласност Окружног НО Извршни одбор Градског НО формирао комисију коју су чинили: Душан Цекић, Благоје Ђурић, Радомир Димитријевић, Зарије Поповић, Новко Даниловић, Богдан Јовановић, Бошко Наумовић и Душан Нешић, Прослава је организована врло свечано. Од раних јутарњих часова почео је народ да се окупља по зборштима са заставама и паролама. Око девет часова почеле су да пристижу делегације из лесковачког среза. Трибине су биле постављене на простору некадашњег хотела „Костић". Два сата је трајала првомајска поворка. Најпре су прошли камиони са делегацијама лесковачког, власотиначког и јабланичког среза, затим камион са поштарима који су обављали посао. На једном камиону била је смештена продавница Набављачко-потрошачке задруге радника и намештеника. Ткачи, радници предузећа „Мика Станковић" радили су на својим разбојима. Грделичка фабрика се представила са машином која је такође радила. Фабрика из Вучја провезла је пуну продавницу робе. Ливница „Сава" је такође представила свој рад. Са камиона предузећа „Коста Стаменковић" најјасније се чуло звонко одјекивање наковња. И тако редом: фабрика „Јосиф Јовановић", кудељара са платнаром, обућарска задруга „Окнап", зидари су приредили сцену зидања куће на камиону, „Гратекоп", кројачка, берберска и платнарска задруга, текстилна школа, радници монопола, ватрогасци, саобраћајци и трактори. На једном трактору је писало „Завршили смо сетву, спремни смо за жетву". После завршетка поворке митинг је отворио председник Градског НО Душан Нешић, а говорио је Риста Антуновић. Уочи прославе Првог маја одржана је у новоотвореној биоскопској сали „Москва" свечана академија. Изведене су химна „Хеј Словени" и Интернационала, а шеф Персоналног одељења Градског НО Костадин Младеновић поднео је опширан реферат о Првом мају. У име Месног синдикалног већа Борђе Станковић Јоле поделио је ударничке значке заслужним радницима. Затим је изведен културно-уметнички програм. Хором

је дириговао Ванђел Бадули, а оркестром Саша Рецић.[20]

Степен порушености Лесковца био је такав да није било могуће из редовних средстава спровести обнову улица и других објеката. Зато је Градски НО добио од Владе Србије из Фонда за обнову земље кредит од 7.000.000 динара за комуналне радове. Комисија коју су чинили: инж. Богдан Јовановић, Бошко Наумовић и Живорад Петровић направила је план утрошка средстава који је садржао изградњу и поправку следећих објеката: Купатила, Дома културе, калдрмисање улица, водовода, канализације и уличне расвете, обнову паркова, сточног гробља, фискултурног стадиона и плаже, кланице, школа, Народне поликлинике, оправку пропуста и мостова и зграду милиције. Са овим предлогом сагласило се и Министарство грађевина Народне Републике Србије. Формирана је и Комисија за контролу утрошка кредита. Реализација је почела већ средином маја. Одмах се почело са изградњом милицијске станице, водовода у Пашићевој улици, калдрме по разривеним улицама, столарског намештаја за школе и фискултурног стадиона.[21] Почетком јуна Грађевинско техничко-комерцијалном предузећу у Лесковцу лицитацијом је поверена израда 300 ђачких сточића, 30 школских табли, 30 ормана, 30 столова, 10 већих столова и 16 дрвених простијих клупа.[22] Интересантно је да је крајем јуна донета одлука да се из средстава за калдрмисање улица из овог кредита издвоји 120.000 динара за поправку болнице. У ово време Извршни одбор Градског НО донео је такође одлуку да се Окружном фискултурном одбору у Лесковцу призна право својине над Домом културе (бивша Соколана) на основу Уредбе по којој се имовина бившег Соколског друштва преноси Фискултурном одбору. Истовремено препоручује да се зграда уступи Окружном позоришту.[23]

Током коришћења поменутог кредита за комуналне радове увидело се да је било потребно предвидети изградњу и поправку и других објеката. Зато је средином августа направљен нови план коришћења средстава који је поред раније поменутих предвидео и изградњу киоска за инвалиде, јавних клозета, оправку купатила Дома народног здравља, купатила у Бачком интернату, трошарина и вага, зграда на имању „Мира", израду регулационог плана, израду десет сандука за ђубре, подизање зграде у парку „Девет Југовића" и набавку возног парка.[24] Регулациони план је коначно усвојен 31. августа 1946. Израда плана била је поверена београдским стручњацима урбанистима Момчилу Белобрку и Ратомиру Богојевићу и хидротехничарима Владимиру Говицком и Милораду Кошићу. Они су најпре урадили идејну скицу, а затим је регулациони план завршен у Урбанистичком институту Министарства грађевине Србије. После усвајања план је био изложен у просторијама Грађевинског одељења Градског НО. Прво предавање о овом плану грађанима Лесковца одржао је архитекта из Београда Драгољуб Момчиловић у биоскопској сали „Москва". Планом је био предвиђен развој Лесковца за следећих тридесет година кад је град требало да има 50.000 становника. Било је планирано да се годишње изгради 150—200 станова. На крају треће етапе изградње Лесковац је требало да добије 600.000 квадратних метара стамбеног простора.[25] Тако је Лесковац био први град у Србији који је добио регулациони план.

На ванредној скупштини Градског НО 19. октобра 1946. донете су две значајне одлуке. Прва је у вези са променом Општег закона о народним одборима којом се број одборника повећава на шездесет,[26] а друга о формирању Градске народне штедионице чија су основна средства износила 50.000, а обртна 450.000 динара. Она је била под оперативно-административним руководством повереника Финансијског одсека Градског НО. Основна и обртна средства обезбедио је Градски НО из готовине обртног капитала из 1945. године. Задаци Штедионице садржани су у правилима која је на истој седници усвојио Градски НО. Месец дана касније узет је зајам од Народне банке ФНРЈ од 6.000.000 за повећање обртног капитала Штедионице.[27] Крајем новембра 1946. Извршни одбор Градског НО основао је градско угоститељско предузеће под називом „ГРУПРЕД" са обртним капиталом од 3.000.000 динара. Предузеће је било под руководством и контролом Одсека трговине и снабдевања.[28] Крајем децембра укинута је ова скраћеница и предузеће се убудуће звало пуним називом. Такође је укинута и скраћеница ГРАДПРЕД за Градско трговачко предузеће.[29] За уређење реда у натписима и фирмама повереник Просветног одсека је формирао комисију која је имала задатак да

изврши ревизију свих натписа и фирми и да нареди да се неправилно написани поправе.[30] За успешнији, пак, рад Градског трговачког и Градског угоститељског предузећа Извршни одбор Градског НО је донео одлуку да се првом одобри кредит од 20.000 динара, а другом од 5.000.000 динара уз гаранцију Градског НО. О овом кредиту требало је тражити одобрење од Министарства финансија Народне Републике Србије.[31] Ради пружања стручне помоћи образовани су савети који су повремено давали упутства управама ових предузећа. Тако су за Градско трговачко предузеће стручни савет чинили: Драги Михајловић, Благоје Живковић, Борђе Новаковић, Тодор Митић и Бора Литрић, а за Градско угоститељско предузеће: Божа Јоцић, Александар Михајловић, Александар Игић и Михајло Поп Коцић.[32]

По упутству Главног одбора Јединствених синдиката Југославије Месно синдикално веће у Лесковцу обратило се Градском НО за обезбеђивање земљишта за подизање радничког коначишта у граду. Један од разлога био је и непостојање смештаја у Лесковцу што је била и последица рушења постојећих објеката за смештај. Радничко коначиште би омогућило и јефтинији смештај. Зато је Извршни одбор Градског НО, средином фебруара 1947. прихватио захтев Месног синдикалног већа и одобрио земљиште за подизање радничког коначишта. Локација би се одредила у договору са Урбанистичким институтом у Београду у складу са урбанистичким планом Лесковца.[33]

Поводом сталне бриге Градског НО да се обезбеди исхрана становништва био је и задатак да се организује откуп жита. Како је настао застој у остваривању овог задатка сазвано је ванредно заседање Скупштине Градског НО 14. фебруара 1947. на којој је главна тачка расправе била откуп жита. Доста исцрпан уводни реферат о овом питању поднео је секретар Градског НО Душан Цекић који је истакао уверење да жита има и да се мора енергичније радити на спровођењу откупа. Зато је био донет закључак да је откуп могућ и да је потребно до 15. марта 1947. откупити у граду четири вагона жита.[34] Истовремено се бринуло и о заштити постојећих усева. Како је било појава наношења пољских штета Градски НО је пооштрио казне. Тако је за ухваћене овце у наношењу пољске штете први пут наплаћивано 10 динара по комаду, други пут 20, трећи пут 30. За крупну стоку 50 динара по комаду, за сваки убрани клип кукуруза 20 динара, за бундеву 30, за килограм воћа и поврћа 50, за два килограма 100, за три 200, за пет 500 динара, а преко пет килограма за сваки килограм још по 100 динара.[35]

Укидањем Окружног народног одбора на основу Општег закона о народним одборима Градски НО је преузео административно-оперативно руковођење следећим предузећима: штампаријом „Напредак", фабриком црепа „Јужна Морава", фабриком столица „Сава", фабриком зејтина „Дубочица", биоскопом „Москва" и пољопривредним добром „Будућност". Приликом примопредаје закључено је да се сва сумњива потраживања не признају. Такође су преузети и сви службеници Окружног Народног одбора и распоређени на нове дужности.[36] Конституисање нове Скупштине Градског НО извршено је 4. маја 1947. Одлучено је да се Градски НО допуни са три члана и то са Јованом Дискићем, дотадашњим председником Окружног НО, Јованком Миљанић, повереником Социјално-здравственог одељења Окружног НО и Стојаном Јанчићем, намештеником из Лесковца уместо Саве Луковића, Раде Голубовић и Драгише Кнежевића који су отишли на нове дужности. Они су истовремено постали и чланови Извршног одбора Градског НО. Тако су сада Извршни одбор чинили: Јован Дискић, председник, Милорад Костадиновић, секретар, Димитрије Кулић, председник Планске комисије, Божидар Наумовић, повереник Финасијског одсека, Благоје Тошић, Привредног одсека, Гојко Зечевић, Комуналног, Јованка Миљанић, Социјално-здравственог, Душан Поповић, Просветног, а Душан Нешић, Стојан Јанчић и Боривоје Стојановић су били чланови. На скупштини се расправљало и о првом петогодишњем плану чиме почиње нови период у развоју наше земље.[37]

Приказ двогодишњег рада Градског НО од маја 1945. до маја 1947. показује да је наступао са већ стеченим искуством из претодног периода, после ослобођења Лесковца и да је врло успешно спроводио сложене задатке обнове и изградње. Брига о нормализовању живота и рада била је врло изражена и постизани су успеси који су за онај временски период били значајни. Организовање привредне произ-

водње, чишћење и обнављање града, снабдевање становништва, обезбеђивање услова за нормалну наставу, израда првог регулационог плана само су неки показатељи успешног рада Градског НО. Овај приказ је прављен, углавном, на основу записника са седница скупштине и Извршног одбора. Комплекснији приказ развоја Лесковца у овом периоду захтева темељитија истраживања.

Напомене:

1. Записник са седнице Извршног одбора Градског народног одбора (у даљем тексту ИО ГНО) Лесковац, 18. маја 1945. Архив Народног музеја у Лесковцу (у даљем тексту АНМЛ), неинвентарисана грађа (у даљем тексту н. г.); „Рад Градског НО-а на обнови града", „Наша реч", 9. јуни 1945, Лесковац.

2. Записник са седнице ИО ГНО, 26. маја 1945, АНМЛ, н. г.

3. Исто; Интересантно је да је ИО ГНО 1. јуна 1945. донео одлуку о смањењу броја службеника у Одбору па су отпуштени: Павле Михајловић, Сретен Митић, Воја Борђевић, Милорад Станковић, Петар Бокић, Савка Младеновић, Живојин Чамџрак, Тимка Крстић, Радован Поповић, Обрад Јанковић, Драгутин Станковић, Наталија Стојильковић, Божидар Николић, Радмила Јовић, Борика Станковић, Живко Јовић, Власта Живковић, Божидар Михајловић, Антанасије Јовановић. На овој седници одлучено је да се издвоји 5.000 динара за сахрану Костадине Олди из Лесковца. Разлог је био што су Димитрије и Костадина Олди све своје имање у Нишу и Лесковцу завештали за одгој и васпитање незбринуте деце у Лесковцу. (Записник са седнице ИО ГНО, 1. јуна 1945, АНМЛ, н. г.)

4. Записник са седнице ГНО, 10. јуна 1945, АНМЛ, н. г.; „Народна власт нашег града поново пред народним и својим делом" „Наша реч", 10. јуна 1945, Лесковац.

5. Записник са седнице ИО ГНО, 15. јуна 1945, АНМЛ, н. г.

6. Записник са седнице ИО ГНО, 21. јуна 1945, АНМЛ, н. г.

7. „Прва омладинска група отишла је на Кукавицу ради сече дрва", „Наша реч", 28. јула 1945, Лесковац.

8. „На Кукавици међу нашим ударницима", „Наша реч", 11. августа 1945, Лесковац.

9. „Да ли ће наш град бити потпуно снабдевен дрвима за огрев?", „Наша реч", 18. августа 1945, Лесковац. Извршни одбор Градског НО је крајем новембра одредио и цене огревних дрва на пијаци. Дрва су могла бити продавана по 600 динара по метру (Записник ИО ГНО, 23. новембра 1945, АНМЛ, н. г.)

10. Записник са седнице ИО ГНО, 21. јуна 1945, АНМЛ, н. г.

11. Записник са седнице ИО ГНО, 26. јуна 1945, АНМЛ, н. г.

12. Записник са седнице ИО ГНО, 14. септембра 1945, АНМЛ, н. г.

13. „Манифестације у Лесковцу и округу поводом капитулације Јапана", „Наша реч" 18. августа 1945, Лесковац.

14. „Порушени Лесковац се обнавља", „Наша реч", 18. августа 1945, Лесковац.

15. Записник са седнице ИО ГНО, 27. септембра 1945, АНМЛ, н. г. Све улице су обележене таблицама и новим бројевима до почетка 1946.

16. Записник са седнице ИО ГНО, 29. септембра 1945, АНМЛ, н. г.

17. Записник са седнице ИО ГНО, децембра 1945, АНМЛ, н. г; Лесковац ће бити модеран град", „Наша реч", 27. октобра 1945, Лесковац. Фебруара 1946. одобрена су средства за детаљну разраду Регулационог плана Урбанистичком институту при Министарству грађевине Србије. (Записник са седнице ГНО, 19. фебруара 1946, АНМЛ, н. г.)

18. „Годишња скупштина Градског НО-а у Лесковцу", „Наша реч", 16. фебруара 1946, Лесковац. Априла 1946. формиран је Одбор за обнову порушених стамбених зграда који су чинили: Љубомир Богдановић, Богдан Јовановић, Чеда Николић, Гојко Зечевић и Милан Стојановић. (Записник са седнице ИО ГНО, 9. априла 1946, АНМЛ, н. г.)

19. Записник са седнице пленума ГНО, 11. марта 1946, АНМЛ, н. г. Шеф Грађевинског одсека инж. Љубомир Богдановић разрешен је дужности јер га је Министарство инудстрије Србије упутило на рад у Електрично предузеће. За новог шефа именован је инж. Богдан Јовановић, (Записник са седнице ИО ГНО, 9. априла 1946, АНМЛ, н. г.)

20. „Величанствене првомајске свечаности у Лесковцу", „Наша реч", 4. маја 1946, Лесковац; Записник са седнице ИО ГНО, 15. априла 1946, АНМЛ, н. г.

21. Записници са седница ИО ГНО 4, 7. и 14. маја 1946, АНМЛ, н. г.

22. Записник са седнице ИО ГНО, 3. јуна 1946, АНМЛ, н. г.

23. Записник са седнице ИО ГНО, 22. јуна 1946, АНМЛ, н. г.

24. Записник са седнице ИО ГНО, 19. августа 1946, АНМЛ, н. г. На основу Општег закона о народним одборима при Градском НО формиран је 7. септембра 1946. Одсек за опште послове, а за шефа је именован Велимир Живковић. (Записник са седнице ИО ГНО, 7. септембра 1946, АНМЛ, н. г.)

25. „Лесковац добио регулациони план", „Наша реч", 20. јула 1946, Лесковац.

26. Градски НО су чинили: Душан Нешић, Божидар Наумовић, Живорад Петровић, Душан Поповић, Гојко Зечевић, Благоје Живковић, Драгиша Кнежевић, Василије Стаменковић, Александар Игић, Светомир Спасић, Дара Јовановић, Јелка Димитријевић, Сава Стојановић, Сава Митић, Тодор Коцић, Загорка Борђевић, Вида Наранџић, Борђе Станковић, Трајко Аранђеловић, Влада Андрејевић, Драги Михајловић, Михајло Јоцић, Бока Јањић, Војин Петровић, Бока Новаковић, Драгољуб Митић, Благоје Тошић, Костадин Недељковић, Божидар Јоцић, Сретен Жунић, Драгољуб Стојимировић, Раде Димитријевић, Благоје Бурић, Димитрије Кулић, Душан Цекић, Раде Голубовић, Велимир Живковић, Александар Николић, Гавра Стојановић, Кева Стојановић, Драги Стојильковић, Сава Луковић, Добри Стојановић, Спира Борђевић, Васил Куртић, Авда Селијевић, Влада Тасић, Обрад Павловић, Бранко Берманновић, Раде Пејчић, Благоје Станковић, Богдан Јовановић, Јован Илић, Благоје Бокић, Пера Јоргићевић, Драги Ишљамовић, Миле Бојковић, Тома Јовановић, Витко Аранђеловић, Милан Станојевић, (Записник са ванредне седнице ГНО, 19. октобра 1946, АНМЛ, н. г.)

27. Записник са ванредне седнице ГНО, 19. октобра 1946. и седнице ИО ГНО, 18. новембра 1946, АНМЛ, н. г. Новембра 1946. комисијски је преузет биоскоп „Москва“ и њиме је почео да руководи ГНО. (Записник са седнице ИО ГНО, 22. новембра 1946, АНМЛ, н. г.). За организовање слета поводом 29. новембра ИО ГНО је 22. новембра 1946. доделио Пионирској организацији 30.000 динара. (Записник са седнице ИО ГНО, 22. новембра 1946, АНМЛ, н. г.)

28. Записник са седнице ИО ГНО, 22. новембра 1946, АНМЛ, н. г. На ванредном заседању ГНО, 12. децембра 1946, уместо Живорада Петровића, који је отишао на нову дужност, изабран је за секретара Душан Цекић. Нови чланови ГНО били су: Бора Стојановић, Зора Михајловић, Милорад Костадиновић, Нада Николић, Милка Анђелковић. За председника Планске комисије изабран је Милорад Костадиновић, за повереника Привредног одсека Бора Стојановић, за повереника Комуналног газдинства Гојко Зечевић, а на његово место за повереника Одсека за социјално старање и народно здравље Зора Михајловић (Записник са седнице ГНО, 12. децембра 1946, АНМЛ, н. г.)

29. Записник са седнице ИО ГНО, 26 децембра 1946, АНМЛ, н. г.

30. Записник са седнице ИО ГНО, 31. децембра 1946, АНМЛ, н. г.

31. Записник са седнице ИО ГНО, 10. јануара 1947, АНМЛ, н, г.

32. Записник са седнице ГНО, 16. јануара 1947, АНМЛ, н. г.

33. Записник са седнице ИО ГНО, 14. фебруара 1947, АНМЛ, н. г.

34. Записник са седнице ГНО, 14. фебруара 1947, АНМЛ, н. г.

35. Записник са седнице ИО ГНО, 26. фебруара 1947, АНМЛ, н. г. Одласком секретара ГНО Душана Цекића на нову дужност у Београд за новог секретара је 10. марта 1947. изабран Милорад Костадиновић. (Записник са седнице ИО ГНО, 10. марта 1947, АНМЛ, н. г.

36. Записник са седнице ИО ГНО, 18. априла 1947. и 24. априла 1947, АНМЛ, н. г.

37. Записник са седнице ГНО, 4. маја 1947. и ИО ГНО, 5. маја 1947, АНМЛ, н. г.

Dr *Živan Stojković*

CITY NATIONAL COMMITEE OF LESKOVAC (1945—1947)

During the first two years after the liberation, the City National Commitee of Leskovac faced serious problems caused by the fact that the town was torn down and held back by the war. The prime task was reconstruction and erection of the buildings destroyed by the war, normalization of life, and making possible economic production and supplying of the town, as well as school teaching and cultural activities. All that werre achieved thanks to the actions characterized by work enthusiasm of the whole population, which considerably facilitated the efforts of the City National Commitee.

УЗ ДВЕСТОГОДИШЊИЦУ РОЂЕЊА ВУКА КАРАЏИЋА

УДК 886.1/.2

Николај Тимченко

Вук и српска књижевност

Још 1814. године, на самом почетку свога трновитог стваралачког пута који је трајао преко педесет година и завршио се потпуним тријумфом, Вук Стефановић Караџић је написао: „Мене је ревност к роду моме ободрила и принудила да зажмурим и да једампут тумарим главом кроз ово трње, макар на ону страну сав подеран и крвав изашао". Зашто је Вук победио и доживео плодове свога неуморног и неустрашивог деловања, упркос безбројним препрекама и жестоким противницима у чијим је рукама била власт, сасвим је јасно после ове изјаве и објашњења Иве Андрића да Вук „ниједног тренутка не помишља да би могао остати у трњу и не изићи на другу страну". Вук је носио у себи највећу особину свих великих револуционара, прегалаца који обележавају своју епоху тиме што делујући у садашњости отварају путеве за будућност. Још Скерлић је уочио ту Вукову особину закључивши да Вук „није био кабинетски научник који би се задовољио да износи теорије и да остави времену да оно извојевује победу". И још нешто: иако је живео у Бечу, Вук никад није кидао суштинске везе с народом из кога је поникао и земљом којој је служио. То му је, уз све особине које је имао, и омогућило да буде најзаноснији ентузијаст по циљевима које је себи поставио и најтрезвенији реалиста по средствима која је бирао да оствари те своје циљеве.

У време када су се појавиле прве Вукове књиге, готово није било човека у Србији који је био спреман да стане на његову страну. Напротив, сви силни овога света били су против њега. Међутим, подстицан од умнога и ученога Словенца Јернеја Копитара, такође некадашњег чобанчета из једне југословенске земље, и сам веома бистар ум, реална природа, човек који је имао и литерарних амбиција, Вук је смело ушао у борбу и делио ударце снагом којој му је давало уверење да идеја којој се посветио мора победити јер отвара врата прогресу и припада будућности. „Ми смо Платони и Аристотели у данашњему народу нашему, писао је Вук 1819. године Лукијану Мушицком, ми треба ... да пишемо за благородно потомство, које ће бити чисто од садашњи будалаштина наше благоображене простоте; које неће питати ће се ко родио, и како је ишао, и како се носио; него ће гледати оно што му је оставио, и по ономе ће судити о нашим умовима и о срцима".

Истинољубив и отворен, Вук, који није знао за опортунизам нити за колебања и уступке ма какве врсте када је у питању суштина његове реформе, никада, ни у данима највеће сиротиње која је често походила његову многобројну породицу, није устукнуо пред непријатељима нити поклекнуо пред пријатељима од којих је очекивао материјалну потпору уколико је, да би је добио, морао да одступи од својих уверења. Мада је писао Мушицком: „Не могу вам казати у каквој сам ја сад невољи. Вјерујте ми да за Божић нијесам имао зашто купити фунте меса, акамоли печенице!", он никад није престао да мисли на издавање својих дела и, далеко више, никада није ласкао својим патронима. Једноме од њих, Христифору Обреновићу, синовцу кнеза Милоша, отворено је написао да се чуди што се ипак нашао један Србин који ће помоћи да се на свет изда једна српска књига.

Из данашње перспективе посматрано, Вуково дело је импозантно. „За

пола века неуморне и непрекидне делатности, не без дивљења примећује Скерлић коме је Вук могао бити близак баш по радној енергији и уопште по духовном склопу, он је извршио неколико великих послова, од којих би сваки за се био довољан за живот другога човека". Вук је реформатор језика, боље рећи утемељитељ науке о језику, скупљач народног блага, односно један од најбољих и најпоузданијих антологичара у српској књижевности; Вук је, такође, и први модерни историограф, етнолог и социолог, духовни вођа једног народног препорода и, најзад, мада побројано није све што је Вук урадио, Вук је — „отац српске књижевности", како је његове заслуге у овој области дефинисао велики српски филолог и Вуков саборац — Ђуро Даничић.

Ако је о свим побројаним заслугама — поготово оним које се односе на науку о језику и сакупљање народних умотворина — у нашој науци досада било доста речи, релативно мало је обрађивана тема „Вук и српска књижевност". Уколико је о томе и било говора, мало је пажње поклоњено Вуку као писцу и његовом утицају на српску књижевност после романтизма. Чак је тај утицај и негиран, ни мање ни више него од самог Скерлића.

У ствари, међутим, како је Вук од самог почетка свог деловања био заокупљен идејом о стварању националне културе засноване на најбољим аутохтоним тековинама народног стваралачког духа, он никад није ни помишљао да истакне народне творевине као врхунска остварења која једна национална књижевност мора да узме као недостижан узор. Народна поезија Вуковог доба, по његовом мишљењу, само је нешто најбоље, и са етичког и са естеског становишта, што су Срби у то време у књижевности имали; стога и народна поезија треба да послужи као извор тема и испирација стваралоцима писане књижевности. По сопственим речима, Вук ће приступити сакупљању народних песама и осталих умотворина јер је сигуран да су оне „содржале, и сад у народу простом содержавају, негдашње битије сербско и име". Народне песме садржале су још нешто: чист народни језик који, по дубоком Вуковом уверењу и стварном стању ствари, тадашњи српски писци, укључујући и највиђеније, нису познавали. Вук је то неувиђено рекао и тако ступио у борбу са свима књижевницима српским.

Да би се обрачунао са њима, Вук се латио писања критике. Под удар је дошао један од најплоднијих и најпопуларнијих писаца онога времена Милован Видаковић, чији су се романи сматрали савршенством у својој врсти. Вук је Видаковићу посветио две критике. Критика из 1815. године не узима се као књижевна јер је искључиво посвећена језичким питањима. При томе се испушта из вида да је језик, односно његова употреба, његово порекло, уопште пишчев став према језику у то време итекако било књижевно питање. Сам Видаковић се посебно бавио језичким питањима, а сам Вук је у тој првој критици указао на истину „да се сваки списатељ мора старати колико за ствар о којој пише толико (ако се не смије рећи више) за чистоту и за својство онога језика на којем пише, о том не треба говорити — то знаду и читатељи акамоли списатељи".

Превиђа се, такође, теоријски значај који има друга Вукова критика, она из 1817. године. Није овде место да говоримо о нивоу те Вукове критике, али морамо нагласити да се у њој налази први пут формулисана и донекле развијена поетика српскога реализма. Јер, романтичар по епохи којој је припадао, Вук је реалиста по темпераменту, по наклоностима и свом општем деловању. То је уочио и Скерлић који је за Вука рекао да „романтичар по идејама, он има рационалистички дух". Сам Вук, пак, недвосмислено одбија од себе свако романтичарско схватање: „Наша је при овом тежња, пише он у уводу у дело „Црна Гора и Црногорци" (из 1837. године) да описујемо просто, јасно и истинито, без сваког романтичног кићења".

Додуше, Вук је романтичар и по култу народне песме и старине а то је полазна тачка свих романтичара. У тој чињеници такође треба тражити несумњиво огроман утицај Вука Караџића на српски романтизам, не само у магичној снази његове личности. Вуков утицај претрпели су готово сви писци онога доба — од Симе Милутиновића и Јована Стерије Поповића до Његоша, Бранка Радичевића и Јована Јовановића Змаја. Вукова идеја о оплођујућем дејству народне поезије и народног стваралачког духа остварила се у највећем степену у поезији Бранка Радичевића и Његошевом „Горском вијенцу". Ако су песме Бранка Радиче-

вића, у садржајном погледу, позив младости на гозбу живота и израз његовог животног става заснованог на љубави према творевинама народног генија, а у формалном погледу даљи корак у развитку српског стиха чији је корен у народном метру, Његошев „Горски вијенац“ је у правом смислу једно национално дело и синтеза надахнућа једног индивидуалног песника и колективног народног духа, односно, у формалном погледу, виши степен у развитку народне епике — једно народно дело индивидуалног постања.

Међутим, Бранко Радичевић је и аутор „Безимене“, он је и урбани песник. Његош је, са своје стране, песник „Луче микрокосма“. Ове чињенице говоре о извесном двојству у овим песницима, о извесном њиховом „отимању“ од Вуковог утицаја, како је то већ, поводом Бранка, речено у нашој критици. Нема сумње да се у овим песницима испољује њихов романтичарски песнички индивидуалитет и они следе извесне унутрашње пориве својих песничких личности. И тако, Бранко се у „Путу“ показује и као Вуков саборац, величајући његову реформу, и као проповедник нове поетике, романтичарске поетике, супротстављајући слободног песника класицистичком. Његош, опет, ствара космичку поезију, изразито романтичарски интонирану.

Таквог двојства нема у делима прве генерације српских реалиста — Стјепана Митрова Љубише, Милована Глишића и Јанка Веселиновића. Већ сама та чињеница говори о карактеру и Вукових идеја о књижевности и његовог стваралачког процеса. Први српски реалисти стварају потпуно у духу Вукових идеја.

Како се могао догодити овај привидни парадокс?

Вук је човек стварности који је познавао „цијену својега посла“, сав је окренут стварном животу и императивима које је постављала стварност. Реалист по унутрашњем склопу своје личности, реалист по урођеној способности да проникне у битне проблеме епохе, реалист по непосредном задатку који је себи поставио — да упозна и упути реалним правцем даљег развитка стварност народног живота — Вук је морао постављати и књижевности и себи као писцу само оне и онакве захтеве какве је постављала поетика реализма његова века. Иако неразвијени, засновани више на егзактном осећању ствари него на сигурнијем естетском критеријуму, Вукови критички судови о Видаковићевом роману „Љубомир у Јелисиуму“, узети у склопу општих Вукових погледа, садрже свакако потпуније схватање ралистичке књижевности него погледи Светозара Марковића, који се такође није ни дуже ни специјално бавио књижевно-теоријским проблемима. Док је Марковићево схватање улоге и суштине књижевности ограничено на садржајну страну књижевног дела, док он, дакле, говори о крајњем дејству — идеолошком и васпитном — књижевног дела под претпоставком да оно обрађује савремену стварност и народни живот, дотле Вук, иако се ограђује стављајући до знања да он не може улазити у специфичности књижевности као уметности, не остаје само при захтеву да књижевно дело мора садржати тачан опис народног живота, обичаја, морала и људи. Добар део своје критике Вук посвећује доказивању своје иначе тачне опаске да Видаковић не познаје ни психологију ни логику и да су му због тога и радња и личности немотивисане, произвољне, нетипичне. Тиме је Вук уједно показао да је књижевно дело у ствари јединство садржајних и формалних елемената и да се писац, односно списатељ, како би Вук рекао, морао потрудити да прави народни живот (дакле садржину) одене у одговарајуће уметничко рухо (народни језик и личности које треба да имају све особине психолошки и логички изграђених ликова, радња која мора бити мотивисана). Вук је, осим тога, тражио да писац располаже познавањем чињеница и о општем стању наука свога времена и о тананостима народног живота који мора бити предмет његова дела. При свему томе, писац мора бити природан и истинољубив, водити рачуна о читаоцу и писати ради њега а не себе ради. Те своје захтеве Вук је формулисао и у предговору свога портрета Милоша Обреновића: „Поред свију тегоба и сметњи, које сваки писатељ историје **живи** људи, својих земљака, другова и пријатеља мора имати, ја опет по чистој савести могу казати да пишући ову књигу, никад нисам збацио с ума **истине**, која је у историји најглавнија ствар, ни **потомства**, за које се историја пише. И зато највише (да би сам се по могућству сачувао од пристрастија) нисам хтео нити кога хвалити ни кудити него сам се само трудио да догађаје опишем просто, као што би Србин Србину приповедао,

па читатељ сам нека суди што је за хвалу, што ли за куђење. Тако сам ја дакле желео и трудио се свуда да кажем истину; а ако се против те жеље и труда буде што украло, то је било или из незнања, или по слабости људској".

Према томе, враћање првих српских реалиста Вуку није ни мало случајно ни неприродно, тим пре што је и сам Светозар Марковић указао на народну песму као узор коме треба да се обрате сви прави народни књижевници новога правца. Зато ћемо, на пример, у делу Стјепана Митрова Љубише моћи да пратимо појаву једног готово апсолутног поистовећивања интелектуалца, чврстим нитима везаног за народ, са колективом који приказује. У тематском погледу, све Љубишине приповијести су засноване на народним предањима и то аутор не скрива. У стилском погледу, Љубишине приповијести такође нису изгубиле суштинску везу са својим узорима. Сличан процес можемо пратити и код Милована Глишића, с тим што он нешто слободније користи богатство усменог стваралаштва и што је у тематском погледу знатно шири од Љубише. Своју, пак, нераскидиву повезаност са вуковским, модерније речено рустикалним традицијама Глишић ће манифестовати и у свом односу према чистом народном језику коме је био фанатично одан и у коме је страсно уживао. Јанко Веселиновић, да поменемо и некад изванредно популарног „песника Мачве", написао је како сам каже прве приче на основу народних прича које је чуо од баба-Бојане, припросте сељанке бистра ума и хитре памети, жене из народа какве је и Вук често сретао и којима се и он дивио. Интересантна су нека исповедна признања Веселиновића. Он је овако радио: „По сто пута изговорим реченицу: хтео бих да ми зазвучи у ушима као кад је баба-Бојана каже. Пред очима ми се створи баба-Бојана, и ја чух опет њену причу". А када би му понестало даха и инспирације, обраћао се народној песми и причи: „Ја сам онда седао поново, и све народне приче које бих чуо, радио, трудећи се да подражавам језику. Тиме сам највише користио себи, јер сам се поступно привикавао језику народном и привикавао сам своје перо да пише".

Од Вукових заслуга за српску књижевност помиње се и чињеница да је он написао прву књижевну критику у тој књижевности. Имамо утисак да се мање говорило о томе да је својом критиком, независно од њеног стварног ефекта који произилази из Вукове намере да укаже на заблуде које су владале о књижевности у то време, Вук унео нови дух у схватања књижевног рада уопште. Отворен и истинољубив, полазећи са позиције формулисане у реченици: „Ја што чиним, слабо кад чиним коме за инат или коме за љубав, него зато што мислим, да поштен и паметан човек онако ваља да чини" — Вук је у односу на Видаковића оштар у тону и немилосрдан у разоткривању његових недостатака. Пошто је сигуран да је у праву кад стоји на становишту да „никакав мајстор не ради свога заната, не знајући шта гради ни како гради... Тако сваки мајстор свој занат ради, тако треба и списатељи да пишу", и уверен да је са Видаковићем поступио по савести и у складу са том општом потребом, Вук је 1820. године одлучно устврдио: „Боље да ниједног списатеља немамо, него да само рђаве имамо!" Из таквог уверења и у глави таквог човека родила се српска књижевна критика. Да ли је потребно казати да је она погодила циљ и имала снажног одјека, иако за-

дуго није имала настављача? Ипак, навешћемо речи Павла Поповића о дејству Вукове критике: „Вукова критика била је једна од оних које су коначне, које крхају кариеру, које убијају; писац и даље животари, али га више паметни људи не узимају озбиљно... Не само писца, она је, може се рећи, уништила један књижевни правац, оборила целу школу Видаковићеву. Тако је — само на други начин — Сервантес убио старе амадисовске романе". Слично мишљење о ефекту Вукове критике изнето је још 1818. године у Давидовићевим „Новинама српским": „Реценсија на Г. Видаковићева Љубомира прву и другу част сатрла је досадашњи тзв. славеносрпски писања начин, и по свој прилици тријумфирала над њим; он има још и сад ревносни но слабо логически бранитеља".

Међутим, Вукова присутност у српској књижевности не исцрпљује се у чињеници да су његове идеје прихваћене од српских писаца XIX и нашег века. Вук је не само инспиратор националног препорода, револуционар најплеменитијег кова и аниматор књижевности засноване на народном језику, него и жива и делотворна појава наше књижевности, писац чије књижевне особине одају редак списатељски

таленат. „Вук је творац чисте српске прозе и стила“, приметио је још Љубомир Стојановић и таква констатација се и данас може бранити.

Вук је прави мајстор реалистичког описа; он располаже ретким посматрачким даром и поузданим смислом за карактеристичан детаљ. Ево његовог описа једног догађаја, који пластично приказује време у коме се десио: „Ја сам својијем очима гледао (год. 1808) како су Карађорђеви момци повалили једног човјека у блато и истукли га колико су хтјели, што је пројахо мимо њих на свом коњу кад су они сједили на клупи пред Карађорђијевим (прије Мула-Јусофовијем) конаком, па га окриве да их је попрскао. Мени се тај неповољни и жалосни посао тако онда увртио у памет, да се и данас опомињем и човјека и коња му: како је био пошао низ чаршију, како ће к цркви; па како су га они по том вратили, с коња скинули и у блато повалили. Човјек је овај био млад и по варошки лијепо обучен (имао је на себи плаветно цубе, без рукава, непостављено, као што су онда многи носили, и преко тога ћурче) а био је у Биограду жив доскора и чини ми се да су га звали Шашкин-Тошо, а коњ му је био алатаст.“ Знајући да издвоји суштинско од небитног, појединост општијег значаја од ефемерног детаља, личност која ће бити интересантна за потомство а довољно карактеристична за своје време, Вук се труди и успева у томе „да пише све онако просто, без икакве **мајсторије** и **филозофије**, као што би Србин Србину приповиједао“. Притом је умео да прави мајсторске портрете личности свога доба и у томе је претеча једног од најбољих стваралаца портрета у српској књижевности — Слободана Јовановића. Вук показује, осим тога, и смисао за драматско приказивање догађаја, с пуно тачних психолошких опажања и материјалних чињеница. Доказ за то налазимо, на пример, и у овој сцени из рада о Милошу Обреновићу:

„Пошто се већ народ по Србији испредаје, велики се везир врати натраг, а у Београду за везира остане **Сулеман-паша Скопљак** (из Скопља, из Херцеговине), који се с Милошем тукао неколико пута, а особито на Мучњу (на међи ужичкој и старовлашкој) и на Равњу, где је (Сулеман-паша) и у руку рањен. Сад свако може себи ласно претставити како је Сулеман-паша морао гледати свога кнеза; али због политике није му ништа могао чинити, него га још посини, и даде му буруntију да је пуновласни обор-кнез на три нахије, то јест: над рудничком, над крагујевачком и над пожешком; и поклони му сребром оковане и позлаћене пиштоље и ата. Једном га је показивао многој господи турској, говорећи: „Видите ли овога мога малога кнеза и посинка! Колико се сад чини миран и покоран, ја сам од њега неколико пута тако бежао да нисам знао куда ћу ударити; па ми ево најпосле и руку преби на Равњу“. А Милошу је говорио: „Ти си ме ово ујео“ (показујући рањену руку); а Милош му одговори: „Ја ћу и позлатити, честити пашо!“

Изгледа нам да овако испричана сцена са поентом какву има, антиципира једно од најпотреснијих места у једној од најбољих приповедака српског реализма прошлог века. Мислимо на „Све ће то народ позлатити“ Лазе Лазаревића, писца за кога се иначе сматра да је остао ван утицаја Вука Караџића, што је свакако преурањен и незаснован утисак. О томе говоре и неке експлицитне чињенице: у младости, док је још био у редовима студената који су примали идеје Светозара Марковића, Лаза Лазаревић се категорички определио за Вуков правопис; осим тога, Лаза је проповедник патријархалног морала, човек патријархалних погледа и опредељења.

Сажет, језгровит, богат у лексици и изворан Вуков стил је заиста постао основа нашег књижевног језика. Отуда није ни мало чудно што је чувени „београдски стил“, чији су протагонисти били Богдан Поповић и Слободан Јовановић, у ствари књижевни језик оних књижевних кругова који су желели да остваре даљи напредак и стила и књижевности у једној синтези најбољих домаћих традиција и модерних европских струјања.

Преко језика и стила, као и захтевом да свака права књижевност мора имати корена у народу, Вук и даље врши утицај на српску књижевност. Од савремених писаца поменућемо само двојицу код којих су вуковске традиције видљиво изражене. То су Бранко Ћопић и Иво Андрић.

Као и Његош, Андрић је стваралац чије се дело и садржајем и карактером не може одвојити од тла са којега црпе своје животне сокове. Као и Вук, Андрић је дуго живео ван граница земље, кретао се искључиво у интелек-

туалним и дипломатским круговима, али се у мислима увек враћао у своју родну Босну (као Вук у свој Тршић), обилазио њене касабе, пејсаже и споменике, ослушкивао њене легенде и уносио их у своја дела. Босна, њена прошлост, њен мирис, подземни токови њеног живота, њена тајна, дух народног живота — остали су стални извор тема и инспирација нашег нобеловца. Народна традиција, боље рећи вуковски дух, живи оплемењена у Андрићевом делу, оплемењена снагом и суптилношћу великог уметника речи. Андрић уноси у своја дела народне легенде, народну лексику, стил народног приповедања, начин народног мишљења и његово дело, на свој специфичан начин, понавља случај Његошевог „Горског вијенца", постаје ризница народног живота и исконске народне мудрости.

Своју везаност за вуковске традиције и Вука Андрић је симболично изразио једном приликом пре више од десет година када је, почињући на београдском Филозофском факултету циклус предавања о Петру Кочићу, ставио на катедру Вуков „Српски Рјечник", ту свакако најдрагоценију српску књигу 19. века, и посветио неколико увод-них речи Вуковој присутности у српској књижевности. Суштинска повезаност Андрићева са Вуком омогућила је нашем великом савременику да уђе у битне одлике Вукова револуционарног лика и непоколебљивог карактера и да осветли његове списатељске одлике. Андрићеви есеји о Вуку, од којих смо последњи чули пре неколико дана на свечаној академији у Београду, нису само бриљантни есејистички текстови него и документ о још живој и стално присутној вуковској традицији у српској литератури. Овом приликом цитираћемо неколико Андрићевих закључних речи: „Пре сто година, на данашњи дан, Вук је, као частан победник, напустио свет живих, свет у ком се пише и говори, и у коме је он водио своју историјску борбу за говор и писмо. Смрт која брише само нестварне величине, а истинске учвршћује и уздиже, издигла је и од тога дана све више дизала лик Вука Стефановића Караџића."

Вук је, видели смо, инспиратор српске књижевности и писац који заузима видно место у њој. У ствари, оно што је у нашој култури, посебно у књижевности, од Вука остало и што чини нераздвојни њен део јесте онај тако специфични, тако дубоко национални вуковски дух, она тако суштинска везаност за народно, изворно, самосвојно наше — што мора бити у основи сваке културе да би она могла да егзистира као аутохтона култура у склопу светске културе. Целокупно Вуково деловање било је посвећено афирмацији тог народног духа и зато се и прослава стогодишњице Вукове смрти и стопедесетогодишњице његова рада слави целе ове године у целој нашој земљи као празник националне културе. Сасвим спонтано, самим природним током ствари, разговори о изузетном и веома и данас актуелном Вуковом делу пренеће се на разговоре о суштини, смислу и развоју целокупне новије српске културе и књижевности; показаће се да је Вуково дело присутно не само у времену које је обележило и коме припада, него и на путевима и у тенденцијама нашег свеколиког културног развитка који је довео до данашњега стања и књижевности, и науке о језику, и историографије, и етнологије, па и социолоције и политичких наука. И најзад, тачније речено у првом реду — показаће се да Вуков пример човека — борца, стваоца и револуционара, односно победника — зрачи дубоким уверењем у оправданост и узвишеност сваког стваралачког чина који кодификује суштинска кретања једне епохе и одређује будући развитак.*

---

* Текст предавања одржаног на академији посвећеној Вуку, фебруара 1964. у Лесковцу

ХРОНИКА

КУЛТУРНА БАШТИНА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ

У Лесковцу је у организацији Народног музеја 16. и 17. октобра 1986. године, одржан научни скуп са темом „Културна баштина Лесковца и околине". На скупу који је трајао два дана поднето је више реферата и саопштења: др **Јован Ћирић**, Културно-историјска баштина — схватање, тумачење и друштвено третирање, **Србобран Милојевић**, Историја Лесковца у средњем веку, др **Гојко Суботић**, Зидно сликарство цркве св. Јована у Јашуњи, арх. **Александар Радовић**, О архитектури цркве Св. Јована у Јашуњи, **Срђан Марковић**, Капела Ораовичког манастира, Мирослава Јоцић — **Борђе Јанковић**, Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић град, др **Славенка Ерцеговић-Павловић**, Резултати истраживања средњовековних археолошких локалитета лесковачког подручја, др **Владимир Стојанчевић**, Лесковачки крај и проблематика спољне и националне политике Србије у XIX веку, др **Слободанка Стојичић**, Прва политичка опредељења грађана Лесковца и околине (1878—1888), др **Видосава Стојанчевић**, Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних подручја лесковачког краја и југоисточне Србије (Власина и Лужница), др арх. **Никола Дудић**, О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине, **Драгутин М. Борђевић**, Стара лесковачка црква и њени уметнички предмети, **Јован Јовановић**, Воденице и ваљавице у лесковачком крају, мр **Миомир Наумовић**, Однос мешовитих привредника према културно-историјском наслеђу на примерима лесковачког и нишког краја, **Бојана Дељанин**, Археолошка истраживања цркве св. Јована у Јашуњи. Све ове реферате и саопштења објављујемо у овој свесци **Лесковачког зборника**.

Отварајући научни скуп, председник Организационог одбора и директор Народног музеја Хранислав Ракић је рекао:

У периоду који је за нама Народни музеј у Лесковцу је остварио значајне резултате на истраживању, презентирању и објављивању грађе из прошлости лесковачког краја.

У проучавању историјске прошлости лесковачког краја Народни музеј је усвојио 1970. године пројекат проучавања Лесковца и пројекат историје Лесковца.

Држећи се усвојених пројеката, Народни музеј, поред **Лесковачког зборника**, објавио је велики број публикација које третирају разноврсну проблематику од праисторије до данас. Овакав рад био је неопходан јер омогућује да се у виду монографије обраде поједини проблеми историјске прошлости и припреми научна подлога за писање потпуне историје Лесковца.

У циљу свестранијег проучавања историјске прошлости лесковачког краја Народни музеј је организовао више научних скупова, али већина тих скупова је третирала проблематику револуционарног радничког покрета НОР-а и социјалистичке револуције, па се због тога намеће, с обзиром на празнине и недостатак извора из појединих раздобља наше историјске прошлости, потреба да се организују у наредном периоду научни скупови који би третирали историјску прошлост од праисторије до ослобођења 1918. године. То значи, као императив се поставља да обратимо више пажње на геолошко-петрографска и минералошка проучавања, ономастику, дубље и свестраније сагледати праисторију, римски и византијски период.

Раздобље од досељавања Словена на ово тле до доба кнеза Лазара мало је познато. Само неколико познатих извора указује на значај лесковачког краја у средњовековној Србији. Период турске управе, устанци и буне исто тако очекују да се научно и студиозно обраде. У том правцу учињен је известан напредак, али је све то урађено на основу турских пописа или усмених казивања без дубље историјске анализе привредног и друштвеног положаја људи под турском империјом. Многе теме су додирнуте — као што је привреда старог Лесковца, аграрни односи, културно-просветне прилике — и у тим радовима је дат путоказ за дубље и свестраније проучавање, али даљи рад изискује ангажовање стручних и млађих људи који би наставили овај мукотрпан посао који је мало данас награђен.

Аграрни односи и политичке прилике од ослобођења 1878. године до 1918. се проучавају, али се мало обраћа пажње на класно раслојавање и појаву радничке класе. Стварање радничке класе и њен положај са социолошког аспекта још није додирнут. Период између два рата, као и НОР и социјалистичка револуција траже свестраније сагледавање, јер многа питања захтевају и другачији приступ. Чини нам се да није довољно проучено наше село јер ми нисмо довољно одговорили због ечга се сељаштво масовно укључује у НОР и социјалистичку револуцију. Привредне односе за време НОР-а као и привредни потенцијал на окупираној

територији нису били предмет наших истраживања, а да не говоримо о стварању државног сектора у привреди после ослобођења 1944. године. Треба проучавати савремено стање — миграцију и нову концентрацију становништва, као и нове друштвене и економске односе.

Можемо констатовати да је о прошлости Лесковца доста објављено, али нам се чини да нису чињени довољни покушаји да се критички преиспита досадашња објављена литература о Лесковцу и околини. Треба, рећи да је доста од онога што је објављено непоуздано и са чињеничне и методолошке тачке гледишта. Један број аутора претежно је ишао за актуелним потребама, не водећи увек рачуна о неопходним методолошким и садржајним узансама научног рада, некритички се служећи резултатима претходника који и сами нису били поуздани.

Као што смо истакли, многи периоди лесковачке прошлости нису обрађени, и тек очекују критичку обраду. Предстоје нам веома значајни задаци у испитивању споменика материјалне културе, миграција становништва, етнолошких, фолклорних и других проблема. Другим речима, широки простор народног живота и онога што се у најширем смислу назива политичком, привредном и културном историјом Лесковца и околине — пружа се и нуди радозналом истраживачу који, додуше, мора да савлада многобројне тешкоће да би остварио бар делимичне резултате, али који, у исто време, увек има осећање да је испунио своју дужност и дао свој допринос великој ствари науке и духа.

Пред нама је 200-годишњица великог јубилеја Вука Стефановића Караџића, творца српске азбуке и речника, великог прегаоца на сакупљању народног стваралаштва. Тај јубилеј треба да допринесе још систематичнијем проучавању лесковачког краја и омогући да сагледамо шта је све попут Вука урађено у нашем крају, а то може да буде и тема посебног научног скупа јер у нашој средини створен је речник лесковачког говора, прикупљају се приче, приповетке, народни живот и обичаји итд, итд.

Опредељујући се за научне целине, као што је и овај научни скуп „Културно-историјска баштина Лесковца и околине од праисторије до 1879. године" циљ нам је да поставимо чврсте темеље за проучавање културне баштине Лесковца, не ограничавајући се на територију Лесковца јер је права наука изнад уских територијалних граница.

Уз вашу помоћ и допринос многобројних наших искрених сарадника бићемо у могућности да извршимо наше планове и програме и учинимо да нова научна сазнања што боље осветле значај Лесковца и околине и његово место у историји српског народа.

ДЕЛО ДРАГУТИНА М. БОРЂЕВИЋА

Петар Влаховић

Д. Борђевић, Живот и обичаји народни у лесковачком крају, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 35, Лесковац 1985, 252.

Пријатна ми је дужност да у Удружењу фолклориста Србије и у присуству аутора, кажем неколико речи о најновијој књизи Д. Борђевића, у којој је сабрана материја о народном живљењу у лесковачком крају. Мој задатак је да говорим о књизи уопште, а о њеном садржају рећи ће више колегиница М. Радовановић и колега Д. Антонијевић.

Проучавање народног живота и обичаја има у српској етнологији релативно дугу традицију. Први је, на значај оваквог посла скренуо пажњу В. Караџић, у жељи да се преко сопственог стваралаштва и српски народ укључи у токове европског друштвеног, политичког и духовног живота. Требало је истаћи и нагласити оно што српски народ повезује у целину, што га одликује, спаја и разграничава са сличним заједницама. Овим правцем кренули су и неки Вукови следбеници. Они су, било појединачно, било у оквиру постојећих стручно научних организација: Матице српске, Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и других, давали свој „родољубиви прилог" онако како су знали и умели, опису појединих предела, крајева и округа српских. Ови описи: Округа ужичког, Среза врачарског, Округа црноречког и других, у ствари су претеча етнолошких монографија које су српску етнологију, кроз **Српски етнографски зборник**, рад САНУ, делатност појединих музеја и других стручно-научних институција и организација, уздигле на лако уочљив и заслужен пиједестал. Ово се нарочито осетило са Цвијићем и од Цвијића наовамо, увођењем емпиријских проучавања непосредним проматрањима и описивањем виђеног и доживљеног. Ову методу прихватио је још пре неколико деценија и прота Драгутин М. Борђевић, о чијој књизи је овде реч.

Име и рад проте Драгутина М. Борђевића добро је познато у нашој научној литератури. Без звучних титула, наметнуо се тихим и нечујним радом, прегалаштвом, сабирањем грађе, изузетним смислом за описе и целовитим познавањем народног живота. У том оквиру се мора проматрати и ова најновија Борђевићева књига. Рекао бх пре свега, као процес праћења развоја народног живљења, са тог становишта, неопходна допуна раније објављених његових истраживања. Конкретно ова књига чини целину са Борђевићевом обимном монографијом, коју је под насловом: ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ НАРОДНИ У ЛЕСКОВАЧКОЈ МОРАВИ, објавила САНУ у СЕЗб-у (књ. LXX, с. 724), још 1958. године. Разуме се, са овом књигом, односно одговарајућим поглављима, у њој се морају довести у везу и бројни Борђевићеви радови објављени у **Раду конгреса Савеза фолклориста Југославије, Лесковачком зборнику, Архиву за историју здравствене културе Србије, Раду VII међународног конгреса за етнолошке и антрополошке науке** (Москва 1964) и другим. Најновија књига све то повезује у целину, не понављајући, већ допуњујући свежом грађом раније речено и објављено.

Илустрације ради, мора се овде подсетити да популарни „поп Гута", како га из милоште називамо, расправља о разним пробле-

мима из обичајног живота, саопштава драгоцене текстове из усменог песничког и прозног стваралаштва становништва лесковачког краја. Реч је, на пример, о личностима народног устанка у партизанским песмама, затим обредним и обичајним песмама (кравајске и стрижбарске), обичајима, здравицама, баснама, пословицама, загонеткама и другом што често јасно дочарава и многе такозване интимне стране из свакодневног народног живота. Вроватно ће ово све бити још јасније када се појави Борђевићева књига НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ И ПРЕДАЊА ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА, коју ускоро објављују САНУ и Народни музеј у Лесковцу. Дакле, ако се све ово има у виду, онда се лакше може схватити и садржај књиге о којој је овде реч, објављене трудом Народног музеја у Лесковцу, уз скромну материјалну помоћ Републичке заједнице науке Србије и свесрдно залагање Хранислава А. Ракића, чије је име синоним обимне музејске, општекултурне и издавачке делатности Народног музеја у Лесковцу, на чему могу позавидети чак и многи са дужим постојањем и дужом научном традицијом. (Уз **Лесковачки зборник** ово је 35. књига Библиотеке (посебних издања) Народног музеја у Лесковцу, а то уз друге публикације довољно само по себи говори.

Пишући „о народу и за народ" Вуковском методом, прота Драгутин Борђевић је сабрао са терена драгоцене податке о целокупном народном животу. Разматрају се проблеми из сфере традиционалне народне привреде (земљорадња, сточарство, повртарство, занати), исхране, ношње, друштвеног живота, обичаја, празноверица, веровања, усменог прозног и песничког стваралаштва, народне медицине и народне ветерине. Све је ово проткано живом речју обичних људи из свих друштвених слојева, који су прави носиоци и творци народне културе и нашег традиционалног наслеђа, о чему ће — као што је већ речено — нешто опширније говорити колегиница М. Радовановић и колега Д. Антонијевић.

Остајући у оквирима општег и најуопштенијег, ипак се у овој прилици мора указати на неке чињенице. Драгутин М. Борђевић припада плејади оних запажених истраживача који настављају рад на изради синтеза монографске природе, које одликују развој српске етнологије, а којих је у новије време, на жалост, све мање. Борђевић податке бележи непосредно на терену. На тај начин он формира етнолошки документат, који за даља проучавања народа и народног живота, има посебан значај. У концепцијском погледу, Драгутин Борђевић је остао веран **Српском етнографском зборнику**. Значајно је и то, што Борђевић народни живот проматра у континуитету развоја и прати промене које се јављају као последица савременог друштвеног кретања.

Уз ова основна обележја о којима је напред било речи, Борђевићев рад, има и шири друштвено историјски значај. Познавање народног живота представља потребу савременог доба. То је врста нивелатора у процесу у коме многе вредности које човека чине човеком у најширем смислу речи технолошки развој потискује у други план. Живот народни је селектор, који разумом и мудрошћу, проверавањем на делу, издваја опште вредности и преноси их млађим генерацијама као основу за даљи развој сопственог стваралаштва а кроз то и људског друштва у целини. Народни живот као колективна творевина, садржи бројне поуке и поруке које имају трајну вредност.

Борђевићева анализа сабране грађе јасно показује, да је човеков живот притиснут непрекидном борбом за насушни хлеб. Али, та борба, условљена човековом повезаношћу са природом и друштвеним развојем, увек је налазила ослонац и подстицај у духовним добрима (обичаји, веровања и друго) претходних генерација, која су се, као органска потреба и трајне вредности, преносиле из поколења у поколење. Због тога и у савременом раздобљу, које обележава научно технолошки процес, проучавање традиционалних вредности, не губи смисао и значај, већ омогућава потпуније схватање садашњости и стварање јасније визије будућности.

Књига Драгутина Борђевића **Живот и обичаји народни у лесковачком крају**, чини част пре свега аутору, а затим уреднику Храниславу Ракићу и издавачу Лесковачком музеју. Она уноси освежење у науку о народу, јер материјал изложен у књизи тако добија шири научни смисао, и чини прилог проучавању људског друштва и његовог живота у ширим оквирима. То је преглед погледа на живот и свет становништва лесковачког краја у минулим и савременом раздобљу, а за све то дугујемо и овом приликом топлу захвалност проти Драгутину Борђевићу, који је овом књигом дао користан прилог етнологији Србије и уопште науци о народу

Др **Драгослав Антонијевић**

Говорићемо о неким духовним особинама и мислима народа лесковачког краја, изнетим и књизи **Живот и обичаји народни** аутора Драгутина Борђевића. Ова књига је наставак његовог по обиму громадног дела, монографије о **Лесковачкој Морави** објављене 1958. године, у издању Српског етнографског зборника САНУ. Ова друга књига баца нову светлост на веома занимљиву етнографску и фолклорну грађу, донедавно веома свежу, богату и разноврсну.

Вековима се у овој области укрштају природне комуникације. Моравско-вардарски пут, са попречним путевима доносили су у ову област богате етничке наслаге. Отуда се у њој непрестано сукобљавају безбројни духовни слојеви и прожимања различитог интензитета и дијахроних димензија. Присетимо се, да је Страбон, пишући о старобалканским племенима, рекао да у овим пределима људи воде живот пун необичних обичаја, игара и музике којих нема на другим странама света. Споменимо и то, да су се овде антички, византијски и словенски споменици културе сачували у пуној монументалности.

У народном животу и обичајима ове области несумњиво се у овоме часу дешавају велике промене. На њих Борђевић кадгод је то могуће, указује, а том идејом одише скоро цела његова књига. Међутим, упркос овој истини, стоји и чињеница да су неки древни традиционални облици живота и обичаја још увек присутни, било на делу, или у свести и подсвести, изражавајући се на разне начине. Грађа ове врсте има понекад чисту антологијску вредност. Нарочито се то открива у оном делу књиге насловљене редним бројем пет, **верски обичаји**, редним бројем

шест, **празноверице**, редним бројем седам, **народно стваралаштво**, и делимично под редним бројем осам **народна медицина**. И поред несумњивих промена о којима се говори у овим поглављима, откривају се макар у детаљима, особито тамо где аутор јаче и више даје људима да непосредније говоре о себи и своме животу, широке онтолошке црте, дубоки унутрашњи људски осећаји као вечити параметри, које је тешко или немогуће из таме људске свести или подсвести избрисати, упркос свим савременим променама. Присутност онтолошких црта у духовном животу становништва Лесковачке Мораве представља највећи изазов ове књиге.

На једној страни се издваја све оно што је тајанствено, мистично и ројевито обредном менталношћу, у чијој генези леже духовне епохе прошлости, док на другој, остају овим ослобођени импулси расног самоодржања и активности сваке личности понаособ. Чини се да нигде више и јаче, после толиких истраживања на теренима наше земље, нисмо осетили ту и такву удвојеност живота, као у овој области.

Која су то места где се ови феномени појављују, означићемо конкретним примерима. Кад је реч о данашњој **крсној слави** и поред измена које је доживела, **она се, каже** аутор, „углавном одржава онако како је то било у традицији". Они који су славу заменили новим социјалистичким празницима, пренели су на њих извесну симболику, можда као опомену расну и психолошку, у чину чувања исконских славских реквизита као што су обредни хлеб (колач) и свећа, презентирајући их јавно или у притаји. Ако је домаћин о слави **изван** куће, у **печалби**, на раду, на дан славе, после завршеног посла сви се земљаци окупе, да заједнички обележе тај дан. Није у књизи познато, да ли у овој ad hoc створеној ситуацији употребљавају и славске реквизите, као што је то случај у неким другим, нама познатим и проучаваним етничким скупинама. Но било како му драго, у овом чину окупљања и подсећања на славски дан, видимо људско праисторијско осећање здружености и ослањања на заједницу, на снагу колектива, у коме је знамење родовске партиципације присутно.

Тамо где говори о бајању, врачању, једном речју, народној медицини, актуелној и у наше, данашње доба, не само у селима, него и у градовима, у којима се бележи стални пораст medicmena (врачара, гатара и сл.) и клијентеле такође, аутор ће се и насмејати, и бритко, у стилу рационализма упутити речи критике. Но, шта доносе подаци из ове сфере живота? За разлику од прве књиге, у којој аутор краће сажето и штуро доноси податке о народној медицини, у овој књизи на веома пластичан начин износи на десетине портрета народних видара, бајалица и гатара, осветљавајући њихове ликове са више страна. Нарочито уочава њихов трансцедентални и магијски однос према болести и пацијентима, и начин лечења помоћу транса и спиритуалних сеанси, које подсећају на далеке ритуале шамана са парапсихолошким изазовима. То су бледи уломци из мозаика далеке праксе заборављених прехришћанских религиозних система, у којима су биле могуће „кореспонденсије" са натприродним силама.

Као ниједна област у Србији, Лесковачка Морава је до недавно сачувала у изразитој посебности, оригиналности и интензитету обредне игре: Коледаре, Лазарице и Краљице. Оне представљају најјачи сурвивал и трагове мисли давно прохујалих епоха. Борђевић напомиње да су ове игре напуштене или на путу да сасвим ишчезну, понекад се врши њихова реконструкција за аматерске сцене, али без њихове стварне функције. Коледаре су прихватили Роми и изводе их на свој начин. Неки детаљи о Коледарима забележени у овој књизи потврђују у њима старобалкански супстрат. До сада се није знало, да Коледари узјахују замишљене коње (трлице), што је потпуна аналогија са румунском игром Калушари. Други детаљи су идентични са грчком игром Калогерос. Очигледно је, да је реч о некој заједничкој прастарој игри под маскама, сачуваној до данас у разним варијантама, а у чијој се основи налази античко наслеђе. С друге стране, све те игре, поред изразито магијско-религиозног значаја, показују и ембрионалне форме драмских представа. Занимљив је и овај податак, кад у сусрету двеју коледарских група дође до туче и евентуалне погибије, мртве не опевају, не пале им свеће и не деле им за душу. Овај детаљ је далеки одјек византијских и средњовековних црквених забрана о паганским играма под маскама. На основу канона, ове игре као дело паганског греха и заблуда биле су прогањане међу хришћанима.

Веома широку палету нове грађе донео нам је Драгутин Борђевић у одељку о свадби. У њој се јасно издвајају два дела: један, магијско-религиозни са натрунама хришћанства, и други, театролошки са чисто забавно-увеселављавајућом функцијом. О многим сценским приказима на свадби надахнуто пише аутор.

Свадбени ритуал даје широке могућности за обликовање сценско-драмских игара пружајући максимални простор за слободније изражавање човека, његово опуштање и забаву. Интерполиране у свадбени обред сценско драмске игре са дијалозима, маскама и реквизитима, по својој структури, тематици и идеји, представљају оделит сегмент са посебном функцијом, превазилазећи магијско-религиозни карактер ритуала.

Много од оног што садрже сценско-драмске игре на свадби, не би се могло рећи да су само производ сеоске средине, пошто често искачу из фактуре и садржаја руралног живота и менталитета. Материјал са којим смо се срели код Борђевића упућује на могућност интерференције, утицаја и угледања на нека професионална или полупрофесионална глумачка остварења, чија је традиција потврђена код Срба током средњег века. Мишљења смо, да у том правцу треба тражити неке везе и континуитет на линији данашњих свадбених сценско-драмских игара и далеких средњовековних позоришних представа лутајућих дружина скомораха, шпилмана и других глумаца. То потврђује и податак из средњовековне **Београдске Крмчије**, из којег се јасно види да духовна лица нису смела на сеоским свадбама да гледају представе глумаца који су изводили „пожудне игре", због којих су морали чим би благословили свадбену трпезу да се одмах повуку.

На крају бисмо истакли једну битну чињеницу: Драгутин Борђевић је без сумње изразито даровит и веома искусан истражи-

вач етнографских и фолклорних старина, што је доказао и првим и другим делом. Он носи у себи разуђен истраживачки сензибилитет, што многим другим истраживачима ове струке мањка. Она има посебно развијено чуло да зађе и открије далеко дубље оно што на први поглед оставља само импресионистичку етнографску и фолклорну слику, он види иза ње онај битак и време, о чему нас на сасвим једноставан и миран начин обавештава. Ето у томе је по нама, између осталог, изузетан допринос и величина научног дела Драгутина Борђевића.

Драгутин Борђевић

Драги фолклористи,
Драги пријатељи,

Вечерас сам много чуо и много се наслушао лепих и похвалних речи о моме делу и моме доприносу науци, етнографији, фолклористици и српској култури.

Све што је речено од уводничара и приказивача — речено је из љубави према делу, али и према мојој личности. Баш онако како сам и ја писао своје књиге, чланке и расправе — из љубави према селу и сељацима, тим носиоцима завичајне културе.

Кад је изишла из штампе моја етнографска монографија „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави", појавио се код нас и иностранству већи број приказа који су истицали њену вредност са више аспеката науке па ми је то, неоспорно, било и драго и пријатно, али ми је било најмилије кад неко каже: „Прочитао сам твоју књигу коју си писао великом љубављу и топлином према нашем селу, нашем сељаку и његовој традиционалној култури". Навешћу за ово што говорим један пример. Јован Јовановић, адвокат из Лесковца, такође један веома озбиљан проучавалац лесковачке области у антропогеографском, социолошком и историјском смислу, рекао ми је: „Драгутине, прочитао сам твоју књигу пуну топлине, љубави и разумевања за нашег сељака и наше село". Верујте, то ми је и најдражи и најјезгровитији приказ те књиге.

Слично сам и овде вечерас под кровом ове наше најстарије научне институције — Етнографског музеја Београда доживео да слушам еминентне представнике наше етнологије и фолклористике како са лакоћом и вис-прено анализирају мој тако дугогодишњи рад на истраживању наших народних обичаја и нашег народног живота. Најлепше захваљујем, фолклористи Радмили Петровић која је отворила скуп фолклориста СР Србије, затим предавачима: др Петру Влаховићу, који је написао и предговор књизи која се приказује — „ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ НАРОДНИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ", др Мирјани Радовановић и др Драгославу Антонијевићу који су употпунили својим учешћем једну слику мога рада.

Такође најсрдачније захваљујем Удружењу фолклориста СР Србије што је прихватило приказ моје најновије књиге „Живот и обичаји народни у лесковачком крају", коју је издао Народни музеј у Лесковцу на челу са директором Хранославом Ракићем, научним радником и уредником „Лесковачког зборника" и тзв. Беле библиотете у којој моја књига заузима број 35. Да узгред напоменем да са Х. Ракићем сарађујем више од 25 година у „Зборнику" и Савету музеја.

Такође упућујем захвалност свима присутним члановима фолклориста Србије и Југославије због учешћа у приказивању моје нове књиге. Такође моја захвалност присутним Лесковчанима, већ поменутом професору и директору Народног музеја из Лесковца, затим др Живану Стојковићу, председнику МОК ССРН Јужноморавског региона, професору Технолошког факултета у Лесковцу и научном раднику и сараднику „Лесковачког зборника". Драго ми је што вечерас присуствује мени и драги Лесковчанин, дугогодишњи сарадник „Лесковачког зборника" и „Беле" библиотеке Музеја у Лесковцу, доајен историчара града Лесковца, Драгољуб Трајковић.

Са радошћу и захвалношћу износим пред овај скуп научних радника и званичну вест да је Лесковац (СИЗ региона за науку и СИЗ културе Лесковац) на апел САНУ издвојио средства од 120 милиона динара за издавање моје књиге „НАРОДНЕ ПРИЧЕ И ПРЕДАЊА", која је сачињена од преко 400 текстова. Прилаз проучавању наших народних приповедака је овде свестранији. Приче су на нашем говорном дијалекту са подацима о томе како она живи, како се развија, ствара, кад се и зашто се прича (функција приче), где се приче причају, како се оне интерпретирају, о приповедачима, о њиховом учешћу у надградњи приче, о слушалачком колективу и његовом значају за живот приче, о текстовима — почецима и завршецима, о социјалном положају приповедача — једном речи о причи са целокупним инвентаром. Ту збирку је на рецензију добила наш познати зналац наше прозне и усмене народне књижевности др Нада Милошевић — Борђевић и богато је снабдела научним апаратом који се заснива углавном на теорији Арне—Томпсон. Она је сада на реду да се одштампа и да угледа света после подужег чекања. Треба нагласити да таквих и сличних збирки код нас нема ево већ 40 година, па ће се овом збирком попунити извесна празнина. Док је то тако на нашем, српском подручју, на хрватском излазе већ неколико таквих или сличних збирки др Марија Бошковић — Стули, а на словеначком поодавно раде др Милко Матичетов и др Змага Кумер. Ова збирка, по мишљењу др Наде Милошевић — Борђевић је и од међународног значаја, па је хитна потреба да се штампа. Знајући вредност ове збирке др Милошевић — Борђевић неуморно истражује могућности да се ова књига објави што пре. Она је већ боравила у Лесковцу (18. X 1985), кад је била и промоција ове исте књиге као и вечерас овде, па је том приликом учинила корак код меродавних друштвено-политичких органа да и Лесковац узме учешће у издавању прича и предања. И тако, после дугог чекања, приближава се дан објављивања тако жељно очекиване моје књиге.

Треба, међутим, нагласити да у Академији имам још једну књигу примљену за штампу са највишим оценама од стране стручњака, као што су: др Душан Недељковић, академик, др Милисав Лутовац, академик, др Димитрије Стефановић, академик, др Владан Недић, др Момчило Златановић.

Сви су они подвукли значај једне врло интересантне збирке народних песама из лесковачког краја која броји више од 300 текстова. Истичем посебно мишљење нашег познатог стручњака пок. — др Владана Недића који је био одушевљен кад ју је прегледао. Време ми је наклоњено и ова збирка би се могла одштампати у што скоријем времену, пошто је и она спремљена за штампу и нема шта више да се чека, поготово што је идућа 1987. година јубиларна — двестогодишњица рођења Вука Ст. Караџића, генијалног реформатора нашег језика.

Рад на проучавању нашег народног живота и обичаја, рада и фолклора, започео сам веома рано. Још као ђак Битољске богословије забележио сам две народне песме у Битољу и штампао их 1928. у „Гласу омладине с југа“ (лист ђака гимназије, под уредништвом младог професора Ристе Проданова): „Мамино момиче каде беше сношти“ и „Момиче мало ђаволо, не оди ситно пред мене“. И ево већ скоро 60 година како се интересујем и ангажујем на проучавању нашег народног блага — народног стваралаштва. Нисам се надао, нити очекивао каква признања, а она су ипак дошла: дошла је Вукова награда као посебно признање и признање моме раду од стране Српске академије наука и уметности.

Лагано, скромно, нечујно, без галаме и звоњаве, крајњим сиромаштвом, ушао сам у тај диван наш народ, тако мудар и здрав, толико оптимистичан да му се дивим и сада на крају моје каријере. Наилазио сам на препреке и тешкоће, на неразумевање, ниподаштавање, оптуживан за непријатељски став баш овим мојим радом, називан сам „доктором народне глупости“, но све је то прошло и рад је победио: у томе је и истина и смисао живота.

Огрешио бих се, свакако, ако бих заборавио да напоменем многобројне моје сељаке, моје парохијане, казиваче, информаторе, приповедаче и певаче, било да су у животу, или да су умрли. Свима њима хвала на ономе колико су својим доприносима употпуњавали моја знања и указивали на изворе народног стваралаштва!

Најзад могу да истакнем да сам као сведок изблиза учествовао у свему ономе што пишем, што сам ставио у своје белешнице, што сам објавио и што ћу, ако стигнем, још да објавим, што сам успео да посматрам живот на његовом пенушавом врелу, што сам се одужио своме позиву и своме завичају у коме се живело, радило и стварало — у коме су се смењивале и преламале културе и епохе.

ЗНАЧАЈАН ЧИНИЛАЦ НАШЕ БОРБЕ

Поводом објављивања зборника радова „Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941—1942“ (Београд 1986)[1] са научног скупа одржаног у Нишу 30. и 31. јануара 1982, у Лесковцу је организована свечана промоција новембра 1986. године. Том приликом говорило је више научних и јавних радника. Доносимо излагања Александра Јанића, Петра Вишњића и Томислава Перуничића.

Александар Јанић

Оживљавање интереса за настанак, развој и дејства месних партизанских јединица представља доказ тежњи и потребе за свестранијим и научним приступом овој проблематици која је неоправдано дуго запостављена у истраживањима о народноослободилачком рату и револуцији, посебно у историјској и војној науци.

Сагледавање места, улоге и значаја месних партизанских јединица може корисно да послужи даљим истраживањима у НОР-у и револуцији, а посебно у развоју концепције општенародне одбране и друштвене самозаштите. Ово, нарочито када се има у виду да су ове јединице биле бројне и да су најчешће учествовале заједно са народноослободилачким партизанским одредима у војним оружаним акцијама на неослобођеној територији, док су на ослобођеној територији деловале и као војно-политички и позадински органи.

Ради потпуније оцене улоге, места и значаја месних партизанских јединица у народноослободилачкој борби и револуцији, у књизи се дају и основне карактеристике развоја те борбе на југу Србије. Обрађују се и снаге непријатеља, међу којима су на том простору биле најбројније бугарске оружане формације: војне, специјалне и полицијске. Приказује се систем окупације и психолошко-пропагандна активност непријатеља, чиме је олакшано сагледавање услова у којима су, поред партизанских одреда, настајале и дејствовале месне партизанске јединице, као помоћне, специфичне оружане формације НОП-а. Такође се обрађује улога Комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије у организовању месних партизанских јединица, руковођењу, њиховој виталности и истрајности у борби, односно дубокој повезаности са народом и народноослободилачким покретом Југославије.

Ради лакшег разумевања ратних догађаја којима се бави књига, потребно је да се има у виду да је јужна и југоисточна Србија пространо војиште и јединствен амбијент. То је својеврсна оперативна основица и значајно саобраћајно чвориште, одакле се рачвају путне и железничке комуникаци-

---

1 Зборник радова 42 аутора, 475 страна; издавачи: Војноиздавачки и новинарски центар; Међуопштински одбор СУБНОР-а нишког региона; Међуопштински одбор СУБНОР-а јужноморавског региона — Лесковац, Београд, 1986.

је на југ, исток и запад. Оне воде за Грчку, Бугарску, односно Албанију. Унутар Југославије овај поростор природно повезује територију Србије са Македонијом и Косовом; као део југословенског ратишта у НОР-у и револуцији, имао је велики војно-географски значај и за окупатора. Његова стратегијска важност га је у свим проценама ситуације, од првих дана, упозоравала на потребу концентрације јаких оружаних формација и сталну будност. О овоме немачки министар спољних послова, Рибентроп у једном писму, између осталог, каже: „Даље ометање саобраћаја у Србији, а пре свега на прузи Београд—Ниш—Софија имаће економских последица. Све док Црно море не буде довољно очишћено, ова комуникација представљаће нашу једину сигурну везу са Турском... Од великог је значаја и пруга Београд—Ниш—Солун за снабдевање наших трупа у Грчкој и за транспорт извесних сировина из Грчке".[2] Зато су непосредно после капитулације старе Југославије, априла 1941. године, осим немачких оружаних формација у пиротски, лесковачки и врањски округ ушле и окупационе јединице 1. и део снага 5. бугарске армије и јаке полицијске јединице.[3] У то време су, под фашистичком окупацијом, оживеле оне великобугарске тежње које нису могли да остваре у време балканских ратова, па ни у првом светском рату. То су били завојевачки планови за остварење санстефанске Бугарске, али овога пута уз помоћ Хитлерове Немачке.

Територија јужне и југоисточне Србије била је утолико значајнија што је на њој, упркос јаким снагама окупатора и домаћих издајника који су се ставили у његову службу и помагали га, народноослободилачка борба вођена све време рата континуирано. За то време стварале су велике слободне територије на којима је организован целокупан живот и рад становништва, о чему су се старали народноослободилачки одбори и друге друштвено-политичке организације. Пада у очи и значајна чињеница да су слободне партизанске територије имале и бројне аеродроме са травнатим полетно-слетним стазама, које је користила савезничка авијација за пружање помоћи партизанима. Податке о овим аеродромима налазимо у Подсетнику за рад „Аеродромског одељења" Главног штаба Србије. У њему се наводе аеродроми „који су коришћени на југу и истоку Србије: Косанчић, Бојник, Мирошевце, Соко Бања, Авдиловац, а потенцијални су које треба уредити: Медвеђа и Иваньске ливаде".[4]

Аеродроми: Косанчић, Бојник и Мирошевце интензивно су коришћени од стране савезничке транспортне авијације. И совјетски извори такође говоре о аеродромима у јужној Србији и наводе да су њихови пилоти превезли ГШ Србије на аеродром Косанчић, као и да су њихови пилоти били први који су слетели на аеродром Мирошевци.[5]

Да би било јасно место и улога месних или помоћних партизанских јединица на југу Србије, морају се имати у виду и неке битне чињенице о настанку народноослободилачких партизанских одреда, као главних оружаних формација НОП-а у то време на овом простору. Тако је у Србији 1941. године од 23 партизанска одреда, од 22. јула до 21. октобра, само на простору јужне Србије формирано девет народноослободилачких партизанских одреда.[6]

Ево како је изгледао Бабички партизански одред који је формиран међу прва три партизанска одреда на југу Србије. Овај одред је имао 429 наоружаних бораца, а у помоћним месним десетинама у насељеним местима 254 борца. На слободној територији одреда деловала је нова народна власт од 106 одборника. У одреду је било највише сељака и радника, затим ђака и студената, просветних радника и других занимања. Више од половине људства било је млађе од 25 година.[7] Партизански одреди су оружаном борбом против окупатора и домаћих издајника ослободили читава подручја. Ово је у прво време збуњивало окупатора. Ако бисмо желели да илуструјемо ову тврдњу, индикативан је извештај немачког команданта Фелдкомандантуре — 809 Ниш, пуковника Карла Фрајхера фон Ботмера од 8. септембра 1941. године у коме, између осталог, констатује и захтева: „Устанички покрет се појачава како у погледу делатности и организације тако и у погледу броја устаника...". „Планско ометање железничког саобраћаја се повећава, а исто тако онеспособљавање рудника и телефонских уређаја..." . „Ситуација изванредно озбиљна. Интервенција јачих формација безусловно потребна да би се трупне јединице заштитиле од развлачења и непрекидних губитака. Немачки функционери у земљи безбедни су само још у већим насељеним местима".[8]

Када се све ово има у виду, онда је разумљиво зашто је у народноослободилачком рату и револуцији на простору југа и југоистока Србије било много особености. Самим тим било је и бројних оригиналних поступака, разноврсних облика и начина војног организовања и извођења борбених дејстава, посебно месних партизанских јединица које су бројале више хиљада људи. Оне су као помоћне јединице дејствовале релативно кратко време, али је њихов допринос оружаној борби и ширењу народноослободилачког покрета несумњиво велики, тако да га и слабости које су се јављале у њиховим редовима, о којима се отворено говори у књизи, не могу озбиљније умањити.

Објављивањем књиге о месним партизанским јединицама, наша јавност, поготово историчари који се баве истраживањем НОР-а и револуције добили су прве тематске уобличене и сабране стручне радове. Ови радови су применом одговарајућих методолошких поступака претресани и добрим делом верификовани. Ово је утолико значајније, јер смо се до сада са оваквим материјалима сретали само фрагментарно у појединим монографијама или чланцима.

---

2. Ј. Марјановић, „Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941. Боград, 1963. г. страна 19.
3. Д. Кулић, „Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941—1942. Београд, 1986. год. стр. 57
4. Стојан Јовић: „Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВЈ на југоистоку Србије 1943/1944. године", Лесковачки зборник XXVI, 1986. стр. 463, 464. и 467. и Зборник НОР, том X, књ. 1, докум. 64 и 95.
5. Лесковачки зборник — исто и С. С. Бирјузов, н. д. стр. 208
6. Народноослободилачки партизански одреди: Бабички, Јабланички, Књажевачки, Озренски, Расински, Сврљишки, Топлички, Врањски и Кукавички. Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 1973. године, стр. 579.
7. Д. Стаменковић: „Бабички НОП одред". Лесковац 1985. г. стр. 6
8. Д. Ж. Мирчетић: „Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941—1942, Београд 1986. стр. 102

У наредном периоду ће, коришћењем ове књиге, упоредним анализама са другим, новим документима и казивањима учесника НОР-а, вероватно, још више моћи да се сазна о месним партизанским јединицама и феномену њиховог настанка и дејства.

Међутим, и поред великих тешкоћа у истраживањима, ова књига довела нас је до нових сазнања. Сада је знатно извесније да су месне партизанске јединице различитих назива, формацијских састава и опремљености постојале и биле организоване и развијене за борбу на целокупној територији јужне и југоисточне Србије. Од самог почетка организовано настају и најпре се јављају као диверзантске и ударне групе, илегалне и ударне десетине, а затим као легалне партизанске оружане формације, водови и чете. Извесно је и то да је број ових јединица, а самим тим и бораца у њима био велики.

Значајно је уочити да се ове јединице формирају организовано већ у јуну, а негде чак и у мају 1941. године и то у виду диверзантних група и илегалних десетина. Месне партизанске јединице су састављене од добровољаца. По начину употребе и извођења борбених дејстава, оне су офанзивне, што је њихова посебна карактеристика. Ангажују се, првенствено у оружаној борби али и на другим бројним задацима на неослобођеној територији. Највећи део таквих месних партизанских јединица дејствују до друге половине 1942. године. У току те године оне се гасе као формације и замењују их други, развијенији облици организовања који произлазе из развоја НОР-а, са надградњом у области тактике и оперативе. Борци и командири ових јединица коначно улазе у састав познатих партизанских одреда.

Иако слабије и често непотпуно наоружане услед објективних тешкоћа, у појединим подручјима биле су претеча партизанских одреда. Бројно стање њиховог људства надмашивало је број бораца у народноослободилачким партизанским одредима. У првој и почетком друге године НОБ-а и револуције, ове јединице су биле готово неисцрпна резерва борачког и дела старешинског састава за попуњавање око 14 партизанских одреда. У то време оне су незаменљиве у тоталном покривању слободних партизанских територија војним јединицама где нису били партизански одреди. Тиме је обезбеђивана контрола и правовремена одбрана слободних територија у случају изненадних напада. Нема сумње да су ове јединице биле и најбољи облик организованог прихвата великог броја младих људи, способних за борбу и отпор против окупатора и домаћих издајника, већ од самог почетка устанка. На тај начин су створене могућности да се народ, прихватајући позив КПЈ за борбу, масовније опредељује за народноослободилачки покрет.

Вредни су пажње бројни подаци и примери које нам пружа књига. Тако, импресионира податак о масовности у формирању помоћних партизанских десетина, водова и чета, готово на целокупној територији јужне и југоисточне Србије. Карактеристичан је пример Јабланичког народноослободилачког партизанског одреда који је од новембра 1941. године до марта 1942. године на својој слободној територији „јавно" формирао 37 помоћних чета, 3 самостална вода, 12 самосталних и 4 илегалне десетине, са укупно 4.500 људи, од којих је било наоружано 1.976 бораца пушкама и 27 пушкомитраљезима.

Према постојећим подацима из писма партијског повереништва КП југоисточне Србије, од 10. јануара 1942. године: „... У лесковачком округу има четири одреда и то: 1) Јабланички са око 260 сталних бораца и око 500 обухваћених у сеоским помоћним десетинама. Иначе, сваког часа кад треба могу се мобилисати хиљаде бораца, јер је читав народ на ногама... 2) Лесковачки одред има око 200 сталних бораца и исто толико у месним помоћним десетинама... 3) Бабички одред има око 200 сталних бораца и приближно толико у помоћним десетинама..."

„Нишки округ има три одреда: 1) Топлички са око 250 сталних бораца и преко 500 обухваћених у месним помоћним десетинама... 2) Нишавски одред има 100 сталних бораца и приближно толико у помоћним десетинама..."

У ратним условима ситуација се брзо мењала, што се види и из другог документа — писма ОК КП Лесковца од 16. јануара 1942. године, у коме се између осталог, каже: „ Лесковачки одред има 270 партизана и три чете. Добро је повезан са масама. По селима има помоћне десетине... Јабланички одред има 190 партизана... У борбама које је имао одред и Партија добровољно су мобилисали 800 — 1.000 људи..." Већ 3. фебруара исте 1942. године, секретар ОК КП Лесковца информише ПК КП Србије и поред осталог, наводи да у „Одреду има око 230 партизана... има 17 очишћених села и на читавом терену има десетине, почев од две до петнаест... Наше десетине су на врањској територији оборише три воза..."

Оваквих и других примера о месним партизанским јединицама има пуно у књизи, што је разумљиво, јер се почетком децембра 1941. године слободна партизанска територија на југу Србије простирала од Власотинца и планине Кукавице до планина Озрен и Јастребац на северу.

Није ништа мање импресиван податак из књиге, који говори о „Резолуцији" донетој на конференцији КПЈ за Топлицу 12. 12. 1941. године на Белом Камену.[9] У овој Резолуцији се, поред осталог, може запазити како је у то време посвећивана пажња и придаван значај месним партизанским јединицама. Карактеристично је да се и овом приликом поклања велика пажња организационим питањима месних партизанских десетина, њиховом борбеном оспособљавању, руковођењу и командовању, као и начину њихове употребе и извођења борбених дејстава. Детаљно се расправљало о тактичкој употреби, из чега су уследила и конкретна упутства. Том приликом је, поред осталог, закључено: „... Да се одреду придају што чешће месне десетине за акцију како би у борби ојачале... Да се за извесне теже акције месних десетина тражи помоћ у војностручном лицу, људству и материјалу... Да се за више разних месних десетина створе центри, одакле ће најбоље моћи да се руководи акцијама на терену".

---

9. Месне партизанске јединице у јужној Србији, ВИНЦ, Београд 1986, стр. 177—179

Партизанске јединице 1941/1942. године сврстане су у партизанске одреде, као главне оружане формације НОП-а, а месне партизанске јединице као помоћне. Ова чињеница наводи на закључак да ове партизанске снаге, у суштини, представљају две компоненте јединствене целине војних формација за оружану борбу у НОР-у и револуцији. Након појаве виших облика оружаних снага, то јест формирањем бригада и дивизија НОВЈ у овом делу Србије и даље постоје и дејствују партизански одреди, али без месних партизанских јединица јер је у тој фази НОП-а престала објективна потреба за таквим формацијама.

Као војне формације, месне партизанске јединице су имале велику еластичност у организацији и начину извођења борбених дејстава, као и у руковођењу и командовању. Дејствовале су самостално или су садејствовале партизанским одредима непосредно и посредно. Оне су привремено улазиле у састав партизанских одреда и враћале се на своју територију, како би опет дејствовале самостално. На тај начин, ове јединице су доприносиле да се прошири спектар оружане борбе и отпора и да се стално повећава број учесника.

Настале 1941. године у специфичној ситуацији народног устанка и револуције, којом руководи КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом, месне партизанске јединице су, у посебно сложеним условима јужне Србије, због велике удаљености и неповезаности са Врховним штабом НОВ и ПОЈ, представљале почетни облик масовног војног организовања. Окупљале су широке слојеве народа за оружану борбу против вишеструко надмоћних снага окупатора и домаћих издајника. Осим тога, иако на релативно малом подручју земље, показале су се као својеврсни почетни облик организовања у систему општенародне одбране и друштвене самозаштите, засноване на објективним потребама и израженој вољи народа да се одсудно бори против окупатора.

То је, пре свега, омогућио познати историјски, општи позив КПЈ народу на оружани устанак 4. јула 1941. године. Тај позив је, на пример, у лесковачком округу, организовано прихватало као позив „у последњи и одлучни бој" и преносило у најшире народне масе око 135 чланова КПЈ и 500 чланова СКОЈ-а.[10] На територији ОК КПЈ Ниша, деловало је 78 чланова КПЈ.[11] Све су то били комунисти морално и политички снажне кадровске партије, која је уочи покретања оружане борбе, у Југославији имала 12.000 чланова, од којих око 2.500 чланова КПЈ у Србији.[12]

Садејствујући партизанским одредима, месне партизанске јединице су извршавале сложене задатке у оружаној борби, бранећи слободне партизанске територије, на којима су, упркос великим губицима и суровости окупатора и домаћих издајника, увек остајале и делиле судбину народа. Оне су, помажући партизанским одредима, изузетно доприносиле угледу и развоју народноослободилачког покрета. Иако су дејствовале релативно кратко време, њихов допринос ослободилачкој борби је велики, јер је то било у пресудним годинама НОР-а. Даље истраживање феномена непрекидности народноослободилачке борбе и револуције народа јужне Србије, у веома сложеним геостратегијским, војним и политичким условима, даће одговор и на нека недовољно истражена питања о месним партизанским јединицама.

Аутори књиге, трудили су се да своје тезе и закључке темеље, с једне стране, на историјским изворима и документима, а с друге стране, као учесници у НОР-у са револуционарним искуством. Благодарећи томе, компетентно је сагледана улога и место месних партизанских јединица у оружаној борби и у задацима НОР-а уопште. Отуда садржај књиге, осим историјске и стручне вредности, има и едукативни карактер. Књига је резултат вишегодишњег научно-истраживачког рада велике групе аутора и многобројних сарадника. Они су и поред недостатака писаних изворних докумената, добро осмишљеном методологијом успели да сагледају и у знатној мери систематизују значајна ратна збивања и искуства. То омогућује читаоцу да потпуније сагледа услове и амбијент рата у коме су дејствовале месне партизанске јединице. Осим тога, књига осветљава и друга питања из области НОР-а и револуције која су релевантна за даља истраживања. Поред несумњивих, бројних аргумената о богатој пракси и драгоценим искуствима која могу бити од користи, у књизи се наводе и поједина документа која говоре и о неким негативним оценама у вези са месним партизанским јединицама. Област тактике коју су примењивале месне партизанске јединице у борби и поред несумњивог настојања још увек није у довољној мери истражена. Због тога, вероватно, није ни довољно обрађена у књизи. То ће свакако у извесној мери отежавати уопштавање неких искустава, нарочито оним читаоцима који се професионално баве овом проблематиком.

Можемо се сложити са ставовима који се истичу у Предговору и Закључцима да се у овој књизи заиста није све могло рећи о месту, улози и значају месних партизанских јединица у народноослободилачкој борби. Због тога су потребна даља научна истраживања, посебно о организацији и тактици ових јединица. Нова сазнања у овој области могла би бити корисна за даљи развој и доградњу нашег система општенародне одбране и друштвене самозаштите. Месне партизанске јединице су готово увек биле ослонац Партији, народнослободилачким одборима и партизанским одредима. Колико-год је то било у њиховој моћи пружале су заштиту народу од зверстава, пљачке и терора окупатора и домаћих издајника. Било би корисно сагледати и питања њиховог евентуалног утицаја на друга суседна подручја и крајеве Србије.

Књига у целини пружа веома користан прилог за даљу научну и историографску обраду народноослободилачке борбе у Србији и може се оценити да представља значајан допринос нашој историјској, социолошкој, правној, политолошкој и војној науци. Отуда се може реално очекивати да ће ова вредна књига „Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941—1942," због своје ак-

---

10. Х. Ракић: Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945.), Лесковац 1982, стр. 32

11. Ж. Николић: Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945, Народна књига, Београд 1979, стр. 24

12. Историја Савеза комуниста Југославије, Београд 1985, стр. 186

туелности, заинтересовати шири круг читалаца. Она се може користити и као популарана историјска литература, која је коначно отргла од заборава значајне догађаје из наше новије историје.

Петар Вишњић

После овако исцрпног, сликовитог, одлично сроченог излагања друга Аце Јанића, не знам шта би то ново могао дати што би требало бити бар нека допуна свега реченог о овој књизи коју сада овде и званично представљамо. Ипак, дозволите ми да бар неке битне тезе изречене у излагању Јанића, и ја подвучем, истичући на тај начин њихов пуни смисао и значај.

Појава сваке књиге у којој се разматрају догађаји из времена нашег народноослободилачког рата и социјалистичке револуције требало би да представља, и у релацијама ширим од простора који значењем и значајем покрива историјска наука, догађај који подразумева валоризацију садржајнију и осмишљенију од овог промовисања и пуког регистровања у средствима јавног информисања, обично у стереотипној приказивачкој форми. Такво, информативно-приказивачко реаговање добрим делом је и последица критичке амбиције која се најчешће ограничава на дескрипцију више формалних него суштинских својстава те литературе, па стога, ако се узме у обзир и готово прописан фразеолошки исказ, није чудно што књиге таквог садржаја и намене често не доживљавају снажнији рецептивни одјек и не постају предмет интересовања ширег читалачког медија.

Део парадокса у односу претпостављене намене — хтење да се темељне вредности једног преломног историјског периода отргну од заборава и учине блискијим генерацијама које процес њиховог стварања нису доживеле непосредно — и научна експонирања и валоризације тих дела произлази и из појаве која је, истовремено, предмет и издавачке оријентације и процеса могућности посредног сазнавања уистину сложене тематике. Наиме, када је реч о историјској литератури за период 1941—1945. године, сведоци смо релативно интензивније продукције дела која увек не одговарају претпостављеној намери и намени што, у одредницама једног општег суда, у први план истиче тенденцију да се дата тематика презентира што шире и детаљније, без довољно критичког односа према сасвим практичним питањима историјског значаја, општенаучног приступа, друштвеног приоритета и сл. При том се ствара квантитативно богата збирка дела чији је заједнички именитељ „литература о рату и социјалистичкој револуцији", али и збирка конституисана без, условно речено, јасних типолошких детерминанти, на основу којих би се могле дефинисати претпоставке на којима поједина дела настају и степен научне вредности на коју претендују. Последице овог издавачко-критичког парадокса садржане су и у чињеници да се у тој све богатијој збирци појављују и дела која, укупношћу својстава, тешко могу понети атрибут добро обављеног, методолошки правилно заснованог и, с обзиром на специфичног извора за овај период, строже фундираног посла.

У контексту таквих одредница, књига „Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941—1942." представља илустративну потврду тезе да је стварање таквих дела сложен и мукотрпан посао који захтева ангажовање шире друштвене заједнице, све постојеће историјске литературе — у функцији упоређивања и селекције — и свих других доступних извора. Ради тога је остварење идеје научног скупа и изради ове књиге претходила обимна припрема у коју су биле укључене многе друштвено-политичке организације и појединци, па се као последњи коаутори, наравно, на нивоу приступа послу и прикупљања материје, могу сматрати и неке друштвено-политичке институције и преживели учесници партизанских јединица с југа Србије и уопште борци народноослободилачког рата, нарочито овог краја, — практично сви субјекти који су били заинтересовани за израду објективне и документоване историје ових значајних партизанских јединица. То значи да је већ у претпоставкама настанка овог дела на прави начин био решен један крупан технички и методолошки проблем — на широкој и критички провереној основи решен је проблем ангажовања аутора, прикупљања и сравњавања грађе, тако да је унапред отпала опасност од површних, непроверених и недокументованих тумачења и процена.

Но, иако је имала тако обимну и дуготрајну припрему, иако је у њој презентирана материја разнородна по карактеру и провенијенцији и мада су је у коначном облику углавном створили учесници (што за израду ове врсте научних дела понекад може бити и отежавајућа околност), књига о месним партизанским јединицама импонује и по једном својству које је ситуира у раван научног интересовања и приступа у обради прикупљане грађе. Јер, пажљивом компарацијом извора и селекцијом добивених података аутори су настојали да материју презентирају у облику који ће апсорбовати сву разноврсност извора и литературе, а ипак бити довољно хомоген да читаоцу предочи целовит историјат једне значајне војне активности и довољно еластичан да сачува сву динамику и флуидност процеса у којем су ове јединице створене и у којем су се развијале и стасале. И поред извесних примедби на неуједначеност у садржају и квалитету појединих радова, коначни резултат таквог напора је давање разумљиве целине која поседује све битне елементе конструкције читавог једног историјског процеса, у којој је логика развијања дескрипције према сигурним методолошким оријентирима наметала јасне одреднице праћења његовог почетка, развоја и прерастања у нов квалитет и историјски смисао. Књига о месним партизанским јединицама конципирана је, у ствари, тако да кроз прихватљиво решење обједињује највредније елементе: сећања, хронологију значајних догађаја из борбених и других дејстава партизанских јединица, или строже војноисторијску монографију засновану на прецизној фактографији и ужеспецијалистичкој методологији, чиме је у коначном збиру добила и извесно својство прецизне монографске студије која је, с обзиром на методологију и изворе карактеристичне за писање о НОР-у и револуцији, обухватила све важније претпоставке озбиљног и одговорног историографског захвата. Свеобухватно

је и пластично приказано место и улога ових јединица. У том смислу аутори су у својим прилозима дали значајан допринос комплексној обради ове значајне теме, али и допринос и изучавању наше целокупне револуционарне прошлости. Прецизније речено, књига о месним партизанским јединицама, нуди различитим читалачким профилима комплетну представу о историји ових помоћних оружаних снага народноослободилачког покрета, које су биле значајан војни и политички фактор не само у јужносрбијанском региону већ и шире, чиме је још једном доказана специфичност и свеобухватност процеса који у својим историјским исходима афирмише тезу о могућностима истовременог вођења народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Презентирана грађа омогућује понирање у историјска збивања, пружа могућност уочавања чворних тачака, размеђа, доминантних појава и идентификовање историјских процеса без којих се ни савремени тренутак југословенског друштва не може сагледати и разумети. При том је аргументовано исказана и пресудност улоге коју је имала КПЈ, која је као историјска снага пажљиво координирала ослободилачке и револуционарне димензије тешке борбе.

И кроз ову књигу убедљиво је наглашен хуманистички концепт револуције која је под своју заставу окупљала све прогресивне људе, без обзира на њихову класну, националну или верску припадност.

Вреди пажње чињеница да су аутори показали велику упорност у прикупљању архивских и других извора за ову књигу, који су разноврсни, како по вредности тако и по обиму и времену настанка. Велики напор је уложен да се концизношћу у предочавању важних података испољи осећај мере и историјски смисао за селекцију у грађи која би могла интересовати будуће истраживаче. На тај начин створена је методолошки и технички заокружена целина у којој је до пуног изражаја дошла савремена научна апаратура и која уистину значи историографску реконструкцију једног процеса који је, у историјској ретроспекцији, значио важан интегерални део НОР-а и социјалистичке револуције на југу Србије.

Ова књига, са ранијим публикацијама, представља основу за даља истраживања историје месних партизанских јединица. Књига је тематски усмерена на одређену област и, осим изучавања постанка, развоја и дејстава месних партизанских јединица, бави се изучавањем искустава и тактичке употребе ових партизанских снага. У овој публикацији покрећу се и други проблеми у домену искустава и употребе месних партизанских јединица, па и као таква представља нов веома значајан корак у изучавању ове области.

Обим књиге директно је условљен одзивом аутора, сложеношћу материје, испреплетеношћу појава и богатством догађаја. По стилу и језику којим су радови писани, приступачни су и широј читалачкој публици, код које ће побудити запажено интересовање.

Материјали објављени у овој књизи су за историчаре посебно драгоцени. Они заслужују да им се историчари више пута враћају и на њима оштре свој критички метод. Такође, подстичу тежњу да се изучавању историје партизанских јединица, као и других научних дисциплина, приђе на прави начин, тј. од прворазредне, изворне историјске грађе. Ово је важно, пре свега, због тога што се дешавало и дешава да се неким темама прилазило различитим историјским и методолошким приступима. Треба напоменути да је известан број аутора који се појављују у овој књизи, показало да се историјом месних партизанских јединица не баве само учесници НОР-а и војни историчари већ и шири круг научних радника. Сама чињеница да је у остваривању овог пројекта учествовао оволики број људи, посебно историчара и учесника у догађајима потврђује да постоји велико интересовање за историју овог краја у НОР-у. Народ овог краја може с поносом да се осврне на ратне догађаје јер се на југу Србије, као и у осталим деловима Југославије, водила таква борба каква се не среће у литератури. Овде се дешавало све оно што карактерише југословенску револуцију.

На крају бих још једном поновио да прилози у овој књизи пружају одабрану и вредну изворну грађу и представљају значајан допринос у изучавању ове материје. Највише користи од овог материјала имаће наше будуће генерације које ће у изобиљу докумената, материјала, записаних сећања, научних саопштења, објављених монографија, студија, ратних дневника итд., моћи да са свога становишта оцене напоре и жртве које су у току НОР-а, а и касније, улагале и улажу наше генерације.

Уместо закључка дозволите ми да цитирам један део из предговора који је за ову књигу написао Братислав Гудурић, председник организационог одбора научног скупа одржаног у Нишу крајем јануара 1982. године на тему „Месне партизанске јединице на југу Србије 1941/42. године".

„Све ово борбено, политичко, пропагандно и друго искуство из живота и борбене делатности месних партизанских јединица на југу Србије из времена рата" — каже друг Гудурић — „може позитивно утицати на развијање разноврсних облика народног отпора и друштвене самозаштите за евентуалне будуће потребе. Зато је и сазнање о овим облицима организовања исто тако вредно пажње као што су то и друге анализе борби и бојева од већег и ширег значаја".

И даље:

„Иако је од минулих догађаја прошло доста времена, ова књига даје веран приказ збивања и својим квалитетом доприноси комплекснијим историографским, социолошким, етичким и другим вредностима, а тиме и општој оружаној борби наших народа и народности за национално и социјално ослобођење."

Томислав Перуничић

Уобичајено је да се о вредности књиге расуђује мером која подстиче читаоца да након прочитане последње странице и склапања корица размишља о њеном садржају, о снази и трајности поуке и поруке у целини прочитаног штива.

Са тог становишта, књига „Месне партизанске јединице на југу Србије 1941—1942. године" својеврсно је сведочење и хроника о почетном добу наше борбе и револуције на

југу Србије; о односшењу људи и народа тога краја према циљевима народноослободилачке борбе и истрајавањима у борби за циљеве; о големим материјалним и, посебно, људским жртвама којима се, у условима најсуровијег терора окупатора и квислинга, морало платити њихово остварење. Она је и сведочење о аутентичном настајању наше народноослободилачке војске и коренима њеног народног и револуционарног карактера.

Суочена са тешким последицама стране окупације, у чију су се службу ставиле оне исте снаге које су, управо, у окупацији виделе могућност остварења својих егоистичких интереса, руководства Комунистичке партије Југославије на југу Србије стваралачки су схватила спровођење у дело одлуке о устанку приступивши припремању оружане борбе. У томе су се ослонила на завидне свеколике резултате револуционарне борбе у дорашном периоду. Познајући веома добро укупну ситуацију на простору о коме је реч, она су у месним партизанским јединицама нашла организациони облик који је у себи, у тој фази устанка, могао да сједини могућност: најмасовнијег окупљања и ангажовања у борби свих људи спремних да се са оружјем у руци боре за слободу под вођством КПЈ; непосредног идејно-политичког утицаја на припаднике тих јединица, а преко њих на становништво у средини где оне делују; најефикаснијег онемогућавања функционисања окупацијског система и, посебно, разобличавање контрареволуционарне суштине платформе коју су нудили квислинзи свих врста; способности вршења самозаштитне функције дате средине пред налетом окупацијског и квислиншког терора, па и других функција, све до успостављања и вршења, односно деловања нове, народноослободилачке, власти. Тиме су месне партизанске јединице, уз народноослободилачке партизанске одреде, од самог почетка имале крупну политичку улогу и функцију. Биле су део „најполитичкије" војске, те суштествене одлике наше НОВ, на којој је Тито непрестано и упорно инсистирао већ од момента стварања њених првих јединица.

Биле су масовни сејачи здравог семена револуције које, као што је познато, ни најсуровија настојања окупатора и квислинга нису више могла затрети и онемогућити да упорно ниче и буја. Ту истину не умањују погрешке које су припадници месних партизанских јединица у појединим приликама чинили о чему се у књизи, такође, говори. Она је садржана и доказана настанком нових одреда, бригада, дивизија и корпуса НОВ на простору о коме је реч, у чије су се редове масовно слили и припадници месних партизанских јединица и њихови следбеници.

Аутори су својим стручно и чињенично утемељеним казивањем отргли од опасности заборава део сурове и величанствене стварности, карактеристичне за југ Србије пре четири и по деценије. Вредност њиховог казивања увећава и то што су проткана именима припадника месних партизанских јединица, све до изношења њихових судбина, што идентификују издајничку и контрареволуционарну суштину и злочиначку улогу четништва и других окупаторских квислинга.

Улога комуниста и партијских руководстава у организовању и руковођењу активностима територијалних партизанских јединица дата је ненаметљиво. Аутори, у ствари, ту улогу подразумевају и на њу се ослањају. Она се као црвена нит осећа и препознаје кроз идеју којом су се припадници ових јединица руководили у својим акцијама и којој су — изузимајући појединце који су под тортуром, уценом или перфидном пропагандом прешли на страну противника — остајали доследни и онда када су се нашли у логорима и казаматима широм Европе, пред призорима уништавања свега што су имали, укључујући и губитак властитог живота.

Из порука и поука које носи, није тешко закључити да књига има своју посебну ведност и са становишта нашег актуелног друштвеног и политичког тренутка. Она је снажна негација разних теза које истурају носиоци контрареволуционарне свести данас, као што је, на пример, она о спонтанитету устанка као изразу изнуђене борбе за голи опстанак итд. Зна се да је њен смисао: негација улоге КПЈ у то време да би се негирала авангардна улога СКЈ данас; да је то једна од подлога тезама о тобожњем антифашистичком карактеру четништва и, у вези с тим, о помирењу револуције са њиховим злоделима и злочинима разних других квислиншких прирепака.

Актуелна и потенцијална ситуација у свету, чији смо део, не даје нам право на то да заборавимо време и околности када смо били стављени на најтежу могућу пробу. Данас су таквој проби изврнути једни, сутра други, међу којима и ми. Са тог становишта, књига која је данас представљена има несумњиву употребну вредност као својеврстан уџбеник за политичко-партијске и остале раднике који се поближе баве питањима ОНО и ДСЗ.

Узимајући реч желео сам да као човек који је рођен и растао у сасвим другом крају наше земље изнесем своје непосредне утиске о тек прочитаној књизи, уверен да ће свако ко је прочита обогатити себе новим сазнањима о слободарском партизанском југу Србије и бити задивљен стваралаштвом, одлучношћу, смионошћу, упорношћу и другим револуционарним квалитетима оних који су, вођени идејом комунизма и оданошћу својој партији, били организатори борбе и отпора, а у том контексту и месних партизанских јединица. Међу њима је и већина аутора књиге, који заслужују и посебно признање.

РАД НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ОД 1981—1985. ГОДИНЕ

Народни музеј у Лесковцу, као културно-просветна радна организација, обављујући своје задатке на сакупљању, чувању, сређивању, проучавању, научном обрађивању и презентирању грађе, наставља са вршењем своје функције кроз музејске службе, тако да се рад у периоду од 1981. до 1985. године одвијао по утврђеном плану и програму.

АРХЕОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

У периоду од 1981—1985. године радило се на обради музејског материјала. Сви новооткупљени предмети уводјени су у главну — улазну књигу инвентара, а затим посебно у књиге инвентара по збиркама. Настављена је реинвентаризација предмета у нове књиге инвентара и картоне који су једнообразни за све музеје у Србији.

Радило се на обради покретног археолошког материјала за картотеку Царичиног града. Године 1985, поред израде картона за Царичин град, започета је ревизија материјала са ископавања на том локалитету, која су вршена у периоду од 1948. до 1968. године.

Продужен је рад на откупу експоната. Од неколико породица Марковића из Маћедонца откупљен је део налаза са локалитета „Бубланe", ванредно добро очуван, који припада халштатском периоду, односно VIII веку старе ере. Ради се о накиту (огрлице, гривне, фибуле, разни привесци и нешто мало керамике) који је израђен од бронзе. Откупљена је једна веома добро очувана бакарна наруквица са локалитета Градац у Градашници. Са локалитета На камен, од Боре Миленковића је добијено на поклон више фрагмената праисторијске керамике.

За нумизматичку збирку је откупљен један златник Јустинијана I нађен у Пустој Реци. Из Мале Копашнице је добијен на поклон један римски бакарни новчић који је доста добро очуван.

Из сталне поставке Археолошког одељења уступљена су на привремено коришћење два предмета (урне) Народном музеју у Београду за изложбу „Праисторија Србије" која је организована у Данској и Великој Британији. Из збирке са Царичиног града позајмљено је Народном музеју у Београду и Археолошком институту двадесетак предмета такође за изложбе. Позајмљен је материјал из збирке Царичиног града, као и из средњовековне збирке, Музеју примењене уметности који је реализовао изложбу „Уметничка обрада гвожђа и бронзе".

Известан број стручњака боравио је у Музеју ради коришћења материјала из археолошке збирке за израду доктората.

Рекогносцирањем терена у току 1981. године били су обухваћени локалитети у горњем сливу реке Ветернице и леве обале Јужне Мораве. У сливу Ветернице откривена су само четири локалитета од којих је само један угрожен изградњом бране „Барје". Три локалитета су откривена у атару села Црцавац, из праисторије и средњег века, а четврти локалитет је откривен у атару села Гагинце на коме је нађена средњовековна и римска керамика.

Настављена је сарадња са Археолошким институтом из Београда. Заједничким радом рекогносциран је терен у области Пусте Реке, Јужне Мораве, Горње Јабланице и Власине. Обухваћено је више села: Црквица, Речица, Вујаново, Градашница, Орашац, Маћедонце, односно Петриље, Градиште, Мала Копашница. Рекогносцирано је више локалитета који припадају разним временским периодима као и типовима: насеља, утврђења, цркве, гробља и др.

Даљим рекогносцирањем терена у области Пусте Реке, Јабланице и око Јужне Мораве обухваћено је више села: Медевце, Реткоцер, Зоровац, Граница, Буковац, Кацабаћ, Лапотинце, Подримце, Доње Коњувце, Дренце, Мркоње, Славник, Горњи Брестовац, Горњи и Доњи Гајтан, Магаш, Добра Вода, Грајевце, Дрћевац, Бојшина, Градаш-

ница, Липовица. При том је регистровано више локалитета који припадају разним временским периодима као и типовима (насеља, утврђења, цркве, гробља и др.).

У Лапотинцу је регистровано више локалитета из разних временских периода: праисторије, антике, средњег века и турског периода.

Подримце је интересантно село са доста локалитета, исто тако из разних епоха од праисторије, антике, средњег века и турског периода. Најинтересантнији је локалитет Белија где је нађена једна бронзана рука (вероватно део статуе). Приликом орања су откривени зидови, који се сада назиру, затим гробље где су откривени гробови приликом зидања зграде.

У Буковцу је регистровано неколико локалитета, али је најинтересантнији Црквиште са остацима старе цркве и гробља око ње. Затим постоје остаци старих водовода, зидова, гробља и бунара.

У селу Бојшини, приликом просецања пута за Рупље, на месту старе куће Томислава Спасића, у подрумским просторијама, булдожер је ископао већу камену крстионицу. Крстионица има облик издубљеног крста који је фиксиран оловом за камен. Чеоне стране украшене су урезаним крстовима. На горњој левој површини урезан је мањи крст и Христов монограм. Сама крстионица има форму византијског крста. Вероватно се ради о византијској крстионици или, евентуално, о средњовековној капији. С обзиром на близину четири извора који се налазе у непосредној близини места налаза крстионице, може се претпоставити постојање ливнице или сличног објекта и мање цркве уз њега, па се тиме може објаснити и присуство крстионице на том месту.

У селу Грајевцу, на десној обали Јужне Мораве, на локалитету Селиште, констатован је већи број римских тегула у фрагментима, затим праисторијска керамика и кућни леп. Вероватно се ради о византијском насељу на падини згодној за насељавање. У непосредној близини се налази познати праисторијски локалитет Градац, па није искључено да је овде било неко значајније праисторијско село. Локалитет Севдин гроб дао је богате налазе. На њивама браће Марјановић, по самој површини, нађена је већа количина праисторијске грубе керамике (Старчево), кремено оруђе, добро углачане камене секире, фрагмент обода камене посуде, као и девет фрагментарних каменних секира лошијег квалитета. Очигледно је да се ради о богатом праисторијском насељу око 3 км западно од села налази се комплекс њива према десној обали Јужне Мораве где су, при обиласку локалитета Селиште, пронађени праисторијски фрагменти, фрагменти римске и средњовековне керамике, као и један интересантан керамички тег са утиснутим жигом — соларним симболом.

Приликом обиласка ових локалитета прикупљан је материјал.

Документација са рекогносцирања је сређена и обрађена по локалитетима и местима где су ти локалитети откривени.

Из цркве у Градашници у Музеј су донесена два фрагмента старих надгробних споменика, а са локалитета Градац, такође у Градашници, донесено је нешто средњовековне керамике.

Царичин град. — Народни музеј у Лесковцу је такође био укључен у археолошка истраживања Царичиног града који већ дужи низ година ископава Археолошки институт из Београда у сарадњи са екипом археолога из Француске. У току 1984. године ископавања су вршена у горњем граду где се радило на ископавању велике грађевине, вероватно резиденције команданта војске, која је у вези са вилом урбаном.

Кустос-археолог из лесковачког Музеја је радила на неколико сектора. На сектору поред бедема и водене куле дошло је до занимљивог налаза водовода од оловних цеви који води од водене куле према читавом граду. Од покретног материјала налажена је углавном керамика.

Локалитет Скобаљић град. — Године 1984. први пут су започета систематска археолошка истраживања на овом значајном средњовековном локалитету захваљујући средствима која је обезбедила Основна заједница науке Јужноморавског региона.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Нишу урађен је елаборат, средњорочни пројекат истраживачких радова на овом средњовековном утврђењу. Уз помоћ средњошколске омладине Центра за усмерено образовање у Вучју, изведено је неколико радних акција и том приликом је очишћена скоро цела површина локалитета од корова, шибља и другог растиња што је омогућило несметано

снимање терена. Инжењери Геодетске управе су израдили ситуациони план терена чиме је умногоме олакшано касније ископавање.

Прва истраживања су трајала 15 дана и углавном се радило на рашчишћавању терена као и на ископавању шута поред бедема. Праћен је северни бедем са кулом. Први подаци указују да се ради о утврђењу неправилног облика које се састоји из горњег града и подграђа. На прелазу из горњег града у доњи налази се мања кула поред капије, која је цела очишћена од растиња и набацаног камења. Северни бедем је очуванији, јер је и солидније грађен, док је јужни сачуван само у темељу и налази се на стрмој и неприступачној литици. Од покретног археолошког материјала нађено је нешто керамике, углавном средњовековне, помешане са мањим бројем фрагмената чешљастих византијских амфора VI века.

Истраживања Скобаљић града настављена су и у 1985. години. Радови су трајали само 11 радних дана. Археолошка истраживања су била усмерена на два пункта: на горњи и доњи град. У горњем граду копао се шут са унутрашње стране бедема, и то северног дела, у правцу донжон куле. Такође је испитиван и јужни део бедема. Уочено је да му је у великој мери оштећен правац пружања као и конструкција.

У доњем граду су вршена ископавања код капије која, на жалост, није сачувана ни у траговима тако да не можемо знати какав је облик имала. Источно од капије, на стени, откривена је кула четвртастог облика која је у моменту опсаде и рушења града страдала и сада је откопана са траговима паљевине. Висина зидова је релативно мала, а унутрашњост куле је била поплочана опеком тугле и ибрицеса које су овде у секундарној употреби.

И поред тога што су у овој години истраживања вршена у скраћеном обиму, из финансијских разлога, ипак се дошло до значајних резултата. Откопана је капија града, део шкарпираног бедема, уз саму капију, као и кула на стени поред капије за коју се претпостављало да постоји, али је тек сада откривена. Утврђен је њен облик, дебљина зидова, као и њен положај у односу на капију.

У току ископавања на Скобаљић граду вршена су истраживања и у његовој најближој околини. Том приликом откривена су места која би требало детаљније испитати и утврдити ком временском периоду припадају. Још увек се не може претпоставити где се налази место на коме је било цивилно насеље.

Иначе сама тврђава је имала војни карактер. У њој је био смештен одређени број војника који су имали задатак да контролишу пут преко Кукавице за Врање.

Од покретног археолошког материјала налажена је углавном керамика и то српска средњовековна, помешана са античком. Поред тога, нађено је неколико клинова и фрагментованих кошталих предмета.

Посматрајући и упоређујући начин зидања Скобаљић града и других средњовековних градова, може се закључити да је овај град зидан у журби и не много прецизно. На основу покретног археолошког материјала и на основу до сада откривене архитектуре не може се утврдити време зидања града. Даљим истраживањима доћи ће се до података о самом начину градње и потреби за овако несолидном градњом, као и о распореду објеката унутар утврђења.

Могућност да је на овом месту било утврђење из доба Византије или из неке раније епохе биће доказана даљим археолошким истраживањима на овом локалитету.

ЕТНОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

У протеклом периоду од пет година послови Етнолошког одељења сводили су се на обраду музејског материјала. Рађено је на увођењу новооткупљених предмета, као и реинвентарисању музејских експоната. Сви предмети су увођени у главну књигу инвентара, картотеку и књигу уласка. Предмети су обрађивани према основним подацима.

Рађено је на обради и сређивању фотодокументације. Фотодокументација Етнолошког одељења употпуњена је бројним документационим фотографијама, приликом обиласка и истраживања терена. Такође се радило на увођењу негатива у књигу инвентара.

За документацију су снимљене и манифестације народног стваралаштва: Међународна смотра фолклора у Загребу, Винковачке јесени, Сабор народног стваралаштва Србије — где су учествовале групе изворног фолклора са нашег терена.

У протеклих пет година етнолошка збирка је била употпуњена вредним примерцима експоната који су набављени откупом, поклоном и теренским истраживањем. Набављани су народни инструменти, делови и комплети народне ношње, предмети покућства, предмети за домаћинство од дрвета, грнчарски производи, алатке за занатску производњу, делови намештаја из старих грађанских кућа, делови намештаја из сеоских кућа, предмети домаће радиности (ћилими, кошуље, чарапе).

Од познатих старих лесковачких породица (Михајловића, Ангелине Стаменковић, Бошка Каписазовића и др.), откупљени су многи предмети: накит, делови српске грађанске ношње, бакарно посуђе, грнчарија, вез, породичне фотографије итд. Међу откупљеним предметима, својом лепотом и вредношћу, истичу се: лепеза од ноојевог перја и сребрна наруквица.

Поред обављања осталих послова, рађено је на редовној заштити етнографске збирке која је проветравана и чишћена.

Рађено је на организовању изворних фолклорних група нашег краја, које су презентоване јавности у телевизијским емисијама: „Коловођо, ногом крени“ са нашим изворним народним колима и народним ношњама. Такође су припремане изворне фолклорне групе за учешће на фестивалима у Охриду, Жупском Александровцу, Винковцима, за Међународну смотру фолклора у Загребу, за Сабор народног стваралаштва Србије у Тополи, за Међународни фестивал у Неа Карвали (Грчка) итд.

Етнографским истраживањима на терену у току 1981. године била су обухваћена села Барје, Црцавац и Гагинце у области горњег тока реке Ветернице где су отпочети радови на изградњи бране „Барје“. Формирана је екипа етнолога која је радила на том терену. Током рада екипе евидентирани су сви облици материјалне културе овог подручја као што су: куће, привредне зграде, цркве, воденице и сл. Извршено је снимање читавог терена са свим постојећим значајнијим објектима. Урађена је карта на којој су уцртани постојећи објекти. Убележени су временски периоди градње свих објеката како би се имао увид у њихову старост и извршен је попис имена власника зграда и окућница.

Даљим рекогносцирањем терена обухваћена су села: Бојшина, Грајевце, Дрћевац, Градашница, Липовица, Лапотинце, Славник, Горњи Брестовац, Добра Вода, Гајтан, Дренце; Магаш итд. Праћен је настанак и развитак села, бележен број становника, број домаћинстава, порекло и миграције становништва, бележени су значајни подаци о занимању сеоског становништва, о обичајима, ношњи итд. Узимани су подаци о народној архитектури, типовима кућа, помоћним зградама, трлама, воденицама, ваљавицама, мостовима, бунарима итд. Сви објекти на терену су снимљени за музејску фотодокументацију.

Снимљена су сеоска гробља и бележене њихове карактеристике. Нарочито су интересантна стара гробља, има их и из XIX века. Занимљиви су надгробни споменици старих гробаља на којима се налазе детаљи који су веома интересантни за етнолошку науку.

На терену су праћене све врсте сеоских заната. Бележене су и снимљене све фазе у изради црепуља у Барју. Затим су, у вези са сточарством, обрађене трле у Бабичком. Обрађен је такође начин израде ћумура у Пореч-ју и Сушици.

У циљу допуне експоната за Текстилни музеј у Стројковцу, обилажене су фабрике у Лесковцу и Вучју како би све машине које се избацују из употребе биле уступљене Музеју. Ове текстилне машине би се у догледно време могле презентовати у Музеју текстилне индустрије у Стројковцу.

После обиласка фабрика, уследила је испорука фабрике „Летекс“, која је међу првима уступила један стари тип разбоја. Фабрике „Зеле Вељковић“ и „Ресорт“ су такође сагласне да уступе два стара разбоја која ће се избацити из употребе.

Етнолошко одељење је сарађивало са телевизијом Београд око снимања телевизијских емисија из ове области. Циљ ове сарадње је био да се широј јавности презентују народни обичаји лесковачког краја. Са друге стране, значај ове сарадње је у томе да се народни обичаји, који постепено изумиру, сачувају за будућност. Том приликом су снимљени следећи обичаји:

— Коледари, Краљице, Лазарице, Додолице, у селу Брзи.

— Обичаји стрижбе оваца и Ђурђевдански обичаји у селу Смрдану.

— Обичаји „Седењка“ у селу Орашју.

— Ромска свадба у Лесковцу

Такође су снимљена изворна народна кола нашег краја у селима: Прекопчелица, Смрдан и Орашје.

Рађено је и на снимању телевизијских емисија из народног живота.

Етнолошко одељење је у претходном периоду организовало и више изложби: о народној ношњи, о производима грнчарског заната, о ћилимарству, приказан је Лесковац на старим разгледницама, Лесковац за време Турака итд.

Објављивани су чланци у листу „Пионир" у којима су ученици обавештавани о значајним догађајима и експонатима којима ово одељење располаже.

За радио-станицу Лесковац припремљена је серија од 10 предавања из области етнологије. Теме су биле:

— Лесковац занатско-трговачки и индустријски град;

— Културно-историјски споменици лесковачког краја;

— Саобраћај и саобраћајне везе;

— Ханови лесковачког краја;

— Стара исхрана у нашем крају;

— Како су се некада Лесковчани забављали;

— Воденице поточаре;

— О турским сувенирима;

— Како се некада Лесковац снабдевао водом.

ИСТОРИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ

Рад Историјског одељења у периоду од 1981. до 1985. године сводио се на инвентарисање тродимензионалних предмета, кућање описа у картоне, снимање музејских експоната за фототеку, инвентарисање докумената, завођење негатива у инвентарске књиге итд.

Радило се на попису историјских предмета од изузетног значаја. Списком је обухваћено 26 тродимензионалних предмета са описом, 3159 докумената и 30 фотографија.

У протеклом периоду за Историјско одељење је од судије за прекршаје СО Медвеђа добијено на поклон 7 пушака, 5 пиштоља и 2 бајонета.

У депоу је извршено сређивање грађе. Тродимензионални предмети су поређани по инвентарским бројевима, а фотографије сређене по временским периодима и по годинама. Уједно је извршено етикетирање извесног броја фотографија, као и група фотографија.

Отпочет је и рад на сређивању архивске грађе у депоу. Издвојен је велики број непотпуних докумената, монографија, биографија, спискова бораца итд. и извршена њихова класификација по годинама. Када тај посао око хронолошке класификације буде завршен, приступиће се детаљнијем прегледу и проучавању те грађе и наћи ће се доста вредних докумената значајних како за предратни, ратни тако и за послератни период.

Завршен је рад на истраживању и обликовању грађе из радничког покрета, најпре до 1919. године, а затим и за период између два рата.

Радило се на обради народноослободилачких одбора у лесковачком крају 1941—1945. године.

Из „Наше речи" и других гласила рађена је библиографија написа о Народном музеју ради писања монографије „35. година Народног музеја у Лесковцу". Такође су из комплета „Наше речи" вађени наслови који се односе на текстилну индустрију што је било потребно око припремања сталне поставке Музеја текстилне индустрије у Стројковцу.

Око припремања грађе за сталну поставку Музеја у Стројковцу издвојен је велики број фотографија из Историјског одељења које се односе на текстилну индустрију. Фотографије су преснимљене и један део увеличан за сталну поставку.

На терену је сакупљен известан број фотографија и података који се односе на развитак лесковачке послератне текстилне индустрије. Уједно се радило на индентификовању ликова радника са групних фотографија. Радило се на дешифровању догађаја у вези којих су настале фотографије, а такође се радило и на њиховом хронолошком одређењу. Уз помоћ мајстора који имају дугогодишње искуство у раду са машинама, радило се на препознавању старих текстилних машина са фотографија, као и на препознавању одељења у којима су оне биле смештене.

Теренским радом је било обухваћено и сакупљање биографских података од појединих ударника.

Ради сакупљања биографских података солунаца, за време боравка у Млачишту, Предејану и Лимчишту посећени су солунци, који су снимљени, а такође су снимљени и споменици из II светског рата.

У овом периоду је вршен обилазак архива, института и неких других установа у циљу прикупљања и ксерографисања грађе из народноослободилачке борбе и социјалистичке изградње.

Из Историјског одељења је у овом периоду коришћен известан број фотографија и тродимензионалних предмета за изложбе од стране Историјског музеја у Београду.

У периоду од 1981. до 1985. године из Историјског одељења је, за изградњу научних и других стручних радова, коришћено 580 докумената и 192 фотографије.

Веома успешну сарадњу Историјско одељење је успостављало са друштвено-политичким организацијама, Скупштином општине Лесковац и Јужноморавског региона у циљу организовања многих састанака и разних манифестација у граду.

Музеј одржава сарадњу са припадницима ЈНА у касарнама „Коста Стаменковић“ и „Јужноморавске бригаде“ како би се војници упознали са историјском прошлошћу Лесковца и околине.

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈЕ УМЕТНОСТИ

Одељење историје уметности је у протеклих пет година радило на уобичајеним пословима предвиђеним планом и програмом.

Формирана је фототека инвентарисаних слика које су власништво галерије.

Извршено је чишћење слике „Пејзаж“ Косте Брадића из 1957. године, као и заштита слике Стеве Тодоровића, српског уметника XIX века. Слика је била у стању распадања, па је морала бити пребачена на нову подлогу. Извршено је санирање оштећења на слици „Исус Христос сведржитељ“. Такође је рађено на заштити две иконе грчког порекла из XVIII века — „Исус Христос“ и „Апостол Матеј“ које су биле разједене од мољаца. Упоредо са заштитом вршено је и чишћење икона.

На територији околних општина: Медвеђе, Лебана и Црне Траве; учествовало се у рекогносцирању вреднијих културно-историјских објеката и то на територији Медвеђе у атарима села Медевца и Реткоцера. На територији Црне Траве утврђен је значај и вредност цркве у самој Црној Трави.

Контактирано је са Заводом за заштиту споменика културе из Ниша око заштите и проучавања изузетно важних споменика културе и Одељење историје уметности је сачинило листу приоритетних споменика.

Такође у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе из Ниша, извршено је рекогносцирање на територији општине Медвеђа са задатком да се вреднији споменици предложе за заштиту. Рекогносцирани су следећи објекти у Лецу: локалитет Црквина и Кулина, у Газдару локалитет Црквина и Црквиште, У Негосављу локалитет Црквина која је новијег датума, у Рујковцу локалитет Каљаја или Градиште и локалитет Манастир.

У периоду од 1982. до 1984. године одржан је циклус предавања са пројекцијама из модерне уметности, и то:

— Кратак преглед српске ликовне критике;
— Светови слике;
— Леонардо да Винчи;
— Тицијан;
— Сава Шумановић;
— Амадео Модиљани;
— Импресионизам;
— Неоимпресионизам;
— Пол Гоген;
— Христифор Црниловић.

У овом периоду повећана је активност Одељења историје уметности у организовању и реализацији изложби како у Музеју тако и радним организацијама и околним местима на територији општине Лесковац.

У галерији Народног музеја организовано је низ изложби значајних југословенских сликара, као и сликара из Лесковца и околине. Од 1981. до 1985. године реализоване су 34 изложбе, које је видело 19.410 посетилаца. По квалитету и значају нарочито се истичу: изложба скулптура и цртежа Николе Вукосављевића; изложба цртежа Љубе Ивановића, као и изложбе слика Оливере Грбић, Милана Кечића, Христифора Црниловића, Милана Милетића, затим изложба плаката Бориса Ликића и Павла Бокића; изложба графика Младена Србиновића; изложба гвашева Душана Јевтовића; изложба портрета знаменитих личности XIX

века у српском сликарству; изложба слика Велизара Крстића; изложба слика и цртежа Моше Пијаде и др.

Музеј је за Одељење историје уметности откупио или добио на поклон известан број уметничких слика. Међу њима се квалитетом и вредношћу истичу: „Црвене јабуке", уље, Милана Кечића (добијена на поклон); „Рукавице", мецотинта, Милана Блануше (откуп); „Орфеј и Еуридика", сериографија, Младена Србиновића (поклон); „Месечина", сериографија, Младена Србиновића (поклон).

У протеклом периоду се радило, а и надаље ће се радити на попису уметничких дела која су у власништву друштвено-политичких и привредних организација у Лесковцу.

БИБЛИОТЕКА

Рад стручне библиотеке у саставу Народног музеја, у периоду од 1981. до 1985. године обухватао је сређивање постојећег фонда, размену и набавку публикација.

Набавка је вршена путем куповине публикација у којима се третирају теме из области археологије, историје уметности, етнологије, опште и националне историје, историје наших народа и народности између два рата, народноослободилачког покрета и народне револуције. Купљене публикације намењене су углавном коришћењу за даља научна истраживања прошлости лесковачког краја.

До публикација се долазило и разменом која је обављена са музејима, академијама наука, институтима, факултетима, архивима и другим научним институцијама са којима библиотека има успостављену сарадњу у земљи и иностранству.

Поред куповине и размене, известан број књига је добијен поклоном од стране научних радника различитих струка, сарадника „Лесковачког зборника" и других лица која желе да поклоњеним књигама увећају фонд музејске библиотеке како би биле доступне свима онима који их користе у научно-истраживачке сврхе.

Служба библиотеке је сва набављена издања заводила у инвентарску књигу, вршила нумеризацију и радила на изради абецедних регистара, посебно за ауторе публикација а посебно за колективна издања (збирке, часописи, годишњаци и др.)

У протеклом периоду од пет година библиотека је добила публикације: разменом 928, куповином 400 и поклоном 321. Укупно 1649 наслова.

С обзиром на врло развијену издавачку делатност Народног музеја, библиотека у току сваке године испоручи велики број књига научним институцијама и сарадницима у земљи и иностранству, па је од 1981. до 1985. године послала укупно 12.969 примерака музејских издања.

Велики број књига је из библиотеке у протеклом периоду коришћен за израду научних радова, докторских дисертација, магистарских радова, тема за дипломске испите, и домаће задатке. 792 читаоца су користила укупно 2784 књиге. Од тога је највећи број ученика и студената 233, који су користили 680 књига, док су 292 сарадника „Лесковачког зборника" користила 1027 књига.

Библиотека сваке године са музејским издањима учествује на међународним изложбама књига у Загребу.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ И ОРГАНИЗОВАЊЕ НАУЧНИХ СКУПОВА

И у протеклом периоду културно-просветна делатност се огледала у сарадњи Народног музеја са многим културно-просветним установама у Лесковцу и другим градовима. Сарадња се углавном одвијала преко позајмљивања музејских експоната, припреме изложби, организовања предавања итд.

Постојала је врло успешна сарадња са Археолошким институтом из Београда на рекогносцирању археолошких локалитета лесковачког краја.

Сарадња се огледала и у учешћу стручњака Народног музеја у реализацији програма других научних институција, па је тако кустос-археолог „лесковачког Музеја учествовала са екипом Археолошког института и Народног музеја из Ниша на пословима у оквиру научно-истраживачког пројекта Наисус.

Настављена је сарадња са Народним музејом у Београду, Историјским музејом у Београду, Етнолошким институтом у Београду, са Музејом савремене уметности у Београду, Галеријом репродукције уметничких дела у Београду, са Народним музејом у Нишу и Народним музејом у Краљеву итд.

Сарадња је настављена са Музејом револуције у Београду, Институтом за савремену историју у Београду, Институтом за радднички покрет у Београду, Институтом за националну историју у Скопљу, Музејом у Нишу на истраживању материјала из радничког и НО покрета, као и организовању изложби.

Са Заводом за заштиту споменика у Нишу одржава се успешна сарадња око евидентирања и стављања под заштиту културно-историјских споменика и објеката са карактеристичним архитектонским решењима из периода између два рата и ранијих периода, као и објеката народне архитектуре у лесковачком крају.

У сарадњи и уз помоћ Завода за заштиту споменика културе у Нишу извршена је адаптација Текстилног музеја у Стројковцу, у којем је, уз залагање стручне службе музеја, урађена поставка која приказује развитак текстилне индустрије у лесковачком крају.

У протеклом периоду успостављена је успешна сарадња са Радио-телевизијом Београд поводом снимања документарне емисије о револуционарној прошлости Лесковца у склопу прославе 40 година социјалистичке револуције.

У сарадњи са Радио-Београдом снимљена је радио-емисија о развоју текстилне индустрије у Лесковцу.

Такође је Етнолошко одељење сарађивало са Телевизијом Београд око снимања телевизијских емисија из ове области. Снимљени су народни обичаји, као и народна кола лесковачког краја. Сарађивало се и са Радио-Београдом на снимању емисија о развоју занатства у Лесковцу.

У сарадњи са Радио-Лесковцем припремљена је серија од 10 предавања из области етнологије.

Сарадничке односе Музеј одржава и са Историјским архивом у Лесковцу, Народном библиотеком, Домом културе младих, Народним позориштем, Туристичким савезом, Центром за економику и домаћинство, Технолошким факултетом, привредним организацијама и то углавном око предавања, припремања изложби, организовања посета Музеју, спомен-кући Косте Стаменковића, Царичином граду и Текстилном музеју у Стројковцу.

Музичка школа „Станислав Бинички" у Музеју одржава концерте, а хор девојака ове школе својим програмима доприноси употпуњавању музејских свечаности при отварању изложби, прославама Дана музеја итд.

Одржава се успешна сарадња са школама у Лесковцу и околини као и са лесковачким касарнама, тако да су највећи број посетилаца Музеју чинили ученици и војници, којима су кустоси држали предавања о историји града и његове околине.

Настављена је сарадња и са Домом пионира у Лесковцу на тај начин што се обрађују чланци из музејских збирки, као и библиографије народног хероја, те се пионири упознају са музејским експонатима и догађајима из историје Лесковца.

Сваке године Музеј организује научне скупове који имају за циљ да разјасне поједине моменте, као и да новим научно-истраживачким резултатима употпуне празнине у познавању историјске прошлости Лесковца и околине.

Поводом 40-годишњице устанка народа Југославије, 1981. године је одржан научни скуп под називом: „КПЈ и антифашистичке организације на југу Србије". На скупу су учествовали научни и јавни радници из Београда, Ниша и Лесковца, и то: Милорад Вељковић, др Вићентије Борђевић, др Венцеслав Глишић, др Димитрије Кулић, др Петар Качавенда, мр Милица Бодрожић, Хранислав Ракић, мр Стојан Николић, Никола Илић, др Милан Миладиновић, мр Живан Стојковић, Драгољуб Мирчетић, мр Никола Цветковић и Секула Јоксимовић.

Поводом прославе 40-годишњице Првог заседања АВНОЈ-а 1982. године одржан је скуп на коме је узело учешћа више научних радника из Београда, Ниша и Лесковца. Учествовали су: др Мирољуб Васић, др Петар Качавенда, др Димитрије Кулић, др Милан Борковић, Драгослав Огњановић, др Милан Миладиновић, мр Стојан Николић, Никола Илић, Радоје Костић, Хранислав Ракић, мр Живан Стојковић, Милан Обрадовић, мр Милица Бодрожић, Севдалин Андрејевић, Драгољуб Мирчетић, Драгојла Цветковић и др Никола Цветковић.

Деведесетогодишњица рођења Косте Стаменковића обележена је 1983. године научним скупом са темом: „Живот и дело Косте Стаменковића" на коме је узело учешћа 17 научних радника из Београда, Ниша и Лесковца.

Октобра 1984. године организован је научни скуп на тему: „Јужна Србија у социјалистичкој револуцији 1944. године" на коме је учествовало 26 научних радника из Београда, Ниша и Лесковца.

У новембру 1985. године је одржан научни скуп под називом: „Јединице НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије". На скупу је учествовао 31 референт.

Десетог маја Народни музеј сваке године прославља Дан Музеја. Прославама присуствује велики број сарадника музеја, сарадника „Лесковачког зборника", пријатељи, чланови Програмског савета музеја, друштвено-политички радници из Лесковца и са стране и др.

Године 1983. навршило се 35 година од оснивања Народног музеја у Лесковцу. Тим поводом припремљена је и отворена изложба: „35 година оснивања и рада Народног музеја у Лесграм уз учешће хора девојака музичке школе „Станислав Бинички" у Лесковцу. Директор Музеја Хранислав Ракић поднео је реферат о развитку и раду Народног музеја у Лесковцу за протеклих 35 година. Др Димитрије Кулић, професор Универзитета у Нишу, један од оснивача музеја у Лесковцу, евоцирао је успомене на отварање Музеја и почетак његова рада, као и на оне који су били ангажовани око његовог отварања 1948. године.

За ову прилику припремљена је и издата монографија о раду Музеја у Лесковцу од 1948. до 1983. године.

ИЗЛОЖБЕ И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ РАД

Поред изложби уметничких дела југословенских ликовних стваралаца. које је Одељење историје уметности приређивало у Галерији Народног музеја, у протеклом периоду Музеј је приредио и известан број тематских изложби.

У Галерији музеја 1981. године је припремљена изложба заоставштине др Жака Конфина на којој су приказани његови лични предмети, фотоси, позоришни плакати, разна писма, уговори и све оно што је везано за његов дугогодишњи рад.

У Дому културе младих приређена је изложба: „Лесковац у рату и слободи". Изложбу је организовао Народни музеј у сарадњи са Историјским архивом Лесковца.

Поводом прославе четрдесет година од формирања 21. српске ударне дивизије, 1984. године, Музеј је у сарадњи са Домом ЈНА реализовао изложбу фотографија и докумената о борбеном путу дивизије.

После вишемесечног рада у Стројковцу је реализована стална поставка у Музеју текстилне индустрије чиме је град добио вредан и редак музеј, јединствен те врсте у Србији.

У просторијама Народног музеја, поводом прославе 40 година излажења локалног листа „Наша реч", приређена је изложба: „40 година „Наше речи".

Поводом прославе 80 година постојања и рада КУД „Абрашевић", реализована је изложба: „80 година КУД „Абрашевић".

Етнолошко одељење је, користећи се врло богатом грађом из своје збирке, током протеклих пет година у просторијама Музеја, реализовало више изложби: „Женска народна ношња", „Грнчарство лесковачког краја", „Ћилимарство лесковачког краја", „Лесковац на старим разгледницама" итд. У оквиру изложби држана су и кратка предавања у вези са темама које су биле третиране на изложбама.

За Дан музеја — 10. мај, 1983. године је, поводом прославе 35 година рада Народног музеја у Лесковцу, реализована изложба на тему: „35 година рада Народног музеја у Лесковцу", која је припремљена након више месеци рада целокупне стручне службе Музеја.

Сем изложби које су организоване у музејским просторијама, Музеј је приређивао изложбе по радним организацијама, селима и суседним градовима. Тако је у текстилној фабрици „Зеле Вељковић" организована изложба: „Револуционарна прошлост и социјалистичка изградња". После ове изложбе настављена је сарадња са овом радном организацијом те је пружена стручна помоћ приликом избора фотографија и поставке изложбе „Тито у Лесковцу".

Народни музеј је такође пружио пуну помоћ у уређивању спомен-собе Милентија Поповића и поставке „65 година рада Техничке грађевинске школе" у Црној Трави. Овим двема поставкама положен је камен темељац будућем завичајном музеју у Црној Трави.

Музеј је био организатор тематских изложби и изложби уметничких слика из музејског фонда и у околним местима: у Грделици, Бојнику, Вучју, Власотинцу, Медвеђи, Печењевцу, Брестовцу, као и у другим градовима: Прокупљу, Куманову, Нишу, Зајечару и др. Осим излагачких активности, доста пажње је посвећено предавањима која прате изложбе слика тако да је у овом периоду одржано преко 30 краћих предавања групним посетиоцима ликовних изложби.

Музичка школа „Станислав Бинички" из Лесковца у просторијама Народног музеја је, у протеклом периоду, одржала 32 концерта.

За Радио-Лесковац, Радио-Београд, као и Радио-телевизију Београд припремане су емисије из археологије, историје и етнологије, па је тако омогућено широј јавности да нешто више сазна о историјској и културној прошлости Лесковца и околине.

Народни музеј је установа која, поред модерне поставке, садржи велики број експоната. У Музеју се налази око 14.000 експоната (археолошких, етнографских, нумизматичких, историјских, уметничких слика и др.). У сталној поставци је изложено 3.780 предмета, од тога пет макета, двадесет историјских карата, 28 мулажа, 13 табела и графика, 323 фотографије, четири уметничке слике, 349 ксерокса архивских докумената, 91 оригиналан документат, 1516 археолошких, етнолошких и историјских експоната, 1474 примерка новца (римски, средњовековни, византијски, турски, стари српски итд.), 57 копија разних музејских предмета.

Музеј је, осим тога, попуњујући своје збирке, откупио значајну колекцију слика од Живојина Поп-Ценића из Београда. Међу тим сликама налазе се 22 слике Јована Бијелића, слике Тителбаха, Драгана Лубарде, Паје Јовановића, Зуке Џумхура и др.

Културно-просветни и педагошки рад Музеја био је веома успешан са свим основним школама, школама усмереног образовања, припадницима ЈНА, као и бројним групама посетилаца из других места. Кустоси Музеја су овим посетиоцима држали предавања у вези са сталном поставком о историјском развоју Лесковца и околине. Одржано је више предавања припадницима ЈНА у самим војним касарнама, спомен-кући Косте Стаменковића и Царичином граду.

Поред посетилаца из Лесковца и околних места, Музеј су посетили: музејски радници из Бањалуке, група музејских радника из Скопља, колектив Народног музеја из Београда, колектив Регионалног музеја из Баковице, група музеалаца из Македоније, колектив, Народног музеја из Зрењанина, музејски радници из Титовог Ужица, група историчара из Београда, музејски стручњаци из Будимпеште и Беча, представници Лувра, археолози из Торина, професори Универзитета у Београду, затим старешине Центра високих војних школа ЈНА из Београда, питомци Војне академије из Београда, група официра Секретаријата народне одбране из Београда, питомци ССУП „Пане Букић" из Сремске Каменице итд.

Међу посетиоцима су биле и бројне истакнуте личности, као: Мика Шпиљак, др Џосеф Олапунде, професор Универзитета у САД, академик Павле Савић и проф. Универзитета у Београду Слободан Рибникар, представници Међуопштинске конференције ССРН са председником др Богданом Трифуновићем, председник Републичког одбора СУБНОР-а Никола Бугарчић са Браниславом Стојановићем и Драшком Михајловићем и многи други.

Сви ови посетиоци су се веома похвално изражавали о новој и савременој поставци Народног музеја.

За протеклих пет година Музеј је имао 45.297 посетилаца. Царичин град је посетило 11.950, спомен-кућу Косте Стаменковића 4.700, а Текстилни музеј у Стројковцу, за годину дана, од његове адаптације и уређења поставке, око 1.000 посетилаца.

НАУЧНИ РАД И ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ

Поред редовног рада стручних служби, чија је основна делатност прикупљање, инвентарисање, заштита, конзервација и чување музеалија, Музеј је окупио велики број сарадника из лесковачког краја и многих научних центара Југославије, који се баве проучавањем прошлости овог краја и резултате свог научно-истраживачког рада објављују у низу прилога који служе за даље озбиљније и систематичније проучавање прошлости Лесковца и околине.

Научни радници при проучавању прошлости овог краја сусрећу се са проблемима који се огледају у недо-

статку писаних историјских извора за све периоде развоја Лесковца, почев од праисторије, римског периода, средњег века и турског периода, па чак и за период између два рата. Нема комплета часописа који су некада излазили у Лесковцу. Комплета „Лесковачког гласника" такође нема. Тешко се долази до комплета „Недељних новина", а комплета „Лесковачког привредника" исто тако нема. Раније објављена литература о Лесковцу, која се налази у некадашњим часописима, није позната, јер нема библиографских пописа те литературе.

До сада нису обрађени многи периоди лесковачке прошлости почев од римског периода, раног средњег века, такође није потпуно обрађена Немањина Дубочица, турски период, XIX век, па чак и XX век. Није довољно обрађена привреда Лесковца у XIX веку, рад политичких странака и политичке борбе између два рата итд.

Међутим, и поред тешкоћа на које се наилази при проучавању прошлости овог краја, може се рећи да се доста урадило на проучавању радничког покрета између два рата, као и народноослободилачке борбе у овом крају. Резултати истраживања су углавном објављивани у „Лесковачком зборнику" или као посебна издања Народног музеја.

„Лесковачки зборник" као годишњак Народног музеја има значајну улогу у проучавању лесковачке прошлости и разноликошћу тема које обрађује добија, из године у годину, на обиму и квалитету.

Од 1981. до 1985. године изашло је пет свезака зборника (XXI, XXII, XXIII, XXIV и XXV). У њима су поред материјала са научних скупова, на којима су обрађиване теме из радничког покрета и народноослободилачке борбе овог краја, третирана многа питања из археологије, етнологије, историје уметности, историје школства, историје државе и права, географије итд.

Сваке године се око три стотине примерака „Лесковачког зборника" шаље библиотекама широм наше земље. Известан број примерака Зборника се шаље и научним установама ван земље што доприноси презентирању научне истине о овом крају.

Године 1985. прослављен је јубилеј поводом изласка двадесет пете свеске „Лесковачког зборника". Прослави је присуствовао велики број сарадника Музеја, јавних и културних радника Лесковца, као и из научних центара наше земље. Критички се оцењивао садржај Зборника и одјек свега онога што се у њему пише у научним круговима код нас и у свету. „Лесковачки зборник" је постао најпознатије научно гласило у унутрашњости Србије.

У издању Народног музеја за протеклих пет година објављено је седам књига:

— Јужно Поморавље у гласу својих посланика 1903—1914. Аутор је Драгољуб Трајковић, а објављена је 1981. године.

— Фрагменти из историје лесковачког позоришта 1970—1980 , II део, чији је писац Николај Тимченко, а објављена је 1981. године.

— Историја Лесковца и околине 1918—1928, чији је писац др Сергије Димитријевић. Објављена је 1983. године.

— Сто година лесковачке текстилне индустрије 1884—1984, чији су аутори Драгољуб Трајковић, др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Ненад Михајловић и Слободан Јовановић. Дело је изашло 1984. год.

— Речник лесковачког говора од Бране Митровића, објављен 1984.

— Бабички НОП одред, чији је писац Драгољуб Саменковић. Књига је објављена 1985. године.

— Живот и обичаји народни у лесковачком крају од Драгутина Борђевића. Књига је објављена 1985. године.

У библиотекама у којима се објављују дела из радничког покрета и социјалистичке револуције, објављене су следеће књиге:

— Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају 1941—1945, чији је аутор Хранислав Ракић, и изашла је 1982. године.

— Везе српског и македонског радничког покрета до 1919. године. Ову књигу је написао др Живан Стојковић, а изашла је 1985. године.

Од посебних издања Народног музеја изашле су следеће књиге:

— Народни музеј у Лесковцу 1948—1983. (монографија), коју је написао Николај Тимченко, а објављена је 1983. године.

— Од времена бржи — писац је Милан Миладиновић, а књига је објављена 1984. године.

— Рудник Леце. писац је Никола Илић, а дело је објављено 1984.

Од књига из колекције „Грађа за историју револуционарног радничког покрета" изашле су:

— Грађа за историју револуционарног радничког покрета Лесковца и Врања 1895—1915 , књ. I. Писци књиге су: мр Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Зоран Панајотовић. Публикација је изашла 1982. године.

— Грађа за историју револуционарног радничког покрета Лесковца и Врања 1918—1941, II књ., чији су писци Хранислав Ракић, др Живан Стојковић и Миодраг Митровић. Књига је објављена 1985. године.

Рад на писању Историје Лесковца је у току. Историја ће се састојати од неколико томова, а на њеном писању ради више познатих научних радника: др Милутин Гарашанин, др Љубица Зотовић, др Милош Благојевић, др Милан Васић, др Олга Зиројевић, др Радмила Тричковић, др Владимир Стојанчевић, др Мирослав Борђевић, др Сергије Димитријевић, др Венцеслав Глишић, Хранислав Ракић, др Живан Стојковић, Драгољуб Трајковић, др Милорад Васовић, др Јован Ћирић, др Видосава Николић-Стојанчевић, Драгутин М. Борђевић, Јован Јовановић, Радмила Стојановић, Десанка Костић, Миодраг Павићевић, Николај Тимченко и други.

Редакцијски одбор, у чијем су саставу Хранислав Ракић, уредник, Радмила Стојановић, Десанка Костић, Живан Стојковић и Живојин Стојиљковић, редовно одржава своје састанке и стара се о издавачкој делатности при Народном музеју.

ПРОГРАМСКИ САВЕТ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Као орган управљања у Народном музеју постоји Програмски савет у чији састав улази пет представника делегираних од општине и друштвено-политичких организација, као и цео колектив Народног музеја. Мандат Савета траје две године.

Крајем 1980. године именован је Програмски савет у чији су састав ушли: Срђан Марковић — председник и чланови: Драгић Станковић, Живан Стојковић, Роса Натић, Миша Цветановић, Жика Стоиљковић, као делегирани чланови, и сви радници Музеја.

У периоду 1982. до 1984. године Програмски савет су сачињавали: Срђан Марковић — председник и чланови: Живан Стојковић, Жика Стоиљковић, Драгић Станковић, Миша Цветановић, Злата Ламс-Спасић, као и сви радници Музеја.

После истека мандата претходног Савета, 1984. године именован је и конституисан нови Програмски савет у чији су састав ушли: Радмила Стојановић, као председник, Бурђа Борђевић — заменик и чланови: Душко Николић, Живојин Момчиловић, Стојан Младенов, Синиша Пешић, Драгомир Лепојевић и радници Музеја: Хранислав Ракић, Десанка Костић, Драгољуб Борђевић, Србољуб Савић, Јосиф Стефановић, Мирослава Јоцић, Ковиљка Стојановић, Надица Станковић и Градимир Пешић.

Од 1981. до 1985. године Програмски савет је одржао 14 седница на којима се расправљало о програму рада, извештајима о раду Музеја, завршним рачунима, о издавачкој делатности, инвестицијама и многим питањима и проблемима у вези с радом и успешним пословањем Народног музеја.

Збор радних људи. — Збор радних људи који сачињавају сви упослени Народног музеја редовно је одржавао своје седнице на којима се расправљало о многим интерним питањима везаним за рад Музеја. За пет година збор радних људи је одржао 48 састанака.

Рад правне службе. — Рад правне службе је у протеклом периоду од 1981. до 1985. године био усмерен на припремање и израду нормативних аката и њихово усклађивање са Законом о удруженом раду.

У протеклом периоду се радило на изради и усвајању правилника о попису и инвентарисању средстава и извора средстава, о радним односима, о заштити на раду итд. Сви правилници су усклађени са Законом о удруженом раду.

Рађени су периодични обрачуни и завршни рачуни и благовремено достављани Служби друштвеног књиговодства.

Финансијско одељење радило је на изради завршних рачуна, изради периодичних обрачуна, усаглашавању попи-саних елабората са стањем исказаним на финансијским картицама.

Радило се на усаглашавању односа између купаца и добављача, као и на усаглашавању међусобних конта и реализацији финансијског плана.

УДК 886—1:398

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Др СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА

СВЕСКА ПРВА

Лесковац, 1987.

Лесковачки зборник XXVII

*

Одговорни уредник: Хранислав А. Ракић

*

Штампа: „Напредак“ — Лесковац

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Сакупљање народних песама Лесковца и околине започео сам још у нижим разредима гимназије, 1922, кад сам почео да бележим народне песме у самом Лесковцу (укључујући и песме лазаричких и краљичких група које су долазиле у град).

Касније, у старијим разредима гимназије, приликом обиласка лесковачке околине у вези са археолошким, етнографским и минералошким истраживањима лесковачког краја прикупљао сам народне песме из шире лесковачке околине (укључујући и власотиначки крај). Ове сам песме прикупљао и за време политичког рада у лесковачким селима, посебно за време двомесечног боравка у Вучју у лето 1934. године, када сам као студент Београдског универзитета долазио кући и боравио у лесковачком крају.

После вишегодишњег одсуствовања из земље (крај 1934 — септембар 1945), кад сам се вратио у Лесковац (1945—1946), као и касније, првих година боравка у Београду (од септембра 1946, до 1952), приликом сваког доласка у лесковачки крај, и даље сам прикупљао ову врсту фолклорног материјала.

У периоду 1946. до 1952. у збирку сам укључио и варијанте лесковачких песама које су до тада биле објављене у радовима неколико аутора, и неким часописима, као и песме које су други прикупили и уступили ми. У то време нашим истраживањима обухватили смо црнотравски крај и Пусту Реку.

Тај сакупљачки период трајао је до 1952. године, кад сам организовао прикупљени материјал и разврстао га по групама на основу шема Етнографског института САНУ. На тај начин добио сам преко 2000 лесковачких народних песама и варијаната, неку врсту **корпуса лесковачке народне поезије.**

Од 1952. године трају моји напори да се ово народно благо лесковачког краја објави у самом Лесковцу, али су остали без успеха.

Само једну групу тих песама која се односи на народноослободилачку борбу објавио сам у издању Српске академије наука и уметности, Српски етнографски зборник, књига LXXIX; Српске народне умотворине, књига 2 — под насловом: Сергије Димитријевић, Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције (текстови), Научно дело, Београд 1967.

У тој збирци, издатој са опширним студијским предговором академика др Душана Недељковића, објављено је 125 лесковачких народних песама (укључујући и неке њихове варијанте).

У међувремену, после 1952, више истраживача народних умотворина прикупили су и објавили збирке народних песама лесковачког краја а прештампане су и неке песме раније објављене у часописима (нпр. Кићине песме). Тиме овај материјал не губи своју актуелност, пошто се народне песме стваралачки развијају, пошто су у нашој збирци забележене њихове старе варијанте. Упоређивање варијаната пружа велике студијске могућности.

Да би ова велика збирка народних песама ипак угледала свет био сам принуђен:

1) да је максимално сузим — да елиминирам варијанте објављене од сакупљача пре 1952. године;

2) да је објављујем у деловима постепено, уносећи у сваку свеску неколико група тих песама узетих у целини.

У овој првој свесци ове серије објављујем три групе песама: а) лазаричке и краљичке песме, б) љубавне песме и ц) седењачке (јесење) песме. У њу је ушло 259 песама, тј. са варијантама 476 песама.

Поред 403 песме које сам лично прикупио, уврстио сам и необјављене песме неких других прикупљача, који су ми уступили забележене текстове: То су Сташа Николић, учитељ (30 песама), Брана Митровић, професор (16

песама), и Миодраг Поповић, професор (6 песама). Томе сам додао 3 песме објављене пре рата у **Лесковачком гласнику** и једну песму из брошуре: Заре Ј. Хрп, Београд, 1900; у свему 56 песама.

Скраћујући белешке о појединим песмама оставио сам само: а) име онога од кога је песма забележена, б) његово село или град (а у загради су обележена лица од којих сам добио раније забележену песму). Све су песме забележене на аутентичном народном језику појединих певача.

Једновремено сам био приморан да елиминишем врло интересантне резултате студијског изучавања појаве појединих песама (мотива) у разним деловима наше земље, тзв. ареале распрострањености појединих народних песама.

Сергије Димитријевић

ЛАЗАРИЧКЕ И КРАЉИЧКЕ ПЕСМЕ

А. ПЕСМЕ ЗА ДЕВОЈКУ

1а

Ој девојче, свил девојче,
Свил ти коса распрштена,
Сви си момци подлагала,
Синоћ беше момче здраво,
А од јутрос болно лега.
Лекувамо, болувамо,
Нигде лека не нађомо.
Седи мома па га чува.
Прекачи се преко плота,
Па откине калем ружу.
Јево момче теби лека.

Доње Јајно

1б

Ој девојче, свил девојче,
Што си косе развилела,
Што си момци премамила.
Синоћ беше момче здраво,
Од јутрос се поболело,
Поболело и умрело.
Ако се је поболело,
Ја му несам крива била,
Три пут сам га целивала,
Два пут сам га ухапала.

Савка Савић, Накривањ

1ц

Свил девојче, свил ти коса,
Што си косу развејало,
Та си момче подлагало.
. . .

Савка Петровић, Загужане

2а

Из брега ми вода бије,
Тој девојка ноге мије.
Испод њум се момак вије.
Немој ми се ти удавиш.
Пружи руку довати ме,
Скини блузу огрни ме.

Навалин

2б

. . .
Кад ти видо беле ноге,
(Кад ти видо надколенца)
Мен' се смучи у мешињу.
. . .

Бабичко (Лесковачки гласник, XVIII, 18).

3а

Руса мома танац води
Од Русије до Софије.
Све питује, распитује
До чија је руса мома.
Стеванова братаница,
Николина покорница.

Навалин

3б

Русо моме танац води,
Од Русије до Совије.
Сви излегли па гледају,
И малено и големо.
Све питује, распитује,
Да чија је руса мома.

Бабичко (Лесковачки гласник, XVIII, 18).

3ц

Руса мома танац води,
Лепо се је спроменила,
Бела пола, розна вута,
А на главу паун перо.
. . .

Сребра Цветановић, Ладовица

3д

Руса мома танац води,
Од Русије до Србије,
На гушу ву огрлица,
На главу ву перјаница.
Тој се шећав до два момка,
Па се они запитују,
До чија је ова мома?

Вида Аранђеловић, Велика Копашница

4а

Врба врбу лелеје,
И на врбу девојче.
Ситан ђерђев везеше.
Подунуше ветрови.
Однесоше ђерђевче.

Носте, носте ветрови,
Доста сам га навезла,
Бембелије пешкири,
Сармалије ɣчкури.
Ој ɣбава девојко!
Ој ɣбава, ɣбава.

Мрштане

4б

. . .
И пред њега Ђерђевче
. . .
Доста сам се навезла,
Пембозари пешкири,
Клободани ɣчкури.

Ладовица

4ц

. . .
Клободани пешкири,
Пембезари ɣчкури.

Баба Зона Чɣљковић, Лесковац

4д

. . .
Подɣнуше вир ветри,
Однесоше Ђерђева,
Носи, носи вир ветре.
. . .

Лесковац, (Брана Митровић)

5а

Расрди се лепа Јана,
Леле варај, лепа Јана (Припев)
На друм башту посадила,
Рукама је прекопала,
Сузама је поливала.
Оздо иду јагумани,
Да ɣкрадев тоја цвеће,
Тоја цвеће миришљаво.
Погазише росно цвеће,
Леле варај, тоја цвеће.

Душан Николић Чакр, Лесковац

5б

Ој ɣбава мала мома. Ладо, Ладо (Припев)
Мајка Милкɣ расрдила,
На друм бачɣ направила,
Бел босиљак насејала,
Сас нокти гɣ прекопала,
Сас слузе гɣ посипала.
Сас шиве гɣ заградила,
Кој намине да откине.
Наминуло лудо младо,
Наминуло откинуло.
Она га је проклињала:
Е да Бог да лудо младо,
Колко цвећке откинуло,
Толко града проминало,
По грмење зимовало,
По тɣлбени летовало,
А под сливɣ плandовало.

Ђерка Вɣчка Стојковића, Ладовица (Сташа Николић)

5ц

Мајка Милкɣ сɣскарала,
Милка јој се расрдила,
На друм бачɣ посадила,
Посадила бел босиљак,
Кад садила говорила:
Кој намине да откине.
Наминуше до три ђака,
Откинуше струк босиљка,
Однесоше ɣ манастир,
Сав манастир размириса.

Живана Валчић, Власотинце

5д

Мајка Милкɣ покарала,
Милка се је расрдила,
На друм бачɣ саградила,
Сама гɣ је прекопала,
Бел босиљак посејала.
Неко вој га ноћɣ краде.
Милка иде те га чɣва.
Отɣд иду три бећара,
Наминуше откинуше,
Однесоше ɣ манастир,
Сав манастир замириса.

Лесковац (Брана Митровић)

5е

Мајка Јанɣ покарала,
Јана се је расрдила,
По друм цвеће посадила.
Бело га је посадила,
Модро се је расцветало,
Нек откине кој' намине.
Наминуше три момчета,
Три момчета, три тɣрчета.
Откинуше струк босиљак,
Однесоше ɣ дућане,
Сав се дућан замириса.
Метнуше га под јастɣче,
Када легнɣ да миришɣ,
Кад се дигнɣ да ɣздишɣ.

Ладовица

5ф

Има мајка милɣ ћерɣ,
Од милос вɣ баче гради,
Баче гради цвеће сади,
Највише је модро цвеће.
Оздол идев два бећара,
Откинуше модро цвеће,
Однесоше до дућана:
Када легнɣ да меришɣ,
Кад се дигнɣ да ɣздишɣ.

Лесковац (Брана Митровић)

6

У бећара све жути дукати.
Бећар дава, а мајка не дава:
Не дај синко благо за недраго.
Неје мајке благо за недраго,
Већ је мајке убаво девојче.
Ој убава, убава девојко.

Влада Дискић, Лесковац

7а

Мори Вуко девојко,
Прекарај ми вукови
Преко густи лугови.
Не смем, не смем туђинче,
Косе су ми големе.
Оће да се закаче,
За малину-купину,
За петровку јабуку.

Ђерка Вучка Стојковића
Ладовица (Сташа Николић)

7б

. . .
Оће да се закачив,
За малину копину,
. . .

Баба Драга Андоновић
Загужанска, Лесковац

7ц

Мори Вуко девојко,
Искарај ми вукови,
Из тиј густи лугови.
Не мог', не мог' туђинче,
Имам косе големе,
Ћу да си ги помрсим,
Не мог' да ги расправим.
Ја ћу ти ги размрсим.
Ја ћу ти ги исплетем.

Баба Наталија Динић,
Црквица

7д

. . .
Шиве су ми големе,
Ће закачив копине,
Од копине малине,
Од малине јабуче,
Од јабуче бећарче,
Од бећарче кутиче,
Од кутиче прстенче,
Од прстенче каменче,
Од каменче ђаволче.

Гордана Крстић, Вучје

7е

. . .
Проведи ми вукове,
Кроз тој густе лукове,
. . .
Шиве су ми големе.
Ће закачив купине,
Од купине малине,
Од малине бећарче,
Од бећарче девојче.

Зорка Рачић, Шутилница

7ф

. . .
Протерај ми вукове,
Преко беле дунове.
Оћу, оћу, не могу,
Косе су ми дуг'чке,
. . .

Нада Петковић, Власотинце

8а

(Песма за љубе, тј. љубљену девојку)
Ој убава мала момо,
Ружица се развива,
Девојка се увива,
Хоће да се удава.
Мајка си гу не дава.
Седи ћеро, па седи,
Па наготви дарове,
Да дарујеш сватове,
На путници грудњаци,
На пешаци кушаци,
На коњаци мараме.
Ој убава мала момо.

Ђерка Вучка Стојковића,
Ладовица (Сташа Николић)

8б

. . .
Још'те си ми малена,
Да ми раснеш, пораснеш,
Мајка ће те одава.

Драга Андоновић,
Загужанска, Лесковац

8ц

Врбица се развива,
Девојка се увива,
Иска да се одава,
Мајка си гу не дава,
Још'те си ми малена,
Бели дари да праљаш.

Наталија Динић, Црквица

9а

Облага се момче и девојче,
Да спавају да се не дирају.
Момче даје ата и сахата,
А девојче низу испод грла.
Момче спава како вакло јагње,
А девојче како враг на воде:
Обрни се, не обрнуо се,
Ја прежали низу испод грла,
Твога ата вуци га однели.

Ђерка Вучка Стојковића,
Ладовица (Сташа Николић)

9б

. . .
Момче спава како лист у гори,
А девојче како враг на воду:
. . .

Лесковац

9ц

Кладило се момче и девојче,
Да спавају да се не дирају.
Момче даје седло од ђогата,
А девојка бисер око врата.
То рекоше, у кревет легоше,
Један другом плећа обрнуше.
Кад је било око пола ноћи,
Момче спава како цепаница,
А девојче врућа жеравица.
Проговара врућа жеравица:
„Обрни се, не обрнуја се,
Мртвога те обрћала мајка,
Твог ђогата однесоше вуци,
А мој бисер украше ајдуци."

Коста Вранькић, Лесковац

9д

Облага се момче и девојче,
Да спавају, да се не дирају.
Момче дава свог коња ђогата,
А девојче ђердан испод врата.
Кад је било ноћи пола ноћи,
Проговара збуђено девојче.
Обрни се, не обрнуја се,
Мртвога те обрћала мајка,
Ја прежали ђердан испод врата.
Ти не можеш твог коња ђогата.
Да бог да та вуци растргнули.

Владимир Јовановић Конин, Лесковац

9е

. . .
Момче спава како вакло јагње
А девојче ко пиле на грањку.
Кад беоше зоре зазориле,
Проговара девојче на момче:
Диг се момче, ноге те не дигле,
Ја прежале три низе дуката,
Ти не може коња пчешко месо.

Евгенија Поповић, Црна Трава

9ф

. . .
Када беше ноћу, полуноћу,
Т'г девојче тијо говорило:
Обрни се, жив се не обрну,
. . .

Савка Савић, Накривањ

9г

. . .
А девојче како љута змија
Кад је било око пола ноћи,
Таг девојче мрко проговара:
Мој су ђердан украли ајдуци,
Твога коња појели су вуци.

Косанчић

10

Ој убава, убава девојко.
Лећан љуби Лећанку девојку,
Ноћ гу љуби дан си дома иде.
Једно га је јутро преварило,
И ту је га сунце огрејало,
Па се чуди Лећанин граћанин
Ко ће проће кроз Лећана града?
Учи си га Лећанка девојка,
Вржи грло сас бела марама,
Свак' ће мисли Лећан грло лега.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

11

(Песма за моме, т.ј. девојчицу)
Кукличице девојке,
Кукле си се играла,
Ти знаш многе маћије,
Мајка ти ги казала.
Када идеш у цркву,
Ти да узнеш навару,
Да гу бациш у огањ.
Како огањ што гори,
Тако момци за тебе.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

12

Девојчица цркву мете,
Цркву мете Бога моли,
Дај ми боже свекра попа,
И свекрву попадију,
И ћевера калуђера.
Бог јој даде свекра попа,
И свекрву попадију,
И ћевера калуђера.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

13а

Куде се чуло, видело,
Да деца с' небо падају?
Ја не сам с' небо паднула,
Мене је мајка родила.
Кад ме је мајка рађала
У јарко слунце гледала,
У млеко ме је бањала,
Зато сам бела румена,
Зато сам т'нка висока.

Лесковац

13б

Мори Вано убава,
Што си толко убава?
Да л' те ћаци писаше,

Је л' дуњери дељаше?
Нит' ме Ђаци писаше,
Нит' дуњери дељаше,
Кад ме мајка рађала
У сунце је гледала,
Са симит ме ранила,
Сас вино ме појила,
Сас млеко ме бањала,
Па за тој сам убава.

Бранислава Јовановић, Власотинце

13ц

Ој Ивано ти девојко,
Што си толко ти убава,
Да л' те Ђаци написаше,
Ел' девојке навезаше,
Ел' дуњери одељаше?
Ни ме Ђаци написаше,
Ни девојке навезаше,
Ни дуњери одељаше.
Кад ме мајка мен имала,
У млеко ме избањала,
Сас шиђер ме заранила,
Сас шербет ме запојила,
У слунце је погледала
И за тој сам ја убава.

Добра Пешић, Бабичко

13д

Чубричице девојке,
Да л' си чубар сејала.
Ели бели босиљак.
Та си толко убава?
Нисам . . .
. . .
У трандавил стејала
И у слунце гледала
. . .

Перса Апостоловић, Ц. Трава

13е

Мори Маро убава,
. . . (почетак варијанте б)
Када идем у цркву,
Тад узимам навару,
Па је бацам у ватру.
Како ватра што гори,
Тако момци за мене.

Дара Ламс, Бабацика, Лесковац (презиме по мужу)

14

Ката гази синџир воду,
Над водом се огледује,
Да л' је танка ил' висока,
Да л' је бела ил' црвена,
Да л' је јака за јунака.
Нит' је танка, нит' висока,
Нит' је бела, нит' црвена,
Већ је јака за јунака.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

15

Смиличице девојчице,
У зла си се ти родила,
Сви си момци преварила,
И мојега милог брата.
Синоћ беше момче здраво,
А јутрос се болно диже.
Да ли си му учинила?
Ја му нисам учинила,
Учинило бело лице,
Бело лице, русе косе,
Русе косе, гајтан веће.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

16

Смиљанчице, девојчице,
Имаш ли си смиљ по гору?
Имам, имам, доста беше.
На све моме по коренче,
Т'нкој Станки не достиже.
Скину прстен па вој даде:
Ето, моме, све да знате:
Т'нка Станка моја ће је.

Лесковац (Брана Митровић)

17а

Заспало ми Бунђуле девојче,
На мајкини свилени скутеви.
Мајка си га рано пробуђује
Дизај ми се Бунђуле девојче
Из мајкини свилени скутеви.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

17б

Заспало ми Ђунђули девојче,
На мајкини свилени скутови.
Мајка буди Ђунђули девојче
Дизај ми се Ђунђули девојче,
Синоћ ти је абер достигнуја,
Од свекрву мека мамудија,
А од момче прстен бурмалија.

Лесковац (Брана Митровић)

18

Перуниче девојче,
Не стој близо до брега,
Брег се рони ће падне.
Кам' да оће да падне,
Да не узмем терзију,
Терзија је маћија.
(Терзија је гидија).

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

19

Поће моме до бунара,
Па изгуби вете гривне,
Па се врну да ги тражи.

Срело гу је младо момче,
Па га пита мало моме:
Наће ли ми вете гривне?
Одговара младо моме:
Не сам, не сам, жив ми татко,
Ако сам ги ја нашао,
Да се вијем као гривна
Око твоје беле руке,
Беле руке бело грло.
Ој убава мала мома.

Ладовица

20а

Пружила се купина
Преко девет планина.
Није мајке купина,
Но је мајке девојка,
Сас бећара орати;
Неће попа ни ђака,
Него оће златара,
Да јој злати кључеве,
Да отвара ормани,
Да дарује сватове.
Ој бећаре, бећаре,
Готов ли је мој прстен?
Готов, готов још мало,
Јоште да га позлатим.
Сви златари обигра
Нигде злато не нађо.
Ој девојко, девојко,
Готов ли је мој пешкир?
Готов, готов још мало,
Јоште да га накитим,
Сви сам китци обишла,
Нигде китку не нађо.

Ћерка Вучка Стојковића,
Ладовица, (Сташа Николић)

20б

Савила се купина,
. . .
Само да га поткитим,
Сви свилари обигра,
Нигде свилу не нађо.

Дика „Цинина", Лесковац

21а

Мори Лено, бела Лено,
Што си толко на големо,
Барем да си од колено?
Ако несам од колено,
Ја сам барем кметска ћерка.
Кога год сам погледала,
Свакоме сам болест дала:
На Јована три грознице;
Прва летња, друга зимска,
А тај трећа и пролећа.

Ћерка Вучка Стојковића,
Ладовица, (Сташа Николић)

21б

Што си Лено на големо
Барем да се од колено?
Мајка ти је измећарка,
Тетка ти је залумџија.
Ако не сам од колено,
Ја си имам лице бело,
Лице бело, очи црне.

Коста Врањкић, Лесковац

21ц

. . .
Барем сам си кметска ћерка,
Татко беше бојација,
Беше голем атарџија.

Душан Николић, „Чакр",
Лесковац

22а

Петријица танац води
Низ широко равно поље,
Никој нема с Петријицу,
С'мо једно лудо младо,
На ногу гу поступује,
За руку гу потискује.
Она њему говорила:
Бре смируј се лудо младо,
Од никуд ме браћа пазе,
Главом врте, сабљом прете.
Л'ко ћемо с твоју браћу.
Отић' ћемо у меане,
Положићу кило вино.
Кило вино, две ракије,
Ће пијемо, ће спијемо.

Велика Крстић, Орашац

22б

Младо момче коња игра,
Уза село, низа село,
На сред село коло игра.
Поби копље веза коња,
Па се вати да играје,
До Петрију т'нковоћу.
Петрија му говореше:
Полак играј лудо младо,
Ене братак где ми стоји,
Главу врти, мени прети,
Сабљу вади теби прети.

Стана Динић, Црквица

23а

Руса мома коња води,
Коња води да га пои,
Мало га је напојила,
Више се је набелила,
Све белило црвенило.

Петар Стојковић, Ладовица

23б

. . .
Повише се набелила,
На сви момци болес даде,
А Николи понајвише.

Славка Михајловић, Косанчић

24

С'фте мома калем снове,
За дан га је основала,
За два дана овивала,
За три га је изаткала,
Па га носи на терзију,
Да ушије ентерију,
Ентерију сас два џепа.
У једнога леблебија,
У другога сувo грозје.
Леблебија за девојче,
Суво грозје за бећарче.

Јованка Илић, Вучје

25

Црноока девојка,
Црно грозје садила.
Висок чардак градила,
И на њему седела.
Жутy свилy преприда.
Оздол иду Татари,
Љитнy мома да бега.
Проговарав Татари:
Стани, стани, не бегај,
Јер ми нисмо Татари,
Но смо златни златари,
Што златимо прстење,
Што варамо девојке.

Савка Пузић, Власотинце

26

Петријица танац води,
У градине око лука.
Гледају се момчетија,
Да вој узну бел' пешкира.
Говори им Петријица:
Немој, немој момчетије,
Не прљајте бел пешкира,
Немам воду да га перем,
Немам сапун да га трљам,
Немам сланце да га сушим.
Говоре вој момчетија:
Вода ти је — бистре сузе,
Сапун ти је — беле руке,
Сланце ти је — бело лице.

Зонка Стојановић, Црна Трава, (Миодраг Поповић)

27

Петровка ми коло води,
И до њума младо момче,
Мирно играј младо момче,
Ене мајка куде пази,
Куде пази на прелази,
Тебе прати сас два ножа.
Мене прати с т'нку пушку.

Савка Савић, Накривањ

28а

Нишала се Љиљана,
На два златна гајтана.
У руци јој јабука,
Склопише се облаци,
Моли, моли, па моли:
Дигните се облаци,
Није моја јабука,
Царева је јабука,
Дигоше се облаци.

Босанка Видосављевић, Власотинце

28б

Заниша се девојче,
На два свилна гајтана,
Испаде му јабуче,
Дограби га бећарче.
Дај бећарче јабуче,
Краљ ми га је пратија,
За сина ме просија,
Да му редим сталови,
Да му нижем дукати,
Да му трупкам по двори.

Перса Демировић, Горина

28ц

. . .
Дај ми, дај ми, бећарче,
Тоја бело јабуче
Тито ми га пратијо,
Да му идем за сина,
Да му плетем гајтани,
Сас свилени кончићи,
Да му шијем кошуље,
Сас сребрне иглице.

Гроздана Крстић, Вучје

28д

Љуљало се девојче,
На два свилна гајтана.
Љуљали гу јунаци,
Испаде вој јабука,
Кој дограби јабуку,
Он ће љуби девојче.
Лазаричке девојко.

Мара Аранђеловић, Орашац

28е

Љуљала се Љиљана,
На два свилни гајтана.
Цар гу проси за брата,
Она неће за брата,
Но си оће за сина,
Цар јој даде јабуку,
Јабука вој испаде,

И облак вој припаде,
Она му се молеше:
Диг'се диг'се облаку,
Да си нађем јабуку,
Моја није јабука,
Јабука је царева.

Перса Апостоловић, Црна Трава

29

Овај мома ђаволита,
Што ђаволски момци вара,
Кад ги сретне не говори,
Кад промине тад узвикне:
Поврни се лудо младо,
Да ти видим црне очи,
Црне очи, русе косе.
Момче мому не слушало,
Не враћа се но говори:
Ти си мене повртала,
Повртала, преварала,
Не си мене бакшиш дала.
Поврни се лудо младо,
Ја ћу тебе бакшиш дати,
Бакшиш дати пољубити.
Поврну се лудо младо,
Па пољуби младу мому.

Олга Бокић, Грделица

30

Купала се млада мома,
У дубину, у тишину.
Отуд иде цар сас војску,
И упита младу мому:
Ко ти даде огрлицу?
Даде ми је божја мајка.
Ко ти даде златан прстен?
Даде ми га младо момче.

Босанка Видосављевић, Власотинце

31

Приди, дођи, девојче,
Да ти дадем јабуку.
Не даде му јабуку,
Но га вати за руку,
Па га води на свој дом:
Еве мајко одмена,
Мене бела премена,
Татку мека постеља.

Евгенија Поповић, Црна Трава

32а

Има мајка милу ћеру,
Од милос јој башчу гради,
Башчу гради, цвеће сади,
Па је праћа да почува:
Иди ћеро те почувај,
Кад те мајка заодава,
Од што ће ти венци плете,
Од што ће ти китке кити?
Венци плете све од злато,
Китке кити све од сребро.

Живана Валчић, Власотинце

32б

(Песма за ћерку јединицу)
Мајка чува милу ћеру,
Од милос вој цвеће сади,
Ем га сади, ем га гради,
Па гу праћа да га брани:
Иди, иди мила ћеро,
Иди ћеро брани цвеће,
Кад те мајка стане дава,
Од што ће ти венци вије,
Од што ће тиките прави,
Ките прави, свате дари.

Симка Стефановић, Црна Трава

33

(Песма за девојку која жели да се уда)
Девојчица цркву мела,
Па измела златан прстен,
Па га дава на златара,
Да позлати њојне гривне,
Да се вара с момчадију,
С. момчадију, и гидију.

Олга Цакић, Власотинце

34

Изникла ми жута шефтелија,
Под њом седи мома Анђелија.
Отуд иде момче Димитриче:
Бог помоги мома Анђелија.
Помоз' боже момче Димитриче.
Пије ли се вода бембелија?
Руча ли се жута шефтелија?
Љуби ли се мома Анђелија?
Нит' се пије вода бембелија,
Нит' се руча жута шефтелија,
Већ се љуби мома Анђелија.
Ој убава, убава девојко.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица (Сташа Николић)

35

Ој девојко белолико,
Ћеш лице да мењаваш,
Да мењаваш, да продаваш.
Ни мењавам, ни продавам,
Док не дођу три трговца,
Три трговца из Лесковца,
Да пазару моје лице,
Пазарише не могаше,
Један дава пет стотине,
Други дава шест стотине,
Трећи дава до иљадо,
Пазарише не могаше,
Кад пођоше заплакаше.

Никола Мишић, Бабичко

36

Ој девојко свиленче,
Свилено ти шамиче.
Ој ти момче невенче,
Купи моми шамиче.
Купићу ти шамиче,
Оћу, оћу заш' да не,
Купићу ти бомбоне,
Само пођи за мене.

Олга Цакић и Нада Петковић, Власотинце

37а

Девојче, девојче,
Не стој спротив мене
Изгоре за тебе
Као лан за воду,
На сушне године.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

37б

. . .
Изгоре за тебе.
Гори гори момче,
Оба да горимо,
Зејнат моје мајке,
И мојему татку,
Што ме несу дали,
Кад сте ме тражили.

Наталија Петровић, Загужане

37ц

Девојче, девојче,
Не стој спротив мене,
Погибо за тебе,
Ко Турчин за булу,
Ко Србин за пушку.

Благоје Цакић Силавче, Лесковац

37д

Девојче, девојче,
Не стој ми на врата,
Не ми мами брата.
Брат ми болан лега,
Гледајући у тебе,
Болан лега ич не може.

Јефта Поповић, Печењевце

37е

. . .
Брат ми болан лега,
Тебе гледајући,
Тебе гледајући,
Ситно одејећи,
Лепо носејећи,
Шиве шибајећи.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

38

Мајка Миљу повикује,
Миља ву гу дома нема,
Отишла је на кладанце,
Да се гледа с момчадију.
Једнога је угледала.
Не стој Миљо не гледај ме
Имам брата старијега,
Ћу ти будем мили девер,
Ћу ти купим бели провез,
И уз провез зелен венац,
И уз венац огледало,
Огледало, златан прстен.

Вукана Павловић, Бабичко

39

(Песма за саме другарице)
Две су јеле расле,
Једна другој говорила:
Расти јело да растемо,
Обе дари да прајимо.
Једна другој одговара:
Расти јело, ја не могу,
У корен ми змија лежи.
Крши, врши гнезда прајн.

Стана Динић, Црквица

40

Ој девојко, девојко,
Прођомо ти кроз двори
Видомо ти свекрву,
Свекрва ти поручи
Бели дари да прављаш,
На свекрву кошуљу,
И на свекра кошуљу,
На девера чарапе.
На з'лвицу тканицу.

Баба Наталија Динић, Црквица

41

Зона преде белу вуну.
Момче си гу повикује:
Ајде Зоно да спавамо.
Мајка ми је запретила,
Док не спредем да не спавам.
Рипну момче помогну је.
Ајде Зоно да спавамо.
Маја ми је запретила,
Оружана да не спавам.
Рипну момче соружа гу.
Ајде. . .
Обујена да не спавам.
Рипну момче собује гу.
. . .
Закитена да не спавам.
Рипну момче откити гу.
. . .
С туђи момци да не спавам,
С туђи момци просијарци.

Сребра Цветановић, Ладовица

42

Мори Недо, бела Недо,
Кој превари младо момче?
Преварише русе косе,
Русе косе до појаса.
Мајка си гу позиваше:
Ајде ћеро чешљај косе,
Те га иде дилбер момче,
Ће те води у ливаде,
Да набереш киту цвеће,
Киту цвеће рузмарина,
Рузмарина карафиља.

Милева Стојановић, Подримце

43

Игличице прекоморска,
Преко море пренесена,
У бачицу засађена.
Код љубику белолику,
Код невена шестореда.

Стана Динић, Црквица

44

Девојчице, Речице.
Црне су ти очице,
Ил ги давај на мене,
Ил ги давај ђаволу.
Ни ги давам на тебе,
Ни ги давам ђаволу,
Од синоћ ми јадове,
Од јутрос ми срамове,
Ти ме срете пресрете,
Те ме ведро заниша,
Те ми млеко расипа,
Те ми косу посипа,
Те ми коса опаде,
Црн облак ми припаде.

Радојка Митровић, Црна Трава

45

Славна Рада косе плела,
Косе плела недоплела,
Достаса вој ситно писмо,
Из Совије, од кадије,
Па отиде славна Рада,
У Совију у кадију,
Сав панаћур умириса,
Па говоре Турци турски,
А попови по словачки:
Што мирише у панаћур,
Да л' је дуња је л' јабука?
Није дуња ни јабука,
Но је душа девојачка.

Зора Момчиловић, Црна Трава

46

Чува мајка јабуку,
Она вика: моја је,
А сељани: наша је.

Једну вечер дооду,
Цариградски кметове.
Другу вечер дооду,
Београдски попове,
Трећу вечер дооду,
Белосветски сељани.
Мајка си гу не даде,
Цариградским кметове,
Татко си гу не даде,
Београдскем попове,
Братац си гу одаде,
Белосветскем сељани.

Зора Момчиловић, Црна Трава

47

За драгану дооду,
Двеста кола кочије.
Триста ата атлије.
Она неће, па неће.
Мајка си вој викаше:
Иди, иди, ћеро-ле.
Тој ти није далеко.
Често ћу ти доодим,
И петровке доносим.

Перса Апостоловић, Црна Трава

48

Девојка се огледује,
Па си сама прозборује:
Боже мили, ал' сам лепа,
Како што сам белолика,
Такој да сам црноока.
Све би момке преварила,
И Јована чобанина,
Што се шеће пред овцама,
Као звезда пред месеца.

Даница Момчиловић, Црна Трава

49

Надвела се врбица,
Над студене водице,
Под њу седи девојче,
Свилен рукав везеше,
Свилен рукав везеше.
Сас две игле сребране,
Сас два конца свилена.
Две се игле пребише,
Два се конца скидаше,
Она баци низ воде:
Носи, носи, водице,
Ја сам вредна, превредна,
Друго ћу си извезем.

Даница Момчиловић, Црна Трава

50

(Песма за другарице)
Две су душке друговале,
С једну иглу дар правиле,

Па се обе одадоше,
Једна оде в Овче Поље,
Друга оде в Житно Поље.
Обе мајкy позивају.
Тај што оде в Овче Поље,
Она мајки поручyје:
Нек ми дође моја мајка,
Мене ми је додијало,
Белy свилy предyјyћи,
Беле грyдве резајyћи.
Тај што оде в Житно Поље,
Она мајки поручyје:
Нек ми дође моја мајка,
Мене ми је додијало,
На ступала идејyћи,
Белог хлеба месејyћи.

Радојка Митровић,
Црна Трава

51

Мори Милке, дзвончарке,
Што ти дзвоно бијеше,
Кад петлови појаше?
Да ли ћерy давасте?
Је ли сина женисте?
Нисам ћерy давала,
Нисам сина женила,
Ћера оде на водy,
Син ми оде y војске,
Син ми дође из војске,
Ћера нема од водy.
Да л' гy вода однесе,
Је л' гy киша наврнy,
Је л' гy ветар надyва?
Ни гy вода однесе,
Ни гy киша наврнy,
Ни гy ветар надyва,
Но гy момче одведе.

Савка Савић, Накривањ

52

Заспало девојче момкy на колена,
Момкy на колена, брегy на камена.
Мајка си га бyди: „Устани девојче,
Устани девојче, где си ти заспало
Брегy на камена, драгом на колена."

Околина Лесковца

53

Идем ноћy, пола ноћy,
Срићам момy кojy oћy,
Па је реко: добро вече.
Она мени: дођ' довечер.
Ја не одо баш тyј вечер,
Но ја одо другy вечер,
Мома ми се разљyтила,
Па је портy затворила,
С два корења бел босиљак,
Мyнем портy па отворим.

Савка Савић, Накривањ

Б. ПЕСМЕ ЗА МОМКА

1а

Ој yбаве мале моме, доз, доз,
Море момче ципyлциче. доз, доз,
Y ципyлке потропкyјеш, доз, доз,
Y девојче поглеђyјеш, доз, доз,
(На девојке намигyјеш, доз, доз)
Y девојче црне очи, доз, доз,
А y момче конопљасте, доз, доз.
Момче вели дај ги мени, доз, доз.
На девојче не свиди се, доз, доз.
Дошће лето и пролето, доз, доз,
И Петрово врyће слyнце, доз, доз.
Оба ћесмо једнолики, доз, доз.

Околина Лесковца

1б

Море момче, папyциче,
Не потропкyј y попyче,
Не погледyј y девојче.
. . .
Момче вели дај ги мени,
А девојче не мењава.
Не мењава, не продава.

Савка Савић, Накривањ

1г

Овој момче папyциче.
Сас папyче потропyје,
Y девојче поглеђyје:
Да је моје кршил би га.
Кршил би га, ломил би га,
Правил би га ситан пепел.
Подyнyће диван ветар,
Однешће га, занешће га,
Око моје бело грло.

Перса Апостоловић,
Црна Трава

1д

Овој момче папyчиче,
На папyче пооћyје.
Y девојче погледyје,
Y девојче црне очи,
Y девојче гајтан веће.
Кojy момy да мy дамо,
Је ли малy је л' големy?
Ни ће малy ни големy,
Но он оће најстарејy.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

2а

Море момче, намерниче,
Кojy мериш да намериш,
Да ли Зорку, ил Загорку?
Зорка ми је поручила,
Кревет ми је наместила,
Жyте дyње наредила,

Када легнем да меришем.
Кад се дигнем да уздишем.

Доње Јајно

2б

. . .
Жуте дуње наредила.
Жуте дуње и ораси,
Ми смо момци сиромаси.

Вукадин Тончић, Вучје

2ц

Седи момче уз асталче.
Па се вара сас девојче,
Девојче га изварало,
Уведе га у собицу,
Натроши му струк босиљак,
Да мирише, да уздише.

Сребра Цветановић, Ладовица

2д

Вараше се два ђавола,
Мома момка преварила,
Одведе га у собицу.
У собицу за двојицу,
За њи млади обојицу.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

2е

Море Боко црно око,
Што ме гледаш испод ока?
Да ли сам ти омилела?
Ако сам ти омилела,
Ти ми дођи на вечеру,
Вечеру сам припремила,
Постељу сам постерала.
Жуте дуње наредила,
У собицу за двојицу.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

2ф

Море Боко. . .
Кад улазиш да миришеш,
Кад излазиш да уздишеш.

Лесковац (Брана Митровић)

2г

Море Боко. . .
Ако сам ти омилела,
Вати веру па одведи.
Довати је за ручицу,
Одведи је у собицу.
Па је метну на столицу,
Расече вој лубеницу.

Вида Аранђеловић, Велика Копашница

2х

Море Боко. . .
Увати га за ручицу,
Па га води у собицу,
Па га мети на столицу,
Па исечи лубеницу.
Нека једе докле оће.

Сребра Цветановић, Ладовица

3

Варај момче, младо момче,
Како можеш сам да спаваш.
Сам да спаваш без девојче.
Да ли сам ти одолечна,
Пут ни порте раздвојује,
Два сокака проминују.
Ти ми кимни, ја ћу дођем,
Нажмикни ми ја ћу дођем,
Да спавамо у кревету,
Да љубимо бело лице,
Да грлимо бело грло.
Ој убава мала мома.

Ладовица

4

Ово момче нежењено,
Ајде да га оженимо.
Питајте га коју хоће,
Да л' ће краља ил' краљицу,
Или младу барјактарку?
Неће краља ни краљицу,
Хоће младу барјактарку.

Ладовица

4б

Вито, вито, голубито
Ви ли синоћ пролетесте?
Ми смо, ми смо, да који смо.
Ми смо оба нежењена.
Ајде да ве оженимо.
Коју мому да вам дамо,
Да л' краљицу ил' царицу,
Или младу госпођицу.
Краљица си краља има,
Царица си цара има,
Ни краљицу, ни царицу,
Него младу госпођицу.

Јелисавета Брочкић, Власотинце

4ц

Голуб гука у благуње.
Питају га зашто гука?
Је ли гука за пченичку,
Је ли гука за водичку,
Да ли гука за девојче?
Ни ми гука за пченичку,
Ни ми гука за водичку,
Но ми гука за девојче.
Питајте га коју оће?
Да л' царицу, ил краљицу?

Царица си цара има,
Краљица си краља има,
Онај мома момче нема.

Савка Савић, Накривањ

4д

Голуб гука на јабуке.
Питаше га зашто гука,
Ил је гладан, ил је жедан?
Ни' је гладан, нит је жедан,
Већ си гука за девојче,
За девојче за комшиче.
У девојче црне очи,
А у момче конопљасте.
Момче оће да ти мења,
А девојче не мењава,
Ни мењава, ни продава.

Босанка Владисављевић, Власотинце

5

Момче иде од учење,
А девојче од везење,
Сретоше се на калдрму,
Нешто мало постојаше,
Постојаше говорише,
Коња ноге заболеше,
А девојче половина.
Ајде да се раздвајамо.

Ладовица

6а

Ој убава мала моме. Доз, доз.
Момче иде из Софију,
Сам си иде, сам говори:
Ајде коње добро моје,
Да стигнемо у туј Милку,
У туј Милку кафецику.
Милка има до три ћери,
Прва Ката, друга Злата,
А тај трећа ђавол Мара.
Ката ће ми коња спреми,
Злата ће ми веш простире,
Бавол Мара с' мене спава.
Дађу Кати жути дукат,
А на Злату златан прстен,
А на Мару ћемер паре.

Ладовица

6б

Момче иде из Софију,
Јаше коња ацамију.
Сам си иде сам говори:
. . .
Ката ће ми коња шета,
Злата ће ми препростира,
Бавол Мара с мене спава.

Лесковац (Брана Митровић)

6ц

. . .
Да ја видим моју Милку,
Моју Милку, бећар Милку.
. . .

Драгица Јакубовска, (презиме по мужу), Добро Поље

7

Божем, момче, божем чудо,
Божем неће да говори.
Срете мому, не говори,
Кад је мину тад говори:
„Узећу те, враг да пукне,
Са шамиче премакнућу,
Твоју душу измакнућу."

Лесковац (Брана Митровић)

8а

Море момче младо момче,
Што си тол'ко ућутало?
Терам мајку да ме жени,
Мајка неће да ме жени:
Немој синко, мили синко,
Јоште си ми ацамија.
Не сам мајке, ацамија.
Питаш ли ме што сам снија?
На сан си ме оженила,
Сву ноћ сам се радувају,
А ујутро ућутаја.

Лесковац (Брана Митровић)

8б

Што си момче ућутало,
Терај мајку да те жени.
Ја гу терам она неће,
Сву ноћ сам се радувају,
И девојче снијувају.

Велика Крстић, Орашац

9а

Пође момче куде оће,
Срете мому коју оће:
Па гу вати за ручицу,
Па гу води у собицу,
Па га метну на кревета,
Па гу бркну у пазуке,
Па извади две јабуке.
Ни су зреле ни зелене,
Таман арне за љубљење.

Околина Лесковца (Брана Митровић)

9б

Пође момче лов да лови,
Не улови што пошеја,
Већ улови малу мому.
Увати гу за ручицу.
Уведе гу у собицу,

Па гу метну на кревета,
Муну руке у пазуке,
Те извади две јабуке.
. . .

Вера Величковић,
Велика Грабовница

10

Седи момче на брега,
Бело капче на њега,
Што му лепо прилега,
Дај ме мајке за њега.
Гола, боса — по њега,
Жедна, гладна — по њега.

Даница Борђевић, Горина

11а

Море момче, невенче,
Што невенски одеше,
Београдски носеше,
Куда стане сипоће,
Куда пође кикоће,
Да га моме дочују,
Да му порту отворе,
Да му коња привате.

Босанка Видосављевић,
Власотинце

11б

. . .
Куде одиш греориш,
Куде станеш трепериш,
Да те моме дочујев,
Да ти порте отворив,
Да ти коња прифатив.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

12

Младо момче шилит врља,
Уз девојке, низ девојке,
Уз Станчицу очи мећа:
Варај Станке, варај душо,
Узећу те, купићу те,
Даћу коња и сокола.
И готове пет стотине.
Говори му стари деда:
Бре не лудуј младо момче,
Ни дај коња ни сокола,
Ни готове пет стотине,
Станка ће ти сама доће,
У тамнину без зборину,
У туј ладну подрумину.

Никола Мишић, Бабичко

13

Славуј поје у пловдине,
Моли мајку да га жени.
Женил би те мили сине,
Још'те си ми огњовито,
Ће изгориш малу мому.

Несам мајко силна ватра,
Да изгорим малу мому.

Цвета Стојановић
Мрштанка, Лесковац

14а

Пеливанче коња игра,
Уза село, низа село.
Све искочи да га гледа,
И малено и големо,
И Никола млад касапин,
И његова братаница,
Сас голему огрлицу,
Сас шарену перјаницу.

Велика Крстић, Орашац

14б

Младо момче коња игра
Уза село, низа село
Уз девојке, низ девојке,
На кладанци воду пије,
У девојке младе гледа.
Колико је азг'н било
Оно узе Стојне перо.

Загужане

14ц

Коња игра лудо младо,
Уза село, низа село.
Испод село китка цавти,
Испод китку мома седи.
Чудеше се пеливанче.
Да ли китку да откине,
Да ли мому да пољуби.
Боље мому да пољуби,
Него китку да откине.
Китка му је д'н до пладне,
Мома му је за довека.

Црна Трава (Миодраг
Поповић)

15

Море момче, тужно момче,
Од туге се разоћујеш,
По градине, по ридине,
Бел пелина да питујеш.
Могу ли се ја оженим?
Можеш, можеш, заш' не можеш.
Ако имаш стару мајку.
Ој Лазаре, Лазаре.

Смиља Јанковић, Кутлеш

16

Ој Лазаре, Лазаре.
Зелен здравац растеше.
До кој њега береше,
Момче ми га береше,
И у руке преврћа,
Па девојче пригрћа.
Лазаричке девојко,
Ој убава, убава девојко.

Велика Крстић, Орашац

17

Љуби Павле три невесте.
Једну љуби в Овчар поље,
Другу љуби близу порте.
Трећу љуби ва виноград.
Тај што љуби близо порте,
Мушко чедо породила,
Тај што љуби в Овчар поље,
Овце му се изјагњиле,
Тај што љуби ва виноград,
Виноград му породио.

Вида Аранђеловић,
Велика Копашница

18

Пође момче лов да лови,
Стеже ноге у ремење,
Танке пушке у кремење,
А ртови у синџири.
Мину гору, мину друга.
Кад намине и у трећу,
А у трећу јасен дрво,
А на јасен славуј пиле.
Диже пушку обали га,
Пружи руку довати га,
Однесе га старој мајци:
Ево мајке славуј пиле, ,
Да га чуваш кад се женим,
Да ми буди верну љубу,
Згодила се верна љуба,
Те претече славуј пиле.

Живана Валчић, Власотинце

19

Мори момче, свилна китко,
Ти узјаши младо коњче,
Па поиграј низа село,
Ће те види мала Милка,
Мала Милка девојчица,
На тај Јану меанџику,
Она ће ти китку даде,
Да миришеш, да уздишеш,
И кроз село да пронесеш,
Да си њума испросио.

Олга Бокић, Мала Копашница

20

Оној момче, туге моје,
Од туге се прошећује,
У трендавил поглеђује:
Трендавиле тужно цвеће,
Мож' ли туге да растуриш?
Могу, могу, заш' не могу.
Дођи сутра преди слунце,
Па урипи у бачицу,
Па откини једну цвећку,
Једну цвећку, тужну цвећку,
Све ће туге да растуриш.

Вера Величковић. Велика
Грабовница

21

Цвилну врапче у конопље.
Неје врапче, но је момче,
Но је моче и девојче.
Срамува се д'н до пладне,
После поче да врагује,
Поче мому да питује:
Да ли би се момо дала,
Да л' би дала бело лице,
Да л' би дала медна уста?
Дала би ти бело лице,
Бело лице не љубено,
Равну снагу не грлену.

Горина

22а

Младо момче бога моли:
Дај ми боже што те молим,
Претвори ме ситан бисер,
Расипи ме пред кладанце,
Куде моме воду точу,
Воду точу цвеће беру,
Да ме беру, да ме нижу,
Да ме вржу око грло.

Добра Пешић, Бабичко

22б

. . .
Куд невесте платно беле,
Куд девојке воду точу.
. . .

Сребра Цветановић, Ладовица

23

Седи момче под ораче,
Под ораче, на ливаче.
Оздол иду три девојке.
Прва каже: Ја ћу тулбен.
Друга каже: Ја ћу прстењ.
Трећа каже: Ја ћу момче.
Тулбен ће се исцепити,
Прстен ће се искршити,
Ја ћу с момче век векујем.

Мирјана Станисављевић, Вучје

24а

Слеже момче низ орниче,
Те си љуби кореniче.
Он не љуби кореniче,
Но си љуби све девојке.
Кореniче жално гледа,
Жално гледа љуто куне:
Ај да бог да младо момче,
Изела те љута змија,
На зло место међу веће,
Девет града да проминеш,
Нигде лека да не нађеш.

Добринка Николић Љутакова,
Печењевце

24б

Пође момче низ арниче,
Да си љуби кореniче.
. . .
Кореница жално гледа.
. . .
Ај да бог да лудо младо,
Девет града ти минуја,
Нигде мому не нашаја,
Па се натраг повраћуја,
Па код мене наминуја,
У скута ми преспаваја,
Под грло ми летуваја,
Под шивке ми зимуваја,
У руке ми душу даја.

Божидар Влајић, Бабичко

24ц

Пође момче уз горице,
Да си љуби покорнице,
Он не љуби покорнице,
Но он љуби све од реда.
Покорница жално гледа,
Жално гледа љуто куне:
Ај да бог да покорниче,
Колко зрна на мој ђердан,
Толко града ти минуја,
Па у мене наминуја,
На скута ми преспаваја,
Уз образ ми душу даја.

Љуба Крстић, Орашац

25

Море момче, тужно, јадно,
Од туге се прошећујеш,
Од муке се разговараш,
Тамо доле по градине
По градине девојачке.
Свако цвеће проминујеш,
А трандафил ален цвета,
Ален цвете проговора:
Дођи јутре преди слунце,
Преди слунце наште срце,
Разговори и ти мене,
И ти мене ја ћу тебе,
И доведи три девојке,
И донеси оку вино,
Ће пијемо, ће спијемо,
Ће љубимо бело лице.

Митра Павловић, Бабичко

26а

(Песма за сина)
Стрељаше се јунаци,
Преко бели Дунови,
Преко густи лугови,
Кој да стреви белегу,
Тај да љуби девојку.
Један синац у мајке,
Он стревијо белегу,
Он љубио девојку,
Води, води, па дома:
Ево мајко одмена,
Мајке кућа метена,
Брату перчин начешљан,
Татку вода студена,
Мени бела премена.

Босанка Видосављевић, Власотинце

26б

Стрељали се јунаци,
Преко бело Дуново,
Кој устрели белегу,
Он да вати девојку,
. . .

Драга Андоновић Загужанска, Лесковац

26ц

Стрељаше се јунаци,
Ко устрели белегу,
Он ће узне девојку.
Устрели је јединац,
Води, води, те дома:
Ево мајке одмена,
Тебе кућа метена,
Мене бела премена,
Татку вода студена,
Сестре месте плетене,
Брату перчин начешљан.

Ладовица

26д

Стрељаше се јунаци,
Н' онеј стране Мораве,
Кој устреља белегу,
Т'ј ће узне девојку.
Јед'н синац у мајку,
Он устреља белегу,
Он узеде девојку.
Увати гу за руку,
Одведе гу у кућу.
. . .
Сестри коса сплетена.

Лесковац

26е

Извише се два сокола,
На таткови равни двори,
Дор се више, дор пазише,
Па спазише рејњу рибу,
Уватише рејњу рибу,
Неје риба но девојка,
Па гу дома одведоше,
Па гу мајки предадоше:
Ево мајке одмена,
Тебе бела премена,
Татку мека душека,
Стринем воде носене,

Чичем столи редени,
Сестрем лесе плетене,
Браћам перчин начешљан.

Зора Момчиловић, Црна Трава

27а

Море момче смиљна кито,
Куде идеш смиљ по гору,
Смиљ си бери, смиљ си носи,
Када легаш да миришеш,
Кад се дизаш да уздишеш,
Да се сећаш за девојке.
Леле душо девојачка,
Да ме очеш да ме узмеш,
Не би знаја што би даја,
Да л' би коња и сокола,
И готове пет стотине.

Митра Павловић, Бабичко

27б

Кад би мене ти очала,
Не би знаја што би даја,
Дал би за те пет стотина.

Бабичко (Лесковачки гласник, XVIII, 18)

27ц

Море моче смиљна кито,
Смиљ ми носи, смиљ мириши.
Има ли га смиљ по гору?
Има, има, заш' да нема.
На све момке по струк дадо,
Танке Станке не доскочи.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

27д

Море момче смиљна кито,
Смиљ не носиш, а меришеш.
Да ли има смиљ по гору?
Има има, заш' да нема,
Брао сам га целог дана,
Да направим једну киту.

Стана Савић, „Мањина", Лесковац

28

Дуну ветар од небеса,
Лежи момче од болеса.
Питује га стара мајка:
Што ми ти је сине ћаче,
Тежи ли ти црна земља?
Не ми тежи црна земља,
Но ми теже љути речи,
Љути речи девојачки.
Кад прокуне земљу суне,
Кад заплаче земљу топи,
А још теже удов'чке,
Удов'чке жалне слузе.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

29а

(Песма за момка и девојку)
Момак љуби девојку,
Ем гу љуби, ем бега.
Стани момче не бегај,
Испала ти долама,
У долами прстење,
На престење камење,
На камење писано,
Име моје и твоје.

Босанка Видосављевић, Власотинце

29б

Момче гази Мораву,
Испаде му марамче,
У марамче кутиче,
У кутиче писменце,
У писменце писаше,
Име моје и твоје.

Гордана Крстић, Вучје

30а

Сокол ми лети високо,
Простира крила широко.
Сокол си газду питује:
Пушти ме газдо дом идем,
Дома ме чека девојче.

Влада Дискић, Лесковац

30б

Сокол ми лети високо,
Перје ми реди широко,
Па се увива, превива,
Иска си моју целива.
Ал мома му се не дава:
Не смем си, не смем, ђаволе,
Не давам ти се соколе.
Синоћ ми зада јадове,
Када си појдо по овце,
А ти ми ведро расипа,
У тој ми косу утопи,
Од тој ми коса опаде,
Па си гу момци збираше,
Од њу си чоју правише.

Савка Савић, Накривањ

31а

Запал ми је нежењат,
Под бел црвен трандафил,
Трандафил се ронеше,
По лице му падаше,
Мајка му га скупљаше,
У венци га увива,
Кад га мајка ожени,
Снаји да га поклони.

Симка Стефановић, Црна Трава

31б

. . .
Мајка му га скупљаше,
У венци га увива,
У клетове забаћа,
Кад затакми девојку,
Сас тој да гу дарује.

Даница Момчиловић, Црна Трава

32

Сви невени весели,
Један невен невесел,
Дружина га питује:
Ој невене, невене,
Што си тако невесел,
Да л' ти стадо нестало,
Је л' ти стадо постало,
Ил ти мома одбегла?
Ни ми стадо нестало,
Ни ми стадо постало,
Девојка ме варала,
А сада се одава,
Мени јади задава.

Јулка Петровић Дејанче и Влада Дискић, Лесковац

Ц. ПЕСМЕ ЗА ОЖЕЊЕНЕ

1а

(Песма за младенце)
Два се млади успавали,
Међу њи је мушко чедо.
Чудешев се куда ће га.
Врљишев га у копривке.
Оно виче из копривке:
Леле мамо, туго тате,
Копривке ме изгореше.

Навалин

1б

Два су млади врагували
Врагом су се успавали,
Када су се пробудили,
Међу њи је мушко чедо,
Учуди се лудо младо:
Бре куде ћу, бре како ћу?
Врљише га у орање,
Оно виче из орање:
Леле мајке, туго татко,
Узоше га из орање,
Врљише га у коприве.
Оно виче из коприве:
Леле мајке, туго татко,
Мен' коприве изгореше.

Љуба Крстић, Орашац

1ц

Играли се нане, момче и девојче,
Играли се нане, на зелен ливаде,
На зелен ливаде, на шарен постељу,
Играли се нане, три дни и три ноћа,
Међу њи је нане, дете проплакало,
Па се чуду нане, куде да га дену.
Врљише га нане, у теја коприве.

Бранка Миличић, Црна Трава

2

(Песма за младу удату граћанку)
Бања ми се госпоћица,
Тамо доле у дубину,
У дубину у тишину.
Господин гу повикује:
Ајде дома госпоћице,
Мене ми се приспавало,
Приспавало, прильубило.

Доње Јајно

3а

(Песма за млади брачни пар)
Два се млада огледују
Ладо, ладо-о-о
На шарено огледало,
На шарено на големо.
До куј ли је поубави?
Невестица поубава,
Она има црни очи.

Навалин

3б

. . .
Кој' је убав од којега,
Невестица жута женка,
Младожења струк босиљак.

Стана Динић, Црквица

3ц

. . .
Кој' од кога по убави,
Поубави, поголеми.
Невестица поубава,
Поубава, поголема.
Расрди се лудо младо,
За недељу не говоре,
А за другу дом не доће.
Говори му невестица:
Бре не лудуј лудо младо,
Дођ' ће лето и пролето,
И Петрове врућенице,
Ће прегори моје лице,
Ти ће будеш поубави.

Николка Мишић, Бабичко

3д

Два се млади оглећујев,
На шарено огледало,
Кој' је виши, кој' је нижи.
Невестица мало виша,
Мало виша поубава.
Нальути се лудо младо,

Не љути се лудо младо,
Дошће лето и пролето,
Прогореће моје лице.

Стојанка Миленковић, Горина

3е

. . .
Дуну момче па побеже.
Бре врни се лудо младо,
Огрејаће јасно слунце,
Пригореће бело лице.

Орашац

3ф

. . .
Наљути се лудо младо,
Па отиде у Софију,
Па си купи парче сапун,
Да убели бело лице.
Па се млади оглеђују,
Који ли је поубави,
Невестица поубава.

Славка Михајловић, Косанчић

3г

. . .
Чије лице поубаво,
Невестица поубава.
Расрди се лудо младо,
Дошће лето и пролето,
И Петрово вуће слунце,
Оба ћесмо једнолики.

Ладовица

3х

Два се млада оглеђују,
На шарено огледало,
Чије лице поубаво,
Да ли момку, ел девојки.
Момку лице поубаво.
Виче Стана да си плаче.
Проговара младо момче:
Бути Стано ти не плачи,
Бу отидем у Совију,
Бу да купим црвенило,
Црвенило трун белело,
Да избелиш бело лице,
Ће да буде како моје,
Како моје, тако твоје.

Перса Апостоловић, Црна Трава

4а

(Песма за ожењеног човека)
Запио се књаз Никола,
Тамо доле у мејане.
Вика си га верна љуба:
Ајде дома књаз Никола,
Браћа ти се разделише,
Криву делбу направише:
Тебе лојзе каменито,
Тебе кућа сламњенета,
Тебе телци најмалецки.

Доње Јајно

4б

Младо Виде вино пије,
Девет дана у кафане,
У кафане у мејане.
Љуба си га дома зове:
Ајде дома младо Виде,
Браћа ти се разделише,
Теби криво оделише,
Дворови ти разграђени,
Волови ти ненауки,
Коњиц ти је непрошећен.
Бути ћути верна љубо,
Ја ћу слугу да уценим,
Дворове ће да загради,
Волове ће да научи.
Ја ћу коња да прошетам.

Ладовица

5

(Песма за домаћина)
Цар ми Коста седеше
На свилене миндере.
Жуте чизме собува
И црвене обува,
Да тиде у војску,
Да доведе робињу,
Да се шета по дворе,
Као јелен по горе.

Ћерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

6а

(Песма за невесту)
Невестица бридом бриди,
Лице гу је артијица
Уста су јој кутијица,
Зуби су јој ситан бисер,
Веће су јој пијавице,
Очи су јој зрно грозје.
Турци буле искараше,
Жене људи исфрљаше,
Бакони се разћачише.
Све за туја невестицу.

Ћерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

6б

. . .
Веће јој су мороко грозје

Ладовица

7а

Бре Илијо, бре гидијо,
Покарај си невестицу,
Често лице да не бели,
Често веће да не тегли.

Уста су јој кутијица,
Лице јој је артијица,
Веће су јој пијавице,
Очи су јој морско гројзе,
Да јој Турци не долазе,
Свако јутро: Добро јутро,
Свако подне: Помоз' бога,
Свако вече: Добро вече.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

7б

(Песма за ожењена човека)
Ој Илијо, бре гидијо,
Давај стежбу на невесту,
Да се често не промења,
Да си веће не начини,
Да си лице не набели,
Да ву Турци не долазив,
Свако јутро: Добро јутро,
Свако пладне: Помоз бога,
Сваку вечер: Добро вечер.

Стојанка Миленковић, Горина

7ц

Бре Илијо, бре гидијо,
Поткарај си невестицу,
Често боју да не тура,
Често лице да не бели,
Турци буле оставише,
Попови се распопише,
Мужи жене оставише,
За туј твоју белу Неду.

Стана Савић Мањина, Лесковац

7д

(Песма за ожењеног човека)
Ој Илијо, бел' гидијо,
Бери стежбу на невесту,
Да не иде горе доле,
По мејане, по каване,
Да не пије рујно вино,
Рујно вино љут' ракије,
Да не лаже друго војно.

Радојка Митровић, Црна Трава

8

Невеста се играше,
Сас црвену јабуку.
Отуд иде ђаволче.
Подајте ми јабуку?
Беж' одатле ђаволче,
Драги ми је у војску,
Двапут бољи од тебе,
Трипут бољи од мене.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

9

Летеше ми, летеше,
Девет реда голуба,
Па падоше, падоше,
Челепину на кућу.
Туј не беше Челепин,
Него само Челепка,
Шије њему кошуљу,
Са сребрне иглице,
Са свилени кончићи.
Искрши се иглица,
Искидаше кончићи.
Прати слугу за игле,
А слушкињу за конац.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

10

(Песма за удату жену)
Мор' Кадиво, Кадивчицо,
Што си тако повенула?
Да ли ти је драго лошо,
Је ли ти је зла свекрва,
Је ли ти је зла јетрва?
Није мене зла јетрва,
Није мене зла свекрва,
Но је мене драго лошо,
Сву ноћ пије по мејане,
Па си кућу проминује,
У комшијку наминује,
Она кучка на двор чека,
Гађала га сас јабуку,
А он њума с китку здравац.

Зорка Рашић, Шутилница

11

(Песма за домаћина)
Мори млади чорбаџијо,
Тебе би се досадило,
На кревета седејећи,
Беле паре бројајећи,
А са жуте играјући,
Сас невесте грлејећи,
Сас девојке љубејећи.

Вида Аранђеловић, Велика Копашница

12а

Запеваше три славеја,
Први пева у вечери,
Други пева у поноћи,
Трећи пева већ у зоре,
Т'ј што пева у вечери:
Ајд спавајте оба млади.
Т'ј што пева у поноћи:
Љубете се оба млади.
Т'ј што пева већ у зоре:
Дизајте се оба млади.

Олга Бокић, Грделица

12б

(Песма за младенце)
Порасли ми до три бора,
И у бора три пилишта.
Једно пева у вечери,
Друго пева на поноћи,
Треће пева на сабајле.
Што тај пева у вечери:
Легајте ми до два млади.
Што тај пева на поноћи:
Играјте се до два млади.
Што тај пева на сабајле:
Дизајте се до два млади,
Сунце двори огрејало,
Лице ми је повенало.

Перса Апостоловић, Црна Трава

12ц

. . .
Дизајте се до два млада,
До два млада, до два луда,
Сланце вас је огрејало,
Грло вам је повенало.

Гена Цветановић, Црна Трава

13

(Песма за невесту)
Грличица цркву мете,
Цркву мете, сузе рони.
Мајка си гу запитује:
Да ли ти је од јетрву,
Је ли ти је од свекрву?
Није мене од јетрву,
Но је мене од свекрву.
Ја изметем равне дворе,
Она вати па расфрља,
Ја донесем ладну воду,
Она вати па расипе.

Сребра Цветановић, Ладовица

14

(Песма за домаћина)
Ој Богојо, Богојо,
Од куд ти је имање?
Бог ми даде три сина.
'Едан оре белију,
Други врти сурију,
Трећи гради градину.
Што то оре белију,
Њему на дан дооди,
Триста кабла пченица.
Што то врти сурију,
Њему на дан дооди,
Двеста овна ваклије,
Што то гради градину,
Њему на дан дооди,
Црноока девојка,
Црно грозје садила,
Висок чардак градила,
Чардак вој се лелеје,
Грло вој се белеје.

Евгенија Поповић, Црна Трава

15а

(Песма за невесту)
Невестице, вараклице,
Што се т'нко пропасала,
С' те тканичке, вијаничке,
У тој беле марамичке,
Та си војну омилела,
Куде иде песан поје,
У песму те спомењује:
С'г да ми је невестица,
Кршил би гу, ломил би гу,
Како јастреб кокошчицу,
Како Турчин погачицу,
Како ветар густу гору.

Живка Горчић, Бабичко

15б

. . .
Да гу има невестицу,
Стискал би гу, кршил би гу,
Како ветар паламиду,
Како јастреб кокошчицу,
Како Турчин погачицу.

Бабичко

16

(Песма за невесту)
Возеше се облаци,
У облаци невеста,
Играше се с јабуку.
Отуд иде Ђаволче,
Украде ву јабуку.
Невеста се молеше:
Бре, дај си ми јабуку,
Драго ми је на свадбу,
К ноћи ће ми долази,
Са што ћу га замајем?
С бело лице румено,
Сас црвену јабуку.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

17

(Песма за удату жену)
Мори Ружо, вилна Ружо,
Што си синоћ мужа била?
Несам брајко, жив ми Трајко.
Ја му викам музи краве,
Он ми неће музе краве.
Узмем лејку, па по њега.
Мори Ружо . . .
Ја му викам огањ клади,
Он ми неће спотне главњу,
Узмем главњу па по њега,
Прсне жишка, изгоре га.

Савка Савић, Накривањ

18а

(Песма за домаћина)
Ој Илијо чорбаџијо,
Мож'ли Бога да дочекаш?

Могу, могу, заш' не могу.
Имам вино три годишње.
И ракију петгодишњу,
И јагњенце сугаренце,
И прасенце божићарче,
Могу бога да дочекам.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

18б

(Песма за старца)
Море вели чорбацијо,
Од к'д ти је подобрело?
Од лани ми подобрело.
Жито ми се породило,
Црне земље отежале,
Овце ми се изјагњиле,
Пуне трле испуниле,
Краве ми се истелиле,
Пуне штале напуниле,
Чеде ми се изројиле,
Пуне трмке напуниле.
Мож' ли бога да пречекаш?
Могу, могу, заш' не могу.
Имам вино трогодишње,
А ракију петгодишњу,
Имам сина да послужи,
Могу бога да пречекам.

Олга Бокић, Грделица

19а

(Песма за домаћина)
Свети Петар вино пије,
Анђелији наздрављује:
Здрава жива Анђелијо.
Одговара Анђелија:
На здравље ти свети Петре.
Отуд лете два голуба,
Петру чашу нарусише.
Петар се је разљутио,
Остри ножи извадијо,
Да убоде два голуба.
Не уботе два голуба.
Но уботе десну руку.

Смиља Јанковић, Кутлеш

19б

Лепи Петар вино пије,
Под гој дрво божурово.
Отуд летив три грлице,
Па станишу на божура,
Отронише божур цвеће,
Нарусише Петру чашу.
Нальути се лепи Петар:
Подајте ми т'нке пушке,
Да убијем три грлице,
Да ми винце не порусив.

Јулка Петровић Дејанче,
Лесковац

19ц

Челебија вино пије,
На гушу му жила бије,
Анђелији наздрављује:
Да си жива Анђелијо.
Одговара Анђелија:
Здрав си жив си челебијо.

Даринка Николић Социалка,
Лесковац

19д

Свети Борђе вино пије,
Испод дрво божурово.
Отуд лете три сокола,
Нарусише Борђу чашу.
Борђе им се нальутио,
Па дозива девет сина,
Девет сина, девет снаје:
Додајте ми до три ножа,
Да убијем три сокола.
Немој, немој, свети Борђе,
То су нама срамни гости,
Срамни гости из Софије
Из Софије, из кутије.

Нада Петровић, Власотинце

19е

(Песма за домаћина)
Вино пије челебија.
Вино пије у градину,
У градину под божура.
Долетеше два сокола,
Занишаше божур дрво,
Нарусише чабар вино.
Челебија проговара:
Моје снаје додајте ми,
Додајте ми остри ножи,
Да убодем два сокола.
Проговарав два сокола:
Мије нисмо за боденье,
Но смо дошли за девојку.
Имаш ћеру за удадбу.
Цар Костадин има сина,
Има сина за женидбу.
Оће да се пријатељи.

Симка Стефановић, Црна Трава

20а

(Песма за домаћина)
Ова кућа богата,
Пуна, рамна, с дуката,
Пред њом седи кметица
Везе кмету кошуљу,
А на дете рукави
Сас две игле сребрне,
Сас два конца свилена,
Игле ву се искршише,
Конци ву се искидаше.

Марија Михајловић, Косанчић

20б

(Песма за старију жену)
Ова кућа борова,
На њу врата јелова,
Пред њом седи кметица,
Шије кмету кошуљу,
Са сребрну иглицу,
Са свилени кончићи.
Искрши се иглица,
Нестадоше кончићи,
Прати момци за конци,
А девојке за игле.

Босанка Видосављевић, Власотинце

21а

(Песма за удату жену)
Прошета се челеби кадуна,
Сас фустана, кроз зелен бостана,
У руке вој тоја мушко чедо.
Опази гу млади бостанција:
Чујеш ли ме челеби кадуно,
Не гази ми лозе од бостана,
Но подизај скуте од фустана.
Одговара челеби кадуна:
Чујеш ли ме млади бостанцијо,
Не мог' дићи скуте од фустана,
У руке ми тоја мушко чедо.

Јулка Станковић Сарачова, Лесковац

21б

. . .
Кроз бостана сас свилен фустана.
Отуд иде момче бостанциче.
. . .
Не крши ми цвеће од бостана,
Подизај си скуте од фустана.

Драга Андоновић Загужанска, Лесковац

21ц

. . .
Не мрси ми лозе од бостана,
Подбирај си скути од фустана.
Не могу ти собирам скутеви.

Стана Савић Мањина, Лесковац

22

(Песма за невесту)
Невестице Дукинице,
Куде ти је млади Дука?
Млади Дука у Совију,
У Совију пред кадију.
Не л'ж, не л'ж невестице,
Кад је Дука у Совију,
Што ће пушка на чивију,
Што ће чизма на постељу?
Дука има до три пушке,
Једне носи друге стоје.

Давица Момчиловић и Перса Апостоловић, Црна Трава

23а

(Песма за младожењу)
Ој јуначе, јуначе,
Вара ти је невеста.
Куде си гу грабија?
На друм сам гу грабија,
Триста пушке пукнуја,
Двеста сабље крцнуја,
Докле сам гу грабија,
У лице гу љубија.

Стана Савић Мањина, Лесковац

23б

Ој јуначе, јуначе,
Ала ти је невече.
Докле сам гу довеја,
Двеста ножа врљија,
Триста пушке пуцаја.

Савка Савић, Накривањ

23ц

Ој јуначе, јуначе,
Вара ти је невеста,
Куде си гу грабија?
На друм сам гу грабија,
Докле сам гу грабија,
Двеста пушке фрљија,
Двеста коња побија.

Ладовица

24а

Облага се Никола,
С пашу коња да игра.
Љуба си му говори:
Немој, немој Николо,
С пашу коња да играш,
Пашин коњ је узуран,
А твој коњ је уморан,
Паша ће те надигра,
Љубу ће ти изљубити.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

24б

. . .
Љубе си му надева:
Немој немој, Николо,
Пашин коњ је узуран,
Па ће да се разигра,
Па ће да те надигра,
Двори ће ти преоре,
Љубе ће ти одведе.
Тој Никола не слуша,
Но си коња опрема,
Оће с пашу да игра.
Паша га је надиграл,
Љубе му је одвео.

Гена Цветановић, Црна Трава

25

(Песма за удовца)
Добар јунак воде гази,
Воде гази да прегази.
Кад је дошо до сред воде
Нешто му је коња сплело.
Да л' је вода, је л' брегова?
Није вода ни брегова,
Но невеста с половину.

Велика Крстић, Орашац

26а

(Песма за старију жену)
Ова дивна госпоја
Диван пород породи,
Сина прати у војску,
Ћерку прати на воду.
Син јој дође из војске
И девојку доведе,
Ћерке нема од воде.
Да л' гу вода однесе,
Је л' гу момче одведе?
Не гу вода однесе.
Но гу момче одведе.

Ладовица

26б

(Песма за старију жену)
Овај мајка диванка,
Диван пород родила,
Девет сина родила,
Девет ћере родила,
Прати сина у војску,
Прати ћеру на воде.
Син ву дође из војску,
Ћере нема од воде.
Иди сине та поглеј,
Да л' гу вода однесе,
Је л' гу гуја изеде,
Је л' гу момче одведе?
. . .

Вида Аранђеловић, Велика Копашница

27а

(Песма за старца)
Цар Костадин цркву гради,
Ни на небо, ни на земљу,
Под небеса на облаке,
И на њума троја врата.
Једна врата од дуката,
Друга врата сина жени,
Трећа врата ћер удава.
Ој убаве мале моме.

Ћерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

27б

(Песма за бабу)
Света Петка цркву гради,
Цркву гради с троја врата,
Једна врата од дуката,
Друга врата од шимшира,
Трећа врата све стаклена,
Туј се шета стара мајка.

Олга Бокић, Грделица

27ц

(Песма за ожењена човека)
Свети Петар цркву гради,
Цркву гради с троја врата,
Једна врата сребрната,
Друга врата шемширата,
Трећа врата све од злата.

Драга Андоновић
Загужанска, Лесковац

27д

Лепа Јана град градила,
Град градила, саградила,
Саградила с троја врата.
Прва врата сува злата,
Друга врата од дуката,
Трећа врата шимширова.
На тај врата сува злата,
На њи Јана сина жени.
На тај врата од дуката,
На њи Јана ћерку дава.
На тај врата шимширова,
На њи Јана сама седи.

Савка Спасић, Црна Трава

28

Кмет ми седи, ту ми седи,
Пред њега је ведро вино,
И у вину бела пена.
Долетеше два голуба,
Однесоше белу пену,
Направише белу цркву,
Белу цркву, с троја врата.
Прва врата, шимшир врата,
Друга врата од дуката,
Трећа врата од сребрата.

Ћерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

29

(Песма за бабу)
Света Петка цркву гради
Ни на небо ни на земљу.
Свако дрво род родило,
Свако дрво помогнуло,
Трепетлика не тејала.
Ej да Бог да трепетлике,
За век мајке треперило,
И на ветар и без ветар,
И на слунце и без слунце,
И на кишу и без кишу.

Велика Крстић, Орашац

Д. ПЕСМЕ ЗА ДЕТЕ

1а

Дете гризе јабуку,
Уапа се за руку.
Леле, леле, ручица.
Девојачка душица.

Околина Лесковца

1б

Пече, пече, ручица.
Девојачка душица.
Ситан бибер туцаше,
Па на рану сипаше.

Лесковац (Брана Митровић)

2а

(Песма за мушку бебу)
Голубенце воду пије,
На сред село на језеро,
Сви искоче да га гледе,
Танка Станка не искочи,
Докле лице не набели,
Докле веће не натегли.
Кад је Станка искочила,
Голубенце одлетело.

Ђерка Вучка Стојковића,
Ладовица, (Сташа Николић)

2б

. . .
Сви искачав да га гледав,
Не искача т'нка Станка.
Докле веће не истегљи,
Докле лице не набели,
Кад искочи т'нка Станка,
Голубенце одлетело.

Лесковац (Брана Митровић)

3а

(Песма за мушку бебу)
Заспало ми Милуленце,
На вр' дуњу, на листак.
Татари га гледаше
И у војску писаше.
Мајка си га не дава,
Још ме ми је мало.
Кад одрасте, порасте,
Сама ћу га испратим,
Сабљу ћу му изоштрим,
Пушку ћу му опремим.
Па ћу си га испратим.
Ој убава, убава девојко.

Ђерка Вучка Стојковића,
Ладовица, (Сташа Николић)

3б

Заспало ми лаленце.
На вр' дуњу, на листак.
Цар га пише за војску,
Мајка си га не дава:
Још ме ми је мало,
Кад порасте големо,
Сама ћу га испратим.

Велика Крстић, Орашац

3ц

Заспало ми лаленце,
На татково коленце,
На мамино криленце.
Мајка си га љубеше,
Па таг си га будеше:
Дигни ми се лаленце,
Лазарице прођоше.
Те ти песму певаше.

Вела Стојановић, Црна Трава

3д

Заспало ми дудуленце,
На вр' дуњу на листенце.
Мајка си га повикује:
Устај, устај, дудуленце,
Да ти шијем свил кошуље,
Да ти везем свил рукави.

Гордана Крстић, Вучје

3е

Заспало ми дудуленце,
На вр' дуњу на листенце.
Мајка си га лулејеше:
Спи ми, спи ми, дудуленце,
Уста су ти изгорела,
За мајкино пресно млеко.

Цвета Стојановић Мрштанка,
Лесковац

3ф

Чува мајка малено,
У свилене пелене,
У шарене лелејке,
Чак се чуло до цара,
Цар га тражи на војску,
Мајка си га не дава:
Немој, немој царе ле,
Још ме ми је мало,
Кад ми расне, порасне,
Сама ћу га опремим,
Коња ћу му окитим.

Савка Спасић, Црна Трава

3г

Има мајка милог сина,
Милог сина Милутина.
Цар га тражи за у војску,
Мајка си га још не дава,
Док одрасте, док подрасте,
Мајка ће му сабљу купи,
Татко ће му коња купи.

Славка Ћирковић, Власотинце

3х

Има мајка милог сина,
. . .
Још ми није пунолетно,
Кад напуни пуно лето,
Мајка ће га сама прати,
Татко ће му пушку купи,
Деда ће му коња купи,
Баба ће му сабљу купи,
Сабљу купи, војску скупи.

Живана Валчић, Власотинце

4а

Извир вода извирала,
Коња вранца изфрљила,
И на вранца мушко чедо,
На глави му фино фесче,
Уз уво му струк босиљак,
Уз појас му чифт пиштоља,
На ноге му жуте чизме.

Берка Вучка Стојковића,
Ладовица, (Сташа Николић)

4б

(Песма за дечака)
Извир вода извирала,
Врано коњче исфрљала,
И на коњче мушко чедо,
На главу му фина феса,
Низ образ му здравац китка,
Да је мајке заман здраво,
Заман здраво и весело,
У појес му чив пиштољи,
Низ кук му је остра сабља.

Баба Наталија Динић, Црквица

5

(Песма за женску бебу)
Заспало ми бело Ленце,
У мајкине вилне скуте.
Мајка си га пробуђује:
Дизај ми се бело Ленце,
У дворе ти оро игра,
На бунар ти воду ваде,
У бачу ти цвеће киду.

Велика Крстић, Орашац

6

(Песма за девојчицу)
Изникнула лисичица,
У мајкине равне дворе.
Није мајко лисичица,
Но је мајко мила ћера,
Татку воду да донесе,
Мајке кућу да измете,
Сестре лесу да накити,
Брату перчин да начешља.

Божика Јовановић, Орашац

7

Порасал ми босиљак,
У мајкини свилни скути,
У таткови равни двори.
Татко иска да га жени,
Мајка си га још не дава:
Немој, немој, Ниоколо.
Још ми је малечко,
Нек ми расне, порасне,
Па т'г ћу га женити,
Коња ћу му купити,
И сас коња девојче.

Вела Стојановић, Црна Трава
(Миодраг Поповић)

8

Голубенце воду пије,
Од језеро на језеро.
На ноге му жуте чизме,
А на главу црвен фесић,
А на фесић зелен здравац,
Да је мајци срце здраво,
Срце здраво и весело.

Нада Петковић, Власотинце

9а

Грличица гркала,
Тамо доле у ливаде.
Мајка си гу викаше:
Јела, јела, грлицо,
Мајка да те нарани,
Сас белију пшеницу,
Мајка да те напоји,
С' рујно вино црвено,
Мајка да те пољуби,
Међу веће и чело.

Баба Наталија Динић, Црквица

9б

Прогркала грлица,
Спрама село у јеле.
Мајка си гу мамеше:
Јел' ми јел' ми грлице,
Да те мајка нарани,
С тија бели лебови,
. . .

Вела Стојановић, Црна Трава
(Миодраг Поповић)

10а

Врба врбу лелеје,
И под врбу лелејка,
У лелејку детенце,
При детенце мајчица,
Ситан бисер низала,
Ћери Јери под грло,
Сину бану на капу.

Перса Апостоловић, Ц. Трава

10б

(Песма за дете које роди девојка)
. . .
При детенце девојка,
Ситне сузе лијеше.

Црна Трава

11

(Песма за мушко дете)
Има татко милог сина,
Од милос му рало прави.
Па га води на пазара,
Да му купи сиви воле,
Да изоре равни дворе,
Да посеје ситан бисер,
Па да пази шће да никне,
Оно ниче перуниче,
Перни коња, ајд' за мому.

Божидар Клајић, Бабичко

Е. ПЕСМЕ ЗА РОБАКЕ

1

(Песма за три брата)
Увила се купина
Око града Солуна.
Није мајке купина,
Већ су мајке три сина.
Први оре белију,
Други тера кириј у,
Трећи стадо заврта.
Тај што оре белију,
Товар кола белије.
Тај што тера кириј у,
Пуна кола дукати.
Тај што стадо заврта,
Црноока девојка,
Црно лојзе садила,
Висок чардак градила,
На њему је седела,
Белу свилу врткала.

Марија Михајловић, Косанчић

2

(Песма за браћу)
Изгрејали три сланца
У таткови дворови.
Несу татко три сланца,
Но су татко три сина.
Један оре орине,
Други копа копине,
Трећи сеје белине.

Велика Крстић, Орашац

3а

(Песма за брата и сестру)
Купали се брат и сестра.
Отуд иде златна гранька,
И на граньку златан прстен.
Дај ми брате оштро бриче,
Да отсечем златну граньку,
Да гу носим на златара,
Да му даднем златан прстен.

Босанка Видосављевић, Власотинце

3б

Дотече ми мала река,
И донесе златну граньку,
И на граньку брат и сестра.
Брат се макну у џепови,
Те извади златни ножи,
Те посече златну граньку,
Те направи прстен бурму,
Прстен бурму, зелен венац:
Ево тебе зелен венац,
Зелен венац за венчање,
Мене прстен за девојку.

Зора Момчиловић, Ц. Трава

4а

(Песма за сестре)
Има мајка до три ћере,
Једну даде у Ниш града,
Другу даде у Лесковцу,
Трећу даде у Стрњево.
Она што је у Ниш града,
Писмо пише: „Дођи мајке,
Дођи мајке, ти да видиш,
Ти да видиш што ја радим.
Свилу носим, чоју газим."
Она што је у Лесковцу
Писмо пише: „Дођи мајке,
Дођи мајке, ти да видиш,
Ти да видиш што ја радим.
Свилу носим, чоју газим."
Она што је у Стрњево,
Писмо пише: „Дођи мајке,
Дођи мајке, ти да видиш,
Ти да видиш што ја радим,
Боса одим, трње газим."

Босанка Видосављевић, Власотинце

4б

Две су сестре главе миле,
Главе миле говориле.
Једна од њи говорила:
Да ме оће мајка даде,
Да ме даде в Овче Поље,
А друга је говорила:
Да ме оће мајка даде,
Да ме даде в Смедерево.
Тај што јесте в Овче Поље,
Трње носи, трње гази.
Тај што јесте в Смедерево,
Свилу носи, свилу гази.

Марија Милојевић, Косанчић

4ц

Две девојке главу мију,
Главу мију и говоре,
Куде ћемо, како ћемо,
Једну ћемо в Кумарево,
Другу ћемо в Смедерево.
Наручила Кумаревка,
Да вој дође Смедеревка,

Козе вој се искозиле,
Овце вој се изјагњиле,
Краве вој се истелиле.

Велика Крстић, Орашац

5

(Песма за брата и сестру)
Овој момче јединиче,
Кој му кити перјаниче?
Имам сестру јединицу,
Те ми кити перјаницу.
Играј коња Лазаре.

Даница Момчиловић, Ц. Трава

6

(Песма за сестре близнакиње)
Надвеле се две вејке,
Над мајкине лелејке.
Тој не биле две вејке,
Но тој биле две ћерке.
Једну прати у школе,
Другу прати на воде.
Што тај иде у школе,
Она иде и дојде,
Што тај иде на воде,
Она нема да дојде.
Иди ћеро да видиш,
Да л' гу . . .

Даница Момчиловић, Ц. Трава

7а

(Песма за сестре)
Три јетрве слогују,
Једна другу питује,
Јетрвице госпођо,
Залелеј ми детенце,
Да се нишем низ поље,
Да наберем ковиље,
Ће ми дођу лазаре,
Ће ми шету по дворе.

Велика Крстић, Орашац

7б

Јетрвице Милице,
Залелеј ми детенце,
Да се нишем низ поље,
Да наберем љиљака,
Да накитим дворови,
Те ги идев лазари.

Вучје

7ц

Две јетрве живувале,
Једна другу дозивале,
Јетрвице сестрице,
Причувај ми детенце,
Да извадим белику,
Да нараним сурију,
Да се шибнем низ поље,
Да наберем ковиље,
Да закитим дворове,
Да почистим дворове,
Тој ће дођу попови,
По попови кметови,
По кметови ђакови.

Радојка Митровић, Ц. Трава

7д

Овај кућа голема,
У њу браћа живују,
И јетрве другују.
Дај ми доде кључови,
Да отворим клетови,
Да изметем дворови,
Тој ће дођу попови.
. . .

Зора Момчиловић, Црна Трава

Ф. ПЕСМЕ ЗА РАЗНА ЗАНИМАЊА

1а

(Песма за ђака)
Миче ђаче на сто седи.
Писмо пише и уздише,
Затече га стара мајка:
Што ми ти је Миче ђаче,
Јели л' гладан, јеси л' жедан?
Нисам гладан, нит' сам жедан,
Но си плачем за девојче,
За девојче, за комшиче
За комшиче, за Мариче.

Ћерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

1б

Седи ђаче уз асталче,
Па си пише ситно писмо
. . .

Орашац

2а

(Песма за ђака)
Седи ђаче на кладанче,
Та списује мале моме,
Све је моме исписало,
Танку Стану не писало,
Виче Стана да си плаче.
Момче си гу тешеше:
Ћути, ћути танка Стано,
И тебе сам исписао.

Зонка Стојановић, Црна Трава

2б

Седе ђаче на кладанче,
У руке му ситно писмо,
Све девојке на ред писа,
Танкој Стани не написа.
Нальути се танка Стана.
Не љути се танка Стано,
Ја ћу тебе написати,
И најбоље презивати.

Славка Михајловић, Косанчић

2ц

Седи ђаче на кладанче,
Те писује мале моме.
Све је моме исписало,
Т'нку Стану не писало.
Стана се је разљутила.
По друм цвеће насадила,
Кој промине да откине.
Туј прођоше три турчета,
Три турчета, три момчета,
Откинуше струк босиљак,
Однесоше у панађур,
Сав панађур умириса,
Па питују панађурке:
Што мирише по панађур?
Проговарав три турчета,
Три турчета, три момчета:
Тој мирише поруквица,
Поруквица девојачка.

Гена Цветановић, Црна Трава

3

(Песма за ђака)
Седи ђаче под ораче,
Покрило се сас кушаче.
Оздол иду три девојке.
Прва вика: ја ћу кушак,
Друга вика: ја ћу прстен,
Трећа вика: ја ћу момче.
Кушак ће се поцепати,
Прстен ће се поломити,
А сас момче век векујем.

Вида Аранђеловић,
Велика Копашница

4а

(Песма за ђака)
Петар ђаче на стол седи,
На стол седи, писмо пише,
Писмо пише, сузе брише.
Запита га стара нана:
А што ти је синко, ђаче?
Не ме питај стара нано,
Дошли су ми до три писма:
Прво писмо за у школу,
Друго писмо за у војску,
Треће писмо за женидбу.

Даница Борђевић, Горина

4б

Петар ђаче књигу чита,
Књигу чита, сузе рони,
Мајка си га запитује:
Што ли ти је Петре, ђаче?
Ћути мајке што сам сиија,
Дошла су ми до три писма.
Прво писмо за у школу,
Друго писмо за у војску,
Треће писмо за девојче.
Баци писмо за у школу,
Баци писмо за у војску,
Чувај писмо од девојче.

Сребра Цветановић, Ладовица

4ц

Младо ђаче на сто седи,
На сто седи књигу гледа,
Књигу гледа сузе рони.
Упита га стара мајка:
Што ли ти је синко Петре?
Књига каже ја да идем.
Не бој ми се синко Петре.

Ладовица

5

(Песма за ђака)
Седи ђаче на кладанче,
Ситну књигу проучава.
Књига њему вално пише,
Да не иде по кафане,
Да не пије рујно вино,
Да не пије љут' ракију,
Да не љуби младе моме.

Даница Момчиловић, Ц. Трава

6

(Песма за школу)
Ој убава мала момо.
У сред поља бела школа,
И у школу девет ђака,
И десето учитељче,
Писмо пише, сузе рони.
Хоће младо да се жени.
А мајка му па не дава,
Чекај, чекај догодине.

Ладовица

7

(Песма за школу)
Оној село Кумарево,
И у њега бела школа,
И у школу ситни ђаци.
Ђак се мучи да научи,
Да научи ситно писмо,
Да напише својој мајци,
Својој мајци, својој жени.

Радмила Миљковић, Грделица

8

(Песма за војника)
Што ми сјаји међу друма,
Да л' је месец, је л' је звезда?
Није месец, није звезда,
Но си војник стражу чува,
Стражу чува, песму пева.

Навалин

9

(Песма за војника)
Поче војно да ратује,
Ратувало шес месеци.
Кад наступи седми месец,
Оно седе да одмара,
Да напише ситно писмо,

Да испрати својој мајки.
Кушуље се доцепале,
Чарапе се докидале,
Мамо мила, пошаљи ми.

Навалин

10

(Песма за војника)
Мајка има рус војника.
Па га прати у рус војску,
Да доведе рус девојку,
Да је бела ко тулбена,
Да је бистра ко маинстра.

Навалин

11

(Песма за војника)
Синоћ војник достаса,
И оружје сопаса,
И на љубу говори:
Кам ти љубо, кам прстен?
Дала сам га, додала,
Моме брату Јовану,
Да се вара с девојке
Како и ти сас мене.
Не л'ж љубо ти мене,
Ја сам прстен познао,
Вукашину на руку,
Синоћ коња појеше,
Сва му војска сјајеше.

Велика Крстић, Орашац

12

(Песма за војника)
Цела чета ред војници,
Чела чета сви весели,
Само један невесел.
Дружина га запитује:
Заш' се друже не веселиш?
Да ли си се оженија,
Бело булче оставија?

Перса Демировић, Горина

13

(Песма за војника)
Седе војник да вечера,
Нешто му се не вечера,
Од цара му писмо дође,
Он да иде бој да бије,
Бој да бије да добије,
Да добије девет града,
И десето мало моме.

Славка Михајловић, Косанчић

14

(Песма за војника)
Ој војниче краљска слуго,
Краљ те зове на вечере.
Вечерајте сва дружино,
Мене ми се не вечера,
Синоћ ми је писмо дошло,
Моја љуба у болнице.

Велика Крстић, Орашац

15

(Песма за војника)
Труба свири на границе,
Чија чета понајбоља,
Да л' пешачка, је л' коњачка?
Ни пешачка, ни коњачка,
Понајбоља официрска.

Зора Момчиловић, Ц. Трава

16а

(Песма за војника)
Забележи нежењен,
Зелен јавор у гору,
А девојче у село,
Па отиде у војску.
Па му мајка писује,
Ситно писмо казује:
Јавор ти се отсече.
Нека сече кој сече,
Ја си јавор познавам.
Питује га дружина:
По што ли га познаваш?
Ја си јавор познавам,
По широки листови,
По дебели ладови.
Па му мајка писује,
Ситно писмо казује:
Девојче се удало.
Нека води, кој води,
Ја девојче познавам.
Питује га дружина:
По што ли га познаваш?
Ја девојче познавам,
По тој црне очице,
По шарене тканице.

Перса Апостоловић, Ц. Трава

16б

Затакмио нежењен,
Зелен јавор у гору,
А девојче у село,
Па си иде на војску.
Два му писма стигнула,
Једно срете пресрете,
А друго му пристиже:
Врћај ми се нежењет,
Јавор ти се отсече,
Девојче се одаде,
Бели дари раздаде.
Тој не слуша нежењет,
Но си иде у војску,
Иде, иде, и дојде,
Па намине у горе.
Јавор си му цавтеше,
Па намине у село,

Девојче му седеше,
Бели дари готвеше,
И за њега отеше.

Зонка Стојановић, Црна Трава

17

(Песма за ковача)
Ковач кове раскове,
Да раскове две гривне,
Да направи два кључа,
Да отвори меане,
Да улазе девојке.
Која беше најзадња,
Он гу вати за руку.
Води, води, та дома:
Еве мајке од мене,
Мене бела премена,
Татку вода студена,
Мајке кућа метена.

Велика Крстић, Орашац

18

(Песма за механцију)
Меанција вино пије,
Од кафане до кафане,
Па га љуба дозивује,
Ајде кући меанцијо,
Браћа ти се разделише,
Теби криво поделише.
Узоше ти врани коњи,
Узоше ти златни прстен,
Узоше ти целу кућу.
Иди кући верна љубо.
Ја ћу узнем златан прстен, . . .
Ја ћу узнем врани коњи,
Ја ћу узнем целу кућу. . . .

Нада Петковић, Власотинце

19

(Песма за шнајдера)
Могла паде по поље,
И на поље ливада,
На ливаду терзија.
Отуд иде Ружица:
Помоз' бога терзијо,
Ој терзијо гидијо,
Да ми скројиш јелече,
С руке да га не ваташ,
С иглу да га не бацкаш.
Ој Ружице, девојко,
Да омесиш погачу,
С руке да гу не месиш,
С огањ да гу не печеш.

Зора Момчиловић, Црна Трава

Г. ПЕСМЕ ЗА КУЋУ И ИМАЊЕ

1а

(За нову кућу)
Овај нова кућа,
Да кој гу је зградио?
Чорбација зградио,
И по њум се шећао,
Беле руке мећао,
Половину ломио,
И бога је молио:
Дај ми боже што оћу,
Ни ћу попа ни ђака,
Но си оћу златара,
Кој накове прстење,
Ој крстато прочеље.

Зора Момчиловић, Црна Трава

1б

Овај нова зградија,
Та кој гу је градија?
Чорбација градија,
И по њу је шетао,
Беле руке мећао,
И улици викао:
Ајте, ајте, улици,
Да ви платим надњицу,
Из кошеви грошеви,
Из кутије жутије.

Перса Апостоловић, Ц. Трава

2

(Песма за кућу)
Ој Лазаре, Лазаре,
Овде лани дојдомо,
Нема кућа метена,
Нема вода студена,
Нема млада невеста,
А с'г овде дојдомо,
Има кућа метена,
Има вода студена,
Има млада невеста.
Лазаричке девојко.

Велика Крстић, Орашац

3

(Песма за кућу)
Овде лани дођомо,
Пуно снаје нађомо,
Пуно снаје пред кућу,
Колко сламке на кућу,
Толко снајке у кућу.
Овде сада дођомо,
Много куће у двора,
Нигде снаја пред двора,
Отишле су да раде,
Оставиле младоста.

Зонка Крстић, Вучје

Х. ПЕСМЕ ЗА ДОМАЋЕ ЖИВОТИЊЕ

1а

(Песма за волове)
Орач оре рамно поље,
Волови му два јелена,
Јерам му је чудно дрво,

Чудно дрво јаворово,
Рало му је јабуково,
Остан му је струк босиљак,
Палице му жута женка,
Кука му је ластавица,
Семе му је ситан бисер,
Ралник му је жути дукат,
Брана му је т'нке шивке,
Т'нке шивке девојачке.

Живка Горчић, Бабичко

1б

Орач оре равно поље,
Волови су два јелена,
Орач му је млад нежењен,
Палице су жуте женке,
Рало му је шемширово,
Остан му је струк босиљак.
Орач се је наљутија,
Па волове пошибнуја,
Волови се наљутили,
Ге су рало саломили.
Де се рало саломило,
Туј се жито нај родило,
Све шенице, све белице.

Сребра Видановић, Ладовица

4

(За виноград)
Мори гижо, бела гижо,
Што си толко преродила,
Та си земље натежала.
Аран ми је чорбација,
У време ме окопаја,
У време ме орезаја,
У време ме опрскаја.

Велика Крстић, Орашац

1ц

. . .
Жегре су му жута женка,
Волови му два анђела,
Семе му је ситан бисер,
. . .

Стана Динић, Црквица

1д

Орач оре равно поље,
Сас два вола соколова,
Рало му је све од злато,
Ручице му шимширове,
А прут му је струк босиљак,
Водач му је сив соколе.

Савка Спасић, Црна Трава

2

(Песма за краву)
Зарика ми сива крава,
У Павлини равни двори,
Павле си гу запитује:
Што ми рикаш сива краво,
Да л' си гладна је л' си жедна?
Ни сам гладна, ни сам жедна,
Но си рикам за теленце,
За теленце, јадниченце,
Па гу врже за трандафил,
Па ву гури граорицу (зелен траве).

Велика Крстић, Орашац

3

(Песма за волове)
Ори, ори, млад ораче,
Ове воле јеленчасте,
Та поори рамно поље,
Те посејај бел' пшенице,
Да одраниш стару мајку,
Да одраниш старог оца,
Да одраниш млађе сестре,
Млађе сестре, млађи браћу.

Олга Бокић, Грделица

4а

(Песма за краву)
Јергенуша краве музе,
Брат Никола телци ључи.
Јеремушо, мила сетро,
Камо тебе китен котал,
Китен котал, зелен венац.
Китен котал у дворови.
Зелен венац у ливаде.

Савка Спасић, Црна Трава

4б

. . .
Брат вој телци с колан љука.
. . .

(Црна Трава)

4ц

Гергелија краву музе,

(Орашац)

5

(Песма за волове)
Ови равни дворови,
По њи шећу волови,
Са злаћени рогови.
На рогови прапорци,
На прапорци кичице,
На кичице подвешке,
На подвешке белешке,
Куде иду да грођу,
Да ги чују девојке,
Порте да ги отворе.

Велика Крстић, Орашац

6а

(Песма за коња)
Варај Боко, црно око,
Чува ли те добро газда?
Чува, чува, как' не чува,

Све ме води кроз меане,
Па ме врже пред меану,
Па ми тури рујно сено,
Он улегне у меану,
Па си пије рујно вино.

Ђерка Вучка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

6б

Ej бре Боко, црно око,
Чува ли те добро газда?
Чува, чува, како да не.
Кад он пије рујно вино,
Мене тура рујно сено.

Сребра Цветановић, Ладовица

6ц

А мој доро, добри доро,
Што је теби додијало,
Да ли узда позлаћена,
'Е ли седло шемширово?
Није мене додијало,
Нити узда позлаћена,
Нити седло шемширово.
Но је мене додијало,
Ти отидеш у кафану,
Мене вржеш пред кафану,
Па ти пијеш рујно вино,
А ја јадан гладан, жедан,
Траву пасем под копите,
Воду пијем по камење.

Савка Спасић, Црна Трава

6д

А бре доро, добри доро,
. . .
Је л' уздица позлаћена,
Је л' камџија бакарлија,
. . .
Кад ме вржеш пред меане,
Ти си уђеш у каване,
Па ти пијеш рујно вино,
А ја с' копље земљу копам,
Земљу копам до колена,
Вадим траву из корена.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

7

(Песма за коња)
Дурај, дурај, коњ зеленко,
Вратићу те, пратићу те,
У сватове за девојку,
Да дојаше младожења.

Велика Крстић, Орашац

8а

(Песма за овце)
Мори беко, бела беко,
Што ми толко жално блејиш?
Да л' ми блејиш за водицу,
Ел' ми блејиш за травицу?
Нити блејем за водицу,
Нит' па толко за травицу,
Но си блејем за овчара.
Докле беше стари овчар,
Све ме пасе по ливадке,
Па ме пољи по речице,
Сад настаде млади овчар,
Па ме пасе по путишта,
Па ме пољи на батлаци.

Ладовица

8б

. . .
Да ли блаје за јагњенце,
. . .
Па ме чува по јаруге,
Па ме пољи по барчуге.

Вида Аранђеловић, Велика Копашница

8ц

Заблаја ми бела беца,
Тамо доле у долине.
Овчар си гу запитује:
Што ми ти је бела бецо,
Да л' си гладна, ел' си жедна?
Нисам гладна, нисам жедна,
Већ си блајим за овчара,
Док ни беше стари овчар,
По планину траву пасем,
По кладанци воду пијем,
Сад настаде млади овчар,
По путишта траву пасем,
По потоци воду пијем.

Станка Динић, Црквица

8д

Заблаја ми бела бецка,
Усред воће у пландиште.
Што ми блајиш бела бецке,
Да л' си жедна, ил' си гладна?
Докле беше млад нежењен,
Све ме пасе по ливаде,
Све ме пољи на кладанци,
А с'г је се оженија.
Све ме пасе по ридине,
Све ме пољи по долине,
Куде жене платно белив.

Добра Пешић, Бабичко

8е

. . .
Нисам гладна, нисам жедна,
Но си блајим за овчара,
Овчар ми је у планине,
Сас девојке оро игра,
Кроз невесте цилит врља.

Загорка Виденовић, Ц. Трава

8ф

Заблајала бела бека,
Усред реке у потоке,
Па си тражи свог овчара:
Овчар ми је у планину,
Сас девојке коло води,
Међ невесте цилит врља.

Савка Спасић, Црна Трава

10

(Песма за козе)
Заврека ми рићичица,
Питајте гу што ми врека.
Да ли врека за јаренце,
Је ли врека за водицу,
Је ли врека за травицу?
Нити врекам за јаренце,
Нити врекам за водицу,
Нити врекам за травицу,
Но си врекам за козара.
Док ми беше стар козарко,
Он ме пасе по целине,
Па ме пои по извори.
С'г настаде млад козарко,
Он ме пасе по игришта,
Па ме пои по топлице.

Олга Бокић, Грделица

11

(Песма за свињу)
Мори гудо, бела гудо,
Што си толко прерањена,
Та си земље натежала?
Аран ми је чорбаџија,
У време ме напојија,
У време ме затворија,
У кочинку при прачинку.

Велика Крстић, Орашац

12

(Песма за квочку)
Квачка ћубре чепрка,
Па си наће јајченце,
Па дозива петличе:
Оди, оди петличе,
Ево теби сестриче.

Нада Петковић, Власотинце

13

(Песма за петла)
Море Петре, петрушане,
Кој ти перје изгазија,
Да л' је мајка ил' је сестра?
Нит је мајка, нит' је сестра,
Већ је моја верна љуба.

Ћерка Вучка Стојковића,
Ладовица, (Сташа Николић)

14

(Песма за кокошке)
Кокошчице, менћушице,
Што чепркаш по буњиште?
Свекрва се очурила,
Твоје ноге ће пребије.

Велика Костић, Орашац

15а

(Песма за пчеле)
Што се сјаји нане,
Доле у ливаде,
Да л' је месец нане,
Ел' сјајне звездице?
Није месец мори,
Ни сјајне звездице,
Ружина су браћа
Чардак разапели,
Чардак разапели
Трмке да се роје,
Од две трмке две стотине,
Од три трмке три стотине,
Од пет трмке пет стотине,
Нека се иљаде.

Ладовица

15б

Ружа трмке роjеше,
Од две двеста праљаше,
Од три триста праљаше.
Овде лани дођомо,
Двеста трмке нађомо.
Овде с'да дођомо,
Триста трмке нађомо.

Савка Савић, Накривањ

16а

(Песма за пчеле)
Пчелица ми лако лети,
Лако лети тешко носи,
На главицу половницу,
На ножицу по ложицу.
На дупенце по ћупенце.

Ладовица

16б

Челица ми ниско лети,
Ниско лети тешко носи,
На грбину кавтаринку,
На ножицу по ложицу,
На главицу по паницу,
На дупенце по ћупенце.
Лане дође двеста нађо,
А с'г дође триста нађо.
До године пет стотине.

Олга Бокић, Грделица

17

(Песма за пчеле)
Оли чело левакињо,
Куде идеш, па да дођеш.
Што набереш да донесеш.

Па га тури у ложичку,
У ложичку под поличку,
У грненце под ћупенце.

Перса Демировић, Горина

18

(Песме за пчеле)
Овде лани дођомо,
Двеста трмке нађомо,
Овде данас дођомо,
Триста трмке нађомо,
Колко слама на плевњу,
Толко трмке пред кућу.

Гордана Крстић, Вучје

19а

(Песма за пса)
Лајка лаје по долине,
Па се чује по горине,
Па се чује по ридине.
Да л' су вуци ел ајдуци,
Ел су млади ајкације?

Милојко Пешић, Бабичко

19б

Лајка лаје по горине,
Чак се чује по долине.
Да л' су вуци, је л' ајдуци,
Је л' су млади ајкације?
Ајку теру по ридине,
Чак се чује по долине.

Велика Крстић, Орашац

20б

(Песма за мачку)
Мори мацо, каракацо,
Да л' ти има газда жито?
До Божића три кошића,
Од Божића ни кошића.

Марјановић Томислав, Орашац

21а

(Песма за малу мачку)
Чучи маче на полицу,
Па си гледа у паницу,
У паницу беле пене.
Добро беше, слатко беше,
Боље беше, још да беше.

Савка Спасић, Црна Трава

21б

Чучи маца на столицу,
Па си гледа у паницу,
У паницу бела пена,
Скочи маца у паницу.
Па изеде белу пену.

Радојка Митровић,
Црна Трава

21ц

Мори мацо, каракацо,
Бери пене за вечере.
Ништо ми се не вечера
Царица ме наступила.
На сто места на слабинке.

Перса Апостоловић,
Црна Трава

И. ПЕСМЕ ПРИ ДОЛАСКУ И ОДЛАСКУ ПЕВАЧА

(Песме при одласку)
Овде двори метени,
Мома их је помела.

Лесковац

2

Туја ли су равни двори,
Туј су, туј су, па куде су.
Отвор порте домаћине,
Да улегну лазарице.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

3а

Искачајте ластинке,
Да видите Лазара,
Да видите Лазара
У какву је промену,
У кована колена,
У свилена ђердана.

Лесковац

3б

Искачајте лазарке,
Да видите Лазара.
Да видите Лазара.
У какву је промену,
У шарену па белу.

Драгица Јакубовска (презиме по мужу), Добро Поље

4

Играј играј Лазаре,
Јутре Цветна недеља,
Ој убава, убава,
Ој убава девојко.

Зонка Крстић, Вучје

5

Помози бог равни двори,
Бог помогао барјактару.

Ладовица

6а

(Песме при одласку)
Остан због дворови,
У дворови станови,
У станови крстови.

Лесковац

6б

Остан због̣ом равни двори.
Ајд са здравље барјактар̣у.

Ладовица

6ц

Остан због̣ом дворови,
Што не лепо дочека,
Још по лепо испрати.

Ј̣улка Станковић Сарачова, Лесковац

7

Остан због̣ом домаћине,
Да излезн̣у лазарице.

Даница Момчиловић, Црна Трава

8а

(Песма при одласк̣у за оне који не дај̣у прилог)
Море ало, б̣удало,
Да си паре имао,
Не би к̣учк̣у јашао,
На бел камен седео,
Беле в'шке т̣уцао,
На конац ги низао,
Са з̣уби ги гризао.

Ђерка В̣учка Стојковића, Ладовица, (Сташа Николић)

8б

Мори ало, б̣удало (два п̣ут),
Да си паре имаја
Не би к̣учк̣у јашаја,
На бел камен седеја,
Беле в'шке т̣уцаја,
Ој ̣убава, ̣убава.
Ој ̣убава девојко.

Заре Ј., Хрп. Лакрдија ̣у једном чин̣у, Београд 1900

8ц

Овој голо дрво,
Да је паре имало,
Чешаљ би си к̣упило,
Не би с' треском чешљало,
С' треском вашке вадило,
Да је паре имало,
Коња би си к̣упило,
Не би петла јашало,
Да је паре имало,
Крав̣у би си к̣упило,
Не би мачк̣у сисало.

Перса Апостоловић, Црна Трава

ЉУБАВНЕ ПЕСМЕ

1а

Милкано, мори, Милкано,
К̣уде те видо да видо,
К̣уде те срето да срето,
Црни ти пелен на главу,
Алена р̣ужа за појас.
Кога жал̣ујеш Милкано?
Жал̣ујем мајк̣у и татка,
Мајка ми лега грознице,
Татко ми лега тамнице.
Не жали мори не плачи,
Доста је село големо,
Брађемо пар̣у по пар̣у,
Мајк̣у ће ти закопамо,
Татка ће ти отп̣уштимо,
Ми два да се ̣узмемо.
Стојане брале Стојане,
Т'нка те п̣ушка ̣убила,
Љ̣ута те змија изела,
Црна те земља покрила,
Ели смо божем родбина,
Родбина браћа од тетк̣у,
Милкано мори Милкано,
Дибока вода брод нема,
Ситно камење број нема,
Високо дрво лад нема,
Сугаре јаре лој нема,
Јалова крава сој нема,
Убава мома род нема.

В̣учје

1б

Љиљано, момо, Љиљано,
. . .
Црни ти пелин за главу.
Алена р̣ужа за појас,
Кога жалејеш девојко,
Жалејеш, л̣удо, жалејеш?
Жалејем мајк̣у и татка,
Мајка ми лега ̣умира,
Татко ми лега затворен.
Ђ̣ути Љиљано не плачи,
Доста је. . .
А ја ћ̣у тебе да ̣узмем.
Ђ̣ути Никаро не збори,
Т'нка те п̣ушка ̣убила,
Љ̣ута те змија изела,
Црна те земља ̣узела,
Је ли смо браћа рођена?
. . .

Баба Дика Антић, В̣учје

1ц

Милкано, дадо, Милкано,
Ајде се, дадо, земамо.
Земља те брале земала
Не ли смо браћа од чичу.
Дибока вода брод нема,
Сугаре јагње гре нема,
Жена без мужа срам нема,
Убава мома род нема.

Наталија Петровић, Загужане

1д

. . .
Не ли смо тужна родбина,
Родбина, браћа од чичу.
. . .
Широко поље глед нема,
Дуги путеви крај немав,
Бесна свиња стра нема,
Удовица жена срам нема.
. . .

Драга Анђелковић, Косанчић

2а

Дођи Јело, дођи душо,
Јали дођи, јал' да дођем.
Не могу ти к'ноћи дођем,
К'ноћи имам срамни гости,
Срамни гости мајке браћа,
Мајке браћа мене ујке.
Расрди се младо лудо,
Расрди се, нађути се,
Па узјаха вранца коња,
И отиде где су двори,
Па се стаде под прозори.
(Кад је било у поноћи,
Ал' ето ти младо лудо,
Младој Јелки под пенџере).
То не били срамни гости,
Него били говорџије,
Говорџије, прстенџије.
Кад то виде лудо младо
Расрди се нађути се,
Па ошину коња врана,
Па улеже (улете) у башчицу,
Веза коња за шибљину,
А сокола за малину,
Па си леже да преспије.
Мету ноге у босиљак,
Беле руке у каранфил,
Бела зора зазорила,
Ал' ето ти беле Јеле,
Да набере киту цвеће,
Да је прати својој з'лви,
Својој з'лви и јетрви.
Таман мома да откине,
Да откине струк каранфил,
Пробуди се лудо младо,
Уфати га лудо, младо,
Уфати гу за ручицу,
Па је баци врану коњу,
Вранцу коњу на рамена.
Изведе га на раскрсје,
(Баци коњу на рамена,
Па узјаха коња врана.
Кад је било на раскрсју,)
Изврте ву оба ока,
Отсече ву десну руку.
Проговара бела Јелка,
Бре камо сте моје друшке,
Да одтавим проклетију,
Да не варав момчадију.

Синови Сотира Каписазовића, Лесковац

2б

Мори Недо, бела Недо,
Оћу ли ти к'ноћи дојдем?
Немој лудо, немој младо,
Немој к'ноћи да ми дојдеш.
К'ноћи имам срамни гости,
Срамни гости, мајке мајка,
Мајке мајка, мене баба,
Мајке татко, мене деда
Мајке сестре, мене тетке.
Почуди се младо момче,
Па надзрну на цам пенџер.
Несу Неде срамни гости,
Нос у Неде говорџије.
Бела Неда уговела*
Међу мили два девера.
Почуди се младо момче
Што ће Неда да учини.
Почуди се, досети се.
Па урипи у бачицу.
У бачицу у цвећице.
Тури главу у трандавил,
Пружи руку у каравиљ,
Пружи другу у босиљак.
Кад зазори бела зора,
Па си пође бела Неда,
Па си пође у бачицу,
Да набере росно цвеће,
Да си прати на залвице.
Пружи руку у трандавил,
Пружи другу у каравиљ,
Па се пружи у босиљак,
Да набере росно цвеће.
Кад се пружи у босиљак,
Увати гу младо момче,
Изврте ву црни очи
Отсече ву десну руку.
Иди Недо куд ти воља,
Иди Недо куд ти драго,
Да не вараш момчадију,
Момчадију сиротињу.

Баба Дика Антић, Вучје

2ц

Дођи Јело, дођи душо,
Не могу ти кноћи дођем.
Ако ли па ја да дођем?
Немој лудо, немој младо,
Кноћи имам срамни гости.

---

* Срамувала се.

Који су ти тоја гости?
Мајке браћа, мене ујке,
Татку сестре, мене тетке.
Тој не слуша лудо младо.
Но си леже у каранфил,
Баци ноге у трандафил.
. . .
Да си прати з'лвем китку.
Ухвати га лудо младо,
Ухвати гу пољуби гу,
Изврте ву црне очи:
Иди Јело де ће идеш.
Бела Јела проговара:
Викајте ми моје друшке,
Да оставим проклетију,
Да не варав момчадију,
Момчадију голу босу,
Што ти такој жалбу врћав.

Јулка Петровић Дејанче, Лесковац

2д

Стојан иде од орање,
Бела Јела од копање,
Сретоше се насред пута,
Те гу пита млад Стојанча:
. . .
Не слуша гу млад Стојанча,
Но ујаше коња вранца.
. . .
Наспрам њума два девера.
Млад Стојанча коња веза.
Па он леже у босиљак,
Ето ти гу бела Јела.
Да набере. . .
Увати гу млад Стојанча,
Престриже јој русе косе,
Прекрши јој руке беле,
И извади очи чарне.
. . .

Околина Лесковца (Брана Митровић)

3а

Листај се горо зелена, (два пут)
Дотечи водо студена,
Те покриј моји трагови,
Да ми ги драги не нађе.
Три годин' сам га варала,
Прву годину реко му:
Чекај ме драги мала сам.
Другу годину реко му:
Чекај ме драги дар немам.
Трећу годину реко му:
Жени се драги нећу те,
За теб' ме мајка не дава.

Лесковац

3д

Улистај горо зелена,
Потечи водо студена.
Опадај лишће са горе,
Те покриј моје трагове,
Да ме мој драги не нађе.
. . .
Чекај ме још сам малена,
. . .
Чекај ме нисам спремљена.
. . .
Жени се драги нећу те,
Нашла ми нана бољега.

Олга Анђелковић, Бољаре

4а

Ој невене шестопере,
Што ти беше те увене (те цвилеше)?
Да л' ти змија корен пије (гризе),
Ил' те вода поткопује?
Нит ми змија корен пије,
Нит ме вода поткопује,
Два се млади заволеше,
На мене се навалише,
Из корен ме искрутише (искубаше),
Зато сам ти повенуја (увенуја).

Лесковац

4б

Невен цвили, невен пишти.
Ој невене шестореде,
Зашто цвилиш, зашто пиштиш?
. . .
Два се млади загледаше,
На мене се наслонише,
Из корен ме извадише,
Зато цвилим, зато пиштим.

Лесковац

4ц

Ој невене, море, шестопере,
Зашто си ми млађан увенуо?
Двоје су се млади заволели,
И на мен се млади наслонили,
У корен ме, мори, саломили.
За тој сам ти млађан увенуо.

Зонка Стојановић, Црна Трава

4д

Ој невене шестопере,
А што си ми увенуја?
Да л' ти вода корен копа,
Је л' те слане ознобиле,
Је л' те снези притиснули,
Је л' ти змије корен гризу?
. . .
На мене се навалише,
Из корен не извадише.

Вера Анђелковић, Косанчић

4е

Мори Миљо, Миљичице,
Ти загорска љубичице (девојчице),
Из горице донешена,

(Иза гор' си донешена)
У башчу си посађена.
Што ти беше те цвилеше?

Лесковац

4ф

Море Миљо, Миљичице,
Прекоморска љубичице,
Преко мора пренесена,
Па у Барје засађена.
Шти ти беше па цвилеше,
Да л' ти змије корен глођу,
. . .

Олга Бокић, Грделица

5а

Дремка ми се, дрема нане,
На тој црне очи.
Ако ти се дреме сине,
Вечерај па спавај.
Ја би спао нане мори,
Ал, ме с'н не ваћа.
Какво добро прође нане,
Кроз чичини двори,
Растресло је косе нане,
Како паун перје,
Наредило шивке нане,
Од рамо до рамо,
Засукало руке нане,
До бели лактови,
Иди питај мила нане,
Оће ли га давав.
Ако ти га давав нане,
Ти се позабави,
Ако ти не давав нане,
Ти се брго враћај.

Лесковац

5б

. . .
Разредило косу нане,
Од уво до узо,
А дукати мила нане,
Од рамо до рамо.
. . .

Лесковац

5ц

. . .
Наредило шиве нано,
Од рамо до рамо,
Засукало беле руке,
Како меанциче,
Једни га фале нане,
Други га куде.

Црна Трава

6

Бре дизај се бела Лено,
Сив је соко за рањење,
Сив је соко за рањење,
Бела Лена за љубљење (грлење).

Лесковац

7а

Сву ноћ одо, ништа не украдо,
Кад би зора девојче украдо,
Изведо га мајке из скутови,
Изведо га татку из дворови.
Изведо га чичи из авлију.

Лесковац и Власотинце

7б

Сву ноћ одим, ништа не украдо,
Кад би зора девојче украдо,
Украдо га мајки из постељу,
Изведо га татку кроз пенџере,
Проведо га браћи кроз силави,
Проведо га кроз чичине дворе,
Нико не'ту и нико не виде,
Изведо га на вр' на планину,
Веза коња за јелу зелену,
А сокола за јелову грану,
А девојче за десницу руку,
Па си лего малко да преспијем,
Шћу да спијем, три д'на до пладне,
Кад се диго нигде ништо нема,
Нит' девојке, нити коња нема,
Нити коња нит' сивог сокола.
Сву ноћ одим нигде ништо нема,
А по мене девојкина мајка,
А ја немам што да одговарам.

Љубица Јоргићевић, са допунама Даринке Стаменковић, обе из Лесковца

7ц

Биде зора украдо девојче,
Води, води, доле у ливаде,
Врза коња за јелу зелену.
. . .

Баба Зона Чуљковић, Лесковац

7д

Сву ноћ одим ништа не наодим,
Кад би зора девојче украдо,
Украдо га из мајкине черге,
. . .
Кад се дигнем трећи д'н по пладне,
. . .

Савка Савић, Накривањ

7е

Сву ноћ одим ништо не наодим,
Кад су беле зоре зазориле,
Ја си најдо коња и девојку.
Коња врза за јелу зелену
А девојку за туј десну руку,
Па си лего санак да си спавам.
Санак спава три дни и три ноћи,
Кад се диго ни коњ ни девојка.
Ајде, ајде на нова пазара
И туј најдо коња и девојку.
Ој девојко, бегана девојко,

Буди бегаш, што ми коња водиш?
Коња водим пешке да не одим.
Ој девојко, бегана девојко,
Буди бегаш, што ми цревја носиш.
Цревја носим боса да не одим.

Вела Стојановић, Црна Трава

8а

Шетна ми момче крај село,
Метнуо шешир, мори, на чело,
Викни га мајке, мори, жив ти ја.
Викни га мајке, мори, на конак.
Мани се ђеро, мори, од њега,
Оно је момче мори, грађанче,
Тражиће ђеро, мори, вечеру
И белу меку, мори, постељу.
Викни га мајке, мори, жив ти ја.
Моја му уста (лице) нане, вечера,
А дуге косе нане, постеља.

Грделица

8б

Прошета момче кроз село.
Намиче шајку на чело.
Види га нане леп момак.
Сврни га нане на конак.

Црна Трава

8ц

Мину ми момче, нане, крај село,
Зовни га нано мори, жив ти ја,
Мани се ђери мила тој момче,
Момче је ђеро мила, грађанче,
Он ће те ђеро мори, превари,
Па ће те ђеро мори, остави.
Викни га нано мори, жив ти ја.
Погибе нано мори за њега.
Мани се ђеро мила тој момче.
Момче је ђеро мила, грађанче,
Он ће ти тражи ђеро, вечеру,
И меку ђеро мила постељу.
Викни га, нано мори, жив ти ја,
Вечера му је, нано, готова.
Моје му лице, нано, погача,
А очи моје, нано, филџани.
А грло моје, нано, баница.
Русе му косе, нано, покривка.
Десна му рука нано, јаст'че.

Тала Стефановић
Тополунска, Лесковац

8д
Промиче момче кроз село,
Намиче шешир на чело,
. . .

Грделица

9а

Стојан си мајку питује:
Учи ме мајке, карај ме,
Како да земам Дил-Јану.
Дил-Јану моју убаву?
Мајка си сина светува:
Стојане сине, Стојане,
Послушај мајку што збори.
Ајде у горње чаршије,
Те узми (позови) добри мајстори,
Сазидај чесму шарену.
Чим чујем моме са села,
Чим чујев одма ће дођев,
Дил-Јана мома ће доће.
Стојан си мајку послуша,
Те оде у горње чаршије,
И узе добри мајстори,
Направи чесму шарену.
Кад чуше моме са села,
Кад чуше одма дођоше,
Дил-Јана мома не доће.
Стојане сине, Стојане,
Послушај мајку што збори.
Ајде у горње чаршије,
Те узми добри мајстори,
Направи цркву најбоље.
Чим чујев моме са села,
Чим чујев одма ће дођев,
Дил-Јана мома ће доће.
Стојан си мајку послуша.
Те оде у горње чаршије,
И узе добри мајстори,
Направи цркву најбоље.
Кад чуше моме са села,
Кад чуше одма дођоше.
Дил-Јана мома не доће.
Учи ме мајке, карај ме,
Како да земам Дил-Јану,
Дил-Јану моју убаву.
Стојане сине, Стојане,
Послушај мајку што збори.
Ајде у горње чаршије,
Те узми добри мајстори,
Поори башчу најбоље,
Посади звеће шарено.
Стојан си мајку послуша,
Те оде у горње чаршије,
И узе добри мајстори,
Поора башчу најбоље,
Посади цвеће шарено.
Чим чуше моме са села,
Чим чуше одма дођоше,
Дил-Јана мома не доће.
Учи ме мајке, караје ме,
Како да земам Дил-Јану,
Дил-Јану моју убаву.
Стојане сине, Стојане,
Послушај мајку што збори.
Ти данас легни, па умри,
Мајка ће те опреми,
Сас бели чаршав покрије,
Ће седне мајка да плаче:
Стојане сине, Стојане,
Стојане јагње ђурђевско.
Чим чујев моме са села,
Чим чујев одма ће дођев,
Дил-Јана кучка ће доће.
Стојан си мајку послуша.

Он леже данас па умре.
Мајка га лепо спремила,
Сас бели чаршаф покрила,
Те седе мајка да плаче:
Стојане сине, Стојане,
Стојане јагње ђурђевско,
Чим чуше моме са села,
Чим чуше одма дођоше,
Дил-Јана мома с њи дође.
Поче Дил-Јана да плаче:
Стојане брате, Стојане,
Што су ти руке на дохват.
Што су ти ноге на подиз.
Стојан си ништа не збори.
Ухвати мому за руке:
Доста сам благо трошио,
Док сам те тебе ватио.
Пусти ме брате Стојане,
Да идем дома да спремим,
Да спремим свилни дарови,
За кума и за старејка.
Не пуштам момо Дил-Јано,
Доста сам благо трошио,
И тој ћу благо да трошим.

Мара Томић, жена Вучка кожара, Лесковац

9б

. . .
Сагради бачу голему,
Насади цвеће свакако,
Највише ситан босиљак.
Све ће девојке да дођев.
Све ће девојке да берев,
Љиљана мома ће доће.
. . .

Стана Видосављевић, Брза

9ц

. . .
Учим те синко, карам те синко,
Како да узмеш мому Миљану.
Направи синко, цркву голему,
Цркву голему, цркву шарену,
Јега би дошла мома Миљана
. . .
Иди си синко легни па умри
Јега би дошла мома Миљана.
Све моме дошле Миљана прва,
У руку носи тој китку цвеће,
Поче Миљана мома да плаче:
Море Стојане, момче Стојане,
Што су ти, море, очи на поглед,
Што су ти, море, уста на потсмех,
. . .

Зорка Рашић, Шутилница

10а

Бре девојче мајка те немала,
Ни т' имала, нит те коме дала,
Већ те мала за мене те дала,
Већ те дала за мене коцкара,
За коцкара, младога бећара.
Убила ме твоја лепотиња.
Лепотиња, твоја красотиња.

Мара Томић, жена Вучка кожара, Лесковац

10б

. . .
Већ те дала за мене бећара.
Изгоре ме твоја лепотиња,
Лепотиња, твоја красотиња.
Баш кад сам ти толко омилела,
А ти дођи к ноћи по вечеру.
Но не јаши коња ацамију,
Не опасуј сабљу димискију,
Но ми чукни доле на пенцеру.
Од радости момче не дочуло,
Па ујану коња ацамију.
И опаса сабљу димискију,
Па отиде пред Милкине дворе.
. . .

Влада Дискић, Лесковац

10ц

. . .
Не си турај сокола на руку.
. . .
Па си тури сокола на руку.
. . .
Литну сокол на девојкин пенцер.
То дочула девојкина мајка:
Што то звечи по моји дворови,
Нити имам сина за женидбу,
Нити имам ћерку за удадбу.

Јулка Станковић Сарачова, Лесковац

11а

Дома ли си, Дуде, сама ли си,
Код теб' ли је, Дуде, стара мајка,
Не ли те је, Дуде, жал за мене?
Дома јесам, рано, сама несам,
Сас мене је рано, стара мајка,
Стара мајка, рано, стари татко.
Жал ме за теб', рано, и срце ме боле,
Не лажи ме, Дуде, не варај ме,
Стара мајка, Дуде, дом гу нема.

Лесковац

11б

(После три горње строфе)
Не се, мори Дуде, не се крши,
Не се шетај, мори Дуде, горе доле
Низ тој поље, мори Дуде, лесковачко,
Низ чаршије, мори Дуде, низ капије,
Изгоре ме, мори Дуде, запали ме,
Направи ме, мори Дуде, суво дрво,
Суво дрво, мори Дуде, јаворово.

Лесковац

11ц

Дуде мори Дуде, бело Дуде,
Како тебе, бело Дуде, нигде нема,
Ни у српско, бело Дуде, ни у турско,
Ни у трско, бело Дуде, ни у каурско.
Кој без татка, бело Дуде, кој без мајке,
А ја мори, бело Дуде, без невеста.
Не се крши, бело Дуде, не се ломи,
Горе доле, бело Дуде, кроз чаршију,
. . .

Лесковац

11д

Татку ћемо, Дуде, паклу дуван,
Нека пуши, Дуде, нека пукне,
Нек' не гледа, Дуде, у нас млади.
Мајке ћемо, Дуде, гњиле крушке,
Нека једе, Дуде, па нек цркне,
Нек не гледа, Дуде, у нас млади.
Кој без мајку. . .

Вера Анђелковић, Косанчић

12а

Прошета се Мика млад
Кроз тај бели Београд.
Гледале га невесте,
Из прозора девојке.

Дођи к нама Мико млад,
Туј га нема јургун краљ,
Седам дана док оде,
Седам дана док дође.
Превари се Мика млад,
Па отиде на конак.
Таман Мика на конак
Неко чука на порте.

Уплаши се Мика млад,
Јаој Ленке, што ћу сад?
Не бој ми се Мико млад,
Сакрићу те у долап.

Душан Николић Чакр,
Лесковац

12б

Прошета се Мика млад
Кроз тај пусти Београд.
Опази га Јелена,
Са висока чардака.
Дођи, дођи, Мико млад,
Дођи кнођи на конак.
Не смем, не смем, Јелено,
Та дома је јургун краљ.
Дођи, дођи, Мико млад,
Отишо је јургун краљ,
Девет града докле проће,
И десети док се врати,
Отишеја Мика млад,
Тамо горе на чардак,
Прострла је Јелена,
Те свилене душеке.

Чука, чука јургун краљ.
Ди ћу сада Јелено?
Небој ми се Мико млад,
Сакрићу те у долап,
Кад је дошо јургун краљ,
Тражи кључе од долап.
Не бој ми се Мико млад,
Кад сам бијо и ја млад,
Ја сам био бетер враг.

Баба Зона Чуљковић,
Лесковац

13

Колко има Јано,
Колко има душо,
Колко има срце моје,
Од мене до тебе?
(Одавде до мора?)
Седамдесет Јано,
Седамдесет душо,
Седамдесет срце моје,
И седам градова.
У сваком сам Јано,
У сваком сам душо,
У сваком сам срце моје,
По једну љубио.
(Ноћи преноћио.)

Лесковац

14а

Ц'вти ружа алена
У Јанине планине.
Туј се момци збирају,
Те девојке бирају (дирају).
На два момка девојка,
На самога Стојана,
Сама Стојка девојка,
И она му побегла.
Купинице сестрице,
Сапни, сплети девојче,
Синоћ сам га довео,
Још га нисам видео,
А камо ли љубио,
И сно ми побеже.
Ој Јелено, Јелено,
Моје цвеће шарено.
Знаш ли како бејасмо,
И како се играсмо
У Јанине планине,
Под петровке јабуке.

Владимир Стојиљковић,
Дадинце

14б

Ц'втела ми ружица
На Јанине планине.
Ту ми седи Јануле,
Млада лепа девојка.
. . .

Лесковац

14ц

Ц'вти ружа црвена,
. . .
Та девојка делејУ.
На два момка девојка,
На јУнака самога,
Једна добра девојка,
И она мУ одбегла,
Низ тој њиве копине.
С'пни трепни копино,
Увати ми девојче.
Ако ми га уватиш,
Малко цвета ц'втела,
Много рода родила.

Милојко Пешић, Бабичко

14д

Лети соко високо,
Реди перје широко,
На Јанине планине,
Над момкове градине.
Тој се момци збирају.
. . .

Добра Пешић, Бабичко

14е

. . .
На самога Јована,
Самадојда девојка,
Синоћ сам гУ довеја,
Од јутрос ми побеже.
Купинице сестрице,
С'пни препни купино,
С'пни препни девојче,
Ако ми га ти с'пнеш,
. . .

Власотинце

14ф

Ц'вти ружа румена,
. . .
По њУ Јован трк У трк,
Да гУ вати да врне.

Јефта Поповић, Печењевце

14г

. . .
На Јована самога,
Т'нка Стана висока.
. . .
Држ' гУ, држ' гУ, купино,
Три пута ћУ те копати,
Два пута ћУ те полити.

Стана Динић, Црквица

15

Пред Ценкину кућУ воденица,
Ценка ми је моја сУђеница.
Рефрен: Ценко, Ценко, дигни очи,
погледај ме,
Скрши веће, намигни ми.
Или:
Цено, Ценке, дигни веће, намигни ми,
Твојом руком, Цено, Ценке, загрли ме.
Или:
Цено, Ценке, мори, окрени се,
Окрени се Ценке, погледај ме,
Погледај ме Ценке, руку давај,
Руку давај Ценке, и пољубац.
Пред Ценкину кућУ мори кола слама,
Моја Ценка спава мори сву ноћ сама.
У Ценкино лојзе пуна каца меда,
Моја Ценка неће да ме гледа.
Пред Ценкину кућУ канта млеко,
Где год пипнеш свуд је меко.

Лесковац и околина

16

Јоргован ми ц'вти,
Ц'вти не врзује.
Като, ћеро Като,
Кој чУка на врата?
Нане, мило нане,
Ја га не познавам.
Кад га не познаваш,
Заш мУ лице даваш?
Ако ћеро дај мУ,
Мајка ти је твоја
Исто млада била,
И мајка је твоја
Татка ти љубила.

Лесковац

17

А што сУ ти ћеро косе помрсене?
Да л' не знајеш мајке кад си ме прaћала,
Кад си ме прaћала У горУ зелену,
У горУ зелену, на воду студену,
Киша ме шибала, ветар ме дУваја,
За то сУ ми мајке косе помрсене.
А што ти је ћерко лице повенуло?
Да л' не знајеш мајке кад си ме прaћала,
Кад си ме прaћала У горУ зелену,
У горУ зелену, на бистар кладанац,
Гледала сам мајке змијУ тројеглавкУ,
Зато ми је мајке лице повенуло.
А што сУ ти ћерко дојке набубреле?
Бог убија мајке тој младо терзиче,
Што ми скроји мајке тој тесно јелече,
Тесно беше мајке, дојке набУбреше.

Даринка Стаменковић и Владимир Јовановић Конин, Лесковац

18

Јелено, момо Јелено,
Јелено филдан бојлијо (фина госпоЂо),
Одвно сам ашик на тебе,
Чик да те видим крај себе.

Што да си ашик на мене,
Кад немаш паре код тебе?
Јелено, момо Јелено,
Јелено филдан бојлијо,
Имадо Лено, па дадо,
Све дадо душо за тебе,
Чик да те видим крај себе.
Што да си ашик на мене,
Кад немаш коња крај себе?
Јелено, момо Јелено,
Јелено филдан бојлијо,
Имадо Ленче, продадо,
Продадо душо за тебе,
Док сам те видо крај себе.

Владимир Јовановић Конин, Лесковац

19

Стојанке белограђанке
Потргни тулбен на доле,
Да ти се косе не виде.
Лудо ти косе видело,
Па га грозница ватила.

Лесковац

20

Зора зори петли поју,
Мори пуштај ме, лудо младо,
Дом' да идем.
Каква зора, какви петли,
Мори остај младо момче
Крај мене.
Зора зори . . .
Неје зора но је поноћ,
Море лежи злато моје
Код мене.
Зора зори . . .
Неје зора но је месец,
Поспавај злато моје
Још мало.
Зора зори . . .
Несу петли но су ветри (вуци),
Остани драги,
Крај мене.

Влада Дискић и Даринка Стаменковић, Лесковац

21

Ој Нине, Нине, бело Нине,
Како тебе Нине нигде нема.
Пођо на доле, пођо на горе,
Како тебе Нине ја не нађо.
Ој дај да умрем да не гледам
Твоје бело лице други да га љуби.
Ој Нине, Нине, бело Нине,
Како тебе Нине нигде нема.
Пођо на доле, пођо на горе,
Како тебе Нине ја не нађо.
Ој дај да умрем да не гледам
Твоје русе косе други да ги мрси.
Ој Нине . . .
Твоје бело грло други да га гризе.
Ој Нине . . .
Твоја медна уста други да ги пије.
Ој Нине . . .
Твоје беле руке други да ги грли.

Влада Дискић, Лесковац

22а

Отвори ми, бело Ленче, вратанца, варај портице,
Да ти видим, бело Ленче, личенце, варај личенце,
Не могу ти, мило пиле, да станам, варај да станам,
Легнула је стара мајка на скута, варај на скута,
Метнула је русе косе под себе, варај под себе.

Лесковац

22б

. . .
Легнула ми стара мајка крај мене,
Метнула је свилен фустан под њума,
Не могу ти Миле пиле да станам,
Не могу ти море врата отворим.

Лесковац (Брана Митровић)

23а

Девојче нана карала,
Што буди млада бећара.
Бећарче спава у барче,
Дизај се младо бећарче,
Да би те ноге не дигле,
Па вати сиви волови,
Па орај равни дворови.
Па посеј моји јадови,
Па пази што ће да никне.
Ако ти никне босиљак,
Бос ћеш да идеш по мене,
Ако ти никне пшеница,
Ја ћу сам тебе женица.

Зонка Стојановић, Црна Трава

23б

Купи ми бабо волове,
Да орем цури дворови,
Да сејем ситан босиљак,
Да видим што ће да никне?
Не ниче ситан босиљак,
Но ниче т'нка девојка.

Владимир Јовановић Конин, Лесковац

23ц

. . .
Но ниче вита топола.
Под њум ми седи Никола,
У руке носи сокола.

Јулка Сарачева, Лесковац

23д

Девојче т'нко, високо,
Не оди ситно пред мене,
Јадови не ми задавај,
Доста су моји без твоји,
А гди ће моји и твоји.
Метни ги десном пазуком,
Иди у доње чаршије,
Па купи сиви волови,
Па ори царски друмови,
Посеј ги с ситан босиљак,
Ако ти никне босиљак,
Боса ћу поћи по тебе.

Савка П. Шушулић,
Власотинце

24а

Цвето, мори Цвето,
Цвето маћијарке,
Маћије си направила,
Да од бога нађеш,
Маћије си направила,
С татка да не зборим.
Коња водим пешке одим,
Цвето маћијарке,
Леба носим гладан одим,
Цвето маћијарке,
Воду газим жедан одим,
Цвето маћијарке.

Душан Николић Чакр,
Лесковац

24б

Цвето, мори Цвето,
Цвето мандушлике.
. . .

Васа Михајловић, Косанчић

24ц

Цвето, мори Цвето,
Цвето маћијарке,
Памет си ми бре занела,
Сас пусте маћије.
Леба имам не га једем,
Цвето маћијарке,
Не га једем све због тебе,
И твоје маћије.
Вино имам не га пијем,
Цвето маћијарке,
Не га пијем све због тебе,
И твоје маћије.
Коња имам не га јашем.
. . .
Љубу имам не гу љубим
. . .
Дома ми се ич не седи,
Цвето маћијарке,
Ич не седи, мори Цвето,
Због твоје маћије.

Лесковац

25

Преко пута у комшију,
Има добар син.
Ој момчићу дилберчићу,
Доћи довече.
Кад ми одиш кроз башчицу,
Цвеће не гази,
А кад дођеш испод пенцер,
Пенцер не ломи.
Од радости младо момче
Неје дочуло,
Па кад прође кроз башчицу,
Цвеће изгази,
А кад дође испод пенцер,
Пенцер изломи.
Пита татко, пита мајка,
Што је тој ћеро?
Ништа мајке, ништа татко,
Спите си ми ви,
Наша мачка миша лови,
Чабар обори.
Уста татко свећу пали,
Браду запали.
Уста мајка, браду гаси,
Кућу запали.
Док дођоше сви сељани
Кућа изгоре.

Владимир Јовановић Конин,
Лесковац

26

Град градило младо момче
Спрема село Јарсеново.
Опази га мала мома:
Јено, мајке, младо момче,
Ћу му носим ладну воду.
Носи, ћеро па се враћај.
Те гу ћера трећи дан.
Неје ћера ко што беше,
Но је ћера изљубена,
Изљубена, изгрубљена.

Лесковац (Брана Митровић)

27

Што се чује иза града, Гидо, Гидо,
Да л' је кавга, ели свадба, варај Гидијо,
Није кавга, није свадба, Гидо, Гидо,
Већ девојка вара момка, море Гидијо,
Варала га три године, Гидо, Гидијо,
Три године и три дана, море Гидијо.

Роса Коцић, Лесковац

28

Пера реже перо павуново,
Убоде се у десницу руку.
Јаој мајке, не боли ме рука,
Већ ме боли срце за девојче.

Баба Зона Чуљковић, Лесковац

29

Два се млади договарав,
Јутром рано да подранив,
Т'нку Стану да измамив.
Дочује га стари деда,
Јутром рано уранија,
Т'нку Стану измамија.
Докле беше у тамнину
Све му пете изгазила.
Када слунце огрануло,
Виде Стана што је деда.
Стани, стани, младо момче,
Забрави си лан кошуљу,
Да се врнем да гу узмем.
Ајде, ајде, т'нка Стано,
Неје деда за превару,
Но је деда за девојче.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

30

Овеј године пуне градине,
Ни се закити, ни се премени,
Од оној момче, оној сељанче,
Куде ме види, дајмами прети:
Д'л ће ми паднеш у тесно место?
Б'ш да ти паднем, што ће ми учиниш?
Да сам јабука да ме изедеш,
Но сам девојче, туђо, та туђо.
Да сам ја гројзе да ме изобаш,
Но сам девојче, туђо, та туђо.
Да сам ја дуња да ме меришеш,
Но сам девојче, туђо, та туђо.

Велика Крстић, Орашац

31

Момче шета у градине,
А девојче у баштине.
Бери бери господине,
Да беремо росно цвеће.
Куде брали туј заспали,
Избила је ситна роса,
Ко голема лубеница,
Лубеница, јесеница.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

32

Младо момче вино пије,
Беле Неде наздравује:
Здрав си, жив си, бела Недо.
Живо било младо момче,
Да би Неда здрава била,
И она би вино пила.
Једе ву се лубеница,
Лубеница софијанска.
Јану момче добро коњче,
Па отиде у Софије,
Та јој купи лубеницу.
К'д је био на пол пута,
Коњ му црче од иљаду,
Он не жали још иљаду,
С'м да му је Неда жива.
К'д је био у сред село:
Добро вече сви сељани,
Жива ли је моја Неда?
Твоја Неда синоћ умре.
Црни очи преклопила,
Беле руке прекрстила.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

33

Море момче шарењајче,
Свака ми те мома тледа,
И песму ти запевала:
Ајде момче да шетамо,
Да се мало разговорим,
Ја се нећу још одавам,
Још се несам поспремила,
Нити платно наставила,
Ни чергице шаренице.

Стана Савић Мањина, Лесковац

34

Пође момче полу ноћа,
Срете мому коју ође,
Увати гу за ручицу,
Наступи гу на ножицу.
Сече му се оте му се,
Па искочи на вр' брега,
На вр' брега спрема њега,
Па га стаде подевати,
Арам тебе, арам заду,
Кад ме вати заш' ме пусти,
Што не љуби бело лице.

Цвета Стојановић Мрштанка, Лесковац

35

Да знајеш мори момче, (рефрен)
Каква је жалба за тебе,
На порту би ме чекао,
На коња би ме качио,
На дома би ме носио,
У собу би ме унео,
На кревет би ме бацио,
До беле зоре љубио.

Зонка Стојановић, Црна Трава

36

Пође момче у по ноћа,
Срете мому коју ође,
Мома му се нальутила,
Те је порте затворила.
Момче рипну на тој порте,
Од тој порте на прозоре,
Од прозоре на премету,
Од премета на кревета,
И туј наће малу мому,
Пољуби гу, загрли гу.

Вида Аранђеловић, Велика Копашница

37

Што ми цвили, пишти, ӯ Саве долине,
Да л' је вила ел' тај љута змија.
Ни је вила ни тај љута змија,
Но калуђер цуру исповеда:
Кажи цуро колко те љубеше?
Љубеше ме до три луда млада.
Кажи цуро што ти надаваше?
Едно даде три низа дукати,
Друго даде ледени ђердани,
Треће даде тоја жуто ђурче.

Евгенија Поповић, Црна Трава

38а

Бела зора зазорила,
Оће да сване,
Младо момче коња спрема,
Оће да иде.
Девојче му руку даје:
И ја ћу сас тебе.
Врн' се, врн' се, лудо младо,
Не можеш сас мене.
Тамо кажу густа гора,
Не можеш да минеш.
Створићу се горска вила,
Прелетећу је.
Младо момче . . .
Тамо је дибока вода,
Не можеш да минеш.
Створићу се мрена риба,
Пребродићу је.
Младо момче коња спрема,
Баш ће да иде.
. . .
Тамо је широко поље,
Не можеш да минеш.
Створићу се ластавица,
Прелетећу га.

Тала Стефановић Топудупска, Лесковац

38б

. . .
Мала мома руке пружа,
И ја ћу сас тебе.
Не мож', не мож' мала моме,
Не можеш сас мене,
Голема је густа гора,
Не можеш да прођеш.
Ћу се створим сојка птица,
Прелетећу гу.
. . .
Широко је Овчо Поље,
Не можеш да прођеш,
Ћу се створим вакла овца
Преблајаћу га.
. . .
Дибока је Дрина вода,
Не можеш да прођеш.
Ћу се створим мрена риба,
Препливаћу гу.

Велика Крстић, Орашац

38ц

. . .
Моје драго коња спрема,
Оће да иде,
А ја си му руку пружи:
И ја ћу сас тебе.
Ти ми седи верна љубо,
При мајку ми седи,
Тамо има т'мни ноћи,
Не можеш сас мене.
Тешко мене мој Милане,
При мајку да седим,
Када буду т'мни ноћи,
Погледај на небо,
Како звезде саме сјајев,
Без јасног месеца,
Тако сам си мој Милане,
Ја сама без тебе.

Баба Наталија Динић, Црквица

39

Ој пелине, бел пелине,
Сви те викав бел пелине,
Ја те викам отровине,
Да отрујеш мене младу,
Да не гледам, да не видим,
Што мој драги другу љуби.
Мене људи доказују,
А ја људи не верујем,
Док си синоћ сама видо.

Живка Горчић, Бабичко

40

Усред село јабука петровка,
Заволе се момак и девојка.
Расекоше јабуку петровку,
Раставише момка и девојку.
Боље да сте село упалили,
Него што сте нас два раставили.
Узми штрангу узми и рафију,
Обеси се на моју капију,
Обеси се на оба дирека,
Жалићу те од сада до века.

Велика Крстић, Орашац

41

Изникла ми конопљица,
Под њум седи млад неженьет.
Оздол иде стара мајка,
Оздол иде, сама иде.
Не носи му ладну воду,
Нити воду, ни погачу.
Кам ти мајке ладне воде,
Кам ти мајке тај погача,
Кам ти мајке тој девојче?
Ја сам жедан за водицу,
Па сам гладан за погачу,
Па сам жељан за девојче.

Наталија Петровић, Загужане

42

Девет села на бездер паднуше,
Зону, Зонку, зуб гу заболеја.
Викните ми Јумера бербера,
Нек понесе кљешта бурмалије,
Да ми вади зубче срмалије (од бисера)
Јумер иде, Зона шири руке:
Аман Јумер, зубче ми извади.
Не бој ми се моја кајмак Зоне,
Гу извадим зубче без болове.
Зуб ву вади, бело лице љуби,
Зуб ву вади, чарне очи пије,
Зуб ву вади, кајмак грло грли,
Зуб ву вади, рамну снагу крши.

Тала Стефановић Топодупска, Лесковац

43а

Месечино давино,
Изгреј мени зарано,
Да ја видим што љубим,
Да л' је младо ел старо,
Оно старо, па старо,
Прострите му, прострите,
Студен камен под главу,
Боцке трње под њега.
Оно младо, па младо,
Прострите му, прострите,
Свилен јастук под главу,
Свилен душек под њега.

Ружица Николић, Печењевце

43б

Месечино, ој Ладо,
Огреј мене за рано,
Ја да видим што љубе,
Да л' је старо ил младо?
Да знам да је помладо,
Лепо би му прострла,
Бело трње простирка.

Никола Мишић, Бабичко

44а

Девојка је крај гору стојала,
Сва је гора од лице сијала.
Море лице алене ружице,
Да знам да те млади момак љуби,
Све би руже по горе обрала,
Те би моје лице премивала,
Те кад љуби слатко нека му је.
Кад би знала да те стари љуби.
Сав би пелин по гору обрала,
Те би моје лице премивала,
Те кад љуби горко нека му је.

Наталија Петровић, Загужане

44б

Девојка је крај горе стајала,
Сва вој гора од лице сјајала,
Па девојка сама проговара.
Да знам лице старо да те љуби,
Набрала би белога пелина,
Па би тебе лице истрљала,
Кад те љуби, а ти да му смрдиш,
А да знајем младо да те љуби,
Улезла би у нове градине,
Оскубла би један струк босилка,
Па би тебе лице натрљала,
Кад те љуби ти да му миришеш.

Евгенија Поповић, Црна Трава

44ц

. . .
Карамфиљ би под њим постиљала,
А под главе румене ружице,
Да мирише, да се често буди,
Те да моје бело лице љуби.

Црна Трава

45

Густа шума, а ситно корење,
Има драги велико волење.
Да знаш драги како срце боли,
Ти би дошо па земља да гори.
Што га нема драги да долази,
Да ли не сме реку да прегази?
Дођи драги пресекнула река,
Ја сам твоја од данас до века.

Вера Величковић, Велика Грабовница

46

Бела Неда вечерала,
Вечерала па легнула.
Тропнуше јој мала врата,
Скочи Неда да погледа.
Уватише белу Неду,
Турише је на кочије,
Шибнуше је кроз ливаде.
Молила се бела Неда:
Станте, станте, мајка зове.
Нека зове има друга,
Она ће те боље чува.
Утеши се бела Неда.

Славка Михајловић, Косанчић

47а

Не дај ме мајке мори,
Момче ме одведе.
Ако ћерко, ако,
Не л' си га варала?
Не сам, не сам мале,
Жива ми ти била,
Но га варав мале,
Моје русе косе,
Русе косе мале,
Моје црне очи,
Црне очи мале,
Т'нка снага.

Славка Михајловић, Косанчић

47б

Леле мале, момче ме одведе.
Ако ћеро, не би га лагала.
Мајко мила не с'м га лагала,
Лагале га моје црне очи.

Драгољуб Цветановић, Црна Трава

48

Бела Неда град градила,
У граду се зарезила.
То дочуше сви Нишлије,
Направише ситни кључи,
Отвараше белу Неду,
Отвараше не могаше.
Кад то чуше Прокупчани,
Направише ситни кључи,
Отвараше белу Неду,
Отвараше не могаше.
Кад то чуше Лесковчани,
Направише ситни кључи,
Отворише белу Неду,
Отворише, пољубише,
Пољубише, одведоше.

Олга Бокић, Грделица

49а

Дуни ми, дуни лађане,
Дођи ми, дођи драгане,
У моју башчу зелену,
Под моју ружу румену.

Кацабаћ

49б

. . .
У моју башчу шарену,
Под моју ружу румену.
Ситан сам бисер просула,
Дођи ми драги, скупи га.

Зонка Стојановић, Црна Трава

49ц

. . .
Мајка ми није код куће,
А деца мала заспала,
А куца мала везана,
А деда стари не мари.

Лесковац (Брана Митровић)

50

Синоћ коњи не дођоше,
Јел' Јело, јел' Јелено (рефрен),
Јер је већем пола ноћи.
Па ја пођо да ги тражим,
Па ја дођо до Јовини,
А Јовини вечерају,
Само Јова не вечера,
Но си седи на столице,
Па си свира у фалване.
Што га мајке не жените?
Женили би, женили би,
Само мому не најдомо.
Ево мома Лазарова.
Лазар неће да гу чува.
Не пушта гу ни на воду,
А камо ли за Јована.

Зора Младеновић, Црна Трава (Миодраг Поповић)

51а

Ој јабуко зеленико,
Што си толко род родила,
На две гране сто јабуке.
А на трећу соко стоји,
Соко стоји перје броји,
Перје броји да се жени.

Сребра Цветановић, Ладовица

51б

Ој јабуко зеленико,
Што си толко род родила,
Од рода се саломила,
На две грање две јабуке,
На туј трећу сив соколе,
Сив соколе обедује,
Обедује погледује,
Погледује у девојке,
Где бећари коњи играв,
Јероичин коњ побеже,
У Тодорин бел босиљак.
Тодора га љуто куне:
Ај га бог да дорес коње,
Кој те има не те јашил.
Проговара Јеројица:
Дур Тодоро бре не куни,
И ми знамо да кунемо:
Кој садија бел босиљак,
Не дочека да се кити.

Светозар Стојковић, Разгојно

52а

Разграна се грана јоргована,
А под грану зелена ливада,
На ливаду прострта постеља,
На постељу алено јаст'че,
На јаст'че лепа Улијана,
На скути вој алена марама.
Оздол иде Бока капетанин:
Помоз' бога лепа Улијано,
Коме везеш алену мараму?
Да л' гу везеш Боке капетану,
Је л' гу везеш нашему Милану?
Ни гу везем Боке капетану,
Ни гу везем нашему Милану,
Но гу везем брату Милораду.

Наталија Петровић, Загужане

52б

Увила се грана јоргована,
И под грану зелена шумица,

У шумицу пребела постеља,
На јаст'че бело огледалце,
На постељу алено јаст'че,
А на њега бело девојченце.

Радмила Стојановић, Вучје

53

Јел ми доћи дико,
Јел сокаком проћи,
Покрај плота дико.
Па на мала врата,
Изгоре ми дико
Бела цигерица,
А од црну дико
Ништо не остаде.

Деда Мика Цакић Црвењин, Лесковац

54

Више волим тебе младу,
Но Београд да ми даду.
Јаој Радо, јаој сине,
Слатка мамо ожени ме.
Одвај чекам да се смрачи,
Преко пута да коначим,
Јаој Радо, јаој душо,
Јаој Радо, гаравушо.
Кад те видим на прозора,
Познајем те по говора,
Јаој Радо, јаој сине,
А што имаш веће фине.
Кад те видим на улицу,
Познајем те по сукњицу,
Јаој Радо, јаој душо,
Јаој Радо гаравушо.
Кад те видим на сокаку,
Познајем те по кораку,
Јаој Радо, јаој душо,
Јаој Радо гаравушо.
Кад те видим у баштицу,
Познајем те по косицу.

Гордана Крстић, Вучје

55

Ој девојко бело лице,
Коме везеш марамице?
Не запитуј Милораде,
Оде драги пред команде,
На прозор му чаша млека,
Тебе твоја драга чека,
На астал му лобеница,
Ево теби сућеница,
На сандук му плаве боје,
Ој ти драги срце моје.

Гордана Крстић, Вучје

56

Игра Миле, играм ја до њега,
Другарица стала па ме гледа.
Другарице да си бела вила,
Па те не би до Миле пустила.

Умри Миле и ја ћу те жалим,
Белу блузу одма ћу направим.

Станка Динић, Црквица

57а

Идем путем и чарапе плетем,
Па се мислим кога ћу да сретнем.
Срето Миле па ми рече здраво,
А он мисли да је мени жао.
Баш сам срела кога сам волела,
Њему сам си чарапе исплела.
Ја вечерам капија се кључа,
Изашла би ал не смем од оца,
Ја вечерам капија се шара,
Дошо драги да ме разговара.
Није дошо да ме разговара,
Но је дошо да ме завитлава.

Радмила Стојановић, Вучје

57б

Идем путем и чарапе плетем,
Па се мислим кога ћу да сретнем.
Сусрела сам кога сам волела,
За њега сам чарапе исплела,
Т'нке, уске, за ноге мангупске,
Плаве боје што ти лепо стоје.
Три бунара једна кова служи,
Доћи драги, те војску продужи.
Доћи драги, те се водом лади,
Па ми моје ти срце разлади.
Пружи руку да се рукујемо,
На крај село кад се растајемо,
Пружи руку немој да се стидиш,
Три године нећеш да ме видиш.

Велика Крстић, Орашац

58а

Ој девојко душо моја,
Куде синоћ с тобом стоја,
Остала ми сабља моја,
Сабља моја и марама,
У мараму нешто мало,
То је сјално огледало.
Ајде душо поврати се,
Што тражимо да најдемо,
Што најдемо да делимо,
Мени сабља и марама,
Теби сјајно огледало.
Огледуј се до јесени,
Од јесени ајд за мене,
Од пролето беж од мене.

Вукана Илић, Бабичко

58б

(Пева се међу досељеним Црногорцима)
Маро моја, душо моја,
Бе но синоћ с тобом стоја,
Ту ми оста сабља моја,
Сабља моја и марама,
У марами огледало,
Ајде душо да тражимо.
Ако бог да те нађемо,

Братоски ћемо дијелити.
Мени сабља и марама,
Теби сјајно огледало,
Огледај се до јесени,
О јесени дођи к мени,
О пролећу ја те нећу,
Нема љеба ни за мене,
Ни за моју стару мајку.

Миливоје Перовић, Туларе

58ц

Мара бели, платно небелила,
Момак коси сено у планину,
Сретоше се доле код градине,
Дор стојаше, дор думаше,
Коња ноге заболеше,
Момка дремке обалише.
Ајде Маро да бегамо.
Што рекоше побегоше.
Младо момче проговара:
Куд стојамо и думамо,
Остала ми сабља моја,
Сабља моја и марама,
У мараму огледало,
Огледало, вилди чешаљ.
Ајде Маро да тражимо,
Ако бог да да нађемо,
Право ћемо поделити.
Мене Маро сабља моја,
Тебе Маро огледало,
Огледало вилди чешаљ,
Огледуј се, начешљај се,
Начешљај се до јесена,
Од јесена ајд за мене.

Баба Јонка Миленковић, Слишане (рођ. у Вујанову у породици досељеника из Преслапа)

59а

Била једном девојчица мала,
У Лесковцу лепотица Пала,
Коса плава, а устанца мала,
По имену Верица се звала.
Кад је Вера на игранку била,
Свуд је редом победу носила.
Кад напуни петнајест година,
Заволе се сас јединца сина,
Сас јединца њенога комшију,
Сас некога Бору занатлију.
Шес месеци љубав спроводише,
Кад је седми месец већ настао,
Бора Вери љубав отказао.
Једно јутро рано у недеље,
Кад се спрема Бора за весеље,
Кад девојке венци Бори вију,
Оде Вера Бори на капију.
Бора Веру лепо упитује:
Да л' си дошла нешто да ме питаш,
Је л' си дошла мени да честиташ?
Нисам дошла ништа да те питам,
Већ сам дошла теби да честитам.
Јаој Боро какву памет носиш,
Једну имаш, а ти другу просиш.
Мече Вера руке у џепови,
Па извади Борини дарови.
Пуче пушка Вера Бору уби,
Па и себе погоди у груди.
Лежи Боро оба да лежимо,
У земљу ће љубав спроводимо.

Николка Мишић, Бабичко

59б

Била једном једна девојчица,
У Церовцу прва лепотица,
Очи плаве а устанца мала,
По имену Верица се звала.
Кад напуни шесна'с годиница,
Удаде се за Бору јединца,
Три месеца живели су славно,
А четврти када је настао,
Бора Вери љубав отказао.
Једног дана испуни прилику,
Па испроси Миру Мирачику.
Кад девојке Бори венац вију,
Дошла Вера Бори на капију.
А што Веро, што се туда скиташ,
А шта имаш ти мене да питаш?
Немам Боро ништа да те питам,
Само очу свадбу да честитам,
Да честитам свадбу и весеље,
То су Боро моје прве жеље,
Па се макну руком у џепове,
Да извади за Бору дарове,
То не беху Борини дарови,
Већ то беше пиштољ Валтер нови.
Оће Бора од ње да утекне,
Одма Вера за њим појурила:
Нећеш Боро, нећеш ми утећи,
И ја ћу ти поред тебе лећи.
Два је метка у Бору ставила,
А трећи је себе оставила.
У недељу рано на заране,
Обадвоје теру да саране.

Јордан Бицић, Власотинце (чуо у околини Власотинца)

60

Дођи Миле доле до тополе,
Па да видиш што девојке воле.
Оне воле шајак панталоне,
И џепови пуни сас бонбоне.

Стана Динић, Црквица

61

Девојке су граничаре клеле,
Што су им се кицеље напеле.
Нису вама граничари криви,
Што са вама спавају цивили.
Ој Орашцу село на видику,
У тебе сам заволео дику.

Велика Крстић, Орашац

62

Трула грађа потопи се лађа,
А у лађу двеста девојака,

Све девојке крају прибегоше,
Само оста Анчица девојка.
Кој би мене младу избавио,
Дала би му низ дуката с врата,
Дала би му лице не љубено,
Не љубено нити миловано,
То дочује младо богословче,
Па направи чамац од артију,
Па извади Анчицу девојку.
Дај девојко што си обећала.
Кога сам ти врага обећала,
Кога врага, кога ли ђавола,
Не љуби се лице крај водице,
Већ се љуби лице у собице.

Дика Димитријевић Цинин, Лесковац

63а

Чије је оно девојче,
Што рано рани на воду,
Што носи перо на еро,
И жути дукат на чело?
Оно је моје девојче,
Што рано рани на воду,
Што носи перо на еро,
И жути дукат на чело.

Влада Дискић, Лесковац

63б

Што носи китку босиљак.
. . .

Косанчић

63ц

. . .
Попуче вој клипа, клапа,
А ђердан вој цика, цака.
. . .

Душан Цакић Силавче, Лесковац

64

Све сам собе под кирију дала,
Само несам где мој драги спава,
Где он спава туј фиронга плава.

Орашац

65а

Девојка је зелен бор садила,
Бор садила богу се молила:
Дај ми боже мој бор да порасне,
Да се качим горе у висине,
Девојка сам, девојка, ем сокол,
Да ја видим куд драги дањује,
Куд дањује, куд ноћи ноћује
Коју другу мој драги милује.
Доћ ће време он ће се кајати,
Када дође на пенцер плакати,
Ја му нећу на сузе пристати.

Јулка Станковић Сарачова, Лесковац

65б

Девојка је зелен бор садила,
Бор садила, а бога молила:
Дај ми боже што те тебе молим,
Дај ми боже лето ладовито,
Ладовито па и кишовито,
Ега би се зелен бор ватио,
Да преведе грањке преко Дунав,
Да ја пређем Саву и Мораву,
Да ја нађем туј стајаћу војску,
Да изберем јунака за себе,
Куј не пије вино и ракију,
И не игра коња ацамију,
Да доведем јунака за себе.
Бога моли и бога домоли,
Бог јој даде лето ладовито,
Ладовито, па и кишовито.
Зелен вој се борак приватио,
Т'нке грањке на Дунав пустио,
Па је прешла девојка у војску,
Па избрала јунака за себе,
Кој не пије вино и ракију,
Кој не игра коња ацамију.
Па превела с' грањку преко Дунав,
Па узела јунака за себе.

Олга Бокић, Грделица

65ц

(Певају досељеници Црногорци)
Расти боље мој зелени боре,
Да се попнем теби у врхове,
Да погледам по земљи градове,
Све би граде за два града дала,
За Цетиње и за Невесиње,
Све би момке за два момка млада,
За Милана и за Милована,
Милана бих другарици дала,
Милована сама миловала,
Милана ми другарица неће,
Ако неће, не имала среће.

Мирко Перовић, Туларе

66

Ја посеја бел босиљак,
Под воду, под студену,
Под студену, под ледену,
Камен мости, ти девојче,
Не мењај се, не лењај се,
Ти си моје па моје.

Јелисавета Лукић Моль'ц, Власотинце

67

Цавти невен у градину,
Нема невен кој да бере,
Осим момче и девојче.
Стидње момче од девојче,
Испод стида проговара:
Дај девојче једно око.
Стан' причекај младо момче,

Док ми нана за брег заће,
Биће твоја оба ока.
Оба ока и девојка.

Гена Цветановић, Црна Трава

68

Тамне могле тамно не тамнете,
Сама ми је у гору девојка,
Сури вуци страшно не урлајте,
Не плашите у гору девојку,
Бели снези много не падајте,
Не смрзните у гору девојку.
Ој пролеће ти ми рано дођи,
Кукавицо рано ми закукај,
Пробуди ми у гору девојку,
Ја ћу скоро у гору отићи,
И за руку дома је довести.

Јова Социјал, Црна Трава
(Забележио Миодраг Поповић)

69а

Ој девојко, девојано,
Да се женим још је рано.
Да се женим рано ми је,
Да т' оставим жао ми је.
Решио сам да се женим,
Оћу живот да променим.

Бошко Анђелковић, Брза

69б

. . .
Да се женим још је рано,
Чувај стадо, бери цвеће,
Узећу те на пролеће,
Док отслужим друга кмета,
Друга кмета и кметицу,
И његову породицу.

Драгица Јакубовска (презиме по мужу), Добро Поље

69ц

Ој девојко. девојано,
Питај мајку ајд' овамо,
Да се нешто допитамо,
Оће ли се узимамо?
Оће, оће, заш' да неће,
Кад процвета зумбул цвеће.
Причекај ме зиме љуте,
Кад се вратим узећу те.

Бранка Милчић, Црна Трава

СЕДЕЊАЧКЕ (ЈЕСЕЊЕ) ПЕСМЕ

1а

Седењке ми седењкују,
Спрема среду лан си преду,
Младо ђаче Раду зове:
Ајде Радо да спавамо.
Спавај, легај, младо ђаче,
Мене мајка не дозвољава,
Да ја спавам опасана.
Рипи ђаче сопаса гу.
Ајде . . .
Да ја спавам обујена.
Рипи ђаче собу Раду.
Ајде . . .
Да ја спавам забрађена.
Рипи ђаче разбради гу.
Ајде Радо да спавамо.
Легај, спавај, младо ђаче,
Мене мајка не дозвољава.

Љуба Крстић, Орашац

1б

Ајде Радо да легнемо.
Легај момче болно било,
У зору се поболело,
Мен' је мајка поручила,
Обујена да не легам.
Рипне момче собу Раду.
Мени мајка говорила,
Опасана да не легам.
Рипне момче сопаше гу.
Ајде Радо да легамо.
Легај момче болно било.

Вукана Павловић, Бабичко

1ц

Молбу моли попадија,
Намолила сто молбарке.
Све молбарке изприпреле,
Млада Дуда не припрела,
Рипи ђаче припреде вој.
Ајде Дудо да легамо.
Мајка ми је поручила
С жута цревја да не легам,
Рипи ђаче па гу с'обу.
. . .
С' жуто ћурче да не легам,
Рипи ђаче собуче гу.
. . .
С' кован колан да не легам,
Рипи ђаче сопаса гу.
. . .
С' леден гендер да не легам,
Рипи ђаче стури вој га.
. . .
Небањана да не легам,
Рипи ђаче обања гу.

Евгенија Поповић, Ц. Трава

2

Пошла мома на воду,
И по њума бећари.
Изгубила прстенче,
Нађоше га бећари.
Поче мома да кука.
Јаој момо, од бога,
Ћути мори, не плачи,

Купићу ти прстенче,
Узећу те за женче,
За тој мало јергенче.

Вера Величковић, Велика Грабовница

3

Ој девојко тија перунико,
Тијо појеш, далеко се чује,
Чак је чуо овчар на планине,
Забравио овце да изброји.
Броји, броји, до двеста изброји,
Само му га један ован нема,
И на њега звоно од дуката.

Радунка Миљковић, Велика Грабовница

4

Шета момче по лојзе зелено,
А девојче у село големо.
Спазило га девојче из село:
Леле мајке воду ћу му носим.
Носи ћеро, па се брго враћај.
Вратила се трећи дан од подне.

Рада Пешић, В. Грабовница

5

Шарено пиле Стамено,
Вечерас доћи крај мене.
Не могу, момче, не могу,
Легла је мајка крај мене,
Турила руку на мене,
Метнула шивке под себе.

Вукана Павловић, Бабичко

6

Поболе се младо нежењето,
Никој нема од род да му дође,
Сал му дође девојче од село,
Донело му преблаге понуде,
Жуте дуње од зелено лисје,
Суво грожје из бегово лојзе,
Зреле шљиве од сирове грањке:
Диг се момче ноге те не дигле.

Радунка Миљковић, Велика Грабовница

7а

Извиши се мала мома,
У лојзе зелено,
Спазило гу младо момче,
Из висок чардака:
Шће да дадеш мала момо,
Да дођем крај тебе?
Ћу ти дадем медна уста,
С'м доћи крај мене.
Шће ми мене твоја уста,
Кад ги боља имам.
Ћу ти дадем русе косе,
С'м доћи крај мене.
Шће ми твоје русе косе,
Кад ги боље имам.
Ћу ти дадем бело лице
. . .
Ће ти дадем рамну снагу
. . .

Наталија Петровић, Загужане

7б

Провиче се танка Јела,
Испод каловера,
Испод трандафила:
Лега ми се, спава ми се,
А сама не могу,
А сама не могу.
Провиче се младо момче,
Из горе зелене,
Из горе зелене:
Што ћеш мене бакшиш дати,
Да спавам крај тебе,
Да спавам крај тебе.
Бакшиш ти је бело лице,
Моје обрвице,
Моје обрвице.
Што ће мени твоје лице,
Кад га боље имам,
Кад га боље имам.

Зора Младеновић, Ц. Трава (забележио Миодраг Поповић)

8

Када бемо, Миле моје,
Када бемо, браџо бре,
Синоћ на конака,
Туј имаше, Миле мој,
Туј имаше, браџо бре,
Прилепо девојче.
Па ме пита . . .
Жењет ли је газда.
Није жењет . . .
Збори да се жени.
Да ли знајеш . . .
Коју ће девојку.
Чујем збори . . .
Тебе да ће узне.
Кад би знала . . .
Да ће тој да буде,
Ноге би ти . . .
Златом позлатила,
А од сребра . . .
Узду направила.

Наталија Петровић, Загужане

9

Ој Јелено, у мајци једина,
Кој сас тебе овце повраћаја?
То је мамо моја другарица.
Каква ти је ћерко другарица,
У зуби јој сија цигарица.

Вера Величковић, Велика Грабовница

10а

Ој девојко иза брега,
За тебе ме мајка не да,
Мајка не да а ја оћу,
Мили Тито, сад како ћу?
Нек те чував седам брата,
Украћу те за два сата,
Нек те чува чобаница,
Ја сам стара варалица,
Нек те чував дивизије,
Украћу те с милиције.

Мирјана Станисављевић, Вучје

10б

Аој момче испод брега,
За тебе ме мама не да,
А ја оћу, па оћу,
А мој драги с'г како ћу?
Питала сам по сто пута,
На мене је мама љута,
Питаћу је још довече,
Па нека ме сву исече.

Црна Трава (М. Поповић)

10ц

Мој драгане ружо бела,
Ја сам тебе најволела,
Ја сам тебе најволела,
Срце моје разболела,
Срце моје разболела,
Док сам тебе заволела.
А мој драги, мој невене,
Чула јесам да те жене,
Не дају ти узет мене,
Љубовницу да промене.
Мој драгане иза брега,
За тебе ме мама не да,
Мама не да, а ја оћу,
Ах мој драги, сад како ћу.

Олга Анђелковић, Бољаре

11

Ђаће сунце међу две горице,
Леже момак међу три момице (сестрице),
Малу љуби, а старуту неће,
А у трећу ни око не меће.

Перса Апостоловић, Ц. Трава

12

Колко има дзвезде на небеса,
Толко има града низ Мораве,
До Лећана бољи момак нема.
Т'мно беше, не видо га добро,
Месечина, не позна га добро,
Кој ли беше, да ли Стојан беше.

Велика Крстић, Орашац

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Др **Јован Ћирић**, Ниш
Србобран Милојевић, Београд
Др **Гојко Суботић**, Београд
Александар Радовић, Ниш
Бојана Дељанин, Ниш
Срђан Марковић, Лесковац
Мирослава Јоцић, Лесковац
Борђе Јанковић, Београд
Др **Славенка Ерцеговић—Павловић**, Београд
Др **Владимир Стојанчевић**, Београд
Др **Слободанка Стојичић**, Ниш
Др **Видосава Стојанчевић**, Београд
Др **Никола Дудић**, Београд
Драгутин М. Борђевић, Лесковац
Јован В. Јовановић, Лесковац
Мр **Миомир Наумовић**, Ниш
Драгољуб Трајковић, Београд
Угљеша Рајчевић, Београд
Мр **Тихомир Петровић**, Лесковац
Станиша Војиновић, Београд
Мр **Бранислав Јованчић**, Ниш
Јован Трифуноски, Београд
Миливоје М. Маћејка, Београд
Иван Б. Поповић, Београд
Петар Голубовић, Ниш
Негован Тодоровић, Ниш
Радмила Стојановић, Лесковац
Првољуб Павићевић, Лесковац
Др **Властимир Стаменковић**, Лесковац
Др **Новица Ранђеловић**, Лесковац
Хранислав Ракић, Лесковац
Др **Милан М. Миладиновић**, Београд
Др **Петар Вишњић**, Београд
Никола П. Илић, Лесковац
Благоје Глигоријевић, Београд
Др **Живан Стојковић**, Лесковац
Николај Тимченко, Лесковац
Др **Сергије Димитријевић**, Београд

САДРЖАЈ

Др **Јован Ћирић**, Културно-историјско наслеђе — — — — — — — — — — — 5
Србобран Милојевић, Лесковац у средњем веку — — — — — — — — — — — 11
Др **Гојко Суботић**, Зидно сликарство цркве с. Јована у Јашуњи — — — 23
Александар Радовић, О архитектури цркве с. Јована у Јашуњи — — — 39
Бојана Дељанин, Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јован Претеча код села Јашуње — — — — — — — — — — — — — 47
Срђан Марковић, Капела св. Прокопија у комплексу Ораовичког манастира — 51
Мирослава Јоцић и др Борђе Јанковић, Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић—град — — — — — — — — — — — 61
Славенка Ерцеговић-Павловић, Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја — — — — 69
Др **Владимир Стојанчевић**, Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике Кнежевине Србије у 19. веку — — — — — 71
Др **Слободанка Стојичић**, Прва политичка опредељења грађана Лесковца и околине (1878—1888) — — — — — — — — — — — — — — — — 79
Др **Видосава Стојанчевић**, Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу Лесковачке Мораве (Власина и Лужница) — 85
Др **Никола Дудић**, О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине — 99
Драгутин М. Борђевић, Стара лесковачка црква — — — — — — — — — — 113
Јован В. Јовановић, Воденице и ваљавице у лесковачком крају — — — 117
Мр **Миомир Наумовић**, Однос мешовитих привредника према култури и културно-историјском наслеђу (на примерима лесковачког и нишког краја) — 125

ЧЛАНЦИ И ГРАЂА

Драгољуб Трајковић, Из успомена Властимира Вуковића — — — — — 129
Угљеша Рајчевић, Богосав Војиновић Пеликан — — — — — — — — — — 133
Мр **Тихомир Петровић**, Књижевни листови и стваралаштво лесковачких основаца — 159
Станиша Војиновић, Југоисточна Србија у књижевном часопису „Босанска вила“ (1885—1914) — — — — — — — — — — — — — — — — — 171

Мр **Бранислав Јованчић**, Трговинска радња Косте Јовановића Зикополуса 1883—1905 — 215
Јован Ф. Трифуноски, Цвијићево проучавање словенског становништва у Албанији — 223
Јован Ф. Трифуноски, Средњовековне кочанске куле — — — — — — — — 229
Др **Миливоје М. Маћејка** и **Иван Б. Поповић**, Основне карактеристике туристичког промета Сијаринске Бање — — — — — — — — — — 233
Др **Миливоје М. Маћејка**, Термални извори Пролом Бање — — — — — — 243
Петар Голубовић и **Негован Тодоровић**, Природно кретање становништва Лужнице — 253
Радмила Стојановић, Промјене у приградским насељима настале развитком привредног и друштвеног живота — — — — — — — — — — — 263
Првољуб Павићевић, Карактеристике саобраћајних веза између Лесковца и околине — 287
Иван Б. Поповић, О доприносу Михајла Костића географском проучавању југоисточне Србије — — — — — — — — — — — — — — — — — — 313
Др **Властимир Стаменковић** и др **Новица Ранђеловић**, Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији — — — — — — — — — — — — 331

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА

Хранислав Ракић, Делатност студентског удружења у Лесковцу од 1935. до 1940. године — 339
Др **Милан М. Миладиновић**, Доња Пуста Река у НОР и социјалистичкој револуцији крајем 1943. године — — — — — — — — — — — — — — — 353

Др **Петар Вишњић**, Дејства оперативне групе у јужној Србији (августа 1943. године) — 369
Никола П. Илић, Пчињски народноослободилачки партизански одред — 407
Благоје Глигоријевић, О војном суду Команде лесковачког подручја — 411
Др **Живан Стојковић**, Рад Градског народног одбора у Лесковцу (1945 —1947) — 415

УЗ ДВЕСТОГОДИШЊИЦУ РОЂЕЊА ВУКА КАРАЏИЋА

Николај Тимченко, Вук и српска књижевност — — — — — — — — — — 425

ХРОНИКА

Симпозијум „Културна баштина Лесковца и околине“ — — — — — — — — 431
Дело Драгутина М. Борђевића — — — — — — — — — — — — — — — — — — 432
Значајан чинилац наше борбе — — — — — — — — — — — — — — — — — 436
Рад Народног музеја у Лесковцу од 1981. до 1985. године — — — — — 443

ПОСЕБАН ДЕО

Др **Сергије Димитријевић**, Народне песме лесковачког краја, свеска прва 1—59

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXVII

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

*

Одговорни уредник
Хранислав А. Ракић

*

Лектор
Николај Тимченко

*

Коректор
Михајло Дедић

*

Насловна страна
Јован Поповић

У финансирању Лесковачког зборника учествовали: Основна заједница науке Јужноморавског региона, Републичка заједница науке Србије — Београд, Самоуправна интересна заједница културе Лесковац и Народни музеј Лесковац

*

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд бр. 413—500/77-02а ослобођен пореза на промет